KĀVYAPRAKĀŚA

ULLĀSA X

WITH

The प्रदीप of महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दठक्कुर
The उद्योत of श्रीनागेशभट्ट
The प्रभा of श्रीवैद्यनाथ तत्सत्
The संकेत of रुचक (रुय्यक) [Appendix A]
The बालचित्तानुरञ्जनी of नरहरि सरस्वतीतीर्थ
[Appendix B]

Edited with Introduction, English Translation,
Explanatory Notes and Appendices

BY

S. S SUKTHANKAR, M A.
Professor of Sanskrit
Rajaram College, Kolhapur

KARNATAK PUBLISHING HOUSE
BOMBAY

1941

Printed by M. N. KULKARNI at the KARNATAK PRINTING PRESS, Chira Bazar, Bombay and Published by him at the KARNATAK PUBLISHING HOUSE, Chira Bazar, Bombay 2.

TO

THE LOVING MEMORY OF MY BROTHER

NYAYASHASTRI BHAWANISHANKAR SUKTHANKAR,

SANSKRIT PUNDIT, ST XAVIER'S COLLEGE, BOMBAY.

INTRODUCTION

I

MAMMAṬA, PERSONAL HISTORY AND DATE

Very scanty are the details that have been gleaned relating to the personal history of this eminent savant whose Kavya prakaśa constitutes one of the most solid contributions to the literature of Sanskrit Poetics A few of these details again are of questionable veracity, and are found, on a close scrutiny, to have no more value and significance than what could be attached to a late commentator's uncritical conjecture

It was Bhimasena Dikṣita, the learned author of Sudhāsagara who, in the introductory verses of the commentary, made the statement that Mammata was a son of Jaiyata and brother of Kaiyata the renowned commentator of Patañjali's Mahabhasya and Uvata, the commentator of the Vājasaneyisamhita and Rkprātiśakhya. Kaiyata and Uvata cannot be brothers, for, Kaiyata, on his own authority, was the son of Jaiyata, while *Uvata, also on his own authority*, was a son of Vajrata Then, how should Mammata stand in relation to them? It seems more probable, if at all their be a grain of truth in what Bhimasena writes about Mammata, that Mammata was the brother of Uvata (not Kaiyata) For, Uvata in his Vajasaneyi bhasya states that he was a protegé of King Bhoja whose munificent generosity to the learned comes to be embodied by Mammata in a stanza illustrating the figure Udātta Since both Uvata and Mammata appear to be contemporaries of Bhoja it is not unlikely that they were brothers Bhimasena probably made Kaiyata, Uvaṭa and Mammata brothers, on the strength of the phonetic similarity of the three names —a surprisingly bold guess for a commentator removed from Mammata by no less than six centuries A Kashmir tradition of *doubtful authenticity makes Mammata a maternal uncle of Śriharsa,* the author of the Naisadhiya. He is described to be a Śaiva by a commentator, the author of the Nidarśana.

PREFACE

This edition of the Tenth Ullāsa of the Kāvyaprakāśa is being brought out with the same features as appeared in my edition of Ullāsas I–III, published as far back as 1933. In addition to the three well known commentaries: Pradipa, Uddyota and Prabhā, are published two new commentaries: the Samketa of Ruc(yy)aka and the Bālacittānurañjanī of Narahari Saraswatitirtha, both based on the Mss material in the Bhandarkar Research Institute, Poona. The English translation and Notes are planned with a view to bringing the Figures of Speech, as dealt with in the Tenth Ullāsa, within the easy reach of the student of Alamkāra. It has been my endeavour to make the translation faithful and, at the same time, to make it conform to the English idiom. The Notes attempt to set forth the Figures of Speech not only in their complete bearings but also with as much perspicuity as the subject allows. I make these claims, however, with the reserve of one keenly aware of his shortcomings and shall deem myself singularly lucky if this edition commands the wide popularity enjoyed, I may humbly say, by its forerunner, the edition of the first three Ullāsas.

The acknowledgments made in the Preface to the edition of the three Ullāsas hold good in the case of this edition also. The death of my brother, Nyayashastri Bhawanishankar Sukthankar, to whose memory this edition is inscribed, has deprived me of one to whom I looked for inspiration and guidance in my literary ventures. My friend and colleague, Dr A. M Ghatge, has obliged me with many a valuable suggestion. The accuracy and precision of the edition are, in a large measure, due to the scrupulous care with which my wife, Mrs. Malati Sukthankar, has gone through the proofs.

Mr. M N Kulkarni, proprietor of the Karnatak Press, has laid me under no small obligation by undertaking to publish this edition. The Kolhapur Darbar has obliged me by making a grant towards the publication.

The author acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

Goregaonkar's House,
Bombay 7.
12 6 1941.

S. S. S.

Mammata, it is almost certain hailed from Kashmir For, firstly, his name is on the pattern of other decidedly Kashmir writers The names Kaiyata, Uvata, Rudrata Bhallata, along with several others, help us to know whence Mammata hailed Secondly, Mammata, like several other Kashmirian writers, is given the title Rajānaka which means "almost a king" The title is definitely Kashmirian and is given to Kashmirian Brahmanas to this date Thirdly, the generally accepted view that Alata (or Alaka) was the author of the closing portion of the Kavyaprakāśa and that he was a Kashmirian lends a greater amount of plausibility to Mammata also hailing from Kashmir

MAMMATA'S SCHOLARSHIP

All Sanskrit writers on Poetics were, as a rule, men of erudition. Not until they were well grounded in the different branches of learning, did these Pundits undertake to write on Poetics In general, their learning comprised a deep study of Grammar, the Purva mimāmsa and the works of their predecessors in the field of Sahitya śastra In short, they got themselves acquainted with those branches of learning that had a direct bearing on Poetics

To judge from his Kavyaprakāśa Mammata appears to have been a versatile genius who approached the subject of Poetics equipped with a thorough knowledge of diverse branches of Sanskrit literature.

(1) Like other writers in the field, Mammata had studied Sanskrit Grammar with the scholar's intensity and accuracy He quotes profusely from the Mahabhasya and Bhartrhari's Vakyapadiya, in his Kavyaprakaśa His division of the figure Virodha, based as it is on the four fold convention of Word accepted by Grammarians, and his use of the word Kriya in the sense of Hetu (cause) in the body of his definition of the figure Vibhavana, tend to show that Mammata's bias lay in the direction of the Grammarians His division of Upama, his remark in the course of his treatment of the figure Asangati अपवादविषयपरिहारेण उत्सर्गस्य व्यवस्थिते are palpably in the Grammarian fashion. Instances could be multiplied to show Mammata's leanings towards the Grammarians, but the following remark of Mammata will, it is hoped, be enough to bear out the high esteem in which he, as an Ālankarika, held the Grammarians. बुधैर्वैयाकरणैः ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि etc

(2) Mammata shows that his acquaintance with the Pūrva-mīmāmsā was far from superficial. He is quite at home when he develops the essentially Mīmāmsaka views · अभिहितान्वय and अन्विताभिधान. He takes note of their view that convention (संकेत) is established with regard to Generic attributes only; he is aware of Arthāpatti and meticulously points to ~~Prabhākara's~~ Kumārila's refinement thereof into श्रुतार्थापत्ति He cites from Kumārila (अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते । ... .वृत्तेरिष्टा तु गौणता), and refers to the Mīmāmsaka view of प्रत्यक्ष as objective manifestation (प्रकटता). In short, he was acquainted with both the schools of Mīmāmsā, the Kumārila school and that of Prabhākara. The inclusion of the figure Parisankhyā in the Arthālamkāras need not be taken as an additional instance for it dates back to Rudrata.

Mammata refers to the Vaiśesika theory of Atoms and their size in Ullāsa II. In the treatment of the figure Anumāna, he pithily defines the Naiyāyika terms Sādhana and Sādhya, with the rigidity of a Naiyāyika He refers to the Naiyāyika view in Ullāsa II that convention is made in relation to the individual as qualified by the generic attribute. In the same Ullāsa, he alludes to the Naiyāyika view of Direct Perception resulting in Samvitti (*i. e.* consciousness in the cogniser). While describing, in Ullāsa I, the creation of Brahma, he refers to the Vaiśesika view that Atoms form the material cause of the world, and seems to allude to the Vaiśesika division of causes by the words उपदानकर्मादिसहकारिकारण *comprehending, by the word* सहकारि, the असमवायि and निमित्त.

He refers to the Sānkhya view of creation. He has occasion *to refer* to the Buddhistic view of Sanketa that refers to the individual as marked off from everything else. Though the former of these references need not be made much of, the latter presupposes some close acquaintance with the Buddhistic system

Mammata's knowledge of the literature on Poetics, that had grown up before he made his appearance in the field, was not only wide but precise That is why he is in a position to set his finger on the weak points in the theories advanced by his predecessors A perusal of the appendix *to Ullāsa X would suffice to substantiate the* truth of this remark. He mentions Abhinavagupta, Udbhata, Mayūra, Sriharsa and others He cites stanzas from his predecessors like Rudrata, Dandin, Ānandavardhana, Udbhata and Vāmana He

criticises the views of Udbhata, Rudrata, Bhāmaha, Vāmana In short, we find Mammata making, in his Kāvyaprakāśa, an attempt to focus all the important poetical theories and views that had established themselves before him

In giving his illustrations, Mammata has drawn upon literature that is varied He cites from dramas like the Śākuntala, Vikramorvaśiya, Mahāviracharita, Mālati Mādhava, Hanumannātaka, Venisamhāra, Ratnāvali, Bāla Ramāyana, Karpūra mañjari, Viddhaśālabhañjikā, from Kavyas like the Raghu vamśa, Kumāra sambhava Kirātārjuniya, Śiśupālavadha, Navasahasankacharita, Bhatti Kāvya, from anthologies like the Amaru-śataka, Gāthasaptaśati, from the Mahabharata, Kuttanimata, not to mention several others Besides Kavyaprakaśa Mammata is also credited with the authorship of Sabdavyāpāravichara a treatise that deals with the question of the processes of Abhidhā and Laksanā

After perusing his Kavyaprakaśa one cannot but admire the sweep of the author And one is too willing to join hands with the commentator Bhimasena who pays tribute to Mammata in the following glowing terms न हि गीर्वाणगुरवोऽपि श्रीवाग्देवतावतारोक्ति (मम्मटोक्तिं) आक्षेप्तु प्रभवन्ति कि पुनर्मानुषमशका ।

Mammata's date is determined to be between 1050 and 1150 A C He refers to Abhinavagupta (1st quarter, 11th cent) He cites from the Navasāhasankacharita (*circa* 1010 A C) and in the stanza illustrative of the figure Udatta he pays tribute to the liberality of Bhoja (*circa* 1055 A C) Thus he must have written his Kavyaprakāśa after 1055

As Ruyyaka mentions the Kavyaprakaśa in his Alankarasarvasva (*circa* 1135–1145 A C) and has also commented upon the Kavyaprakaśa in his Sanketa (which is appended to our Edition), the Kavyaprakaśa must have been written before 1135-45 A C

That Manikyachandra wrote his Sanketa in 1159-60 is an additional evidence in point

Thus the Kavyaprakaśa must have been written somewhere between 1050 1150 A C There is extant also a manuscript of the work dated 1158–59 A C The date 1100 A C therefore will not be far too wide of the mark

II

KĀVYAPRAKĀSA ITS CONTENTS AND ITS POSITION IN THE FIELD OF SANSKRIT POETICS

The Kāvyaprakāśa is made up of three parts I the Karikas numbering 142 which have been split up into 212 sutras dealing with the different topics on Poetics II the Vrtti which elucidates and supplements the sutras and III illustrations comprising stanzas numbering 603 drawn from a wide range of literature

The Kavyaprakāśa is divided into ten Ullāsas or Flashes the first of which gives *inter alia* a definition of Kavya The remaining Ullāsas are devoted to a treatment of the different constituents of the definition The following analysis will give the contents of the work at a glance —

Ullasa I defines Poetry as Word and Sense without poetical flaws with poetical excellences and as a rule embellished with figures

Ullasa II divides Words into Expressive Indicative and suggestive according as it yields sense Expressed Indicated or Suggested

Ullasa III gives the variety of Suggestion based on sense

Ullasa IV Varieties of Dhvani or Suggested Sense the first variety of Kavya

Ullasa V The second variety of Kavya called Gunibhuta vyangya

Ullasa VI Kavya of the third class called Chitra with its two varieties Śabda-chitra and Artha-chitra

Ullasa VII The Flaws of Words and Sense

Ullāsa VIII Gunas or poetic excellences three in number distinguished from figures

Ullasa IX The Figures of Word, six in number and three Vṛttis

Ullasa X the Figures of Sense, 61 in number

From this list of topics it will be seen that our author has dealt with Poetics in its varied aspects. The only branch of Poetry that remains untouched by Mammata is Drama which also is generally treated by other writers on Poetics like Viśvanatha the author of the Sahityadarpana

Mammata has for long been looked upon as one of the most authoritative exponents of Sanskrit Poetics. An index to his popularity is furnished by the very fact that scholars like Ruyyaka undertook to comment on the Kāvyaprakāśa within almost a score of years of its appearance And Manikyachandra's commentary was written before yet fifty or sixty years had elapsed since the work was compiled. That the popularity of the work was sustained throughout is borne out by the number of commentaries written at various times and by various scholars, and computed to be no less than seventy in number. That the commentators of the Kavyaprakaśa include such brilliant scholars as Ruyyaka, the author of the Alankārasarvasva, Viśvanātha the Sāhitydarpanakara, Govida Thakkura the reputed author of the commentary Pradipa, and Nāgoji Bhatta the great grammarian, author of the Paribhasenduśekhara, is in itself a splendid tribute to the worth and popularity of the Kāvyaprakaśa Govinda Thakkura's commentary Pradipa is so learned that it has, in its turn, been commented upon by other scholars

What is the source of this immense popularity? It will be very instructive to know what made Mammata's Kavyaprakaśa a work of unparalleled worth even when Sanskrit literature has been enriched by works on Poetics—a legion of them—all more or less learned

The explanation of मम्मट's phenomenal popularity lies perhaps in two or three factors Firstly, मम्मट was a man of wide learning, as we saw above His learning which gained for him a title like वाग्देवतावतार from scholars like अर्जुनदेव & भीमसेन दीक्षित was a sure attraction to men of scholarly tastes to undertake a study of the काव्यप्रकाश, his *magnum opus* Secondly, मम्मट was a staunch advocate of a school—the ध्वनि school—which had got a strong hold on the minds of scholars after आनन्दवर्धन. Here was a learned adherent of the most popular school of Poetics who, therefore, must have stood high in the eyes of the learned Thirdly, मम्मट tried to bring together, in his काव्यप्रकाश, all that was best in the systems that preceded him His definition of काव्य, which aims at satisfying all schools his admission of three गुण्s, and his attempt to make them a substitute for the three वृत्ति or रीति are all typical of मम्मट's desire to make his work represent all that was best in the theories that preceded him The closing stanza

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्-विनिर्मिता सघटनैव हेतुः ॥

though written by भरट, may be taken as giving in epitome this aim of the काव्यप्रकाश Lastly, the very systematic and pithy nature of the काव्यप्रकाश must have been immensely responsible for its popularity Though a bit obscure, it should not be forgotten that मम्मट skips over the whole field of Poetics within the short space of 142 कारिकाऽ And this he does without impairing accuracy in the least

III

काव्यप्रकाशः *ITS COMPOSITION*

कारिका and वृत्ति —The काव्यप्रकाश as seen above, consists of three constituent parts (1) कारिकाऽ, (2) वृत्ति, and (3) उदाहरणऽ Of these the वृत्ति and the choice of उदाहरणs will evidently go to the credit of the same author मम्मट, *for the* वृत्ति *and the* उदाहरणs *are inseparably interlinked Regarding the authorship of the* कारिकाs, *however, two views have been* advanced One is inclined to attribute the authorship of the कारिकाs to भरत and that of the वृत्ति to मम्मट, while the other holds that मम्मट [illegible] the common author of both The following are the arguments advanced by the two schools

The first school consists of commentators like महेश्वर, विद्याभूषण These hold that भरत is the author of the कारिकाs and मम्मट of the वृत्ति, for the following reasons —

(i) Among the कारिकाs, there are some that we find embodied in भरत's नाट्यशास्त्र

(ii) The वृत्ति on the 1st कारिका mentions the कारिकाकार in the 3rd person ग्रन्थकृत् परामृशति If the author of the वृत्ति and कारिका were the same the वृत्तिकार would have said with reference to the कारिका, परामृशामि

And (iii) A divergence of views between the वृत्ति and कारिकाs seems to be hinted at in the वृत्ति on the कारिका, (उल्लास X) समस्तवस्तु-विषय श्रौता आरोपिता यदा। For the वृत्ति says बहुवचनमविवक्षितम्

As against these, the following arguments could be urged —

(i) The कारिकाs that are common to भरत and the काव्यप्रकाश are too *few in number and are particularly confined to those that deal with* रस भरत was a recognised authority on रस and naturally मम्मट must have borrowed the कारिकाs bodily from the नाट्यशास्त्र in recognition of the eminence of भरत in the field of रस मम्मट was eclectic and has borrowed from writers like वामन and the ध्वनिकार (ii) The third person

in ग्रन्थकृत् परामृशति is inconclusive in view of the fact that it is customary with Sanskrit writers not to be too obtrusive and to refer to themselves rather in the third person than in the first. (iii) Writers like वामन, विश्वनाथ and रुय्यक have written both the कारिकाs and वृत्तिs in their respective treatises (iv) There is no divergence between 'श्रौता आरोपिता यदा' and the वृत्ति thereon The वृत्ति, while endorsing the कारिका, adds by way of a rider, that the plural in the कारिका does not exclude the dual [See Ullāsa X Notes *loc cit*] (v) Authorities like हेमचन्द्र, जयरथ, प्रतापरुद्रीयकार विद्यानाथ, अप्पय्यदीक्षित have acknowledged, impliedly or explicitly, मम्मट as the author of the कारिकाs also

To judge between the two views, it seems that the weight of argument lies with the second

मम्मट and अलक (or अलट) —Many commentators like माणिक्यचन्द्र the author of the सङ्केत, राजानकानन्द, the author of काव्यप्रकाशनिदर्शन, refer to काव्यप्रकाश being the work of मम्मट and अलक (variously called अलट) राजानकानन्द goes to the length of specifying their respective contributions The portion of उल्लास X upto परिकरालङ्कार, he says, was written by मम्मट, the rest upto the close of the काव्यप्रकाश by अलक That this joint authorship is probable is borne out by the stanza at the close which, though slyly, hints at it [इत्यष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूप प्रतिभासते यत्, न तद् विचित्र यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता सघटनैव हेतु] There is a ms of great antiquity dating as far back as 1158 A C which in its colophon mentions मम्मट and अलक as the joint authors of the काव्यप्रकाश One scholar, अर्जुनवर्मदेव (13th cent A C), a commentator of the अमरुशतक, goes to the length of seeing joint authorship in the 7th Ullasa also—which is, however, open to serious doubt The evidence is not sufficiently strong to decide, with any degree of precision, the extent to which the two scholars contributed, though the generally accepted view is that of the निदर्शन, given above This अलक also called अलट must have been, as the name shows, a Kashmirian He was a son of राजानकजयानक and has commented upon the हरविजय of रत्नाकरकवि

IV

THE ORIGIN AND GROWTH OF SANSKRIT POETICS

Though Sanskrit Poetry dates back to the second millennium before Christ, when—probably a good deal earlier—the Rgveda with its rich poetry was composed, the oldest reference to something at

least akin to Poetics is not earlier than the sixth or seventh century B C It is in the Nirukta (6th or 7th cent B C) that we come across a reference to Pūrna and Luptā varieties of Upama. And when we find the Nighantu bringing particles like *iva*, *yatha* etc under the vague term Upama, and when in the course of an explanation of the term, Yaska the author of the Nirukta is found citing a definition of Upama given by Gārgya a predecessor of his, we cannot help concluding that some elements of Sanskrit Poetics are earlier even than Yaska, the earliest extant exponent of the Veda

Coming down to Panini, (5th cent, B C.) we find the great grammarian using technical terms like Upamā, Upamita, Samanya Upamāna, with a facility indicative of their having come into vogue even before he wrote Kautilya (4th cent B C), in his all-comprehensive work, the Arthaśastra, makes a mention of what constitute excellences of composition, which he defines in a way not far different from that of any later writer on Poetics

Some interesting sidelight is thrown on the development of Sanskrit Poetics by the Inscriptions One inscription belonging to 150 A C (Junagad Inscription of Rudradaman) makes a reference to some poetical excellences and incidentally alludes to the division of Poetry into Gadya and Padya Some of the inscriptions employ some of the poetical devices like alliteration in such profusion and with such mastery that one is forced to conclude that the science of Sanskrit Poetics had made large strides before they were executed They are so artistic that it was their refined polish and ornateness that tended to upset Max Muller's theory of a Renaissance in Sanskrit Literature.

But all these are no more than indications of the growth of Sanskrit Poetics And for the first systematic treatment of the science—at least an appreciable portion of it—we must go down to Bharata's Natyaśāstra

As a treatise on Drama, Bharata's work could not directly concern itself with the theory of Poetics But he could not forbear paying attention to such topics in Poetics as Gunas, Dosas Alankaras, —at least in so far as they affected the Drama. But what lends special importance to his work is that it has proved to be the starting point for one of the most important theories advanced in Poetics regarding the essence of Poetry—the Rasa theory

V

THE DIFFERENT SCHOOLS IN SANSKRIT POETICS

Broadly speaking there are five schools of thought, in Sanskrit Poetics, that come to be distinguished on the basis of the particular views they advance regarding what constitutes the essence of Poetry. They are (1) the Rasa school, (2) the Alankara-school, (3) the Riti school, (4) the Vakrokti-school, and lastly, (5) the Dhvani-school The difference in their view points has entailed a difference also in their attitude towards रस गुण and अलंकार, the three constituents of Poetry

(I) *The Rasa school* —According to this school, what gives life to Poetry is Rasa or Flavour and Gunas and Alankāras are only ancillary to the Rasa The theory of Rasa was first foreshadowed in Bharata's Natyaśastra in so far as it bore on Drama. The credit for importing this vital principle in the field of Poetics as the essence of Poetry, goes to the Dhvanikara and his followers The Śrngaratilaka of Rudra the Agni purana the Kavya mimamsa of Rājaśekhara and the Sahityadarpana of Viśvanātha belong to this school.

(II) *The Alankāra school* —According to this school what constitutes the soul of poetry is the presence of figures of sound and sense, (Alankara) This school in its enthusiasm for the figurative way of expression, could not recognise the fact that there could be something more essential than mere figures They were superficial in their outlook The oldest exponent of this school was Bhamaha (7th cent A C) the author of the Kavyalankāra. He was followed by Udbhata (*circa* 800), Rudrata (*circa* 850 A C) and Pratīharen duraja (*circa* 950 A C) Rasa was recognised by this school but they were not inclined to assign to it a position better than of subservience They failed to distinguish गुणs from अलंकारs and subsumed the former under the latter

(III) *The Riti school* —According to this school, Riti or Mode of expression is what constitutes the life of poetry Figures are looked upon by this school as something more extraneous in comparison to Gunas or poetic excellences Gunas are the essence of Riti and determine its nature Vamana (800 A C) was the earliest exponent of this system though he was in a goodly measure anticipated by दण्डिन् Though the principle of रीतिs was recognised by the later writers on Poetics they were not prepared to regard it as the

very soul of Poetry The रीति-school, it may be pointed out, went one step farther than the अलङ्कार-school when it insisted upon गुणs as something vital to Poetry This insistence was a great contribution to the progress of Poetics towards the ध्वनि-theory, the crowning achievement For the रीति-school taught critics to go deeper and not to be content with the superficial अलङ्कारs

(IV) *The Vakrokti school* —वक्रोक्ति, in plain words, is strikingness of speech According to this school an elevated style of expression is what constitutes the essence of Poetry This elevation of style is secured by the employment of figures in the body of Poetry so as to make it striking Thus figures are regarded by this school as so many aspects of वक्रोक्ति and रस, गुण, ध्वनि etc are in a काव्य merely subservient to वक्रोक्ति कुन्तक (*circa* 1000 A C) was the great exponent of this doctrine who carried it too far in his enthusiasm to oppose the ध्वनि-system On account of its pitting itself against the well-established ध्वनि theory, the वक्रोक्ति-school could not grow popular nor secure adherents, nevertheless it raised अलङ्कार from a position of insignificance to which it was reduced by the ध्वनिकार and secured for it a position of importance among the essentials of a काव्य, so much so, that later writers like मम्मट could not ignore the claims of अलङ्कार when they formulated their definitions of काव्य

(V) *The Dhvani school* —This was the most powerful school which found its first expression in the कारिकाs of ध्वनिकार (9th cent.), the वृत्ति of आनन्दवर्धन (850 A C) and the commentary of अभिनवगुप्त ध्वनि is suggestive poetry All poetry worth the name must be suggestive said the ध्वनिवादिन्, ध्वनि could be वस्तुध्वनि or अलङ्कारध्वनि or रसध्वनि Void of suggestion no poetry was worthy of the name, they argued गुणs or अलङ्कारs could be charming only in so far as they were subservient to ध्वनि and had no value of their own

The admission of ध्वनि was a great innovation in the field of Sanskrit Literature व्यञ्जना as a वृत्ति was not recognised by any school of thought upto now The आलङ्कारिकs made this bold step and sought sanction for it in the स्फोट theory of the वैयाकरणs.

As an innovation the ध्वनि theory had to face the fierce onslaughts of learned scholars like प्रतीहारेन्दुराज, कुन्तक, भट्टनायक and महिमभट्ट But these fierce attacks tended to win for the ध्वनि school such popularity as no other school in Poetics had succeeded in winning And the school got powerful adherents like मम्मट and जगन्नाथ who accepted the doctrine albeit with certain modifications.

ध्वनि was merely a development of the रस school. While the रस school admitted रस to be the soul of Poetry, it being presumed that रस is suggested, this school went a step further and admitted the suggestion of रस as well as of वस्तु and अलंकार as the soul of Poetry. But it should not be forgotten that even आनन्दवर्धन the foremost ध्वनिवादिन्, did not fail to give रस the palm of superiority over everything else

Besides these theories there were the अनुमान theory of महिमभट्ट and the औचित्य (Propriety) theory of क्षेमेन्द्र—not to mention some others—which commanded but meagre influence and, therefore, deserve little attention

VI

SANSKRIT POETICS AND OTHER ŚĀSTRAS

Poetics as a science dealing with poetry was concerned with several theories bearing upon Sound and Sense (शब्दार्थौ) And as some other शास्त्रs like व्याकरण were also working out, though from their particular stand points, theories re. शब्द and अर्थ, it is natural to find close affinity between Poetics (साहित्यशास्त्र) and such sciences

Grammar—It was to Grammar that Sanskrit Poetics owned greater allegiance than to any other Śastra The ध्वनिकार and मम्मट, for instance pay glowing tributes to this branch of Sanskrit learning उपमा and its several subdivisions were already foreshadowed in his सूत्रs by पाणिनि The आलंकारिक view that संकेत is made for जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य was based on a similar view advocated by पतंजलि in his महाभाष्य The name ध्वनि given by the आलंकारिकs is based on the Grammarians' name for sound, and the propriety of the name is explained with a reference to the स्फोट theory of the वैयाकरणs Some of the terms as employed by the आलंकारिकs are the particular property of the वैयाकरणs *e g* क्रिया in the sense of कारण, अपवाद and उत्सर्ग in the sense of exception and general rule But perhaps the most decided influence of the वैयाकरणs on the आलंकारिकs is to be noted in the matter of their subdivisions of उपमा, which are all based on different grammatical derivatives like क्यच्, क्यङ् etc

Pūrva mimāmsā—Another शास्त्र which more or less influenced the साहित्यशास्त्र was the पूर्वमीमांसा The पूर्वमीमांसा, as an interpretative system did not fail to leave its impress on the system of Poetics The आलंकारिक admission of अभिधा and लक्षणा was after the fashion of the पूर्वमीमांसकs though it must be conceded the Grammarians had to

some extent anticipated the मीमांसकs with their मुख्या and गौणी वृत्तिs. Their recognition of तात्पर्यवृत्ति was also in conformity with one of the principal schools of the system—the अभिहितान्वयवादिन्s Besides these the आलङ्कारिकs refer to the अर्थापत्तिप्रमाण of the पूर्वमीमांसकs as also to their view about प्रत्यक्ष that it is objective revelation (प्रकटता) Some sentences of the पूर्वमीमांसा tradition have been freely employed by the आलङ्कारिकs in the course of their illustrations गौरनुबन्ध्य, *for instance is a sentence of this nature Some आलङ्कारिकs have admitted a figure अर्थापत्ति which is with certain modifications borrowed from the पूर्व मीमांसा.* The figure परिसंख्या is a strong testimony to the influence of *the पूर्वमीमांसा on the साहित्यशास्त्र When they describe a महावाक्य as a* महावाक्य the आलङ्कारिकs follow closely in the footsteps of the पूर्वमीमांसकs whose definition of वाक्य was much more elastic than that of the वैयाकरणs

Besides these two the तर्कशास्त्र also exercised some influence on the साहित्यशास्त्र अनुमान अलङ्कार is a poetical development of the अनुमान of the नैयायिकs Some of the figures are based on a view of causation that is essentially तार्किक in complexion The influence of तर्कशास्त्र was much more marked in the earlier writers on Poetics like भामह than in the later ones For their रस doctrine the आलङ्कारिकs sought sanction in the sentence from the तैत्तिरीय उपनिषद् रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। Their terminology विगलितवेद्यान्तर आनन्द to describe the joy resulting from रस has its prototype in the Vedantic idea of ब्रह्मानन्द Some of the आलङ्कारिकs freely drew upon the सांख्य system to explain the रस problem They accounted for its relish by admitting a व्यापार called भोगीकृति which was based on the सांख्य idea of भोग

VII

THE SĀHITYAŚĀSTRA ITS ACHIEVEMENTS AND SHORTCOMINGS

In its rich variety and profusion Sanskrit Poetics has but few rivals Its richness could be imagined if only we knew that the five schools with their many adherents have been responsible for innumerable works which in their turn have been commented upon by scholars of great profundity The works and the commentaries are both learned in the highest degree

Generally speaking writers on साहित्यशास्त्र have attempted to analyse the basic grounds of Poetry and set forth its purpose. Each

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

॥ अथ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोल्लासः ।

अथार्थालंकारानाह,

ENGLISH TRANSLATION

The Tenth Flash

Then (the author) proceeds to state the Figures of Sense :—

अथ काव्यप्रदीपे दशमोल्लासः – अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः ।
उत्प्रेक्षा च ससंदेहो रूपकापह्नुती तथा ॥
श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
अप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥
प्रतिवस्तूपमा तद्वद्दृष्टान्तो दीपकं तथा ।
तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।
यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥
स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् ॥
पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चय उदीरितः ।
पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तः परिकरस्तथा ॥
व्याजोक्तिपरिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमालया ।
अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्वदसंगतिः ॥
समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्त्वधिकेन च ।
प्रत्यनीकं मीलितं च स्यातामेकावलीस्मृती ॥

अथोद्द्योते दशमोल्लासः – अथार्थेति । प्रसंगादिति भावः । न्यूना-

one has [redacted] his own way attempted a definition of Poetry, from which it was a natural transition to investigate the different powers (वृत्ति) of word to convey different senses An enquiry into what constitutes a poetical excellence or [redacted] poetical flaw is then undertaken by these writers Add to these the precise definitions and divisions of the different figures of sound and sense, and we get an idea of the questions that the आलंकारिक sets about tackling

All आलंकारिक have invariably admitted आनन्द or निर्वृति to be the principal aim of Poetry, thereby endorsing the generally accepted view that art is invariably a source of delight They again assume all art to be didactic in purpose . Joy and advice, side by side, constitute according to them, the principal purposes of Poetry Writers on Sanskrit Poetics did not fail to recognise that even Pathos contributes to the joy of the सहृदय, though their attempts to explain this joy could not be regarded as successful

In giving the basic grounds of Poetry, they are alive to the fact that Poetic genius is the prime necessity of a Poet But they do not ignore the value of training and study A minute observation of the world (लोक) too is regarded as necessary, which implies a re cognition of the element of realism in art But too much realism is perilous to art and hence our writers on Poetics have described the poet as लोकोत्तरवर्णनानिपुण A happy blending of the realistic and the ideal leads to art in the real sense of the term

The definitions of काव्य are varied—some more scientific than others The admission of रस and ध्वनि was indeed a great contribu tion The Sanskrit writers never mistook verse for poetry and were ready to recognise poetry in prose But it seems more than likely that our आलंकारिक failed to pay attention to the subjective aspect of Poetry Their attention was centred more on the narrative aspect than the lyrical The principle of division of Poetry into lyric, narrative and dramatic by Western Criticism has not anything corresponding to it in Sanskrit Again the psycho analytical explanation that Poetry is emotion that has passed through the medium of imagination has very little corresponding to it in Sanskrit, though a semblance of it [redacted] found in a very faint form in their explanation of रसोत्पत्ति

Their explanations of the different powers of word to convey a sense are scientific in the extreme Their ideas about excellences and

flaws also are equally scientific and artistic in view point As regards figures of sound and sense Sanskrit Literature has every reason to be proud of its wealth and variety No other literature has made contributions so rich The figures of sound betray a keen sense of the phonetic effect on the ear and mind And the detailed prescriptions in the matter of the sound being tuned up to the matter sought to be conveyed are artistic in a great measure कण्व's मम विरहजा jars on the ear of the Sanskrit critic owing to the juxta position of the last two syllables as much as the भियामरात्री of the last stanza of the first Ullasa In fact the sense of sound of Sanskrit critics was possibly the most refined The figures of sense also are rich in variety It is one relation like सादृश्य or कार्यकारणभाव but its figurative modes of expression are strikingly numerous It is no use saying that the finer shades of distinctions are instances of mere hair-splitting when on a close examination we find the poetical effect to be different in each case But one has to admit that in certain cases Poetics has allowed itself to be swamped by Grammatical technicalties The varieties of उपमा and विरोध are flagrant cases in point The varieties of ध्वनि that have been reckoned at several thousands and those of लक्षणा point to a tendency of hair-splitting In fact our साहित्यकोविद्s in their theorising have never paid attention to the practice of eminent poets Even नागोजीभट्ट had to refuse consent to the admission of the essentially grammatical and dry divisions of उपमा within the artistic domains of Poetry These failings and drawbacks apart Sanskrit Poetics has enriched for all time to come the field of letters and thoughts with its theories about रस, ध्वनि and काव्य—not to mention several others They bear the hall mark of scholarly erudition and precision

---

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

॥ अथ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोल्लासः ।

अथार्थालंकारानाह,

ENGLISH TRANSLATION

The Tenth Flash

Then (*the author*) *proceeds to state the Figures of Sense:—*

अथ काव्यप्रदीपे दशमोल्लासः—अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः ।
उत्प्रेक्षा च ससंदेहो रूपकापह्नुती तथा ॥
श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
अप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥
प्रतिवस्तूपमा तद्वद्दृष्टान्तो दीपकं तथा ।
तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।
यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥
स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् ॥
पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चय उदीरितः ।
पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तः परिकरस्तथा ॥
व्याजोक्तिपरिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमालया ।
अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्वदसंगतिः ॥
समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्त्वधिकेन च ।
प्रत्यनीकं मीलितं च स्यातामेकावलीस्मृती ॥

अथोद्द्योते दशमोल्लासः—अथार्थेति । प्रसंगादिति भावः । न्यूना-

(१) साधर्म्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव, (न कार्यकारणादिकयोः) साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सवन्ध उपमा । भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ॥

1 UPAMĀ

"Upamā" consists in a similarity of attributes, provided there is distinctness (between the Upamana and the Upameya.)

Gloss —Similarity of attributes can subsist only between the Upamāna and the Upameya—not between (any other correlates) such as Cause–Effect &c. Hence it is the connection of them (i e Upamana-Upameya) with the common attribute that constitutes Upamā The reference to distinctness (of the Upamāna and the Upameya) is with a view to excluding (the figure) Ananvaya

प्रदीप –भ्रान्तिमास्तु प्रतीपेनं सामान्य च विशेषवत् ।
तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघात' परिकीर्तित' ॥
ससृष्टिसङ्करौ चैवमेकषष्टिरुदीरिता ॥

तेष्वनेकालङ्कारमूलभूतत्वेन सौकुमार्यातिशयाच्च प्रधानामुपमा प्रथमं लक्षयति—साधर्म्यमिति ।

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्व लक्षणवाक्यस्येति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽति

उ०:—धिक्यन्यनन्छित्तये तानादौ गणयति ते चेति। तेष्वनेकेति। उपमेयोपमानन्वयप्रतीपस्मरणरूपकसन्देहभ्रातिमदपह्नोत्प्रेक्षातिशयोक्तितुल्ययोगितादीपकप्रतिवस्तूपमादृष्टान्तनिदर्शनाव्यतिरेकसहोक्तिसमासोक्त्याद्यनेकेत्यर्थ । सौकुमार्येति। इतरालङ्कारापेक्षया अस्या स्फुटतया विभावानुचर्मत्वादिति भाव । साधर्म्यमिति। उपमानोपमेययोर्भेदे सति वाक्यार्थोपस्कारक चमत्कारि साधारणधर्मवत्त्वमित्यर्थ । चमत्कारीत्यनेन 'गौरिव गवय' इत्यादेर्व्यावृत्ति । वाक्यार्थोपस्कार-

प्रभा –तेष्विति । अर्थालङ्कारेषु मध्ये प्रधानाम् । श्रेष्ठभूतामित्यर्थ । तत्र हेतु—अनेकेति। उपमेयोपमोत्प्रेक्षाप्रतीपस्मृतिभ्रान्तिसदेहरूपकादिमूलत्वेनेत्यर्थ । सौकुमार्यं सुबोधत्वे सति हृद्यत्वम् । तयोरिति । प्रतियोग्यनुयोगिनोरित्यर्थ । न चेति । कार्यकारणा-

प्रदीपः—प्रसङ्ग । उपमानोपमेये विनाऽन्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् । एव चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण सबन्ध उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेप साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलक, न तु व्यावर्तक । नन्वेव 'भेदे' इत्यनुपादेयम् । तस्याप्याक्षेपादेव लाभसभवात् । न ह्यभेदे सादृश्यात्मक साधर्म्यमिति चेत्, न । साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसबन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिबन्धनस्यानन्वयालङ्कारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । 'अलङ्कारत्वे सति' इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्यमात्रस्योपमात्वाभावात् ।

उ०:—कमिति अलङ्कारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । **अतिप्रसंग इति** । कार्यकारणयोरतिप्रसग इति भाव । **समानेनेति** । एकत्वबुद्धिविषयेणेत्यर्थ । **संबंध इति** । समानो धर्मो ययोस्तौ सधर्माणौ, तयोर्भाव साधर्म्यमिति समासोत्तरवर्तिभावप्रत्ययस्य सबन्धबोधकत्वादिति भाव । प्रकृष्टत्वेन सभाव्यमानत्वमुपमानत्व, निकृष्टत्वेन तदनुमुपमेयत्वमिति केचित् । सादृश्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे चोपमानोपमेयत्वे इति वहन । **न तु व्यावर्तक इति** । कार्यकारणादिकयो साधर्म्यस्यैवाभावादिति भाव । न च कारणगुणानुसारी कार्यो गुण इति व्यवहारात्तयोरपि साधर्म्यमस्त्येवेति वाच्यम् । कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन तस्याऽनलङ्कारत्वमित्यभिमानात् । **आक्षेपादिति** । एकधर्मवत्त्वमिति व्यवहारस्य भेद एव सभवादिति भाव । **न ह्यभेदे इति** । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यपदार्थत्वादिति

प्रभा.—द्वित्वयोरपि कथचित्साधर्म्यसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्काशय । चमत्कारिसाधर्म्यस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावान्नातिप्रसङ्ग । यत्र तु तादृश साधर्म्यमस्ति यथा 'पितेव पुत्र सगुण स आसीत्' इत्यादौ तत्र तयोरुपमानोपमेयत्वमुपमालङ्कारश्चेष्ट एवेति समाधानार्थ । **अत्र चेति** । लक्षणवाक्य इत्यर्थ । **प्रतिपत्तीति** । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तीत्यर्थ । तस्यापि भेदस्यापि । साधर्म्यपदे हि योगेनैकधर्मवत्त्वमात्रबोधकमित्यभेदेऽपि समयति साधर्म्यं तथाप्यभेदे प्रयोगाभावात् प्रयोजितयोर्भेद आक्षिप्यत इत्यर्थ । साधर्म्यम् । उन्यत इति शेष । **साधर्म्यपदस्येति** । अन्यथा चीत्यादौ भेत्कादिसाधर्म्यणोपमा ■ स्यादिति भाव । नन्वेवमप्युपमेयोपमायामतिप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम् । तत्रोपमात्रनीतिविषयगानेनोपमात्वस्येष्टत्वात् । तृतीयसदृशव्यवच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षस्यार्थिकत्वात्तस्य प्रतीत्या परमलङ्कारान्तरत्वेन कथनम् । अनन्वये तूपमात्रनीतिविषयगानमेव नेति सधारणत्वमिति शेष । 'गोसदृशो गवय' इत्यादौ प्रसङ्गवारणायाह—**अलङ्कारत्वे सतीति** । दपमेयपरिष्कारद्वारा यत्कृतिनिरनन्वये सतीत्यप । मन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे नातिव्याप्तिः ।

(२) पूर्णा लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा। एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता।

It may be Full fledged or, again, Elliptical

Gloss—Full fledged when the Upamana, the Upameya, the common property and the Upamā pratipādaka happen to be expressly stated Elliptical when, of these, either one or two or three are omitted.

प्रदीपः—एनां विभजते—**पूर्णेति।**

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणामुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा। एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुप्ता।

तयोः पूर्णां विभजते—**साग्रिमेति।**

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा। पूर्णेत्यर्थः। वाक्य विग्रहः। तेनोपमानादिपदानि चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा। यत्र तु तेषु कयोरपि समासः सा समासगा। तद्धितेनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवाचिन्याः प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः। त्रिविधाप्येषा श्रौत्यार्थीभेदात्प्रत्येकं द्विधेति षड्विधा पूर्णेत्यर्थः। श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसम्बन्धरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम्। अर्थापत्तिगम्यत्वं चाऽऽर्थत्वम्। तत्र यथेववादिशब्दानां 'तत्र तस्येव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेश्चोपादाने श्रौती। तुल्यादीनां शब्दानां 'तेन तुल्यम्—' इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थी। नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः। उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषात्। न च वाच्यं यथादिशब्दैः साधारणधर्मसम्बन्ध उभयत्र शब्दत्वेव बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः, अयमेव विशेष इति। यतो यथादिशब्दा यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते। अत उपमाने तं सम्बन्धं बोधयन्तु न पुनरुपमेये। अन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धबोधकत्वादर्शनादिति चेत्, न। शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र सम्बन्धबोधकत्वात्। न चाऽदृष्टचरत्वम्। षष्ठ्या तथा दर्शनात्। षष्ठी हि यदनन्तरमुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि सम्बन्धं बोधयति। तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च सम्बन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम्। तथा हि 'पद्ममिव मुखम्' इत्यादावुपात्तस्याऽऽह्लादस्य वा रमणीयत्वादेः सम्बन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम्।

उ०:—भाव। **आरोपितेति।** अत एव 'त्वयि कोपोऽपमाभाति सुधांशाविव पावकः' इत्यादावुपमानिर्वाहः। तत्र हि उपमानस्याप्य-

उ०: — साऽसम्भावितत्वेन सादृश्यस्य लोकसिद्धत्वाभावेऽपि कविना खड्ग पदार्थोपस्थितिमता स्वेच्छया सम्भावितत्वेनाऽऽरोपेण चन्द्राधिकरणकमल प्रसक्त्य तेन सह साम्यस्यापि कल्पनात् । कल्पितस्यापि मानसोपनीतत्वेन चमत्कारित्वा-विरुद्धमिति भावः । **आरोपितसाधर्म्येति** । तत्र ह्याहार्यारोपितभेदेनापातत सादृश्यप्रतीतिः, पर्यन्ते तु तस्य बाधप्रतिसन्धानेन द्वितीयसदृशव्यवच्छेदः फलतीति भावः । ननु तत्तदुत्कर्षविशेषाणां वैचित्र्यं कोपयुज्यत इति चेत्, मुखादिनिष्ठा-नां तेषां वैचित्र्यं उद्दीपनविभावतया विचित्रविचित्रास्वादे इति गृहाण । 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् । तदोपमीयेत तमालनील-मामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः' इत्यादौ नोपमा । यदि तथाभूतौ स्यातां तदोपमीयेत न चैवमित्युपमानिष्पत्त्यभावात् । किं तु यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमित्यतिशयोक्ति-रेवेति न दोषः । 'भद्रात्मन' इत्यादौ व्यङ्ग्योपमाया वाच्यापेक्षया प्राधान्येऽपि व्यङ्ग्यभावानुपस्कारकत्वेनालङ्कारत्वस्येष्टत्वेन दोषाभावात् न अव्याप्त्यप्रधानत्व या विशेषणं देयमित्याहुः । **साधर्म्यमात्रस्येति** । घट इव पटो द्रव्यं, घट इव पटो जातिमानित्यादेरित्यर्थः । **यत्रोपमानोपमेयेति** । सादृश्यप्रतियोगि-त्वानुयोगित्वे चोपमानत्वोपमेयत्वे इति बोध्यम् । **श्रौतत्वं चोपमानेति** । एवं च सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसम्बन्धस्येवादिशब्दस्योभयवृत्तितया शाब्दबोध-विषयत्वे श्रौतत्वमित्यर्थः । **अर्थोपत्तीति** । तुल्यादीनां सादृश्यवति शक्तेः सादृश्यस्य साधारणधर्मसम्बन्धं विनाऽनुपपत्त्या तत्प्रतीतिरिति भावः । **उभयत्र सादृश्येति** । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मेत्यर्थः । **उभयत्र शक्तत्वेति** । इवार्थे सादृश्ये नियमेन उपमानोपमेययोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वाभ्यामन्वयादिति भावः । **यदनन्तरम्** । यद्बोधकशब्दानन्तरम् । **उपमानता** । सादृश्यप्रतियोगि-त्वम् । **उपमानविशेषणानीति** । उपमानविशेषणोपमानद्योतकानीत्यर्थः ।

प्रभा — **असम्भवस्तानीति** । गगनगामित्वं चन्द्रकान्तिमिति हृदितेऽपि सम्भवाद् — **भिन्नविभक्तिकानीति** । भिन्नविभक्तिकत्व यस्य चन्द्र इव मुखमिति समयेऽपि सादृश्यमल्प-मित्युक्तम् । तेषु उपमानादिष्वेषु अर्थे । **उभयत्रेति** । इवादिशब्दे तुल्यादिशब्दे च इत्यर्थः । प्रत्यय शब्दबोध । **उभयत्रेति** । उपमानोपमेययोरित्यर्थः । **न पुनरिति** । तुल्यादिशब्दानामु-पमानविशेषेण साधारणधर्मसम्बन्धित्यर्थः । **उपमानत्वेति** । उपमानत्वं हि प्रतियोगित्वम्

उ०ः – उपमानं विशिनष्टि उपमानत्ववैशिष्ट्येन बोधयतीत्यर्थात्। न च तस्य सादृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्ववृत्तिधर्मवत्त्वसम्बन्धेनोपमेयेऽन्वयेनोपमेयेऽपि तल्लाभः। नामार्थयोर्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। एवं च शक्त्योभयत्र साधारणधर्मसम्बन्धाप्रतीत्या नायं श्रौत्यार्थीविभाग उचित इति भावः। **शब्दशक्तीति**। स्वसखो उपमानवाचकपदलक्षणाया इवस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन तस्याभेदेन नामार्थान्वयस्वीकारादित्याशयः। यथा–तथा–शब्दयोगे तु पश्चाज्जायमानसादृश्यविषयकबोधमादायेदं बोध्यम्। यद्धर्मवांश्चन्द्रस्तद्धर्मवन्मुखमित्येवं तत्र बोधात्। अन्यविशेषणत्वेऽपीत्यस्यान्यसम्बन्धद्योतकत्वेऽपीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह **षष्ठ्यामिति**। तदेवोपपादयति **षष्ठी हीति**। यदनन्तरमित्यनेनोपसर्जनसम्बन्धित्वं बोधयति। उपसर्जनत्वं स्वार्थसम्बन्धे प्रतियोगित्वेनान्वयित्वम्। **उपसर्जनविशेषणत्वेऽपि**। उपसर्जननिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वेऽपि। यद्वा यथा प्राचीनमते प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसम्बन्धेन नामार्थयोर्भेदेनान्वयः। चैत्रस्य धनमित्यादौ स्वामिचैत्रीयं धनमिति बोधात्। तथा प्रकारीभूतनिपातार्थसम्बन्धेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति चन्द्र इव मुखमित्यादौ सदृशचन्द्रीयं मुखमिति धीरिति प्राचीनमतेनापि ग्रन्थः। श्रौतीत्वं सादृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्यैवेन बोधनादिति बोध्यम्। परं त्वत्र पक्षे

प्रभा – भवतीति तद्गतमेव तदिवादिभिर्बोधनीयमित्युपमानविशेषणीभूतस्वार्थबोधकास्ते इवादय इत्यर्थः। **उपसर्जनत्वेति**। सम्बन्धित्वप्रतीतिरित्यर्थः। **उपसर्जनविशेषणत्वेऽपीति**। उपसर्जनविशेषणत्वेन सम्बन्धबोधकत्वेऽपीत्यर्थः। प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रधानभूतधनादावपि। अत्रायमर्थः—यथा षष्ठ्यर्थस्वामित्ववादिना प्राचां मते चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसम्बन्धेन चैत्रादेर्धनादावन्वयात्स्वामिचैत्रीयं धनमिति धीस्तथा चन्द्र इवेत्यादावपि प्रकारीभूतसादृश्यसम्बन्धेन चन्द्रादेर्मुखादावन्वयात्सदृशचन्द्रीयं मुखमिति बुद्धिः। इवादेरुपमानपदोत्तरत्वनियमेन तदर्थविशेषणावगमादिति। च मुखं पद्मं च तुल्यमित्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेवादिश्रुति साधारणमविशेषरूपात्सादृश्यत्वसम्बन्धमप्रत्याय्य न पर्यवस्यति तुल्यादिपदश्रुतिस्तु धर्मविशेषसम्बन्धावगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवसिता प्रतीतसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति। यथेवादिपदप्रयोगे श्रौती तुल्यादिपदप्रयोगे त्वार्थीति विभागाभिमत इत्याह—**तस्मादिति**। केचित्तु यथा चन्द्र-

(३) साग्रिमा

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते, तथाऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् सबन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । तथैव, "तत्र तस्येव-" (पा० सू० ५।१।११६) इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । 'तेन तुल्यं मुखम्'—इत्यादावुपमेये एव, 'तत्तुल्यमस्य'—इत्यादौ चोपमाने एव, 'इदं च तच्च तुल्यम्' इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दाना विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी; तद्वत्, "तेन तुल्य क्रिया चेद्वतिः" (पा० सू० ५।१।११५) इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ आर्थी ।

The former could be Explicit or again Implicit, occurring in a sentence, a compound, or a Taddhita derivative, alike

Gloss —The former i e the Full-fledged Though words like Yathā, Iva, Vā, etc , are adjuncts (विशेषणानि) of the Upamāna, in so far as that word alone after which they occur is apprehended to be the Upamāna, yet, thanks to the magnitude of the power of words, they convey just like the genitive, on a bare hearing of them, a connection (with the Upameya also) Therefore, when they occur, there results the Explicit Upamā Likewise, it results where Vat is used in the sense of Iva, as laid down in the Sūtra, *tatra tasyeva*

Since words like Tulya etc depend on the Upameya *only in instances like* तेन (कमलेन) तुल्य मुख, or on Upamana only in instances like तद् (कमल) तुल्य अस्य (मुखस्य), *or on both, in instances like* इद (मुख) च तद् (कमल) ■ तुल्यम्, *it follows that the apprehension of their comparability* (तुल्यत्व) *becomes possible by our recalling the similarity of attributes* (*between the Upamana & Upameya*) *Thus the similarity of attributes being implied there results the Implicit Upamā when words like* तुल्य *are used*

Similarly there results Implicit Upamā when there occurs Vat (*in the sense of Tulya*) *as laid down in the Sūtra, tena tulyam kriyā ched vatih* (*Vat is affixed to a noun provided the action is comparable to that of the noun*)

प्रदीपः – यथादिशब्दानां धर्मविशेषसंबन्ध एव शक्तत्वात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् ।

प्रदीपः–'पद्मेन तुल्यं मुखम्' इत्यादावुपमेये, 'पद्मं तुल्यं मुखस्य' इत्यादावुपमाने, 'मुखं पद्मं च तुल्यम्' इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति।

उ०:–षष्ठ्या एव विशिष्य दृष्टान्तत्वेनोपादाने बीजं चिन्त्यम्। नन्वेवं तुल्यादिपदैरपि चन्द्रेण तुल्यमित्यादौ तृतीयार्थान्वयद्वारा श्रुत्यैवोपमानत्वोपमेयत्वयोर्बोधात् श्रौती स्यादित्यत आह **तस्मादिति**। **प्रतीत्यनुपपत्त्येति**। अयं भावः। सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसंबन्धो ह्युपमा। सादृश्यं चातिरिक्तं पदार्थः। धर्मविशेषश्च क्वचिदुपात्तः क्वचिदाक्षिप्त इत्यन्यत्। यथादयश्च तत्प्रयोजकधर्मविशेषसंबन्ध एव शक्ता न तुल्यादयः। ते हि सदृशमात्रवाचका इति। **उपमेय इति**। समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वादिति भावः। **उपमाने इति**। तत्त्वादेवेति भावः। एवं च सादृश्यादिपदयोगेऽप्यार्थ्येव। अपरे तु 'तत्र साधारणधर्मसंबन्ध उपमा'। उपमानत्वं च साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वम्। तद्धर्मवत्तया परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वमित्युपमानानीति (पा. सू. २।१।५५) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। उपमानविशेषणानि ते इति। उपमाननिष्ठसाधारणधर्मबोधकानीत्यर्थः। एवमुपमानत्वमपीवाद्यर्थः। यदोपमानविशेषणोपमानत्वद्योतकास्ते इत्यर्थः। **उपमाने तत्संबंधमिति**। उपमानत्वस्वरूपस्य साधारणधर्मघटितत्वात्तत्र तत्संबन्धबोधोऽस्त्वित्यर्थः। **षष्ठी हीति**। सा हि राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसंबन्धबोधिका, प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वबोधिका च। सा च विशेषणस्येतरविशेषणत्वार्थं संबन्धस्याऽऽकाङ्क्षणात्तन्निष्ठविशेषणत्वस्य तन्निष्ठस्वामित्वस्य बोधकत्वेऽपि पश्चात्प्रधाने पुरुषे संबन्धस्य द्विष्ठतास्वभावत्वात् संबन्धघटकं स्वत्वं बोधयति। तदाह **यदनंतरमुपात्तेति**। राज्ञ इत्यतश्च राजस्वामिकमिति बोधः। पुरुषपदेन च तद्विशेषसमर्पणमिति

प्रभा–त्वया मुखमित्यादौ यादृशधर्मवांश्चन्द्रस्तादृशधर्मवन्मुखमित्युभयविशेष्यकबोधवच्चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तथैव बोधः। अत एव दृष्टीधवलश्चन्द्र इत्यादौ भिन्नलिङ्गत्वादेर्दोषत्वम्। मुखत्वान्वितधवलत्वस्य हंस्यामन्वयायोगात्। अन्यथा तु हंसीमरालश्चन्द्रो धवल इत्यन्वयसंभवाद्दोषत्वं न स्यात्। एवं चोपमानोपमेययोर्द्वयोरपि साधर्म्यस्य शब्दादेवान्वयबोधाच्छ्रौतीत्वम्। चन्द्रेण तुल्यं मुखं मनोहरमित्यादौ, मुखस्य तुल्यश्चन्द्र इत्यादौ च भिन्नविभक्तिकत्वेनोपमानोपमेयपदयोर्द्वयो

प्रदीप.–केचित्तु—'उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्यां विशेष' इति व्याचक्षुस्तदयुक्तम्। 'साधर्म्यस्याऽर्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी' इति प्रकाशविरोधात्। यस्यैव ह्यार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात्। किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमाभेदो युक्त। अत एव 'यथादिना सादृश्यरूप संबन्ध एव साक्षादभिधीयते षष्ठीवत्, तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि' इति व्याख्यानमनुपादेयम्। ननु तथा प्यनुपपन्नो विभाग। पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समास संभवति। न च यथादिभि सममसौ दृश्यते येन समासे श्रौती स्यादिति चेत्, न। 'इवेन नित्यसमासो

उ०:–'षष्ठी शेषे' (पा. सू. २-३ ५०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवमिवादिभि स्वसमभिव्याहृतचन्द्रादावुपमानत्वं तन्निर्वाहक आह्लादकत्वादिसाधारणधर्मसंबन्धश्च बोध्यते। तत्र साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्व प्रतीतिस्तद्धर्मवत्परिच्छेद्यप्रतीतिं विनाऽनुपपन्नेति तमपि बोधयतीति भाव। एवं च चन्द्र इवेयत आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकमुपमेयं मुखमिति बोध। अत एवेवादिसमभिव्याहारे उपमानोपमेययो समानविभक्तिकत्वनियम। साधारणधर्मसंबन्धश्च क्वचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादकमित्यादौ। क्वचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ। अत्र ह्युपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्न उपमेयमुखकर्तृकाह्लाद इति बोध। अतोऽत्रापि तयो समानविभक्तिकत्वैव। ये त्वत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधं वदन्ति तेषां तयो समानविभक्तिकत्वनियमे मानं चिन्त्यम्। यत्तु वाचनिकी समानविभक्तिकतेति। तन्न। व्याकरणे तादृशवचनानुपलम्भात्। एवं गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोध्यम्। वनगज इव शूर समरभूमिं गच्छती-

प्रभा–*साधर्म्यस्य शब्दादप्रतीतेस्तुल्यादिपदप्रयोगे आर्थी।* पद्मं मुखं च तुल्यमित्यादावुभयत्र साधर्म्यप्रतीतावप्युपमानोपमेयभावसंबन्धस्य प्रमाणान्तरेणैवावगमेनार्थत्वादार्थीत्वमिति व्याचख्यु। तत्रोपमानोपमेयत्वस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्यां व्यवस्थां तदुक्तां ग्रन्थस्वविरोधेन तावद्दूषयति—**साधर्म्यस्येति**। युक्तिविरोधमप्याह—**किं चेति**। हंसीव धवल इत्यादौ चोपात्तधर्मस्येवादिना बोधननियमेन धुरस्य विशिष्टभावस्यस्य हंस्यामन्वयासंभवेन लुप्तोपमात्वं समतमिति ज्ञेयम्। अत एव उपरी पादेय। साक्षाद्विशेष्यतया सादृश्यविशिष्टधर्मप्रतिपादकैस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्याभिधानादार्थीत्वमित्यर्थ। **अनुपादेयमिति**। एवमपि तुल्यादिपदे सादृश्योक्तित्वेनेति नैपुण्यमित्यर्थ। **पूर्णायामिति**। श्रौत्यामिति शेष। आर्थ्यां

"इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च" इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ १ ॥(—)

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।
सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि समदं विधत्ते ॥२॥ (—)

When there is a necessary compound, characterised by the presence of Iva, in accordance with the Vartika, 'With Iva, is compounded necessarily (the preceding word), the case-termination (of the preceding word) not being dropped, and the original accent of the preceding word being retained," there results Upama (Explicit) in Compound Illustrations in due order —

Even in the dream (of your foes), the Glory of Triumph does not forsake you, the fountainhead of prowess in battles, just as a woman who holds the husband under her sway does not forsake him, her beloved, the fountainhead of ardent love (prabhava), even in her dream (1)

At his heart, he is exulting in the thought that this (red) lotus and the face of hers the beauty of which is as charming (hāri) and bright (tara) as of the young dawn,—while she, with eyes tremulous like those of a startled deer, is in a rage—are equals (2)

प्रदीपः—विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यनेनेवशब्देन सह समासविभक्त्यलोपयोः सम्भवात्। विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम्। तत्र वाक्ये श्रौती यथा—स्वप्नेऽपीति।

अत्र विजयश्रीरुपमेया। स्वाधीनपतिका उपमानम्। न मुञ्चतीति साधारणो धर्मः। यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम्। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। न चैतेषां द्वयोरपि समास इति वाक्यगा श्रौती। वाक्यगा आर्थी यथा—चकितेति। इयं समशब्दप्रयोगादार्थी। समासे श्रौती यथा—

उ०: — त्वादावुपमानगजकर्तृकगमनाभिन्नमुपमेयपुरुषकर्तृकं समकर्मकं गमनमिति बोधः। साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतयोपमानविधेयिकाऽत्र धीः। व्याघ्र इव य पुरुषः ■ गच्छतीत्यादावुपमानशूरत्वाद्यभिन्नपुरुषकर्तृकगमनमिति धीः। शूरत्वादिसाधारणधर्मस्योद्देश्यतयोपमोद्देश्यिकाऽत्र धीः। अत एव भेदाभेदप्रधा-

उ०: – नोपमेति प्राञ्च । यद्यपि चन्द्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदस्तथापि साधारणधर्मवत्त्वेनाभेदान्वययोग्यता बोध्येति । अधिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । **धर्मविशेषसंबंध एवेति ।** अस्य शक्त्या स्वसामर्थ्येन बोधन तदन्वयता पर्यग्राहकतया बोध्यम् । तत्कृतोपमानत्वस्य तु द्योतका इति बोध्यम् । **तुल्यादिशब्दास्त्विति ।** ते च सदृशवाचका । सादृश्यं च साधारणधर्मप्रयोज्यो धर्मविशेष इत्याहु । न चेदशश्रौत्यार्थीविवेको विफल । आर्थ्यामुपमानोपमेयनिर्णयविलम्बेनाऽऽस्वादविलम्ब, तदभाव श्रौत्यामिति तत्साफल्यादिति बोध्यम् । **उपमेय इति ।** समानविभक्त्यन्तपदोपस्थाप्यत्वादिति भाव । **उपमान इति ।** तत्त्वादेवेति भाव । **संबंधस्येति ।** स संबन्ध एवेनार्थ । **अनुपादेयमिति ।** धर्मनोनेऽपि यावद्भास तावद्विधीयत इति सादृश्यस्यैव विधेयत्वादित्यपि बोध्यम् । **न च यथादिभिरिति ।** असादृश्य एव यथाशब्देन समासविधानादिति भाव । **इवेन नित्यसमास इति ।** व्याकरणे वैकल्पिकत्वागीनाराद्वार्तिके तथाऽपाठाच्च नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिक । **स्वप्नेऽपीति ।** वैरिभि स्वप्नेऽपि तव विजयानुभवादित्यर्थ । प्रभावात्तपोविशेषात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तमित्यर्थ । ('प्रभावस्य प्रभव उत्पत्तिहेतु त्वामित्यन्वय ' इति चन्द्रिका ।) समेषु न तु समरे । अत्र वत्तपदप्रकृतिकप्रकारवाचियाल्प्रत्ययांतयथाशब्दादियोगे यद्धर्मवती स्वाधीनपतिका तद्धर्मवती विजयश्रीरिति उभयविशेष्यको बोध । पश्चात् यत्तद्भ्यां धर्मस्यैक्यबोधात्सादृश्य फलति । राज्ञ प्रतापस्य च विम्बप्रतिबिम्बभाव । तदालिङ्गितस्वभाधिकरणपत्याभावोऽनुगामी साधारणो धर्म इति बोध्यम् । **चकितेति ।** (सखी प्रति नायिकासौभाग्य वर्णयाञ्चिन्निवेद्यते ।) भीतहरिणस्येव चलनेत्राया इत्यर्थ । कुचिघोषे । तत्रापि कातमित्याह—तरुणेति । तरुणाश्चरणस्तारा पुष्पा हारिणी मनोहरा कान्तिर्यस्य तदिति आननविशेषणम् । समदं हर्षम् । (पुष्पिताग्रा छन्द ।) सरसिजमाननं च समामित्यत्र प्रथमं सादृश्यवदभिन्नमिदं द्वयमिति बोधे पश्चान्मनसा व्यञ्जनया वा परस्परनिरूपितसाधारणधर्मप्रतीतिरिति ध्येयम् । अ-

---

प्रभा – पूर्णायां सदृशादिपदवाच्यैरेव समग्रात् । द्योतकेति वा सामान्यवाचकपरम् । **नित्यसमास इति ।** अत्र 'उद्बाहुरिव वामन' इत्यादौ विशेषणबोधकत्वोद्बाहुपदेन नैराकाङ्क्ष्याद्समासेऽपि वाननपदे नैव समास इति ज्ञेयम् । इवेन समास इत्येव

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां
दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो
लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥ ३ ॥ (—)

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥४॥ (—)

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजंगवत् । ०८ सहिते श्रौती
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥ ५ ॥ (—) ०८ तद्धिते

(The king) who sustained this world with the four expedients (of statecraft), that were far-reaching (in their consequences) and curbed the unruly, that were exalted (divyaih) and glorious (प्रभाभि sc सम्पन्नै), that never came to a standstill (अनपायमयै) and were an abode of the free play (विलास) of wealth, just as Viṣṇu (शौरि = कृष्ण = विष्णु) sustains this world with his four arms, that are very long and curb the unruly (demons), that are divine and glorious that never come to a standstill and are a place for the free play of Lakṣmi. (3)

O Lord of Earth, who would not long for you, who are like the divine tree (i e कल्पवृक्ष), in that like it your wealth is lauded in virtue of the exuberance (गरिमन्) of its great capacities (प्रगुण) for enlarging the range of aspirations never unfulfilled? (4)

The magnitude of his depth is indeed (सत्य) like that of the lover of the Ganges (i e Ocean), on the battlefield, his sight is unbearable like that of the sun (अम्बररत्न) in summer (5)

प्रदीप.—अत्यायतैरिति। अत्रैवेन समास । समासे आर्थी यथा—अवितथेति । अत्र सुरतरुसदृश इत्युपमानद्योतकयो समास । तद्धिते श्रौत्यार्थी च यथा—गाम्भीर्येति । अत्र गङ्गाभुजंगवदिति श्रौती । 'तत्र तस्येव' इत्यनेन इवार्थे वतेर्विधानात् । निदाघाम्बर-रत्नवदित्यार्थी । 'तेन तुल्यम्—'इत्यर्थ वते प्रयोगात् ।

उ०:—रणसदृशावगतिमत्त्व साधारणो धर्म । अत्यायतैरिति । आयति (आयन) उदर्कशुद्धिर्दीर्घता च । उद्धताना गर्वितता दानवानां च । दिव्यैरुत्कृष्टै स्वर्गीयैश्च । प्रभाभि प्रकृष्टशोभावद्भि । भाने कर्तरि क्विप् । अनपायमयै,

प्रदीपः – शंदेवात्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्योपमामात्रपरामर्शादेव। चारुत्वहेतुश्चालंकारः। अवर्जनीयसंनिधेश्च व्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारप्रवर्तकतेति न कश्चिद्दोषः। नन्वेवमप्युदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यसद्भावाच्चित्रत्वानुपपत्तिः। किं चानुप्रासाद्यलंका-

उ० : – प्रयोजकत्वायतत्वादिधर्मवद्भिरित्यादिरेव बोधः। गजो वनं गच्छतीव शूरः समरभूमिं गच्छतीत्यादौ क्रियासमभिव्याहृतेवादेरुत्प्रेक्षाद्योतकत्वमेवेति न तत्रोपमालंकारः। स्पष्टं चेदं संनिधायके भाष्ये। **अवितथेति**। अभ्यर्थवाञ्छितविपर्यस्तसंबंधिमार्गसंपादनेषु प्रकृष्टगुणानां गरिम्णा गीता श्रीर्यस्य। (गीतिश्छन्दः।) **द्योतकयोरिति**। द्योतकपदम् बोधकपरम्। **गांभीर्येति**। गांभीर्यं दुर्ज्ञेयांतःकरणत्वं अतलस्पर्शित्वं च। भुजंग उपपतिः समुद्रः। शंतनोरेव पतित्वात्। दुरालोकः दुःखेनालोकयितुं शक्यः। अंबररत्नं सूर्यः। अत्र बोध उक्तदिशोह्यः। उत्तरत्र निदाघांबररत्नतुल्याभिन्नो दुरालोक इति बोधः। तुल्यत्वप्रयोजकं च दुरालोकत्वमिति पश्चान्मनसा व्यंजनया वा बुध्यते। स चेत्थम्। उपमानदुरालोकनिदाघांबररत्नाभिन्नो दुरालोको राजेत्येवमिति बहवः। अत एवाऽऽर्थीत्वम्। नामार्थयोरभेदान्वयस्यैतद्विग्रहवाक्ये श्रुतनिर्वाहाय अस्य वतेरपि धर्मिवाचकतैवोचिता। अनुशासनस्य तथैव शक्तिग्राहकत्वाच्च क्रियायोस्तुल्यत्व एव तेन तुल्यमिति वतिः साधुः। अत एव ब्राह्मणवदधीत इत्यत्र ब्राह्मणपदस्य तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणेति भाष्यकृतः। एवं च चंद्रवन्मुखमित्यादौ भवतिक्रियामध्याहृत्य चंद्रभवनसदृशं मुखभवनमित्येन वाच्योऽर्थः। चंद्रमुखयोः सादृश्यं तु व्यंजनयैवेति बोध्यम्। गंगाभुजंगवदित्यत्र गंगाभुजंगपदस्य तत्संबंधिगांभीर्यगरिमलक्षकत्वेन गंगाभुजंगसंबंधिगांभीर्यसदृशमेतत्संबंधिगांभीर्यमिति बोधः। तदनंतरं गांभीर्ययोः सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेनाभिन्नधर्ममूला पश्चाद् गंगाभुजंगराज्ञोरुपमाप्रतीतिः। गंगाभुजंगस्येवास्य गांभीर्यगरिमेत्यादिवाक्ये षष्ठ्युपपत्तये गांभीर्यगरिमेत्यस्याऽऽवृत्त्या गंगाभुजंगेऽप्यन्वयेन तादृशबोधस्यैवानुभवेन वृत्त्याऽपि तत्रौचित्यात्। एवमसाविन्दुतुल्यो भातीत्यस्यासाविन्दुतुल्यकर्तृकं भानमिति वाच्योऽर्थः। भानमेव च साधारणो धर्मः। एवं चोपमाविषयिका धीः। यदा तु धर्मांतरेण तुल्यत्वं तदोपमाया उद्देश्यतावच्छेदकत्वमिति दिक्।

तु उदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम्।

(४) तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः।

about insipidity (of instances) Hence it should not be urged (against us) that *we are indulging in statements, the later of which conflict with* the earlier ones

Likewise would there be (the different divisions) when the (*common*) property is omitted There cannot be, however, the Explicit variety with a Taddhita derivative

प्रदीपः–रान्तरसद्भावात्त्वन्यालङ्कारोदाहरणान्येतानि युक्तानि, न तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्, न। रसादिरूपव्यङ्ग्योऽलङ्कारान्तरं चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालम्ब्योपमालङ्कारोऽयमीदृश इत्यभिप्रायेणालङ्कारमात्रमुदाहृतं न तु चित्रकाव्यम्। अत्र 'चन्द्रधवल पट' इत्यादिको रसालङ्काराभ्यामसम्भिन्न एव विषय किमिति नोदाह्रियत इति चेत्, तदुदाहृतत्वेनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात्। तादृशवाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात्।)

अथ लुप्ता विभजनीया। सा च सप्तधा। तत्रैकस्य लोपे त्रिधा। उपमानस्य साधारणधर्मस्य द्योतकस्य च लोपात्। उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात्। द्विलोपेऽपि त्रिधा। धर्मवाद्योर्धर्मोपमानयोर्वाद्युपमेययोश्च लोपात्। अन्यस्य द्विकस्य लोपासम्भवात्। त्रिलोपे त्वियमेका। उपमेयं विनाऽन्येषामेकैकमात्रसत्त्वे उपमाया असम्भवादिति दर्शयन्नेव यथासम्भवं तासां सप्तविधानामपि विभागमाह—**तद्वदिति**।

उ०:–**न खलु व्यंग्येति**। सत्यपि व्यङ्ग्ये समुत्कटयालङ्कारकृतचारुतया प्रथमतश्चित्ताकर्षणादिति भाव। विद्यमानव्यङ्ग्यस्य ध्वन्यादिप्रयोजकता नेत्याह **अव्रर्जनीयेति**। **अस्फुटतरतयेति**। अत्रालङ्कारवैचित्र्यप्रतीतिव्यवहितप्रती-

प्रभाः–**एवमपीति**। उक्तव्यञ्जकस्य ध्वनित्वाद्यप्रयोजकत्वेऽपीत्यर्थ। ननु तात्पर्यविषयव्यङ्ग्यराहित्यं मुख्यतश्चमत्कारिव्यङ्ग्यशून्यत्वं वा चित्रत्वमिहास्त्येवेत्यत आह—**इहेति**। **औदासीन्येति**। तद्विषयविवेकमकृत्वेत्यर्थ। तथा च क्वचिच्चि[illegible]चेऽपि न क्षतिरित्याह—**न त्विति**। वस्तुतस्तूपमाप्राधान्यादस्त्येव चि[illegible]ज्ञेयम्। **अकाव्यत्वेनेति**। काव्येऽलङ्कारा उपमादय इति तत्परिच[illegible] काव्यरूपमेवोचितं न त्वन्यदित्यर्थ। उपमानस्येत्यादि सावधारणम्। [illegible]त्यादि। अत एवाह—**उपमेयमात्रस्येति**। धर्मवाद्यो धर्म [illegible] वाशब्दप्रभृतिरिवादिस्तयो। **विभागमाहेति**। व्यवस्थामाहेत्यर्थ [illegible]

धर्मः साधारणः। तद्धिते कल्पबादौ त्वार्थ्येव। तेन पञ्च।

उदाहरणम्,

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः।
करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा॥ ६

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन्।
प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः॥ ७॥

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा।
विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे॥ ८॥

Gloss—Property, viz, the common one. With a Taddhita derivative such as with the affix Kalpap etc, there can be only the Implicit variety Thus five (varieties of धर्मलुप्ता) To illustrate.—

Like nectar as it is, the word of him who is blessed and graced by an uncommon profusion of gentleness should, O Heart, be carried out (6)

As he moved about in the battle, with the sword drawn, that sovereign was looked upon by the hostile army as an equal of Death. (7)

You will survive, O friend, (only) if you are aware of the fact that his demeanour is like a sword, his speech like nectar, his mind almost like venom. (8)

प्रदीपः—धर्मस्य साधारणस्य। तद्धितसमासे वाक्ये तद्धिते च श्रौती आर्थी चेत्यर्थः। तत्र विशेषमाह—'न श्रौती तद्धित-' इति। इवार्थ एव हि तद्धिते सा श्रौती भवेत्। इवार्थश्च वतिरेव। स च 'तत्र तस्येव' इत्यर्थकतया नित्यं धर्मसाकाङ्क्ष इति धर्मानुपादाने श्रौती तद्धिते न भवत्येव। आर्थी तु यद्यपि वतिरूपे तद्धिते न संभवति 'तेन तुल्यम्-' इत्यर्थे उक्तन्यायेन नित्यं तुल्यक्रियाकाङ्क्षत्वेन धर्मलोपे तदसंभवात्, तथापि कल्पप्-देश्य-देशीयर्-बहुच्-रूपे संभवत्येवेति पञ्चधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः। तत्र वाक्ये श्रौती यथा—धन्यस्येति। अत्रामृतवचसोः परिणाममधुरत्वादिसाधर्म्यं, तच्च नोपात्तम्। आक्षेपात्तु तस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्बोधं विनाऽपर्यवसानेन श्रुत्यैव बोध्यत इति धर्मलोपे श्रौतीयम्। एवमेमेऽप्यूह्यम्। वाक्ये आर्थी यथा—आकृष्टेति। आकृष्टकरवालत्वं च न साधारणो धर्मः। यमस्य दण्डायुधत्वेन प्रसिद्धेः। अन्त्यत्रयं यथा—करवाल इवेति। अत्र करवाल इवेति

उ०:—तिरस्कृतवाऽस्फुटतरत्वम्। यत्र वाच्यप्रतीत्यव्यवधानेन व्यंग्यप्रतीतिस्तत्र तदुभयमिति भावः। अस्फुटतातिरिक्तव्यंग्यप्राधान्येनाव्यंग्यचमत्कृति रहस्यम्।

(५) उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरण ण सरसकव्वस्स ।
दीसइ अहव णिसम्मइ सरिसं अससमेत्तेण ॥ ९ ॥ (—)

कव्वस्सेत्यत्र कव्वसममिति, सरिसमित्यत्र च णूणमिति पाठे एषैव समासगा ॥

When the Upamāna is not stated, there becomes possible (1) Upamā in a sentence, or again (2) that in a compound

Gloss —Neither is seen nor heard *anything* that would be comparable, by the least fraction, to poetry of sentiment, that confers the wealth of supreme relief on senses one and all (9)

The same Upamā will turn into one in a compound with the reading कव्वसमम् (काव्यसमम्) instead of कव्वस्स (काव्यस्य), and णूणम् (नून) instead of सरिसम् (सदृशम्)

प्रदीपः—समासे श्रौती। अमृतोपमेति समासे आर्थी। विपस्त्यमिति तद्धितगा आर्थी। उपमानेति। अत्र तद्धितगा न सम्भवति। उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वतिकरपवादेरुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसम्भवात्। न वा श्रौती। इवादीनामुपमानमात्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात्। अतो वाक्यसमासयोरेव। तयोरप्यार्थ्येवेति द्विप्रकारा लुप्तोपमानोपमा। तत्र वाक्यगा यथा—सअलेति। अत्र विशेषत उपमानं नोपात्तम्। चिन्त्यमेतत्। इदमेव 'कव्वस्स' इत्यत्र 'कव्वसमम्,' 'सरिस' इत्यत्र 'णूण' इति पाठे समासगोदाहरणम्।

उ०:—नन्वेवमिति। राजविषयकरतिभावस्य भकारानुप्रासस्य च स्वमतेऽपीति पद्ये सत्त्वादित्याशय। तस्या अप्यनुपमात्वादिति। उपमालंकारत्वाभावादित्यर्थः। वाचकतानाच्योपस्कारद्वारा रसाद्युपकारकत्वेनालंकारत्वादिति भाव। नीरसेऽपि स्ववैचित्र्येणाऽऽपाततश्चमत्कारमात्रं नत्वलंकारत्वमिति तात्पर्यम्। एकस्य लोप इति। लोपोऽत्रानुपादानम्। ननु चन्द्रत्वमुखत्वादिधर्मप्रतीतेर्न धर्मलोप इत्यत आह साधारणस्येति। नित्यं धर्मेति। इतस्य साधारणधर्मसंबन्धे शक्ते-

प्रभा०—काङ्क्ष इति। न च कुशाग्रीया बुद्धिरित्यादौ 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारविहितच्छप्रत्ययतद्धितस्य धर्मसाकाङ्क्षत्वाभावादिवार्थकत्वाच्च तद्धिते श्रौती सम्भवत्येवेति वाच्यम्। इवादेरिव धर्मविशेषसम्बन्ध विना पर्यवसानाभावस्य तत्राभावेन श्रौतीत्वाभावात्। अत एव सादृश्यपदप्रयोगेऽपि न श्रौतीत्वम्। यथा 'परस्पराक्षिसादृश्यात्' इति

उ०ः—स्तदुपादानं विना तदर्थबोधाभावात्। किंच षष्ठीसप्तम्यन्तात्तद्विधानेन षष्ठ्याद्यर्थस्य धर्मोपादानं विनाऽन्वयासंभवादिति भावः। **धर्मलोपे तदसंभवादिति।** इदमपि व्यङ्ग्योपमामादायैव। **धन्यस्येति।** अनन्यसामान्यस्येति (न विद्यते अन्यत् सामान्यं सादृश्यं यस्य इति) बहुव्रीहिः। चेत इति संबोधनम्। **आकृष्टेति।** (करवालः खड्गः।) संपराये युद्धे। प्रत्यर्थिसेनया शत्रुसेनया। कृतान्तो यमः। क्रूरत्वमत्र साधारणो धर्मः। **करवाल इवेति।** तत् तदा। यदि वेत्सि तर्हि जीवसीत्यन्वयः। अथ वा यदि जीवसि तर्हि वेत्सि इत्यन्वयः। तत्समीपावस्थाने तत्र जीवनमेव दुर्लभमिति भावः। अत्र घातकत्वमाधुर्यनाशकत्वानि क्रमेण साधारणा धर्माः। उपमाशब्दस्य सदृशमात्रवाचकत्वेऽपि साधारणधर्मसंबन्धे नित्यसाकाङ्क्षत्वाभावाच्छक्तत्वाभावाद्वाऽऽर्थीत्वम्। **विपकल्पमिति।** ईषदसमाप्तौ विधीयमानस्य कल्पपः सादृश्ये पर्यवसानादिति भावः। **उपमानमात्रान्विततयेति।** उपमानानन्तर्यनियमेनेत्यर्थः। **सकलेति।** 'सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य। दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेण'॥ अपिरवगम्यः। करणं चक्षुरादि। परविश्रामो विषयान्तरवैमुख्यम्। तज्जन्यशोभादावित्यर्थः। (आर्या मुखविपुला।) **अत्र विशेषत इति।** अत्रारम्भदर्शनश्रवणाविषयत्वेन दुर्लभतयोत्कृष्टगुणमस्मदगोचरं किंचिदुपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानादुपमानलुप्तोपमैवेयम्। एतेनासमालङ्कारोऽयमुपमातिरिक्त इति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम्। अत एवोपमानानुपादानमित्युक्तं न त्वसत्त्वमिति। वस्त्वन्तरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपव्यवहारः। एतेनाऽनन्वयोऽयमित्यप्यपास्तम्। अनन्वये उपमानासत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात्। **चिन्त्यमेतदिति।**

प्रभाः—रघौ प्रथमे सर्गे इत्यादिषु बोध्यम्। **सकलेति।** 'सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य। दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेण॥' इति संस्कृतम्। **विशेषत इति।** उपमानतावच्छेदकाद्भुततादिरूपेणेत्यर्थः। **चिन्त्यमिति।** विचार्यमित्यर्थः। अयमाशयः—अत्र हि न दृश्यते न वा श्रूयत इत्युपमानाभावकथनात्तन्मात्रस्वरूपाया उपमाया असंभवादसमालङ्कार उपमातिरिक्त एवालङ्काररत्नाकरादिभिरुक्त इत्युपमाभेदोदाहरणत्वमयुक्तमिति प्रतिभाति। विचार्यमाणे तु समर्थ्येयम्। अस्मद्दर्शनाद्यगोचरत्वेऽप्युत्कृष्टं किंचिदुपमानं भविष्यतीत्युपमायामेव पर्यवसाना

(६) वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि,

वाशब्दः उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट्,—समासेन, कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः क्यङा, कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

उदाहरणम्:—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥ १० ॥ (म भा द्रो प)

With the omission of the Vadı, ıt ıs possible, (1) ın a compound, (2-3) ın a Kyach derivative of an object or abode, (4) ın a Kyan derivative, (5-6) ın a Namul gerund with the object or subject prefixed

Gloss —The word Vā indicates *Upamā* Vādeh, therefore, means of the *word conveying Upamā On its omission, six varieties may be* possible – (1) ın a compound, (2-3) ın a Kyach formed from a noun signifying an object or abode, (4) ın a Kyan formed from a noun *signifying the subject, (5-6) and ın a Namul with the subject or object* prefixed.

To illustrate —

Then the Eastern Quarter (Lit the Quarter of the Great Indra) was graced with the moon, the lord of moon-lotuses that was pale white like the cheek of a love lorn lady (Kamını), and that was the delight *of the eye* (10)

प्रदीपः—द्योतकलोपे वाक्यगा तावन्न सम्भवति । 'मुख चन्द्रो रमणीयम्' एतावन्मात्रेणो पमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्धितगा । वते कल्पबादीना च द्योतकतया तत्प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासंभवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभजते—वादेरिति । वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे क्यचि क्यङि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविध्यात् । क्यङि त्वेकैव । कर्तुरेव

उ०:—तद्बीज तु काव्यमेवात्रोपमानम् । चन्द्रस्य सदृश मुखमित्यादौ चन्द्रस्यैवोपमानतानुगमात् । एव चोपमेयलोप इति वक्तुमुचितमिति । उद्धारस्तु काव्यस्य समभित्यस्य काव्यनिष्ठसादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः । काव्यस्य वर्णनीयतयोत्कर्षायोपमेयस्य विवक्षितत्वादित्याह । **तद्विधानादिति** । एव च सादृश्यबोध-

तथा

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाह्वितचित्ततूर्णचारः ।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥ ११ ॥ (—)

पौरं सुतीयति जन समरान्तरेऽसा-
वन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-
रालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ १२ ॥ (—)

मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।
स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥ १३ ॥ (—)

Again,

At the sight of valour on the part of (his) adversaries, the sword (असिपत्र) of this (hero) grew fierce like a black cobra, his movements became swift owing to the mind being pre-occupied with a keen anxiety (to fight) His body thrilled into horripilation, and (eventually) the beauty of his cheeks rose up (11)

He looks after the citizen as after his own son, renowned (चुञ्चु) for marvellous deeds he deports himself in the midst of battle, (as freely) as in his harem The hostile army behaves like a woman at the sight of the exploits of him, armed with a sword, in the van (सीमन्) of the battle (12)

The enemies look at him, in the battle, as at the summer sun, but the king stalks about as Pārtha (अर्जुन) did (quite unconcerned) (13)

प्रदीपः — तद्विधानात् । णमुल्यपि द्विधा । कर्मकर्त्रोस्तद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा । द्वयोस्त्रयाणामपि वा उपमानादिपदानां समासात् । तयोराद्या यथा—ततं इति । अत्र गण्डपाण्डुरेति द्वयो. समास । द्वितीया यथा–असितेति । अत्रासितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयशब्दाना त्रयाणामपि समास । क्यच्क्यङोर्भेदनय यथा—पौरमिति । अत्र पौरं सुतीयतीत्यत्र 'उपमानादाचारे' (पा सू ३-१-१०) इति कर्मण क्यच् । समरान्तरेऽन्तःपुरीयतीत्यत्र सु

उ० : — क्यादिलोपे षड्विधेत्यर्थ । तत इति । (महाभारते द्रोणपर्वणि रात्रियुद्धे १८४ अध्याये चन्द्रोदयवर्णनम् ।) कुमुदनाथश्च तद्विकासित्वात् । गड इव पाण्डुरिति उपमानानीति समास । नेत्रानन्देन तज्जनकेन । माहेन्द्री प्राची । असितेति । असितभुजगस्तीक्ष्णविष सर्पजातिभेद । तद्वद्भीषणस्तीक्ष्णधारत्वादसिरेव पत्र यस्य स । रुहरुहिका रभसोत्कंठा तदाह्वितश्चित्र आश्चर्यभूतस्तूर्णस्त्वरितश्चारो

(७) एतद्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्धर्मवाद्योः। उदाहरणम्:—

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ॥
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥ १४ ॥ (—)

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः। समरे इव
संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ १५ ॥ (—)

When these two are omitted, we get an Upamā (1) in a Kvip derivative or (2) in a compound

Gloss —Of these i e of property and Vadi

To illustrate—

According as the mind is under the sway of joy or grief, the sun acts like the moon, or, (otherwise), even the moon acts like the sun, the nights act like days, or, (otherwise), the days act like nights (14)

That elephant like king looks radiant as he becomes prepared for the battle, *hard to be vanquished, even in their high-soaring aspirations*, (मनोराज्य)—hundreds of them,—on the part of the antagonists (15)

प्रदीप:—'अधिकरणाच्च' इत्यनेनाधिकरणात्। नारीयते इति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा सू ३-१-११) इत्यनेन कर्तुः क्यङ्। णमुलि भेदद्वय यथा—मृधे इति। अत्र निदाघघर्मांशुदर्शमिति कर्मणि णमुल्। निदाघघर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थात्। पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि। 'उपमाने कर्मणि च' (पा सू ३-४-४५) इति सूत्रे चकारात्।

उ०: —गमन यस्य स। उद्गतकपोलशोभ। (पुष्पिताग्रा छंद।) यत्तु पूर्वोदाहरणे उपमानानीति समासाच्छ्रौती, अत्र त्वसितभुजगवद्भीषण इति मध्यमपदलोपिसमासादार्थीति भेदमाहु, तन्न। विनिगमनाविरहात्। पौरं सुतीयति इति। पौर नागरजन सुतमिवाऽऽचरतीत्यर्थे उपमानादाचार इति क्यच्। उपमानवाचकात्कर्मण आचारेऽर्थे क्यजिति सूत्रार्थ। उपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेश सूचित। अत्राऽऽचार स्नेहपालनादिरूप। एव चोपमानभूतसुतकर्मकाचाराभिन्न पौरकर्मकाचार इति बोध। एवमत पुर इवाचरतीत्यर्थकात् पुरीयतीत्यत्रापि बोध ऊह्य। अत्राऽऽचार स्वच्छदगमनादि। विचित्रेति। विचित्रचरित्रैरित्त इत्यर्थ। तेन

प्रभा:—दतो नालकारान्तरमिति। पौरमिति। अत्र क्यच्क्यङोराचारमात्रमर्थं। प्रकृतिभूतसुतादिपदानां तत्सादृश्ये लक्षणेति सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलोप। एव णमु

(८) धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

When the property and the Upamāna happen to be omitted, the Upamā is in evidence in (1) a compound (वृत्ति) and (2) a sentence.

प्रदीपः–अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाद्योर्लोपे वाक्यगा न संभवति । शिष्टयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमाऽनवगमात् । नापि तद्धितगा । तद्धितस्यापि वत्यादिरूपत्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते—**एतद्विति** । एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोर्धर्मवाद्योर्लोपे । क्विपा यथा—**सवितेति** । यद्यप्याचारे क्विब्विधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन क्विपि धर्मलोपो नास्ति तथापि क्विप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि क्यङत्र नोपात्तः । तस्याल्लुप्तत्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—**परिपन्थीति** । अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा । **धर्मेति** ।

उ:०–विन्तश्चुंचुप्चणपाविति (पा. सू. ५-२-२६) चुंचुप्प्रत्ययः । नारीवाऽऽचरति नारीयते । कर्तुः क्यङ् । आचारोऽत्र विनयादिः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्र सादृश्यसदृशैतन्मात्रबोधकाभावात् वाचकलुप्ता बोध्या । यत्तु सुतपदस्य सुतसादृश्यलक्षकत्वेऽपि सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलुप्तेति, तन्न । चंद्रप्रतिपक्षमाननमित्यादावपि वाचकलुप्तापत्तेः । **मृधे इति** । रणे इत्यर्थः । (परे शत्रवः । निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति । ग्रीष्मसम्बन्धिसूर्यमिव पश्यन्तीत्यर्थः । पार्थसंचारं संचरति । पार्थ इव संचरतीत्यर्थः ।) णमुल्प्रकृतिः साधुत्वमात्रार्था । णमुलर्थो भावः । अव्ययकृतां भावे एव विधानात् । तस्मात् कर्मणोरेव कर्त्रोरेव चोपमानोपमेयभाव इति लुप्तोपमैवेयं इति । **सवितेति** । सुखिते मनसि सूर्यश्चंद्रसदृशः । आह्लादकत्वात् । दुःखिने चंद्रः सूर्यसदृशः । दुःखदत्वात् । एवमुत्तरत्र । (विधवति विधुरिवाऽऽचरति । सवितरति सवितेवाऽऽचरति । दिनन्ति दिनानीवाऽऽचरन्ति । यामिनयन्ति यामिन्य इवाऽऽचरन्ति । आर्या छन्दः ।) **क्विप एवेति** । यद्यपि क्विप्प्रकृतेः कर्तृभूतस्य सादृश्यप्रयोजकाचारलक्षणेति कथं धर्मलोपः । तथापि तन्मात्रबोधकाभावाल्लोपव्यवहारः । **परिपंथीति** । शत्रुमनोराज्यैरपीत्यर्थः । साक्षाद्दुराक्रम एवेति किं वक्तव्यमिति भावः । संपरायो युद्धम् । **राजाऽयं कुंजर**

प्रभा:–लोऽपि भावेभावे धातुसंबन्धे च विधानाद्गोपमावाचकत्वमित्यूह्यम् । **कुञ्जर इवेत्युपमेति** । परसेनाविद्रावकत्वादेः सामान्यस्याप्रयोगादुपमितसमासगबोध्येत्यर्थ । परिप-

दुण्दुण्णन्त मरीहसि कण्टअकलिआँइ केअइवणाइ ।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥ १६ ॥ (—)

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

(९) क्यचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥ १७ ॥ (—)

अनात्मा उपमेयः ।

Gloss – As you hover about the clumps of Ketakī that bristle with thorns, you will perish, o bee! Never will you come across *anything* comparable to the Mālatī blossom (16) *The same will be an instance of Vākyagā with reading कुसुमेण समम्।*

In a Kyach derivative, when the Vādi and the Upameya are dropped

Gloss – आसे i e when they are dropped

With the eyes dilated (विकस्वर) at the sight of the valour of the foe, he, with his massive arm rendered terrible by a sword, demeans (himself) like the thousand weaponed (कार्तवीर्य अर्जुन) (17)

Here the Upameya is आत्मन् (self)

प्रदीपः – तद्धिते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात् । नापि श्रौती । उपमानाप्रयोग इवादेरप्रयोगात् । तत्र समासगा यथा–**दुंदुण्णन्त इति** । कुसुमसरिच्छमित्यत्र ' कुसुमेण सम ' इति पाठे इयमेव वाक्यगा । **क्यचीति** । आसे निरासे । उदाहरणम्—**अरातीति** । अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपात्त कर्तैवोपमेयस्तथापि न तथात्वेन, किं तु कर्मत्वेन । अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्ते । तथा चाऽऽत्मानं सहस्रायुधीयतीत्यर्थ इत्युपमेय आत्मा

उ०ः – इवेति । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति (पा. सू. २–१–५६) समासः । दुराधर्षत्वस्य समानधर्मस्य प्रसिद्धत्वात् न न्यूनपदत्वम् । औपम्यं समासगम्यम् । अत्र रूपकं तु न । मनोराज्यशतैरित्यादेरनन्वयादित्याहुः । **दुंदुण्णन्त इति** । दुंदुलायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न

प्रभाः – न्यूनेत्यादि न सामान्यपरमिति भाव । **दुण्दुण्णन्त इति** । 'अन्वेषयन्मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि ॥' इति संस्कृतम् । अत्रापि दुर्लभतयोत्कृष्टं कुसुमान्तरमप्रकृतं प्रकृतमालत्युपमानतया विवक्षितमिति ज्ञेयम् । **अत्र यदीति** । शक्त्या लक्षणया वा उपमाना-

(१०) त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम्। उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविग्रहा।
स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ १८ ॥ (—)

अत्र सतम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम्।

क्रूरस्याऽऽचारस्याय:शूलतयाऽध्यवसायात्, अय:शूलेनान्विच्छति 'आय:शूलिकः'—इत्यतिशयोक्तिर्न तु क्रूराचारोपमेय-तैक्ष्ण्यधर्म-वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा। एवमेकोनविंशतिर्लुप्ता। पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः।

And with the omission of three, it (i e Upamā) becomes possible in a compound.

Gloss – Of three, viz of the Vādi, (the common) property and the Upamana. To illustrate —

The deer eyed one ravishes the mind of the hermit she who has just begun peeping into youth, who has given a corporate form (in the shape of herself) to graceful amours, and whose heart bristles with a swarm of Cupid s arrows (18)

This becomes an (appropriate) instance, provided (यदा) there are assumed to take place a compound and omission, in accordance with the Vārtika सतम्युपमान etc.

'आयःशूलिक' which is explained as अय शूलेन अन्विच्छति (one who seeks to gain his point by the *steel-spike*) is an instance of अतिशयोक्ति, since there in we have the supersession of 'cruel conduct' by the idea of its being the 'steel-spike' It should not, however, be taken as an instance of Upamā with the three constituents dropped, i e in which the Upameya क्रूर आचार, the property तैक्ष्ण्य, and the Vadi are omitted

Thus there become possible nineteen varieties of the Elliptical, which, with the six ones of the Full fledged, make *twenty five* in all

---

प्रदीपः—लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत्। हंसायत इत्यादौ कर्त्रैवोपमेय। तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात् क्यङि नेय संभवति। यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रय

उ०:—प्राप्स्यसि ॥ ढुंढुल्यायमान अन्वेषमाण इत्यर्थ। एवकारशब्देन प्रार्थ-मनित्यर्थ इत्यन्ये। कामिन् सौभाग्यमात्मन सूचयंती प्रियसन्निधौ भ्रमर प्रत्येवमाह।

प्रदीपः—सम्भवति, यथा उपमानोपमेययोः, उपमानवाचकयोः, उपमानधर्मयोरिति, तथापि तेषूपमाया प्रसङ्ग एव नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम्।

त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव सम्भवतीत्युक्तम्। सापि समासमात्रे। अन्यत्र बोधकाभावात् तत्राऽर्थेव इवादेर्लोपात्, इत्येकविधैवेत्याह—**त्रिलोप इति**। *यथा*—**तरुणिमनीति**। *अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम्। यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहावुपमानवाचिनि मृगलोचन इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम्।*

केचित्तु "उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा सम्भवति। यथा 'अयमाय शूलिक' इति। अत्राय शूलपदेन क्रूर आचार उपमेय। तीक्ष्णत्वादिक च साधारणो धम। न च तयोरेकमप्युपात्तम्। नापीवादि" इति मन्यन्ते। तन्न युक्तम्। यत क्रूरस्याचारस्याय शूलतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिरिय न तूपमा। अन्यथाऽध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्ते।

उ०ः—(गाथा छन्दः।) अत्र प्रकृतत्वान्मालती उपमेया। कुसुमान्तरस्याप्राप्त्युपदेशेन त्वदप्राप्यमुत्कृष्टगुणमस्योपमानमिति प्रतीतेरस्त्युपमितिक्रियानिष्पत्तिरिति बोध्यम्। **क्यचीति**। विषयसप्तमी। **निरास इति**। वाद्युपमेययोर्लोपे इत्यर्थः। **अरातीति**। मदमेऽपि वैरिविक्रम इति नयनविन्यास। कृपाणेनोदग्रो भीषणो बाहुर्यस्य स। सहस्रमायुधानि यस्य तमिवात्मानमाचरतीति कर्मणि क्यच्। आयुधसहस्रनिर्वाह्यस्य प्रतिपक्षोत्सारणस्यैकेन कृपाणेन निर्वाहाद्वीरप्रकर्ष। सहस्रारायुधीयतीति पाठे सहस्रार चक्रमायुधमस्य विष्णोस्तमिवाऽऽचरतीत्यर्थ। **विशेषणद्वारेति**। सहस्रारायुधीयतीति पाठे इदम्। स सहस्रायुधीयतीति पाठे साक्षादुपात्त इति बोध्यम्। **अन्यथा क्यच इति**। इच्छाक्यच् तु नायम्। अरातीत्यादिविशेषणासामञ्जस्यात्। तथाऽपीत्यत्र प्रागुपमेयधर्मयोरिति पाठ। उपमानधर्मयोरिति पाठस्त्वयुक्त। तल्लोपेऽनुपदमेव ढुण्ढुणत इत्यस्योदाहरणात्। *तरुणिमनीति*। तरुणिमनि सति मृगनयना मुने मनो नयते हरतीत्यन्वय। ललिताय विलासाय च वितीर्णो दत्तो विग्रह शरीर यया। स्मरशरैर्विशीर्णीकृतमान्तर यस्या सा (अपरवक्त्र छन्द।) नेदमुदाहरणमिति।

अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।
मम्लौ साथ विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥ १९ ॥ (—)

इहाभिन्ने साधारणे धर्मे,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥ २० ॥ (—)

इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा । यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे (पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे),

---

Mālopamā that results when with reference to the same object, several Upamānas come to be stated, the common property being the same, as in

> Thereupon she withered away through sadness, like the prosperity of the kingdom through unjust rule, like spirited nature through proverty, like the lotus plant through frost, (19),

or different, as in

> The lovely woman (lit with lovely hips) is, like moon light, a delight to the eyes, like wine, a source of ravishment; like sovereignty, she has drawn together, under her sway, all the people. (20),

---

प्रदीपः—तदेवं धर्मलोपे पञ्च। उपमानलोपे द्वौ। द्योतकलोपे षट्। धर्मवाचोर्लोपे द्वौ। धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैकः । त्रिलोपे त्वेकः। इत्यूनविंशतिर्लुप्ताभेदाः। पूर्णाभेदाश्च षट्। इत्येवं पञ्चविंशतिः।

उ०:—अत्र स्वमात्रबोधकपदाभावात्त्रयाणां लोपसंभवेन चिन्त्यमेतदित्याहुः । **अन्याय:शूलेति**। अयःशूलपदेन स्वार्थसदृशो लक्ष्यते इति भावः। **अतिशयोक्तिरिति**। अयःशूलशब्दादयःशूलत्वेन स्वार्थसदृशक्रूराचारलक्षकात्तेनान्विच्छतीति ठक्प्रत्यये उक्तरूपसिद्धेरिति भावः । **निर्विषयत्वापत्तेरिति** । कमलमर्नभसीत्यादावपि कमलादिपदे स्वार्थसदृशमुखादेर्लक्षणादेतद्भेदापत्तेरिति भावः । वस्तुतोऽयं पूर्णालुप्ताविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकौशलप्रदर्शनपरत्वादत्र शास्त्रे न व्युत्पाद्यतामर्हति । सा चेयमुपमा वस्त्वलङ्कारस्वरूपाणां व्यंग्यानां वस्त्वलङ्कारयोर्व्यङ्ग्योपमात्वादलङ्काराङ्गत्वं भजते ।

प्रभा:—तुर्ये ह्युपमानलुप्तेति नोदाहरणमिदमित्यर्थः । लुप्ताभेदानुपसंहरति—तदेवमिति । चित्रमीमांसायां त्वन्येऽपि लुप्ताभेदा दर्शिताः । तथाहि—"वाचकलुप्ता षड्विधा

अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थितते: ।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥२१॥ (—)
मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।
तस्य सभेव जयश्री: शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥ २२ ॥ (—)

(इत्यादिका) रशनोपमा च न लक्षिता । एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवात् । उक्तभेदानतिक्रमाच्च ।

---

and Raśanopamā which results when, in a regular succession, the Upameya of the preceding Upamā becomes the Upamāna of the following one, (the common property being the same or different, as above,) ■ g

Of him (the king), towards whose hand, filled with drops of water for making unceasing gifts of gold, surges the queue of supplicants, are like the words the thoughts, like the thoughts the acts, like the acts the fame, extremely stainless (21),

Like the thoughts of that king is his figure pleasing, like the figure is his council swelling with prowess, like his council his triumphal glory cannot be won over by the enemies (22),

have not been defined. For, it is possible to have thousands of such variations, and yet they do not go beyond the varieties specified.

प्रदीप: — नन्वन्येऽप्युपमाभेदा सम्भवन्ति। तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमानसबन्धो मालोपमा । सा च द्विधा–साधर्म्यस्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—

उ० : — न चैवमन्यानुपस्कारकसादृश्यनिबन्धने 'स च्छिन्नमूल क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात् पवनावधूत । अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाऽऽबभासे' इत्यादौ अलङ्कारव्यवहारानापत्ति । आपणे विक्रीयमाणतादृशाया तादृक्षादे-

---

प्रभा : — इहोक्ता । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनौ सप्तम्यपि दृश्यते कोकिल इवालपति कोकिलालापिनीति । तथा 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्प्रत्यये 'लुम्मनुष्ये' इति लुपि चेवेत्यर्थे 'चञ्चापुरुष सोऽय य स्वहित नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्भक्ताना सुखमय संसारोऽप्यपवर्गेति' इत्यत्र धर्मस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणोपादाने क्विपि नवमी । तथा उपमानलुप्ता वाच्यसमासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—'यच्चोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृत । उपनतमेतदकस्मादासीद्धत काकतालीयम् ॥' अत्र काकतालपदयोर्लक्षणया काकागमनतालपतनपरयोरिवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदृशश्चौराणामस्य च समागम इत्यर्थ । तत काकतालमिवेति पुनरिवार्थ तेनैव सूत्रेण च्छप्रत्यये

प्रदीपः—**अनयेनेवेति**। अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम्। अन्त्या यथा—**ज्योत्स्नेवेति**। अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्नाः। पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा। सापि द्विधा—साधर्म्याभेदात्तद्भेदाच्च। तत्राद्या यथा—**अनवरतेति**। अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्मः। अन्त्या यथा—**मतिरिवेति**। अत्र मूर्त्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः। त एते भेदाः किमिति नोक्ता इति चेत्, उक्ता एव। उक्तभेदान्तर्भावात्। तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्,

---

उ०:—नायिकाद्यर्णाद्यनुपस्कारकत्वेऽपि अलंकारव्यवहारवदुपपत्तेः। कदाऽप्यलंकारभावमप्राप्य मञ्जूषादिगतकटकादिवत् अलंकुर्वाणगतधर्ममात्रसंस्पर्शनिबन्धनत्वाच्च। एतेन यत्र सकलवाक्येन प्राधान्येन व्यङ्ग्योपमा तत्राप्यलंकारध्वनिव्यवहारो व्याख्यातः। इयं चोपमा यथेवसदृशतुल्यादिशब्दोपादाने वाच्यालंकारः। सुहृत्प्रतिपक्षादिशब्दोपादाने लक्ष्या। **साधर्म्यस्याभेदादिति**। एकशब्दबोध्यत्वेन सर्वोपमानगतत्वादित्यर्थः। **तद्भेदादिति**। प्रत्युपमानं विश्रान्तेरित्यर्थः। यथा माला काचिदेकजातीयैः कुसुमैः काचिद्विजातीयैस्तथेयमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैर्घटितेति द्विविधा मालोपमेत्यर्थः। **अनयेति**। मनस्विता पाण्डित्यम्। इतरत्स्पष्टम्। **ज्योत्स्नेवेति**। पद्यं स्पष्टार्थम्। **अनवरतेति**। निरन्तरस्वर्णदानाय जललवभृते तत्सबद्धे करे तरंगिता पूर्वपश्चाद्भावेन श्रेणीभूय मिलिता अर्थितततिर्यस्य। भणितिर्निवचनम्। (गीतिश्छन्दः।) **मतिरिवेति**। चिता व्याप्ता। तस्य नृपस्य सभेव तस्य जयश्रीः परेषां जेतुं शक्या नेति संबन्धः। (उद्गीतिश्छन्दः।)

प्रभा।—तालपतनजन्यकाकवधसदृशश्चोरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः। अत्र च्छप्रत्ययार्थे द्वितीयोपमायामुपमानभूतस्य तालपतनजन्यकाकवधस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम्। तथा प्राथमिकोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता। इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुक्तौ धर्मोपमानलुप्ता। एवं वाचकधर्मयोः क्विप्समासयोरिव (?) षष्ठीपुरुष इति कनो लोपे धर्मानुपादाने च भवतीति द्वात्रिंशल्लुप्ताभेदाः।" इति। अत्रेदं बोध्यम्—पूर्णायां साधारणो धर्मः क्वचिदनुगतः। यथा स्वप्नेऽपीत्यत्र न मुञ्चतीति। क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नः। यथा—'यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या। दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः॥' इत्यत्र भिन्नाभ्यां वलितावृत्तशब्दाभ्यामेकस्य धर्मस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नकंधरावृन्तविशेषणतयोपादानात्तथात्वम्। कंधरावृन्तयोस्तु सादृश्यादभेदेनाध्यवसानाद्बिम्बभावः। बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मं प्रति विशेष्यतया वस्तुप्रतिवस्तुरूपो धर्मः क्वचित्। यथा—'सा

(११) उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे ।
अनन्वयः ।

उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः ।

2 ANANVAYA

When in one and the same sentence, one and the same thing stands both as the Upamana and the Upameya, there results "Ananvaya"

Gloss.—'Ananvaya (want of connection) is so called because it consists in the negation of connection with any other Upamana (but itself)

प्रदीपः—एवंविधवैचित्र्यसहस्रसंभवात्सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात् । **उपमानेति** । उपमानान्तरव्यवच्छेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणैव निबध्येते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तम् 'उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः' इति बहुव्रीहिसमासात् । यद्वा संज्ञा योगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबन्धाभावः । स चार्थादुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थं । एकवाक्यगे इति विपर्यासोपमाव्यावर्तनाय । तत्र हि

उ०:—**वैचित्र्यसहस्रेति** । बिंबप्रतिबिंबभावादिभेदेन लोकसिद्धकविकल्पितादिभेदेनोपस्कार्यभेदेन निरवयवादिभेदेन अन्योन्योपायत्वरूपपरपरितत्वे उपायत्वस्यानुकूल्यप्रातिकूल्यादिभेदेन तेषां परस्परं गुणने इयत्ताया वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । **इत्युपमालंकारः** । **उपमानेति** । न विद्यतेऽन्वयः संबधोऽर्थादुपमानांतरेण यत्र सोऽनन्वय इति अन्वर्थमलंकारनामेदम् । तत्रान्वर्थसंज्ञाबललब्धमर्थमाह **उपमानांतरेति** । **भेदोपचारेणेति** । भेदेऽसत्यपि तद्घटितसा-

प्रभाः—तेन जगृहे साध्वी हठात्साध्वसकम्पिता । वानरेणातिलोलेन वाताधूतेव वल्लरी ॥' इत्यत्र साध्वसवातयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः कम्पिताधूतशब्दाभ्यामेको धर्मो विशेष्यतयोक्तः । एवमन्यत्रापि बिम्बप्रतिबिम्बभावसंकीर्ण एव वस्तुप्रतिवस्तुभावो न केवलः । केवलबिम्बप्रतिबिम्बभावेन साधारण्यं यथा—'पाण्ड्योऽयम्—' इति रघौ । अत्र हि हरिचन्दनबालातपौ हारनिर्झरौ (बिम्बप्रतिबिम्ब भावापन्नौ ? ।) क्वचित् श्लेषेण साधारण्यं यथा—'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव' इत्यादौ । क्वचिदुपचारेण यथा—'पङ्कजैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्मयेन विकचैः पपुर्जनाः' इत्यत्र विकासस्य पुष्पधर्मस्य नेत्रेषु । समासभेदाश्रयणेन यथा—'तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या । प्रसन्नचेतः सलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥' इत्यादावाननमेवचन्द्र इत्युपमेये चार्थान्वीकरणात् । पूर्वोक्तश्लेषः सभङ्गोऽयं त्वभङ्ग इति भेद इति दिक् । अथोपमायां शाब्दबोधप्रकारः कथ्यते—

उदाहरणम्—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव।
यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥ २३॥ (—)

(१२) विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

To illustrate—

That beautiful lady of superb charms looks splendid like herself alone —not this much only,—also her amours, the very abodes of Cupid's (विलासायुध) gentle frolics (लास), are (only) like themselves (23)

3 UPAMEYOPAMĀ

When there takes place an exchange of places of them two (i. e. the Upamāna and the Upameya), there results "Upameyopamā."

प्रदीपः—वाक्यद्वये तथाभाव । उदाहरणम् न केवलमिति । अत्र दशाविशेषादिभेदाद्भेदोपचार । विपर्यास इति । तयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानभाव । अर्था-

---

उ०:—द्दयोपचारेणेत्यर्थ । आपातत शाब्दबोधोपपत्तये उपमानान्तरव्यवच्छेदबोधाय च आहार्यस्तदुपचार । एतेन देशकालादिभेदाद्भेदोऽत्रेति परास्तम्। तथा सत्युपमाया एवाऽऽपत्ते । गगन गगनाकारमित्यादौ तद्युगे तद्देशे वा यथा गगन तथैतद्युगे एतद्देशेऽपीति बोधात् । अनन्वये तु निरुपमानत्वनिमित्तोत्कर्षाय स्वयमेव स्वस-

---

प्रभा:—तत्र सादृश्य पदार्थान्तरमिति प्राचा मतम्। साधारणधर्मरूपमेव तदिति नव्या नाम्। तत्राद्यमते तावदुच्यते—तत्र चन्द्र इवाह्लादक मुखमित्यादाविवार्थ सादृश्ये चन्द्रादेर्निरूपितत्वससर्गेणान्वय । सादृश्यस्य च प्रयोजकतासंसर्गेण आह्लादकत्वादौ साधारणधर्मे पदार्थैकदेशेऽप्यनुभवबलादन्वय तद्विशिष्टस्य चाभेदेन मुखाद्युपमेये । तेन चन्द्रनिरूपितसादृश्याप्रयोजकाह्लादकत्वविशिष्टाभिन्न मुखमिति बोध । इवाद्युक्तसादृश्यस्योपमानविशेषणत्वमते तु बोध प्रागुक्त । समानधर्माप्रयोगे तु सादृश्यस्योपमेय एवान्वय । निपातार्थतया भेदे नानार्थान्वये बाधकाभावात् । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजके चन्द्रपदस्य लक्षणा । तस्या भेदेनार्थे पदार्थैकदेशेऽपि सौन्दर्येऽन्वय । तदनङ्गीकारे तु चन्द्रपदस्यैव तादृशसौन्दर्यवति लक्षणेति पूर्ववदेवान्वयबोध । चन्द्र इव भाति मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितसादृश्यस्य प्रकारतासंसर्गेण धात्वर्थे भानेऽन्वयाच्चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति बोध । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ तृतीयार्थ प्रयोज्यत्व भाने सादृश्य एवान्वेति । तेन सौन्दर्यप्रयोज्यचन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति धी । गज इव

उ०:—मानधर्मेत्युक्त्या परो नैतत्समानधर्मेति प्रतीयते । **बहुव्रीहीति ।** उपमानांतरसंबंधाभावपदं बहुव्रीहिणाऽनन्वयमाहेत्यर्थः । **यद्वा संज्ञेति ।** संज्ञाभूतस्यापि योगकथनमित्यर्थः । तथा च योगरूढोऽयमिति भावः । **उपमानांतरेणेति ।** नन्विदमयुक्तम् । कस्याप्युपमानस्याभावेनांतरशब्दप्रयोगासंगतेरत आह **उपमेयभिन्नेनेतीति ।** एकस्येत्युपमान्यवच्छेदाय । **एवकार इति ।** एकस्यैवेति भिन्नशब्दबोध्यत्वव्यवच्छेदकैवकार इत्यर्थः । **वैचित्र्येति ।** यद्यप्यस्या वदनमिव वक्त्रमित्यत्रानन्वय एव तथापि स दुष्ट इति वैचित्र्यस्फोरणायेत्यर्थः । एकवाक्यगे इत्यस्य एकौपम्यबोधकशब्दप्रतिपाद्येत्यर्थः । तत्फलमाह **विपर्यासेति ।** उपमेयोपमेत्यर्थः । वस्तुतस्तु तत्र द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकत्वाभावेन योगलब्धार्थेनैव वारणसंभवान्नेदमस्य व्यावर्त्यम् । किं तु तादृशस्थले एव तस्य फलस्य संभवात् स्वरूपकथनमिति ध्येयम् । **न केवलमिति ।** नितांतकांति अतिशयितकांति । यावतो विलासा आयुधानि यस्य स कामस्तस्य लास्यवासा नृत्यस्थानानि । (एवकारो भिन्नक्रमो नितम्बिनीशब्देन सम्बध्यते । यावत् 'अपि तु' इत्यर्थे इत्युदाहरणचन्द्रिका । उपजातिश्छंद ।) अत्र साधर्म्यमात्रमिवार्थः । न तु भेदांशो बाधात् । रूपके चंद्राद्यभेदबुद्धिः फलं, तत्कृत एव चमत्कारः, अत्र तु पर-

प्रभा:—गच्छति, पिक इव रौतीत्यादाविवार्थसादृश्यस्य धात्वर्थे गमनाद्यन्वयासंभवात्तस्य गमनादिकर्तर्येवान्वयः । गजसदृशो गमनानुकूलकृतिमानिति बोधः । कुतः सादृश्यस्य धात्वर्थेनान्वय इति चेत्, घटो न पश्यतीत्यत्र घटान्विताभावस्य दर्शने कर्मतासंसर्गेणान्वयवारणाय धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधे विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादिति तार्किकाः । अन्ये तु गजसदृशो यः स गच्छतीत्यत्रेव गज इव गच्छतीत्यत्रापि सादृश्यस्य विधेयत्वेनाप्रतीतेस्तदनुभवोपपत्त्यर्थं गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येव गज इव गच्छतीत्यादौ बोधः । घटो न पश्यतीत्यादावनुपबोधापत्तिस्तु धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबुद्धिं प्रति तज्जन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव निरसनीया । घन गज इव समरे शूरो गच्छतीत्यादौ तु गजादिपदानां गजकर्तृकगमनादौ लक्षणा । तत्सादृश्यस्य धात्वर्थगमनाद्यन्वयः । तेन घनकर्मकं यद्गजकर्तृकं गमनं तत्सदृशसमरकर्मकगमनाश्रयः शूर इति धीरित्याहुः । ननु सिंहतुल्यो भातीत्यत्र सिंहमानसदृशभानस्य बोधो दुर्घटः । तुल्यत्वस्य निपातभिन्नार्थत्वेन धात्वर्थभेदेन साक्षादन्वयायोगात् । सिंहतुल्यो यो देवदत्तः स भातीत्युद्देश्यतावच्छेदकत्वेन मुख्यबोधे तु

तयो॰ उपमानोपमेययो॰ परिवृत्ति॰, (अर्थात्) वाक्यद्वये, इतरोपमानव्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा इति) उपमेयोपमा ।

Gloss —Of them two i e. of the Upameya and the Upamāna Exchange of places–of course–in two sentences, designed for excluding any other Upamana (but itself) Upameyopama is so called because it consists of an Upamā with the Upameya (as an Upamana)

उ॰ः –स्मिन् स्वसाधर्म्याभावकृत । न तु स्वाभेदबुद्धिकृत तस्या सिद्धत्वादिति ततो भेद । एतदभेऽत्र दशाविशेषादिभेदात् भेदोपचार इति क्वचित् पठ्यते सोऽपपाठ । तथा सत्युपमाया एवाऽऽपत्ते । देशकालभेदेनाप्ययमेव तत्तुल्य इति प्रतीतेस्तत्राप्यनन्वय एवेत्याशय इत्यन्ये । ननु 'भुवनत्रितयेऽपि मानवै परिपूर्णे विबुधैश्च दानवै । न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुला पदम्' ॥ इत्यादौ सर्वथैवोपमाननिषेधात्मकोऽसमालङ्कार प्राचीनैरुक्त । उपमानलुप्तोपमाऽतिव्याप्तिवारणाय सर्वथैवेति । एव च तद्ध्वनिनैव चमत्कारोपपत्तौ अनन्वयस्य पृथगलङ्कारत्व किमर्थम् । यदि तु रत्यनुकूलतया कुतश्चिदङ्गात् भूषणापसारण यथा चमत्काराय, तथा प्रकृते उपमालङ्काराभाववर्णनमेव चमत्काराय न तु तत्रासमनामा पृथगलङ्कार इत्युच्यते । तर्हि तद्ध्वनिनैवोपपत्तिरिति चेन्न । पर्यायोक्तसादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशसादौ ध्वन्यमानार्थसत्त्वेऽपि वाच्यार्थकृतचमत्कारमादायालङ्कारत्ववदुपपत्ते । अन्यथा दीपकादावपि उपमाभिव्यक्त्यैव चमत्कारोपपत्तौ तेषामपि पृथगलङ्कारत्व न स्यादित्याहु । केचित्तु सर्वेभ्य उत्कृष्टगुणत्वमिति प्रतीतेर्व्यतिरेकालङ्कारध्वनिरेवात्रेति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । इत्यनन्वयः । **विपर्यास इति** । तयो काव्यनिबद्धोप-

प्रभा॰–तस्य विधेयत्व विवक्षित न सिध्येत् । न च तुल्यपदेन तुल्यत्वप्रकारक लक्ष्यते तस्याभेदेन भानेऽन्वेतीति वाच्यम् । तथा सति क्रियाविशेषणत्वेन नपुंसकत्वापत्तेरिति चेत्, अत्राहु —'क्रियाव्ययविशेषणाना क्लीबतेष्यते' इत्यनुशासन सिद्धार्थानुवादकत्वात्स्तोक पचतीत्यादिमात्रपर न सार्वत्रिकमिति न दोष इति । धातोरेव लक्षणया सर्वार्थबोधकत्वमन्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वमित्यपि केचित् । चन्द्रवत्सुन्दरमिति 'तेन तुल्य–' इत्यादिविहितवते सादृश्यवदर्थकत्वेऽपि सादृश्ये लक्षणा । तस्य सुन्दरपदार्थैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादिवादिप्रयोगस्थल इव बोध । लक्षणया सादृश्यबोधनात्परमार्थित्वम् । एव चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितत्वर्थैकदेशे सादृश्येऽन्वयाच्चन्द्र

उदाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य ॥ २४ ॥ (—)

To illustrate :—

Whose wealth ever shines bright like his thoughts, and whose thoughts (shine) like his wealth; whose glory ever shines bright like his figure and whose figure like his glory, whose courage ever shines bright like his realm, whose realm like his courage. How gratifying indeed (बत) ! (24)

प्रदीपः—द्वाक्यद्वये । एकवाक्ये तथाऽसंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिव्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात् । उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः । उदाहरणम्—**कमलेवेति** ।

उ०ः—मानोपमेययोरित्यर्थः । **विपर्यास इति** । स च वाक्यद्वये एव संभवति । तत्र वाक्यद्वयं शाब्दमार्थं वा । तेन 'रामरावणौ मिथस्तुल्यौ' इत्यादौ नाव्याप्तिः । तत्रापि रामो रावणतुल्यो रावणो रामतुल्य इति वाक्यार्थभेदप्रतीतेः । **यौगि-**

प्रभाः—निरूपितसादृश्यवदभिन्नमिति बोधः । चन्द्रवत्सौन्दर्यमस्येतीवार्थे 'तत्र तस्येव' इति विहितवतेः प्रयोगे तु चन्द्रपदस्य तत्सौन्दर्ये लक्षणया चन्द्रसौन्दर्यनिरूपितसादृश्यवन्मुखसंबन्धि सौन्दर्यमिति सौन्दर्ययोः सादृश्यबोधोत्तरं तयोरभेदाध्यवसायादेकधर्ममूला पश्चान्मुखचन्द्रयोरपि सादृश्यधीरित्याहुः । अरविन्देन तुल्यं मुखमित्यत्र निरूपितत्वं तृतीयार्थः पदार्थैकदेशसादृश्यान्वयी । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थस्तत्रैवान्वेति । मुखमरविन्दं च सममित्यत्र प्रथमं शब्दादुभयं सदृशमिति बोधे पश्चान्मानसी वैयञ्जनिकी वा परस्परनिरूपितसादृश्यप्रतीतिः । प्रसिद्धनिरूपितसादृश्यस्य च 'पाण्ड्योऽयमंस—' इत्यादिबिम्बप्रतिबिम्बभावस्थले हारहरिचन्दनविशिष्टो राजा बालातपनिर्झरविशिष्टपर्वतसदृश इति बोधोत्तरं सादृश्यप्रयोजकधर्माकाङ्क्षायां बालातपाद्युपमानोपमेयधर्माणां सादृश्यमूलाभेदाध्यवसानेन साधारणधर्मत्वसिद्धिः । हारहरिचन्दनाभ्यामुक्तरूपाद्रिरिव राजेत्युक्तौ प्रयोजकत्वं तृतीयार्थः सादृश्यान्वयी । उक्तरीत्या सादृश्यस्य तत्प्रयोज्यत्वादिति दिक् । सादृश्यस्य समानधर्मरूपत्वे तु चन्द्र इव सुन्दरं मुखमित्यादौ चन्द्रवृत्तिसमानधर्माभिन्नसौन्दर्यवदभिन्नं मुखमिति धीः । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रपदस्य तद्वृत्तिसमानधर्मवन्मुखमिति धीः । एवं तुल्यादिपदोपादानेऽप्यूह्यम् । एवं क्यजादावप्युपमानपदानां तत्सादृश्ये लक्षणा । तस्य प्रयोजकतया अभेदेन वा क्यजाद्यर्थाचारविशेषत्वं स चोपमेये आश्रयतयान्वेतीत्यलम् । इत्युपमालङ्कारः ॥ १ ॥ ननु 'पितुर्नियोगाद्वनवासमेव

(१३) संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्।

समेन उपमानेन।

4 UTPREKSA

Further, what consists in *fancying* the matter under description to be the same as its equal is "Utprekṣā"

Gloss —Its equal i. e. the Upamāna

प्रदीपः—सम्भावनमिति। समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेषः। तेन प्रकृतस्य सभविनोऽर्थस्य समेनासभविना सहैकरूपतया यत्सभावन तदुत्प्रेक्षालंकार इत्यर्थः। सा चेय हेत्वादिसभावनाभेदाद्बहुप्रकारा। तत्र हेतूत्प्रेक्षा यथा—

उ०ः—**कीर्ति**। उपमेयेनोपमा यत्रेति यौगिकीत्यर्थः। एकस्य साधारणधर्मत्वे इयमिति बोध्यम्। तदाह। **विपर्यासश्चायमुपमानांतरव्यवच्छेदार्थ इति**। एकेन हि धर्मेण तत्साम्ये एकत्र वर्णिते तेन धर्मेणापरस्य साम्यमर्थप्राप्त पुनः शब्देनोच्यमान तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकमिति भाव। अत एवात्रोपमा न। साधारणधर्मसबधकृतचमत्काराभावात्। **कमलेवेति**। (कमला लक्ष्मी। विभा कान्ति। धृति धैर्यम्। वत हर्षे। गीतिश्छन्द) अत्रातिस्पृहणीयत्वप्रचितत्वविरतृत-

प्रभाः—निस्तीर्य राम प्रतिपन्नराज्य। धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम्॥' इत्यत्रैकस्यैव रामस्योपमानत्वमुपमेयत्वमेकवाक्यगतमस्तीत्यतिव्याप्तिः। वृत्तिसाम्यमात्रस्यैव प्रतिपाद्यतया सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतीतेरिष्टापत्त्यसभवात्। अत आह—**उपमानान्तरेति**। एव च तत्रैतत्फलाभावान्नातिव्याप्तिरिति भाव। उक्तार्थस्य प्रकाशाननुगत्व दर्शयति—**तदेतदिति**। कथमनेनोक्तार्थलाभस्तत्राह—**यद्युपमीहीति**। उपमानान्तरसबन्धस्याभावो यत्रार्थाद्गम्यते इत्यर्थोऽस्माकम् इति भाव। एवं तु सति एकवाक्यगत इत्यस्य वैयर्थ्यम्। उपमेयोपमादेरफलविशेषणेनैव व्यावृत्तेरत आह—**यत्रेति**। एव च नैतल्लक्षणान्तर्गत किं [illegible] संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तकथनमिति नो कदोष इति भाव। कथ तर्हि 'पितुर्नियोगात्–' इत्यादावतिव्याप्तिवारणमिति चेत्, तत्र वृत्त्योरेव साम्यविवक्षणात्र तु रामेणैव रामस्येत्यवधेयम्। यत्र [illegible] 'लोहितपीतैः कुसुमैराननमाभाति भूरुत शिरारम्। दावज्वलनज्वालैः कदाचिदाकीर्णमिव सततम्॥' इत्यादौ ह्यसादेरेकस्यैवोपमानोपमेयत्व बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मेण 'पाण्ड्योऽय–' इत्यादिवदनुभविकम्। तत्रावस्थाभेदमवेक्ष्य तात्पर्यविषयसाम्योक्तेर्नातिव्याप्तिः। एकस्यैवैवकारेण देशकालादिभेदेन तात्पर्यम्। विपयन्यन्यव्यवच्छेदस्य प्रयमानस्य च लक्षणे प्रवेशात्। तदाह—**पयकार इति**। वैबिम्बमितरा

उ०:—त्वानि त्रिषु साधारणधर्मा । **इत्युपमेयोपमा ।** वाच्यसाधर्म्यालंकार निरूप्य व्यंग्यसाधर्म्येषु निरूपणीयेषु प्रथम प्राधान्यात् उत्प्रेक्षामाह—**संभावन-मिति ।** उत्कटकोटिक संदेह । अथ वाच्यसाधर्म्यालंकारनिरूपणोत्तरम् । उत्प्रेक्षा निरूप्यत इति शेष । **समेन ।** प्रकृतमात्मन सम करोतीति सममुपमानम् । उत्कटा प्रकृष्टस्योपमानस्येक्षा ज्ञान उत्प्रेक्षा । एव चोत्कटोपमानकोटिकप्रकृतविषयकसंभावनमुत्प्रेक्षेत्यर्थ । **समेनासंभविनेति ।** अलोकसिद्धेन कविकल्पितेनेत्यर्थ । तदुक्त चक्रवर्तिना । 'यदाऽयमुपमानांशो लोकत सिद्धिमृच्छति । तदोपमैव येनेवशब्द साधर्म्यवाचक ॥ यदा पुनरय लोकादसिद्ध कविकल्पित । तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्द संभावनापर ॥' इति । इद येनशब्दसमभिव्याहारे एव । अन्यत्र संभविनाऽपि । तेन मुख चन्द्र मन्ये इत्यादे संग्रह । चन्द्र इव मुखमित्यादौ तु उपमैव । **एकरूपतयेति ।** तादात्म्येनेत्यर्थ । एव चासदृशयो संभावन नोत्प्रेक्षालंकार । सादृश्यातिरिक्तमूलकस्मरणादिवत् । किं तु वस्तुमात्रम् । तेन 'वदनकमलेन बाले स्मितसुषमालेशमातनुहसि यदा । जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥' इत्यादौ नोत्प्रेक्षा । अत्र स्मितस्य ■

प्रभा:—लकाराद्विशेषो निरपेक्षतारूप इत्यर्थ । **विपर्यासेति ।** उपमेयोपमेत्यर्थ । तत्र विपर्यासोपमायाम् । तथाभाव उपमानोपमेयभाव । एकस्यैव कथमुपमानोपमेयभाव इत्यत आह—**अत्रेति ।** एव सति 'लोहितपीतै –' इत्यादित कोऽत्र विशेष इति चेत्, अय विशेष —यत्तत्रावस्थाभेदोपादानेन साम्यबोधने तात्पर्य न त्वत्र । किं तु स्तुतिपरार्थवादवाक्यार्थवत्तात्पर्यविषयीभूत साम्यमनौपम्यपरमिति । **तयोरिति ।** अनेन च 'भणितिरिव मति –' इत्यादिरशनोपमाव्यावृत्ति । तत्रोपमेयाया मतेरेवोपमानतारूपविपर्यासेऽपि भणितेरुपमानभूताया उपमेयत्वरूपतद्भावात् । **असंभवादिति ।** न च मुखमरविन्द च परस्परेण समसित्यादावेकवाक्येऽप्युपमेयोपमास्त्येवेति कथमसंभव इति शङ्क्यम् । तत्राप्यरविन्देन मुख समं मुखेन चारविन्दमित्यर्थतो वाक्यभेदसत्त्वादित्याशयात् । नन्वेवं सति मुखमिव चन्द्र इत्यत्रोपमेयोपमाया अभावात्कथमलंकार स्यादत आह—**मुख्यमिवेति ।** ननु 'रजोभि स्यन्दनोद्धूतै' इति रघुचतुर्थसर्गे, 'सविता विधवति विधुरपि सवितरति –' इत्यादावतिव्याप्ति । तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतीत्या तत्रोपमेयोपमात्वानङ्गीकारात् । अत आह—**विपर्यासश्चायमिति ।** व्यवच्छेदार्थं इत्यनन्तरं लक्षणे निवेशित इति शेष ।

उ०ः—भावनोत्थापकत्वेऽपि जगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावात्। सभावना च रमणीयधर्मनिमित्तिका ग्राह्या। तेन 'नून स्थाणुनाऽनेन भाव्यम्' इत्यादौ निश्चलत्वादिसाधारणधर्मनिमित्तकसभावनाया नातिव्याप्तिः। रूपकवित्तावतिव्याप्तिवारणाय सभावनमिति। प्रकृतस्येत्यस्य च प्रकृततावच्छेदकरूपेण ज्ञातस्येत्यर्थः। तेन यत्राऽऽहार्यसभावन तत्रैवोत्प्रेक्षा। तेन 'राम स्निग्धतरश्याम विलोक्य वनमडले। प्रायो धाराधरोऽय स्यादिति नृत्यन्ति केकिन॥' इत्यत्रानाहार्यसभावनाया नातिव्याप्तिः। अत्र तेषा नृत्यप्रवृत्त्या सभावनाया अनाहार्यत्वम्। आहार्यत्वेपि तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मवद्विशेष्यकत्वस्योत्कटकोटिकत्वस्य सभवात्। इव नून मन्ये जानेऽवैमि ऊहे तर्कयामि शङ्के उत्प्रेक्षे इत्यादिभि प्रतिपादकै सहिता यत्रोत्प्रेक्षासामग्री तत्र वाच्या सा। यत्र प्रतिपादकशब्दरहित तत्सामग्रीमात्र तत्र व्यग्या। यथा वक्ष्यमाणेष्वेवेवादिपदाऽदाने। यत्र तत्सामग्रीरहित प्रतिपादकमात्र तत्र सभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षेति बोध्यम्। **हेत्वादीति**। आदिना फलस्वरूपे। **बहुप्रकारेति**। जातिगुणक्रियाद्रव्याणा अभावस्य च सभावितत्वेन स्वरूपोत्प्रेक्षा पचधा। एव हेतुफलयोरपि जात्यादिरूपत्वेन तयोरपि प्रत्येक पचविधत्वम्। एवमुत्प्रेक्षानिमित्तस्य धर्मस्योपादानानुपादानाभ्या बहुभेदेत्यर्थः। पर तु ईदृग्वैचित्र्यस-

---

प्रभाः—तथा चोपमानान्तरव्यवच्छेदफलक उपमानोपमेययोर्विपर्यास इति लक्षण सुस्थमिति भाव। इत्यनन्वय॥२॥ उपमेयोपमा च॥३॥ उत्प्रेक्षालक्षणार्थं दर्शयति—**तेनेति**। यथोक्तदोषपूरणेनेत्यर्थः। 'हृतसारमिव—' इत्यत्र नैषधीयद्वितीयसर्गे सभावनाविषयस्य चन्द्रस्याप्रकृतत्वादाह—**समवित इति**। स्वत सिद्धस्य विषयस्येत्यर्थः। समेनेत्यस्योपमानेनेत्यर्थः उक्तव्याप्तितादवस्थ्यमतस्तदर्थमाह—**असभवितेनेति**। असभावितेनार्थेनेत्यर्थः। आरोप्येणेति वक्तव्ये सभावनाया आहार्यत्वसिध्यर्थमसभविनेत्युक्तम्। तदर्थथासभवित्वेन ज्ञातत्वम्। तेन 'विरक्तसध्या—' इति रघुचतुर्दशसर्गपद्य (इत्यत्र) नातिव्याप्तिः। एकरूपतया अभेदेन। सभावनमुक्तोपमानकोटिकसदेहविपर्ययवारणम्। तेन सदेहे नातिव्याप्तिः। एतच्च सादृश्यहेतुकत्वेन विशेषणीयम्। तेन 'वदनकमलेन बाले स्मितसुधमालेशमावहति। जगदिद तदैव जाने दशाधवाणेन विजितमिति॥' इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति सक्षेप। **हेत्वादीति**। आदिना फलस्वरूपयो परिग्रह। हेतुफलभिन्न स्वरूपशब्दार्थ।

उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौंदर्यदर्पः ।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा-
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥ २५ ॥ (—)

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ २६ ॥ (मृच्छकटिक-१-३४.)

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ।

To illustrate:—

O lady of graceful form! I fancy that the Beauty-of-the-lotus is clinging to your feet, in exultation, possibly with the idea (इति): "By this lady, with eyes like lotus-petals, has been stubbornly quelled, with the *charm of her face, the vanity of beauty on the part of the moon,* my born enemy, who cannot brook my bloom at night." (25)

The darkness, as if, *anoints* the limbs, the sky *showers*, as it were, collyrium; like service tendered to an evil person, the sight has become unavailing. (26)

In instances like these, permeation etc. comes to be fancied as anointing etc.

प्रदीपः—**उन्मेषमिति**। अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलग्नत्वतादात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—**लिम्पतीवेति**। अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्षेयम् । अत एव 'तमसो लेपनकर्तृत्वमनोत्प्रेक्ष्यम्' इत्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तम् । विवक्षितविवे-

---

उ०:—इत्थं न चमत्कारातिशयायेति न ग्रंथकृतोक्तम् । **उन्मेषमिति** । (नायकस्य नायिकां प्रति चाटूक्तिरियम् ।) विकासमित्यर्थः । (यः इन्दुः । मम पद्मस्य) जातिवैरी सहजशत्रुः । तस्य इन्दोः । मन्दाक्रान्ता छन्दः) **स्वभावलग्न-**

प्रभा:—ननु 'उन्मेष—' इत्यादौ हर्षस्य हेतुत्वेन लग्ने संभावनं, न त्वभेदेनेति कथमुक्तलक्षणसमन्वयस्तत्राह—**अत्रेति**। अत्र लग्नत्वस्य तादात्म्येन संभावनोक्तिः फलतः पर्यवसानाभिप्राया । तस्य पदार्थैकदेशत्वात् । किं तु स्वभावलग्नायां हर्षहेतुकलग्नाया अभेदेन संभावनं बोध्यम् । हेतूत्प्रेक्षाव्यपदेशोऽपि पर्यवसानत एव । इत्था

(१४) ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

5 SASANDEHA

As for 'Sasandeha, it is doubt, with the difference (from the Upamāna) specified, or unspecified

प्रदीपः–केन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षणात्। एव फलाद्युत्प्रेक्षाप्यूहनीया। **ससन्देह इति।** भेदो वैधर्म्यम्। संशयस्तु कविप्रतिभानिर्मित एवालङ्कारो न तु स्वारसिक स्थाणुपुरुषादिविषयोऽपि। वैचित्र्याभावात्। अत्र संशय ससदेह इति लक्षणम्। भेदोक्तौ

उ०ः–त्वम्। तत्त्वेनाध्यवसित स्वाभाविक शोभासबध इत्यर्थ। **संभावितमिति।** अतिमनोहरत्वेन निमित्तेनेति भाव। अत्र लग्नापदेन लक्षणया पृथगुपस्थिते स्वाभाविकशोभासबधे यथोक्तहर्षहेतुकपद्मलक्ष्मीलग्नत्वतादात्म्यसभावना। तात्पर्यानुपपत्त्यैव च लक्षणा। लक्ष्यगतातिशयप्रतीतिश्च प्रयोजनम्। एतावतैवोत्प्रेक्षाया साध्यवसानत्वव्यवहार प्राचामिति बोध्यम्। न च हेतुफलयोरपि स्वरूपतया स्वरूपोत्प्रेक्षैव सर्वत्र वक्तुमुचितेति वाच्यम्। हेतुत्वफलत्वाभ्या निर्दिष्टेतरस्य स्वरूपशब्दार्थत्वात्। किंचिद्वैचित्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात्। **लिंपतीवेति।** (मृच्छकटिके प्रथमाङ्के गाढान्धकारवर्णनमेतत्।) भ्रमातिशयकारकत्वसकलवस्तुमलिनीकरणत्वादि निमित्तम्। अत्रापि व्यापनाद्युपस्थिति प्रागवदेव। **व्यापनादीति।** आदिपदेन कविकल्पित नभ कर्तृकाञ्जनकर्मकाध–प्रसरण गृह्यते। तम कर्तृकागकर्मकव्यापन तु स्वत सभव्येवेति बोध्यम्। अत्रोत्प्रेक्षैव। तिङन्तसमभिव्याहृतेनशब्दस्य समानवाबोधकत्वात्। स्पष्ट चेद सन्सूत्रे भाष्ये। **अपास्तमिति।** क्रियोपसर्जनस्य कर्तुरन्यत्रान्वयायोगात्।

प्रभाः–जुहोतीत्यस्य दधिविधित्वव्यपदेशवदित्यूह्यम्। एवम् 'चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य भालत्वच कण्टकिनो वनान्ता। अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यापाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि॥' इति फलोत्प्रेक्षायामपि स्वाभाविके कण्टककर्तृकव्यापाटने ललाटाक्षरदर्शनफलकपाटनतादात्म्यसभावनमिति लक्षणसमन्वयो द्रष्टव्य इति दिक्। ननु 'लिम्पतीव–' इत्यत्र तमोव्यापनस्यानुपादानात्कथ तत्र तादात्म्येन लेपनसंभावनेत्यत आह—**अत्रेति।** गम्यमानं व्यञ्जनया प्रतीयमानम्। उत्प्रेक्षायाश्चाध्यवसानगर्भत्वाद्विषयस्यानुपादानेऽपि न दोष इत्यस्याहु—**अत एवेति।** अध्यवसानादेवेत्यर्थ।

उ०:—तदुक्तं दण्डिना। 'कर्ता यद्युपमानं स्यात् न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे। स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुम्॥' इति। देवदत्त इव यज्ञदत्तः पचतीत्यादौ पदांतरोपस्थाप्यकर्तृविशेषणस्य तूपमेयत्वं भवत्येवेति बोध्यम्। प्रथमान्तविशेष्यकबोधवादिमतेऽप्याह—**विवक्षितेति**। तन्मतेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा इति व्यवहार इति भावः। उत्तरार्धे तु उपमैव। उत्प्रेक्षासाधकाभावात्। एवं च नामसमभिव्याहृतेवशब्देन तत्रैवोत्प्रेक्षा यत्र संभावनोपयुक्तविशेषणदानम्। यथा 'बालेंदुवक्राण्यविकासभावात् बभुः पलाशान्यतिलोहितानि। सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्॥' इत्यादौ। यत्र क्वचित् स्थितैरपि नखक्षतैर्वक्रत्वलौहित्यादिनोपमाया वक्तुं शक्यतया वसन्तनायकसंगतवनस्थलीसंबंधित्वरूपविशेषणकल्पनमुत्प्रेक्षागमकम्। उपमायां तस्यानुपयोगात्। इत्युत्प्रेक्षा। **ससंदेह इति**। अत्र 'प्रकृतस्य समेन यत्' इत्यनुवर्तते। प्रकृतस्य समेन सादृश्यज्ञानप्रयोज्यो यः संशयः संशयज्ञानं स ससंदेहनामाऽलंकार इत्यर्थः। संदेहेन सह विषयतया तद्विशिष्ट इति ससंदेहः। अत एव 'इतो गता सा क्व गता न जाने गेहं गता मे हृदयं गता वा' इत्यत्र न ससंदेहालंकारः। सादृश्यमूलकत्वाभावात्। अस्य प्रेममात्रोत्कर्षकत्वेऽपि वर्णनीयोत्कर्षकत्वाभावाच्च। असद्विषयेऽपि कस्यचित् प्रेमसंभवात्। संशयश्च समकोटिको ग्राह्य इत्युत्प्रेक्षाव्युदासः। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयवारणायाह—**संशयस्त्विति**। सादृश्यमूलकत्वाद्यभावे तु

प्रभा:—युक्तिमप्याह—**विवक्षितेति**। तथा च विवक्षितस्यैव साक्षादुत्प्रेक्षासंभवेन तत्कर्तृकत्वानुधावनं न युक्तमिति भावः। नव्यास्तु 'अस्या मुनीनामपि मोहमूहे भृगुर्महान्यत्कुचशैलशीली। नानारदाह्लादिमुखं श्रितोऽव्यासो महाभारतसर्गयोग्यः॥' इति नैषधीयपद्ये मोहनरूपधर्मस्याधारतासंबन्धेन मुनिषु प्रेक्षणदर्शनाभेदेनैवोत्प्रेक्षेति नियमो न युक्तः। न च मुनिगतधर्मविशेषे मोहस्याभेदेनोत्प्रेक्षितकल्पना युक्ता। अनुभवविरोधात् लक्षणानुपपत्त्यनुरोधेनानुभवबाधायोगात्। एवं च लिम्पतीवेत्यत्रापि तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षैव युक्ता। आख्यातार्थकर्तृत्वस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यऽन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। किं च निगीर्य ध्यापने लेपनोत्प्रेक्षाङ्गीकारे तस्या विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात्। उद्देश्यस्य पृथक्पदानुपात्तत्वात्। इवशब्दान्वितस्योत्प्रेक्षाया उत्सर्गसिद्धत्वाच्च। तस्मात्स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ २७ ॥ (—)

Gloss — With the difference specified as in the instance —

May this possibly be the sun? But then it is possessed of seven horses Is it fire? But surely it does not spread in *all* directions. Is this the god of death in person? But buffalo is his mount Doubts like these do the hostile warriors entertain, for a long while, as they happen to look at you in the battle. (27)

प्रदीपः – तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा—अयमिति । अत्र मार्तण्डत्वादीनां संदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधर्म्याणि तदाश्रयेयुक्तानि । न चायं व्यतिरेकालंकारः । तस्य संदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशौचित्यात् । ननु भट्टोद्भटेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भ एवायं स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि । तत्किमस्यापि स एव पन्था । नेत्युच्यते । कुत एतत् । भेदोक्ताविति विभजनात् । निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात् । वैचित्र्यानुभवाच्च । यथा—

उ०ः – संशयमात्रेण नालंकार इति बोध्यम् । **अयमिति** । (राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः ।) इतः युक्तः । विकल्पान् संशयान् । आजौ युद्धे । (चिरम् इत्यस्य समालोक्येत्यत्र विदधतीत्यत्र वान्वयः । शिखरिणी छन्दः ।) अयं किं मार्तण्डस्तदन्यो वेति संशयाकारः । अत्र प्रतापेन दुर्निरीक्ष्यत्वसाम्यान्मार्तण्डत्वसंदेहः । दुराधर्षत्वसाम्यात् कृशानुत्वसंदेहः । क्षणेन सकलसंहर्तृत्वसाम्यात्कृतान्तत्वसंदेहः । **उक्तानीति** । मार्तण्डादिवैधर्म्येण मार्तण्डत्वाद्यभावनिश्चयेऽपि कृशानुत्वादिसंशयादस्य निश्चयगर्भता । वैधर्म्योक्तिस्तु सति मार्तण्ड-

प्रभाः – चेत्याह । अथोत्प्रेक्षायामन्वयबोधप्रकारोऽभिधीयते—त(य ?)त्रोत्प्रेक्षाया पयम्पर्यो हेतु । तत्र प्रकृत्यर्थहर्षादिरभेदेनान्वय । हेतोश्च प्रयोज्यतासंसर्गेण लगने तस्य चाभे न स्वाभाविके लगने संभावनं प्राचां मते । तेन हर्षहेतुकलगनतादात्म्यसंभावनाविषय पादयो पद्मशोभालगनमिति बोध । नव्यनये [illegible] हेतोरेव प्रयोज्यतासंसर्गेणोत्प्रेक्षणाद्धर्षहेतुप्रयोज्यमिव लक्ष्मीलगनमिति बोध । एवं द्रष्टुमिवाक्षराणीति फलोत्प्रेक्षायामभेदेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य तुमुनर्थफलस्य साधनत्वसंसर्गेण पाटनेऽन्वयात्तस्य च स्वाभाविके तादात्म्येन संभावनाऽक्षराक्षरदर्शनाभिन्नफलकपाटनाभिन्नमिदं तत्पाटनमिति बोध । नव्यनये तु फलस्यैव साधनत्वं संसर्गेणोत्प्रेक्षण-

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो, यावन्निश्चयान्तोऽपि संदेहः स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क्व कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥२८॥ (—)

Owing to (the words) "with the difference specified," this (figure) comes to be accepted not only in that variety of doubt pregnant with determination but also in the other, which culminates in determination. As for instance:—

Is it the moon? Where is the spot? Is this a lotus? Where has the water vanished? By the elegant, amorous words, has it been, in the sequel, ascertained, O deer-eyed one! that it is the face! (28)

प्रदीपः—इन्दुरिति । तत्किं भट्टोद्भटेनायमुपेक्षित । प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृशे-

उ०ः—त्वमशये कृशानुत्वसंशयायोगात् तन्मशायनिवृत्तये कृता। निश्चयगर्भश्चोपमाननिष्ठवैधर्म्योक्तौ। आद्यन्ते च संशय मध्ये निश्चय स निश्चयगर्भ इति तल्लक्षणात् । निश्चयांतोऽपीति । उपमेयनिष्ठवैधर्म्योक्तयेति भाव । यथेंदु' किमित्यादौ ललितवचनैर्मुखत्वनिश्चयेऽग्रे केनापि रूपेण संशयाभावात् । अस्यालंकारत्वबीजमाह । वैचित्र्येति। इन्दुरिति । नायिकां प्रति कस्यचिदुक्ति । हे हरिणाक्षि एतत् (मुखम्) इन्दु किम्। तर्हि कलङ्क क। सरसिज किम्। तर्हि अम्बु कुत्र गतम्। इति प्रथम सन्दिग्धम्। परत पश्चात् ललितसविलासवचनै मुखमिति निश्चितम्। (गीतिच्छन्द ।) प्रतीयमानवदिति। आपानत. संशये व्यङ्ग्यनिश्चयत्वे ह्यत्र चमत्कार । निश्चयस्य वाच्यत्वे तु न स इति भाव । अत्र निश्चयगर्भतया सङ्कीर्णो निश्चयान्त । शुद्धस्तु 'चपला जलदाच्च्युता लता वा तरुमुख्यादिति संशये निमग्न । गुरुनिश्वसितैं कपिर्मनीषी निरणैषीदथ तां वियो-

प्रभाः—मिति दर्शनकल्पनमिव पाठनमिति बोध । त्वमन्यत्राप्यूह्यम् । इत्युपक्षाऽलङ्कार ॥४॥ भेदोक्ताविति ससंदेह इति लक्ष्यनिर्देश । संशय इति लक्षणम् । अत्र च प्रकृतस्य सामर्थ्येनानुवर्तते । तथा च प्रकृतविषयकोटिक संशय ससंदेहालङ्कार इत्यर्थ । गर्भोक्ते गाढत्वप्राप्त्यभावात् 'अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी तदा खलु ज्यां विशिखै सनाथयन् । निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥' इत्यादौ नातिव्याप्ति । स्यादुक्तां पुनो वैदर्भ्यसादस्य

किंतु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टो-द्भटेन। तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥ २९॥

(विक्रमोर्वशीयम् १ १०)

Bhatta Udbhata, however, ignores this variety, since, herein the determination is not left to suggestion, as in the other variety in which determination comes in the middle When the difference is unspecified (the figure appears) as in —

Was it possibly the moon that lends charm (to objects), who played the creator in the creative process of this (damsel)? (or), was it Cupid himself whose sole delight lies in love? or, was it the month (चैत्र) abounding in flowers? How indeed could the ancient sage, grown *cold (जड – जल) by a constant study of the Vedas, and whose sense of* curiosity had turned away from objects of sense, be able to create this exquisite form? (29)

प्रदीप: – चित्र्याभावादिति गृहाण। भेदानुक्तौ यथा—**अस्या इति**। अत्र शङ्क्यमानस्य

उ०: – गिनीति' इत्यादौ। अत्र मजूषादिगतफटकादाविवालकारव्यपदेश। किंशब्दनुशब्दादेश्च समकोटिकसंशयविषयत्वे शक्ति। अय किं मार्तण्ड इत्यादेरय मार्तण्डत्वादिसंशयविषय इत्यादिरर्थ। स्वसंशयज्ञापनाय च परं प्रति तथोक्ति। **अस्या इति**। (विक्रमोर्वशीये प्रथमेऽङ्के उर्वशीमुद्दिश्य पुरूरवस उक्ति।) अस्या सृष्टौ य प्रजापतिर्निर्माता अभूत् किं चन्द्र किं वा मदन किं वा पुष्पाकरो मासो वसन्त इति प्रजापतिधर्मिकचन्द्रत्वादिरूपविरुद्धनानाभाव कोटिक संशय। (*विषयेभ्य वनितादिभ्य व्यावृत्त निवृत्त कौतूहल औत्सुक्य* यस्य तादृश। पुराणो मुनि ब्रह्मा। शार्दूलविक्रीडित छन्द।) एतन्निर्मातरि कान्ति-

---

प्रभा: – तु सादृश्यप्रयोज्यत्वेऽपि कविप्रतिभेत्यादिना चमत्कारित्वोक्तेस्तदभावादेव नाति व्याप्तिरिति ज्ञेयम्। अत्र समेनेत्यनेन सादृश्यस्येव समानकोटिकत्वस्यापि लाभा दुत्प्रेक्षाव्यावृत्ति। **न चायमिति**। असत्यतुरगयुक्तत्वादिना राज्ञो मार्तण्डाद्युपमानेभ्य

(१५) तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात् (अनपह्नुतभेदयोः) अभेदः ।

6 RŪPAKA

That is Rūpaka which consists in the identification of the Upamāna and the Upameya.

Gloss —Identification due to extreme similarity, between objects whose distinctness is not disguised.

प्रदीपः–प्राजापत्यादे कस्यापि न वैधर्म्यमुक्तम्। **तद्रूपकमिति** । अभेदोऽभेदारोप । बीज तु तत्रातिसाम्यम् । अभेदश्चात्रानपह्नुतभेदयोर्विवक्षित इति नापह्नुतावतिव्याप्ति । तदेतत् द्विविधम्—सावयवं निरवयवं च । तत्राद्य समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।

उ०:–प्रदत्वसत्त्वेन चन्द्रस्य च तत्त्वेन कान्तिप्रदत्व तयो सादृश्यम्। अस्या शृङ्गारोद्दीपनरूपलावण्यादिमत्त्वेनाधरदशनादिरूपपुष्पवत्त्वेन तन्निर्मातरि तादृशला-वण्यादिसम्बद्धताया पुष्पवत्तायाश्च सत्त्वेन मदनवसन्तयोरपि तत्सत्वात् तद्रूपसाद-श्यमूलकोऽय सशय । तत्सामग्रीमपन्नेनैव तद्धर्मवतो निर्माणसभवात् । केचित्तु 'अस्या सर्गविधौ' इत्यत्र वितर्कालकार, वितर्कश्च सशयोत्तरमनिर्णये ऊह । तद्रूपजनकश्च तुशब्दादि । न चेयम् । चन्द्रान्यो यदि निर्माता स्यात्कान्तिप्रदो न स्यादित्याद्याकार । अत एव ब्रह्मा यदि निर्माता स्यात् निर्माणसामग्री-मान् स्यादिति सशयोत्तरजाततर्कस्याऽऽपाद्य वेदाभ्यासजड इत्यादिना निषि-ध्यत इति । तन्न । वितर्कस्वीकारेणानेन त्वयाऽप्यत्र सशयागीकारेण तस्यैवाल-कारत्वात् । सतोऽपि वितर्कस्य वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेनाऽलकारत्वाभावाच्च । सदिहेनैव तस्या उत्कर्षसिद्धे । वेदाभ्यासजड इत्याद्युक्तिस्तु जगन्निर्मातरि ब्रह्मणि सति कथमेतेषु तस्या निर्मातृत्वसन्देह इत्याशकाऽपनयनार्थमेवेति

प्रभा:–अधिकयोरेवेति भाव । परिहरति—**तस्येति** । प्रथमत सन्देह प्रतीतेरनन्तर च वैधर्म्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रतीतावप्युपजीव्य या सशयचमत्कृतावत प्रतीतेरनन्तर । **प्रतीयमानवदिति** । पर्यवसानमित्यर्थ । **अस्यापीति** । प्रकृतसूत्रानुरूपोत्यर्थ । निश्चयगर्भे हि वैधर्म्यांकन्या निश्चयो व्यक्तय निश्चयान्ते [illegible] वाच्य इति चम-त्कारातिशयोदुत्प्रेक्षित इत्यर्थ । **अत्रेति** । प्रजापत्यादावित्यादिवत् चन्द्रादिरिदम । भत्र हि चन्द्रादौ प्रजापतिसदेह इति दीक्षिता । एत प्रजापतौ चन्द्रादिसंदेह इत्यन्ये ।

उ०:—बोध्यम्। यत्तु 'इह नमय शिर कलिंगनाथ, समरमुखे करहाटनृपते धनुर्वा' इत्यत्र विकल्पालङ्कार पृथगेव। वाशब्दश्चात्र कल्पान्तरपर। असामर्थ्ये कलिंगनृपतिवत् शिरो नमय, सति सामर्थ्ये करहाटनृपतिवत् धनुर्नमयेत्यर्थात्। व्यवस्थितश्चाय विकल्प इति। तन्न। वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेनतस्यालङ्कारत्वे मानाभावात्। उपकुर्वन्ति त सन्तमित्यादिसामान्यलक्षणाभावात्। एतेन नमनरूपैकक्रियाकर्मत्वेनौपम्य गम्यमानमलङ्कारतावीजमित्यपास्तम्। सादृशौपम्यस्याचारुत्वाच्च। अन्ये तु अत्रापि संदेह एव, व्यङ्ग्यस्तु निश्चयो मात्सर्यमुत्सार्येतिवत् इत्याहु। इति **ससंदेहः**। **तद्रूपकमिति**। योऽभेदस्तद्रूपकमित्यन्वय। तदिति विधेयलिंगग्राहि। **अभेदारोप इति**। आरोपविषयाभेद इत्यर्थ। यथाश्रुते हि उपमात्वमपि सादृश्यप्रतीते स्यात्। ज्ञानानामेव तेषा लौकिकालङ्कारवत् चमत्कारजनकत्वमित्यन्यत्। उपमानोपमेययोरित्यस्योपमानतावच्छेदकोपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेण शब्दान्निश्चीयमानयोरित्यर्थ। तेनाभेदप्रतीतेराहार्यत्वलाभ। तेन भ्रान्तिमति नातिव्याप्ति। अपह्नुतौ अतिशयोक्तौ च नातिव्याप्ति। अपह्नुतौ स्वेच्छया निषिध्यमानत्वेन, भ्रान्तिमति तज्जनकदोषेणैव प्रतिबन्धात्। अतिशयोक्ते साध्यवसानलक्षणामूलकत्वात्तस्य पुरस्काराभावात्। अतिशयोक्तिवत् निदर्शनायामपि नातिव्याप्ति। शब्दादिति विशेषणात् 'मुखमिद चन्द्र' इति प्रात्यक्षिकाहार्यनिश्चयगोचरतादात्म्यव्यवच्छेद। निश्चीयमानयोरित्युक्त्या 'नून मुख चन्द्र' इत्युत्प्रेक्षाया नातिव्याप्ति। तत्र ज्ञानमलङ्कार अत्राभेद इति भेदाच्च। उपमानोपमेययोरित्येतद्विशेषणलभ्यमर्थमाह—**बीजं तु तत्रातिसाम्यमिति**। तेन 'सुख मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयाभेदनिरास। यत्तु सादृश्य

प्रभा—उभयत्रापि वैधर्म्यानुक्तिरित्यर्थ। इति सदेहालङ्कार ॥५॥ **अभेदारोप इति**। अभेदेन सामानाधिकरण्येनारोप इत्यर्थ। सारोपलक्षणयो सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनमिति यावत्। तदुक्तम्—'यदोपमानशब्दाना गौणवृत्तिव्यपाश्रयात्। उपमेये भवेद्वृत्तिस्त(दा त)द्रूपक भवेत् ॥' इति। अलङ्कारभाष्यकारोऽपि लक्षणापरमार्थ यावता रूपकमित्याह। अतिसाम्य धर्मबाहुल्यम्। तुशब्देन च वृत्तौ तस्य निमित्तत्वमात्रेणोक्तत्व तु लक्षणाघटकतयेति ध्वनितम्। उपमानोपमेययो

(१६) समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपविषया इव आरोप्यमाणा यदा शब्दोपात्ता, तदा (समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति) समस्तवस्तुविषयम्। आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम्।

When the objects super imposed are expressly stated, there results the 'Samastavastuviṣaya (variety of Rūpaka.)

Gloss —When the objects super imposed happen to be expressed in words, like the objects super imposed upon, there results the Samastavastu viṣaya (Rūpaka), so called because all the objects (super imposed) come within its purview The plural number of आरोपिता is of no consequence

प्रदीपः—द्वितीयं तु शुद्धमानमिति। आद्ये विभागे लक्षणमाह—**समस्तेति**। आरोपिता आरोप्यमाणा। ते सर्वेऽपि यदारोपविषयवच्छाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम्। समस्तं वस्तु आरोप्यमाणं विषयः शब्दप्रतिपाद्योऽनेनेति व्युत्पत्तेः। आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वयस्थले नाव्याप्तिः।

उ०:—प्रयुक्ताभेदस्येव सत्रयातप्रयुक्ताभेदस्यापि रूपकत्वमिति। तन्न। सादृश्यामूलकस्मरणस्याप्यलङ्कारतापत्तेः। चन्द्रादिपदानां तद्वृत्तिगुणवति सारोपलक्षणाया अभेदप्रतीतिर्व्यङ्ग्येत्येतावतैव रूपकं वाच्यम्। चशब्दादिव्यंग्यत्वे समुच्चय इव। 'मुखमपरचन्द्र' इत्यादौ तु कविकल्पितापरचन्द्रेण रूपकं बोध्यम्। 'मुखचंद्रेण विरहताप शाम्यति' इत्यादावपि रूपकमेव। न चैव चन्द्राभेदप्रतीतौ विरहतापशामकत्वामभव। अभेदप्रतीतेराहार्यत्वेन मुखत्वरूपातिरस्कारेण विशेष्यतया भानेन च तत्सम्भवात्। 'राजनारायण लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यादौ आहार्यनारायणत्वनुद्रवाऽऽहार्यस्यैव लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनस्य बोधान्न दोषः। यत्तु आरोप्यमाणो यत्र विष-

प्रभा:—रित्यनेनैव हेतुहेतुमतोरभेदोक्तौ कोकिलानन्दो वसन्त इत्यादावतिप्रसङ्गात्। सारोपेत्यादिना चातिशयोक्तिव्यावृत्तिः। अनपह्नुतभेदयोरिति। भेदो वैधर्म्यं शुक्लत्वादि। तथा चारोपविषयस्योपमेयतावच्छेदकविशिष्टरूपत्वादेव लभ्यत इति ध्येयम्। अथवा गौणसारोपलक्षणामूलव्यङ्ग्यरूपोऽभेदारोप एव रूपकमस्तु। उपमातो वैचित्र्यस्य तत्प्रयुक्तत्वात्। अन्यूनं वैचित्र्यं तस्यैवारोपस्यौचित्यात्।

यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥ ३० ॥ (—)

अत्र पादत्रये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्संकराशंका न कार्या ।

To illustrate :—

White due to smearing of the ashes of moonlight, holding the bones of the stars, taking delight in the habit of becoming invisible, the Kāpāliki, in the shape of night, is on the tramp from continent to continent, carrying the magical, fragrant collyrium placed, in the guise of the spot, in the skull-bowl (मुद्राकपाल) of the moon (30)

There need be no doubt that here, in the three quarters (of the stanza,) is present the Sankara of it (i e of Rūpaka with Upamā), in view of the fact that the characteristic of being one who takes delight in the habit of becoming invisible is solely an attribute of the thing superimposed and is, hence, a probative circumstance for the acceptance of a Rūpaka

---

प्रदीपः—उदाहरणम्—ज्योत्स्नेति । अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिकमारोप्यमाणं सर्वं शाब्दम् । ननु इदं रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकबाधकाभावेन रूपकोपमयोः सन्देहासन्देहलक्षणसंकरौचित्यादिति चेत् । भवेदेवम् । यद्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं विशेषण

उ०:—यात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणाम । अत्र च विषयाभेद आरोप्यमाणे उपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति विशेष । 'वदनेनेन्दुना तन्वी स्मरताप विलुम्पति' इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरतापनाशनसामर्थ्यं मुखात्मनैवेन्दो । ग्रीष्मतापहारकत्वात् रमणीयशोभाऽऽधारत्वाच्चेन्दुर्विषयतयोपात्त इति दाक्षिणात्या । तन्न । इन्दौ वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीयमुखाद्युत्कर्षकत्वेनालङ्कारत्वाभावात् इति दिक् । **आरोपविषयवदिति** ।

प्रभा:—व्यङ्ग्यस्यापि वाच्योत्कर्षकत्वेनालङ्कारान्तर्भावस्याप्रस्तुतप्रशंसानन्वयोपमेयोपमादावङ्गीकारात् । परम्परितरूपके 'नियतारोपणोपाय स्यादारोप परस्य यत्' इत्यारोपपदस्य प्रयोगाच्च 'उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्त्वारोपो रूपकम्' इति वामनसूत्राच्च 'भ्रमिम-

(१७) श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाः-इत्येकदेशविवर्तनात् एकदेशविवर्ति ।

That is 'Eka-deśa-vivarti' (Rūpaka) in which they (i.e. the things super imposed) are (some of them) expressed and (others) implied

Gloss —Some of the things superimposed are expressed in words; others are to be guessed on the strength of implication Thus it comes to be called 'Eka-deśa-vivarti' owing to its being present in an explicit form (वि) in a part (of the ~~description~~ complex figure)

प्रदीपः – न स्यात् । तद्धि रूपकपरिग्रहे साधकम् । कापालिन्या तत्सम्भवाद्रात्रावसंभवाच्च । उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तस्यानन्वय एव स्यात् । **श्रौता इति** । ते इत्यारोपिताः ।

उ०: – तेषां श्रौतत्वेऽविवादादृष्टान्ततेति बोध्यम् । श्रौता इत्यस्य व्याख्या शाब्दा इति । सावयवत्वं च परस्परसापेक्षरूपकसमुदायत्वम् । **ज्योत्स्नेति** । (रूपकमुखेन ज्यौत्स्नीं योगिनीत्वेन वर्णयति । ज्योत्स्नैव भस्म ।) छुरणं अनुलेपनम् । (तारका एव अस्थीनि ।) व्यसनं कौतुकम् । (रात्रिरेव कापालिनी योगिनी । चन्द्र एव) मुद्राकपालं कापालिकानां भजनादिधारणकपालम् । (मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) अत्र समुदायात्मकस्य सावयवरूपकस्यावयवानां सर्वेषामपि समर्प्यसमर्थकत्वं परस्परं तुल्यम् । तथापि कवेः रात्रौ कापालिनीरूपकस्यैव समर्थ्यत्वेनाभिप्रेतत्वादितरेषां समर्थकत्वं गम्यते । रात्रिकापालिनीत्यस्य कापालिन्यभिन्ना रात्रिरित्यर्थः । उपमानपदस्य लक्षणायामपि व्यक्त्याभेदघटितवाक्यार्थस्यापि बोधात् । उपमायां तु सादृश्यघटित एव वाक्यार्थबोध इति विशेषः । **रूपकोपमयोरिति** । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' (पा. सू.–२-१-५६) इति सूत्रेण समास उपमेयविशेष्यक एव बोधः । उपमानोपमेयसमभिव्याहारे उपमेयस्य विशेष्यताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अत एवेद सूत्रे विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिति काशिकायामुक्तम् ।

प्रभाः – रतिमलगहृदयां' इत्यादौ ह्यादरूपं ... वाक्यस्य शुद्धरूपस्य निर्दिष्टमिति ग्रन्थे रूपकस्य वाक्यतोऽस्मिन्नु वाच्यार्थमानत्वनिमात्रा साधारणगुणानां तत्प्रतियोजकानां रूपकांशोपादानादुपपादनीयमिति दिक् । **तदेतदिति** । परमारे-

यथा—

जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम् ।
रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥ ३१ ॥ (—)

To illustrate —

When he (lit. who) holds the bent sword (मण्डलाग्रलता) in his hand, in the harem of the battle-field, the hostile army, though prone to the (heroic) sentiment, all at once turns back (31)

प्रदीपः—तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणा शब्दोपात्ता केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयास्त देकदेशविवर्ति । एकदेशे विशेषेण वर्तत इति व्युत्पत्ते । उदाहरणम्—**जस्सेति** । अत्र रणेऽन्त पुरत्वमारोप्य शाब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिकात्व रिपुसेनाया प्रतिनायिकात्व चारोप्य न शाब्दम् । किं त्वन्त पुरत्वारोपसामर्थ्यादेवावसीयते । अन्यथा तस्या-

उ०ः—मुखचद्र इति विशेषणसमासे चद्ररूपकव्यवहार । यत्तु रूपके विशेषण विशेष्येणेति (पा. सू.—१-२-५७) समासे उपमेयस्य पूर्वनिपातश्चित्य इति । तन्न । मयूरव्यसकादिसमासस्य विशेषणसमासपदेन विवक्षणात् । एव च संदिह स्पष्ट एवेति भाव । एतदेव ध्वनयन् उदाहरिष्यति—जस्स रणेति । तत्रान्त-पुरस्य विशेष्यत्वे हि मडलाग्रलतादीना वाच्यानामनन्वय स्पष्ट एव । एव च कापालिकीव रात्रि कापालिक्यभिन्नेति वा, ज्योत्स्ना भस्मेव ज्योत्स्नैव भस्मेति वा, अस्थ्यभिन्नास्तारका अस्थिसदृशास्तारका वेत्यादिक्रमेण रूपकोपमयो संदेह इत्याशय । **रात्राविति** । कापालिक्यभेदानापन्नरात्रा-वित्यर्थ । **रात्रेरेवेति** । कापालिक्यभेदानापन्नरात्रेरेवेत्यर्थ । **अनन्वय इति** । बाधादिति भाव । कापालिक्यभेदग्रहे तु तद्धर्मांतरेऽन्तर्धा-नव्यसनरसिकत्वान्वये नानुपपत्तिरिति भाव । ननु अन्तर्धान स्वस्य चोराणा वेति उपमायामपि न तदन्वयानुपपत्तिरिति चेन्न । साधारणधर्म-प्रयोगस्य तदा सत्त्वेनोपमितसमासानापत्तौ मयूरव्यसकादिसमासस्यैवेष्टव्य-त्वेन रूपकस्यैव सिद्धिरित्याशयात् । व्यसनरसिकत्वस्य स्वरसतस्तस्यामन-न्वयाच्च । **विशेषेणेति** । रूपकसघातस्यावयविन अवयवे कस्मिंश्चिद्रूपके

प्रभाः—तद्रूपकभेदस्य श्लेषमूलस्य शब्दार्थोभयालकारत्वात्तद्विभागानुक्ति । 'यस्य रणान्त पुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥' मण्डलाग्र खड्ग [redacted] एव लताकारत्वाल्लता । रसो वीर शृङ्गारश्च । **अन्यथेति** ।

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्, मण्डलाग्रलतायाः नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्यादवसीयते । इति एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

(१८) साङ्गमेतत्

उक्तद्विभेदं सावयवम् ।

(१९) निरङ्गं तु शुद्धम्

Here the idea of being the harem super imposed on the battle field is expressed in words The idea of being the heroine (super imposed) on the bent sword, and that of being the counter-heroine (super imposed) on the hostile army are guessed on the strength of implication Thus it is Ekadeśavivarti owing to its being present, in an explicit form (विशेषण), in a part (of the description)

This is Sanga (Rūpaka)

Gloss —The one whose two varieties have been specified is such as consists of parts

While that-which-does not consist-of parts is (called) Suddha

---

प्रदीपः – एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति । साङ्गमिति । साङ्गं सावयवम् । एतत् । उक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः । साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदायः । एकस्मिन्रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनान्वयात् । अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् । निरङ्गमिति । निरङ्गमद्वितीयम् ।

उ०ः – विशेषेण शब्दमुखेन स्फुटतया इत्यर्थः । जस्सेति । 'यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससम्मुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥' मण्डलाग्र खड्ग एव लता, तदाकारत्वात् । रसो वीरः शृङ्गारश्च । सामुख्यं युयुत्सा रतेच्छा च । पराङ्मुखता युद्धात् रतासहिष्णुत्वाच्च । (आर्या छन्दः ।) अंतःपुरत्वारोपेति । अन्तःपुरे तासामेवोचित्यादिति भावः । तदाह—अन्यथेति । यद्यपि लिङ्गविशेषात् करग्रहणरससांमुख्यादेर्नायिकाधर्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् स्त्रीत्वाच्च सम्बन्धोऽतिनिर्धार्यते नायिकात्वारोपो‑ ऽवगन्तुं शक्यः । तथाप्यन्तःपुरत्वारोपोऽपि तत्र तत्र तन्निमित्तकः । न च स्वपक्ष‑

प्रभाः – [illegible] विना [illegible] पुरत्वारोपवाचकशब्दाभावेनानुपपत्त्यर्थं[illegible] इत्यर्थः । रसमुदाय इति । [illegible] इति शेषः । यथाहुर्मम्मटाचार्याः ॥

यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत्।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥ ३२ ॥ (—)

Gloss —To illustrate—

Since, like a doe, she makes her limbs still, at the tunes of a song, since she asks her friend over again the news relating to her beloved, even when it was (once) heard, since she lies down inwardly sleepless, I gather, therefore, that the Mind-born (Cupid) has set about watering the tiny *creeper of love*, in her heart What a joy! (32)

प्रदीपः—तच्छुद्धमेवेत्यर्थः। यथा कुरङ्गीवेति। अत्र प्रेममाने लतिकात्वारोप। अथ

उ०:—संघातात्मकस्यास्य रूपकभेदगणनायां गणनमनुचितमिति वाच्यम्। चमत्कारविशेषजनकतया तत्समुदायात्मकस्याप्यस्य मालारूपकादिवत् तद्भेदेषु गणनात्। यथा मौक्तिकालङ्कृतिगणनायामेक नासामौक्तिकमिव तत्संघातात्मिका मौक्तिकमजर्यादयो गण्यन्ते तद्वत्। ननु वक्ष्यमाणे विद्वन्मानसहंस इत्यादौ राज्ञि हंसत्वारोपो यथा मनस सरस्त्वारोपमपेक्षते तथाऽत्रापि नायिकाप्रतिनायिकात्वारोपाभ्यां रणेऽन्तःपुरत्वारोपोऽपेक्ष्यते इति परम्परितत्वमस्य स्यादिति चेन्न। रणेऽन्तःपुरत्वस्य सुखसंचारास्पदत्वादिनैव मण्डलाग्रलतादेर्नायिकात्वाद्यारोपस्य लिंगविशेषग्रहादिनाऽपि संभवेनास्य परम्परितत्वाभावात्। राज्ञि हंसत्वारोपस्तु मनसि सरस्त्वारोपं विना न संभवेत्। सरोनिधेयत्वं विना राज्ञि हंससाधर्म्यान्तराभावात्। एवं 'ज्योत्स्नाभस्म' इत्यादावपि बोध्यम्। अत एव 'नियतारोपणोपाय' इति वक्ष्यति। एतदित्यस्याव्यवहितपूर्वमात्रपरामर्शकत्वं व्याख्यति—प्रकारद्वयवदितीति। अद्वितीयमिति। अंगांगिभावहीनमित्यर्थः। केवलस्यैव रूपणादित्याशय। सावयवं त्वनेकविषयं परस्परसापेक्षं चेति बोध्यम्। कुरंगीति। (किशोर्या वृत्तान्तं धात्री निवेदयति।) स्तिमितयति,

प्रभा:—स्वापते। तत्रानेकेषामपि रूपकाणां परस्परानपेक्षत्वात्तथात्वमिति। अयमथाऽन्यशब्दादेव लभ्यत इत्याह—एकस्मिन्निति। अन्येकदेशिन्वरूपमात्रं मालामपि

(२०) माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

यथा—

> सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
> कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।
> विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
> बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥ ३३ ॥ (—)

As for the Mālā (variety of Rūpaka) it is as before.

Gloss:—As in Mālopamā, (in this variety,) many things come to be super imposed on one.

To illustrate:—

That beloved is a surging flow of beauty, a bursting forth of the raptures of the Height-of-youth, a hypnotic feat (कार्मणकर्म) of grace, a habitation of the spurt of the secrets of gaiety, the lore of ornate (वक्र) expression, a manifestation of the unbounded skill of the Creator, the arrows of the Five-arrowed (Cupid), the crest jewel of womankind. (33)

प्रदीपः – रूपकस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—मालेति । यथैकत्र बहूपमानयोगे मालोपमा तथैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः । यथा—सौन्दर्यस्येति ।

उ० : – निष्कृपाणि करोति । प्रश्नयति, प्रश्नगतं प्रश्नविषयं करोतीत्यर्थः । अंतः स्वपितीति, नयनामुद्रणेऽपि विषयं न गृह्णाति । अभिन्नाम् । तस्या एव सेव्यौचित्यात् । (शिखरिणी छन्दः ।) अत्र प्रेममात्रे इति । न तु तदुपपादकत्वेन कश्चिदप्यन्यारोप इत्यर्थः । वैचित्र्यांतरम् । एकविषयत्वे परस्परमगांगिभावानापन्नत्वरूपम् । एवं च सांगस्येत्यस्यानेकरूपकसमुदायस्येत्यर्थः । कश्चित्तु निरंगस्यैवेति पाठः । एकविषयनानापदार्थारोपरूपत्वान्मालात्वे परस्परसापेक्षत्वविरहाच्च निरंगत्वमिति तदर्थः । अयमेव युक्तः पाठः । पूर्ववदिति व्याचष्टे—यथेति । एकत्रेति । उपमेये इत्यर्थः । एतस्योपमानस्य नानोपमेयत्वस्तु न कश्चिच्चमत्कार इति न तत्पृथक् गण्यते । सौन्दर्यस्येति ।

प्रभा : – प्रत्येकमलौकिकत्वप्रतिपादनायाह—अङ्गनाप्रस्येति । मालारूपकं पुनरेवं । पूर्वोक्तोपमायामर्शं इत्याह—यथेति । एतदेव पुनः सूत्रार्थमारोपितं दर्शयन् ।

(२१) नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

Where a specific super imposition becomes the occasion (उपाय) for the superimposition of something else, there results the Parampa rita (Rupaka), the word expressive (of the former thing superimposed) being either paronomastic or distinct (from the one expressing the thing superimposed upon)

प्रदीपः—नियतेति। नियतस्य मुख्यस्याऽऽरोपो वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपाय कारण य परस्यामुख्यस्याऽऽरोपस्तत्परम्परितम्। रूपणाना कार्यकारणभावरूपा परम्परा सजाताऽत्रेति योगादिति केचित्। वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र। आरोपणं विना यदा रोपण न सभवत्येवेति यावत्। एवभूत परस्यान्यस्य य आरोप स तथा। एव चैकरूपण हेतुक रूपणान्तरं परम्परितम्। कार्यकारणभावरूपा परम्परा सजाताऽत्रेति व्युत्पत्ते। श्लिष्ट इत्यादि। तदेतद् द्विविधम्। उपायभूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वाचकस्य श्लिष्टत्या

उ०ः—(कश्चिद्विरही प्रेयसीं परामृशति।) तरंगिणीति। तरगत्वेनोत्तरो त्तराऽविच्छेद। योग्यस्थानप्राप्त्या हर्ष। कार्मणकर्म वशीकरणक्रिया। तत्क्रियाविशिष्टो हि जगद्वशीकरोति। कान्तिरप्येतद्विशिष्टा तथेति जग द्वशीकारकत्व साधारणधर्म इति भाव। नर्मरहसा रहस्यपरिहासानाम्। आवास भूरसतिस्थानम्। या यद्वासभूरसति बाधके सा तद्वतीति सामान्यतो व्याप्त्या गृहीततद्वत्त्व साधारणो धर्म। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। वक्रगिरा साकूतवचसाम्। विद्या उपदेशिका। अनवधि निःसीमं यत् प्रावीण्य निर्माणकौशल तस्य सा क्षात्क्रिया करणव्युत्पत्त्या प्रत्यक्षहेतु। (शार्दूलविक्रीडित छन्द।) प्रिया-यामेवस्या बहूना आरोपान्मालात्वम्। यथैकत्र सूत्रे बहूना पुष्पाणामिति दिक्। **नियतस्य मुख्यस्येति।** वर्णनीयत्वेन प्रकृतस्येत्यर्थ। घृत्तिस्थ पद्यर्थ। **अमुख्यस्य** अप्रकृतस्य। योऽन्यारोप इत्यर्थ। **केचिदिति।** अत्रारुचिबीज तु 'आलान जयकुञ्जरस्य' इत्यादावव्याप्ति। प्रकृत एव जये कुंजर

प्रभाः—मालोपमाया सूत्रानुक्ताया वृत्तावेव कथनादियाद्‌ । **केचिदिति।** अत्र च सावयवरूपकस्यापि परम्परितत्वप्रसङ्गेऽस्वरस इत्यत स्वय तदर्थमाह—**वस्तुतस्त्विति।** **पद चेति।** रूपणानन्तरं रूपकमिति शेष। सावयवे च ज्योत्स्नाभस्मेत्यादौ

यथा—

> विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते
> दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।
> सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
> साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥ ३४ ॥ (—)

Gloss —To illustrate —

O swan! in the mind (by Śleṣa the Manasa lake) of the learned, O sun! *bringing about the ebb of the enemy's fortunes* (by Śleṣa bringing about the dilation of the lotuses), O Śiva! not going in quest of forts (by Śleṣa, ever on the look-out for Durgā), O fire! taking up the (challenge for) battle (by Śleṣa consuming sacred fuel), O Dakṣa! in inculcating a love of truth (by Śleṣa in showing disaffection towards Sati (i e Parvati), O Bhima! in being the prime origin of Triumph (by Śleṣa born prior to Vijaya i e Arjuna), O pre-eminent hero! *may you rule the empire augustly, for a hundred* Brahman-years! (34)

प्रदीपः – द्विप्रभृतिरूपकत्वाभावेत्यर्थः । तत्राद्यं यथा—विद्वदिति । अत्र विदुषां मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकः राज्ञो हंसत्वारोपणम् । तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्हृदयसरोविशेषयोः श्लेषवता मानसशब्देनैवाभिधानम् । एवमग्रेऽपि । तत्र वैरिकमलायाः सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचः । दुर्गाणाम् अमार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम् ।

उ० : – त्वारोपस्य प्रकृत एव राज्ञि आलानत्वारोपहेतुत्वात् । परस्यान्यस्येति । अप्रकृतस्य प्रकृते य आरोप इत्यर्थः । एकरूपणहेतुकमिति । यद्यपि दुर्गाणाममार्गणादौ दुर्गामार्गणादीनामारोपो न रूपकम् । किंतु श्लेषमहिम्नाऽऽरोपमात्रम् । तथापि रूपणपदमारोपमात्रपरमेवेति न दोषः । इदमेव चास्योपायत्वमारोपे, यत्तन्मूलीभूतसाधारणधर्मसम्पत्तिः । साधारणधर्मेणैवेति रूपकेणैवेत्यत्र न किंचिन्मानम् । यद्वा श्लेषस्थलेऽपि शब्दरूपसाधर्म्यकृत एवाभेदाध्यवसाय इति तस्यापि रूपकत्वमेवेति न दोषः । विद्वदिति । (राजानं प्रति कवेरुक्तिः ।) हंसः पक्षिभेदः । नीललोहितः शिवः । समित्संग्राम

प्रभा:–ज्योत्स्नादिषु भस्माद्यारोपाभावेऽप्यनेकद्वीपभ्रमणादिप्रसिद्धसादृश्येन राज्ञो कमलाशिदीत्यारोपसंभवात् परम्परितत्वप्रसक्तः इति भावः । उक्त नवम इत्यर्थः । पश्यते चाम इत्यर्थः । तदनन्तरे अभासंगात्प्रस्तावे । मानसत्वादीनामिति । सरोविशेषचा-

नुरोधादत्रोक्तः । एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते ।

भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन्राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥ ३५ ॥ (—)

---

and will be so stated again, it has been mentioned in this place, in accordance with the established usage. For, others style it Eka deśa vivarti.

When the word (expressive of the thing superimposed) happens to be distinct (from the one expressive of the thing super imposed upon), it is illustrated as follows —

The tying post of the elephant of triumph, the embankment of stones against the ocean of adversity, the eastern mountain of the sun of the sword, the pleasure-cushion of wealth, the Mandara mountain in the sportive act of churning the nectar-ocean of battle,-your arm, o king, that inflicts widow hood on the wives of the heroic foes, looks splendid (35)

प्रदीप :– मानसत्वादीनामार्थत्वम् । इदं हि तैरेकदेशविवर्तीत्युच्यते । द्वितीय यथा— आलानमिति । अत्र जयादेभिन्नशब्दवाच्यकुञ्जरत्वा (दा) रोपे सति भुजे आलानत्वा-

---

उ० :– परिवृत्तिसहत्वादिति भाव । श्लेषापनादकं रूपकमिति । बहुव्रीहि । उभयमप्यर्थालंकार इत्युक्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । तैरेकदेशेति । यथा रणेऽन्तःपुरत्वारोपे तद्विशिष्टमनःस्य मङ्गलमङ्गतादारयोग्यतया तद्बलादेव नायिकात्वारोपस्तथा राजनि हंसत्वारोपे तद्विशिष्टस्यात करणमंगथायोग्यत्वेन तद्बलात् मानसे सरस्त्वारोपेणैकदेशविवर्तीति तैरुक्तमित्यर्थ । नव्यमते तु उक्तलक्षणरीत्या नैकदेशविवर्तित्वमिति बोध्यम् । आलानमिति । आलानम् गजबन्धनस्तम्भ । दृषदामिति दार्ढ्यार्थम् । करवाल खड्ग । चण्डमहा रवि । लीला सुखरनाप । उपधान शिरोनिधानतूलपट । संग्राम एवामृतसागर, लोकप्यात् । प्रकृष्टमथनमेव क्रीडा, सुखनिर्वाहत्वात् । वीरा ये वैरिण, तदन्येषामुपेक्षणीयत्वात् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) युज्यत इति । भुजाभिन्नजयाधारत्वसाधर्म्येणेति भाव । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

प्रभा :– रितरयेन्यानाहणाह—इदं हीति । मूले इदमनीत्यन्वय । एकपदोपस्थितयोरन्त करणसरोविशेषयोरभेदाध्यवसायेऽपि नैकत्रन्तरारोप । तस्य भेदेन विषयनिर्देशाभेद-

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे सति एव भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।
स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥ ३६ ॥ (—)

Here the super-imposition of the idea of the tying post etc. on the arm becomes logically possible only on the super-imposition of the idea of an elephant etc. on triumph etc. which are denoted by separate words.

By whom are you, O king, not extolled,-you who have illumined the three worlds by your extraordinarily great halo and who are the pearl of the eminent race (by Śleṣa of a fine bamboo)? (36)

प्रदीपः—द्यारोपो युज्यते । इदमुदाहृतभेदद्वयं परम्परितमालारूपम् । अमालारूपमपि तद्‌ द्रष्टव्यम् । तत्र श्लिष्टवाचके यथा—**अलौकिकेति** । अत्र वंशोऽन्वयाय एव वंशो

उ०ः—एवं जये कुञ्जरत्वारोपे भुजरूपालानमत्राधिकं साधारणधर्मः । न चैवमन्योन्याश्रयः । कल्पनामयतया सकलसिद्धेः । कल्पनायाश्च स्वप्रतिभाऽधीनत्वात् । शिल्पिभिः परस्परावष्टम्भमात्राधीनस्थितिकाभिः शिलेष्टकादिभिर्गेहविशेषनिर्माणाच्चेति केचित् । वस्तुतो जयकुञ्जरयोरभेदप्रत्यय इच्छाधीन आहार्य एव । समर्थकारोपः सादृश्यमूलक एवेत्यत्र नाऽऽग्रह इत्यन्योन्याश्रयसम्भावनैव नेति दिक् । **अलौकिकेति** । अलौकिकस्य लोकेऽन्यत्रादृष्टस्य महस्य उत्सवस्याऽऽलोकः प्रदर्शनमेव द्योतः तेन प्रकाशितं जगत्त्रयं येन । अलौकिकमहालोको यश इति वा । सद्वंशो महत्कुलं तदेव सद्वेणुः मुक्तोत्पत्तिस्थानं तस्य मुक्तारत्नम् । अत्र

प्रभाः—त्वात् । अन्यथा विषयनिगरणाभिप्रायामतिशयोक्तावपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मादार्थ एवायमारोप इत्येकदेशविवर्तित्वमत्रापि युक्तमिति । स्वमते त्वभिधामूलव्यञ्जनोपस्थितस्य सर प्रभृतेर्मेन प्रकृतौ व्यञ्जनयैवारोपोऽन्यत्र तु शब्दत्वादार्थिक इति विशेषाच्छ्लेषात्मकमेवेदमिदम् । वेणुरित्यनन्तरं श्लिष्टमिति शेषः । नालंकारान्तरत्वमिति । न रूपकालङ्कारानन्तरत्वमित्यर्थः । अलंकारस्य चमत्कृतिजनकत्वात्तस्याश्च चमत्कारस्यकार्यैक्येनैक्यादित्यर्थः । परम्परितेति [illegible] सावयवोपलक्षणम् । न्यायसाम्यात् । ननु सापेक्षानेकरूपकेऽलङ्कारभेदाभावेऽपि निरपेक्षानेकरूपकमालायां कथं नालङ्कारभेद इति चेत्, मन्दम् । ज्ञानानेकत्वेऽपि चमत्कृतिविशेषजनने सापेक्षत्वादेकत्वम् । लोकेऽपि मत्स्यदनादीनामेकाऽऽहार्यत्वमुक्तहेतुकमेव

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।*
प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥ ३७॥
(Cited in वामन's काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति ५ १.३१)

इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥ ३८ ॥
(Cited in रुद्रट's काव्यालङ्कार ८.५०)

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

Glory to you in the form of the tortoise, who have been the first here (i. e. in this world), who are the *bulb of the creeper of the fourteen worlds*, and whose presence infinite as it is and independent of a support, has never ceased provoking a maze of wonder! (37)

In such instances Paramparita Rūpaka could be found in a form other than Mālā.

A Rūpaka in the Raśanā form like

Cupid captivates the mind of lovers, with the creepers' sprouts—those *hands*, with the (maidens') *hands*—those *lotuses*, with the lotus-plants' *lotuses*—those *faces*, with the maidens' *faces*—those moons (38)

has not been defined, since it lacks in strikingness

प्रदीपः — वेणुरिति । भेदभाजि यथा — निरवधीति । अत्र लोकशब्दाद्भिन्नेन वल्लिपदेनारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोप्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् । सम्भूयैव वैचित्र्यप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं मालारशनयोरपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रशनारूपकमपि

उ०: — राज्ञि मुक्तात्वारोपे कुलतो वेणुत्वारोपो निमित्तम् । निरवधीति । (विष्णुं प्रति भक्तस्योक्तिः ।) निरवधि बहुकालं, निराश्रयं अपराधीनम् । स्थितं स्थितिः । अनिवर्तितनृत्यादिप्रपञ्चम् । प्रथमः स्वत एव भूतः स्वत एव लब्धराज्यादिश्च । (भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम् अतलम् वितलम् सुतलम् तलातलम् महातलम् रसातलम् पातालम् एते चतुर्दशलोकाः । तद्रूपा या वल्लिः तस्याः कन्दो मूलम् । पुष्पिताग्रा छन्दः ।) लोके वल्लित्वारोपो राज्ञि कंदत्वारोपे निमित्तम् । स च राज्ञि कूर्मत्वारोपे हेतुः । ननु पूर्वश्लोके मुक्ता-

---

प्रभाः — प्रतिपदम् । रशनेति । पूर्वपूर्वमारोप्यमाणानामुत्तरत्रारोपविषयत्वमित्यर्थः । यथा किसलयेष्वारोप्यमाणानां कराणां कमलारोपविषयत्वं कमलानां च मुखारोपविषयत्वमिति । अत्र करकमलैरिति मुखेन्दुभिरिति च योषितामित्यनेनान्वेतीति

• (२२) प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

7 APAHNUTI

That is 'Apahnuti, however, where after denying the thing under description, another is posited (instead)

प्रदीपः–रूपकम् सभवति। यथा—**किसलयेत्यादि**। तथापि न तादृशवैचित्र्यवदिति न पृथग्लक्षितम्। **प्रकृतमिति**। प्रकृतमुपमेयं निषिध्य असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुप

उ०:–त्वारोपे प्रकाशितजगत्त्रयत्वारोपोऽपि निमित्तम्, अत्र कूर्मत्वारोपे निरवधिस्थितत्वारोपोऽपि निमित्तमितीदं द्वय अनेकारोपनिमित्तत्वान्मालापरपरितमेव युक्तमिति चेन्न । ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवलेत्यादेरपि तथात्वापत्ते । नाना-परपरासत्वे एव मालापरपरितत्वस्य युक्तत्वाच्च । **किसलयेति** । लताना नलिनीना च स्त्रीत्वमार्थम् । करकमलैरिति मुखेंदुभिरिति च योषितामित्यनेनान्वेति । (आर्या छन्द ।) पूर्वपूर्वारोप्यमाणाना परत्रपरत्रारोपविषयत्वात् रसनारूपता । **न तादृशेति** । उपमेयोत्कर्षप्रतिपादनायोपमानीकृतानामुपमेयीकरणे तदुत्कर्षप्रतिपादनस्थगनात् । न चारोप्यभेदादविरोध । एकत्र काव्ये उपात्तत्वादिति दिक् । **इति रूपकम्** । **प्रकृतमिति** । निषिध्येत्यनेन रूपकव्युदास । तत्र प्रकृतनिषेधाभावात् । **उपमेयमिति** । इदमुपलक्षणम् । किंचिदपह्नुत्य कस्य चित् प्रदर्शनमपह्नुतिरित्येव लक्षणम् । अत एव 'केसेसु बलामोडिअ' इत्यादौ स्वय न प्रपलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु तत पराभव संभाव्य तान्कदरा

प्रभा:–ह्येयम् । **न तादृशेति** । यथोपमाया भणितिरिवेत्यादौ राजसबन्धितया वर्णनीयाना भणित्यादीनामुपमानोपमेयतया अन्यथा प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्यहेतुस्तथा नेत्यर्थ । अथात्र शाब्दबोधप्रकार कथ्यते—तत्र प्राचा मते विषयिवाचकपदेन विषयवृत्तिगुणवती लक्षणया सारोपयोपस्थितस्याभेदेन विषयेऽन्वयान्मुख चन्द्र इत्यादौ चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्न मुखमित्यादिधी । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखाभिन्न चन्द्रवृत्तिगुणवदिति साधारणगुणमात्रपुरस्कारेण तद्वति विषयपदस्य लक्षणेति। मुख्य मते त्वाह्लादक मुखमिति वाक्ये विशेषणसमासे तु मुखाभिन्नमाह्लादकमिति । कान्त्या मुख चन्द्र इत्यत्राभेदस्तृतीयार्थ । तस्य चन्द्रवृत्तिगुणे पदार्थैकदेशेऽन्वय । तेन कान्त्य भिन्नचन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्न मुखमिति बोध । लक्षणा विनैवोपमानोपमेययो समान

उपमेयम् असत्य कृत्वोपमान सत्यतया यत् स्थाप्यते, सा तु अपह्नुति. ।

उदाहरणम्—

> अवाप्त. प्रागल्भ्य परिणतरुच· शैलतनये
> कलङ्को नैवाय विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
> अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
> रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ ३९ ॥ (—)

Gloss —That is 'Apahnuti, however, where after describing the Upameya as unreal, the Upamāna is established as being real

To illustrate —

O daughter of the mountain, this *is not* at all a spot that shines, having attained prominence on the form of the Moon, whose brightness is at its height to my mind, *it is* Night, his beloved who, getting fatigued with dalliance is fast asleep, on his bosom, cool as it is with the stream of nectar that is oozing (from him) (39)

प्रदीपः – मान यत्साध्यते सत्यतया व्यवस्थाप्यते सा अपह्नुति । सा च शाब्दी आर्थी चेति द्विधा। तत्राद्या यथा—अवाप्त इति । अत्र कलङ्को नैवायमिति शाब्दोऽपह्नव । आर्थस्तु यथा

उ०ः—न त्यजतीत्यपह्नुतिर्व्यज्यते इति प्रकाशकारैश्चतुर्थे उक्तम् । एव च 'नाय सुधांशु किं तर्हि सुधांशु प्रेयसीमुखम्' इत्यादावपह्नुतिरेव। अत एव दण्डिनोक्तम् । 'अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् । न पञ्चेषु स्मरस्तस्य सहस्र पत्रिणा यत ॥' इति। एतेन 'नाय सुधांशु ' इत्यादौ 'न विष विषमित्याहुर्ब्रह्मस्व विषमुच्यते' इत्यादौ च नापह्नुति किं तु दृढारोपरूपकमित्यपास्तम् । 'नेदं मुख चन्द्र ' इति प्रसिद्धापह्नुत्युदाहरणेऽपि मुखत्वनिषेधे चन्द्रारोपदार्ढ्यं-स्यैवादपरतया वक्तुं शक्यत्वेनानुभवसिद्धत्वेन चापह्नुतिमात्रस्योच्छेदापत्ते ।

प्रभाः – विभक्तिद्वयोरस्थितयोराहार्याभेदबोधवादिनां नव्यानां मते तु मुखं चन्द्र इत्यादौ चन्द्राभिन्नं मुखमिति बोध । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखस्य विशेषणतया तदभेदस्य चन्द्रेऽन्वयापत्तिः मुखस्य समासस्थत्वेन न पुनश्चन्द्रस्य चन्द्राभेदस्य मुखे ऽन्वयसम्भव, तथापि [illegible] चन्द्रे मुखान्वय[illegible] स्यादेवेति । [illegible] विशेषणस्य [illegible] न तु [illegible] इति नियमे [illegible] वदन्ति । [illegible] मुखं चन्द्र इत्यादौ [illegible] बोध

इत्थं वा—

यत सखि कियदेतत्पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन्रागिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कित कालकूटम् ॥ ४० ॥ (—)

Or, as in the following —

Lo! How bitter, alas! is the enmity of Cupid, O friend, towards this love stricken person grown lean through separation from the beloved! Inasmuch as he has tipped each and every arrow with the venom *in the shape of* the bees glistening on the mango-blossoms in the garden (40)

प्रदीप: – भिर्भङ्गीभिराख्योच्यते। तत्क्वचित्कपटार्थशब्दोपादानात्। यथा—**यतेति**। अन छलशब्दबलान सभृङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकूटा शरा इति प्रतीयते। क्वचित्परिणामा-

उ०: – यदि तु निषेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलङ्कारान्तरत्वम् तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम्। ननु निषिध्येत्यस्य निषेधार्थकत्वे 'शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिवपु' इत्यादौ अपह्नुतिर्न स्यादत आह। **असत्यतयेति**। **साध्यते**। आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते। तेन 'न पद्म मुखमेवेदम्' इत्यादौ नातिव्याप्ति। तथा विरहिजनवाक्ये 'नाय चन्द्रोऽपि [illegible] मार्तण्ड' इत्यादौ नैषा। तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात्। 'नाय चन्द्रोऽरविंद वा मुख वेद मृगीदृशा' इत्यत्र च नैषा। निश्चयविषयत्वाभावात्। **शाब्दीति**। शब्देन यत्रासत्यत्वमाहेत्यर्थ। **अवाप्त इति**। (पूर्णचन्द्रे कलङ्क दृष्ट्वा पार्वतीं प्रति महेश्वरस्योक्ति।) परिणतश्च पूर्णस्य शशाङ्कस्य वपुषि प्रागल्भ्य प्रकटत्व प्राप्त इत्यन्वय। विगलतोऽमृतस्य स्यद प्रस्रवण तेन शीतेऽमुष्योरसीत्यन्वय। (शिखरिणी छन्द।) **यतेति**। (सखीं प्रति विरहिण्या उक्ति।) कामिलोके स्मरस्य कियद्वैरमित्यन्वय। सहकारेषु तत्पुष्पेषु। छलम् व्याजम्। (प्रतिविशिखम्

प्रभा: – इति चेदनाहु —चन्द्राभिन्नमुखादे कविप्रतिभाकल्पितत्वेन कान्त्यादिगुणाना तत्र प्रयोजकत्वात्कान्त्यादिप्रयोजक चन्द्राभिन्न मुखमिति बोध। प्रयोज्यत्वस्य तृतीयार्थत्वादिति। इति रूपकम् ॥ ६ ॥ **असत्यतयेति**। यथाश्रुते 'शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिवपु' इत्यादावव्याप्ते। सदेहाद्यलङ्कारव्यावृत्त्यर्थं सत्यतयेति। अन्य

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु सफलकृताः शरा इति प्रतीतिः।

एवं वा—

> अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
> स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः।
> यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
> शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥ ४१ ॥ (—)

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः। एवमियं भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्या।

For, here, the idea conveyed is "They are not mango-blossoms with the bees, but arrows tipped with venom."

Or as in the following —

Cupid as he was being burnt down by Śiva must have indeed plunged into the spacious region of the hips of the deer eyed one,-that lake filled with the nectar of beauty Inasmuch as, here a line of smoke indicating (पिशुन) the extinction of the embers of his limbs emerges, from the depth of her navel, *in the shape of* the hair line. (41)

Here the idea apprehended is —This is not a hair line; it is a line of smoke On similar lines, this (Apahnuti) could be conceived in other modes besides.

प्रदीपः—दिङ्मात्रम्। यथा—अमुष्मिन्निति। अत्र धूमशिखा रोमावलिरिति परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशादियं रोमावलिर्न किं तु धूमशिखेति प्रतीयते। एवं

उ०:—प्रतिमानम्।) उद्भिन्नम् प्रकाशितम्। (कालकूटम् तीक्ष्णविषम्। मालिनी छन्दः।) अत्र छलेति। सपत्रे व्याजतानिरासेन मूर्तशरत्वप्रतिपादनमिति भावः। (अमुष्मिन्निति। वेश्यामुद्दिश्य मनूद्रे कामिनं प्रति दास्या उक्तिः।) अमुष्मिन्मृगदृशः पृथुजघनभागे लावण्यामृतसरसि शर्वप्लुष्टः शिवदग्धः स्मरो नूनं निपतित इत्यन्वयः। प्रशमपिशुना शान्तिसूचिका। परिणमती प्रादुर्भवति। तथाङ्गारस्य उत्प्रेक्षितो धूमशिखा भवतीति तात्पर्यम्। (शिरा-

---

प्रभा:—लावण्य [illegible] शब्दोऽनुपुण्य। [illegible] च [illegible] पर्यारे [illegible] 'न पुनरुक्तभेदे' [illegible] निषेधो न तु [illegible]। तथा [illegible] नैव [illegible]। एवं तु—'अन्य अन-

(२३) श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स श्लेषः।

उदाहरणम्—

उदयमयते, दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः।
रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं
बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ ४२ ॥ (—)

8 ŚLEṢA

That is 'Śleṣa' where, in one sentence, is present the capacity to yield senses more than one.

Gloss:—That is Śleṣa, where words which (normally) convey one sense only, possess senses more than one.

To illustrate —

The sun rises, effectively dispels the gloom of the quarters, breaks the seal of sleep, sets the activities afoot, necessarily brings about the cessation of proclivities to wanton conduct, and shines refulgent, a mass of gleaming lustre. How wonderful!

(or, in the alternative,)

प्रदीपः—भङ्गयन्तरैरप्यूह्यम्। यथा 'इद ते केनोक्त' इत्यादौ। श्लेष इति। परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थ-

---

उ०:—रिणी छंदः।) अत्र निषिध्येति क्त्वाप्रत्ययार्थोऽपि लक्षणेऽविवक्षितः। तेन 'मंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टजव्रणकिणः स्फुरतींदुमध्ये। छाया मृगः शशक इत्यतिपामरोक्तिस्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥' इत्यादावारोपपूर्वकापह्नवे नाव्याप्तिः। अपह्नवस्तत्र पामरवचनोपन्यासादर्थसिद्धः। वाक्यभेदश्चात्र। बत सखि, अमुष्मिन्नित्यनयोरेकवाक्यतेति बोध्यम्। 'प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः कांतः किं न हि नूपुरः' इत्यादावपीयमेव। व्याजोक्तिरित्यन्ये। क्वचित् भङ्ग्या व्यञ्जनया निषेधबोधनम्। यथा 'अंकं केऽपि शशंकिरे' इत्यादौ। इत्यपह्नुतिः। तत्र शब्दश्लेषाद्भेद

प्रभाः—ह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम्। न पञ्चेषु स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति' इत्यपह्नुतिलक्षणं सोदाहरणं ब्रुवन्नुपमानोपमेयनियममपह्नुतौ नाङ्गीचक्रे। इत्यपह्नुतिः ॥ ७ ॥

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ।

(२४) परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

(King) Vibhākara prospers, effectively dispels the sullenness of the quarters (i. e. of the people in them), brings languid looks to an end, promotes (pious) deeds, resolutely puts a stop to proclivities to wanton conduct, and shines splendid, a mass of gleaming splendour. How wonderful! (42)

Here, the sun and the king are both *expressed* due to the non-restriction of the expressive power (of the words).

9 SAMĀSOKTI.

'Samāsokti' consists in the suggestion (Ukti) of a thing other (than the matter under description), through distinctive attributes used paronomastically.

प्रदीपः — श्लेष । यथा—उदयमिति । अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थानि 'उदयमयते' इत्यादीनि वाक्यानि । न चात्र द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम् । संयोगादीनामभावेनाभिधाया अनियन्त्रणाद् द्वयोरपि वाच्यत्वात् । परोक्तिरिति ।

उ० : — दर्शयति—परिवृत्तिसहानामेवेति । उदयमिति । उदयं उदयाचलं समृद्धिं च । दिङ्मालिन्यं तमसाऽपायेन च । निद्राजन्या मुद्रा चक्षुषः, निद्रेव मुद्रा निरुत्साहता च । क्रिया ग्रामगमनादि विहिता क्रियाश्च । स्वैराचारोऽभिसारादि स्वेच्छया वेदनिषिद्धाचरणं च । (हरिणी छन्दः ।) विभाकरनामेति । एवं च तद्देशे परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दश्लेषेऽपि उदयमित्यादिषु अर्थश्लेषादुदाहरणत्वमित्याह—उदयमयत इत्यादीनीति । द्वयोरपि वाच्यत्वादिति । प्रकृतत्वेनेत्यादि । उभयोः प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा ध्वनित्वाभावादिति भावः । एतेनार्थश्लेषे विशेषणानामेव श्लिष्टत्वं न तु विशेष्याणामपीत्यपास्तम् । केचित्तु 'विभाकरपदं शक्त्या सूर्यं, नृपं योगेन बोधयतीत्येतदंशेऽप्यर्थश्लेषः, परिवृत्तिसहत्वात्' इत्याहुः । यदि त्वत्र राजा प्रकृतो रविरप्रकृतस्तदा द्वितीयार्थस्य शब्दशक्तिमूलध्वनिविषयत्वं बोध्यम् । इति श्लेषः । समास-

प्रभा : — श्लेषः स इति । अत्रार्थश्लेषे [illegible] मर—परिगृह्णाति । [illegible]

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् (न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा (समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्) समासोक्तिः। उदाहरणम्—

लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंस जीए स को वि उल्लासो।
जअलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुब्बला णं सा ॥ ४३ ॥ (—)

Gloss —Where a matter other than the one under description comes to be conveyed by a sentence that states the matter under description, in virtue of the attributes used paronomastically, (not in virtue of the significance of the substrate of the attributes, though,) there results the 'Samāsokti,' so called owing to two ideas being conveyed (by it), by Samāsa i e in brief To illustrate —

The Glory-of-Triumph, that used to be in some indescribable ecstasy, on feeling the touch of your arm, has surely ceased to be gay, on (her) separation from you, forsooth, she has grown so feeble! (43)

प्रदीपः—परमप्रकृतम्। भेदकानि विशेषणानि। श्लिष्टान्यनेकार्थानि। तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः। मात्रग्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वं तद्व्युदासः। तस्य श्लेषत्वात्। उदाहरणम्—**लहिऊणेति।**

उ०ः—**कृतमिति।** अप्रकृतव्यवहार इत्यर्थः। यत्र त्वप्रकृतेन प्रकृताभिधानं तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति भावः। **अनेकार्थानीति।** प्रकृताप्रकृतोभयानुगतानेकार्थानीत्यर्थः। उभयान्वितेति तु न युक्तम्। अप्रकृतस्यानुपादानात्। **अप्रकृतार्थवचनम्।** अप्रकृतगतव्यवहाररूपार्थस्य वचनं प्रकृतवृत्तान्ते आरोपो व्यञ्जनया प्रतिपादनं इत्यर्थः। एवं च समासोक्तौ प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपः। रूपके तु विशेष्ये प्रकृतेऽप्रकृतरूपारोपः। अत एवैकदेशविवर्तिरूपकविषये न समासोक्तिः। **संक्षेपेण** एकेनैव शब्देन। **तस्य श्लेषत्वादिति।** उपमाध्वनित्वाद्वेत्यपि बोध्यम्। **लहिऊणेति।** 'लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः। जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा'। (गाथा छन्दः।) **परमप्रकृतार्थकत्वमिति।** केवलं तस्य वाचकत्वं नास्ति, विशेषणानां तु उभयगतबाहुस्पर्शप्राप्त्यादिबोधकत्वमित्यर्थः। एवं च एहि

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति।

Here, only the word जयलक्ष्मी (Glory-of-Triumph) does not express the sense of 'the beloved

प्रदीपः–अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्वं नास्ति। श्लिष्टत्व

उ०:–ऊर्णेत्यादिपदबोध्याना अभेदारोपात् व्यञ्जनया कान्ताव्यवहाराभेदेन प्रतीयमानस्य जयलक्ष्मीव्यवहारस्य जयलक्ष्मीवृत्तान्ततया प्रतीयमानस्य चमत्कारकतेति भाव। अत एवोक्तं कुवलयानन्दकृतापि 'समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतु' इति। अयं भाव। 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा' इत्यादौ श्लिष्टविशेषणप्रतीतप्रस्तुताऽप्रस्तुतवृत्तान्तयो श्लेषमित्तिकाभेदाध्यवसायेनाभेदप्रतीतिविषययो प्रस्तुतचन्द्रादिवृत्तिता। तत्र तयोर्वृत्तान्तयो परस्परं विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि प्रस्तुतवृत्तान्तो विशेष्य। तद्बोधकत्वेऽप्यप्रस्तुतस्तु अभेदेन तद्विशेषणम्। तत्र यद्यपि प्रस्तुतस्य स्वासाधारणधर्मेण चन्द्रेऽन्वययोग्यताऽस्ति, तथापि अप्रस्तुताभेदमापन्नस्य न साऽस्तीति तद्रूपावच्छिन्नस्याप्रवृत्ते धर्मिण्यारोप। आरोपोऽत्र व्यञ्जनया बोध। न चाप्रस्तुताभिन्नत्वेऽपि विशेष्यताया प्रस्तुत एव सत्त्वेनात्वेनान्वययोग्यतेति वाच्यम्। विशिष्टस्यान्वयायोग्यत्वात्। न च रूपकस्य समासोक्तावपि प्रस्तुतचन्द्रेऽप्रस्तुतजाररूपसमारोपश्चारुताहेतुरस्त्विति वाच्यम्। तद्वाचकपदसमभिव्याहाराभावेन तस्यासम्भवात्। न चाऽऽक्षिप्तजारादिनाक्षिप्तरूपकमस्तु। 'निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोद' इत्यादौ पयोदे दृष्टपुरुषविशेषाक्षेपकनिरीक्षणपदाक्षेपकाभावात्। न च विशेषणसाम्यप्रतीताप्रकृतजारवृत्तान्त एव चन्द्रवृत्तितया प्रतीयमान आक्षेपकोऽस्तु। अप्रस्तुतस्य प्रस्तुते विशेषणतयाऽप्राधान्येनानाक्षेपकत्वात्। स्फटिके जपाकुसुमनिष्ठलौहित्यस्यारोपेऽपि जपाकुसुमत्वानारोपश्च। एतेनाऽऽक्षेपाऽ-

प्रभा:–व्यवहारस्यारोपेऽपि इति भाव। ऊर्णेति। 'स्पृष्ट्वा तव यातुस्पर्शं यस्या स कोऽप्युदार। जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा॥' औपम्येति। आदिपदेन साधारणविशेषणसारूप्यसङ्ग्रह। तत्र साधारणविशेषणवशाद्यथा—'विलिखति कुचावुपर्यन्तं करोति कचग्रह लिखति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमाम्। क्षितिप खदिरं श्रोणीबिम्बाद्विकर्षति चांशुकं मरुभुवि हठात्पर्यन्तीनां तवा-

उ०ः–सभनेऽपि परनायिकामुखचुम्बनस्य श्लेषमर्यादया व्यजनया वा प्रतीतस्य प्रकृते धर्मिण्यारोप्यमाणस्य जारासाधारणधर्मत्वेन प्रकृतधर्मिणि जारत्वव्य जकता सुवचेत्यपरतम् । किं चैव सति वाच्यार्थबोधोत्तर तद्व्यग्यप्रतीति । सापि न केवलव्यवहारमात्रज्ञानात् । अपि तु तादृशनायकनायिकासबधवि-शिष्टव्यवहारज्ञानात् । एव च वाच्यार्थबोधकालिकचमत्कारस्यापह्नोतुमशक्य त्वेनालकारत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । विपरीतनायकत्वव्यजनस्य समासोक्त्यत र्भाव वदतो ध्वनित्वस्य दुर्वारत्वाच्च । तद्व्यग्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन प्रधानत्वात् । न च श्लिष्टशब्दोपस्थापितयोर्वृत्तातयो परस्परमभेदेनान्वये मा-नाभाव । सहृदयहृदयस्यैव प्रमाणत्वात् । अत एव 'आगत्य संप्रति वियोगविसस्थुलाङ्गीम्' इत्यत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तातो वाच्यरविकमलिनीवृत्तात्ताध्यारोपेणैव स्थित इति प्रदीपकृत । प्राचीनानुभव-मपलप्यापि यदि एकत्र द्वयमिति रीत्या प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तातयोर्विशेष्येणैवा न्वय स्वीक्रियते, एवमपि वाच्यार्थबोधकाले प्रस्तुते धर्मिणि नाप्रस्तुतजारत्वा रोप प्रत्याशा । तथाहि । यद्यप्यनयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वया समप्राधान्यमस्तीति स्वीक्रियते, तथाप्यप्रस्तुतवृत्तातान्वयानुरोधान्न प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोप । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तातारोपेणैव सिद्धे । अप्रस्तुतरू-पसमारोपेऽपि प्रस्तुतवृत्तातान्वयायोग्यतायास्तदवस्थत्वाच्च । नन्वेव सति विशेष-णसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिति प्राचीनलक्षणाऽसगति । अप्रस्तुत-धर्मिव्यजनस्य त्वयानपेक्षणादिति चेत् न । स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तातारोपस्य न चमत्कारित्वम् । किं तु अप्रस्तुतकामुकादिसबधित्वेनावगम्यमानस्यैव तस्य आरोप । अत श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदै स्वरूपत समर्पितेन चुम्बनादिना

प्रभा.–रिमृगीदृशाम् ॥' अत्र कुचविरेरजनकचमहादिविशेषणाना शब्दश्लेष विना स्वत एव साधारण्यान्नायकवृत्तान्तस्फूर्तिरिति समासोक्ति । औपम्यगर्भविशेषणाद्यथा—'दन्त प्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी । केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥' अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभा पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासेन सिद्धौ दन्तप्रभा-सदृशै पुष्पैरिति समासान्तराश्रयणेन लतावृत्तान्तस्य समासोक्ति । सारूप्या यथा—'पुरा यत्र स्रोत –' इत्युत्तररामचरितनाटके प्रसन्नात्कालान्तरे पुनर्दण्डक गत-

उ० : —ऐन्द्री चन्द्र इत्येतद्गतस्त्रीलिंगपुल्लिंगसहकृतेन तत्सन्निधिनि कामुकादौ अभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसन्धानात् । विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यञ्जनस्याऽऽक्षेपणात् । अप्रस्तुतस्येत्यस्याप्रस्तुतव्यवहारस्येत्यर्थो वा । एतेन वदनचुम्बनस्य पुत्रादिसाधारण्यात्कथं कामुकाभिव्यञ्जकत्वम् । किं च 'अहर्मुखं चुम्बति भानुर्बिम्बम्' इत्यत्रापि नायकाद्यभिव्यक्त्यापत्तिरित्यपास्तम् । यत्तु चन्द्रैन्द्रीपदगतलिंगाभ्यामभिव्यक्तनायकयोः स्वव्यञ्जकपदोपस्थापिताभ्यां भेदेनैवान्वय उचितः । समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरिति । तन्न । एवं हि वदनव्यवहारावच्छेदकत्वं तयोः स्वीक्रियते न वा । आद्ये एकस्यार्थस्योभयत्रान्वयोऽव्युत्पत्तिग्रस्तः । अन्त्ये रसाननुगुणत्वम् । यदपि ऐन्द्र्यादौ नायिकात्वाभाने केवलं व्यवहारावच्छेदकत्वमात्रस्वीकारे बाधः । नायिकात्वानालीढकेवलैन्द्रीमुखचुम्बनरूपस्य व्यवहारस्य नायकासम्बन्धित्वात् । न हि दिक्तादात्म्यं विना नायिकया पृथङ्मुखं विशेषयितुं सामर्थ्यमस्तीति । तदपि न । मुखशब्दश्लेषसामर्थ्येनैन्द्रीमुखमित्यस्यैवोपशमोपेण केवलमुखचुम्बनस्योपस्थितेः । तदेतदुक्तं कुवलयानन्दे—'श्लेषादिमहिम्ना स्वरूपतः समर्पितेन वदनचुम्बनादिना' इति । न ह्यैन्द्रीशब्दार्थेन दिग्रूपेण वदनरूपमुखपदार्थस्यान्वयो वक्तुं शक्यः सहृदयैः । नन्वेतादृशक्लिष्टकल्पनापेक्षया विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्रकृतवाक्यार्थः स्त्रीलिंगपुल्लिंगाभ्यामभिव्यक्तनायकाद्यभिन्नचन्द्रादिघटितप्रकृतवाक्यार्थे स्वान्वयतादात्म्यापन्नतदन्वयेनोऽनतिष्ठते इत्येव कल्पयितुं युक्तम् । एवं च नायिकाऽभिन्नेन्द्रदिशाम्बधिवदनाभिन्नप्रारम्भनर्मकचुम्बनरूपसम्बन्धाश्रयो नायकाभिन्नश्चन्द्र इति बोध इति चेन्न । एवं हि ऐन्द्र्यां नायिकाभेदप्रतीतौ मुखचुम्बनादौ वदनचुम्बनाद्यभेदप्रतीतावपि वदनचुम्बने साक्षान्नायिकासम्बन्धाप्रतीत्या रसोद्बोधानापत्तेः । न च

प्रभा : —वनो रामस्येयमुक्तिः । अत्र वनसारूप्यात्कुटुम्बिषु धनधान्यादिसमृद्ध्यसमृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य ग्रामनगरादिवृत्तान्तस्य प्रतीतेः समासोक्तिः । इयं चाप्पय्यदीक्षितैरेवोक्ता नान्यैरिति संक्षेपः । अस्यां च समासोक्तौ प्रकृतवृत्तान्तोऽभिधयैव प्रतीयते अप्रस्तुतवृत्तान्तस्तु व्यञ्जनया । प्रकरणेनाभिधाया नियमनात् । तस्य च तादात्म्येन प्रतीतावसंबद्धार्थकत्वप्रसङ्गाभावम् अरानुपपत्तेश्च । प्रकृते समारोपो न त्वप्रकृतनायकादौ प्रकृते राजादावारोपः । प्रमाणाभावात् । आरोपद्वयकल्पनगौरवाच्चेति श्रेयः ।

प्रदीपः—चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा 'विलसति कुचौ' इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्या—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्राकरणिकमुच्यते तदपि संगृह्यते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच्च । यथा 'संप्राप्ते सकलाङ्ग'—

उ० :—व्यंजनया तत्प्रतीतिरस्त्येव, यस्मिन् यदभेदः तत्संबंधिनि तत्संबंध्यभेद इति न्यायेन वा मानसी तत्प्रतीतिरतत एव चमत्कार इति वाच्यम्। तदपेक्षया साक्षाच्चमत्कारोपपादकवाच्यार्थबोधव्युत्पादनस्यैवौचित्यात् । ननु व्यंजनयाऽप्रकृतार्थबोधः । शक्तेः प्रकरणादिना नियंत्रणात् । ततो व्यंजनामाहात्म्यादेव प्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येनावतिष्ठत इति चेत् । व्यांजनिकोऽप्रकृतार्थबोधो नायिकाद्यविशेषितो विशेषितो वा । नाद्यः । रसाननुगुणत्वात् । अंत्ये स्वपदोपस्थाप्यलिंगाभ्यां नायिकाद्यभेदबोधो व्यर्थोऽसंभवी च । नायिकाविशेषणकव्यवहारबोधनेन कृतार्थत्वात् । अपि च तथा सति जारकर्तृकसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयो जाराभिन्नश्चंद्र इति बोधकदर्थनमेव स्यात् । तस्मार्द्व्यंजनया शक्त्या वोपस्थिताप्रस्तुतवृत्तांतेन व्यंजनयोपस्थितनायिकादिसंबंधित्वेन गृहीतेनाभेदमापन्नप्रस्तुतवृत्तांतारोपः प्रकृतविशेष्ये नव्यमते श्लेषस्थलेऽप्रकृतोपस्थितेः शक्त्यैव सत्त्वेन तन्मते शक्त्यैवाप्रकृतार्थोपस्थितिः, प्राचां तु व्यंजनयेत्येतावान्विशेषः । एवं च वाच्यार्थबोधोत्तरं यदि चंद्रादौ नायकत्वादिप्रतीतिरपि सहृदयानुभवसाक्षिकी तदास्त्वित्युपपादितमेव प्राक् । अत एव समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतौ तदुपादानवैयर्थ्यमिति शेषे वक्ष्यति प्रकाशकृत् । अनेन तत्सादृश्यप्रतीतिर्व्यंजनया न तु तदभेदप्रतीतिरिति लभ्यते । प्रस्तुतप्राचीवृत्तांते आरोप्यमाणाप्रस्तुतखडितनायिकाविशेषवृत्तांतसमर्थनाय तस्यावश्यकत्वाच्च । एवं च सानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्न-

प्रभाः—अप्रस्तुतस्य नायिकादेर्वृत्तान्तविशेषणत्वमवश्य वाच्यम् । केवलवृत्तान्तस्य चारुत्वाभावात् । एवं चावश्यं व्यञ्जनयोपस्थितस्याभेदेन प्रकृतविशेषणत्वमेव युक्त न तु वृत्तान्ते भेदेन । एवमप्रकृतवृत्तान्तस्यापि प्रकृतवृत्तान्त एव भेदेनारोप इति युक्तम् । वृत्तान्तद्वयस्यैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधस्याननुभवपराहतत्वात् । तस्मादप्रकृतवृत्तान्ताभिन्नतयाध्यवसितः प्रकृतवृत्तान्त- स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयावगते भासत

(२५) निदर्शना।

अभवन् वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

निदर्शन दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

10 NIDARŚANĀ

'Nidarśana' consists in a connection between objects which is unlikely *and (hence) tends to produce an idea of similarity (between them)*

Gloss —Nidarśana [illegible] giving an illustration (accounts for the name) To illustrate —

प्रदीप –इत्यादि। अत्र ह्यप्रकृतस्य भृङ्गस्य विशेषणसाम्यात् प्रकृतस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्याहु । तन्न युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसयैव तत्संग्रहात् । येनास्यभ्युदितेन इतिवत् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे तत्र समारोपितपद श्लिष्टविशेषणयमात्रपरम् । निदर्शनेति ।

उ० –प्राचीप्रारम्भयोगाश्रयपर्यन्त इत्येन बोध । समासोक्तिर्गुणीभूतव्यङ्ग्येति व्यवहारस्तु प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहाराभेदस्य व्यञ्जनया प्रतीतेर्निर्बाध एवेति दिक् । **औपम्यगर्भादीनामिति** । आदिना साधारणविशेषणसङ्ग्रह । 'अध्वेन पातभीया सचरता मया विषमविषयेषु । इदमिह मया गृहीता हिमगिरिशृङ्गादुपागता गंगा ॥' अत्र गिरिशृङ्गप्रभववेणुयष्टिव्यवहाराभिन्नव्यवहारवती गङ्गेति प्रतीयते । **इति समासोक्तिः** । **निदर्शनेति** । अभवन् प्रतीतिविषयतामप्रभमान वस्तुनोर्वाक्यार्थयो पदार्थयोर्वा सम्बन्धोऽन्वय । अत एव प्रतीतिपर्यवसानाभावाद [illegible] दृष्टान्ततो भेद । परस्परनिरपेक्षयोर्वाक्यार्थयोर्दृष्टान्तालङ्कार, इय पुन सापेक्षयोरिति भेद इत्यन्ये । तर्हि वाक्यमनन्वितं स्यादत आह । **उपमापरिकल्पक इति** । औपम्यमाक्षिप्य पर्यवस्यतीत्यर्थ । **केति** । (रघुकाव्ये प्रथमसर्गे स्वाहङ्कार परिहर्तुं कालिदासस्योक्ति ।) उडुपे चर्मावनद्धवशपात्रे । मोहात् दुस्तर सागरमुडुपेन तितीर्षुरस्मीत्यर्थ । अत्र स्वमतिसूर्यप्रभववंशयोरत्यन्तानुरूपत्व बोध्यते । तदनंतरमुडुपकरणकसागरतरणेच्छाया अप्राप्तताया कथनेन तादृशमतिकरणकवर्णनेच्छाया पूर्वार्धत आक्षेप । तयोश्च परस्परानन्व

प्रभा –हरी तु नत्वा । एवं च प्रकृतोदाहरण नायकीयबाहुरूपस्तम्भप्रयुक्तोऽभ्युदयवती अपत्यमीरित्याकारो बोध । द्वितीये तु रामनामकबाहुरूपस्तम्भप्रयुक्तोऽभ्युदयवती जय लक्ष्मीरित्येताी संक्षेप । अत्र च बाहुस्तम्भौ सामान्य विशेषणं दलम इति

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ ४४ ॥ (रघुवंश १ २)

अत्र, उडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।

What a far cry it is from the sun born race to my intelligence of petty sweep! I have, out of delusion, set about crossing the sea, hard to cross, in a canoe!

Here, there eventually results an idea of similarity, viz. that the description of the solar race with the help of my intellect would be tantamount to crossing the sea in a canoe

---

प्रदीपः—यथाश्रुतमात्रेणासंभवी वस्तुसंबन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैका निदर्शना । दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा—अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराद्या यथा—**क्व सूर्येति** । अत्राह सागरं तितीर्षुरस्मीत्यस्यासंबद्धार्थस्तया उडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमाया कल्पनम् ।"

उ०:—अस्य स्पष्टत्वादौपम्यमादाय पर्यवसानम् । तत्फलितमाह—**उडुपेन सागरतरणवदिति** । **कल्पनम्** व्यञ्जनम् । प्रतीयमानाभेदरक्षणायेति भावः । एवं चात्राऽऽर्थी निदर्शना । 'त्वत्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः । इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥' इत्यादौ तु शाब्दी बोध्या । वाक्यार्थगा चोभयत्रापि । एवं 'त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् । इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥' इत्यत्राप्येवैव । न चेदं वाक्यार्थरूपकम् । लोकप्रसिद्धोपमानत्वोपमेयत्ववतोरभेदस्यैव रूपकत्वात् । किं च तत्र सादृश्यलक्षणामूलाऽभेदप्रतीतिः । इह तु प्रतीयमानाभेदानुपपत्त्या तत्त्वकल्पनेति भेदात् । 'नितरां निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति' इत्यादौ किंचिद्दाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकान्तरासक्तनायकानयनार्थं सखीं प्रेषयितुकामां नायिकामुद्दिश्य सख्या वचनेऽपि आर्थी निदर्शनैव । एतेनात्र ललितालंकारः वर्णनीयवाक्यार्थमनुक्त्वैव वर्ण्ये धर्मिणि तत्स्वरूपस्य कस्यचिदप्रस्तु

प्रभा :—श्लिष्ट इति ज्ञेयम् । विशेषणसामर्थ्यान्निन्दागमकविशेषणसामर्थ्यात् । समासोक्तिपदमिति । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः श्लेषः समासोक्तिः सादृश्यं चेति ग्रन्थे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । इति समासोक्तिः ॥ **वस्तुसंबन्ध इति** । वस्तुनोः पूर्वार्धापरार्धयोरित्यर्थः । संबन्धोऽन्वयः । अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतरणरूप

यथा वा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम्।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम्॥ ४५॥ (—)

(शिशुपालवध ४.२०)

अत्र, कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम्।

Or as in,—

With their upward rays stretched out like ropes, when the sun rises (on it), and the moon sets, the mountain *assumes the grace* of a huge elephant decked (परिवारित) with two bells dangling (down the two sides) (45)

How could the grace belonging to one be assumed by another ? There fore, it must be (only) similar to that of the other.–Thus there results eventually (an idea of) similarity here

---

प्रदीप :—अस्या यथा—उदयतीति। अत्रान्यलीलोद्वहनस्यान्येनासम्भवाद्वारणेन्द्रलीलासदृशीं लीलामित्युपमाया पर्यवसानम्। एव च 'पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाक्षेपक [illegible] तु पदार्थमात्रम्' इति व्याख्यानमनादेयम्। अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात्। एषा मालारूपापि दृश्यते।

उ० :—तत्राक्यार्थस्य वर्णनरूप इति अपास्तम्। नहि प्रस्तुताप्रस्तुतदृष्टांतयो शब्दोपात्तयोरेव निदर्शनेत्यत्र मानमस्ति। न चैवमतिशयोक्तिविषयस्याप्यार्थरूपकेणापहार स्यादिति वाच्यम्। विषयतावच्छेदकरूपेण भाते विषये विषयितावच्छेदकावच्छिन्नविषय्यभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयितावच्छेदकरूपेण भासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेन तयोरैक्यासंभवात्। न च निदर्शनाविषये व्यंग्योपमयैवास्तु चमत्कार इति वाच्यम्। अत्राभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्यैव सत्वात्। कल्पितौपम्यमुद्रिकया पर्यवसन्नया तथैव चमत्कार इत्याशयात्। तदुक्तम् 'उपजीव्यत्वेन भेदात्' इति। उदयतीति। माघे चतुर्थसर्गे रैवतकनाम्न पर्वतस्य वर्णनम्। विस-

---

प्रभा :—सुपमानमप्रसिद्धं द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमित्यपि भेदो द्रष्टव्य। लीलापदार्थमात्रस्येति। किं तु तद्वहनरूपवाक्यार्थस्येत्यर्थः। विषयैवेदेव-

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम्।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव
यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममादधाति ॥ ४६ ॥ (—)

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या।

(२६) स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा।

क्रिययैव स्वस्वरूप—स्वकारणयो सम्बन्धो यद्वगम्यते, सा अपरा निदर्शना। यथा—

He sets about crossing beyond the sea with the help of his arms, he aspires to catch the orb of the moon in his hand, he, in fact, seeks to stride O King, beyond the Meru,-whosoever makes an endeavour to describe *your virtues!* (46)

In instances like these, one could come across it (i e Nidarśanā) in the Mala form too

While that is the other (variety of Nidarśana) in which there is an intimation, by an action itself, of the connection between itself and its cause.

Gloss—That is the other variety of Nidarsanā, in which the connection between itself and its cause is made to be intimated by the action itself

To illustrate —

प्रदीपः—यथा—दोर्भ्यामिति । स्वस्वेति । यत्र क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूप स्थाप्यते साऽपरा निदर्शना । यथा— उन्नतमिति । अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथासबन्ध पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा

उ०:—ता विस्तीर्णा ऊर्ध्वा रश्मय एव रज्जवो यस्य। इद अहिमरुचौ इत्यस्य हिमधाम्नि इत्यस्य च विशेषणम् । अहिमरुचि सूर्य । हिमधामा चन्द्र । विलम्बिघण्टाद्वयेन परिवारितो यो वारणेन्द्रस्तस्य लीलाऽभिन्ना लीलामित्यन्वय । श्लेषेण लीलापदेन लीलाद्वयोपस्थिते । (पुष्पिताग्रा छन्द ।) श्लेषाश्रयणे बीज दर्शयति—अत्रान्येति । अन्यलीलाता दात्म्यस्यान्यलीलायाममभवाचेत्यपि बोध्यम् । न चेदृशस्थलेऽन्वयानुपपत्त्या लीलापदस्य तत्सदृशलीलायां लक्षणैव स्यादिति वाच्यम् । आरोपेणाप्यन्व-

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥४७॥ (—)

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च सबन्धः ख्याप्यते ॥

"Whosoever is petty would, on attaining a position of eminence, topple *down but easily* —*thus announcing does the particle of stone*, that has got on the peak of a mountain, drop down when tilted (even) by a gentle breeze. (47)

Here the action of falling is made to communicate the relation between a fall and (its cause) viz. the attainment, when there is petti ness (in the party holding it,) of a position of eminence

प्रदीपः—च लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्ति पाते हेतुर्यथा दृषत्कणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानान्नि

उ०ः—योपपत्ते । वस्तुमाहात्म्यादेव त्वस्या सादृश्यव्यञ्जकत्वम् । तदाह— **उपमायां पर्यवसानमिति** । अत्रोपमानोपमेयधर्मयोरभेदप्रतिपत्ति । अत इयमेव पदार्थनिदर्शनेत्युच्यतेऽन्यै । तत्र पदार्थनिदर्शनात्वे कस्यचिदुक्ति खडयति—**एवं चेति** । समस्तत्वेनाक्षेपकत्वस्यापि पदत्वादिदं चिन्त्यम् । **दोर्भ्यामिति** । (राजानं प्रति कस्यचिदुक्ति । दोर्भ्याम् बाहुभ्याम् ।) तरगनीमुजग समुद्र । हरिणांकश्चन्द्र । (गदितुम् वक्तुम् । उद्यमम् उद्योगम् । आदधाति करोति । वसन्ततिलका छन्द ।) अनेनस्य गुणगणनोद्यमस्य बहून्युपमानानीति माला । **स्वस्य** । कार्यस्य । **ख्याप्यते** । परान्प्रति बोध्यते । **उन्नतमिति** । उन्नत उत्कृष्ट ऊर्ध्वस्थान च । लघुरल्पमति अपकृष्टगुरुत्वनाश्च । पतनं पदभ्रंश, अध सयोगहेतुक्रिया च । (दृषत्कण पाषाणकण ।) चारुमारुतो मन्दवात न तु झञ्झावात । हेलया पातोपपादकमिदम् । (रथोद्धता छन्द ।) **तयोःसंबंधः** । कार्यकारणभावरूप । इयं सम्बन्धस्तुनर्थनिर्णयने स्युच्यते । एतच्च क्रियपर्यवेसानकारेण दर्शितम् । अन्ये तु 'स्वहेत्वन्वयस्य' इत्युपलक्षणं स्वक्रियया क्विचिदर्थबोधनस्य । एव च 'चूडामणिपदे धत्ते यो

प्रभाः—परेण छन्दस्यवचोद्ग । ब्रुवन्नतीति पातक्रियाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्व स्तोत्रे । तत्र दृष्टान्तविपर्ययेनाह—तथा चेति । इति निदर्शनालङ्कारम् ।

(२७) अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

(२८) कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणानि—

11 APRASTUTA-PRASANSĀ

What is called 'Aprastuta prasansa is literally so (i e statement of the thing not under consideration), on the basis of the thing under consideration

Gloss—The suggestion of the matter under consideration by stating the matter not under consideration, constitutes 'Aprastuta-prasansa

The matter under consideration being (1) the effect, or (2) the cause, or (3) a general fact, or (4) a particular one, a statement of the other (correlate), and the statement (5) of an equal, the matter under consideration being its equal these would be the five varieties (of it)

Gloss —Of the other i e of the cause etc Instances in order —

प्रदीप.– दर्शनात्वमिति। अप्रस्तुतेति। अप्रस्तुतस्य प्रशसा वर्णनम्। सैव अप्रस्तुतप्रशसैवेत्यर्थ । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्तिहेतु । एतच्चालंकारत्वबीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति। अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेप समासोक्तिरिति विवेक । ता विभजते—**कार्ये इति** । सेत्यनुवर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थ । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णन

उ० :—देव रविभागतम् । सता कार्याऽऽतिथेयीति बोधयन् गृहमेधिन ॥' इत्यादावप्येषैवेत्याहु । **इति निदर्शना** । **अप्रस्तुतस्य** । अप्रकृतस्य । **अप्रस्तुतप्रशंसैवेति** । तपदवाच्यैवेत्यर्थ । **एतच्चेति** । अप्रस्तुतप्रशसनमात्रं समासोक्त्यतिप्रसक्तमिति तद्वारणाय प्रस्तुताश्रये युक्तमित्यर्थ । तदेवोपपादयति—**अप्राकरणिकेनेति** । प्रस्तुतव्यजन प्रस्तुताप्रस्तुतयोरसबधे सति नेति तत्सबधदर्शनमुखेन

प्रभा.– **अप्रस्तुतप्रशसेति** । अप्रस्तुतप्रशसापदवाच्यैवेत्यर्थ । **एतच्चेति** । अन्यवृत्तान्तस्यान्यवृत्तान्ताक्षेपकत्वरूपमित्यर्थ । **अतिप्रसक्तमिति** । समासोक्तावपि सत्त्वादित्यर्थ । आक्षेपेणैवेत्येवकारेणाभिधाव्यवच्छेद । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

तः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
। कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥ ४८ ॥

(अमरुशतक १०)

अत्र-प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं नाथ शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥ ४९ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण ४.)

"Do they never meet again, O lovely lady, who go out? You need have no anxiety on my score! You are considerably reduced!"—with these words, as I, in tears, was addressing her, she glanced at me with an eye, the pupil whereof was dull with bashfulness, and which absorbed the tears as they issued forth, and suggested her eagerness for a death that was impending (48)

Here, the cause is stated, when the basis of the enquiry—What made you cancel your journey—was the effect

"O king, the princess does not give me lessons the queens too keep mum! Feed me, O hunchback! Why are not the prince and (his) companions yet taking their food?"—thus addresses, in the mansion of your foe, O lord, the parrot set free from the cage by the passers-by, each one (i. e. the king etc.) individually, looking at them as drawn in the picture on the deserted terrace. (49)

प्रदीपः—यथा—याता इति । अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम् । किंशब्द प्रश्नार्थ इति न कारणप्रस्तावः । कारण प्रस्तावे कार्यवचनं यथा—राजन्निति । अत्र प्रस्थानोचितं भवन्त दृष्ट्वा सदर्पेव सदारम् प्रपलाय्य गता इति शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तस्य कार्यविशेषणं कार्यमुक्तम् ।

उ०:—तां निभजते । कार्येत्यादि । याता इति । (अमरुशतके 'प्रस्थाना-न्निवृत्तोऽसि किम्' इति किंशब्द प्रश्नस्य प्रस्तुतनिवृत्तिहेतुं कारणप्रस्तावं प्रस्तुत-वस्यचिदुक्तिः । याताः गताः ।) न मिलन्ति नायांति । या कृता सा कृतैव पुनर्न कार्येत्याह—पुनरिति । (मत्कृते मदर्थम् ।) नैव चिंता कृतेत्यपरत्वं

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गताः— इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम्।

एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा॥५०॥ (भल्लटशतक. ९४.)

Here, while the matter under consideration is the cause; viz. Your enemies took to their heels at once as they got to know that you were about to start on an expedition, the effect is stated.

Is it too much that that blockhead took him at his word (तस्य मुखात्) and thought a drop of water, on the leaf of a lotus-plant, a pearl? Hear something more than this! When, owing to the light movement of the finger-tips, it vanished as it was being gently picked up, he, wondering, "Where might that (pearl) of mine have gone flying?",–has not been having sleep, day after day, with grief at his heart! (50)

प्रदीपः–सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—**एतदिति**। अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुषविशेषस्य स ममत्वविशेषोऽभिहितः। विशेषे

उ०:–तत्कार्यमाह। नितरामिति। गमनानिच्छाज्ञानेन या लज्जा तया मंथरा निष्क्रिया तारका यत्र। लज्जया कस्याप्यनवलोकनात्। धारारूपमश्रु। पीताश्रुणेति पाठे निपतदेव पीतं संवृतं अश्रु यत्रेत्यर्थः। चक्षुष्येकवचनं लज्जया सम्मुखदर्शनविच्छेदाय। हसितेन। मद्गमनेऽप्येतत्प्राणाः स्थास्यंतीति एवं प्रतारयतीति विस्मयप्रयुक्तेन। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **कार्ये**। निवृत्तिरूपे। अत्रेदमेव प्रस्तुतम्। वर्णनीयत्वात्। अत्राप्रस्तुतेन मरणेनाऽऽक्षिप्ताया गमननिवृत्तेरनुरागोत्कर्षकत्वेनैतस्या अलंकारत्वम्। अत एवोत्तरेण प्रश्नोन्नयनेऽपि नोत्तरालङ्कारः। तस्य चमत्कारजनकत्वाभावात्। अन्ये द्वयोः समावेशमिच्छति। **राजन्निति**। (राजानं प्रति कवेरुक्तिः। कुब्जे इति भोजिकायाः सम्बोधनम्।) कुमाराश्च तत्सान्निध्य तैः। एषां भोजनसमये शुकस्यापि भोजनलाभात्। (शून्यायाम्। निर्जनायाम्। वलभौ उपरिगृहे सौधे। भित्तौ इति वाऽर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **कार्यमुक्तमिति**। तेन च कारणं व्यज्यते इत्यर्थः।

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः।

सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं
करोति वैरप्रतियातनेन यः।
स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्
सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥ ५१ ॥ (—)

अत्र 'कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तत् त्वमेव श्लाघ्यः'—इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुदितम्।

Here, when the matter under consideration was the general fact, "*The dull witted cherish an idea of attachment towards things unworthy,*" the particular one is stated

Whosoever wipes out the tears of the wives of his allies, by avenging the hostile acts, is alone adorable, he alone is manly; he alone is versed in statecraft, his is an exalted life, he is the sanctum of glory! (51)

Here, the matter under consideration being a particular fact,—"If you put an end to the grief of the consorts of the demon Naraka by killing Kṛṣṇa, then you alone are praiseworthy,"—the general one is stated

---

प्रदीपः—प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—सुहृदिति। अत्र श्रीकृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयसि तदा त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम्। तुल्ये

उ०:—अत्र व्यङ्ग्याद्वाच्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन न ध्वनित्वव्यपदेशः। किं त्वलंकारत्वव्यवहार एवेति बोध्यम्। एवमग्रेऽपि। एतत्तस्येति। (मल्लटकविकृते भल्लटशतके कस्यचिन्मूर्खस्य वृत्तान्तं कुतश्चिदाकर्ण्य विस्मयेन भाषमाणं कंचित्प्रति कस्यचिदुक्तिः।) मुखात्प्रतारकस्य कस्यचिन्मुखादपगतं शृण्वन् ▪ जड यन्मुक्तामणिरित्यमस्त एतत्तस्य कियत्। यतोऽस्मादप्यधिकं किंचिज्जडत्वबोधकमस्ति। तदाह—अङ्गुल्यग्रेति। शनैरादीयमानेऽपि अङ्गुल्यग्रस्य लघुक्रिययाऽल्पचालनेन प्रविलयिनि अङ्गुल्यग्रे लग्ने इत्यर्थः। (शृणु अन्यत् इति वा पदच्छेदः। अस्मादपि जैन्यत् अधिकं शृणु इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) ममत्वविशेष इति। भ्रमविशेष इत्यपि बोध्यम्। सुहृदिति। जलेति बाहुल्यसूचनम्। वैरप्रतियातनं कृतपीडेषु पीडादानम्। विष्णुना नरकासुरे हते कंचन तन्मन्त्री नरकासुरसुहृदं (शाल्वं) प्रतीदमाह। (वंशस्थं वृत्तम्।)

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—श्लेषः, समासोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य ह्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने नमहानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ ५२ ॥ (भल्लटशतक ७९)

An equal being the matter under consideration, when its equal happens to be stated, there are possible three varieties since, Śleṣa, Samasokti, or mere similarity could be the basis for one equal suggesting another Instances, in due order —

Even if he has to lapse from the male sex (by Śleṣa, from manliness), even if he has to sink into the lower world (by Śleṣa, into poverty), even if in begging he has to become a dwarf (by Śleṣa, mean), *he should still uplift the world (by Śleṣa, everyone) This policy* (दिक्) has been brought into evidence by the ineffable (by Śleṣa, any), Visnu (by Śleṣa, pre eminent person) (52)

प्रदीपः—प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रय प्रकारा । विशेषणविशेष्यवाचिना सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात् । आद्यो यथा—**पुंस्त्वादिति** । अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणाना पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुषप्रतिपत्ति । न च श्लेष एवायम् ।

उ० : — **श्लिष्टत्वस्येति** । प्रकाशे श्लेषसमासोक्तिपदे श्लिष्टशब्दश्लिष्टविशेषणपरे । अप्रकृतात् प्रकृताक्षेपे तयोर्भावात् । द्वयो प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा श्लेषस्य, प्रकृतेऽप्रकृतव्यवहारारोपे च समासोक्ते स्वीकारादिति भाव । **पुंस्त्वादिति** । (भल्लटकविकृते भल्लटशतके ७९ पद्यमेतत् ।) पुंस्त्व पौरुष पुव्यञ्जन च । नारीभूय अमृतहरणात् । अध. सपदभ्रश पाताल च । वराहावतारे पाताल गत्वा पृथिव्युद्धरणात् । प्रणयने याचने । नमहान् महत्त्वरहितोऽल्प इत्यर्थ । बलिप्रार्थने वामनत्वप्राप्त्या जगद्रक्षणात् । विश्वस्योद्धरण विपद्विनाशनेन रक्षणम् । दिक् प्रकार । पुरुषोत्तम पुरुषश्रेष्ठ श्रीकृष्णश्च । (पुरुषश्रेष्ठपक्षे पुंस्त्वात्प्रचलन पुरुषार्थहानि । अधोयान स्वपदभ्रश । अमहत्त्व गौरवहानि । विश्व सर्वजनमित्यर्थ इत्युदाहरणचन्द्रिका । वस-

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्तिं रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्वेव जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे ॥ ५३ ॥ (—)

In regard to the Sun, who, as soon as he rose (by Śleṣa, prospered), sent you into obscurity (by Śleṣa, poverty), O Moon, it would have been proper for you to retaliate and not to absorb his rays (by Śleṣa, to cling to the feet) If (you plead) you did this when you had grown lean (by Śleṣa, impoverished), are you not a bit ashamed? Let that pass That you shine in the sky (by Śleṣa, parade yourself in a high position) betrays *your trait of being cool lustred* (*by Śleṣa, of being* the abode of stupidity)! (*53*)

प्रदीपः— 'अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्बलीयसी' इति न्यायात्प्रागिवष्णूपस्थितौ सत्पुरुषस्याऽऽक्षेपेणैवोपस्थिते । श्लेषसत्त्वेऽप्यप्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात् । द्वितीयो यथा—**येनेति** । अत्र विशेष्यवाचि चन्द्रपद न श्लिष्टम् । तृतीयो यथा—

उ०ः—न्ततिलका छन्द ।) **सत्पुरुषेति** । अप्रकृतस्य श्रीकृष्णस्य प्रतीतौ जाताया पश्चात् प्रकृतेत्यादि । **न च श्लेष एवेति** । विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि श्लिष्टत्वादिति भाव । **अवयवशक्तेरिति** । न च प्रकरणसत्त्वे योग एव बलवान् । विष्णो द्धरणरूपपदार्थसामर्थ्यरूपलिंगस्य विष्णावपि सत्त्वात् । एतेन श्लेषमूलो ध्वनिरित्यपास्तम् । ये तु श्लेषस्थले उभयोरप्यर्थयो क्रमेण शक्त्यैव प्रतिपादनमिच्छति, तन्मते कथमत्राप्रस्तुतप्रशसा, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्याव्यंग्यत्वादत आह—**श्लेषसत्त्वेऽपीति** । अप्रस्तुतप्रतीत्युत्तर तन्मूलिका तन्मूलमूलिका वा यत्र प्रस्तुतावगतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशसेति । एकशब्दवत्त्वसाधर्म्यात्पर 'तुल्ये तुल्यस्य' इत्युदाहरणतेति बोध्यम् । **येनासीति** । क्षीणधन कश्चित् उपजीवनार्थमपकारिण सधनमनुसरन् केनचिदुपालभ्यते । येनाभ्युदितेन क्लान्तिं गमितोऽसीति सबध । उदितेनैव, न त्वपकृतेनापि । क्लान्तिस्तेजोहीनता ग्लानिश्च । प्रतिकर्तुं प्रत्यपकर्तुम् । पाद पद रश्मिश्च । क्षीणेन धनहीनेन कलाहीनेन च । मनागपि किं न लज्जसे इत्यर्थ ।

प्रभाः—प्राबल्यादाक्षेपानुपयोग इत्यत आह—**श्लेषसत्त्वेऽपीति** । तथा चोभयत्राभिधाव्यापारसत्त्वेऽपि द्वयर्थस्याप्रस्तुतस्यापि प्रथमावगतिमात्रेणाप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारत्व-

[1] आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ५४ ॥ (भट्टेन्दुराज or शुकवि ?)

What possibly could the vile Ocean have gained by appropriating the water from the mouths of rivers all around? It was turned saline, frittered away in submarine fire, and locked up in the abyss of the bowels of the nether world! (54)

प्रदीपः – आदायेति । अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रेणासत्पुरुषाक्षेपः । यथा वा मम—

कौटिल्यं नयने निवारयतरां शीघ्रां गतिं शीलय
व्यक्तार्थां कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौद्धत्यमायोजय ।
ग्रामप्रमदाविलासरसिकः कातरस्त्वयाऽऽसादितो
नाथ नन्दिनि नागरीजनसमाचारैः समाकृष्यते ॥

उ०ः – अस्त्वेव लज्जाशून्यत्वमप्यस्तु । जडधामता हिमाधारता मूढता च । विस्फूर्जसे सगर्वमुदेषि । अमाया सूर्येण सह सगत्य ततस्तेजोग्रहणं चन्द्रस्येत्यागमसिद्ध पादग्रहणम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र श्लिष्टविशेषणमात्रमाहात्म्येन प्रस्तुतसधननिर्धनवृत्तान्ताक्षेपः । आदायेति । (शुकस्य कवेः पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) मुखं वदनं नदीसगमस्थानं च । (अर्जितम् सपादितम् । दुरर्णवेन दुष्टेन समुद्रेण । वडवादहने वडवानले । पातालमेव कुक्षिकुहरं तस्मिन् । वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्र ग्रासकल्पं परधनमपहृत्य विफलव्ययकर्तरि दुरीश्वरे प्रकृते तत्सदृशस्याप्रकृतस्यार्णवस्य कथनम् । कौटिल्यमिति । (नायिकां प्रति सख्या उक्तिः । 'नन्दिनि' इति नायिकाया सम्बोधनम् । कौटिल्यम् वक्रताम् । निवारयतराम् अतिशयेन निवारय । शीलय अभ्यस । अभ्यासं विना स्वाभाविकमन्दगमनस्यानिवर्तनात् । भारतीम् वाचम् । विहसिते मधुरस्वरसहितहासे । नागरीजनाना समाचारा व्यवहाराः नेत्रकौटिल्य–मन्दगमन–अस्पष्टार्थभाषण–अनौद्धत्यरूपाः तैः । न समाकृष्यते न

प्रभाः – मित्यर्थः । वस्तुतस्त्वत्राप्रकृतदृष्टान्तेनाप्रकृतावबोधनं मुख्यं कवेस्तात्पर्यविषयः । श्लेषस्तु तदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति ज्ञेयम् । कौटिल्य-

इयं च क्वचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति । यथा—

अब्धेरम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥ ५५ ॥ (—)

And this (figure, corrected by hand to: variety), in some cases, becomes plausible without having to super impose the suggested sense on the expressed one To illustrate —

Verily, numerous persons here are able, by means of boats, even to cross beyond the ocean, that has, with water, spanned the expanse of the earth and the bowels of the nether world If (आहो), by a turn of fate, it somehow becomes empty, who dare even so much as look at the abysmal hollow! (55)

प्रदीपः — इय च त्रिधा—क्वचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । क्वचित्प्रतीयमानार्थाध्यारोपेण । क्वचित्त्वशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्याम् । तत्राद्या यथा—अब्धेरिति ।

उ०: — वशीक्रियते । शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र दुष्प्रभुसत्कविवृत्तान्ताक्षेप । अब्धेरिति । अर्णोऽम्भ । अम्भ इत्येव क्वचित्पाठ । तेन स्थगितस्तिरस्कृतो भुवनस्य भूमेराभोग विस्तार पातालकुक्षिस्तन्मध्य च येन । सर्वपृथिव्या अब्धिप्रान्तत्वेनाग्रहणात् तिरस्कार । जलैर्व्यापनात्पातालकुक्षेरपि स । पोतोपाया समुद्रवणिज । पोतोऽब्धियानम् । क्षमन्ते उत्सहते । आहो इत्यव्यय यद्यर्थे । (रिक्त जलशून्य ।) अवट खात । कुहर तस्यैव गभीरभाग । कल्प समर्थ । (मन्दाक्रान्ता छन्द ।) अत्रोपमर्दनशीलस्य दुष्प्रभो पूर्णत्वैव वरम्, न रिक्तता, अत्यन्तोपमर्दनापत्तेरिति व्यङ्ग्य गुणीभूतमेव । अत्र समुद्रेऽपीति पाठ । ध्वनित्व तु नात्र । इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्त्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापर्यवसानात्तेन स्वस्योचितत्वसिद्धये व्यङ्ग्यार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन

प्रभा: — मिति । नन्दिनीति सख्या नायिकाया सम्बोधनम् । निवारणप्रयत्नातिशयबोधनाय तरामिति । शीत्यावस । अभ्यास विना नैसर्गिकमन्दगतेर्निवर्तनासम्भवात् । स्पष्टार्थ कुरु । यदेत्यर्थ । यत्नातिशयसूचनाय कुर्वित्युक्तम् । अत्र हेतुरुत्तरार्धम् । समाचारा व्यवहारा । समाकृष्यते वशीक्रियते । अनेव दृष्टान्तेन मूर्खप्रभुसङ्गत कविरुपदि-

क्वचिदध्यारोपेणैव। यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥ ५६ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. ३.)

Sometimes it becomes plausible only with super-imposition. To illustrate —

"Hullo! Who are you?"—"I tell. Know me to be a tree on the burial ground."—"You seem to speak in despair?"—"Judged aright!"—"What for?"—"Here I tell To the left of this place, there is the banian tree. To it resort, heart and soul, the travelling folk; while not even my shade, although I stand on the road, can be of use to others!" (56)

प्रदीपः—अनापुरुषेऽप्येतेऽर्थां अबाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोप। द्वितीया यथा—कस्त्वमिति। अत्र वाच्यशाखोटके सर्वोप्यत्वोधारयितृत्वा-

उ०:—वाच्यसिध्यगत्वात्। **कस्त्वमिति**। शाखोटकः भूतावासवृक्षः। कस्त्व भो' इति वृक्षं प्रति प्रश्नः। कथयामीत्यादि तदुत्तरम्। वैराग्यादिवेति पुनः प्रश्नः। साधु विदितमित्युत्तरम्। पुनः प्रश्नः कस्मादिति। इद वैराग्यम्। वामेन वामभागेन वामाचारेण युक्तश्च। सर्वात्मना छायारोहणशयनादिना। न च्छायेति। भूतावासत्वेन शाखोटकच्छायानाश्रयणम्। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) प्रतीयमानोऽत्र प्रस्तुतासाधुपुरुषः। न चात्र रूपकम्। प्रस्तुतेऽप्रस्तुतारोपे एव तत्स्वीकारात्। एतेन शाखोटकवटपदाभ्यां साधसाधुपुरुषौ निगीर्याध्यवसिताविल्यतिशयोक्तिरित्यपास्तम्। तत्रारोप्यस्यैव प्राधान्येन संबोध्यत्वाद्यन-न्वयतादवस्थ्याच्च। निगमानाया अप्यतिशयोक्तेरेतदंगत्वाच्च। अत्र सधनः पूज्योऽधनो निन्द्य इति प्रस्तुतव्यंजनम्। नन्वत्राऽप्रस्तुतव्यवहारेण प्रस्तुतव्यवहारस्य निगरणमेवास्तु। किमनया। तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाबीजत्वात्। बोध्य-संबन्धश्च लक्षणा। वाच्यव्यवहाराभेदेन च प्रस्तुतव्यवहाराश्रय इति चेन्न। वाच्यार्थताटस्थ्येनैव व्यंग्यप्रतीतेरत्र सहृदयसम्मतत्वात्। शक्यसंबं-

प्रभा:—स्पष्टे। अत्र पुरुषेऽपीति। अव्याविनि दोष। प्रतीयमानस्य गम्यमानस्यार्थस्य

क्वचिदंशेऽप्यध्यारोपेण । यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽद्याप्यसा-
वन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः ॥ ५७ ॥

(भल्लटशतक १८.)

Sometimes it becomes plausible by super imposition in parts. To illustrate —

That unprecedented phenomenon of the inversion of the tongue (by Śleṣa, of perverseness of speech), that unsteadiness of ears (by Śleṣa, the flippancy of ears), that sight which in intoxication has become unmindful of the track, whether his own or that of others, (by Śleṣa, of the distinction between allies and aliens),—or rather, what use dilating upon it? You have forgotten it all, O bee! for, what sort of whim (ग्रह) it is on your part, O brother, that even now you resort to the elephant, when his trunk is hollow inside (by Śleṣa, when his hand is empty inside)? (57)

प्रदीपः—दिरमनुपपन्नमिति प्रतीयमानाध्यारोप । तृतीया यथा—**सोऽपूर्व इति ।** अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यास शून्यकरत्व मदश्च वाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि, न तद्वेतव । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदंशे प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपापेक्षा ।

उ०:—धस्यैर लक्षणात्वाच्च । **सोऽपूर्व इति** । (भल्लटकविकृते भल्लटशतके १८ पद्यमिदम् ।) रसनाविपर्ययो वचनाऽस्थैर्यं विपरीताग्रत्वं च । उपकण्ठ तद्रसनाग्रमिति प्रसिद्धे । कर्णचापल परवचनप्रतार्यत्व अनवरतकर्णचापल च । मदो गर्वं दानजल च । स्वपरदिक् आत्मानात्मविभाग । एतत्सर्वं किं विस्मृतवान् । यत् यत इत्यर्थ । निश्चितवानसीति युक्त पाठ । यन्सेव्यते एप इत्यन्वय । वारणोऽनुगतवारको हस्ती च । अतःशून्यकरो निर्धनो मांसादिशून्यमध्यशुण्डादण्डश्च । (शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) **मदश्चेति** । येन विस्मृतस्वपरदिक्त्वम् । एवं च रसनाविपर्ययादौ वचनास्थैर्यादिकमारोप्य भ्रमरे प्रपन्नरोनरत्वमारोप्य वारणे निरारकप्रभुत्वमारोप्य वाक्यार्थोपपत्तिरिति भाव । **कर्णेति** । एव चैतदंशे

प्रभा:—पुरुषविशेषस्य नाध्यारोप इत्यर्थ । **वाच्यानीति** । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेष । इत्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥ ११ ॥ समेनेति समभिव्याहारात्प्रकृतपदेनो-

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्व च भ्रमरस्य असेवने न हेतुः, कर्णचापलं तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम्।

(२९) निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत्।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्॥ १४॥

Here the inversion of the tongue and the possession of a hollow trunk are no reason why the bee should *not* resort (to the elephant) The unsteadiness of ears, however, does constitute a reason Intoxication is, on the contrary, a reason why the bee *should* resort (to the elephant).

12 ATIŚAYOKTI

(1) Where there is the supersession of the matter under consideration on its being eclipsed by the other, (2) where the matter under consideration is stated to be other (than its ordinary prototype), (3) where there is a conceit (as a sequel to an alternative) introduced by a word with the sense of 'if, (4) and where there occurs perversion of

प्रदीपः—कर्णचापल तु भ्रमरस्यासेवने हेतुरेवेति तदशे नाध्यारोप इति। **निगीर्येति।** प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसान द्रढीयसी बुद्धि सैकाऽतिशयोक्ति। यच्च तदेव वस्त्वन्यत्वेन विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनाध्यवसीयते सा द्वितीया। यच्च

उ०:—भ्रमरपद द्विरेफपरमेवेति भाव। ऐकरूप्यायैतत्वाक्यन्याय वा तदशेऽप्यारोप इत्यन्ये। अत्र श्लिष्टशब्दरूपसाधारणधर्मनिबन्धन सादृश्यम्। अत्रेद बोध्यम्। अप्रस्तुतपदेन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो ग्राह्य। एतेन 'किं भृग सत्या मालत्या केतक्या कण्टकेद्धया' इत्यत्र प्रियतमेन साकमुद्याने विहरती काचित् भृग प्रत्येनमाहेति प्रस्तुतेन प्रस्तुतान्तरद्योतने प्रस्तुताङ्कुरनामा भिन्नोऽलङ्कार इत्यपास्तम्। मदुक्तरीत्याऽस्या एव सम्भवात्। यदा मुख्यतात्पर्यविषय प्रस्तुतश्च नायिकानायकवृत्तान्ततदुत्कर्षकतया गुणीभूतव्यङ्ग्यस्तदाऽत्र सादृश्यमूला समासोक्तिरेवेति केचित्। अन्ये तु अप्रस्तुतेन प्रशसेत्यपि अप्रस्तुतप्रशसाशब्दार्थ। एव च वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्त वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते उत्कृष्यते इत्यर्थादत्रापीयमेवेत्याहुरिति दिक्। इत्यप्रस्तुतप्रशंसा। **द्रढीयसीति।** स्वासाधारणधर्मेणानुपादानादना-

प्रभा:—परेण भ्वाचष्टे—उपमेयस्येति। उपमानेन निगीर्य पृथगनिर्दिश्याध्यवसान स्वरूपेण

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ५८ ॥
(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण, ४.)

the sequence of the cause and the effect–that should be regarded as 'Atiśayokti'

That is one variety where there is the supersession of the Upameya which is swallowed up by the Upamāna. To illustrate —

A lotus growing in a region without water, again two blue lotuses growing on (that) lotus, these on a golden creeper, and that too, tender and lovely – what an array of freaks it is! (58)

प्रदीप :– चेच्छब्देन यदिशब्देन वा यदर्थोक्तौ कल्पनमर्थादसम्भविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यश्च कारणकार्ययो प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्य कारणस्य शीघ्रकारिताप्रतीतये सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तय । तत्राद्या यथा—**कमलमिति** । अत्र मुखादि

उ० :– हार्योऽभेदधीरित्यर्थः । गौणसाध्यवसानमूलेयम् । **तदेवेति** । एतत्कारेण धर्मिभेदाभाव सूचित । **अन्यत्वेनेति** । तच्चान्यादिशब्दै । **विविक्ताकारम्** । अतिशयिताकारम् । **कमलमिति** । (प्रिया दृष्ट्वा तत्सखीं प्रति नायकस्योक्ति ।) कमलं जातानन्तरम् । अनम्भसि निर्जलदेशे । कुवलये नीलोत्पले नेत्ररूपे । तानि, कुवलये द्वे कमलं च । कनकलतिका जातातनु । (सुकुमारा मृद्वी चासौ सुभगा सुदरी । आर्या छन्द ।) अत्र प्रकृतलक्ष्यनायिकावक्त्रादीनां कमलादितादात्म्येनाध्यवसानान्मुखादेरतिशय । अत्रोपमानतादात्म्यमुपमेये । अत्र केचित् । 'प्रकृतस्य परेण' इत्येव प्रकाशे पाठदर्शनात् तत्र च सामान्यतो निर्देशात् शुद्धसाध्यवसानलक्षणया धर्मधर्मिणोरेकत्वाध्यवसायेऽप्येषा । 'समेन' इति पाठेऽपि तदुपलक्षणम् । यथा 'कर्णोत्तंसितनव्यमञ्जरीकेदाराग्रकपोलमण्डलम् । निर्मलं निखिलशष्पोत्तर नीलिमानमवलोकयामहे ॥' इत्यत्र नीलिमपदस्य तदाश्रये शुद्धसाध्यवसानलक्षणया नीलिमाऽभेदप्रतीति । एवं

प्रभा :– निश्चय । स च दृढीयस्त्वेनेनोक्त । **अर्थादिति** । कल्पनपदसामर्थ्यादित्यर्थ ।

'**यद्यर्थस्य**' यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात् असम्भविनोऽर्थस्य), सा तृतीया। यथा—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात्॥ ६०॥ (—)

That is the third variety where there is a conceit—of an improbable event, of course,—as a sequel to an alternative introduced by a word meaning "If". To illustrate —

If on the full moon night, the form of the moon were to be spotless, *then* would her face suffer the indignity of being (its) like. (60)

प्रदीपः—तृतीया यथा—राकायामिति।

उ० :—कौतुकम्॥' इत्यत्र तु नायमलंकारः। अध्यवसानाभावात्। न चैव कोऽत्रालंकारः। न कोपि। किंतु तेषां तथाज्ञानानि भगवद्विषयकभावे उद्दीपनानीति बोध्यम्। न ह्युद्दीपनसंसारः सर्वोऽप्यलंकारेष्वेवेति नियमोऽस्ति। एवम् 'अकृशं कुचयोः कृशं वलग्ने' इति पद्येऽपि बोध्यम्। **राकायामिति**। (अमृतांशोः चन्द्रस्य। साम्यं सादृश्यमेव पराभवः। निरुपमस्योपमानसंभव एव पराभवः।) पूर्वार्धे पूर्णेन्दौ कलंकाभावस्यासंबंधे संबंधः कल्पितः। उत्तरार्धे साम्यसंबंधसंभवेऽपि तदसंबंधः पराभवपदेन सूचितः। एवं चासंबंधे संबंध इति द्विविधेयम्। यद्यर्थोक्तावित्युपलक्षणमुक्तप्रकारद्वयस्य। एवं च 'सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमंडलम्' इत्यत्राप्यसंबंधे संबंधरूपा इयमेव। यत्त्वत्र 'स्पृशतीवेंदुमंडलम्' इति कृते उत्प्रेक्षाप्रतीतेरिवाभावे गम्योत्प्रेक्षैवोचिता। अन्यथा 'त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्' इति त्वदुक्तेऽपि गम्योत्प्रेक्षा न स्यात् इति तन्न। नूनं मुखं चंद्रः इत्यादौ नूनपदाभावे गम्योत्प्रेक्षाया आपत्तेः। रूपकस्यानापत्तेश्च। त्वत्कीर्तिरित्यत्र बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षाया कीर्तौ स्वर्गाप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षाया अनंगीकारे भ्रमणश्रान्तस्वरूपविशेषणवैयर्थ्यप्रसंगे उत्प्रेक्षासाधकाभावाच्च। स्वर्गगमनधिन्नरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेयम्। अन्ये स्वर्गगमनरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेति दिक्। राकायामित्युदाहरणे व्यतिरेकालंकारगर्भेयं एव 'लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महानर्जितः स्वच्छंदं चरतो जनस्य हृदये चिंताज्वरो निर्मितः। एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावा-

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा-

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।
चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥ ६१ ॥ (कुट्टनीमत १६)

(३०) प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥
सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

That is the fourth variety where, in order to express the quickness of action of the cause, the effect is stated as (taking place) *prior* to the cause.

To illustrate —

First it was by Cupid that the heart of Malati was possessed, later by you, O beloved of the lovely lady, as you came within her ken! (61)

13 PRATIVASTŪPAMĀ.

While that is 'Prativastūpamā' where one and the same common attribute is present, in two forms, in two sentences

---

प्रदीपः—चतुर्थी यथा—हृदयमिति । प्रतिवस्तूपमेति । एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थिति । अर्थाच्छब्दभेदेन ।

उ०ः—द्वावपि हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता' इत्यत्रापि 'एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावात्' इत्यत्रामनये सकलस्तन्वीकारणप्रश्नसंप्रतिपादनार्थं उक्त । चतुर्थी । कार्यकारणयो पौर्वापर्यविपर्ययरूपा । विपर्यय कार्यस्य प्राथम्येन सहभावेन च । तत्राद्यमाह । हृदयमिति । (दामोदरगुप्तकृते कुट्टनीमते ९६ पद्यमिदम् ।) कुसुमान्येव चापो बाणाश्च यस्य तेन मदनेन मालत्या मालतीनाम्न्या नायिकाया हृदयम् आदौ पूर्वं अधिष्ठितम् । चरमं पश्चात् । लोचनविषयं नेत्रगोचरताम् । भजता प्राप्नुवता । दृष्टेनेति यावत् । त्वया आक्रान्तम् । (आर्या छन्दः ।) अत्र कारणस्य कान्ताधिष्ठानस्य शीघ्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य कंदर्पाधिष्ठानस्य प्रथममुक्तिः । अन्त्यं यथा—'समकं समासन्नत द्वयं द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलं च महीभृताम् ॥' इत्यत्र सममेव न तु पूर्वापरभावेनेति प्रतीतिः । सिंहासनारोहणं कारणम् । महीभृन्मण्डलाक्रमणं कार्यम् । इत्यतिशयोक्तिः । एकस्येति । तेन निदर्शनदृष्टान्तयोर्व्युदासः । तत्र भिन्-

---

प्रभाः—अभिन्नस्येति । कथितस्य दर्पः । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मा

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा यथा—

> अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।
> सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होई ॥ ५९ ॥ (—)

Here, the face etc have been superseded by the idea of their being the lotus etc. in form

And that is another variety where the object itself comes to be determined as being different (from its ordinary prototype).

Of a *different* sort is (her) delicacy, likewise of a *different* sort altogether is the ineffable shade of her body (वर्तन) That beauty (श्यामा), again, could not at all be the make (रेखा) of a lay creator! (59)

प्रदीपः—कमलादित्वेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—

> कलशे परममहत्त्व तिमिरस्तोमस्य सोमसहवासः ।
> वियति च शैवलवनी शिव शिव कुसुमेषुसर्गसौभाग्यम् ॥

द्वितीया यथा—अण्णमिति । स्पष्टम् ।

उ०:—हेतुफलयोरभेदाध्यवसायेऽप्येषा । यथा 'वित्रासन समरसीमनि शात्रवाणामाजीवनं विबुधपर्षदि कोविदानाम् । संमोहनं सुरतसंसदि कामिनीनां रूपं तदीयमवलोकयतोऽद्भुतं मे ॥' इत्यादौ वित्रासनादिपदस्य तद्धेतौ शुद्धसाध्यवसाना । एतेन 'हेतोर्हेतुमता सार्धमभेदो हेतुरुच्यते' इति हेत्वलङ्कारोयं पृथगित्यपास्तमित्याहु । अत्र भेदेऽभेद । अत्र कमलादिपदानां मुखत्व लक्ष्यतावच्छेदकम् । तेन रूपेण प्रथमतो बोधे तद्धर्मावच्छिन्ने कमलाभेदप्रत्ययो व्यंजनया । बाधबुद्धेश्च न व्याजनिके प्रतिबन्धकत्वमित्यनाहार्या धीरेवेति केचित् । आह्लादकत्वेनैव मुख लक्ष्य, शेष प्राग्वत्, इत्यपरे । अत्र पक्षे तद्धर्मावच्छिन्ने कमलाभेद-बाधस्यैवाभावादनाहार्यत्वं स्पष्टमेव । अन्ये तु शक्यतावच्छेदकरूपेणैव मुखादिभानं वदति । तन्मतेऽभेदप्रधानातिशयोक्तिरित्यस्य उपमानतावच्छेदकस्यैव भेदाभावरूपतया निर्वाह । एतदेव चात्र मते निगरणम्

प्रभा:—तेन आयुरेवेदमित्यादौ नातिशयोक्तिरित्यावय । कलश इति । अत्र कलशत्वेन स्तनयोरध्यवसानं, तिमिरसपत्नेन केशपाशस्य, आकाशत्वेन मध्यस्य, शैवलीत्वेन रोमावल्या इति हेयम् । अण्ण इति । 'अन्यन्सौकुमार्यमन्यैव कापि वर्तनच्छाया ।

उ० : — यत्स्ववाचकपदेन शक्यतावच्छेदकरूपेणैवास्य बोधनम्। सादृश्याति शयमहिम्ना च बाधबुद्धे स्थगनादेतन्मतेऽप्यनाहार्येव धीरिति दिक्। (**कलशे इति**। कलशे स्तने। तिमिरस्तोमस्य केशसङ्घातस्य। सोम-सहवास मुखसहवास। वियति मध्यदेशे। शैवलवल्ली रोमावली। कुसुमेषु मदन। गीतिश्छन्द।) **अण्णामिति**। 'अन्यसौकुमार्यमन्ये-व च काऽपि वर्तनच्छाया। श्यामा सामान्यप्रजापते रेखेव च न भवति॥' सुकुमारशब्दस्य लडहादेश। वर्तते जीवतीति वर्तनं शरीरम्। छाया कान्ति। श्यामा शीतोष्णकाले उष्णशीता। (शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला। सर्वावयवशोभाढ्या सा श्यामा परिकीर्तिता॥) सामान्य-प्रजापते सर्वसाधारणप्रजापते। रेखा निर्मिति। (आर्या जघनविपुला।) अत्रान्यदेन सौकुमार्यमित्युक्त्याऽस्या सौंदर्ये सौंदर्यांतरादतिशय प्रतीयते। अत्रा-भेदे भेद। अत्रेद बोध्यम्। 'प्रस्तुतस्य यदन्यत्वम्' इत्यस्य प्रस्तुतस्य अन्य-वस्तुत्वेनाध्यवसाय इत्यर्थ। यथा 'तस्या सखे नियतमिंदुसुधामृणाल ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधा' इत्यत्र प्रकृतनायिकासर्वधिकारणस्य निर्मातुश्च विविक्ताकारवस्त्वतररूपमृणालादित्वेनाध्यवसानम्। 'अस्या सर्ग-विधौ' इत्यादौ तु नैवम्। निश्चयाभावात्। यथा वा 'प्रयभो नवपुण्डरीकमुकुलश्रेणी प्रतिस्माधर पूर्णेदोरदय प्रतिक्षितिरिह मन्दीप्रसूनोत्कर। किंचान्यत्कथयामि वीर जगतीशालिपति त्वद्यशोविस्तारे प्रतिदेशमेव दिविपत्स्रोतस्व-तीनिर्झर॥' अत्रैव कीर्तिस्तत्तत्स्थाने योग्यतावशात्तेन तेन रूपेणाध्यवसिता। यथा वा 'स्त्रीभि कामोऽर्थिभि स्वर्द्रु काल शत्रुभिरैक्षि स' इति। अत्र निमित्तभेदात्तत्त-द्रूपेणाध्यवसाय। स च कविनिबद्धवक्तृक इत्यन्यत्। 'गुरुर्वचस्यर्जुनोऽय कीर्तौ भीष्म शरासने' इत्यत्रापीयमेव। अत्र श्लेषसङ्कीर्णेयमित्यन्यत्। एतेन दर्शितेषु विषयेषु उल्लेखालङ्कारोऽयमतिरिक्त इति केषांचिदुक्ति परास्ता। 'ग-जत्रातेति वृद्धाभि श्रीकांत इति यौवतै। यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्ट शौरि स-

प्रभा : — श्यामा सामान्यप्रजापते रेखेव न भवति॥' वर्तन गमनोपवेशनभाषणा-दिव्यवहार। छाया शोभा। सामान्य सर्वजनसाधारण। रेखा चित्रलेखनजातिरिव मनुष्य निर्माणजाति। मालतीनाम काचिन्नायिका। इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम्॥ १२॥

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च (कथितपदत्वस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात्) शब्दभेदेन यत् उपादीयते, सा (वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्) प्रतिवस्तूपमा । यथा—

Gloss:—Where the common property is stated, in the sentence embodying the Upameya and the one embodying the Upamāna, *in different words*, owing to a repeated word having been declared defective, that is 'Prativastūpamā,' so called because therein the Vastu i. e. the sense of one sentence becomes the Upamāna (*in relation to that of the other*). To illustrate:—

प्रदीपः—अभिन्नस्य पदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा । वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र 'द्विः' 'द्वये' इत्यनेकोपलक्षके । मालानुरोधात् । सा च द्विधा-अमालारूपा

उ०:—प्रतिबिंबभावेन निर्देशेनैकत्वविरहात् । **अवस्थितिः** । उपादानम् । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः । तदाह—**वस्तुन इति** । एवं चोपमेयत्वमपि वाक्यार्थस्येति ध्वनितम् । न च 'दिवि स्थितो भानुरिव भूस्थस्त्वं भ्राजसे नृप' इति वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकं वाक्यार्थयोर्गम्यमौपम्यमित्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्र तु इवशब्देन वाच्यमेवेत्यदोषात् । 'निर्मलं वदनं यांति विमलं कमलं मम' इत्यादावतिप्रसंगवारणाय वाक्यार्थयोरिति । अत एव 'आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् । भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरुहम् ॥' इति स्मरणालंकारेऽपि नातिव्याप्तिः । पद्मसदृशमाननमित्येव तत्र प्रतीतेः । 'आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् । कालागुरुर्दहनमध्यगतः समंताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥' इत्यत्रापद्गतत्वदहनमध्यगतत्वयोर्बिंबप्रतिबिंबभावेऽपि उपमानोपमेयवृत्तिधर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्न एव । दृष्टांते तु साक्षात्तद्वृत्तिधर्मांशेऽपि बिंबप्रतिबिंबभाव इति ततो विशेषः । एकस्यैव धर्मस्य पृथक्शब्दाभ्यामुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । **देवीति** । राजानं प्रति देवीसख्या

प्रभाः—यत्रेति व्युत्पत्ते । वाक्यद्वय इत्यस्याभिप्रायमाह—**वस्तुन इति** । वाक्यार्थो हि वाक्यार्थ प्रत्येवोपमानम् । अत्रे वाक्यद्वये समानधर्मोऽस्तीत्यर्थः । यत्रेति । परिवारः पद्माश्रयो यस्य यथेष्टविनियोगयोग्यस्य तत् । एवं वाक्यभेदे भूषणादिविनियोगस्तद्योग्यमित्यर्थं इत्यन्तिमर्थः । अपरावीचिदपदेशस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ६२ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति ४ ३)

Raised to the status of a queen, how could she hold the position of an attendant? A jewel with the likeness of a deity carved in it does not indeed deserve to be trifled with (परिभोग ?) (62)

प्रदीपः—मालारूपा च । तत्राद्या यथा—देवीति । अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणत्वमित्येके । 'कथं भजति' 'न खलु' इत्यनयोरेकार्थतया तथात्वमित्यपरे । अन्त्या यथा यदीति । अत्र विमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्य

उ०ः—उक्ति । देवीभावम् देवीत्वम् । देवी कृताभिषेका । (गमिता प्रापिता ।) परिवारपदमसाधारणकलत्रपदम् । परिभोगो भूषाद्यर्थमुपादानम् । दैवतेति । स्वर्णादिघटितप्रतिमेत्यर्थः । (आर्या छन्दः ।) इत्येके इति । अत्रारुचिस्तु तयोर्गम्यार्थगतसादृश्यरूपत्वाभाव । **एकार्थतयेति** । अनौचित्यरूपैकार्थतयेत्यर्थः । एवं च दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य भोगयोग्यत्वं यथानुचितं तथा देव्याः परिवारपदयोग्यत्वमनुचितमित्यौपम्ये पर्यवसानम् । ननु यथा 'पर्वत एतद्वह्निमान् एतद्धूमात्' इत्यत्र महानसस्य दृष्टान्तताऽनुचिता । एवम् 'एषा परिवारपदत्वायोग्या देवीत्वात्' इत्यत्र दैवतरूपाङ्कितरत्नस्य दृष्टान्तताऽनुचितेति चेन्न । तेन तद्वृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नयोर्व्याप्तिसिद्धौ 'यत्सामान्ययोर्व्याप्तिस्तद्विशेषयो' इति न्यायेनोक्तविशेषनियमसिद्धेरदोषात् । नियमविशेषरहितकेवलार्थमात्रस्य प्रकृतत्वे तु अप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौपम्यमात्रं गम्यम् । यथा 'भैरभ्रे भासते चन्द्रो भुवि भाति भवान्बुधैः' इति दिक् । वैधर्म्येणाप्येषा दृश्यते । 'वशाभवो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरुषः । न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥' इत्यादौ । यद्यपि अत्र पुरुषः पूज्यत-

प्रभाः—मतान्तरमाह—**कथमिति** । एवं च भिन्नशब्दोपात्तैकधर्मके वाक्यार्थयोरार्थिकमौपम्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यम् । अत्र च दृष्टान्तालङ्कारे व्याप्तिवारणायाद्य विशेषणम् । 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि' इति वाच्यवाक्यार्थोपमावारणायार्थमिति । 'आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् । भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरुहम् ॥' इत्यादौ स्मरणालङ्कारवारणाय वाक्यार्थस्युक्तमिति सङ्क्षेप ।

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ ६३ ॥(—)

इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या। एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥

(३१) दृष्टांतः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १६ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम्, दृष्टोऽन्तः (निश्चयो) यत्र स दृष्टांतः।

Prativastūpamā in a Mālā form may be found in instances like—

If fire burns, what is there to be surprised at? What of it, if again, hugeness is found in mountains? The water of the great ocean is ever saline. Freedom from despondency is but the nature of the good. (63)

Similarly could the figure be traced elsewhere also.

14. DṚṢṬĀNTA.

Whereas 'Dṛṣṭānta' consists in the reflection of all of these.

Gloss—Of these, i. e. of the Common Property etc. Dṛṣṭānta is where the Anta i. e. decision is in sight.

प्रदीपः—चतुष्टयेऽप्युपादानान्मालात्वम्। चतुर्थवाक्य चोपमेयवाचि। दृष्टान्त इति। एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिबिम्बन दृष्टान्तः। दृष्टोऽन्तो निश्चय उपमानिर्वाहकोऽनालङ्कारे इति व्युत्पत्ते.। स च द्विधा—साधर्म्यवैधर्म्यरूपाभ्याम्। तत्र साधर्म्येण

उ० :—वान्संगविशेषनत्वादित्यर्थे तुंबीफलैकत्वप्रयुक्तमहिमाभावविशिष्टो वीणादंडो 'न दृष्टांतस्तथाप्यनेन दृष्टांतेन संगविशेषाभावप्रयोज्यपूज्यत्वाभाववानिति तद्व्यतिरेक आक्षिप्यते। तत्र पूर्वोक्तरीत्या एकविशेषेऽपरविशेषस्य दृष्टांतत्वाभावात्तद्वृत्तिसामान्यावच्छिन्नव्यतिरेक आक्षिप्यते। सिद्धे च तस्मिन्नुपात्तविपरीतदृष्टांतेन तादृशसामान्यान्वयनियमसिद्धौ यत्सामान्ययोरिति न्यायात्तादृशविशेषावच्छिन्नतव्योक्तान्वयनियमसिद्धिः। एवं च तुंबीफलराहित्यवद्वीणादंडसदृशः संगविशेषाभाववान्पुरुष इति बोधः। तुंबीफलवद्वीणादंडसदृशः संगविशेषवान्पुरुष इति च बोधः। यदीति। निम्द्भुतं स्वाभाविकत्वान्नाद्भुतमित्यर्थ। किं तत:, सदैवेत्यनयोरस्थैर्यम्। सतामविषादिता (विषादराहित्यं) अकृत्रिमं। स्वभाव एव नाश्चर्यमित्यर्थ.। (द्रुतविलंबितं

प्रभा :—इति प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ॥ १३ ॥ प्रतिबिम्बनमिति। बिम्बप्रतिबिम्बभावेनावस्थानमित्यर्थ.। प्रतिवस्तूपमातो भेदमाह—यत्रेति। यथा निशांनि विहग-

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम्
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥ ६४ ॥
(Cited in रुद्रट's काव्यालङ्कार ८ ९५)

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥६५॥(—)

No sooner are you seen, than her mind that is aflame with love cools down. Verily, at the sight of the moon does the flower of the lotus plant expand. (64)

This, on the basis of similarity. *As for the one based on dissimilarity* —

When you, who in battle take delight in acts of daring, intended to bring your hand near the sword, the warriors of the enemies fell into a rout. For, particles of dust remain steady (only) in the absence of wind. (65)

प्रदीपः—यथा—त्वयीति । अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः । वैधर्म्येण यथा—तवेति । वैधर्म्यविपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम् ।

उ०ः—वृत्तम् ।) इति प्रतिवस्तूपमा । प्रतिबिंबनम् । बिंबप्रतिबिंबभावः । न त्वैक्यमित्यर्थः । अत एव प्रतिवस्तूपमातो भेदः । न चात्रोपमा । यथेवादिशब्दाभावात् । नाप्यर्थान्तरन्यासः । सामान्यविशेषभावाभावात् । दृष्टांतपदयोगमाह—दृष्ट इति । गृहीतप्रामाण्यक इत्यर्थः । निश्चयः । दार्ष्टांतिकवाक्यार्थनिश्चयः । दृष्टांतवाक्यार्थे गृहीतसहचारेण दार्ष्टांतिकार्थप्रामाण्यनिश्चयात् । त्वयीति । (नायिकासख्या नायकं प्रत्युक्तिः ।) दृष्ट एव दृष्टमात्रे । तस्या मालविकाया (?) । (निर्वाति उच्छ्वसिति । प्रसन्नं भवति । आर्या छन्दः ।) अत्र पद्ये त्वयीत्यत्र सप्तमीनिर्देशाद्धिमांशो-

---

प्रभाः—तीति निर्वाणविकसनयोर्भेदेऽपि सादृश्याद्बिम्बप्रतिबिम्बरूपता । प्रतिवस्तूपमायां तु शुद्धसमानधर्म एवेति भेदः । न च यथा हिमांशोरालोके कुमुदं विकसति तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनः प्रसीदतीत्युपमां विना पूर्वापरार्धयोरसंबन्धान्निदर्शनात्वमाशङ्कनीयम् । निदर्शनायां समानधर्मानुपादानेनार्थबलमात्रप्रयुक्तत्वादुपमाकल्पनायाः इह तु बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मवशेनेति भेदात् । विपर्यय इति । वाते तु नेति

(३२) सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् (अर्थात्) उपमानोपमेयानाम्, धर्मः—

15 DĪPAKA.

That is 'Dipaka' (1) where there is the presentment *once and once only* of the property of what in essence are the matter under consideration and matter not under consideration, (2) and where the same (i e. presentment once) takes place in the case of a word standing in (identical) case-relation to many actions

Gloss —Where there is stated only once the property like action, of the matter on hand and of that not on hand—i. e of course, of the

प्रदीपः—सकृदिति । प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूताना धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादान यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीप

उ०ः—रित्यत्र षष्ठीनिर्देशाच्च मनोभवज्वलितप्रतिनिर्देशस्य रविकिरणज्वलितत्वस्यानुक्तया न्यूनत्वाच्चासङ्गतमिद पद्यम् । अत्र नृपचन्द्रयोर्नायिकाकुमुद्वत्योर्मन कुसुमयोर्मनोभवज्वलितसूर्यकरज्वलितयो निर्गाणप्रकाशयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव । कुमुद्वत्या कुसुमस्य हिमांशुदर्शने विकास इव तस्या मनसस्त्वद्दर्शने उच्छ्वास इति प्रतीयमानोपमाया मन कुसुमयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयो साधारणधर्मत्वम् । अत्र नृपदर्शनमनोभवज्वलितप्रकाशयो कार्यकारणभावनिश्चयो 'यद्यदन्वयानुविधायि तत्तज्जन्यम्' इति व्याप्त्या दृष्टान्तगृहीतसहचारनिश्चयप्रयुक्तया भवतीत्यर्थगति । न च हिमांशोरालोके यथा कुमुद्वतीकुसुम विकसति तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनो हृष्यतीति उपमा विना पूर्वोत्तरार्धयोरसम्बन्धान्निदर्शनामस्त्र । तत्र साधारणधर्मानुपन्यासात् । अत्र वाक्यार्थयो स्वस्वार्थे निरपेक्षत्वात् । निदर्शनाया तत्रापि सापेक्षत्वाच्च । **वैधर्म्येण** । विपर्यये साधर्म्यपर्यवसायिना । **तवेति** । आहवे युद्धे । साहसकर्मण सकाशात् शर्म यस्य । (कृपाण खड्ग । भट्टा योद्धार ।) विशारास्ताम्

प्रभाः—विपर्यय इत्यर्थ । इति दृष्टान्तप्रकरणम् ॥ १४ ॥ अर्थादिति । प्रकृताप्रकृतधर्मैक्ये प्रकृतिसामर्थ्यादित्यर्थ । प्रदीपसाम्यादिति । तथा च दीप इवेतीवार्थ

क्रियादिः, एकवारमेव यत् उपादीयते, तत् (एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात्) दीपकम् । यथा—

> किवणाणँ धण णाआणँ फणमणी केसराइँ सीहाण ।
> कुलवालिआणँ त्थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआण ॥ ६६ ॥ (—)

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा—

Upamana and the Upameya,—there results 'Dipaka,' so called because (the property) standing in one place illuminates the whole sentence

To illustrate —

The wealth of misers, the jewel in the hood of cobras, the mane of lions, the breasts of maidens of (good) family,—how can they be touched unless they (*i e the possessors*) are dead ? (66)

That is again Dipaka when there is presentment once of a word in a particular case relation to many actions To illustrate —

प्रदीपः—साम्यात् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवद्दीपकमित्यर्थः । आद्यं यथा—**किवणाणमिति** । अत्र छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेयाः । अन्त्यं यथा—**स्विद्यतीति** । अत्र वधूरिति

उ०ः—झटिति नश्वरताम् । (अणु प्राणु । अवाते निर्वातदेशे । पांसवः रजांसि । वंशस्थं वृत्तम् ।) **वैधर्म्यविपर्यये** । वाते तु न तथेत्येवंरूपे । अत्राऽऽहत्य वातसन्निधिभङ्गुरत्वास्थिरत्वयोरुपमानोपमेयभाव इति दिक् । **इति दृष्टांतः । अर्थादिति** । प्रकृताप्रकृतयोः सजातीयधर्मसम्बन्धस्योपमायां पर्यवसानात् । सा च व्यङ्ग्यैव वाचकविरहात् । व्यङ्ग्याया अप्यस्या वाच्योपकारकत्वात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव । न तु ध्वनित्वम् । अतोऽत्र नोपमाशङ्का । **क्रियादेरिति** । आदिना गुणादिसंग्रहः । **एकस्थस्येति** । एकत्र तिष्ठति तस्येत्यर्थः । **साम्यादिति** । दीप इव दीपकम् । संज्ञायां कन् । प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन च सादृश्यम् । **किवणाणमिति** 'कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केशराश्च सिंहानाम् । कुलपालिकानां च स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥' (कुलपालिकानाम् कुलवधूनाम् । अमृतानाम् । सचेतनानाम् । एतत् कृप-

प्रभाः—कन् । सैवेति व्याचष्टे—**सकृद्वृत्तिरेवेति** । **किवणाणँ इति** । 'कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केसराणि सिंहानाम् । कुलपालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥' स्पर्शाक्षमत्वं धर्मः सकृदुपात्त उपमाकल्पकः । चन्द्र इव मुखं मनोज्ञ-

स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥ ६७ ॥ (—)

(३२) मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तत् मालादीपकम्। यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते ।
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ॥

The newly-married bride, while in bed, perspires, whimpers, rolls about, turns away, winks, looks obliquely, exults inwardly and (lastly) wishes to kiss. (67)

16. MĀLĀ-DĪPAKA.

If each preceding thing makes a contribution (गुणावह) to each succeeding one, it is 'Mālā-Dīpaka.'

Gloss—That is 'Mālā-Dīpaka' if each succeeding thing is served by each preceding one. To illustrate—

When you arriving on the arena of the battle strung the bow, O king, hear what different things were at once got by what others·

प्रदीपः—कारकस्य सकृद्वृत्ति.। मालेति। गुणावहमुपकारकम्। यथा—संग्रामेति।

उ०ः—णानामित्यादिभिरन्वेति। गाथा मुखविपुला।) उपमेया इति। प्रकृतत्वात्। अन्येषां तूपमानत्वम्। अत्र तत्तदुपमानैः प्रत्येकमौपम्यप्रतीतिः। अत्र क्रिया साधारणधर्मः। गुणो यथा। 'स्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपंक्तिभिः। भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलपंक्तिभिः॥' इति। यत्तु 'वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षन्येषा च शर्वरी। उन्मीलन्ति कदंबानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः॥ माद्यति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः।' इत्यादावावृत्तिदीपकम्। क्वचिच्छब्दस्यार्थस्योभयोर्वा आवृत्तेरिति। तन्न। धर्मस्य सकृदुपादानाभावात्। प्रकृताप्रकृतोभयावृत्तित्वाच्च। एवं च वा-

प्रभाः—मित्यादावुपमावारणायोपमाकल्पकत्वं धर्मविशेषण बोध्यम्। स्विद्यतीति। स्वेदः सात्विको भावः। कू(क)णत्यालिङ्गनोद्यते प्रिये मृदुशब्दविशेष करोति। वेल्लत्यङ्ग सङ्कोचयति। विचलति परिवृत्य शेते। निमिषति त्रपा नेत्रे मुद्रयति। इच्छति न तु करोतीत्यर्थः। अत्र यद्यपि सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वमेव न वा तासामुपमानोपमेयत्वावगमः। तदभ्युपगमे वा तुल्ययोगितैवोचिता न तु दीपकं तथाप्येतद्भिन्नमेव पूर्वस्माद्दीपकाद्विवक्षितम्। उभयानुगतमन्यतरत्वं चैकं लक्षणमिति तात्पर्यम्। केचित्तु—

उ०ः–चक्रकृसोपमैवेत्याहु प्रकाशानुसारिण । **अंत्यम्** । बह्वीषु क्रियासु कारकस्य सकृद्वृत्तिरित्येतत् । 'कारकस्य क्रियासु' इत्युक्त्या क्रिया तिङन्तादिवाच्याऽसत्त्वभूता गृह्यते । असत्त्वभूतायाश्चोपमानत्वाभाव सन्सूत्रे भाष्ये 'न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति' इति ग्रथेन प्रतिपादित इति । अत्रोपमानोपमेयभावाप्रतीति, पूर्वस्मिंस्तु तत्प्रतीतिरिति भेद । एककर्तृकत्वादिधर्मकृतसादृश्यस्याचमत्कारित्वाच्च । इद च प्रकृतानामेव अप्रकृतानामेव प्रकृताप्रकृताना च । अनेकचमत्कारिक्रियावैशिष्ट्येन वर्ण्यकारकोत्कर्षसत्तया चमत्कारित्वेनास्यालङ्कारत्वम् । एतेन दीपके सर्वत्रौपम्यस्य गम्यत्वादस्य दीपकत्व चिन्त्यम् । स्विद्यतीत्युदाहरणे क्रियाणा सादृश्यागतावपि सर्वासा प्रकृतत्वात्कारकतुल्ययोगितात्वमेवोचितमिति च परास्तम् । तुल्ययोगिता त्वौपम्यगर्भैवेति वक्ष्यते । **स्विद्यतीति** । स्वेद सात्त्विको भाव । दयिते परिरम्भोद्यते कूणति मृदुशब्द करोति । ततोऽप्यनिवर्तिनि वेल्लति सकोचमालम्बते । विचलति परिवृत्य शेते । निमिषति मृषा नेत्रे मुद्रयति । अत नवोढात्वेन बहिरप्रकाशात् । चुम्बितुमिच्छति न तु चुम्बति । (गीतिश्छन्द ।) अत्र **वधूरिति** । शयने इत्यपि बोध्यम् । **यथोत्तरेति** । अस्य वीप्सितत्वादाद्यमित्यत्रापि वीप्सा बोध्या । **संग्रामेति** । खण्डप्रशस्तौ पद्यमिदम् । सग्रामरूपागणगतेन । निर्भयसचरणीयत्वेनागणता । चापे समारोपिते ज्याविशिष्टे कृते इत्यर्थ । (शार्दूलविक्रीडित छन्द) । अभवन्मतयोगदोषपरिहाराय सप्राप्ते इत्यादि पाठातरकल्पनम् । आसादितमिति नपुसकानपुसकयोरेकशेष एकवत्त्व च । अत्र कोदण्डेनारिशिर प्रापयता शरा उपक्रियते, शरैरपि

प्रभा–प्रकृताप्रकृताना सकृद्धर्मोक्तिर्दीपकमित्येव लक्षणम् । क्रियाणा प्रकृताप्रकृताना यत्रैककारकान्वयस्तत्राप्येतल्लक्षणान्तर्गतत्वमेव । यथा—'वसु दातु यशो धातु विधातुमरिमर्दनम् । त्रातु च मादृशान् राजन्नतीव निपुणो भवान् ॥' अत्र वसुदानस्वत्राणरूपयो प्रकृतयो क्रिययोररिमर्दनयशआधानयोश्चाप्रकृतयोरेकस्य नृपरूपकारकस्यान्वय इति पूर्वलक्षणाक्रान्तत्वेन दीपकान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । स्विद्यतीत्यादौ सर्वक्रियाणा प्रकृतत्वे तु तुल्ययोगितेत्याहु । **सङ्ग्रामेति** । सप्राप्त इत्यादिपाठान्तरकल्पन सप्तमोक्तदोषवारणाय । अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशरोपकारहेतुत्व शराणा चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्व शिरसश्चोत्तमस्वामिलाभरूपभूमण्डलोपकारहेतुत्व भूमण्डलेन कीर्तिमासादयता नृपोपकारकरण नृपेण च कीर्तेर्लो-

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ ६८॥ (—)
(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण. १.)

(३४) नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । क्रमेणोदाहरणम्—

by the bow, the arrows; by the arrows, the head of the foe; by it (i. e. head) too, the globe of earth; by that (i. e. globe of earth), yourself, by yourself again, incomparable fame, and by fame, the three worlds. (68)

17. TULYAYOGITĀ.

While the property, (stated) once, of specific things, is what constitutes 'Tulyayogitā.'

Gloss:—Specific i. e. only such as are under consideration, or only such as are not so. Instances in order:—

प्रदीपः—स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहूपमानसम्बन्धात्मापरो विशेष इति न ते लक्षिता. । इह तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालाभावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति । **नियतानामिति** । नियताना प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तरं 'यदुपादीयते' इति शेषः । सकृत्पदो-

उ०:—भूमण्डल प्रापयद्भिररिशिरः, शिरसाऽपि सत्वायकं त्वा लंभयता भूमंडलं, भूमंडलेन च कीर्तिमासादयता नृपतिः, नृपेणाऽपि त्रैलोक्यं व्यापयता कीर्तिः, इति पूर्वपूर्वेभ्यः परस्य परस्योपकारः । एकस्या आसादनक्रियायाः संबंधाद्दीपकता । अत्र शरादीनामरिशिरःप्रभृतीनां च सादृश्यमपि व्यंग्यम् । **इति दीपकम् । प्राकरणिकानामेवेति** । एवं च प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तित्वे सति औपम्याक्षेपकत्वं लक्षणम् । सत्यंतेन दीपकव्युदासः । न चाक्षेपलभ्यमाम्ये व्यतिरेकभेदेऽतिव्याप्तिः । तत्रोपमेयाधिक्यकृत एव चमत्कारः न तु साम्यप्रतीतिकृत इति विशेषात् । उपमेयानाधिक्येन विशेषणान्न दोष इत्यन्ये । औपम्यं चात्र गम्यम् । तत्प्रयोजकसमानधर्मोपादानात् । वाचकाभावाच्च । धर्मवाचकपदैस्त-

प्रभाः—कत्रयव्यापनाद्योपकारजन(न) मित्यवगन्तव्यम् । इति दीपकप्रकरणम् ॥ १५ ॥
नियतानामिति । प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तिधर्मस्य सकृदनेकान्वयित्वं तुल्ययोगित्वेत्यर्थः । प्रतिस्वं प्रत्येकम् । यथा युगं विरचितस्मितमित्यादौ ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ६९ ॥ (—)

कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ७० ॥ (—)

(३५) उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

Your pale, lean face, your passionate heart, and your sluggish body, very much betray, O friend, the chronic (क्षेत्रिय) disease inside the heart (69)

Of what worth is a row of lotuses, white, red and blue, *vis a vis* your eyes possessing graceful charms? The nectar, the moon, and the lotus, *vis a-vis* your face, get beaten at once (70)

18 VYATIREKA

Where there is the transcendence above the Upamāna of the other, the figure too is named as such ('*Vyatireka*' i e transcendence)

Gloss —Of the other, i e of the Upameya Vyatireka i e transcendence.

प्रदीपः—यदानायत्र प्रतिस्व भिन्ना धर्मा एकस्यैव वा सर्वेनोपादानं तत्र नातिप्रसङ्गः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—पांडुयिति । अत्र प्रकृताना विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनाऽऽवेदनाख्यो धर्म उपात्त । न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—कुमुदेति । अत्र कामिन्या वर्णनीयत्वादप्राकरणिकाना कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्धे कापदव्यङ्ग्योऽधिक्षेप उत्तरार्धे प्रतिहतत्व चोपात्तम् । उपमानादिति । अन्यस्योप-

---

उ०ः—तद्रूपेण धर्मभानेऽपि सादृश्यत्वरूपेणाभानात् । पांडुविति । क्षाम कृश सरस सानुरागमन्तरससहित च । अत एव अलस बाह्यक्रियायामक्षमम् । नितान्तमित्यतिशयार्थक सर्वान्वयि । क्षेत्रियो देहान्तरे चिकित्स्यो देहपर्यन्तस्थायीति फलति । (आर्या छन्द ।) प्रकृतानामिति । विरहानुभावत्वेनेत्यर्थ । वदनादीनाम् । पाडुत्वादिविशिष्टानाम् । न तूपमानरोगेति । उपमानरोगज-

---

प्रभाः—एकस्यैव चेति । यथा—'दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधापि मधुरैव । तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र सलग्नम् ॥' इत्यादावित्यर्थ । रस शृङ्गारोऽमरसश्च । क्षेत्रियोऽचिकित्स्यो राजयक्ष्माख्य । न तूपमानेति । विप्रलम्भेऽपि (उप)-मानभूतरोगधर्मतयेत्यर्थ । इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १६ ॥

क्षीण· क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नित्यम्।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥ ७१ ॥

(Cited in रुद्रट's काव्यालकार, ७ ९०)

After it has waned and waned, the moon still waxes time and again while youth, once past, never reverts. Have done with it (i e. pride) Be reconciled, O beautiful lady! (71)

प्रदीपः–मेयस्य। व्यतिरेको विशेषेणातिरेक आधिक्यम्। स एव। व्यतिरेक एव। कश्चित्तु—"यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति

उ०ः–पाडुतादीत्यर्थ। 'अत्रावेदनक्रियया विरहरोगयोरौपम्यप्रतीति। वर्ण्यनायिकासबंधित्वेन विरहरोगयो प्राकरणिकत्वम्। अचिकित्स्यत्वरूप क्षेत्रियत्व साधारणो धर्म' इत्यन्ये। अत्र क्रियारूपधर्मैक्यम्। कुमुदेति। (कान्ता प्रति कस्यचिदुक्ति।) प्रसादे कुमुदसाम्यम्। माने (रक्त) कमलसाम्यम्। प्रकृतदशाया नीलनीरजसाम्यम्। ललितो मनोहर। विलास कटाक्ष। प्रतिहत निर्जितम्। एकपदे युगपत्। आननस्येत्यस्य 'अग्रे' इति शेष। (पुष्पिताग्रा छन्द।) अधिक्षिप्तत्वेन प्रतिहतत्वेन च तेषां परस्पर साम्य प्रतीति। अत्र साम्यप्रतीतावपि तान्मात्रकृतो न चमत्कार। किं त्वेकधर्मान्वयकृतोपि। अतो गम्योपमया न निर्वाह। 'जगाल मानो हृदयादमुष्या विलोचनाभ्यामिव वारिधारा' इत्यत्र न तुल्ययोगिता। सादृश्यप्रतीत्यैव चमत्कारात्। 'चद्र इव सुदर मुखम्' इत्यत्र च न दीपकम्। एवं 'प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया' इत्यत्रापीयमेव। प्रदीयते पराभूतिरिति शब्दस्य श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायेनाभिन्नीकृततदर्थस्य वा धर्मस्यैक्यात्। तादृशधर्मेण तयो साम्यप्रतीतौ हिताहितविषयतुल्यकर्तृत्वरूप व्यग्यं वाच्यराजोत्कर्षकतया गुणीभूत प्रतीयते इत्यन्यत्। नैतावताऽस्य तुल्ययोगितातरत्व वक्तु युक्तम्। 'लोकपालो यम पाशी श्रीद शक्रो भवानपि' इत्यत्र तु उक्तं दीपकमेवेति दिक्। इति तुल्ययोगिता। आधिक्यम्। गुणविशेषकृत उत्कर्ष। स एवेति। योगेनैव लक्षणलाभात् न व्यतिरेकनामालंकार

प्रभाः–विशेषेणेति। तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषनस्तद्बोधकशब्दाभावान्नातिव्याप्ति। स एवेति। न तूपमेयादुपमा-

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत् केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम्। अत्र यौवनगताऽस्थैर्याधिक्य हि विवक्षितम्।

(३६) हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये, साम्ये निवेदिते ॥ १९॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते, श्लिष्टे तद्वत् त्रिरष्ट तत्।

In cases like this, some have asserted that there is the transcendence of the Upamana above the Upameya That is improper Since here what is intended to be driven at is the transcendence in the matter of the instability of youth.

It (i e. the figure) is possible in varieties numbering thrice eight (i e 24) 1 when the two reasons are stated 2-4 in three cases of non statement,–the similarity being conveyed (I) by Expression or (II) by Implication, or (III) being suggested (4 × 3 = 12), likewise when it (i e similarity is based on Paronomasia (4 × 3 = 12) (12 + 12 = 24)

प्रदीपः – लक्षणम्। कथमन्यथा—क्षीण इत्यादिसमह । अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उत्कर्ष । क्षैण्येऽपि पुनर्वृद्धे " इत्याह। तन्न युक्तम्। अस्थैर्य हि तस्योपमानता। तदाधिक्य चोपमेये यौवन एवात्र विवक्षितम्। तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्त वच । एव विभ-

---

उ०: – इत्यर्थ । उपमानादित्युक्ते 'कुसुदादतिरिच्यते मुखम्' इत्यादौ नायमलकार । (**क्षीण इति** । विरम । 'अभिमानात्' इति शेष । अभिमान त्यजेत्यर्थ । प्रसीद । प्रसन्ना भव । अनिवर्ति न प्रत्यावर्तते । यातम् गतम्। आर्या छन्द ।) **पुनर्वृद्धेरिति** । यौवन तु न तथेति उपमेयस्य न्यूनतेत्यर्थ । **अस्थैर्ये हीति** । अय भाव । न ह्यत्र चन्द्रयौवनयो सादृश्यम्। किं तु तत्क्षययो । तत्र चन्द्रक्षयस्य वृद्धिबाध्यतया न्यूनत्वम्। यौवनक्षयस्य त्वबाध्यतयाधिक्यम् । मानप्रसादनानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वात् इति । अस्थैर्यं क्षय । एव ह्यत्र वाक्यार्थ—चन्द्रो हि पुन पुनरागमनेन लोके सुलभोऽतो न तादृशमाहात्म्यशाली । इद पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरतरायैर्विदग्धया भवत्या मुधा गमयितु न साम्प्रतमिति । अन्यथा 'कि-मिति अस्य चन्द्रस्य यौवनस्य कृते मया मानादिरस्यते यातु नाम यौवनम्' इति

प्रभा :– नस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थ । एतदेव दूषयितुमुपन्यस्यति—यश्चित्त्विति। अत्रानुपादानेति । श्लेषस्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थ । साम्यस्य श्रौतत्वे आर्थत्वे आक्षि

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षकारणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्, एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते; आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदाः, आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव; एवं द्वादश। एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः। क्रमेणोदाहरणम्—

Gloss:—The reason of transcendence, i. e. (a) the cause of the superiority of the Upameya; & (b) the cause of the inferiority of the Upamāna: (1) the statement of them both; Three cases of non statement viz. (1–2) non-statement of either or (3) of both. These four varieties when the Upamāna-Upameya relation is conveyed by Expression. (5–8) By the process of Implication of similarity the same four varieties afore-mentioned. (9–12) And when the similarity, is suggested as many varieties. Thus twelve. (12–24) These become possible with Paronomasia also. Hence *twenty four* varieties in all Instances in order.—

प्रदीपः—जते—हेत्वोरिति। व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू। उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च; तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः। अनुपादाने तु त्रयो भेदाः। प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात्। तदेव चत्वारो भेदाः। ते च प्रत्येकं त्रिधा। साधर्म्यस्य क्वचिदिवादिना शब्दशक्तेः प्रतिपादनात्। क्वचित्तुल्यादिशब्देनार्थशक्त्या। क्वचिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति द्वादश भेदाः। ते च प्रत्येकमश्लिष्टे श्लिष्टे च शब्दे इति चतुर्विंशतिभेदाः स इत्यर्थः। तत्राश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दे साम्ये यथा—

उ०:—प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्यापुष्टतापत्तेः। प्रियहितकारिण्या दूत्या हीदं वचनम्। एतेन 'रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायाति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि। कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः॥' इत्यत्रोपमेयन्यूनतापर्यवसायी व्यतिरेक इत्यपास्तम्। सशोकत्वेन तद्गम्यचेतनत्वसहृदयत्वादिभिर्गुणाधिक्यस्यैव सत्त्वात्। न च न्यूनत्वपदेनापकर्षो विवक्षितः। स च शोकस्य स्वरूपेणापकृष्टत्वादस्त्येव। वाच्यार्थबोधकालिकोत्कर्षापकर्षयोरेव तदलंकाररूपत्वादिति वाच्यम्। प्रकृतवाक्यार्थानुगुणधर्मवत्त्वस्यैवाधिक्यपदार्थत्वात्। 'परमचेतनत्वमेव सम्यक् न पुनः प्रियावियोगादिजन्यशोकास्पदं चैतन्यादि' इति पर्यवसानेन तस्य प्रकृतवाक्यार्थभूतविरहानुगुणत्वात्। अत एव प्रियावियोग-

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।
अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥ ७२ ॥ (—)

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र इवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।
नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥ ७३ ॥ (—)

In the event of the defeat of a host of enemies, hauteur does not affect this (king) of supreme courage, whose sole helper is his sword, as it does other lay persons (72)

In this very instance, three more varieties become possible, according as 'Tuccha' and 'Mahā-dhrteh' are dropped, each one in turn or both simultaneously *The same holds good in other instances (i e of implied or suggested or paronomastic similarity) also Here the similarity is expressed owing to the presence of the word* 'Iva.

Though, the sword be his sole helper, he, in the event of the defeat of a host of enemies is not affected by pride like other lay men, possessed of great courage as he is. (73)

प्रदीपः – असीति । अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाधृतित्वं च हेतुः । इवशब्दसत्त्वाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमेणानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽपि शाब्दौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयोपादान एवाऽऽर्थसाम्ये यथा— असिमात्रसहायोऽपीति ।

उ० : – यदपि तुल्यमित्यर्थक्रमाश्रयो सर्ने तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम् । एतेनोपमालङ्कारदूरीकरणमेवात्र चमत्कारि । रसाद्यनुकूलतया कुत्रचिदङ्गात् भूषणापसरणमिव रसानुसारेण क्वचिदलङ्कारवियोगोऽपि शोभावह इति ध्वनिकृदुक्तमनुसन्धेयम् । एवं 'हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः' (नैषधकाव्ये नवमसर्गे १२३ पद्यम्). इत्यत्र नलमहीपतेः स्वनिन्दया लब्धनिर्वेदानिशापरूपप्रदर्शनावसरे दूषणत्वन्यूनतायाः एवानुगुणत्वेनाभिव्यञ्जकत्वात् । एवं 'न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः । तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥' इत्यादावपि कठोरतीक्ष्णत्वरहितस्य भुवनत्रयजये

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

> इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।
> आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥ ७४ ॥ (—)

Here the affix 'Vat' is used in the sense of 'Tulya'. Hence the similarity is implied.

This lady possessing lovely eyes excels, with her spotless face that has vanquished (lit. enslaved) the beauty of the red lotus, the spotted moon. (74)

प्रदीपः—अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदनय द्रष्टव्यम् । हेत्वोरुक्तावेवाक्षिप्ते साम्ये यथा—**इयमिति** । अनाकलङ्कित्वकलङ्कित्वे हेतू समुपात्तौ । इवादीनां तुल्यादीनां चाऽभावादाक्षिप्तमौपम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदनय पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । न चाक्षिप्तभेद उपमाया शङ्कनीय । जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरेकेण

उ० :—उत्कर्षातिशयप्राप्त्याऽभावरूपविशेषणस्याप्याधिक्यमात्रसंपादकत्वान्न दोष इत्यलम् । **असीति** । (असिरेव सहायो यस्य । प्रभूता येऽस्य तेषां परा भवे सति । स्मय गर्वे ।) मात्रेण सहायान्तरव्यवच्छेद । स्मयाभावोऽत्रोत्कर्षपर्यवसायितयाधिक्यरूप । अत्र प्रतीयमानमपि सादृश्य गुणान्तरकृतस्वनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेण तिरस्कृतमिति तत्तिरस्कारकतयाऽस्य चमत्कारातिशयजनकत्वम् । तिरस्कार्यतयौपम्यगर्भत्वव्यवहारोऽत्रेति बोध्यम् । आधिक्यवर्णनाभावे सादृश्य पर्यवस्यतीत्येतावता तद्गर्भत्वव्यवहारात् । एतेनैकगुणपुरस्कारेण सादृश्य निषेधे गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वादुपमागर्भत्वमस्येत्यपास्तम् । किं चान्यधर्मेण प्रसिद्धसादृश्यस्यैतद्दशाधिक्यप्रतिपादनद्वाराऽभावस्यापर्यवसानस्य वा प्रतिपादनम् । स चाविशेषात्सर्वधर्मप्रयुक्त एवेति तदप्ररोहात् । 'मयं तुल्याम चल्याऽपि पङ्कजम्' इत्यादौ सर्वथैव सादृश्यनिषेधाच्च । 'देवदत्तेन सदृशो यज्ञदत्त किं तु धनमस्याधिकम्' इत्यादौ उत्कृष्टविद्यादित्वेन प्रसिद्धदेवदत्तेन विद्यादिकृतसादृश्यं प्रतीयमानमप्यपकृष्टमिति दिक् । **क्रमेणेति** । 'नूनमन्यजनस्येव' इति 'न स्मयोऽस्य महीपते' इति च पाठे इत्यर्थ । **आक्षिप्ते इति** । व्यंग्ये इत्यर्थ । (इयमिति ।) दासीकृता पद्मश्रीर्येन तेनाकलङ्केनाननेनेत्यन्वय । **अत्रैवेति** । 'आननेन मनोज्ञेन' इति 'जयत्यमृतदीधितिम्' इति च पाठे

अथेवादि-तुल्यादि-पदविरहे आक्षिप्तैवोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः ।
अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः ॥ ७५ ॥ (—

अत्रेवार्थे वतिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । शाब्दमौपम्यम्

अखण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपतिः ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥ ७६ ॥ (—)

अत्र तुल्यार्थे वतिः, कलाशब्दः श्लिष्टः ।

Here, the Upamā is of course suggested in the absence of words such as 'Iva' or 'Tulya.'

The virtues (by Śleṣa, fibres) of this (king), who earnestly serves those advanced in learning owing to his having subdued the senses, and whose excellences are too profound, are not perishable like those (i e fibres) of the lotus. (75)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Iva' The word 'Guna' is paronomastic. The similarity is 'Expressed'

Behold! This glorious king, the circle of whose allies is undisrupted (by Śleṣa, with the full orb), has never suffered a depletion of arts (by Śleṣa, digits) like the moon (76)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Tulya The word 'kala' is paronomastic

---

प्रदीपः – विषयापहारात् । अथ श्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुभयोः शाब्दमौपम्यं यथा-जितेन्द्रियेति । अत्र श्लिष्टो गुणशब्दः । तदर्थस्यातिगाढत्वभङ्गुरत्वे च हेतू समुपात्ते । इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाऽऽर्थे साम्ये यथा-अखण्डेति । अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः । कलावैकल्यतदभावौ हेतू इत्योपात्तौ । तुल्या

उ० : – इत्यर्थः । जितेति । विद्यावृद्धाः पण्डिताः । विद्या च वृद्धाश्चेति वा । अतिगाढो विरोधिसहस्रैरप्यनुच्छेद्यः गुणो धैर्यादिर्यस्य । (भङ्गुरा नश्वराः ।) गुणाः पण्डितत्वादयस्तन्तवश्च । पूर्ववदिति । 'सत्कर्मनिरतस्यास्य' इति 'न तामरसतन्तुणा' इति च पाठे इत्यर्थः । अखंडेति । मण्डलं राजचक्रं बिम्बं च, श्रीः सम्पत्तिः शोभा च, कला कौशलं चन्द्रषोडशांशश्च । जातु कदापि । कलावैकल्येति । अखण्डमण्डलत्वश्रीमत्त्वे हेतू इत्यन्ये । चिन्त्यमिति । कलावैकल्यतदभावयोर्हेतुत्वेन तदनुपादाने भेदः [illegible] स्यात् । हेतुभूतधर्मवाचकस्य तदाश्रयवाचकस्य वा श्लिष्टत्वे श्लिष्टभेद इति भावः । "बहुव्यापिनोऽप्येष श्रीमद्गुणदर्शनम् ।

मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालाव्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि भेदा एवमूह्याः, दिङ्मात्रं चोदाह्रियते, यथा—

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः ।
रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ ७७ ॥ (—)

अत्र तुल्यार्थे वतिः । विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः ।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥ ७८ ॥ (—)

अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । यथा वा—

Vyatireka, like Prativastūpamā, is possible also in the Mala form. Its varieties too could be imagined likewise It is illustrated only in a broad outline For instance —

Your outlook (by Śleṣa, eyes) is not unjust (by Śleṣa, odd in number) like Hara's, nor have you, O mighty lord! like Hari, spurned the mighty Law (by Śleṣa, the demon Vṛṣa), nor have you, like the sun, ever oppressed the earth with extremely unbearable taxation (by Śleṣa, rays) (77)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Tulya.' and the words 'Visama' etc. are used paronomastically

The sun there, whose light is rolled up at night, is outstripped by this glorious king whose prowess is ever on the rise (78)

For, here the Upamā is suggested The word 'Bhāsvat' is used paronomastically Or as in

---

प्रदीपः—र्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्रानुपादानत्रय चिन्त्यम् । अयमेव मालारूपो यथा—हरवदिति । पूर्ववत् । तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा—नित्योदितेति । अत्र भास्वतेति प्रतापेति च श्लिष्ट पूर्वार्धोपात्त हेतुद्वयम् । इवादेस्तुल्यादिशब्दाना चाभावादाक्षिप्तैवोपमा । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रय द्रष्टव्यम् । निर्जितजयत्यादिशब्दाभा-

---

उ०ः—न निशान्तरनजातु दृश्यतां-वसुधाधिप ॥' इति पाठेन बहुलश-ब्दे श्लेषसत्वात् अखण्डमण्डलमल्लानैकल्पयोर्हेत्वोरनुपादानेऽपि समन्वयेनानुपा-दानत्रयम् । बहुत्र कृष्णपक्ष विपुलश्चेत्यन्ये । हरवदिति । वैषम्य त्रित्वं पा-रुष्य च । विधूत कम्पित । वृषो वृषासुर बलीवर्दश्च धर्मश्च । सत्यभामापरिणयने कृष्णेन सप्तवृषास्कन्दनात् । कर किरण राजभागश्च । तापिता उद्वेजि-ता दाह प्रापिता च । भूर्धरणिस्तत्स्थलोकश्च । (आर्या छंद ।) अत्र विषमद-

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं
बिम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम् ।
यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र
तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥ ७९ ॥ (—)

When (*in spring*), *in the nights, wine–not the face(s) of women–would quench the thirst of youths drinking hard* (*the wine, and the faces by way of kissing*) the wine and faces, in which the orb of the moon seemed to flash in virtue of their being clear by nature, which breathed alike unartificial and charming aroma, and of which wine possessed the bright hue (प्रभा) of the Bimba, and the face(s) possessed lower lips with the same hue! (79)

प्रदीपः – येऽपि श्लिष्टविशेषणेनौपम्याक्षेपादप्ययं भेदः संभवति। यथा—स्वच्छात्मतेति।

उ० : – श्लिष्टमपकर्षहेतुरुपात्तं । समदृष्टित्वमुत्कर्षहेतुर्नोक्तं । बहूपमानापेक्षया आधिक्यवर्णनान्मालाऽत्रेति बोध्यम् । **नित्येति** । प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टतापश्च । भास्वता कान्तिमता रविणा च । त्रियामा रात्रिः । **आक्षिप्तैवेति** । विनिर्जित-पदाक्षिप्तैवेत्यर्थः । **द्रष्टव्यमिति** । 'समरासक्तमनसा' इति 'पङ्कजा-चलितदनः' इति च पाठे इत्यर्थः । अत्रेदं चिन्त्यम् । उपात्तवैधर्म्यांशे श्लेषेणैव व्यतिरेकस्य श्लेषमूलकत्वमुचितम् । न तु यत्र कुत्रापि श्लेषेणेति धृतमेदत्रय चिन्त्यमेव । न च यत्र द्विजसुरालयमातरिश्वादिशब्दवेद्येषूपमानोपमेयेषु स्वश-ब्दोपात्त एव श्लेषो व्यतिरेकोत्थापकस्तत्रैतदुदाहरणं सूपपादम् । तत्र स्वशब्द-वेद्यस्यैव वैधर्म्यस्य संभवादिति । **स्वच्छेति** । स्वच्छात्मत्वं निर्मलत्वमेव गुणस्तेन समुल्लसितं प्रतिबिंबितमिंदुबिंबं यत्र । मुखेऽपि कपोले चन्द्रप्रतिबिंबात् । मधुपक्षेऽ-प्येवमेव । यद्वा समुल्लसितेंदुबिंबमिति रूपकम् । मुखपक्षे समुल्लसितत्वं पूर्णत्वम् । यद्वा स्वच्छात्मता चिक्कणता सैव उत्कर्षकत्वेन गुणः । बिंबप्रभोऽधरो यत्रेति मुखपक्षे । मधुपक्षे बिंबप्रभां धरति तत् । (बिम्बप्रभाया धरं धारकम् ।) जीर्णमधुनो रक्तत्वात् । अकृत्रिमो मुखवासनादिकं विना गन्धतरयोगं विना च हृद्यो गन्धो यस्य । अतीव अतिशयेन । यूना मधु तृष्णां पानेच्छां जहार नाननम् । अधरपानेच्छया अनिवृत्तेरित्यन्वयः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अङ्गनानामाननं मधुसदृशं हृद्यगन्धादिमत्त्वादित्येवं श्लिष्ट-

अत्रेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते । एवंजातीयका श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः संभवन्ति, तेऽपि अनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

Here, even in the absence of words like 'Iva and 'Tulya there comes to be conveyed an Upama, of course one that is suggested by the paronomastic adjectives Even other varieties of this type become possible if a word that could be used paronomastically (in two senses) happens to be used separately They also might be conceived likewise

प्रदीप. – स्पष्टम् । श्लिष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथगुपादानेऽप्येवंजातीयका भेदाः संभवन्ति, तेऽनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

उ०: – विशेषणैरौपम्याक्षेपेऽपि तृष्णां जहार नाननमित्यतो वैलक्षण्यात् व्यतिरेक इति बोध्यम् । अत्र सर्वलोकलभ्यत्वपुण्यैकलभ्यत्वरूपौ तृष्णाहरणाहरणरूपोत्कर्षापकर्षहेतू नोक्तौ । उक्तेषूदाहरणेषु अयमस्मादधिक इति व्यतिरेकाकारो गम्य एव । 'इंदोः पद्माच्चाधिकं मे प्रियाया वदनं मतम् । विलासैर्हृद्यगन्धैश्च' इत्यादौ तु वाच्य एव । अयमेवात्रानुभवपर्यवसायी युच्यते । 'प्रियाया वदनेनेदं पङ्कजं सदृशं न हि । विलासे शोभमानत्वाद्विकासित्वाद्विधूदये ॥' इति पद्ये प्रतीपालंकारतिरस्कारको व्यतिरेकः । 'निष्कलंक निरातङ्क चतुःषष्टिकलाधर । सदापूर्ण महीप त्वं चंद्रोऽसीति मृषा वचः ॥' इत्यत्र रूपकतिरस्कारकोऽयम् । 'दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य । कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥' इति पद्ये केवलपदस्वारस्येन अनयोः केवलं आकारपदवाच्यत्वतदभावपदवाच्यत्वाभ्यां आकृतेश्च भेदः, गुणैस्तु साम्यमेव । दृढतरेत्यादिविशेषणसाम्यादितरगुणैश्चेति प्रतीतेर्गम्योपमैवालंकारो न त्वयम् । आधिक्यस्याचमत्कारित्वात् । कृपणस्योपमेयत्वे तद्गतत्वाभावाच्च । औपम्यतिर-

प्रभा – इवे सत्वे सति श्लेषे कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्यानुक्तौ श्लेषस्य निरालम्बनत्वापत्तेरित्याशयः । पृथगुपादानेऽपीति । उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादानेऽपीत्यर्थः । यथा– 'अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् । सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्रसान्तरविज्ञनो वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥' इत्यादौ । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽतिमधुरार्थः । नान्यथा किं त्वतिमधुराणि । अत्रोपमानभूतेष्वमृतादिषूपमेये चाधरेऽतिमधुरत्वं

**(३७) निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥ २० ॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।**

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्व वा विशेष वक्तु निषेधो (निषेध इव) य. स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेप । क्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि किंपि कीएवि कएण णिक्किव भणामि अलमह वा ।
अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्स ॥ ८० ॥ (—)

19 ĀKṢEPA

Where, with a view to driving at a particular feature of the matter that needs to be stated, an exception is taken to a thing yet to be spoken or already spoken there results the figure Akṣepa which (thus) is regarded to be of *two* kinds.

Gloss –Where in order to hint at the particular feature–viz either that it is difficult to describe it, or that it is too obvious,– of the matter intended to be stated, which since it is relevant cannot be held back, an exception (an exception in appearance) comes to be taken to it, there takes place 'Akṣepa, which is of two kinds according as it relates to the matter about to be spoken or already spoken Instances in order —

Come along O ruthless one, I *speak something on behalf of some* lady Or have done with it! Let her die who sets about doing things recklessly I would not speak' (80)

प्रदीप –निषेध इति । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वचनार्हस्य यो निषेध स आक्षेप । निषेधो निषेध इवेत्यथ । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्ते । तत्प्रयोजनमाह–विशेषाभिधित्सयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वमुक्तविषयेऽति प्रसिद्धत्व चति विशेष । विभजते–**वक्ष्यमाणेति ।** तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—ए

उ० : –स्फाराभाग्राचेति दिक् । इति व्यतिरेकः । **वक्तुमिष्टस्येति** । अस्य व्याख्या वचनार्हस्येति । अवचनानर्हस्येति वा पाठ । **निषेधः** । अभिधाननिषेध । अनपेक्षिताभिधाननिषेधस्य 'न पद्म मुखमेवैतत्' इत्यादेश्च वारणाय षष्ठ्यतत्तृतीयाते । **निषेध इवेति** । अभिधाननिषेधेऽप्यभिधेयानिषेधात् विशेषप्राप्त्यर्थमेवाभिधानस्यापि निषेधादिति भाव । **अर्थगत्येति** । तस्य प्रकृतत्वादेवाभिधातु पतितस्य क्रियमाणो निषेधो बाधित सन्नाभासत्वे पर्यवस्यन् विधेराक्षेपक इति भाव । केचित्तु व-

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ ८१ ॥ (—)

The moon light, the pearl-necklace, the sandal-paste, the molten moon-stone, the camphor, the plantain tree, the coils of lotus fibres, the leaves of the lotus-plant,-Ah! these tend, due to you who dominate her mind from within, to produce the action of a heap of fiery sparks! Alas! What use talking about it? We forbear speaking! (81)

प्रदीपः—एहीति । अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः । उक्तविषयो

उ०ः—क्तुमित्युपलक्षणम् । करिष्यमाणस्यापि निषेधः आक्षेपः । 'तां सुंदरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते' इत्यत्र करिष्यमाणवाणीप्रवृत्तेर्निषेधो वर्णनीयस्यानिर्वाच्यतां व्यनक्तीत्याहुः । (ए एहीति ।) 'ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणामि अलमथ वा । अविचारितकार्यारंभकारिणी म्रियतां, न भणिष्यामि ॥' किमपि तत्पीडातिशयरूपम् । ए इति सामर्षे संबोधनम् । अलमथवेति पूर्वाक्षेपे । अविचारितेत्यादि तु त्वत्प्रेम्णः स्थैर्यास्थैर्ये अविचार्यैव प्रवृत्तेत्यर्थकम् । अलमित्यनेनैव निषेधलाभे 'न भणिष्यामि' इति पुनः कथनं खेदातिशयद्योतकम् । (आर्या जघनविपुला ।) अत्र नायिकासंतापातिशयोऽवश्यं वक्तुमिष्टः, न चासौ विशिष्य वक्तुं शक्य इति व्यंजयितुं निषिद्धः । नायकं प्रति दूत्युक्तिः । एवमग्रेऽपि । ज्योत्स्नेति । (ज्योत्स्ना चंद्रिका । मौक्तिकदाम मुक्ताहारः ।) शीतांशुकांतद्रवः चंद्रकांतमणिजलम् । आः इति खेदे । अंतर्मानसम् मानसमध्ये । प्रभवता दाहकरणसमर्थेन । प्रनसतेति वा पाठः । त्वया करणभूतेन । अतो दुःसमाधानत्वम् । प्रभवतेति पाठे प्रभोरनभियोज्यत्वम् । (स्फुलिंगोत्करः

प्रभाः—पृथगुपात्तम् । प्रियादर्शनच्छद्मादन्यत्त्वाद् स्यादिति भक्त्या तस्यानिस्वादुत्वप्रन्ययात् । इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ निषेध इवेति । निषेधाभास इत्यर्थः । ए एहीति । 'अये एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यलमथवा । अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्ये ॥' निषेधाभासवद्विध्याभासोऽप्यलंकारोऽयं । यथा—'गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥' इत्यादौ । इत्याक्षेपप्रकरणम् ॥ १८ ॥

(३८) क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥२१॥

हेतुरूपक्रियायाः निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—

20 VIBHĀVANĀ

Where the Effect is in evidence even when the cause (क्रिया) is denied, the figure resulting is 'Vibhavanā'

Gloss —Even when action which constitutes the cause is denied, if there is the manifestation of the effect of the same, the figure is 'Vibhāvanā To illustrate —

प्रदीपः–यथा—ज्योत्स्नेति । क्रियाया इति । वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधे कार्यवचनं विभावना । न च विरोध । स्वाभाविकत्वस्य

उ० :–अग्निकणसमूह तस्य व्यापार दाहोत्पादनम् । तदर्थम् । शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र वियोगिनीना ज्योत्स्नादि स्फुलिंगायते इत्यत्रातिप्रसिद्धत्व विशेष व्यञ्जयितु ज्योत्स्नादीन्युक्त्वा तत्कथन प्रतिषिद्धम् । अत्र व्यंग्येनाशक्य वक्तव्यत्वादिना व्यंजक वाच्यमेव चारुत्वमावहतीति गुणीभूतव्यंग्यता । यत्तु वामनेन 'उपमेये सति किमुपमानेनेत्येवमुपमानाक्षेप आक्षेप' इत्युक्तम् । तत्तु वक्ष्यमाणप्रतीपरूपतया गतार्थम् । **इत्याक्षेपः** । **कारणेति** । प्रसिद्धकारणेत्यर्थ । सूत्रे क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्द कारणपर इति भाव । एव च कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतीयमाना कार्योत्पत्तिर्विभावनेत्यर्थ । 'न कठोर न वा तीक्ष्णम्' इत्यादावपि कठोरत्वादिविशिष्टायुधस्य जयहेतोरभावेऽपि कार्यकथनाद्विभावनैव । अतिशयोक्तिस्तु तदंगम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नकारणव्यतिरेकस्य विवक्षितत्वात् । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवायमिति

प्रभा :–क्रियैवेति । द्रव्यगुणादेरप्यनभिव्यक्तस्याहेतुत्वादभिव्यक्तरूपक्रियाया सर्वत्रापेक्षेति । क्रियैव हेतुरित्याशय । आत्मादेरपि हेतुत्वादाह—वस्तुतस्त्विति । तथा च क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्द उक्त इति भाव । स्वाभाविकत्वस्य स्यप्रतीतिरेवचत्प्रत्यस्य । कुसुमितेत्यादौ सौकुमार्यातिशयस्य स्वभावजन्यत्वविभावनम् । 'पुष्पोद्गमैराभरणप्रयोग प्रारेभिरे वामदृशा युवान । ततो विना कामुककर्मसिद्धिं पुष्पायुधस्याभवदस्त्रमोक्ष ॥' इत्यादौ कारणान्तरं पुष्पाभरणमनुरागोद्दीपक

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टाऽपि ।
परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥८२॥ (—)

She suffered d stress at (the s ght of) creepers n blossom though unsmitten by them she writhed (परिवर्तते स्म) at (the s ght of) swarms of bees though unstung by them she reeled at (the s ght of) the waves that passed over lotus plants though not tossed by them (i e waves) (82)

प्रदीप – कारणान्तरस्य वा विभावनात् । उदाहरणम्— कुसुमितेति ।

उ०: – चेन्न । समबलयो परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते । न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् । कुसुमितेति । (नायिकाया विरहावस्थावर्णनम् ।) लताहनन विरहिण्या रोगहेतु । सा नलिनीति रूपकम् । भ्रमरदश परिवर्तनहेतु । तरगसबधो घूर्णनहेतु । नलिनी युक्ततरगैरिति वार्थ । ('नलिनी' इति नायिकानाम वा । अहता अताडिता । परिवर्तते परावृत्य वर्तते । अलोलिता अचालिता । गीतिश्छन्द ।) अत्र विरहरूपहेत्वतरजनिताना रुजादीना अन्यत्वेऽप्येकत्वाध्यवसायो विभावनामूलम् । स च प्रकृतेऽनाहार्य । 'निरुपादानसभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्र नम स्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥' इत्यत्राहार्यो रूपकवत । सर्वथा कार्यांशेऽभेदबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च क्वचिदतिशयोक्त्या क्वचिद्रूपकेणेत्यन्यत् । 'अप्यलाक्षारसासिक्त रक्त तच्चरणद्वयम्' इत्यत्र स्वाभाविकत्वेन परिहार । अत्र कारणव्यतिरेक प्रतिबन्धकसत्ताया अप्युपलक्षणम् । तेन 'सातपत्र दहत्याशु प्रतापतपनस्तव' इत्यत्राप्येषा । अत्रापि स्वभावमादाय विरोधपरिहार । प्रतिबन्धकाभावस्यापि कारणत्वमादिना तु यथाश्रुतमेव सम्यक् । पर तु कारणव्यतिरेकप्रतीतिरार्थीति बोध्यम् । 'शखाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्' इत्यत्र वीणा विनेति प्रतीतेरार्थी कारणाभावप्रतीतिरस्त्येव । अत्र शङ्खत्वेन कान्ताकठस्तत्रीनिनादत्वेन तद्गीत चाध्यवसितम् । 'शीताशुकिरणास्तन्वी हन्त सतापयन्ति ताम्' इत्यत्रापि दाहकारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिरार्थ्यस्त्येव । विरहकालिकदाहकारणतावच्छेदकत्व शीताशुत्वेऽपीति विभावनाद्विरोधपरिहार । वस्तुत 'शखाद्वीणानिनादोऽयम्' इत्याद्युदाहरणानि विरोधस्यैव । परस्परबाध्यत्वावगमात् । 'यश पयोधिरभवत्करकल्पतरोस्तव'

(३९) विशेपोक्तिरखण्डेपु कारणेपु फलावचः।

मिलितेष्वपि कारणेपु कार्यस्याकथन विशेपोक्तिः। अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिंत्यनिमित्ता च। क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते
श्लथीकृताश्लेपरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा॥ ८३॥ (—)

---

21 VIŚEṢOKTI

'Viśesoktı' occurs where the Effect is not presented, (even) when the Causes are intact

Gloss —'Viśeṣoktı' consists in the non presentment of the Effect even when the Causes have come together It can be (1) one where *the reason is not stated*, (2) *one where the reason is* stated, and (3) one where the reason is inscrutable Instances in order —

(Even) when sleep was over, the sun had risen, the circle of friends had arrived at the doorway and the lover had relaxed his ardour for embrace, that woman budged *not from the embrace!* (83)

प्रदीपः—विशेपोक्तिरिति—अखण्डेपु मिलितेपु प्रसिद्धकारणेपूक्तेपु कार्याभाववचन विशेपोक्ति। अत्राप्यप्रसिद्ध कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभाव। सा च त्रिधा-अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च। तत्राद्या यथा—**निद्रेति।**

उ॰—इत्यत्रापि विरोधाभास एव। परस्परं विरोधावगते। एतेन 'कार्यात्कारणजन्माऽपि विभावना' इत्यपास्तम्। कारणान्तर विभावयतीत्यन्वर्थभावेन तस्य विभावनात्वाभावात्। एव 'निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात्। अदर्शि संगोप्य कदाऽप्यवीक्षितो रहस्यमस्या महन्महीपति॥' इत्यत्रापि एषा। अक्षियुगात् हृदोऽपि संगोप्य अत एव महत् रहस्य यथा स्यात्तथा स नृपतिर्निद्रयाऽदर्शि। निमीलितत्वेनाक्षिसन्निकर्पराहित्येन गोपनम्। बाह्येन्द्रियसहकृतान्मनसश्च तद्बाह्येंद्रिय-

---

प्रभा॰—बोध्यम्। इति विभावनाप्रकरणम्॥ १९॥ केचिदिह्लोकानुक्तनिमित्तभेदद्वयमाहुस्तन्मते उदाहृतपद्येऽनुक्तनिमित्तता द्वितीयोदाहरणे तूक्तनिमित्ततेति द्रष्टव्यम्। अचि-

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥८४॥ (बालरामायण ३ ११)

_ lutation to Cupid who though burnt down, continues, like cam phor, to be potent in each and every man (84)

प्रदीपः–अनानुरागातिशयो निमित्त चन्द्राभावे । स च विशिष्य वक्तु शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—**कर्पूर इति** । अत्र 'कर्पूरो दाहमात्रे उपमान न तु शक्तिमत्त्वेऽपि' इति भास्कर । शक्तिमत्त्वे इति परमार्थ । ईषद्दग्धस्य तस्य सौरभ्यातिशयात् ।

उ०:–व्यापाररहितात्ततोऽङ्गोपने पर्यवस्यति । 'सविशेषणे हि' इति न्यायात् । कालान्तरीणदर्शनजनितस्मरणसहकृतमनसोपनीतभान स्यादत आह—कदाप्यवीक्षित इति । एव च योगजधर्मवददृष्टविशेषाद्विनैवोपनय नलत्वेन भानमभिमतम् । 'अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्' इत्युक्ते । अत्र दृशिधातोर्ज्ञानसामान्ये लक्षणया तत्र दर्शनाभेदलाभात् कारणाभावे कार्यलाभेन विभावना । कुसुमितेत्युदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता एषा । उक्तनिमित्ताऽप्येषा । यथा 'यदवधि विलासभवन यौवनमुदियाय चन्द्रवदनाया । दहन विनैव तदवधि यूना हृदयानि दह्यन्ते ॥' अत्रोपात्ते यौवने दाहहेतुत्व पर्यवस्यतीति दिक् । **इति विभावना । विशेषोक्तिरिति।** विशेष कञ्चित्प्रतिपादयितुमुक्तिरित्यर्थ । **निद्रेति** । धुरल सूर्ये । (परासे प्राप्ते सति । भुजगे उपपतौ । श्लथीकृत शिथिलीकृत आश्लेषरस आलिङ्गनरसो येन तादृशे सति । उपजातिश्छन्द ।) कारणसत्त्वे कुत कार्यानुत्पत्तिरित्येवमत्र विरोध । कार्यानुपत्ते कारणसमवधानबाध्यत्वात् । अत्र निमित्त व्यङ्ग्यमपि न चार्विति गुणीभूतव्यङ्ग्यता । **कर्पूर इवेति** । (बालरामायणे तृतीयाङ्के पद्यमेतत् । अवार्य अकुण्ठित वीर्य यस्य तस्मै । मकरकेतवे मदनाय ।) अत्र शरीरदाह शक्तिध्वंसे कारणम् । सत्यपि तदनुत्पत्तिकथनम् । (भ्रूभ्या

प्रभा:–न्त्यनिमित्ततो वैलक्षण्यमाह–**स च विशिष्येति** । **दाहमात्र इति** । यथा कर्पूरे निरवशेष दह्यते तथेत्येतावन्मात्र विवक्षित न तु तस्य शक्तिमत्त्वम् । अप्रसिद्धेरित्यर्थ । भ्रूभ्या भ्रूस्वरूपेण भवता । धनश्चासौ सारो दृढस्तत्ता कर्पूरता च ।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥

(Cited in भामह's काव्यालङ्कार ३ २४)

All alone, that flower weaponed Cupid conquers the three worlds who, though deprived of his body by Śambhu, could not be (yet) deprived of his strength (85)

प्रदीप :—'भ्रूभ्या प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभाव ।
निजा यदस्रोपदशामपेक्ष्य सम्प्रत्यनेनाधिकवीर्यताऽर्जि ॥'

इत्यादि नैषधदर्शनात् । अत्रावायवीर्यत्व शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्त । अचिन्त्य-निमित्ता यथा—स एक इति । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तु न

उ० :—मिति । नैषधीयकाव्ये सप्तमे सर्गे २५ पद्यम् । 'मनोभूचापेन मदन-बाणेन प्रियाया दमयन्त्या भ्रूभ्या भ्रूयुगुलेन भवता भ्रूत्व गच्छता सता घनो दृढो सारो मज्जा यस्य तद्भाव अतिदृढत्व च आपे प्रापे । यदैव च भ्रूत्व तदैव दृढत्वमिति चकारार्थ । पुष्पत्वदशाया नि सारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूवदशाया ससारत्व जातमित्यर्थ । कथ ससारत्वमित्यत आह—यद्यस्मात् निजा स्वीया अम्लोपदशा अदाहावस्था अपेक्ष्य सम्प्रति दग्धस्य भैमीभ्रूभवनसमयेऽनेन धनुषा अधिकवीर्यता अतिशयितपराक्रमत्व आर्जि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचापापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभ्रूभवतस्तस्यैव चापस्य जगद्वशीकरणे अधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयते इति भाव । घनत्व सारत्व दृढत्व श्रेष्ठत्व च प्रापे इति वा । अथ च घनसारभाव कर्पूरत्व च । यत कर्पूरोऽपि निजागदाहात् स्वीयपक्वावस्थामपेक्ष्यादाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयित सौगन्ध्य शीतलत्व चार्जयति' इति नैषधीयप्रकाशे स्पष्टम् ।) स इति ।

प्रभा :—अम्लोपदशामदहदशाम् । सम्प्रति दग्धदशायाम् । अत्राचिन्त्यत्वचिन्त्यत्वयोरनुक्तनिमित्तस्यैव भेदरूपत्वाद्भेदद्वयमेव प्राचीनैर्नवीनैश्च कैश्चिदुक्त तदयुक्तम् । अनुक्तनिमित्ताया निद्रेत्यादौ चिन्त्यस्य निमित्तस्यानुरागातिशयत्वेन विशिष्य ज्ञानमचिन्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । तथथा—'ण हु रूम ण अ ऋद्धी णेअ कुल ण अ गुणा ण विण्णाणम् । एमे अ तह वि कस्स वि कोवि जणो वल्लहो होइ ॥' 'न खलु रूप न च ऋद्धिर्नैव कुल न च गुणा न विज्ञानम् । एवमेव तथापि कस्यचित्कोऽपि जनो वल्लभो भवति ॥' इति संस्कृतम् । अत्र रूपाद्यभावेऽपि वल्लभत्वस्य निमित्तमचि

(४०) यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च सम्मदरसं च रतिं च पुष्णन्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ ८६ ॥ (—)

22. YATHĀ-SAṄKHYA

'Yathā-saṅkhya' consists in the connection, in the (same) order, of things standing in a (particular) order

Gloss —To illustrate —

Here lies the wonder, O king that one as you are, you abide trebly in the heart of the enemies, the learned and the doe-eyed ones, nourishing distress, a feeling (रस) of joy, and love, by the heat of your valour, by culture, and by grace (86)

प्रदीपः—शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् । **यथासंख्यमिति** । यथा—एक इति ।

उ०ः—एकोऽसहाय । कुसुमेत्यनेनायुधस्य निःसारता । **न शक्यत इति** । शास्त्रैकगम्यत्वादिति भावः । यद्यप्यनुक्तत्वाविशेषादेषाऽप्यनुक्तनिमित्तैव तथापि प्रकरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्यावचनेऽनुक्तनिमित्ता । अज्ञातस्यावचने एषेति भेदः । यत्तु "एकगुणहानिकल्पनया साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः । यथा 'द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम्'" इति । तन्न । अत्र द्यूते राज्यस्य तादात्म्येनारोपेण रूपकसत्त्वात् । तत्र सिंहासनरहिते द्यूते सिंहासनसहितराज्यतादात्म्यं कथं सिध्येदिति आरोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप्यमाणराज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते इति दृढारोपरूपकमिदम् । एवं गुणाधिक्यकल्पनायामप्येतदेव । यथा 'धर्मो वपुष्मान् भुवि कार्तवीर्यः' इत्यादाविति दिक् । **इति विशेषोक्तिः** । **क्रमेण** । उपदेशक्रमेण । पूर्वस्य पूर्वेण मध्यस्य मध्येनान्त्यस्यान्त्येनेत्यर्थः । अन्वयिसमसंख्यपदार्थज्ञानस्य यथा—

प्रभाः—न्त्यमित्यूह्यम् । इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ २० ॥ **यथासंख्यमिति** । अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नीत्यादाविवात्रापि क्रमप्रक्रमभङ्गदोषात्तदभावरूपं यथासंख्यं नामा

**(४१) सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥**

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्य विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।
पश्यति पित्तोपहत शशिशुभ्र शङ्खमपि पीतम् ॥ ८७ ॥ (—)

23 ARTHĀNTARANYĀSA

Where a general fact or a particular one is corroborated, one by the other, the figure (that results) is 'Arthantaranyasa based on similarity or its opposite.

Gloss —On the basis of similarity or dissimilarity, when a general fact is corroborated by a particular one, or *vice versa*, the resulting figure is 'Arthantaranyasa. Instances in order —

To those whose minds are obsessed by their own defects, the extremely beautiful itself appears otherwise One affected by (dis urbed) bile finds the conch to be yellow though it is white like the moon (87)

प्रदीप.—स्पष्टम् । सामान्यमिति । सामान्य यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यास । द्वयोरपि प्रत्येक समर्थनहेतु साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रका

उ० ः—स्यान्नयवोप्यन्न कार्यतावच्छेदकम् । यद्यपि कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालङ्कार ताजीवातोर्लेशतोऽप्यभावादस्य नालङ्कारत्वम् तथापि एकत्र पद्ये बहूना क्रमान्वये वैचित्र्यादलङ्कारत्वेनोक्त । (एक इति । राजान प्रयुक्ति । हे देव राजन् एक त्वम् द्विषाम् शत्रूणाम्, विदुषाम् पडितानाम्, मृगीदृशाम् स्त्रीणा च चेतसि त्रिधा प्रकारत्रयेण वससि । अत्र एतद्विषये चित्रम् आश्चर्यम् । शौर्योष्मणा प्रतापाग्निना, विनयेन नम्रतया, लीलया विलासेन च क्रमेण तापम् सन्तापम्, सम्मदरसम् आनन्दरसम्, रतिं प्रीतिं च पुष्णन् सन् इत्यर्थ । वसन्ततिलका छन्द ।) इति यथासंख्यम् । सामान्यमिति । अनुपपद्यमानतया सम्भाव्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं यदर्थान्तर

प्रभा ः—ल्कार इति नव्या । इति यथासंख्यालङ्कारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ विशेषो वा सामान्येनेति । दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेद ।

सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधु·
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का, क्व नासि शुभप्रदः ॥ ८

गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गोर्गलिः ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण ४)

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम्।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः ॥९०॥(—)

When once, she with lovely eyes, and wearing garments and ornaments extremely white, was going wantonly in the splendour of the moon light, the moon set Thereupon, your glory happened to be sung by someone, in consequence of which, she could reach the beloved s home, free from fear Where have you not been a giver of blessings ? (88)

It is only through the vileness of excellences that the yoke-bearer is placed at the yoke The unruly bull dozes off at ease, without so much as sustaining a bruise on the nape of the neck ! (89)

Alas ! My (long) life is very much to blame since I have to report an unpleasant thing like this ! They alone are blessed who died without having to witness, in this world, the defeat of their ally ! (90)

प्रदीप :—रोऽयमित्यर्थे । तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा—**निजेति**। सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—'**सुसितवसना**'-इत्यादि। विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—**गुणानामिति**। अत्र धुर्य इत्यादि साधारण्यात्सामान्यम्। गौर्गं-

उ० :—न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यास । दृष्टान्ते तु सामान्य सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेद । साक्षाद्व्याप्त्यादेरनभिधानादनुमानतो भेद । कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठानुमितेरेवानुमानालंकारविषयत्वाच्च । **निजदोषेति** । सुदरमेव सुदरमपि । (पित्तेन उपहत व्याप्त । शशिवत् शुभ्रम् । आर्या छन्द ।) अत्र निजदोषेत्यादि सामान्य शङ्खपीतिम्ना विशेषेण समर्थितम्। यद्यपि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे पामरस्याऽपि नानुपपत्तिसम्भावना तथाप्याहार्या सा बोध्या। **सुसितेति**। राजान प्रति कन्चुक्ति । कदाचन एकदा शुभ्र—

प्रभा :—काव्यलिङ्गे । न सामान्यविशेषभाव इति तन्निरास । इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ॥२२॥

(४२) विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः।

24 VIRODHA

The figure is 'Virodha, when there is a presentment (of things) as conflicting, although there is no (real) conflict between them

प्रदीप:—क्लिरिति विशेष । वैधर्म्य च स्फुटम् । वैधर्म्येण विशेपस्य सामान्येन समर्थन यथा—**अहो इति** । सामान्यविशेपभाव उपपादनीय । **विरोध इति** ।

उ० :—चक्रालकाराया कौमुदीमहसि स्वैर यान्त्यामस्त विधुर्गत । ततो मत्त्वकीर्ते-गनि कौमुदीनदेव प्रकाशे जाते सा मुक्ताशका पतिगृहमगादित्यन्वय । अतस्त्व क शुभप्रदो नासि । सर्न्नैव तयेयर्थ । मूर्तत्व धवलतागुणाश्रयत्वम् । (हरिणी छन्द ।) हुसितेत्यादिनाऽभिहितो विशेष क नासीत्यादिना सामान्येन समर्थित । **गुणानामिति** । गुणरूपदोपादेव धुर्य श्रेष्ठ धुरि कार्यभारे नियुज्यते । अक्षजातनण स्कन्धो यस्य । य आसजित युग बलात्पातयति स गौर्गलि । **अहो इति**। (आपन्न) सुहृद प्रति (तदवस्योचितम्) अप्रिय वदत (खेदातिशयात् स्वजीवितं निन्दत यस्यचित्) उक्ति । ते इत्यनेन सामान्यतो मत्पदार्थस्यापि ग्रहणात्सामान्यत्वम् । (सुहृद मित्रस्य । वशस्थ वृत्तम् ।) ते धन्या इति सामान्येनाहमधन्य इति वैधर्म्यद्वारा स्वायुरपराधरूपो विशेष समर्थ्यते । अत्र हि यत् यत इत्यादे प्रतिपादकस्याभावे समर्थ्यसमर्थकभाव आर्थ । तत्सत्वे शाब्द । ननु 'उपकारमेव तनुते विपद्गत सद्गुणो नितराम् । मूर्छा गतो मृतो वा निदर्शन पारदोऽत्र रस ॥' इत्यत्र कोऽलकार इति चेदयमेव । निदर्शनशब्दस्य समर्थकपरत्वात् । उपमाऽत्रालकार इति कश्चित् । एतेनोदाहरणालकारोऽयमतिरिक्त इत्यपास्तम् । कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य वा समर्थन काव्यलिंगस्य विषय इति बोध्यम् । समर्थ्यसमर्थकयो सामान्यविशेषभावसबन्धेऽय, तदितरसबन्धे काव्यलिंगमित्युपगमात् । 'अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिम न सौभाग्यविलोपि जातम् । एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्क ॥' इत्यत्र द्वयोरप्यर्थान्तरन्यासयो ससृष्ट्यादि बोध्यम् । एतेन 'यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषा स विकस्वर । यथानतेति' इति विकस्वरालकारोऽय पृथगित्यपास्तम् । इत्यर्थान्तर-

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः ।

(४३) जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ २४ ॥

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशिः ।
सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ ९१ ॥ (—)

Gloss —Where, although there is in fact no conflict (between them) there [illegible] [illegible] presentment of two things as seemingly conflicting, the figure [illegible] ' Virodha '

A Genus may be in conflict with the four, Genus etc. An Attribute with the three An Action with the two And a Substance with (another) Substance only thus they could be *ten* varieties.

Instances in order —

Gloss —Fresh leaves of the lotus plant, coils of lotus fibres etc become (like) a volume of conflagration, to this deer eyed one when, O blessed one! on her falls the bolt of separation from you, by force of fate (91)

प्रदीपः—वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद् द्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधान स विरोध । एव विभजते—**जातिरिति** । जात्याद्यैरिति जातिगुणक्रियाद्रव्यै । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यै । द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोध सभवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वाद्गुणस्त्रिभिरित्युक्तम् । एव क्रिया द्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

उ० :—न्यासः । विरुद्धयोरिति । विरोधप्रतिभाप्रयोजकरूपेण यदभिधानमित्यर्थ । यथाश्रुतशब्दोपस्थितिमहिम्ना विरोधज्ञानेऽपि शब्दस्यान्यत्र तात्पर्यान्न विरोध इत्यय विरोधाभास इत्युच्यते । विरोधश्चैकाधिकरणमवद्धत्वेन प्रसिद्धयोरर्थयोर्मासमानैकाधिकरणामवद्धत्वम् । एकाधिकरणासवद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेकाधिकरणसवद्धत्वेन प्रतिपादन वा । स च बाधबुद्धयनभिभूतो दोषस्य विषय । तदभिभूतोऽलकारस्येति बोध्यम् । **क्रियेति ।** क्रियाशब्देनाऽत्र धातुवाच्योऽर्थ । **अभिनवेति ।** दवदहनो दवाग्नि । विधिवशात

प्रभाः—वस्तुगत्या विरोधस्य दापत्वादविरोधेऽपीत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—**वस्तुगत्येति । अभिनवेति ।** ननु जात्योर्द्रव्ययोश्च न विरोधालकारो भवितुमर्हति रूपकाकान्तत्वात् । अन्यथा मुख चन्द्र इत्यादावपि विरोधालकारप्रसङ्गात् । न च

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः ।
विश्वंभराऽप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ९२ ॥ (—)

Even mountains (appear to) possess no height, even the wind (seems to be) motionless, even the oceans (appear) shallow, (and) even the earth (seems) extremely petty beside you, O king, to be sure. (92)

प्रदीपः—तद्यमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभिन्नस्त्रिधा । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा—अभिनवेति । अत्र नलिनीत्वबिसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । जातेर्गुणेन

उ०ः—दैववशात् । त्वद्वियोग एव पविः वज्रम् । (गीतिश्छन्दः ।) गौणत्वादिति । वियोगजन्यसंतापातिशायके लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमत्रारोपमूलं रूपकमेव । न विरोधः । अन्यथा मुखं चंद्र इत्यत्रापि विरोध एव स्यादिति चेन्न । अत्र विरोधोत्थापनार्थमभेदस्य विवक्षितत्वेऽपि तस्यान्यार्थमुपादानेनाचमत्कारित्वात् । विरहिण्यवस्थायामत्यद्भुतत्वस्याऽत्र प्रतिपिपादयिषितत्वेन तदनुगुणतयांतर्गर्भितोऽप्यर्थो विरोध एव चमत्कारितया समुल्लसतीति तस्यैवालंकारत्वात् । मुखं चंद्र इत्यादौ तु चंद्रनिष्ठाह्लादकत्वादिसकलगुणानां मुखे प्रतिपत्त्यर्थं चंद्राभेद एव चमत्कारी न तु सन्नपि विरोधः । विवक्षितार्थाननुगुणत्वात् । इति रूपकमेव न तु विरोधोऽलंकारः । यदि तु विरहिण्यवस्थाया अत्यद्भुतत्वं न विवक्षितमप्यर्थश्च न गर्भीकृतः किं तु पीडाजनकत्वाद्यतिशयमात्रं तदाऽत्र रूपकमेव । यदि वा नगरविशेषस्थितेरत्यद्भुतत्वविवक्षयाऽप्यर्थगर्भीकरणेन च 'यत्र नारीणां मुखं चंद्रः' इत्युच्यते तदा तत्र विरोध एवेति दिक् ।

प्रभाः—निरवकाशं रूपकं गुणादौ सावकाशस्य विरोधस्य बाधकमिति वाच्यम् । तथा सति मृणालवलयादिदवदहनराशिरित्यादावविष्टस्य विरोधालंकारस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्, भद्रा । परं तु यत्र यस्य चमत्कारे प्राधान्यं स तत्रालंकार इत्युच्यते । एवं च मुखं चन्द्र इत्यादौ विद्यमानोऽपि विरोधो न चमत्कारितया विवक्षितः अपि चन्द्राभेद एवेति रूपकमेव । दवदहनराशिरित्यादौ तु विरहिण्याद्यवस्थाया अद्भुतत्वविवक्षावशाद्विरोध एवेति व्यवस्था । न च रूपके विरोधाविवक्षायामपि विरोधे स्वानुगुण्येनाभेदस्य विवक्षितत्वाद्रूपकापत्तिरिति शङ्क्यम् । विरोधविवक्षाविरहविशिष्टस्य रूपकलक्षणे निवेशेनादोषात् । अभेदस्य विरोधाङ्गत्वेन प्राधान्येन विरोधस्यैव व्यपदेशौचित्याद्वा । एवं च मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधविवक्षायां स एवालंकार

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां सम्प्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च ।
तेषां सगरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ९३ ॥ (—)

What a wonder! with volumes of dust is being accomplished by you, O king, the toilette of kings, whose minds are intent upon an encounter in battles, and growing ardent to hug whose necks your sword, sharp (by Śleṣa cruel) as it is becomes red (by Śleṣa sanguine) and attains a certain clamminess (by Śleṣa affection) (93)

प्रदीपः—यथा—**गिरय इति**। अत्र गिरित्वादिजातीनामनुन्नतत्वादिगुणैर्विरोधः वर्णनीयातिशयविवक्षया तु परिहारः । विश्वम्भरेति तु न जात्युदाहरणम् । जातेः क्रियया यथा—**येषामिति** । अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहपराप्तिक्रियाभ्यां विरोधः । लौहित्यचैक्कण्यार्थकत्वादविरोधः । एवमग्रेऽप्यविरोध ऊह्यः । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यपव्याख्या

उ० :—**गिरय इति** । नञल्पार्थे । तेनाल्पोन्नतियुजः अल्पवेगाः अल्पगभीराः इत्यर्थः । वायौ मन्दवेगत्वाद्युक्तया वर्णनीये तदतिशयप्रतीतेः । अतिलघुत्वम् अपकृष्टगुरुत्वम् । (आर्या छन्दः ।) **वर्णनीयातिशयेति** । वर्णनीयौन्नत्याद्यतिशयेत्यर्थः । अत्राद्ये शुद्धः द्वितीये श्लेषमूलः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । **येषामिति** । कण्ठपरिग्रहप्रणयिताम् आलिंगनप्रेमवत्ताम् । (धाराधरः खड्गः ।) तीक्ष्णः दारुणः । अनुरज्यते रक्तवर्णः प्रीतिमांश्च । स्नेहश्चिक्कणता सौहार्दं च । सगरसङ्गो युद्धप्राप्तिः (तत्र सक्तं मनो येषां तेषाम्)। प्रसाधनमलङ्करणम् । (निर्वर्त्यते क्रियते इति कौतुकम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) **लौहित्येति** । रुधिरसपर्कक्लृप्तेत्यर्थः । **अनुदाहरणत्वेति** । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः ।

प्रभा :—इत्यवधेयम् । **गिरय इति** । अनुन्नतिरल्पोच्चता । अचलत्वमल्पवेगत्वम् । अगम्भीराः अल्पगम्भीराः । नञो ह्यल्पार्थत्वात् । तथा चोक्तम्—'तत्सादृश्यं तदल्पत्वं तदन्यत्वं विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥' इति । तत्सादृश्यम्—अब्राह्मण इति । तदल्पत्वम्—अनुदरा कन्येति । तदन्यत्वम्—अघटः पट इति । विरोधित्वम्—असुरा इति । अप्राशस्त्यम्—अप्रशस्तो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति । अभावः—भूतले घटो नास्तीति । तेन जातिगुणविरोधोदाहरणत्वसङ्गतिरित्याहुः । वस्तुतस्त्वभावस्यापि जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तत्वेन गुणान्तर्भाव एवेति ग्रन्थकृद्वक्ष्यति । अतिलघुत्वमपकृष्टगुरुत्वम् । तस्य च विश्वम्भराद्रव्येण विरोधः । प्रकृते

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम्
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥ ९४ ॥
सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥९५॥ (—)
पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सतत्त्वविदाम् ।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥ ९६ ॥ (—)

Even that *Janārdana* who, to be sure, creates, protects and retracts this world but easily, (became) a *fish*, as the occasion demanded it it is miraculous! (94)

When you are there, O king, the hands of the wives of the Brāhmanas, which (hands) being ever pressed against the pestles in the course of the performance of diverse household duties had grown *hard*, become *tender* like the lotus (95)

The words of the villain, howsoever *tender*, make the mind of those who have an insight into truth, *burn acutely* The words of the good person, howsoever *harsh*, soothe it like the sandal paste (96)

प्रदीपः–स्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । जातेर्द्रव्येण यथा—**सृजतीति**। अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोध । गुणस्य गुणेन यथा—**सततमिति** । कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोध । गुणस्य क्रियया यथा—**पेशलमिति** । अत्र पेशलत्वपरुषत्वगुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्या विरोध । यथा वा मद्भागु श्रीहर्षस्य—

सर्वत पुरत एव दृश्यसे पात्रता न पुनरेति चक्षुषो ।
हृद्गतोऽपि भुजयोर्न भाजन कोऽयमालि वनमालिन क्रम ॥

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तत्रयातिरिक्तस्यैव गुणशब्देन विवक्षणात् । 'गिरय—' इत्यादि तथैवोदाहृतम् । गुणस्य द्रव्येण यथा—

उ०ः–तीक्ष्णस्यापि क्वचिदनुरागदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यम् । (**सृजतीति**। हेलयैव लीलयैव । अवसरवशात कालगते । शफर मत्स्यो जात इद चित्रम् । आर्या छन्द ।) अत्र **शफरत्वेति**। लीलया सर्गमभवात् मत्स्यशरीरपरिग्रहस्यागमसिद्धत्वादविरोध । **द्रव्येणेति**। आगमपरत्वाज्जनार्दनपदस्य द्रव्यपरत्वम् । (**सततमिति**। मुसलेषु आसक्ता । बहुतर यत् गृहकर्म गृहव्यापार तस्य

प्रभा –तु तस्य नोदाहरणत्वम् । व्यक्त्यभेदेन विश्वम्भरत्वस्य जातित्वाभावादित्याह—
विश्वम्भरेति । **अनुदाहरणत्वेति** । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भाव । जनार्दनस्य मत्स्यशरीरपरिग्रह आगमसिद्ध इति विरोध । शराभिघाततैक्ष्ण्यातिशय

कौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ यन्मार्गणाऽनर्गलशातपाते ।
अभून्नवाम्भोजदलाऽभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥९७॥ (—)

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥९८॥ (मालतीमाधव १ ३१.)

That descendant of Bhrgu (viz. परशुराम)–at the unstemmed and sharp charge of whose arrows, the mount Krauñcha, solid as it was with massive rocks, became soft like a fresh lotus-petal–creates, in truth, things without a precedent! (97)

Some inscrutable feeling that transcends measure, which could not be described by any word, which has never again repeated itself in the sphere of experience, and which is bewildering owing to the great infatuation deepened by the lapse of discernment, chills (me) from inside and causes worry! (98)

प्रदीपः—क्रौञ्चेति । अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चाद्रिणा द्रव्येण विरोधः । क्रियायाः क्रियया यथा—परिच्छेदेति । अत्र जडयति च तापं च

उ० :—चरणेन मत्पादेन कठिनाः द्विजपत्नीनां कराः भवति दातरि सति सरोजवत् सुकुमारा जाताः । गीतिश्छन्दः ।) विरोध इति । भवद्दानवशात् गृहव्यापारनिवृत्त्या तत्परिहारः । पेशलमिति । पेशलम् कोमलम् । सतत्त्व तत्त्वमिति च पर्यायः । मलयरसश्चन्दनद्रवः । (आर्या छन्दः ।) विरोध इति । पेशलपरुषपदयोः सुभगत्वदुःभगत्वार्थकतया दहतिपदस्य सन्तापार्थकतया च तत्परिहारः । सर्वत इति । दृश्यते । शाश्वतो ज्ञायते इत्यर्थः । क्रौंचेति । अतिमहद्भिः पाषाणैर्दृढोऽपि यस्य (भार्गवस्य) बाणानामनर्गलं अप्रतिनिरुद्धं शातवत् तीव्रं पाते सति नवपद्मपत्रकोमल इत्यर्थः । (भार्गवः परशुराम । अपूर्वः सर्ग रचना यस्य । यत्कर्तृकः यत्कर्मको वा । उपजातिश्छन्दः ।) विरोध इति । भार्गवमहिम्नाऽभिजातपदस्य सुखेनैष्यत्वपरतया परिहारः । यद्यपि

प्रभा :—विदलनस्यौपचारिकत्वेन नवाम्भोजदलसौकुमार्यस्य विवक्षितत्वात्परिहार्यं । जडीकरणतापक्रिययोः कालभेदेन वा क्रियाया जलनिधिना विरोधस्तत्प्रभावत्वातिशयेन

अथ वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ९९ ॥ (भल्लटशतक १०८)

With our minds unsettled by thirst (of water and jewels), we had recourse to the ocean, thinking "This is the sole abode of waters, this the mine of jewels' Who could foresee that the sage would in a moment quaff it off, held in the cavity of his folded hands, with its sharks and crocodiles in agony? (99)

प्रदीपः—कुरुत इति क्रिययोर्विरोध । क्रियाया द्रव्येण यथा—**अयमिति** । अत्र पानक्रियाया कर्मीभूतेन जलनिधिना विरोध । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरणत्वमुचित तथाप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम् । द्रव्यस्य

उ०: —कुमार. क्रौंचदारण इति कोशात्स्कन्दे तत्त्व प्रसिद्धम् । तथाऽपि स्कन्दसाहाय्यार्थं भार्गवोऽपि तत्कृतवानिति पुराणे प्रसिद्धम् । **परिच्छेदेति** । मालतीमाधवे मकरन्द प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । परिच्छेद इयत्ता तमतीतस्तद्रहित इत्यर्थ । सकलानां सामान्यविशेषशक्तलाक्षणिकव्यञ्जनिकानां वचनानामविषय । तैर्निर्वक्तुमशक्य इति भाव । पुनरन्यदा कालान्तरे अस्मिन् जन्मनि अनुभवपथ तद्विषयत्व यो न प्राप्त इत्यर्थ । विवेकप्रध्वंसादिति । विवेको दोषगुणविभाग । प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्षण प्रकर्षस्तेन मोहप्रकर्षस्तेन च रागातिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशयो व्यङ्ग्य । तद्धेतुका उपचितिं वृद्धिं प्राप्तो यो महामोह सकलविषयाणामज्ञान विपरीतज्ञान वा यत्र तादृशश्चासौ गहनश्च दुर्लक्ष्य इत्यर्थ । ईदृश कोऽप्यनिर्वचनीय विकार अन्त अन्तःकरण जडयति विषयग्राहिवृत्तिविषये स्तब्ध करोतीत्यर्थ । (शिखरिणी छन्द ।) **विरोध इति** । अत्र विरहवैचित्र्येण कालभेदात्तत्परिहार । **अयमिति** । (भल्लटककृते भल्लटशतके प्रथम् । अथ जलनिधि समुद्र वारा जलाना निलय स्थानम् । तृष्णया तरलितं आक्रान्तं मनो येषा तैरस्माभि ।) स्वीयकरचुलुकगर्तगत । कोटरो गर्त । (ताम्यन्त ग्लायन्त तिमय मत्स्या मकराश्च यत्र

समदमतङ्गजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।
क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥ १०० ॥ (—)

(४४) स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च । उदाहरणम्—

In consequence of its contact with the river formed by the flow of the liquid ichor of (your) intoxicated elephants, even the river on the crown of Śankara (i. e. the Ganges) becomes, O crestmark of Earth, the Jumna, when you encamp on its (i. e. of the Ganges) bank. (100) I

25. SVABHĀVOKTI.

As for Svabhāvokti, it consists in the description of the action or form peculiar to the child etc.

Gloss :—स्व i. e. those (action and form) that are found solely in them (i. e. child etc.). Form i. e. Complexion and Posture. To illustrate.—

प्रदीपः – द्रव्येण यथा—समदेति । अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः । स्वभावोक्तिरिति । स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वम् । न तु स्वाश्रितत्वमात्रम् । अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽ-

---

उ० ः—तादृशम् । शिखरिणी छन्दः ।) विरोध इति । अगस्त्यतपःप्रभावातिशयेन परिहारः । न द्रव्येति । किं तु जातीत्यर्थः । एतेन 'असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम्' इत्यसंभवाऽलंकारोऽस्तीति परास्तम् । तदुक्तेर्विरोधपरिपोषकत्वात् । समदेति । मत्तगजमदजलप्रवाहनदीसंबंधात् । शिवस्य जटा जटासमूहस्तत्संबंधिनी आपगा गंगा, । कालिंदी यमुना । (गीतिश्छन्दः ।) विरोध इति । कालिंदीपदस्य श्यामाभामात्रपरत्वात्परिहारः । इति विरोधः । स्वमात्रेति । डिम्भादेरित्यनेनैव संबंधात्रगतेः स्वशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदक इति भावः । रूपशब्देनेति । अजहत्स्वार्थलक्षणयेति भावः । अत्र चमत्कृतिहेतुत्वं अलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन 'पश्य चायं बलीवर्दो घासमत्ति मुखेन तु' इत्यादेर्निरासः । साधारणस्वभाववर्णनस्य स्फुटत्वान्नालंकारत्वम् । असाधार-

---

प्रभा ः—परिह्रियते । एवं कालिन्दीपदस्य श्यामत्वेनौपचारिकतया विरोधपरिहार इति दिक् । इति विरोधप्रकरणम् ॥ २३ ॥ वर्णस्वभावोक्तिः प्रथममरुणच्छाय इत्यादौ बोध्या

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥१०१॥

(हर्षचरित. ३)

(४५) व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

His sleep over, the horse, stretching out his hind legs, drawing out his body that appears extensive owing to the arch of the spine, with (his) neck bent, pressing (his) mouth against the bosom, tossing his mane smudged with dust, with his nostrils and lips ceaselessly moving in his craving for a mouthful of fodder, and neighing gently, scratches the ground with the hoof ! (101)

26. VYĀJASTUTI.

'Vyājastuti' is what is censure or praise on the *face of it*, but whose upshot [illegible] otherwise.

Gloss.—(The figure is so called because therein is found) either praise in disguise or pretended praise Instances in order —

प्रदीपः – तिव्याप्तिः । रूपशब्देन वर्ण· सस्थान चोच्यते । उदाहरणम्— **पश्चादिति** । अत्राऽश्वमात्रगतयो· क्रियासस्थानयोर्वर्णनम् । **व्याजस्तुतिरिति** । मुखे निन्दावगतौ यत्स्तुतौ पर्यवसान स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दाया पर्यवसान तद्व्याजस्तुतिपदवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य व्याजेन

उ० : – णस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिभामात्रवेद्यत्वादलौकिकत्वद्धातीयलङ्कारः। डिम्भ शिशुः । आदिना युवतिमुग्धकातरतिर्यग्भ्रांतहीनपात्रादिसंग्रहः । एनामेव 'जाति. ' इति केचिद्व्यवहरन्ति । **पश्चादिति** । पश्चादंघ्री पश्चिमपादौ प्रसार्य त्रिकं पृष्ठवंशः तस्य नम्रतया विस्तृतमङ्गं उच्चैरतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घं कृत्वा आभुग्नकंठो वक्रग्रीव· उरसि मुखं संयोज्य सटा ग्रीवाकेशाः तान् विधूय कंपयित्वा तृणग्रासवाञ्छया अनवरतं निरंतरं चलन्तौ प्रोथतुण्डावोष्ठाधरौ ओष्ठाग्रे वा यस्य (क्ष्मा भूमिम् । विलिखति उत्किरति । स्रग्धरा छन्दः ।) **अत्रेति** । पश्चादि-

---

प्रभा : – पश्चादित्युदाहरणेऽङ्घ्रिप्रसारणादिक्रियाप्रयुक्त सस्थान बोध्यम् । इति स्वभावोक्तिः ॥ २४ ॥ **रूढिरिति** । एतद्याचष्टे—**पर्यवसानमिति** । इति व्याजस्तुतिः ॥ २५ ॥

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।
यस्त्यागं तनुपेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ १०२ ॥ (—)
हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥ १०३ ॥ (—)
(Cited in पुञ्जराज's टीका on वाक्यपदीय २·२४९.)

Excepting yourself none else, I believe, is the foremost of those whose minds are void of complaisance: in none else but Ramā (i. e. लक्ष्मी) is found shamelessness (so flagrant). Since, you resolutely renounce Wealth that takes your shelter, coming to you through hundreds of openings; and since she (Wealth) abides only in you, even after having suffered the rebuff occasioned by renunciation! (102)

O ocean, that have easily surpassed the Buddha, where is the need for prolixity of words? There is none else that has, like you, taken the vow to bestow favour on others! Since you, out of compassion, render help to the Desert in shouldering the burden of infamy fallen to (its) lot, owing to (its) being averse to do an obligation to the thirsty traveller! (103)

प्रदीपः—स्तुतिरिति ग्रहणात्, अन्त्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्या यथा—हित्वेति । स्पष्टम् । अन्त्या यथा—हे इति । अत्रोपकारवैमुख्ये पर्यवसानम् ।

उ० :—त्यादिना सत्यागस्य, घासग्रासेत्यादिना क्रियाया इत्यर्थः । इति स्वभावोक्तिः । रूढिः । पर्यवसानम् । अन्यथा । स्तुतौ निंदायां वा । मुखे इत्यनेन पर्यवसानाभाव वदन् बाधितत्वमभिप्रैति । अत एव नास्या ध्वनित्वम् । तत्र हि निर्बाधेन वाच्येन व्यंजनयाऽर्थांतरावगति । न चैवं प्रकृते । बाधेन लक्षणाप्रसरात् । उपकृत बहु नामेत्यादिवत् इति बोध्यम् । हित्वेति । अनुरोधहीनमनसां मूर्धन्यस्त्वदपरो न । लज्जाशून्यत्व च लक्ष्मीं विना नान्यत्र । उभयत्र हेतुमाह—य इति । मुखशतैः युद्धोदिप्रकारशतैः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) राज्ञ आश्रितत्यागरूपनिंदाव्याजेन महादातृत्वेऽपि लक्ष्मीरत्नाभिधानात्स्तुतिः । हे इति । हेलया लीलया जिता बोधिसत्त्वा बौद्धा येन । अतिकारुणि-

(४६) सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥२६॥

एकार्थाऽभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्यावगमकं सा सहोक्तिः । यथा—

सह दिअहणिसाहिँ दीहरा सासदण्डा
सह मणिवलएहिँ बाप्पधारा गलन्ति ।
तुह सुहअ विओए तीअ उव्विग्गिरीए
सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥ १०४ ॥ (कर्पूरमञ्जरी. २.९.)

---

27. SAHOKTI.

That is 'Sahokti' where one (expression), on the strength of a word signifying 'together with,' ~~conveys two senses.~~ significant for two things

Gloss :—That is 'Sahokti' where an expression, though expressing one sense, becomes the conveyer of two, on the strength of a word meaning 'together with.'

To illustrate:—

The heavy sighs grew long *along with* the days and nights; streams of tears slipped *down along with* the jewelled bracelets; and the hope of life grew feeble *along with* the creeper-like body of that lady who got depressed at (her) separation from you, O blessed one! (104)

प्रदीपः—सेति । शब्दशक्तया एकार्थाभिधायकं पदं यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं सा सहोक्तिः । 'चैत्रमैत्रौ गच्छतः' इत्यादौ तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानम् ।

उ० :—कामानामपि जेतरित्यर्थः । परहिताधाने परहितकरणे । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) मरुदेशेन एकाकिना निर्जलत्वात् तृषितपांथोपकाराभावजन्याऽयशोभारो गृहीतः । त्वयाऽपि क्षारजलत्वात् तं भारं गृह्णता तस्य साहाय्यकेनोपकारः कृत इति स्तुत्या तृषितपांथाऽनुपकारेण निंदायां पर्यवसानम् । न चात्राऽप्रस्तुतप्रशंसैवास्तु । स्तुतिनिन्दात्मकतया विच्छित्तिविशेषात् । कार्यकारणभावादिसंबन्धाभावाच्च । शुद्धव्यञ्जनाविषयत्वाभावाच्च । ननु स्तुत्या निन्दायाः कथमलंकारत्वम्, वाच्यानुत्कर्षकत्वात् इति चेन्न । बीभत्सहास्यान्यतर-

---

प्रभा :—शब्दशक्त्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिकनामार्थान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन क्रियापदस्य च प्रथमान्तोपस्थाप्यान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन चेत्यर्थः ।

श्वासदण्डादिगत दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवस-निशादिगत तु सहार्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

The attribute of being long etc is *expressed* in so far as it pertains to the heavy sighs etc. As relating to the days and nights etc., however, it is conveyed on the strength of (the word) with the sense of 'together with'

प्रदीपः– यथा—**सहेति** । अत्र दीर्घत्वादीना श्वासादिभिरन्वय साक्षादेव शाब्द, दिवसादिभिस्तु सहान्वयबलात् ।

उ० :–रसालवनत्वान्नियस्य तद्रसानुकूलोत्कर्षकत्वस्य सत्त्वात् इत्याहु । अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतेरन्यनिन्दयाऽन्यनिंदाया अन्यनिन्दयाऽन्यस्तुतेर्गम्यत्वेऽप्येषा । स्तुतिपदेन बोधनस्य बोधनात् । निन्दादीना व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलङ्कारत्वमप्रस्तुतप्रशसावद्बोध्यम् । **इति व्याजस्तुतिः** । **एकार्थाभिधायकम्** । एकान्वय्यर्थाभिधायकम् । **अनेकेति** । अनेकान्वय्यर्थाभिधायकमित्यर्थ । अत्र सहशब्दार्थ साहित्यम् एकजातीयैककालिकक्रियाद्यन्वयित्वसमनियतम् । 'पुत्रेण सहागत' इत्यत्र पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यवानागत इति शाब्दबोध । तेन पुत्रवृत्त्यागमनसमानकालिकसमानदेशागमनवान् पितेति मानसो बोध । तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम् । प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम् । एव च प्रथमान्ते आगमनस्य शाब्दोऽन्वय । तृतीयान्ते तु सहार्थसामर्थ्यादार्थ । एव च यत्र गुणप्रधानभावावच्छिन्नयो शाब्दार्थमर्यादया एकधर्मसबन्धस्तत्रायमलङ्कार । समुच्चये तूभयत्र प्राधान्य,

प्रभा.–**एकार्थेति** । उक्तैकार्थान्वयगमकमित्यर्थ । **सहार्थेति** । समानकालीनैकधर्मसत्त्वरूपसाहित्यान्वयबलादित्यर्थ । **अनेकार्थेति** । अनेकार्थान्वितस्वार्थबोधकमित्यर्थ । एतच्चोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते । **सहेति** । 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घा श्वासदण्डा सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्वेगशालिन्या सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥' अत्र यथा 'पुत्रेण सहागत पिता' इत्यत्र पुत्रवृत्तिधर्मसमानकालीनधर्मवान्पिता । आगत इत्यागमनस्य पितर्येव शाब्दोऽन्वय । पुत्रे तु सहार्थसाहित्यबलादागमनबोध । आगमनरूपधर्मस्यैवागतपदसमभिव्याहारेण धर्मत्वेन बोधात् । (विरोधात्) । एवमिहापि श्वासदण्डेषु दीर्घत्वान्वय शाब्द विशेषतो

'(५७) विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

क्वचिदशोभनः, क्वचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः
उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥ १०५ ॥ (—)

28 VINOKTI.

That is 'Vinokti' where *without* one thing another ceases to be good or ceases to be its contrary (i e non good)

Gloss —(The thing becomes) in some cases, bad, in some, good Instances in order —

In the absence of the Night, the Moon becomes void of splendour; likewise, in the absence of the Moon, it (i e Night) becomes one patch of (महत्) *of darkness In the absence of both, the spark of love on the part of lovers does not flash at all* ! (105)

प्रदीपः–विनोक्तिरिति । सन्न शोभनो न, नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्वं यथा–**अरुचिरिति** । शोभनत्वं यथा—**मृगेति** । अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहृद्विशेषेण च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रगल्भत्वचन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्वमुक्तम् । **परिवृत्तिरिति** । परिवृत्तिरिति

उ०ः–शाब्द एव चैकान्वय इति ततो भेद । 'चैत्रमैत्रौ सह गच्छत' इत्यादावपि तथैवेति नायमलङ्कार । इयञ्च चालङ्कारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन 'अनेन सार्द्धं विहराम्बुराशेः' इत्यादौ नेयम् । इयञ्च चास्याः श्लेषमित्तिकाभेदाध्यवसानात्मकेन केवलाभेदाध्यवसानात्मकेन वाऽतिशयेनानुप्राणने भवतीति बोध्यम् । (**सहेति** ।) 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घा श्वासदण्डा सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नाया सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ।' (कर्पूरमञ्जर्यां द्वितीयजवनिकान्तरे नायिकाया विरहावस्थावर्णनम् ।) दण्डाकारा श्वासा श्वासदण्डा । बाष्पो नेत्राम्बु । अत्र दिवसनिशादौ दीर्घत्वं दुःखदायित्वादौपचारिकम् । इय धर्मयोरभेदाध्यवसायमूला । **इति सहोक्तिः** । **विनोक्तिरिति** । अत्रापि विनाशब्दार्थ एव विवक्षित । तेन नञ् निर् वि-

प्रभाः–दिवसनिशादौ साहित्यप्रतीत्या आर्षं इति लक्षणसंगति । दीर्घादिपदं तु दिवसादीनामपि धर्मत्वेन दीर्घत्वादिबोधे तात्पर्यमाहकतया हेतुरिति बोध्यम् । इति सहोक्तिप्रकरणम् ॥२६॥

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥१०६॥ (—)

(४८) परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥

When *apart from* the deer-eyed one, this son of the king becomes bright with the flash of (his) genius for diverse affairs. He comes to possess a heart as lovely as the moon, *in the absence of* that friend! (106)

29. PARIVṚTTI.

'Parivṛtti' is an exchange that may take place of objects for (others) equal or unequal (to them).

प्रदीपः—लक्ष्यालङ्कारनिर्देशः। पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात्। अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः। समासमैरिति विभागः। विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम्। तच्च क्वचित्समेन समस्य। क्वचिदसमेनासमस्य। अन्त्यमपि द्विधा—क्वचिन्न्यूनेनोत्तमस्य, क्वचि-

---

उ०:—अंतरेण-ऋते-रहित-विकलेत्यादिप्रयोगेऽपि इयमेव। **अरुचिरिति**। (अपरवक्त्रं छन्दः।) न चात्र शशिसहितैव निशा रमणीयेति सहोक्तिध्वनिरेव युक्तः। तत्कृतस्यैव चमत्कारस्य सत्त्वादिति वाच्यम्। वाच्यार्थकृतस्य चमत्कारस्यानपलपनीयत्वात्। **मृगेति**। (विचित्रेषु व्यवहारेषु प्रतिभा झटिति स्फूर्तिः तस्याः प्रभया प्रकाशेन प्रगल्भः चतुरः। अमृतद्युतिः चन्द्रः तद्वत् सुन्दरः स्वच्छः आशयः अन्तःकरणं यस्य।) य एव राजपुत्रः स्त्रीमोहितः कृत्यविकलः स एव तया विनाऽतिव्यवहाराभिज्ञः। य एव दुष्टसुहृदालिङ्गितो विषमहृदयः स एव तेन विनाऽतिसदयहृदय इत्यर्थः। (मालभारिणी छन्दः।) इति वि-

---

प्रभा:—विनोक्तिरित्यादि स्पष्टम्। इति विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २७ ॥ न्यूनेनोत्तमस्येति। न्यूनेन दत्तेनोत्तमस्यादानमित्यर्थः। एवमुत्तमेन दत्तेन न्यूनस्योपादानमित्यर्थो ज्ञेयः। अत्र समेन समस्येत्यस्यानुपादेयत्वेन समत्वविवक्षायां चतुर्थोऽपि भेदः कैश्चिदुदाहृतः। यथा—'अस्थिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम्। गृह्णतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासन ॥' इति। एवं दानाद्यभावेऽपि धर्मिधर्मभावव्यत्यासे वा विपर्ययाख्योऽलंकार उक्तः। यथा—'काचो मणिर्मणिः काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः। सन्ति ते सुधियो येषां काचः काचो मणिर्मणिः ॥' अत्र काचस्य धर्मित्वं मणेर्धर्मत्वमुक्त्वा अनन्तरं मणेर्धर्मित्वं काचस्य धर्मत्वमुक्तमिति धर्मभावविपर्यासः। धर्मस्पर्शो यथा—'यस्य न सविधे दयिता'—

परिवृत्तिरलंकारः । उदाहरणम्—

> लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
> मतं लास्यं दत्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
> लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
> ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥ १०७ ॥ (—)

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य ।

> नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे
> स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।

'Parivṛtti' is (the name of) the figure To illustrate.—

Bestowing graceful movements that are highly prized on those Creepers in blossom, this Wind accepts (from them) often unequalled fragrance, the Creepers, on the contrary, receiving at once the glance of the passers by, give (in return) a blend of anguish, disease, delusion, sobs and swoons! (107)

Here in the first half, there is an exchange of an equal for another equal, in the second half, of the superior for the inferior.

The host of haughty hostile warriors, having received, in the encounter, *blows of terrific din, with a variety of weapons, made*

प्रदीपः—उत्तमेन न्यूनस्येति द्विविधेयमित्यर्थः । समासमत्वं चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम् । तत्राद्यद्वयं यथा—लतानामिति । अत्र प्रथमार्धे लास्येनोपादेयतया समस्यामोदस्य,

उ० :—नोक्तिः । कस्यचिदादानमिति । परकीयस्य कस्यचिदादानमित्यर्थः । विनिमयपदस्य तत्रैव शक्तेः । एवमादाय दानमपि सा । दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव न वास्तवस्तत्रालंकारत्वाभावात् । तेन 'क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिका.' इत्यत्र नेयम् । परकीयस्येत्युक्तेः 'किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्' इत्यत्र नेयम् । विनिमयाभावात् । लतानामिति । (अयं मरुद्वायुर्लतानाम् असमं अनुपमं आमोदं परिमलं श्रयतीत्यन्वयः । मतं मनोरमं लास्यं नृत्यं दत्वा । अर्थात्

प्रभा :—इति पदे । अत्र हि पूर्वार्धे तुहिनदीधितौ दवदहनत्वमुत्तरार्धे तु दवदहने तुहिनदीधितित्वमिति विपर्यासः । न तु धर्मधर्मिविपर्यासः । तस्य यथास्थितत्वेनैव विवक्ष-

दृप्तारिवीरविसरेण वसुंधरेयं
निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥ १०८ ॥ (—)

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य ।

(४९) प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।
तद्भाविकम्

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकम् । उदाहरणम्—

over to you, O king this Earth, whose act of embracing (you) was not to be intercepted by a separation (from you)! (108)

Here is an exchange of the inferior for the superior

30 BHĀVIKA

That is "Bhavika" where objects past or future, come to be visualised as though they were present

Gloss —भूतभाविनः is a Dvandva compound to be dissolved as भूताश्च भाविनश्च (past and future) It is called 'Bhavika' since therein is present the Bhāva i e vision (?) of the poet. To illustrate —

प्रदीपः—द्वितीयार्धे उपादेयतया उत्तमया दृशा आधिव्याधीनामतादृशतया न्यूनानां विनिमयः । अन्त्या यथा—नानेति । अत्रोत्तमया वसुधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः । प्रत्यक्षा इति । भूतभाविन इति द्वन्द्वः न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता भा-

उ०:—लताम्य । अध्वन्यानां पान्थानाम् । अहह इति खेदे । आधिः मनःपीडा, व्याधिः कायपीडा, भ्रमिः दिग्भ्रमणदर्शको विकारः, रुदितम् रोदनम्, मोहो निश्चेष्टता, एषां व्यतिकरः समूहम् ।) मरुत्पथेन लतानां लास्यदर्शनात् लतादर्शनेन च पथिकानामाध्यादिदर्शनादात्र्न कविकल्पितम् । (शिखरिणी छन्दः ।) नानेति । दृप्तारिवीरसमूहेन हे नृप युद्धे ऽच्छलप्रहारा स्वीकृत्य तुभ्यं विरहशून्याऽऽलिङ्गनवती वसुमती वितीर्णेत्यर्थः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) इति परिवृत्तिः । प्रत्यक्षतयेति । अलौकिकप्रत्यक्षविषया अपि लौकिकप्रत्यक्षविषयतयेत्यर्थः । अभिप्रायो लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन प्रतिपादनेच्छा । न

प्रभा —नान् । दयितविरहोपधिना परस्परधर्मविनिमयासत्त्वेन च वियदाणान्निवभेदम् । इति परिवृत्तप्रकरणम् ॥ २८ ॥ अविरोध इति । भूतानां भाविकस्यात्रतो तात्पर्यं ।

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।
भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥ १०९ ॥ (—)

अत्र आद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

(५०) काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥

I see (your) eyes as they were (इति) when the collyrium *was* in them, directly do I visualise your figure (as it would be) with the set of ornaments that *will be* there (109)

Here in the first half there is visualization of the past, in the second of the future

31 KĀVYALINGA.

'Kāvyalinga occurs where the reason assumes the form of the sense of a sentence or a word

प्रदीपः—विनो भावा यत्प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाऽभिधीयन्ते तद्भाविकम् । भाव कवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविषयकोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । उदाहरणम्—आसीदिति । अत्र पूर्वार्धे भूतस्याञ्जनस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतयाऽभिधानम् ।

उ०:—चेयं भ्रान्तिः । भूतभावित्वेनैव निर्देशात् । अञ्जनाद्यसत्त्वेऽपि तत्कृतशोभाद्यभिप्रायेण तथाप्रयोगाच्च । न चैव स्वभावोक्तिः । तत्र वस्तुधर्मो वैचित्र्याधायकः । इह तु कवेस्तन्निबद्धस्य वाऽभिप्राय इति विशेषात् । आसीदिति । अत्र यदञ्जनं दत्तमासीत् इति तद्युक्ते लोचने पश्यामीत्यर्थः । भाविभूषणे सम्भ्रियते सा । तद्युक्तामित्यर्थः । (भाविभूषणानां संभारः समूहो यत्र तादृशीम् इति वा) यथाश्रुते आसीदिति पश्यामीत्यन्वये भूतादेर्लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं नोपपादितं स्यात् । अत्राञ्जनभूषणादिकं विनाऽपि स्वरूपवैलक्षण्येनैव शोभातिशयात्तेषां वैयर्थ्यं ध्वन्यते । क्वचिद्भूतत्वादिनिर्देशं विनाप्येव दृश्यते । 'अह विलोकयेऽद्यापि युध्यतेऽत्र सुरासुराः' इत्यादौ । अत्रेदं चिन्त्यम् । असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्यैव गतार्थोऽयम् । प्रत्यक्षासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनात् । इति भूतादिरस्त्वसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनाद्येति । साऽनुप्राणिकाऽत्रेति कश्चित् ।

प्रभाः—निश्चयादीति । अञ्जनादि पूर्वकालीनमसत्त्वनिश्चयसूचनेऽभिप्राय इत्यर्थः । आदिनाञ्जनादिकं विनापि तत्कृतशोभासत्त्वादिकं गृह्यते । इति भाविकप्रकरणम् ॥ २९ ॥

वाक्यार्थता यथा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान्।
नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ ११० ॥ (—)

Gloss:—In the form of the sense of a sentence as in:—

That, in all probability, I never saluted you, O enemy of Pura (i. e. Śiva), in any of my former births was inferred (by me) from the manifestation of (my) body. Now, saluting (you) and (thereby) becoming emancipated, when I become bodiless, I shall fail to salute you, also in time to come. O great lord! pardon *both these lapses* (on my part)! (110)

प्रदीपः—**काव्यलिङ्गमिति** । अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिङ्गमिति लक्षणम् । वाक्यपदार्थतेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थता यथा—**वपुरिति** । अत्र पुरा क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान् अग्रेऽप्यहमनतिभा-

---

उ०:—**भाविकम्** । **हेतोरिति** । स्वतोऽनुपपद्यमानार्थोपपादकहेतोर्वचनमित्यर्थः । **पदार्थतेति** । पदमप्येकमनेकं चेति बोध्यम् । व्याप्त्याद्यनिर्देशान्नानुमानसंकरः । श्रोतुर्यल्लिङ्गकानुमितिमुद्बोधयिषया कवेर्व्याप्त्यादिविशिष्टहेतुबोधककाव्यनिर्माणं तल्लिङ्गमनुमानविषयः । काव्यलिंगजानुमितिस्तु न कविना श्रोतुर्मुद्बोधयिषिता किं तु श्रोतर्युत्पिपादयिषितेति भेद इत्यन्ये । **वपुरिति** । क्वचित्कस्मिन्नपि जन्मनि । (पुरा प्रायः भवन्तं अहं न प्रणतवान् । इदं वपुषः प्रादुर्भावादनुमितम् ।) त्वन्नतौ शरीरोत्पत्तेरभावात् । (संप्रति नमन्मुक्तः अतनुः शरीरशून्यः अहं अग्रेऽपि अनतिभाक् नतिरहितः । इदं अपराधद्वयं क्षंतव्यम् । शिखरिणी छन्दः ।) अग्रेऽप्यनतौ अतनुत्वमेकपदार्थो हेतुः । अतनुत्वे च नमन्मुक्त इत्यनेकपदार्थो हेतुः । **अनमनमपराधे इति** । यद्यप्यनमनमेवापराधस्तयोश्च न हेतुहेतुमद्भावस्तथापि तदिदमित्यस्य सर्वनाम्नो बुद्धिस्थपरामर्शित्वात् दुरितविशेषरूपमित्यर्थः । क्षंतव्यमित्यस्य च लक्षणया नाशनीयमित्यर्थ इत्यदोषः । **प्रणयीति** । (मालतीमाधवे पंचमाङ्के) मालतीवधोद्यतम-

---

प्रभा:—**अनमनमपराध इति** । अपराधोऽत्र दुरितं विवक्षितम् । तत्रानमनस्य हेतुत्वम् । अपराधस्य क्षमणं च तत्फलानुत्पादनं तन्नाशनं वेति नानुपपत्तिः । तदिति चानम-

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै—
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥१११॥ (मालतीमाधव. ५·३१.)

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम् ।
अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥ ११२ ॥ (—)

In the form of the sense of words more than one, as in.—

Let this arm alight unawares, like the staff of Yama, on your head, when you are hurling your weapon, with the intent of killing, against that figure there, which gets distressed even with the flicks of the tender शिरीष blossoms, sustained, thanks to the fancy for sportive merriment on the part of (her) loving friends ! (111)

In the form of the sense of one word as in —

Farewell to thee, O Smearing of ashes ! O Rosary of Rudrākṣas, good bye ! Alas ! how I feel for the flight of steps, the ornament of the temple of Śiva, the beloved of Pārvatī ! This day, we are being plunged by Śiva, pleased with the worship, in the great *delusion* called Emancipation, that puts an end to the light (आलोक) of pleasure derived from treating you (viz भस्मोद्धूलन etc.) with esteem ! (112)

प्रदीप : — गित्यवान्तरवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः । अनेकपदार्थता यथा—प्रणयीति । अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः । न चायं वाक्यार्थः । 'शस्त्रमुपक्षिपतः' इत्येतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात् । तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि न वाक्यत्वम् । विशेषणत्वादिति

उ० : — घोरघण्टं प्रति माधवस्येयमुक्तिः । प्रियसख्याः सलीलो यो हास्यरसस्तेन प्राप्तैः । ललितम् मनोहरम् । (तत्र वपुषि वधाय शस्त्रं उपक्षिपतः तव शिरसि एष भुजः अकाण्डे अकाले यमदण्ड इव पततु इत्यन्वयः । नर्कुटकं छन्दः ।) अवाक्यार्थत्वादिति । विशेषणीभूतार्थोपस्थापकत्वेन विशेष्यसाकांक्षत्वादिति भावः ।

प्रभा : — नद्वयजन्य दुरितद्वयपरामर्शकम् । न त्वनमनद्वयस्य । हेतुत्वस्य शाब्दत्वेऽलंकारत्वस्यानिष्टत्वात् । विशेषणत्वादिति । तत्रेति षष्ठ्यन्तार्थे विशेषणत्वादित्यर्थः ।

एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः।

In these instances, (1) in the matter of the two lapses, the failure to salute in the former and later births, (2) in the matter of the alighting of the arm, the hurling of the weapon, and (3) in the matter of the great delusion, the characteristic of putting an end to the light of pleasure, are respectively the reason of the nature specified (in the definition)

प्रदीपः—तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्वमिति। एकपदार्थता यथा—**भस्मेति**। अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतु। तच्च समासादेकपदार्थं एव। अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम्, इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध

उ०:—**भस्मेति**। शिवप्रसादेन जाततत्त्वज्ञानस्येयमुक्ति। हा सोपानपरंपराम्। तस्याः शोच्यतेत्यर्थ। तत्संस्कारकर्त्रभावात्। (गिरिसुताकान्तस्य शिवस्य आलयः प्रासाद तस्य अलङ्कृतिम् अलङ्कारभूताम्। युष्माकं भस्मोद्धूलनादीना या सपर्या पूजा तत्सुखस्य आलोक प्रकाश तदुच्छेदके तन्नाशके मोक्षसञ्ज्ञके महामोहे निधीयामहे। 'वयम्' इति शेष। शार्दूलविक्रीडित छन्द।) **तटस्थतयेति**। परस्परमनन्वितत्वेनेत्यर्थ। **पर्यवसानमिति**। सामान्याद्यर्थस्योक्तस्य प्रामाण्यग्रहहेतुत्वमित्यर्थ। **इह तु साक्षादेवेति**। तत्तत्पदार्थनिरूपितहेतुतयोपनिबद्ध इत्यर्थ। हेतुविभक्त्यादिनेति क्वचित्कोऽपपाठ। गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतो सुन्दरत्वेन प्राचीनै काव्यलिंगाभ्युपगमात्। अत एव वपु प्रादुर्भावादनुमितमित्यंशो नायमलङ्कार इत्याहु। सामान्यविशेषभानमवधानालिंगितत्वेन ततो भेद इत्यन्ये। केचित्तु निर्हेतुरूप-

---

प्रभा:—**अर्थान्तरन्यास इति**। अत्रेद विचार्यम्—काव्यलिङ्गेऽपि सुखालोकोच्छेदितेत्युक्तोदाहरणेऽन्यत्र च बहुशो हेतुविभक्तितच्छब्दादिहेतुवाचकपदाभावात्कथं काव्यलिङ्गता। अर्थान्तरन्यासे निजदोषावृतमनसामित्यादावतिसुन्दरस्य विपरीतत्वेन भाने तादृशजनवृत्तित्वेन साक्षात्पित्तोपहतत्व हेतुर्नोच्यते किंतु शङ्खपीततादर्शजनगतत्वेनेति ताटस्थ्यम्। काव्यलिङ्गे [illegible] मोक्षरूपे पक्षे साक्षादेव सुखालोकोच्छेदित्वमुच्यते इति भेद इत्युच्यते। तथापि हेतुविभक्त्यादिनेत्यसंगतमेव। उक्तोदाहरणे तदभावात्। प्रत्युत पञ्चम्या हेत्वभिधाने 'आत्मनिचपलत्वात्' 'प्रजाना विनयाधानात्' इत्यादौ काव्य-

(५१) पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनम्, तत् (पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात्) पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

य प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्झिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ ११३ ॥ (हयग्रीववध ?)

32 PARYĀYOKTA

'Paryāyokta' is that statement which is without the Expressed-Expresser relation

Gloss —The statement by the process of suggestion which is distinct from the Expressed-Expresser relation is called 'Paryāyokta' since it is based on a statement by Paryaya, i e a different mode

To illustrate —

At whose sight, was given up by Ichor and Pride their fancy to abide (respectively) in the face of Airavana and the mind of Hari (i e Indra) (113)

प्रदीपः—इति ततो भेद । **पर्यायोक्तमिति** । वाच्यवाचकभावभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधान तत्पर्यायोक्तम् । पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—**यमिति** । अत्रैक एवार्थ ऐरावतशक्रौ मदमानविमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया मदमानाभ्या तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्झितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । न चैव प्रतिपन्नस्यैव प्रति

उ०:—दोषाभाव काव्यलिंगम् । हेतुहेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यत्वाभावात् । तत्प्रयुक्तचमत्काराभावेनालंकारताया दुरुपपादत्वाच्च । श्लेषादिसमिश्रणेऽपि तत्कृत एव चमत्कारो नैतत्कृत इत्याहु । इति काव्यलिंगम् । **पर्यायोक्तमिति** । **वचः** । प्रतिपादनम् । अवगमनव्यापारो व्यजना । अन्यतर प्रकारभेद । तेन न पौनरुक्त्यम् । **ध्वनेस्त्विति** । व्यग्यस्यागूढ-

---

प्रभा:—लिङ्गस्यानिश्चितत्वात् । तस्मात्साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थोऽवगम्यते तत्काव्यलिङ्गम् । उक्तार्थदृढप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसन तत्रार्थान्तरन्यास । किंचिदर्थज्ञापकतया हेतुकथनमनुमानमित्येव व्यवस्था युक्ता । तथा हि काव्यलिङ्गोदाहरणे ध्वनमनस्यापराधे कारकहेतुत्वमेव । तथा भुजपाते शस्त्रोपक्षेपस्य, मुखेर्मोदरूपत्वे आलोकोच्छेदस्यापि कारणत्व योगक्षेमसाधारण विवक्षितम् । एवं निजदोपेत्यादै

अत्र ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते, यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे, 'गौ' शुक्लश्चलति'—इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव

Here, the idea that ऐरावण and शक्र (i e इन्द्र) got purged of ichor and pride, though suggested, is yet expressed by words Consequently, whatever is expressed, is itself suggested but it is not expressed in the way in which it is suggested To illustrate On the sight of a bull white

प्रदीपः—परिस्फलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम्। यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते। प्रकारयोर्भेदात्। एकरूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत्, यथा शुक्ले गवि चलति

उ०:—त्वादिति भाव। (**यमिति**) यं रावणम्। हरे इन्द्रस्य। **एक एवार्थ इति**। विमोचननिवासप्रीतित्यागयोरेकत्र पर्यवसानादिति भाव। **तेन चेति**। तथा च लक्षणसगति। पौनरुक्त्य शक्ते। **न चेति**। **यथेति**। येन प्रकारेण व्यग्य तेन रूपेण शब्देन नोच्यत इत्यर्थ। एकस्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यग्यत्वयोरविरोध। यथा यावककुसुमजपाकुसुमादिरूपाणा रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न वाच्यत्व तथेहापीति भाव। **न पुनर्यथेति**। निर्विकल्पके शुक्लतदाश्रयगोत्वतदाश्रयचलनतदाश्रया विशकलिता भासंते, सविकल्पके तु ससृष्टतयेत्यर्थ। निर्विकल्पकस्य विशिष्टधीहेतुत्वादिति भाव। **भिन्नत्वेति**। भेदोऽतद्व्यावृत्तिस्तच्छून्यत्वेन ससर्गराहित्येन च निर्विकल्पकविषयता। भेदोऽतद्व्यावृत्ति परनये। तस्या सविकल्पके विशेषणत्व बाह्या मन्यते। अन्यमते **संसृष्टत्वेति**। प्रकारशब्दो विषयमात्रपर। एव च यथा निर्विकल्पकस्य विशिष्टविज्ञानहेतुत्वात्ततो वैलक्षण्यं तथा निवासप्रीतित्यागरूपवाच्यज्ञानस्य मदमुक्तत्वरूपव्यग्यज्ञानहेतुत्वाद्वैलक्षण्यमिति भाव। यद्वा निर्विकल्पके विचित्त्वेन वस्तु भासते, सविकल्पके तु तत्त

प्रभा:—दोपस्य भ्रम प्रति कारकहेतुत्वोक्ते पूर्वार्धे काव्यलिङ्गम्। तस्य तु दृढप्रत्ययार्थमुत्तरार्धे विशेषसहचारोपन्यास। न तु विशेषरूपोऽर्थ। सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न काव्यलिङ्गतेति। अनुमाने तु ज्ञापकहेतूपन्यास। अस्मादिदं गम्यत इति। तेन यत्र ज्ञापकहेतुनानुमिति कवितात्पर्यविषया तत्रानुमानालंकार इति दिक्। इति काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥ अर्थादिति। पर्यायोक्तपदसामर्थ्यादित्यर्थ। यथा निर्विक

विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं तथा। यतोऽभिन्नाऽसंसृष्टत्वेन दृष्टम्, भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति।

and moving we get the determinate idea, "There moves the white bull, there one cognises determinately the same object as was sighted, but not in the way in which it was sighted Since, one cognises determinately by way of exclusion or association what was seen as non-excluded or non-associated.

प्रदीपः—निर्विकल्पकसविकल्पकयो एक एव ह्यर्थस्ताभ्यां विषयीक्रियते। न पुनर्यथा निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनाऽपि विषयीक्रियते। भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयक निर्वि-

---

उ०ः—नामरूपजात्यादिप्रकारेणेति 'न पुनर्यथा' इत्यादेरर्थ। इदमेव भिन्नत्वाविषयकत्वादीति बोध्यम्। अत्र व्यङ्ग्यमगूढ वाच्याद्चारु चेति न ध्वनित्वम्। 'नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ' इत्यत्रापि भगवान् वासुदेवो राहुशिरश्छेदकारित्वरूपेण स्वासाधारणधर्मेण व्यङ्ग्यस्ततोऽपि चारुतरेण राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन रूपान्तरेणाभिहित। केनचिद्रूपेण व्यञ्जनया लभ्यस्यार्थस्य ततोऽपि चारुतरेण रूपेण यत्र 'वाच्यतेति लक्षणतात्पर्यात्। यद्यपि भगवत पूर्वप्रक्रान्तत्वावच्छेदेनाभिधानाच्च न व्यङ्ग्यत्वम्, तथापि व्यङ्ग्यतावच्छेदकरूपेण वाच्यत्वाभावाद्व्यङ्ग्यत्वमेव। एव च प्रकारभेदाद्व्यङ्ग्यस्यैवाभिधानविषयत्व युक्तम्। न च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन धर्मांशे एव व्यङ्ग्यत्व न धर्म्यंशे इति वाच्यम्। धर्मिण स्वरूपतोऽवाच्यत्वात्। यदि धर्मी स्वरूपत कस्यचिद्वाच्य स्यात्स्यादपि तथा। औपाधिकभेदेन घटाकाशादिषु भेदप्रतीतिवत् तत्तद्धर्मरूपोपाधिभेदेन धर्मिणोऽपि भेदेन धर्मिणोऽपि व्यङ्ग्यत्वाच्च। एतेन 'व्यङ्ग्यस्य प्रकारान्तरेणाभिधानासंभवात् कार्यमुखेन कारणाभिधान पर्यायोक्तम्। उदाहरणे राहुवधूकुचनैष्फल्यरूपेण कार्येण राहुशिरश्छेद कारणरूपो गम्यते' इत्यलङ्कारसर्वस्वोक्तमपास्तम्। प्रकाशोदाहरणविरोधाच्च। यत्तु 'पर्यायोक्त तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनम्। शुक मो-

---

प्रभाः—रूपकविषय इति। निर्विकल्पकविषयो यथा केवलस्तथा सविकल्पकेन न विषयीक्रियत इत्यर्थ। तथा चैकप्रकारत्वाभावेऽयं दृष्टान्त इति ज्ञेयम्। भिन्नप्रकारत्वे तु निर्विकल्पके प्रकाराभावादसंगति स्यादिति। अत एव निर्विकल्पकसविकल्पक

(५२) उदात्तं वस्तुनः संपत्

संपत् समृद्धियोगः । यथा—

> मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः
> प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
> दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
> यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥ ११४ ॥ (—)

33 A UDĀTTA

'Udātta' consists in the abundance of a thing

Gloss—*Sampat* means 'possession of superabundance'.

To illustrate—

It is the play of the generosity of King Bhoja that, in the mansions of the learned, the parrots meant for amusement pick up the pearls, from a distance, suspecting in their minds that they are pomegranate seeds pearls that had slipped down the necklaces, the threads of which had given way in the course of dalliance (केलि), and which (pearls) on being swept off by brooms got tinged red in the morning with the lac-dye on the feet of the maidens as they trudged along the border of the front court-yard' (114)

प्रदीपः—पत्यक, मिलत्वसमुत्थत्वप्रकारं तु सविरल्पकमिति । उदात्तमिति । संपत्स-मृद्धियोग । न तु तत्संपातिशय । उदाहरणम्—मुक्ता इति । अत्र विद्वद्भवनस्य

उ०ः—जयितु यामि युगाभ्यामास्यतामिह ॥ अत्र नायिकां नायकेन सगमय्य शुकभोजनव्याजेन निर्गच्छन्त्या सख्या तत्राप्युन्मपरोक्षसाधनं पर्यायोक्तम्' इति । तत्तु ध्वनिमर्यादां नातिक्रोते इति दिक् । एव च 'अनायि देश. कतमस्त्वयाऽद्य यस-न्तमुक्तस्य दशां वनस्य' (नैषधेऽष्टमसर्गे २५ पद्यम्) इत्यत्रापि अपमेर । 'अय देशोऽलंकर्तव्य' इत्यादौ चेयम्न् । इति पर्यायोक्तम् । उदात्तमिति । महतां चोपलक्षणमिति वक्ष्यमाणतया नपुंसकनपुंसकयोरेकशेष । वस्तुनः । धनशौर्यौ-दार्यादि । एतेन 'शौर्यादिस्तद्युतो अयुक्तिनामा पृथगलंकार.' इत्यपास्तम् । अ-प्रार्नोऽपि संपदासिद्धेतिरनुमाणिका । मुक्ता इति । (केली क्रीडार्था विसूत्र

प्रभा :—प्रारम्भप्रभेदार—मिश्रयेति । मिश्रय विद्वद्भ्या श्लयतामि । पृनी पर्भिमायेरसंमभ्यारम्भे बोध्य । केलिषु निर्विस्मतेऽपि यस्थिविदमिति [illegible]

(५३) **महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥**

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्—

तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनाऽनुपालनव्यसनी ।
निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ ११५ ॥ (—)

न चात्र वीरो रसः । तस्येहाङ्गत्वात् ।

33 B UDĀTTA

And it consists in the subservience of the great

Gloss —उपलक्ष ॥ Subservience, of course to the thing which is to be described To illustrate —

This is the same forest dwelling in which Rama who courted distress for upholding the word of Dasaratha exterminated the demons, with the arm for his helper (115)

It should not be urged that here the Heroic Sentiment (is prominent), since it is, in this case, subservient

प्रदीपः—मुक्तादिधनसमृद्धियोग । **महतामिति ।** महता यदुपलक्षणमङ्गभाव अर्थाद्वर्णनीये, तदप्युदात्तमित्यर्थं । उदाहरणम्—**तदिदमिति ।** अनेतादृशो महान्रामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगत उत्साहातिशय एव चमत्कारनिदानं, तस्य प्रधानत्वाद्विच्छित्यन्तराभावाच्च किंविषयोऽयमलङ्कारव्यपदेश इति

उ०ः—छिन्नसूत्रा ये हारा तेभ्य गलिता ।) बाला पोडशवर्षा । (त्यागलीला दानलीला सैव आचरितमित्यर्थ । शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) **समृद्धियोग इति ।** तेन वर्णनीयनृपते समृद्ध्यतिशय । 'सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्' इत्यादौ पौरसमृद्धिर्व्यंग्येति व्यंग्योऽयम् । **वर्णनीये इति ।** अङ्गिनीत्यर्थ । **तदिदमिति ।** पुष्पकविमानस्थस्य लक्ष्मणस्याग्रे प्रतीयमुक्ति । (आर्या छन्द ।) महत्त्व च रामस्य दशरथाज्ञानशासाम्राज्यत्यागपूर्वकवनवासात् बाहुमात्रसाहाय्येन समस्तरक्षःक्षयकरणाच्च । अत्र दण्डकारण्यस्याऽङ्गित्वम्, रामस्याङ्गत्वम् । ईदृशो रामो यत्र स्थित इत्यरण्यस्यातिशयम् । **उत्साहातिशय एवेति ।** वीरप्रधानस्य रामस्य बाहुसहायत्वेन तदतिशयप्रतीते रक्षःक्षयस्यानु

प्रभाः—रत्नेन वस्तु भासत इति यथाश्रुतोपपत्तिमाह । इति पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥ २० ॥ न **तु** तस्यैवेति । बदरामलकाम्रदाडिमानामित्यादौ पर्यायालङ्कारभेदेऽतिप्रसङ्गादिति भाव । उपलक्षणमिति भावप्रधानमित्याशयेनाह—**अङ्गभाव इति ।** वर्णनीयाया

(५४) तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽसौ

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र संभवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

34 A. SAMUCCAYA.

That is 'Samuccaya' where one cause capable of achieving that (thing) being present, another achieving the same, presents itself.

Gloss —Where one circumstance, capable of bringing about that i. e. the effect under consideration, being present, other circumstances capable of achieving it present themselves, the figure is 'Samuccaya.' To illustrate:—

Irresistible are Cupid's arrows; the beloved is away, the mind most uneasy; the passion vehement, the age in its prime, the life very tenacious, the family untainted, the feminine nature opposed to

प्रदीपः—वाच्यम् । नत्वत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्येहाङ्गत्वात् । **तत्सिद्धीति** । तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुल्यकक्षयोः कारणयोरुपादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः । उदाहरणम्—**दुर्वारा इति** । अत्र स्मरमार्गणा एव

उ० :—भावस्य प्रतीतेश्च ध्वनित्वं स्यादिति भावः । **अंगत्वादिति** । अंगोत्कर्षकत्वादित्यर्थः । अंगांगस्य चाप्राधान्यान्न ध्वनित्वमिति भावः । रामविषयकरतिभावस्याप्यपरिपुष्टत्वान्न भावध्वनित्वम् । **इत्युदात्तम्** । **इति विशेष इति** । समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्मादापतता सौकर्यादिरूपातिशयमपादनम् । (अत्र तु) एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां खलेकपोतन्यायेन पातः, कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः । काव्यलिंगे हेतुत्वमात्रं विवक्षितं न तु हेतूना गुणप्रधानभावस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता । अत्र तु एकस्यैव तत्कार्यकारित्वेऽन्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः । **दुर्वारा इति** (मयूरसूनोः शम्भुवर्मस्य पद्यमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) स्वं प्रति विरहिणी प्रति वा काचिद्वदति । (स्मरस्य मदनस्य मार्गणाः बाणाः ।) दूरे प्रवासात् । गाढं अतिशयितम् ।

प्रभाः—इति तस्याः प्राधान्यसूचनायोक्तम् । इत्युदात्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ समाधावितिं । 'समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः' इति लक्षणात्समुपीयमानमपि कारणा-

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥ ११६ ॥
(मयूरसूनोः शंकुकर्णस्य ?)

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूरस्थित्यादि उपात्तम् । एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम्
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥ ११७ ॥ (—)

equanimity; the season friendly to love, Death relentless; the friends not at all tactful. How indeed could such roguish separation be borne! (116).

Here, the arrows of Cupid by themselves render the separation intolerable. Over and above that are stated (as being present) the stay of the beloved in the distance etc. This very Samuccaya may take place with the combination of circumstances that are (1) good, or (2) bad, or (3) good and bad, hence it has not been defined separately (*for the different combinations*) To illustrate —

A spotless family, a winning figure, an intellect equipped with learning, enough strength of the arm, vast wealth, unimpaired sovereignty these things are naturally enviable, on the score of these, man here gets a good deal affected by conceit. But they themselves are as goads to you, O king! (117).

प्रदीपः–विरहासहत्वं कुर्वन्ति ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तम् । एष एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति यत्वेनन्विते पृथग्लक्षितास्तद्युक्तम् । तथाहि—कुलमिति । अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव

उ०:–कुलनैर्मल्यात्स्वाच्छंद्याभाव । न चैवं धैर्यमेव कार्यमत आह–स्त्रीत्वमिति । मन्मथसुहृत् । विरहिणीपीडकत्वात् । कालः वसंतः । अक्षम. मारणे । झटिति नाशाकर्तृत्वात् । अचतुरा नायकादिघटनाऽसमर्थाः । शठः पीडादायीति विरहविशेषणम् । शठेति विधिसंबोधनं वा । (शार्दूलविक्रीडित छन्दः ।) **पृथगिति** । सद्योगसमुच्चयत्वादिनेत्यर्थः । **कुलमिति** । निर्मलं कुलम् । सुंदरता । वेदादि-

प्रभा:–न्तरं सौकुमार्यमात्रोपयोगि न स्वितरकारणतुल्यकक्षमित्यर्थः । चिन्त्यत्वे

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

> शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
> सरो विगतवारिज मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
> प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
> नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ११८ ॥

(भर्तृहरि, नीतिशतक ५६.)

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यांतराणीति शोभनाऽशोभनयोग ।

Herein there is the combination of good things, in the instance already cited, however, there is the combination of bad ones

The moon that becomes obscure by day, the passionate woman whose youth is lost, the lake destitute of lotuses, the mouth, void of syllables, of one of graceful form, the master given to (amassing) wealth, the virtuous person ever in distress, (and) the villain in the royal courtyard–these are the seven thorns (rankling) in my mind! (118)

Here, when the thorn of the moon getting obscure is there, other thorns present themselves, thereby giving rise to a combination of the good and bad

प्रदीपः–योग । दुर्वारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम् । शशीति । अत्र सदसतोर्योग । दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । एतस्मिन्पद्ये पूर्वं दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनाऽप्यसम्यक्त्वमिति । समुच्चयान्तरमाह—स

उ०ः–ज्ञानम् । अतिशयित बलम् । लक्ष्मीवृद्धि । अतुल प्रभुत्वम् । (प्रकृत्या सुभगा सुंदरा भाना पदार्था ।) दर्पोऽहङ्कारोऽपथप्रवर्तक । अनुशास्तृप्रतिबन्धक । (हरिणी छन्द ।) कुलादीना प्रकृतिसुभगत्वेन समीचीनत्वम् । अत्र निरङ्कुशे दर्पतदभावहेतौ सत्येव भद्रमूर्त्यादिकमपि तत्त्वेनोपात्तम् । एव स्मरमार्गणादिना विरहिणीदु खदत्वादसमीचीनत्वम् । शशीति । (भर्तृहरिकृते नीतिशतके पद्यम् । स्वाकृते शोभनाकृते । दुर्गत दरिद्र । शल्यानि बाणाग्राणि । पृथ्वी वृत्तम् ।) शशी स्वरूपेण सन्नपि दिनमधूसरत्वेनासन् । एवम

प्रभा.–हेतुमाह—पूर्वमिति । दुर्वारा इत्युदाहरण इत्यर्थ । विशेषणतागम्यस्य मित्यन्वय । तत्रापि हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव दूरस्थितिविशेषणेन परमगत्त्वम् । इहापि स्वत सुन्दरस्य शशिनो दिवसधूसरत्वेनासद्योग इत्यर्थ । आदिपदेन गलितयौवनत्वादि परिग्रह । वस्तुतस्त्वत्र सदसद्योगपद न द्वन्द्व किं तु कर्मधारय । सैतावता शशी सदसनि-

(५५) स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ ३० ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥ ११९ ॥ (—)

---

34 II SAMUCCAYA

While it is another (variety of it) where Attributes and Actions are (described as being) simultaneous.

Gloss —Attribute and Actions may be two attributes, two actions, or one attribute and one action Instances in order —

No sooner did this army of yours that had annihilated the entire host of the enemies become *bright* all at once than those faces of the miscreants turned *gloomy* ! (119)

प्रदीपः—त्वन्य इति । अत्र गुणा क्रियाश्चेति विग्रहे सङ्ख्याविशेषस्याविवक्षणात् विशेषविवक्षाविरहेण च सजातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपद्यस्य लाभात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्भवत, स निरुप समुच्चय । तत्र गुणयोर्यौगपद्य यथा—**विदलितेति ।**

उ० :—भेऽपि । एवमत्र सदसता शस्यादीना योग । **अत्र सदसतोर्योगः दुर्जनस्यासत्त्वात् शस्यादीनां सत्त्वादिति** । इद चिन्त्यम् । एवं हि सहचरभिन्नता स्यात् । सर्वत्र विशेष्यस्य शोभनत्व विशेषणस्याशोभनत्व च प्रक्रान्तमिति भग्नप्रक्रमता वा स्यात् । तस्मान्नृपाङ्गणमसद्युतमिति पाठो युक्त । सदसदिति च कर्मधारयो युक्त । अत्रैकैकमपि मानसशल्यभूतज्ञानजनने हेतुस्तत्रान्यदपि पट्कमुपात्तमिति लक्षणसमन्वय । **पूर्वमिति ।** प्रियतम शोभनोऽपि दूरस्थत्वदोषेणाशुभ इत्यर्थ । चिताबीज तु एकस्य तथात्वेऽपि मार्गणत्रयोपसतानां केवलानामपि विरहिणीदुःखदाना सत्त्वमिति असद्योगोदाहरणमेव तदिति । उक्तोदाहरणेषु सता योगस्यासता योगस्य सदसद्योगस्य वा युक्तत्व-

---

प्रभाः—(दि) ति । तादृशानामनेकेषामेकार्थजनने समुच्चय इत्यर्थ । एवमपि दुर्वारा शशीत्यनयो कथं भेद इति चेत्, इत्यम्—दुर्वारा इत्यत्र विरहासहिष्णुतया प्रियतमादीनां सतामप्यसत्त्वेन विवक्षा । इह तु शोभनस्य सतो धूसरत्वादिना अशोभनत्वमपीति विवक्षा । अत एव पूर्वं कथ (नु) सोढव्य इत्युपसहारो दुष्टत्वाभिप्रायेण । अत्र तु मनसि सप्त शल्यानीत्युपसहृत सुन्दरत्वेनान्तः प्रविष्टानामपि व्यथा-

अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ १२० ॥
(विक्रमोर्वशीय ४·३.)

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ १२१ ॥ (—)

'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्'—इत्यादेः, 'कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ,ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये'—इत्यादेश्च दर्शनात्, 'व्यधिकरणे'—इति 'एकस्मिन् देशे'—इति च न वाच्यम् ।

Here has befallen me all of a sudden this extremely intolerable separation from that beloved at a time when the days are to become pleasant on account of their being free from heat, thanks to the advent of fresh clouds! (120)

As soon as your eye whose grace is like that of a white lotus, fell on the enemy suddenly becoming grim, there also fell apparently on their person the oblique glances of Miseries, O pre-eminent king!

It should not be urged (that the figure takes place, only if the simultaneous attributes etc, abide) in the different abodes, or only if they abide in the same abode, as one comes across instances (to the contrary), like "He brandishes the sword and extends his fame," and "You are armed with the sword on the battlefield when the gods acclaim you in heaven."

प्रदीपः—अत्र विमलत्वमलिनत्वयो । क्रिययोर्यथा—अयमिति । अत्रोपगतो भवितव्य चेति क्रिययो । गुणक्रिययोर्यथा—कलुषमिति । अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययो । अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्य एव समुच्चय इत्याह । तन्न युक्तम् । 'धुनोति चासिं तनुते च

उ०:—स्यायुक्तत्वस्य वाऽप्रतीतेर्न समस्य विषमस्य वाऽलङ्कारस्यात्र प्रसंग इति दिक् । विशेषविवक्षाविरहेणेति । गुणत्वक्रियात्वरूपविशेषेणेत्यर्थः । केचित्तु गुणौ च क्रिये च गुणक्रिया:, गुणश्च क्रिया च गुणक्रिये, तयोरेकशेषेण वक्ष्यमाणार्थलाभ इत्याहु: । युगपदिति क्रमव्यावृत्त्यर्थम् । (विदलितेति । विदलित नाशित समराङ्गना अरीणां कुलं येन तत् । बलम् सैन्यम् । प्रकृष्टाः खला:

प्रभाः—हेत्वादिन्यनवचम् । ननु गुणकिया इति बहुवचनाद्गुणा कियाश्चेति विग्रहे बहूना गुणाना यौगपद्यमेव लभ्यते । एव बहीनां क्रियाणामेव तल्लभ्यते । न तु द्वयोर्गुणयोर्द्वयोश्च क्रिययोस्तथा द्वयोर्गुणक्रिययोस्तल्लाभोऽयमाह—अत्रेति । सत्यम् ।

(५६) एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एक वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

35A PARYĀYA

When one happens to be in many, in turn, the figure is 'Paryāya.'

Gloss—When one object, in turn, abides or is made to abide in different places, the figure is 'Paryāya.'

Instances in order—

O Virulent Poison, who indeed taught you this manner of staying in abodes, in which the successive positions are more and more exalted?

प्रदीपः—कीर्तिम्' इत्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि दर्शनात् । केचित्तु सामानाधिकरण्य एवायमित्याहुस्तदपि न सम्यक् । 'कृपाणपाणिश्च भवान्रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये' इत्यादौ वैयधिकरण्येऽपि तद्दर्शनात् । **एकमिति** । एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा स एकः पर्यायः । अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिर्देशतन्निर्देशौ भवतिकरोत्यर्थौ । न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे । वृषलक्ष्मणः कण्ठे कालकूटवासस्यास्वाभाविकत्वेन भवतीत्यनायुदाहरणत्वापत्तेः ।

उ०:—दुष्टा । आर्या छन्दः ।) **अत्रेति** । तयोराश्रयभेदेन चाम्या समुच्चय इत्यर्थः । (**अयमिति** । विक्रमोर्वशीये चतुर्थाङ्के पुरूरवस उक्तिः ।) एकपदे अकस्मात् । (प्रियया उर्वश्या । उपनतः प्राप्तः । निरातपत्वेन आतपराहित्येन रम्यैः । भवितव्यम् भूतम् । मालभारिणी छन्दः ।) **अत्रेति** । अत्राप्याश्रयभेदः । (**कलुषमिति** । स्वभावतः सितपङ्केरुहसोदरा श्वेतकमलतुल्या श्रीः यस्य तादृशं चक्षुः अहितेषु शत्रुषु विषये अकस्मात् कलुषं क्रोधात् रक्तं च । मालभारिणी छन्दः ।) **वैयधिकरण्ये एवेति** ।) आश्रयभेद एवेत्यर्थः । **इति समुच्चयः** । **समुच्चयेति** । वक्ष्यमाणविशेषालङ्कारद्वितीयभेदवारणाय चेत्यपि बोध्यम् । तत्र यौगपद्यसत्त्वादिति भावः । **नन्विति** । (भल्लटकविकृते भल्लटशतके पद्यम् ।) आश्रयस्थिति आश्रयणरीतिः । विशिष्टपदा विशिष्टाधिकरणा ।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ १२२ ॥ (भल्लटशतक ४)

यथा वा—

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥ १२३ ॥

(नवसाहसाङ्कचरित ६ ६०)

First you dwelt in the heart of the Ocean then in the throat of the bull-signed Śiva and now you abide in the speech of the wicked! (122)

Or as in

O slim lady, formerly the Raga (red hue) was to be seen only in your Bimba like lips. Now it (Raga, i e passion) is noticed O fawn-eyed one, even in the heart! (123)

प्रदीपः—तनाद्यो यथा—तन्वियति । अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्यानेकत्र वामे प्रयोजक किंचिदपि नोक्तम् । न केवलमय वास्तविक एकत्वे, किं त्वारोपितेऽपि । यथा— बिंबोष्ठ एवेति ।

उ० :—(वसन्ततिलका छन्द ।) अत्राधारभेदाद्भिन्न आधेय एकत्वेनाध्यवसित । *श्रोणीति । श्रोणीभागादीना प्राथमिकाधारत्वमार्थम् । सेवते इत्यनेन मध्ये पूर्वमतनुतासत्ता बोधिता । एवमग्रेऽपि । अत एव विनिमय सगच्छते । तनुता कार्श्यम् । तरलगतय चञ्चलगतय चञ्चलदर्शन च । कुचसचिवताम् सद्वितीयताम् । धत्ते इत्यनेन तस्मिन्प्रागद्वितीयता या स्थिता सा वक्त्रेण गृहीतेति बोधितम् । मुखेऽद्वितीयत्व निरपमत्वम्, वक्षसि द्वितीयराहित्यम्, तयोश्चाभेदाध्यवसाय । कुचसचिववक्षस्त्वेनैव मुखस्य निरपमत्वम् । अत्र तनुत्वत्यागादिना तत्तद्गुणवर्णो व्यजनया बोध्यते । बिंबोष्ठ एवेति । न चैकसनधनाशोत्तरमपरसनने सयेन लोके पर्यायप्रसिद्धे कथमिदमुदाहरणमिति वाच्यम् । एकस्मिन्ननेकस्मिन्क्रमेणेयेन लक्षणात् । शब्दसाम्यमात्रेण लौकिक-

---

*अयमपि श्लोक काव्यप्रकाशस्य इति क्वचित् पठ्यते—" श्रोणीभागस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभाग पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतय संश्रिता लोचनाभ्याम् । धत्ते वक्षःकुचसचिवतामद्वितीयं च वक्त्रम् तद्गात्राणां गुणविनिमय कल्पितो यौवनेन ॥ "

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।
तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करस ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअ कुसुमबाणेण ॥ १२४ ॥ (—)
(आनन्दवर्धनस्य विषमबाणलीला)

Though, as a matter of fact, the Raga (abiding in the two things) is distinct, still, in so far as it is conceived to be identical its identity is not incongruous

That heart of theirs (i e demons), solely absorbed in Viṣṇu (lit whose ornament is the jewel कौस्तुभ that sprang from the same source as Lakṣmi) was riveted by the flower-arrowed Cupid, on the Bimba like lower lips of beloveds! (124)

प्रदीपः—अत्र प्रयोजकानिर्देश स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे लौहित्यात्मकतया हृदये तु स्नेहात्मकत्वेन भेदेऽप्येकत्वस्याध्यवसानेनैकत्वविवक्षाविरोध । द्वितीयो यथा—

उ० :—र्थाविवक्षणात् । एतेनात्र वर्धमानालङ्कार पृथगिति अपास्तम् । (तं ताणेति ।) 'तत्तेषा श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् । बिम्बाधरे प्रियाणा निवेशित कुसुमबाणेन ॥' श्रीसहोदर रत्न कौस्तुभस्तदाभरणे हरौ । एकरस तत्परम् । कामेन प्रियाबिम्बाधरचुम्बनाद्यासक्त कृतमित्यर्थ । केचित्तु यदसुराणा हृदय विजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानं श्रीसहोदररत्नानामासमतात् हरणे तत्परमासीत्, तत्सुकुमारतरोपकरणेनाऽपि कामेन प्रियाबिम्बाधरे निवेशित सरत्नरत्नसारतुल्यो बिंबाधर इति तेषामभिमानोत्पत्ते । एव च व्यङ्ग्योपमाऽत्रेत्याहु । तन्मतेऽपि हरणस्य वैषयिकाधारत्वात्पर्यायाक्षतिरेव । (गाथा छन्द ।) अत्रोऽपि क्रमेणेति

प्रभा :—बहुत्वविवक्षायामुक्तदोष स्यात् । न चेह सख्याविशेषविवक्षा । एव सजातीययौगपद्यस्यापि । एव च गुणयो क्रिययोश्च यौगपद्यस्येव गुणक्रिययोर्यौगपद्यस्यापि लाभादुक्तार्थलाभो निरवद्य इत्यर्थ । अन्ये तु गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वन्द्वे बहूनामेव समुच्चय स्यात्तो गुणौ च क्रिये चेति द्वन्द्वोत्तर गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चेति गुण क्रिया इत्येकशेषद्वयोर्द्वयोरेव समुच्चय इति त्रिविध समुच्चयोऽयमित्याहु । एतन्मते द्विवचनान्तेनोत्सर्गत समासाभावात्तत्कल्पनक्लेश । द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्ययुक्तम् । 'प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नभ । रक्त च पथिकहृदय कपोलपाली मृगीदृश पाण्डु ॥' इत्यादौ बहूनामपि गुणानां समुच्चयस्येष्टत्वात् । तथा—'उदित मण्डलमिन्दो रुदित सद्यो वियोगिवर्गेण । मुदित च सकललललनाचूडामणिशासनेन

(८७) अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः । क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥१२५॥ (—)

तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

35 B PARYĀYA

The other (variety of it) is the reverse of it.

Gloss·—That is the other (variety of पर्याय) where things more than one abide or are made to abide, in turn, in one and the same place.

Instances in order —

Pleasing on account of (their) sweetness, Oh! the words of the wicked first hold out plenty of nectar! Later, they themselves intimate the virulent poison, that was as though hiding in them, a source of stupefaction! (125)

Where there was that house with drooping walls, there this mansion (now) invades the region of the sky! Where there was that milch-

प्रदीपः—तं ताणेति । अत्र 'कुसुमबाणेन' इति प्रयोजकनिर्देश । अन्य इति । अनेकमेकस्मिन्क्रमेण यद्भवति क्रियते वा, सोऽन्य पर्याय इत्यर्थ । पूर्ववद्व्याख्येयम् । तत्र भवत्यर्थे यथा—मधुरिमेति । अत्रैकस्मिन्खलवचसि क्रमेणामृतव्यञ्जने विषव्यञ्जने च न प्रयोजकनिर्देश । करोत्यर्थे यथा—तद्गेहमिति ।

उ०ः—समुच्चयवारणाय । (मधुरिमेति ।) मधुरिम्णा रुचिरम् । अथ (विचारानंतरम्) मोहहेतुं तदेवान्तर्गतं विषं कथयतीत्यन्वय । (पुष्पिताग्रा छन्द । तद्गेहमिति ।) नतभित्ति नम्रम् । दिव स्वर्गाल्लब्धावकाशम् । मं-

प्रभाः—मदनेन ॥' इत्यादौ बह्वीनां क्रियाणां समुच्चयस्यार्थमहत्त्वप्रकाशनम् । अत न यथोक्त एव प्रकार समीचीन इति संक्षेप । इति समुच्चयप्रकरणम् ॥ ३२ ॥ मतान्तरनिरासायाह—प्रयोजकेति । तं इति । 'ततीया श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयनेत्रम् । बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥' इति संस्कृतम् । सेयानिति । दैत्यानामित्यर्थ । पूर्ववदिति । भवति क्रियते इत्येतदित्यर्थ । इति पर्यायप्रक-

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिताम्
आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥ १२६ ॥
(Cited in ध्वन्यालोक. ३)

अत्र एकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् न परिवृत्तिः ।

(५८) अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् । यथा—

---

cow grown old, there roar these cloud-like rows of elephants! Where there was that low thud of pestles, there (is heard) this sweet music of damsels! O wonder! Thus Brahman has been lifted to such a position *by days!* (126)

Here the figure is not Parivṛtti since it is not intended to convey the giving and receiving by one and the same person

36 ANUMĀNA.

That is said to be 'Anumana' where we have the statement of the deduction and the means thereto

Gloss —The means to deduction is a reason that is threefold, in so far as it (1) must be the attribute of the particular case, (2) must be *present in a positive case*, (3) and must be absent from a negative case. The deduction consists in the denial of absence of the more extensive in the object qualified (*by the means to deduction*)

प्रदीपः—अत्रेश्वस्मिन्द्विजे तद्गृहतन्मन्दिरयोरनेकैः दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देशः । न चेयं परिवृत्तिः हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् । **अनुमानमिति** । पक्षे सत्त्वम्, सपक्षवृत्तित्वं, विपक्षावृत्तित्वं चेति रूपत्रयवान्हेतुः साधनम् । व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो व्यापकसर्वधपर्यवसन्नः साध्यम् । तदुभयवचनमनुमानालंकारः । यथा—

उ० :—द्विर राजयोग्य गृहम् । (जरती जीर्णा । घनाभा । घनतुल्या । घटाश्रेणयः । कलम् मधुरस्वरम् ।) दिवसैर्न मासैर्वर्षैर्वा । (भूमिम् । अवस्थाम् । समारोपितः प्रापितः इत्याश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **हानम्** । स्वीयवस्तुसमर्पणम् । **उपादानम्** । परकीयवस्तुग्रहणम् । **इति पर्यायः** । **साधनमिति** ।

प्रभा :—रणम् ॥ ३४ ॥ **पक्षे सत्त्वम् इति** । पक्षधर्मत्वेत्यर्थः । सपक्षवृत्तित्वेनान्वया

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति सततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।

Since these arrows piercing the vitals fall there only where these (women), whose eyes are extremely unsteady like waves, employ their eyebrow, therfore, Cupid, whose thrilling hand is set on the arrows that

प्रदीप.—**यत्रेति** । अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैवम्— एताश्चक्रीकृतचाप सदा पुरोधावदर्पितशरत्वादिविशिष्टमनोभवा सततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनं संभवति । यथा—

उ०:—एतद्रूपत्रयविशिष्टो हेतु साधनपदेनोच्यते इत्यर्थ । **व्यापकत्वाभिमतस्येति** । अस्य ‘ यस्य ’ इत्यादि । **साध्यमिति** । अस्य ‘ तत् ’ इत्यादि । व्यापकसंबंधः । व्यापकारितत्वम् । **तदुभयेति** । ‘ कविप्रतिभोल्लिखित ’ इत्यादि । (**यत्रेति** ।) चलाचला अतिचचला । चलाचलेति पाठे चचलप्रातचक्षुप इत्यर्थ । व्यापारयन्ति वक्रीकुर्वन्ति । यत्र पुंसि । (मर्मस्पृश मर्मभेदिन । चक्रीकृत कर्मणेन वर्तुलीकृत चापो यस्मिन्कर्मणि तथा । अर्पिते धनुषि योजिते शरे बाणे प्रेंखन् चलन् कर यस्य । शासन आज्ञा तस्य धर ।) अग्रत । पुर । (शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र पूर्वार्धे सततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानत्व साधन पक्षवृत्तित्वेनोक्तम् । परार्धे साध्यम् । यत्तद्भ्यां व्याप्ति सूचिता । तत्र वस्तुतो व्याप्त्यसत्त्वेऽपि कविप्रौढोक्त्या तथाभिधानम् । अत्रानुमानमित्यत्र भावे ल्युट् । तेन जायमानाऽनुमितिरलंकार । सा च मन्ये शङ्केऽवैमि जाने इत्यादिवाचकोपादाने वाच्या । यत्र लिंगलिंगिनो सत्त्व तत्र तेषामनुमितिबोधकत्वात् । यत्र सादृश्यादिनिमित्तसद्भावस्तत्रोत्प्रेक्षाबोधकत्वम् । धत्ते कथयति इत्यादिलक्षणपदोपादाने लक्ष्या । उभयानुपादाने साध्यसाधनाभ्यां तदाक्षेपे प्रतीयमानेति बोध्यम् । न-

प्रभा.—व्याप्तिप्रदर्शनं विपक्षावृत्तित्वेन व्यभिचारविरहप्रदर्शनम् । अयोगव्यवच्छेदोऽवश्य संबन्ध । व्याप्यस्य व्यापकं विनानुपपत्ते । एतच्च हेतूत्प्रेक्षाव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । तत्र योगस्याप्युक्ततया भानादिति । एता इति स्त्रिय पक्षभूता निर्दिष्टा । चक्रीकृतचापं यथा स्यात्तथा सदा पुरो धावन्नर्पिते धनुषि योजिते शरे प्रेङ्खन् चपल करो यस्य स । क्रोधन क्रोधशील । शासनमाज्ञा तद्धारको मनोभवो यासां तथाभूता इति साध्यम् । सतत निपतन्तो मर्मभेदिनो बाणा यत्र तादृशो लसद्भ्रूव्यापारो

(५९) विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता
धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः
प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ १२८ ॥

(किरातार्जुनीय १ १९.)

---

37. PARIKARA.

That is 'Parikara' where we have a statement with attributes that are pregnant with significance

Gloss —(Statement), of course of the thing qualified by the attributes To illustrate –

They, of mighty spirit, who cherish their honour as treasure, honoured with wealth, archers, who have won fame in warfare, who do not enter into conspiracy (संहता) and are not inclined to discord, long to achieve things pleasing to him, with their lives! (128)

प्रदीपः—साभिप्रायैः । उक्तिः अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—**महौजस इति।** अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि परानभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि । न च वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावत्वमात्रतया कुतोऽलंकारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि त्वनुभवसिद्धं, न तु दोषाभावत्वमात्रमिति संप्रदायः । वयं त्वालोचयामः—साकूतवि

उ०ः—अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥' इत्यर्थापत्तिस्त्वनुमानमेवेति दिक् । **इत्यनुमानम् । उक्तिः** परिपुष्टिः । **अर्थाद्विशेष्यस्येति ।** विशेषणानां परस्परनिराकाङ्क्षत्वादिति भावः । साभिप्रायत्वं प्रकृतार्थोपपादकचमत्कारिव्यंग्यवत्त्वम् । **महौजस इति ।** (किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे युधिष्ठिरं प्रति चारस्योक्तिः ।) तेजस्विनो मानिनः धनैः पूजिता रणे प्राप्तकीर्तयः न संहता न परैरुपजप्ताः परस्परमैकमत्यमाप्ता इत्यर्थः । तस्य प्रियाणि प्राणैरपि कर्तुं वाञ्छन्तीत्यन्वयः । (वंशस्थं वृत्तम् ।) **आदीति ।** मानभङ्गभीरुत्वोपस्कृ-

---

प्रभाः—प्रकरणम् ॥ ३५ ॥ संप्रदायपदसूचितमस्वरसं प्रकाशयन्स्वयं समाधत्ते—वयं

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताऽभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाऽप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकारमध्ये गणितः ।

Though by pronouncing an irrelevant thing to be a defect, a relevant one comes to be accepted (as a pre-requisite of Poetry), yet when *many* attributes are so stated as applying to one and the same thing, there arises a certain charm Hence has it been reckoned among Figures

---

प्रदीपः – शेषणोपन्यासेऽप्यलंकारत्वमुचितम् । अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाऽप्युपपत्तेरर्थसिद्धत्वाभावाद्वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—'शुद्धे सद्मनि पक्षविन्दुपवने'

उ० : – तत्पुद्धोत्सुकत्वकार्यकारणतदेकप्रयोजनापेक्षित्वान्यादिपदार्थाः । तेनाय दुर्जय इति व्यङ्ग्यम् । बहूनामिति । विशेषणैरिति बहुत्वं विवक्षितमित्यर्थः । तादृशेनेति । 'अयि लावण्यजलाशय तस्या हा हन्त मीननयनायाः । दूरस्थे त्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ॥' इत्यादौ । अनुभवसिद्धत्वादिति । यथा नित्ये संध्यावन्दनादौ दोषाभावस्यांगवैगुण्येऽपि सिद्धौ सांगतयाचरणं फलातिशयायैव । तथा दोषाभावस्य विशेषणानुपादानेऽपि संभवेन स्वाभिप्रायेणविशेषणनिबंधनश्चमत्कारो दुरपह्नव इति भावः । किंच 'सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः' इत्यादौ यत्र सुधांशुकलितोत्तंस इति विशेषणाभावेऽपि तापहरणसामर्थ्यस्य सामर्थ्यातिशयेनाप्युपपत्तेस्तद्विशेषणानुपादानेऽपि न क्षतिस्तत्र तद्विशेषणोपादानमधिकचमत्कारायैवेति बोध्यम् । अत्र व्यङ्ग्यं च कचिद्वाच्यसिद्ध्यङ्गं कचिदपरांगमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यमेव । अत्र विशेषणैरित्युपलक्षणं विशेष्यस्यापि । तेन साभिप्राये विशेष्येऽप्ययम् । यथा 'चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः' इत्यत्र । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । बाहुल्यमल्पमपर्यस्तु [illegible] विशेषणशब्दयोरेकशेषो वा । उक्तिरित्यस्यार्थमाप-

---

प्रभा : – त्विति । अनुभवसिद्धत्वाभावादिति । पुष्टार्थत्वस्येति दोष । [illegible]—वैचित्र्यस्य चेति । 'शुद्धे सद्मनि पक्षविन्दुपवने वाप्यां नवाम्भोरुहे कौमुदी च सरोरुहे विमलितपीयूषैर्युता रसा ।' इत्यादावित्यर्थ । तथा च दोषाभावस्यापि पुष्टार्थत्वस्य [illegible] पत्तेरसंदिग्धमिति भावः । इति परिकरप्रकरणम् ॥ १६ ॥ साम्यसंभव

(६०) व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥ ३२ ॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते, सा व्याजोक्तिः । न चेषाऽपह्नुतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य सा-

38 VYĀJOKTI

'Vyājoktı' consists ın the concealment, under a pretext, of [illegible] thing that has betrayed ıtself

Gloss —When the form of a thıng, whıch though secret ıs somehow betrayed, comes to be concealed under some pretevt, there results the figure 'Vyājoktı' Thıs ıs not Apahnutı, sınce here ıs no lıkelıhood of sımılarıty existıng ın the matter under consıderatıon and ın the matter

प्रदीपः—इत्यादौ। व्याजोक्तिरिति। उद्भिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाश । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूप कथञ्चिद्व्यक्तमथ केनापि यदपह्नूयते सा व्याजोक्ति । न चेयमपह्नुति । प्रकृताप्रकृतयो साम्ये तत्स्वीकारात्। अत्र तु तदभावात्। [illegible] च प्रथम गूढस्यानन्तरं प्रकाशस्यापह्नव इति सामग्रीभेदादेवापह्नुतिभेद इति वाच्यम्। एवंविधेऽपि विषये साम्यसमवेऽपह्नुतेरेवोपगमात्। ननु यत्रापह्नवार्थं सादृश्योपक्षेप सा व्याजोक्ति, सादृश्यार्थमेव तु यत्रापह्नवोपक्षेप साऽपह्नुतिरिति चेत्, न। तत्रोभयत्राऽप्यपह्नुतेरेवोपगमात्। यदाहु —

> साम्यायापह्नवो यत्र सा विज्ञेया त्वपह्नुति ।
> अपह्नवाय सादृश्य यस्मिन्नेषाऽप्यपह्नुति ॥ इति ॥

उ०:—नमित्येनार्थ । एतेन 'साभिप्राये विशेष्ये परिकराङ्कुरनामा भिन्नोऽलङ्कार' इत्यपास्तम्। इति **परिकरः**। **कथंचित्**। लिङ्गादिना। **केनापि**। कपटेन। **प्रकृताप्रकृतयोरिति**। इदमुपलक्षणम्। तत्रोपमेयनिषेधपूर्वकमुपमानव्यवस्थापनम् । अत्र तु किंचिदनिषिध्यैव निमित्तान्तरप्रयुक्तत्वज्ञापनमित्यपि

प्रभाः—इति। (कुवलयानन्दे पद्यमिदम्।) यथा 'सीत्कारं शिक्षयति' इत्यादौ गुप्तस्य नायकस्य सीत्कारेत्याद्युक्त्या व्यक्तस्य नहीत्यादिनापह्नवेऽप्यपह्नुतिरेवेत्यर्थ । **नन्विति** । उक्तोदाहरणे साम्यसत्त्वेऽपि तस्याङ्गत्वेनापह्नवप्राधान्याभावाद्व्याजोक्तिरेव अपह्नवप्राधान्ये त्वपह्नुतिरिति व्यवस्थेत्यर्थ । **यदाहुरिति** । उद्भटादिमतानुसारिण इत्यर्थ । **उभयत्रेति**। अपह्नवप्राधान्येऽङ्गत्वे च सति साम्य इत्यर्थ । तथा

स्यस्येहासंभवात् । उदाहरणम्—

> शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
> द्रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाऽखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
> हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं
> शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥ १२९ ॥ (—)

not under consideration. To illustrate:—

May Śiva protect you!—Śiva who was smilingly looked at by the Mountain's harem, the circle of the Mothers and the attendant gods, as he said, "O how cold the hands of the Snowy Mountain!", when he was bewildered at the disruption of the performance (व्यासङ्ग) of the entire ceremony, (he) being upset (विसंष्ठुल) by the horripilation etc. that had sprung due to his clasping the hand of Pārvatī while she was being presented by the Premier of Mountains! (129)

प्रदीपः—उदाहरणम्—शैलेति। अत्र पुलककम्पयोः सात्त्विकत्वस्य गोपनाय प्रकृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशनादपलपितस्वरूपावपीति व्याजोक्तिं प्रकाशयन । वय तु—पुलककम्पाभ्यां सात्त्विकाभ्यां प्रकाशिता गूढापि रतिस्तयोः शैत्यकारणत्वप्रकाशनेनापह्नुतेति व्याजोक्तिरियम्।

उ०:—बोध्यम्। शैलेन्द्रेति। प्रतिपाद्यमाना दीयमाना। उपगूढः संगतः। रोमाञ्चादि। आदिना कम्प। विसंष्ठुलो व्यग्रहस्तः। स चासौ अखिलवैवाहिकक्रियाभङ्गाकुलः। हा इत्याश्चर्ये। शैलान्तःपुरस्त्रीजनैः। मातृमण्डलशब्दादिगणशब्देन, गणाः प्रमथाद्यस्तैश्चेत्यर्थः। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) अत्रेति। पार्वतीकरस्पर्शजन्यरोमाञ्चादे शैलेन्द्रस्पर्शजन्यत्वप्रतिपादनादिति भावः। सात्त्विकाभ्याम्। रतिमात्रानुभावाभ्याम्। गूढा च रतिः। पार्वतीविषया। शैत्येति। शैलेन्द्रशैत्येत्यर्थः। गोपनपदेन गोपनव्यापारमात्र, न सूक्तिरेव। तेन 'आपातमात्रेऽस्य हरिं प्रतोन्यामल्या पुरस्तादनुरागलेशः। रोमाञ्चकम्पादिभिरुच्यमानं भामा जुगूह प्रणमन्पृथैनम् ॥' इत्यादावप्ययमेव। अत्र व्यङ्ग्यस्य गुणीभूतत्वे एतावदलंकार। तेन 'सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा' इत्यादौ ध्वनिरेव। एतेन 'गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेदन्यं प्रति कथ्यते। कुवलये

प्रभा:—प्रकृतिकल्पितादन्यस्यरतिरेव। प्रकृतप्रकाशनाभावात्तु व्याजोक्तिरिति तात्पर्यम्। तथैवाहरति—शैलेति। अत्र शम्भोः शृङ्गारानुभावकम्प-

अत्र पुलकवेपथू सात्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

(६१) किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं (प्रयोजनान्तराभावात्) सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति, सा भवेत्परिसंख्या ।

Here the horripilation and tremor, though developed as an outcome of inward feelings, were given out as having been occasioned by cold. Thus owing to their (real) nature being concealed they bring about a Vyājokti.

39. PARISAṄKHYĀ

That [illegible] stated to be 'Parisankhyā,' where something stated, whether in response to a query or not, tends to exclude others akin to it.

Gloss —That is 'Parisankhyā' where a thing tends to exclude similar others, as it, even though understood from other means of knowledge, happens to be stated explicitly, and as there is no other reason (but that

प्रदीपः–किंचिदिति । तादृक् तुल्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यत्किंचित्कथित सत्तत्तुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहाय कथ कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव वस्तुन पुन शब्देन प्रतिपादनस्य

उ०ः–परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षक ॥' इति गूढोक्त्यलङ्कारः परास्तः । तस्य ध्वनित्याक्रान्तत्वात् । क्वचित् गुणीभूतव्यंग्यत्वात् । अलङ्कारत्वं तु नोचितम् । उपस्कारकत्वाभावात् । प्रकृते शिवविषयकभावोपस्कारकत्वं स्पष्टमेव । एतेन 'गच्छाम्यच्युत' इत्यादौ विवृतोक्तिर्गुप्ताविष्करणरूपेत्यपास्तम् । गुणीभूतव्यंग्यमात्रत्वात् । वाच्यरसाद्युपकर्षकत्वाभावाच्च । एतेन 'लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति गण्यते । सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने ॥' इत्यपास्तम् । उपस्कारकत्वाभावात् । नन्वत्र कोऽलंकार इति चेन्न कोऽपि । एतेन 'छेकोक्तिर्यत्र लोकोक्ते स्यादर्थान्तरगर्भता । भुजंग एव जानीते भुजग-

प्रभाः–कयो कम्परोमाञ्चयो शैत्यजन्यत्वप्रतिपादनेनापलपो व्याख्यात । तत्र कम्परोमाञ्चयो पूर्वगूढत्वाभावादुद्भिन्नेत्यस्यासंगते स्वयमुदाहरन् संगमयति—यथं त्विति । 'गूढा रति' इत्येव पाठ । 'भवगति' इति त्वपपाठ । एव [illegible] पूर्वं

अत्र च कथन प्रश्नपूर्वक तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथा उभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्व चेति चत्वारो भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्य द्युसरितः
किमेकान्ते ध्येय चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्य पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥ १३० ॥ (—)

of exclusion for its being so stated) Here the statement is found to be either in sequel to a query or otherwise Likewise, in both cases, the thing excluded may be suggested or expressed Thus *four* varieties in all

Instances in order —

What should men resort to ?–The irreproachable vicinity of the heavenly river (i e the Ganges) What should one think of, in solitude ? —The two feet of the wearer of the Kaustubha-jewel (i e. Viṣṇu), What should one strive for ?–Merit And what should one wish to have ?–Compassion by an attachment to which (all), the heart becomes able to win unbounded freedom ! (130)

प्रदीपः–प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्टमपृष्ट चेति तु विभाग । कथन हि किंचित्प्रश्नपूर्वक किंचित्तदभावपूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधे व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानत्ववाच्य

उ०ः–चरण सखे ॥' इति छेकोत्यलङ्कारोऽपि परास्त । उपस्कारकत्वाभावात् । क्वचिद्ध्वनित्व गुणीभूतव्यङ्ग्यत्व वा न निवारयाम । 'त्वामालिखती दृष्ट्वाऽन्य धनुः पौष्प करेऽलिखत्'—अत्रापि व्याजोक्तिरेव । उक्तिपदस्य व्यापारमात्रपरत्वात् । एतेन 'युक्ति परातिसन्धान क्रियया मर्मगुप्तये' इति युक्तिनामाऽलङ्कार इत्यपास्तम् । एवमुक्तपद्धिहेतौ तद्धेतुत्वकल्पनारूपा प्रौढोक्तिरसम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्त्या गतार्था । 'सभानन यदीय स्यादियुहोऽन्यस्य सिद्धये । यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिता स्युर्गुणास्तव ॥' इति समाधानालङ्कारो यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमित्यतिशयोक्त्या गतार्थ । 'किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याऽर्थान्तरकल्पनम् । मिथ्याध्यवसितिर्वेश्या वशयेत् खस्रजं वहन् ॥' इति मिथ्याध्यवसि-

प्रभाः–गूढस्यानुभावाभिव्यक्तस्य रतिभावस्यान्यप्रयुक्तत्वकथनेनापह्नुतिरिति लक्षणं गति । इति व्याजोक्तिप्रकरणम् ॥ ३७ ॥ परिसङ्ख्येति । परिशब्दो वर्जनार्थ । संख्या

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ १३१ ॥ (—)
कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ १३२ ॥ (—)

What is the greatly enduring ornament in this world?–Fame, not a jewel What is worth doing?–A pious deed, practised by the venerable ones, not a sin. Which is the unarrested sight?–Intellect not the eye. Who else but yourself knows the distinction between good and evil? (131)

Curliness (by Śleṣa crookedness) dwells in the tresses of your hair, the red hue (by Śleṣa, passion) in your sproutlike hands, feet, and lower lip, hardness (by Śleṣa harshness) in the pair of (your) breasts, tremulousness (by Śleṣa fickleness) in your eyes! (132)

प्रदीपः—त्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे। तत्र प्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता यथा—किमिति। अत्रान्यनदीसविधादि व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानम्। तत्रैव वाच्यं व्यवच्छेद्यं यथा—किं भूषणमिति। स्पष्टम्। अप्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानं यथा—कौटिल्य-

उ०:—तिरस्कबधे सबधातिशयोक्त्या गतार्थेति दिक्। इति व्याजोक्तिः। प्रयोजनांतराभावादिति। अनुवादस्य प्रयोजनसाकाङ्क्षतयाऽन्यव्यावृत्तिरेव प्रयोजनमित्यर्थः। नियमोऽप्यत्र दर्शने उक्तलक्षणाक्रान्तत्वात्परिसंख्यैव। किमिति। अत्र किमासेव्यमिति प्रश्नः। अनिंद्यं गंगासमीपं नान्यनदीसविधं, नापि कान्तानितम्बादि। विष्णोः पादयुगं नान्यदेवस्य, नाप्यंगनादि। पुण्यं न पापं। दया न हिंसादि। (येषु गंगासमीपादिषु आसक्त्या। निरवधिर्या विमुक्तिः सायुज्यरूपा तदर्थं चेतः प्रभवति समर्थं भवति। शिखरिणी छन्दः।) किं भूषणमिति। आर्यचरितं शिष्टसेवितम्। (सुकृतं पुण्यकर्म। दोषो व्यभिचारादि। धिषणा बुद्धिः। अभिमतोत्तरदानादाह—जानातीति। सदसद्विवेकः उत्कृष्टानिकृष्टविभागः त्वदपरः त्वदन्यः कः जानाति न कोऽपीत्यर्थः। वसन्ततिलका छन्दः।) कौटिल्यमिति। (कौटिल्यं वक्रता कपटं च। कचनिचये केशसमूहे, न तु हृदये। रागः रक्तिमा प्रीतिश्च। करादिषु, न परपु-

प्रभा०—बुद्धिः। तेन वर्णेनबुद्धिरित्यन्वर्था संज्ञा। इति परिसंख्याप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ १३३ ॥ (—)

(६२) यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्याऽर्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

Devotion to Śiva-not to wealth; a *penchant* for scriptures, not for woman, the weapon of Love, (and) concern for fame-not for the body, are observed mostly in the case of the great! (133)

40 KĀRAṆAMĀLĀ.

If each preceding thing becomes the cause of each succeeding one, then there results the 'Kāraṇamālā.'

Gloss —यथोत्तर means 'to each succeeding one.' To illustrate:—

प्रदीपः—मिति । अप्रश्नपूर्वक एव कथने व्यवच्छेद्य वाच्य यथा—भक्तिरिति । श्लेषेणाप्येषा संभवति । यथा—'चित्रेषु वर्णसंकर,' 'खलसयोग शालिषु'इत्यादि । यथोत्तरमिति । यथोत्तरमिति वीप्सायां यथाशब्द । तेनोत्तरोत्तर प्रतीत्यर्थं । उदाहरणम्—

उ०:—दयादिषु । काठिन्य दार्ढ्य निर्दयत्वं च । कुचयुगुले, न तु हृदये । तरलत्वं चंचलता अविचार्यकारित्व च । नयनयो., न मनसि । आर्या छन्दः ।) अत्र कौटिल्यादेरितराधिकरणस्य व्यवच्छेद्य व्यंग्यम् । प्रश्नश्च नास्ति । भक्तिरिति । युवतिरूपे कामास्त्रे । (आर्या छन्दः ।) अत्र यत्र कवि-प्रतिभानिर्मिता इतरव्यावृत्तिस्तत्रालंकारता । यथा 'कौटिल्य कचनिचये' इत्यत्र कौटिल्यादिकं कविप्रतिभया एकीकृतमिति तद्द्वारा तत्प्रतियोगिकव्यावृत्तिस्तन्निर्मितेति बोध्यम् । इति परिसंख्या । यथोत्तरमिति । इदमुपलक्षणम् । यथापूर्वं परस्य परस्य कारणत्वे इत्यपि बोध्यम् । यथा 'भवति नरकः पापात्पाप दारिद्र्यसंभवम् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव ॥' इति । अत्र यथायिनपदत्वे न दोषः । प्रयुक्त पदांतरेण तस्यार्थस्योक्तौ तत्त्वप्रतिभानाभावा-द्विवक्षितार्थासिद्धेः । उपस्थितशब्दस्यापि विशेषणतया भानांगीकारात् ।

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥१३४॥(—)

" हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः "
(रुद्रट's काव्यालंकार. ७. ८२.)

इति हेत्वलंकारोऽत्र न लक्षितः । आयुर्घृतमित्यादिरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हति, वैचित्र्याभावात् ।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।
रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कंठाकरः कालः ॥ १३५ ॥ (—)
(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार. ७.८३.)

To be of subdued senses constitutes the cause of humility; from humility is derived the height of virtues, by the height of virtues do the subjects grow loyal, verily from loyalty of the people springs wealth. (134)

The figure Hetu, which (by others) is defined as:

" Hetu consists in the statement of the cause as identical with the effect,"

has not been defined (by us). For, it being of the form "Life is ghee" etc never deserves to be looked upon as an embellishment (of a poem), for want of strikingness.

Here arrives now the pleasant season, the bloom of the thickly grown lotuses, the intoxication of all the bees, the delight of the cuckoos, that gives rise to yearnings on the part of the people! (135)

प्रदीपः – जितेन्द्रियत्वमिति । नन्वत्र कार्यकारणभावालंकृतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलंकारोऽपि लक्षणार्हः । उक्तश्चाय भट्टोद्भटेन—' हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः ' इति । तत्किं न लक्षित इति चेत्, आयुर्घृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालंकारत्वस्यैवाभावात् । नन्वेवम्—' अविरल ' इत्यादौ प्राचां काव्यरूपताऽभिधाने विरुध्येत

उ॰ – जितेंद्रियत्वमिति । (वंशस्थं वृत्तम् ।) अत्र पदे भग्नप्रक्रमत्वं दोषः । जितेंद्रियत्वं विनयस्य कारणमित्युक्ते तत्कस्य कारणमित्युदिताकांक्षा यद्यपि उत्तरवाक्येन निवर्त्यते, तथापि न साक्षात् । एवमग्रेऽपि । अस्याः किमुपस्कारकतयाऽलंकारत्वं कया रीत्या चोपस्कारकत्वमिति चिंत्यम् । उत्तरोत्तरोत्तमवस्तुकारणत्वात्सर्वे एते उपादेया इति ज्ञानं चमत्कारकारणमिति वदति । हेतुमतेति । कार्यकारणभावसंबंधनिबन्धनशुद्धसारोपासाध्यवसानामूलोऽयमिति बोध्यम् । वैचित्र्याभावेनेति । कार्यवाचकपदेन कारणाभिधाने वैचित्र्याभावे-

---

प्रभाः – हेतुमतेति । हेतुमता कार्येण सहाभेदहेतोरभिधानमित्यन्वयः । इति कारण-

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न तु हेत्वलंकारकल्पनयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः ।

(६३) क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥
वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यं नामालंकारः । उदाहरणम्—

हंसाणं सरेहिँ सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिँ ।
अण्णोण्णं चिअ एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ॥ १३६ ॥

Here they by tradition acknowledged it to be Poetry, only in virtue of its soft alliteration, and not due to any idea of the figure Hetu. Thus Hetu is the same as the Kāvyalinga referred to above.

41. ANYONYA.

Where by an action two things 'produce' each other mutually, the figure is 'Anyonya'

Gloss :—Where two objects, through the same action, become mutually the cause, one of the other, the figure is 'Anyonya.' To illustrate,—

The beauty of the *swans* is *exalted* by the *lakes*, and that of the lakes by the swans. Thus they only make each other sublime. (*136*)

प्रदीपः—अलङ्काराभावादिति चेत्, न । कोमलानुप्रासेनैव तत्सम्भवात् । तर्कि हेत्वलङ्कारो नास्त्येव । क एवमाह । कीदृशस्तर्ह्यसाविति चेत्, पूर्वोक्त काव्यलिङ्गमेवेति । **क्रिययेति** । वस्तुनो परस्परं अन्यजनकभावोऽसम्भवी । तस्य त प्रन्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसम्भवादित्यत उक्त क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थ । अविशिष्ट वस्तु तावदजातकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचार. । तथा च मिथस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालङ्कार इति सारम् । उदाहरणम्—**हंसाणेति** ।

उ०ः—नेत्यर्थ । **अविरलेति** । (वसंतवर्णनम् । आर्या छन्द. ।) अत्र विकासमदानन्दपदेषु तद्धेतौ लक्षणा । **कोमलानुप्रासेति** । कामोद्दीपकोऽयं

प्रभाः—मालाप्रकरणम् ॥ ३९ ॥ अविशिष्ट शोभारहितम् । निष्कृष्ट लक्षणमाह—तथा चेति । परस्परं वैशिष्ट्यजनकैकक्रियाजनकत्वमित्यर्थ । **हंसाणं इति** । 'हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते (सारीक्रियते)ऽथ सरसा हंसैः । अन्योन्यमेवैते आत्मान केवल गुरूकुर्वन्ति ॥' इति । सार्यते प्रसार्यते । उत्कृष्टा क्रियत इति यावत् । इत्यन्योन्यालङ्कारः ॥४०॥

अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता, मिथः श्रीसारतासंपादनद्वारेण ।

(६४) उत्तरश्रुतिमात्रतः ।
प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥
असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् । उदाहरणम्—

Here both 'produce' each other in so far as they mutually bring about the exaltation of beauty

42 UTTARA

(1) Where by merely hearing the reply, the query can be guessed, or (2) where it (i e query) being present, there is (made) a reply such as is unexpected, more than once, the figure is 'Uttara.'

Gloss —Where the earlier remark can be guessed merely by the knowledge of the reply, that is the first variety of 'Uttara.'

To illustrate —

प्रदीपः—अत्र श्रीसारणेन सरोहंसयोर्मिथोजनकता । उत्तरेति । यत्रोत्तरश्रवणमात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम् । प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतयाऽसंभाव्यं यदसकृत्प्रतिवचनं तत्पुनरपरम् । अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तम् । असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्या । अप्रसिद्धत्वमिति तु

उ०:—फल इति भग्यन्तरेण प्रतिपादनेन पर्यायोक्तसत्त्वाच्च, प्रागुक्तरीत्याऽतिशयोक्ते सत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । इति कारणमाला । क्रियेति । इद गुणस्याप्युपलक्षणम् । (हंसाणेति ।) 'हंसाना सरोभि श्री सार्यतेऽथ सरसा हंसै । अन्योन्यमेवैते आत्मान केवल गुरूकुर्वन्ति ।' सार्यते सारीक्रियते । (आर्या छन्द ।) प्रकृते शोभाविशेषविशिष्टान्हंसान्प्रति सरसा कारणत्वम्, शोभाविशेषविशिष्टसरांसि प्रति हंसाना कारणत्वम्, परस्परशोभाजननद्वारेणैवेति भाव । परस्परक्रियया परस्परमुपकारजननज्ञानकृतोऽत्र चमत्कार । इत्यन्योन्यालंकारः । उत्तर नाम प्रश्नगम्यजिज्ञासानिवर्तकज्ञानविषयीभूतोऽर्थ । अत्र प्रश्नेति । उन्नीतप्रश्ने तु सकृदुत्तरस्यापि चारुत्वमिति भाव । प्रश्नोत्तरयोरन्यतरस्याकूतगर्भत्वे बद्धप्रश्नेऽपि सकृदुपादानेन चमत्कारोऽस्त्येव ।

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्ती अ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोण्हा ॥ १३७ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक ३.)

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, ताः मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनं अमुना वाक्येन समुन्नीयते । न चैतत् काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम् एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलंकारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

O tradesman, how can we be in possession of ivory and tiger skins, so long as there flits about in the house (my) daughter in law with the locks dangling on her face? (137)

"I am in need of ivory and tiger skins Give them to me for a price,'—these words of the purchaser can be guessed from this remark. This is not Kāvyalinga since the reply cannot be reasonably looked upon as being that For, the reply could not be looked upon as the *creative cause* of the query. Nor can this be looked upon as Anumāna. Since the deduction and the means thereto are *not stated* as abiding in the same thing Consequently, Uttara could be better taken as a separate figure

प्रदीपः–वयम् । तच प्रमाणान्तरागोचरविषयत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः । तत्र हि लोकप्रसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् । अत्र तु निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्राम । तत्राद्ये यथा—वाणिअएत्ति । हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, मूल्येन ता प्रयच्छेति क्रेतृवचनमनेनोत्तरवाक्येनानुमीयते । सूत्रे च प्रश्नपद पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोष । यद्वा हस्तिदन्तव्याघ्र-

उ०:–'किमिति कृशाऽसि कृशोदरि किं तव परकीयवृत्तान्ते'–अत्र प्रश्नेन प्रतीकारसामर्थ्यं व्यग्यम् । उत्तरेण स्वस्य पातिव्रत्य व्यग्यम् । आकूतागर्भत्वे तु उत्तरमलकार एव नेत्याहुर्नव्या । तात्पर्यमिति । वाच्यस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वादिति भाव । वाच्य एवेति । लोकोत्तरत्वेन चमत्कारिणि वाच्य एव विषमत्वाद्यतिशयप्रतिपादने तात्पर्यादिति भाव । (वाणिअएत्ति ।) 'वाणि-

प्रभाः–अत्रेति । द्वितीयभेद इत्यर्थ । वाणिएत्ति । 'वाणिजक हस्तिदन्ता कुतोऽस्माक व्याघ्रकृत्तयश्च । यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिसर्पते स्नुषा ॥' इति । उत्तरं कारकहेतुत्वेनाभिमत ज्ञापकहेतुत्वेन वा । नाद्य इत्याह—उत्तरस्येति ।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असंभाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्, तत् अपरमुत्तरम्। अनयोश्च सकृदुपादाने न चारुताप्रतीतिरिति सकृदित्युक्तम्। उदाहरणम्—

का विसमा देव्वगई किं दुलहं जं जणो गुणग्गाही।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥ १३८ ॥ (—)

That is the other variety of Uttara, where the reply appears unusual on account of its belonging to the province of the extraordinary Since there is no charm if the two (i e. Query and Reply) occur only once each, it is said (in the definition that they should occur) "more than once" To illustrate —

What is perverse?–The turn of fate What is it that is worth finding out? –A person who appreciates merit What is happiness?–A good wife What is the misfortune?–That the world is wicked! (138)

प्रदीपः—कुतस्तत्र सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोनेयम्। न च वाच्यमिदं काव्यलिङ्गविशेष एव। उत्तरस्य प्रश्नं प्रति हेतुत्वाभावात्। उत्तरस्य तदनुत्पादकत्वात्। काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात्। तर्हि ज्ञापकतयाऽनुमानमेवेति चत्, न। एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत्। न चात्र तथा। तस्मादलंकारान्तरमेवोत्तरम्। द्वितीयं यथा—का विसमेति। अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते। 'किमासेव्यं पुंसाम्' इत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम्। अत्र तु वाच्य एवेति ततो भेदः।

उ०:—जक हस्तिदंता कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च। यावत् लुलितालकमुखी गृहे परिसक्रामति स्नुषा'। (लुलिता चंचला अलका केशा यत्र तादृशं मुखं यस्याः एतादृशी स्नुषा परिसक्रामति परिभ्रमति। गाथा छन्दः।) अस्यां मासक्तो मत्सुतो मृगयां न करोतीत्युत्तरं व्यग्यम्। (क्रेतारं वणिजं प्रति) वृद्धव्याधोक्तिरियम्। एकधर्मी। पक्षः। न च स्नुषागृहनिवासस्य हस्तिदंताद्यभावे निमित्तत्वेन काव्यलिंगमेवास्तु। तत्संभवेऽपि प्रश्नोन्नयनद्वारेणैव चमत्कारादित्याशयः। (केति।) 'का विषमा दैवगतिः किं दुर्लभं यज्जनो गुणग्राही। किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत् खलो लोकः' (गाथा छन्दः।) प्रश्नस्य सकृदुपादाने उत्तरस्यानेकत्वेऽप्ययम्। 'किं स्वर्गादधिकसुखं

प्रभाः—किमतो यद्येवं तत्राह—काव्येति। सदात्मकत्वालंकाररूपहेतुत्वात्। तस्मादिति। अर्थादनुमानेऽपि साधननिर्देशादित्यर्थः। का इति। 'का विषमा दैव-

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः ।

(६५) कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥३६॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । उदाहरणम्—

वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धै-
र्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या
स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ १३९ ॥ (—)

In a Parisaṅkhyā with query, the purport lies solely in the exclusion of other (things); here, however, there is a consummation of the idea in the expressed sense itself. This is the difference between the two (figures).

43. SŪKṢMA.

Where on being somehow detected, a matter which though subtle comes to be disclosed to another (party), by some sign (धर्म), the figure they call 'Sūkṣma.'

Gloss.—Somehow i. e. from looks or gesture. subtle i. e. such as could be understood by a person of keen intellect. To illustrate.—

Seeing the saffron at the throat (of her friend) washed out by the streams of the drops of perspiration dripping down the face, a certain friend sketched, with a smile, the outline of a sword on her palm, suggesting manly coition on the part of the slim lady' (139)

प्रदीपः—कुतोऽपीति । कुतोऽपीति आकारादिङ्गिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । सत्र रूपादेरन्यथात्वमाकारः । ततो यथा—वक्त्रेति । अत्र कण्ठकुङ्कुमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुरुषायितं सख्या सखीहस्ते खड्गलेखालिखनेन वैदग्ध्यादभिव्यञ्जितम् । पुंसामेव

उ०ः—बंधुसुहृत्पंडितैः सम गोष्ठी । सौराज्यशुद्धवृत्ति सत्काव्यरसामृत स्वादु ॥' इति । एवं प्रश्नोत्तरयोरभिन्नत्वेऽप्ययम् । 'केदारपोषणरता' इत्यादौ । एवं प्रश्नद्वयस्यैकोत्तरत्वादावपि । यथा "'के खेऽटाः किं चल वयः' इत्यादौ । इत्यु-

प्रभाः—गतिः किं लब्ध यज्जनो गुणग्राही । किं सौख्यं सुकलत्र किं दुःख यत्खलो लोकः ॥' अत्र पूर्वं सामान्यत उक्तमपि उदाहरणगतत्वेन विशेषतः पुनराह—अत्रेति । एवं

अत्र आकृतिमालोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितम् असिलतालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम्। पुंसामेव कृपाणपाणिता, योग्यत्वात्॥ यथा वा—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
ईषन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्॥ १४०॥

(Cited in ध्वन्यालोक. २.)

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः।

Here, the manly coition guessed by some woman on seeing the looks (of her friend) comes to be disclosed intelligently by sketching a sword. It is males who, by their fitness, carry the sword in their hands. Or as in,—

Recognising that the paramour, intimating (his) intent slyly (ईषत्) with his eye, had a mind to know the time of appointment, the astute lady closed the sport-lotus! (140)

Here, the time of appointment that was sought to be known (by the paramour) and was understood (by the maiden), by mere gesture, comes to be gracefully intimated by the maiden by closing the lotus, (thereby) suggesting night time.

प्रदीपः—पाणौ कृपाणस्य योग्यत्वात्। चेष्टाविशेष इङ्गितम्। तेन यथा—**संकेतेति**। अत्र नेत्रोत्साहरूपेणेङ्गितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालाभिलापः कामिन्या

उ०ः—त्तरम्। **अन्यथात्वमिति**। यत्नजन्यस्वेदादिनेत्यर्थः। (**वक्त्रेति**) स्यन्दिभिः प्रस्राविभिः। पुरुषायिते श्रमाधिक्यात् स्वेदाधिक्यम्। पुंस्त्वं पुरुषायितत्वम्। (शालिनी छन्दः।) **लक्षितम्**। सख्या स्वयमुन्नीतम्। **अभिव्यंजितम्**। नायिकायां वयस्यांतरेषु च। अत्र स्वेदलिंगकस्यानुमितिविषयस्य पुरुषायितत्वस्य खड्गलेखादिलिखनेन व्यंजनम्। अत्र विद्यमानमप्यनुमानं सूक्ष्मांगम्। स्ववैदग्ध्यप्रकाशनद्वारा सूक्ष्मस्यैव चमत्कारित्वात्। **संकेनेति**। (संकेतकाले मनो यस्य।) तज्जिज्ञासुमित्यर्थः। ईषत् नेत्राभ्यां अर्पितं

प्रभाः—च लोकातिक्रान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिग्रन्थस्य प्रमाणान्तराविषयागोचरतयेत्येवार्थः न तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति। प्रश्नपरिसंख्यायामपि तत्सत्त्वेन भेदानुपपत्तेरिति। इत्युत्तरालङ्कारः॥ ४१॥ **कुङ्कुमेति**। कुङ्कुमेन भेदो मिश्रणम्। इति सूक्ष्मम्॥ ४२॥

(६६) उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य, धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः । उदाहरणम्—

राज्ये सारं वसुधा वसुधरायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥ १४१ ॥

(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार ७ ९७)

---

44 SĀRA

'Sāra' is exaltation in a continuous gradation, with the highest for its limit

Gloss.—परावधि is that whose limit is the highest extreme, as exaltation comes to a halt only there rising by gradual ascent To illustrate —

The earth [redacted] *the core of kingship, the capital that of the earth.* The palace is the core of the capital, the bed that of the palace, and a *lovely lady, the all in-all of Love, is the core of the bed!* (141)

प्रदीपः – निशासूचनेन पद्मसमीरणेन लीलया प्रकाशित । उत्तरोत्तरमिति । परावधिरिति परः पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा अवधिरुत्कर्षसीमा यस्य । तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्ते । उदाहरणम्—राज्ये इति ।

उ० : – सूचित आवृत्त येन । ईषन्नेत्रार्पिताकूतमिति विटविशेषणम् । अनुमानालंकारमाह रुद्रट । नन्वोक्तपिहितालंकारोऽप्यत्रैवान्तर्भूत । इति सूक्ष्मम् । धाराधिरोहितयेति । 'जगतीरश्रियमतिउप्य लीलयैव व्यानशीरूतनमनीयहेमभूमी । नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते खलु घनकाचलेन सार्धम् ॥' इत्यत्रापि सार एव । एतेनेदृशे विषये वर्धमानालंकारोऽतिरिक्त इत्यपास्तम् । 'मधुरविकसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितं च हर्म्यपृष्ठम् । मदनजननविभ्रमा च रामा सुरभिरमर्यसना निमाति रम्यम् ॥' इत्यादौ [redacted] नायम् । पद्यपर्यन्तभागस्य सर्वोत्कृष्टत्वाभावात् । अत्र कथितपदत्वं न दोष । प्रत्युत तेनैव सर्वनाम्ना वाऽनिर्देशे प्रतीतिस्थगनात् । उत्कर्ष श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानां च । तत्राद्य उदाहृत । अन्त्यो यथा—तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचक. । वायुना किं [redacted] नीतोऽसौ मामयं याचयिष्यति ॥ (राज्ये इति । अनंगस्य मदनस्य सर्वस्वं सर्वस्वरूपा वराङ्गना । आर्या छन्द ।) इति सारः ।

(६७) भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

इह यद्देश कारणम्, तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि । यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनम्, सा (तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्यागात्) असंगतिः । उदाहरणम्—

45 ASANGATI

That is 'Asangati' where there is the statement of two things (धर्मयो) which, related as cause and effect show themselves simultaneously (but) in absolutely different places

Gloss —Here it is found that the effect like smoke takes place only in that abode where the cause abides. Where, however, due to some abnormal feature two things related as cause and effect present themselves simultaneously in different abodes, the figure is 'Asangati, so called because there is an abandonment of their mutual association that springs naturally To illustrate—

प्रदीप –**भिन्नेति** । अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारक, न तु पृथगपि विवक्षिता र्थम् । युगपदिति स्वरूपनिर्वचनम्, न तु व्यावर्तकम् । तेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया संप्रतिपादनं सा असंगतिः । हेतुफलयोरभिधूमाद्योरिव प्रसिद्धाया समानदेशत्वरूपाया संगतेः परित्यागात् । तथाप्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् ।

उ०: –**स्वरूपनिर्वचनमिति** । 'उद्भिन्नमात्रे वयसि दृष्ट्वा प्रियतमाधरम् । भावी लाक्षारसोऽत्रेति कामिनो रज्यते मनः ॥' इत्यत्र कालभेदेऽपि असंगतेरिष्टत्वात् । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तेश्च पृथक् वैचित्र्यकारित्वेन समावेश एव युक्त इति भावः । **प्रसिद्धायाः** । कार्यकारणस्वभावसिद्धायाः । **वैलक्षण्यादिति** । कारणगतं कमप्यतिशयमभिसंधायेत्यर्थः ।

प्रभा –॥ ४२ ॥ सारश्च ॥ ४३ ॥ **अत्रात्यन्तमितीति** । देशभेदस्यात्यन्तिकत्वं चमत्कारोत्कर्षकतयोपकारकत्वेनोक्तमित्यर्थः । **स्वरूपेति** । द्वयोः कथनस्यान्यथा योगादिति भावः । संज्ञाया अन्वर्थतां दर्शयति—**हेतुफलयोरिति** । वृत्तिस्थ केना

जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअं।
दन्तक्खअं कवोले वहूएँ वेअणा सवत्तीणं ॥ १४२ ॥ (—)

एषा च विरोधबाधिनी न विरोधः। भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात्। विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम्। अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः। तथा चैव निदर्शितम्।

What the people say, "Who sustains the wound alone suffers the pang," is untrue The tooth bite happens to be on the cheek of the (newly wed) bride, while the co wives suffer the pangs! (142)

This again is an exception to Virodha, not Virodha itself. Since here the conflict between the two is felt to be due to their being present in *different* abodes In Virodha, however, the conflict subsists between things abiding in the *same* abode. This, though not specifically stated, *follows (as a matter of course) Since the general rule applies to the exclusion of the province of the exception* And therefore has it (i e विरोध) been accordingly illustrated.

प्रदीपः—उदाहरणम्—जस्से इति। स्पष्टम्। नन्वयं विरोधालङ्कार एव। हेतुफलयोर्वैयधिकरण्यस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न। वैयधिकरण्यं ह्यसंगतिः। न च सैव विरोधः। किं तु तद्बोधिका। वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात्। नन्वेवमपि प्रतीयमानो विरोध एवालंकारोऽस्तु, न तद्बोधिकाऽसंगतिरपि साक्षात्। न च वाच्यं समानाधिकरण एव विरोधो विरोधालङ्कारनिर्वाहको न तु व्यधिकरणोऽपीति। लक्षणे सामान्यत एव

उ०:—(जस्से इति।) 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम्। दंतक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम्॥' (गाथा छन्द।) व्रणक्षतपदयोः प्रक्रमभेदोऽपि। विरोधरूपत्वादिति। विरोधोऽनुपपत्तिः। सा च सहानवस्थितयोः महास्थान इव सहस्थितयोः सहानवस्थानेऽपि तुल्या। तस्याश्च प्ररोहे दोष एवेत्याभासता

प्रभा:—व्यतिरेकेणेति व्याचष्टे—तथेति। जस्सेति। 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति तज्जनोऽलीकम्। दन्तक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम्॥' अत्र शरीरमात्रयोर्दन्तक्षतवेदनयोरेकस्थानवर्तित्वाभावो मुख्यम्। ननु व्यधिकरणत्वेन स्थितयोः समानाधिकरण्यसमानाधिकरण्येन स्थितयोर्वैयधिकरण्यस्यापि विरुद्धत्वादुक्तालंकार एवेति स्थले—नन्वितिन। असंगतेर्विरोधाद्भेदाय विरोधस्यैतेऽनन्तरं गतार्थे—वैयधिकरण्यं हीति। विरोधस्फूर्तिं विना चमत्कारभावान्नालंकारः समु-

(६८) समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यद् अक्लेशेन कार्यमारब्धमाधीयते, स समाधिर्नाम। उदाहरणम्—

46. SAMĀDHI.

'Samādhi' consists in an effect being rendered easy to accomplish by the occurrence of another cause.

Gloss:—Where by an agent, helped by an additional means, is accomplished, without difficulty, a mission he had embarked upon, there results a figure, 'Samādhi' by name. To illustrate:—

प्रदीपः—विरोधस्योक्तत्वादिति। मैवम्। सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात्। अपवादविनिर्मुक्त एव हि देशे उत्सर्गः प्रवर्तते। विरोधालङ्कारस्य चासंगत्यलंकारोऽपवाद इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्भिन्नविरोधे विरोधालङ्कार इति। अत एव तथैवादाहृतम्। **समाधिरिति**। इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदक्लेशेन कार्यं

उ०:—वाच्या। तथा च विरोधाभास एवेत्यर्थः। **व्यधिकरणविरोधस्येति**। कार्यकारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तविरोधस्येत्यर्थः। अत्र येन केनापि प्रकारेण कार्यांशेऽभेदाध्यवसानमनुप्राणकम्। केचित्तु लक्षणे कार्यकारणभूतयोरित्युपलक्षणम्। समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्वैयधिकरण्यनिबंधोऽसंगतिः। 'नेत्रे निरंजने तस्याः शून्यास्तु वयमद्भुतम्' इत्यादौ निरंजनत्वशून्यत्वयोरकार्यहेत्वोरपि शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरसंगतिरित्याहुः। एवमन्यत्र चिकीर्षितस्यान्यत्र करणे अन्यचिकीर्षावता तद्विरुद्धान्यकरणे चेयमेवासंगतिः। विषयताघटितसामानाधिकरण्येन चिकीर्षायाः कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात्। अधिकरणांतर्भावेनापि चिकीर्षायाः हेतुत्वाच्चेत्याहुः। **इत्यसंगतिः। इष्टादिति**। एककारणजन्यकार्यस्याकस्मिककारणांतरसमवधानाहितं सौकर्यं समाधिरित्यर्थः।

प्रभा:—चित इति। पुनराशङ्कते—**नन्वेवमपीति**। असंगतिविरोधयोर्भेदेऽपीत्यर्थः। सिद्धान्त्यभिमतां व्यवस्थां प्रमाणाभावेन दूषयितुं शङ्कते—**न चेति**। समानाधिकरण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव। व्यधिकरणः भिन्नाधिकरणः प्रतीयमानः। तथा च सामानाधिकरण्यकृतविरोधभाने विरोधालङ्कारः। समानाधिकरणयोर्भिन्नाधिकरणत्वनिबन्धनविरोधभाने त्वसंगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः। **व्यधिकरणेति**।

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ १४३ ॥

(Cited in काव्यादर्श, २. २९९.)

(६९) समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च । उदाहरणम्—

As I was about to fall at her feet in order to dispel her huff, here has luckily appeared the rumble of clouds for obliging me! (143)

47. SAMA.

That is the figure 'Sama' if the combination somewhere comes to be viewed as fitting.

Gloss.—If there be a determination, "This on the part of these two is admirable," in a particular case, as to the connection being fitting, then the *figure is* 'Sama.' *It is possible with a combination of the good, and of the bad. To illustrate:*—

प्रदीपः—करोति स समाधिः । सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—**मानमिति** । तयोस्तुल्यकक्षताविरहान्न समुच्चयालङ्कारान्तर्भावः । **सममिति** । योग्यता आनुरूप्यम् । संभावितः सर्वसम्मतः । तेनेदमनयोः समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य

उ० :—सौकर्यं च कार्यस्यानायासेन सिद्ध्या सांगसिद्ध्या च बोध्यम् । (**मानमिति** ।) दिष्ट्या भाग्येन । उदीर्णम् उद्गतम् । **तुल्यकक्षताविरहादिति** । घनगर्जितस्याकस्मिकत्वादिति भावः । अत्र कारणान्तरयोग इत्युपलक्षणम् । तेनाकस्मादीप्सितार्थलाभस्य वाञ्छितसिद्ध्यर्थयत्नात्तदधिकलाभस्योपायसिद्ध्यर्थयत्नात् साक्षात्फललाभवर्णनस्य च समाधित्वमेव । सौकर्यस्य अनायासेन सिद्ध्यादिरूपस्येवाकस्मिकत्वादिरूपस्यापि ग्रहात् । एतेनेदृशे विषये प्रहर्षणं भिन्नोऽलंकार इत्यपास्तम् । अन्यदीयगुणेनान्यत्र गुणवत्ताबुद्धिरूपः अन्यदोषेणान्यत्र दोषवत्ताबुद्धिरूपो योऽवस्तः काव्यलिङ्गेन गतार्थ इत्याहुः । वक्ष्यमाणसममेवेत्यन्ये । एवं कार्यसद्भावतया निर्णीतकारणाभावेऽपि कार्यस्य स्थितिरपि सौकर्यम् । 'दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्काञ्चीरत्नैर्महन्महः' इति । एतेनात्र पूर्व-

प्रभा :—स्वर्णपरगन्त्वप्रयुक्तस्येत्यर्थः । तथैव सामानाधिकरण्येनैव । उदाहृतं विरोधालंकार इति शेषः । इत्यवोचत् ॥ ४४ ॥ सम्यगाधिरिति । सम्यगाधानमाहितिर्वा ;

धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ १४४ ॥ (—)

यथा वा—

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ १४५ ॥ (—)

This deer-eyed one is the touch stone of the supremacy of the Creator's skill, this king also is peerless in beauty, to whom Cupid has surrendered his charter. Since a worthy union of these two has luckily taken place, here is at hand the one umbrella *régime* of Romance! (145)

Or as in

Wonder! Oh wonder! Ah, how mightily wonderful and strange it is that fortunately the Creator has become the dispenser of a fitting arrangement! Since, on the one hand, the abundance of the ripe fruit of the Nimba trees has become worth tasting; and on the other, the crow-world has grown expert in the art of munching it! (146)

प्रदीपः – नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा सम नामालङ्कारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—**धातुरिति** । निकर्षेण यथा—**चित्रमिति** ।

उ०ः – रूपं नाम पृथगलङ्कारः। विकृतेऽपि वस्तुनि पूर्वावस्थाऽनुवृत्तिः पूर्वरूपमितीत्यपास्तम् । **इति समाधिः** । **योगः** । संयोगादिरूपः कार्यकारणभावश्च । **आनुरूप्यमिति** । तेन सता सतो योगोऽसता चासतो योग इति लब्धम् । तेन सदसतोर्योगे नायम् । अनौचित्यात् । समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः समुच्चयः, अत्र त्वकारणयोरपि तयोर्योगस्यौचित्याभिधानमिति विशेषः । **नियतविषयमध्यवसानम्** । निश्चयः । **धातुरिति** । निकषस्थानं परीक्ष्योपलरूपा । (अयं देवो राजा ।) स्मरस्य रूपे दत्तपत्रः कृतपत्रावलंबन इत्यर्थः । (संगतं समागमः । मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) **चित्रमिति** । फलस्फीतिः फलसंपत् । (एतस्याः फलसंपदः ।) कवलनकला भक्षणचातुरी तत्र कोविदः पंडितः । मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) कार्यकारणभावसंसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्स्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या । यथा 'मत्रार्पितहविर्दीप्तहुताशनतनूभुवः' । शिखास्पर्शेन पांचाल्याः

(७०) क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात्।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः ॥ ४१ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यद् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते [१], यच्च किंचिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशात् न केवलमभीष्टं

---

48. VIṢAMA.

(1) Where due to extreme disparity of nature, the association (between two things) may not attain congruity; (2) where an agent does not attain the fruit of his action, but is confronted by disaster; (3-4) and where the quality and action of the cause are respectively opposed to those of the effect,—that then is held to be the figure 'Viṣama.'

Gloss:—(1) Where the association of two things is felt to be incongruous due to their absolute disparity, (2) where an agent setting about doing something not only fails to attain, due to the frustration of the action, its desired fruit, but might encounter an ominous matter, though unsought for,

---

प्रदीपः—क्वचिदिति। द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत्र वियोगो घटनां नोपैति, किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते ॥ एको विषमः। यत्र क्वचित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवत्कारणान्तरेण

उ०:—शयने दग्ध सुयोधनः ॥' इति। यादृशगुणकवस्तुसंसर्गस्तादृशगुणोत्पत्त्याऽपि समम्। 'वडवानलकालकूटलक्ष्मीमकरव्यालगणैः सहैधितः। रजनीरमणो भवेन्नृणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥' ॥ क्वचिदिष्टप्राप्त्यर्थं प्रवृत्तस्य कारणान्तरप्राप्त्या च। यथा—'उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन्। उच्चाटनं त्वमपि लम्भयसे तदेव मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥' इत्यत्र। यद्यपि स्तुत्या निन्दाऽभिव्यक्तौ तदुपस्कारको विषमोऽप्यत्रास्ति। तथापि वाच्यस्तुतिकक्षायां समालङ्कारो न वार्यते। लम्भयतेर्थनस्य द्विकर्मकत्वम्। न च लोकसिद्धाया कारणानुरूपकार्योत्पत्तेर्निबन्धने न चमत्कारित्वम्। वस्तुतोऽननुरूपयोरपि कार्यकारणयोः श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वाराऽनुरूपतावर्णने वस्तुनोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपायेनेष्टाभेदसंपा-

यत् फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् [२], तथा, सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्परविरुद्धतां व्रजतः [३।४], स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः । क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना ।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥ १४६ ॥
(नवसाहसाङ्कचरित १६-२८)

सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ १४७ ॥ (—)

(3) likewise, though, (as a rule), the effect bears resemblance to the nature of the cause, where their qualities and actions become mutually opposed, the figure is 'Viṣama in four varieties, so called because of its being essentially the reverse of Sama.

Instances in order —

How wide the gulf between this lady with long eyes, whose limbs are more tender even than the Śirīṣa and this fire of love as tormenting as chaff fire ! (146)

The hare when scared by one son of सिंहिका (lioness) took shelter in the moon. There another son of सिंहिका (राहु) swallowed him up along with his shelter ! (147)

प्रदीपः–विष्टम्भात्तत्क्रियाफलं नाप्नोति, प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत्स द्वितीयः । यत्र क्रियाफललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ। सर्वत्र समताया विपर्ययात्। तत्र प्रथमो यथा—**शिरीषेति**। द्वितीयो यथा—**सिंहिकेति**। अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा—

उ० :–दनेनेष्टप्राप्तिवर्णने चारुताया अनुभवसिद्धत्वात् । **इति समम्** । (**शिरीषादिति** ।) कुकूलाग्निः करीषाग्निः । कुम्भकारपचनाग्निरित्यन्ये । अत्रान्यतरगुणस्वरूपतिरस्कार्यन्यतरगुणस्वरूपत्वाद्वैषम्यम् । **सिंहिकेति** । राहुमाता सिंही च । (सिंहिकासुतात् सिंहात् सत्रस्त भीत । शीतांशुम् चन्द्रम् । अन्य सिंहिकासुत राहु ।) अत्रानयोर्योगोऽनुचित इति व्यङ्ग्यम् ।

प्रभाः–इति समाधिः ॥ ४५ ॥ **सममिति** । स्पष्टम् । इति समम् ॥ ४६ ॥ **विष्टम्भादिति** । प्रतिबन्धादित्यर्थः । कुक्षिशरीरयोरवयवावयविनोर्वैषम्य पानकर्तृत्वपानकर्मत्व-

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥ १४८ ॥
(नवसाहसाङ्कचरित १ ६२)

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ १४९ ॥
(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार ९ ४७)

Coming into contact with whose hand, [O wonder] in each and every battle, the sword *dark-blue* like the Tamala leaf immediately gives rise to glory *white* like the autumnal moon, the ornament of the three worlds! (148)

You give this unsubdued *delight*, O lady with eyes resembling lotus petals (But) the separation *occasioned by yourself* very much *afflicts* my body (149)

प्रदीपः—सद्य इति । चतुर्थो यथा—आनन्दमिति । अत्रानन्ददानशरीरतापक्रिये

उ० :—सद्यः करेति । करस्पर्शमात्रेणैव यशो न तु युद्धापेक्षेत्यर्थः । (उपजातिश्छन्दः ।) अत्र जन्यजनकयोः पाण्डुरनीलाख्यगुणयोर्वैषम्यम् । अत्र श्यामत्वगुणविशिष्टात्कारणात्तद्विरुद्धगुणयुक्तयशस उत्पत्तिः । अभेदाध्यवसानलक्षणेनातिशयेन समवायिकारणरूपतया स्थिते निमित्तकारणे विषयाशामालम्ब्य भातो विरोधो विषयवैशिमर्शनान्निवर्तते इति । अत्राभेदाध्यवसायोऽनुप्राणकः । तदुत्थापितविरोधश्च परिपोषकः । इदमेवानयोरलंकारत्वबीजम् । द्वितीयभेदे इष्टानवाप्त्यनिष्टाप्ती मिलिते प्रत्येकं च विषमपदार्थः । इष्टं स्वस्य सुखसाधनप्राप्तिः दुःखसाधननिवृत्तिश्च, परस्य दुःखसाधनप्राप्तिः सुखसाधननिवृत्तिश्चेति चतुर्विधम् । अनिष्टं च स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिः परस्य सुखसाधनप्राप्तिः दुःखसाधननाशश्चेति त्रिविधम् । तत्राद्योदाहरणं सिंहिकेत्युक्तम् । अन्येषां कुम्भपानादौ द्रष्टव्यम् । आनंदमिति । (अमन्दम् अनल्पम् । आर्या छन्दः ।) अत्र नायिकाविरहयोर्जन्यजनकयोरानन्दजननतापनक्रिययोर्विरोधः । न चात्रासङ्गतिर्विरोधो वा । विरोधे विरोधिनोः सामानाधिकरण्यस्यासङ्गतौ कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यस्य चमत्कारप्रयोजकता, अत्र तु कार्यकारणयोः प्रकृतिविजातीयगुणयोगस्य चमत्कारित्वेनेति विशेषात् ।

प्रभा :—स्वे पानादर्पभिरप्यभेदोदाहरणेन बोध्यम् । इति विषमालंकारप्रकरणम् ॥४७॥

अथानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ १५० ॥

(शिशुपालवध. १३. ४०.)

इत्यादावपि विषमत्व यथायोगमवगन्तव्यम् ।

Here the giving of delight is opposed to the affliction of the body. Similarly,

That Kṛṣṇa, however, by the belly of whom resting in the ocean the worlds were taken in at the time of dissolution, was taken in by one of the ladies of the city with one eye that was not fully opened due to the play of passion!

In instances like these also, there should be recognised traits of Viṣama, according to the particular occasion

---

प्रदीपः—विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपर । तेन सबन्धिनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । तत्रावयवावयविनोर्वैधर्म्ये यथा—विपुलेनेति ।

उ० :—उपलक्षणपर इति । एवमन्यालङ्कारसूत्रेष्वपि विभागोपलक्षणमिति ध्वनितम् । भवंतीति । सबधिनोर्योगवैषम्यमात्रस्यैव विवक्षितत्वमिति भाव । विपुलेनेति । (माघकाव्ये त्रयोदशसर्गे पद्यम् । सागरे शेते इति सागरशयः तादृशस्य । यस्य श्रीकृष्णस्य । कुक्षिणा उदरेण । युगक्षये प्रलये ।) पपिरे जग्रसिरे । मदविभ्रमापूर्णया चक्षुःकोणमात्रेणैव । पपे । सादरमवलोकनमत्र पानम् । (मञ्जुभाषिणी छन्द ।) पानपदार्थयोर्भेदेऽप्यभेदवर्णनादुदाहरणमिदम् । अत्र सागरशयत्व ससागरसकलभुवनग्रासश्चेत्येक विषमम् । एव यस्य कुक्षिरेव सकलभुवनपानसमर्था तस्य सपूर्णस्यानयविन स्त्रिया एकदेशा पान चापर विषमम् । योगवैषम्यादेव चमत्कारान्न विरोधाशङ्का । एव कस्यचिद्गुणेन कस्यचिद्दोषवर्णन, कस्यचिद्दोषेण कस्यचिद्गुणवर्णनमपि विषममेव । एतेनात्रोल्लासोऽतिरिक्त इत्यपास्तम् । एवमिष्यमाणविरुद्धार्थप्राप्तिरपि विषममेव । तादृशेच्छया तादृशलाभयोगस्य विषमत्वात् । एतेनेदृशस्थले विषादनामाऽलङ्कार इत्यपास्तम् ।

प्रभाः—वर्णनीयेति । वर्णनीयोत्कर्षविवक्षयेत्यर्थ । एतच्च महतीत्यत्रैव तनुर-

(७१) महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥४२॥

आश्रितम् आधेयम्, आश्रयस्तदाधारः, तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया यथाक्रमं यत् अधिकतरतां व्रजतः, तदिदं द्विविधं अधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशाल भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ १५१ ॥

(Cited in काव्यादर्श २ २१९)

49 ADHIKA

Where the thing abiding and the abode being great, the abode and the thing abiding respectively, though (really) small, might be (described as) greater, the figure is 'Adhika.'

Gloss—आश्रित is the thing abiding आश्रय is its abode. When in the case of both of them, though they are great, respectively the abode and the abiding thing, though small, are described as greater, in order to convey the eminence of the matter on hand, there results 'Adhika' of two varieties Instances in order—

How vast, O king, is the bosom of the three worlds, since here can be held the volume of your glory though it is impossible to hold it! (151)

प्रदीपः — एवमन्यत्राप्यूह्यम् । महतोरिति । वर्णनीयोत्कर्षापेक्षया यन्महदाश्रिते विषये तदपेक्षया तनुरप्याश्रयो महीयान्स्यात् महीयस्तया वर्ण्यते, महत्याश्रये वा विषये आधेय एव तथा वर्ण्यते तदुभयमधिकालंकारः । तत्राद्यं यथा—अहो इति । आधाराश्रयस्य

उ: ० — एवमन्यदीयगुणेनान्यत्र गुणाभावस्य अन्यदोषेणान्यत्र दोषाभावस्य वर्णनेऽपि विषमम् । क्वचिद्रूपमाणोऽनुगुणो वा । एतेनैतद्विधे विषयेऽवज्ञाऽलंकारान्तरमित्यपास्तम् । कारणे सति कार्यानुत्पत्तिरूपविशेषोक्त्यैव गतार्थोऽयमिति तत्त्वम् । उदाहरणम्—'चिर जटनिर्वो मग्नो भैन्यफे नैने मर्दनम् ।' इत्यादि । एवमिष्टमिच्छयाभिष्टिना क्रियमाणमिष्टविपरीतयत्नाचरणमपि विषममेव । यथा 'नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लघ्वीं समुन्नतिम्' । वाच्यत्र तीर्थिगतो योगोऽभ्युन्नतौ । एतेनात्र विचित्रालंकारः पृथगित्यपास्तम् । इति विषमम् । वर्णनीयोत्कर्षापेक्षयेति । वर्णनीयोत्कर्षं बोधयितुमित्यर्थः ।

प्रभा: — पैंग्यलास्वर्वेरी । विषये प्रतिपाद्ये । महत्याश्रये इत्यत्रापि वर्णनीयादेरन्वयः ।

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ १५२ ॥

(शिशुपालवध १२३)

(७२) प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

The raptures occasioned by the arrival of the sage could not be held in that body of Krsna, the enemy of Kaitabha who had retracted (in himself) the beings (आत्मन) at the time of the eon-end (i. e. world-dissolution) the body in which the worlds could rest roomily ! (152)

50 PRATYANĪKA.

Where by a party who is not able to counter his opponent is brought about the humiliation of one belonging to him (i. e. opponent) leading to his (i. e. opponent's) exaltation, the figure is 'Pratyanika'

प्रदीपः–भुवनवितयस्य महत्तया वर्णनम् । द्वितीय यथा—युगान्तेति । अनाधेयभूताया गुरो महीयस्त्व विवक्षितम् । प्रतिपक्षमिति । अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करण तमेवोत्कर्षयितु

उ० :– विषये । सबधे । महत्तया वर्णनमिति । अत्र मातुमशक्यतया महत्त्वेन विवक्षितस्य यशोराशेराश्रितस्य मानकर्तृत्वेन ततस्तनोरपि भुवनत्रयस्याधिक्यमभिधीयमान वर्णनीययशोराशिप्रकर्षे विश्राम्यति । युगांतेति । (माघकाव्ये प्रथमसर्गे नारदागमने श्रीकृष्णवर्णनम् । युगातकाले प्रतिसहृत आत्मा स्वात्मभूत प्रपचो येन तस्य कैटभद्विष श्रीविष्णो यस्या तनौ जगति भुवनानि सविकाश सावकाश आसत उपविशति स्म, तत्र तस्या तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागम आगमन तत्सभवा तज्जन्या मुदः प्रीतय न ममु न अवकाश प्रापु । वंशस्थ वृत्तम् ।) अत्र जगदाश्रयतया महत्त्वेन विवक्षितस्य भगवच्छरीररूपाश्रयस्य मानाभावरूपसबधात्ततोऽल्पस्याऽपि तपोधनागमजन्यहर्षस्य वर्णनीयस्याधिक्य चारुताहेतु । अत्र महत्त्वशब्देन महत्परिमाण अतिशयश्च । तेन यत्र सूक्ष्मत्वातिशयवत आधा-

प्रभा :–आधेय एव तनुरपि तथा महीयस्तया वर्ण्यत इत्यर्थ । इत्यधिकप्रकरणम् ॥ ४८ ॥ उत्कर्षयितुमित्यनन्तर यदिति शेष । कथ तत्प्रत्यनीकमुच्यते तत्राह—अनी-

यथा वा—

यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥ १५४ ॥
(शिशुपालवध. १४·७८.)

इन्दोरत्र तदीयता संबन्धिमुखसंबन्धात् ।

(७३) समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।
निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

Or as in

Powerless to do any harm to whom (i. e. कृष्ण), the rapacious Rāhu who has been nursing hostility, due to the mutilation of his body, still harasses the moon whose form is similar to his (कृष्ण's) lovely face ! (154)

Here the moon becomes one belonging to him (i. e. the enemy: Krṣṇa) owing to her connection with the face that bears relation (of resemblance to the face of Krṣṇa).

51. MĪLITA.

Where a thing comes to be concealed by another, due to a similar *feature, intrinsic or extrinsic, the figure is* 'Mīlita.'

प्रदीपः—तत्राद्य यथा—**त्वमिति** । अत्र कामिन्या कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभाव सबन्ध । द्वितीय यथा—**यस्येति** । अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयविभाव सबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यलक्षण इति परम्परासबन्ध. । **समेनेति** ।

उ०ः—सूचकत्वेन बोध्यम् । **अनीके** । सैन्ये । **अभियोज्ये** । पीडनीये । **त्वमिति** । (नायक प्रति नायिकासख्या उक्ति' ।) जितकामसौंदर्य. । अनुशयः आक्रोश' । (स्वागता छन्दः ।) **यस्येति** । माघकाव्ये चतुर्दशसर्गे पद्यम् ।) कायस्य शरीरस्य यो निग्रह. शिरश्छेदस्तेन गृहीतोऽङ्गीकृतो * विरोधो येन । यस्य कृष्णस्य । रमणीयकृष्णवक्त्रसदृशाकृतिम् । (रथोद्धता छन्दः ।) न च भगवद्वैरानुबंधादिव भगवद्वक्त्रसदृशमिंदु राहुर्बाधत इति प्रतीतेर्गम्योत्प्रेक्षैवात्रास्तु, आद्ये तु शाब्यपि सेति किमनेनालकारेणेति वाच्यम् । तदपकारासमर्थस्तदीय पीडयतीति प्रतीत्यैवात्र चमत्कारादित्याहु' । **इति प्रत्यनीकम्** । **समेनेति** । अस्य व्याख्या निगूहनीयसाधारणेति । स्फुटमुपलभ्यमानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिंगैरतिसा-

सहजं आगन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण यत् किंचित् केनचित् वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तत् मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्—

> अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
> विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
> इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
> तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ १५५ ॥ (—)

अत्र दृक्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकम् साधारणं च मदोदयेन, तथाप्येतस्य दर्शनात् ।

When through a common feature, intrinsic or extrinsic, something comes to be obscured in fact (as a matter of course) by another due to the latter being the stronger, that they hold to be '*Mīlita*,' which, (*accordingly*), is of two kinds. Instances in order :—

The eyes have become fickle at the corners; the words consist of syllables sweet and ornate; the gait is heavy with the pressure of amours; the face is lovely in the extreme : thus Grace itself has been active in the person of the deer eyed one. Consequently, the advent of intoxication though it has secured a footing here is not yet detected ! (155)

Here the fickleness of the eye etc. is a feature intrinsic to the body, and it is common to the advent of intoxication, since there also it is to be found.

प्रदीपः—मिलितं स्वाभाविकं लक्ष्म निगूहनीयसाधारणं चिह्नं द्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवत्तया यत्किंचिद्वस्तु वस्तुस्थित्यैव तिरोधीयते तन्मीलितमित्यर्थः । तच्च द्विधा—लक्षणस्य स्वाभाविकत्वागन्तुकत्वाभ्यां भेदात् । तत्र स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मीलितं यथा—अपाङ्गेति । अत्र तरलत्वादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं, मदस्य च तिरोधेयेन मदेन ।

उ०:—स्यात् मिलितं ... [illegible] ... मीलितम् । 'लिप्तोऽपि ... ' इत्यादावतिव्याप्तिरिति । ... [illegible] ... । अपाङ्गेति । (अपाङ्ग तरले ... अपाङ्गयो तरले चञ्चले इति

प्रभाः—मुद्रितेऽयं पाठः ... ॥ ४० ॥ वस्तुस्थित्येति । ... [illegible] ...

१९

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥ १५६ ॥ (—)

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोस्तादूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

(७४) स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

Oh ! Even the astute person fails to see through the fright of those enemies of yours, though they possess bodies in a state of horripilation and shudder: enemies who being in their minds afraid of your onslaught always dwell in the caves of the Himālaya, quite helpless ! (156)

Here the cold that is determined (to be the reason of the horripilation and shudder) on the strength (of probability) is extrinsic. Therefore, the horripilation and shudder arising therefrom are also similar in nature. Further they are common, since they are observed even in cases of fright.

52 EKĀVALĪ.

It is Ekāvali of two varieties where each succeeding thing is established or denied as being an attribute of each preceding one.

प्रदीपः—तत्राऽन्यतदुपलम्भात् । आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा—ये इति । अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे, हिमाद्रिकन्दरानिवाससामर्थ्याधिगतशीतरूपकारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकत्वं भये. समानता च । तेष्वपि तयोरुपलम्भात् । स्थाप्यते इति ।

उ० :—वा । मधुराः वक्राः वक्रोक्तिसमर्पकाः वर्णाः यासु । मृगदृशः अंगके कोमलशरीरे लीलया स्वतः स्वभावतः स्फुरितम् । मदोदयः मधुपानजन्यमदस्य उदयः । कृतपदोऽपि कृतस्थानोऽपि । (पृथ्वी छन्दः ।) अत्र स्वाभाविकेन दक्तारल्यादिना निगूहनीयमदसमानधर्मेण बलवता मदोऽभिभूयते । (ये इति । त्वत्पाते त्वदागमने शङ्किता धीः येषाम् । विवशाः विह्वलाः । वसंततिलका छन्दः ।) इति मीलितम् । विशेषणतयेति । विशेष्यतयेत्यपि बोध्यम् । यथा—'धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः । लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका

प्रभा :—प्रकरणम् ॥ ५० ॥ बाहुल्येनेति । सकृत्तथोक्तौ चमत्काराभावात् । तथा

पूर्वं पूर्वं प्रति यत्रोत्तरोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते। क्रमेणोदाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्ग्यः।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य॥ १५७॥
(नवसाहसाङ्कचरित १)

Gloss —Where in relation to each preceding thing, each succeeding *thing is repeatedly established or denied as being an attribute (of the former)* that figure, in two varieties, is called Ekavali by the learned

Instances in order —

Where (in Ujjain), the houses (पुर) have in them lovely women, the lovely women have their bodies exalted by beauty, the beauty is such as unfolds exquisite amours, the amours are the missile of Cupid! (157)

प्रदीपः—स्थापनं विधिः। अपोहो निषेधः। यथापूर्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः। तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधिः, यत्र वा तथा निषेधः, सा द्विधैकावली। विशेषणतया विधिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थः। एवं विशेषणतया निषेधोऽपि। कश्चित्तु 'पूर्वकालविशेषणतया स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोह्यते वा सैकावलीति सूत्रार्थः' इत्याह। तत्तु पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिग्रन्थविरुद्धम्। तत्र विधौ यथा—**पुराणीति**। अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणक्रिया-

---

उ०:—छोरैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः॥' इति। अत्रोत्तरोत्तरविशेषणं पूर्वंपूर्वं प्रति विशेष्यम्। अत्रैव पूर्वंपूर्वं परस्य परस्योपकारः क्रियमाणो यद्येकरूपस्तदा मालादीपकमुक्तं प्राक्। **स्थापनमिति**। स्थापनत्वं च स्वमनभ्रेन विशेष्य-

---

प्रभा:—बाहुल्ये तद्विशेषणतयेति। उत्तरोत्तरस्य विधिः सम्बन्धबोधनम्। तथा निषेधोऽभावबोधनम्। तत्र विशेषणतयेति तृतीयया प्रकारार्थत्वे विशेषणत्वप्रकारेण विधिर्निषेधो वेत्यर्थः स्यात्। न चासौ सम्भवति। प्रकारत्वे प्रकारेण बोधस्योदाहरणेष्वभावात्। अत उपलक्षणे तृतीयेति विशेषणभूतयोर्विधिनिषेधयोरवगतिरित्याशयः। **कश्चित्त्विति**। परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अथाद्विशेषणेन स्वधर्मवैशिष्ट्यमुपपाद्यत इत्यर्थः। अथवा अपोह्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकनिषेधबुद्धिविषयीक्रियत इत्यर्थः। अत्रोदाहरणम्—'स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी हितं न तद्यत्र परानपक्रिया। परे न ते ये श्रितसाधुभावा सा साधुता यत्र चकास्ति केशवः॥' अत्र

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १५८ ॥ (भट्टिकाव्य. २ १९)

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम् ।

That is no water where does not grow the extremely charming lotus, that is no lotus in which the bee has not nestled, that is no bee which has not got the sweet hum, that is no hum that has not ravished the mind! (158)

In the former instance, an attribute is established in the order, *viz* lovely women the attribute of the houses, beauty (attribute) of them (i e lovely women), *through the former being the attribute of their bodies*, of that the amours are the attribute, of those (amours) again (being) a *missile is the attribute. In the latter instance which embodies a denial* similar should be the way of construing

---

प्रदीपः–मुखेन रूप तस्य विलासास्तेषामस्त्रमिति क्रमेण विशेषणतया विधि । निषेधे यथा—**न तदिति** । अत्र जले पङ्कजस्य, तत्र षट्पदानां, तत्र गुञ्जितस्य, तत्रापि मनोहारितायाः विशेषणतया निषेध । **यथेति** । अनार्षस्य स्मृति स्मरणालकार

उ०ः–ताऽवच्छेदकनियामकत्वम् । अपोहकत्व च स्वव्यतिरेकेण विशेष्यताऽवच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वम् । **बाहुल्येनेति** । तत्रैव चमत्कारादिति भाव । (**पुराणीति** ।) पुराणि गृहाणि । यस्या नगर्याम् । (रूपेण परिष्कृत भूषित अङ्गं यासा ता । विलासा कुसुमायुधस्यास्त्रमिति रूपकम् । उपजातिश्छन्द) **न तदिति** । भट्टिकाव्ये द्वितीयसर्गे शरत्कालवर्णनम् । न लीन षट्पदो भ्र-

---

प्रभाः–तच्छब्दार्थ विशेषण पण्डित पश्चात्स्वहितार्थदर्शित्व प्रति विशेष्यस्तेन विशेषणेन पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु 'न तज्जल यन्न सुचारुपङ्कज' इति वक्ष्यमाणम् । अत्र हि सुचार्वित्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनिषेधबुद्धिरिति । अत्र पुराणि यस्यामित्युदाहरणावाप्ति सूत्राक्षराननुसारतश्चेति दोष स्फुट एव । दोषान्तरमप्याह—**प्रकाशेति** । इत्येकावलीप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

(७५) यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।
स्मरणम्

य. पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यत् तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम् । उदाहरणम्—

निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः ।
तद्भवैः कुहरुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम् ॥ १५९ ॥ (—)

---

53 SMARANA

When there results the remembrance of a thing as it was experienced, on the sight of something similar to it, the figure is 'Smarana.'

Gloss —When a particular object, defined by some form, was at some time experienced, and when, at some other time, it happens to be remembered in the same form, at the sight of another object similar to it, which brings about an awakening of the memory, the figure is 'Smarana.' To illustrate —

By the gurgles produced by the water impinging on the hollows of the navels of the fickle-eyed ones, the divine damsels were put in mind of the trill in the throat at the time of dalliance' (159)

प्रदीपः— इति लक्षणम् । यथाऽनुभवमिति स्मृत्याकारदर्शनम् । दृष्टे तत्सदृश इति तद्धेतुसंस्कारोद्बोधहेतुर्निर्देशः । अदृष्टादेरप्युपलक्षणात् । यद्वा अन्यादृशस्मृतेश्चारुत्वाभावे- नालंकारत्वाभावाय्यवच्छेदकतया लक्षणान्तर्गतमेवैतत् । तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचित्केनचित्प्रमाणेनाऽनुभूत स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तत्स्मरणालंकारः । स द्विधा—एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुभूतस्य स्मृतेः । क्रमेणोदाहरणे । निम्नेति ।

उ०: —मरो पत्र । (कठ धर्मस्वरयुतम् । वैशास्य वृत्तम् ।) इत्येकावली । अन्यादृशस्मृतेरिति । अदृष्टोद्बुद्धजन्मान्तरीणसंस्कारजन्यस्मृतेः, चिन्ताद्युद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मृतेः, तावद्भिश्चदिमां स्मृतस्तन भुज इत्यादिभूयारणमनश्चज्ञानजन्यस्मृतेश्चेत्यर्थः । अन्यादृश्या अपि स्मृतेः सचारितया भूमद्विषयकरतिभावांगतया प्रेयोऽलंकारत्वेनैव चमत्कारित्वेनैतदलंकारत्वाभावात् । सादृश्यमूलस्मृतेरेव चमत्कारित-

---

प्रभा:— अन्यादृशेति । सादृश्यमूलत्वेत्यर्थः । 'स तथेति प्रणिहाय विसृज्य कथञ्चु- माम् । कुपीप्रोक्तिर्मेयान्तात तस्मार स्मरशासन ॥' इत्यादौ हि न स्मृतेश्चारुत्वमिति नालं-

यथा वा—

करज़ुअगहिअजसोआत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स ।
संमरिअपञ्चजण्णस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चं ॥ १६० ॥ (—)

(७६) भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिक निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह) प्राकरणिकम् (आक्षीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत् अप्राकर-

Or as in

Do homage to the horripilation of Kṛṣna who remembered the Pāñchajanya as he applied his tight lower lip to the nipple of Yaśoda ■ breast which he held between his hands! (160)

54 BHRĀNTIMĀN

Where there is a cognition of something else, at the sight of one similar to it, the figure is ' Bhrantimān

Gloss —By तत् ■ signified अन्य i e the thing other than the one under consideration as similar to it, is assumed, in the present case, of course, the matter under consideration At the sight of it (i e. matter under considera tion) which is of that description (i. e. similar), when there arises a cognition of its being the thing other than the one under consideration, the figure

प्रदीपः—स्पष्टम् । भ्रान्तिमानिति । अत्राप्यन्यसंविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देश । अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिक निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमर्थादिह प्राकरणिक लभ्यते । तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति

उ० :—याऽलङ्कारत्वमिति भाव । (निम्नेति । अप्सरसा जलक्रीडावर्णनम् ।) लहरीभिस्तरगैश्चलदृशा नायिकाना निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भ प्लावित तद्भवे सुरतकालिककण्ठध्वनिसदृशौ कुहकुहेति ध्वनिविशेषैरित्यन्वय । कठो यो-निरूपो गर्न । 'कठारटश्चभग्नर्ता' इति कोशात् । रतानामिति कर्मणि षष्ठी । (स्वागता छन्द ।) करेति । 'करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपु-टस्य । सस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम्'॥ (आर्या जघनविपुला ।) इति स्मरणम् । दर्शने सतीति । प्राकरणिकार्थदर्शनेऽदुद्भसत्स्वरजन्याप्रय-

प्रभा:—कारत्वम् । करज़ुएति । 'करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । सस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥' इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

णिकतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा । तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् । इह च (अर्थानुगमनेन सञ्ज्ञायाः प्रवृत्तेः) तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति करॉल्लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमिति करी सकलयति
रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताऽप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥ १६१ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण ३)

---

33 'Bhrantiman This is not the same as Rūpaka or Atiśayokti of the first variety Since there is no real error in them Here, on the other hand, it (real error) is obviously assumed as the name (of the figure) gets currency due to its being in agreement with the tenor (of the figure)

To illustrate —

The cat licks the rays of the moon (fallen) in the jug taking them for milk, the elephant grips them as they shoot through the interstices of trees thinking them to be lotus fibres, the woman, at the end of dalliance, snatches at them that are spread on the bed mistaking them for her silken garment Oh! the Moon maddened by his glory plunges this world in confusion! (161)

प्रदीपः—यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञानं स भ्रान्तिमानित्यर्थः । न च रूपके निगीर्याध्यवसानरूपायामतिशयोक्तौ चातिव्याप्तिः । तत्र वस्तुतो भ्रमाभावेऽप्यध्यवसानमात्रस्वीकारात् । इह त्वर्थानुगमेन सञ्ज्ञाप्रवृत्तेर्भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् ।

उ०:—णिरस्मृतिजन्यमित्यर्थः । **अप्राकरणिकत्वेनेति** । अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्यर्थः । **ज्ञानम्** । निश्चयात्मकम् । तेन 'कान्ते तव मुखं पद्मं चन्द्रो वेति न निर्णयः ।' इति संदेहे नातिव्याप्तिः । तत्र सयतेनानुभूयमानारोपस्य चिन्तादिजन्यस्मृतिजन्यारोपस्य च व्युदासः । अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्युक्तेर्मीलितसामान्यतद्गुणवारणम् । भ्रान्तिमाननामालङ्कारः । सा च कविप्रतिभानिर्मितैव । तेन रङ्गे रजतमिति बुद्धेर्नालङ्कारत्वम् । रूपकवृत्तौ च नातिव्याप्तिः । मर्मप्रहारकृतचित्तविक्षेपविरहादिकृतोन्मादादिजन्यभ्रान्तेश्च नालङ्कारत्वम् । सादृश्यप्रयो

प्रभा:—**वस्तुत इति** । अनाहार्यतयेत्यर्थः । **अध्यवसानमात्रेति** । मात्रेत्यनाहार्यत्वव्यवच्छेदः । **अर्थानुगमेनेति** । अर्थमानादाय एवोत्सर्गसिद्धोऽत्र सञ्ज्ञाघटक इति भावः । यत्र भ्रमादिशब्देनेतिशब्दादिना वा भ्रमोपनिबन्धस्तत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः

(७७) आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यत् उपमानमाक्षिप्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्य उपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—

55. PRATĪPA.

(1) Where an exception is taken to the Upamāna, or (2) if to the same (i. e. Upamāna) ■ assigned the status of an Upameya, based on contempt, the figure is 'Pratipa.'

Gloss:—(1) Where an exception is taken on the ground of futility to the Upamāna under the notion that the Upameya itself is capable of fulfilling the function of the former; (2) where again the same that has become established as an Upamāna is conceived to be Upameya as a matter of contempt, with a view to driving at another Upamāna, that is 'Pratipa' in *two* forms, so called because therein the Upameya stands *pitted against* the Upamāna. Instances in order:—

प्रदीपः—उदाहरणम्—कपाले इति । आक्षेप इति । अस्य प्रयोजन निर्वाहयितुमुपमेयमेवालमित्यप्रयोजकतयोपमान यदाक्षिप्यते, यच्चोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषविवक्षया अनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तदुभयरूप प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने

उ०:—ज्यत्वाभावात् । **वस्तुतो भ्रमाभावेऽपीति** । स्वारसिकभ्रमाभावेऽपीत्यर्थः । अत्र च प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिस्वारसिकभ्रमो विवक्षित इति भावः । तयोस्तु शब्दाधीनो व्यांजनिको भ्रम इति तात्पर्यम् । वस्तुतो यत्र 'इति' इत्यादिपदेन भ्रमत्वेन निबद्धो व्यंग्यो वा तत्रायमलङ्कार इति नातिप्रसंगशंकेति बोध्यम् । **कपाले इति** । (भासकवेः पद्यमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) पय इति । पयोभ्रांत्येत्यर्थः । (लेढि आस्वादयति । तरूणां छिद्रेषु प्रोतान्प्रविष्टान् । संकलयति गृह्णाति । प्रभया मत्तः तदतिशयशाली । विभ्रमयति भ्रममुत्पादयति । मत्तो हि स्वत एव भ्रमति न तु परस्य भ्रममुत्पादयतीत्याश्चर्यं अहोशब्देन बोध्यते । शिखरिणी छन्दः ।) **इति भ्रान्तिमान्** । **अप्रयोजकतया** । **कैमर्थ्येन** । तिरस्कारफलकोपमानव्यर्थतोक्तिरेकं प्रतीपमित्यर्थः ।

प्रभाः—इति नातिप्रसङ्ग इत्यप्याहुः । इति भ्रान्तिप्रकरणम् ॥ ५३ ॥ प्रतीपपदप्रवृत्ति-

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥ १६२ ॥ (—)
ए एहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं ।
तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्दो उअमिज्जइ जणेण ॥ १६३ ॥ (—)

When, O King, the Creator had created you, the sanctum of charm, endowed with the height of prowess, the foremost of the generous, with arms capable of sustaining the burden of the earth, why was the moon shaped? Why was this sun created? Why was that gem fulfilling longings produced? Why were the Kulaparvatas created in vain? (162)

O lovely woman! come along. Lend your ear and listen to the *scandal*: the people are comparing the moon with your face, O lady of slim waist! (163)

प्रदीपः–प्रतिकूलवर्तित्वात् । तत्राद्य यथा—लावण्येति । अत्र यथासत्यसत्त्वेऽपि आक्षेप एव चमत्कारशरीरत्वाक्षेपोदाहरणता । द्वितीये तु क्वचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कार, क्वचित्तु निष्पन्ना सैव तद्धेतु । क्रमेणोदाहरणम्—ए एहीति । अत्र मुखोपमानस्य शशिन स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वैअणिज्जमिति पदेन द्योत्यते ।

उ०:—प्रतीपप्रयोगार्थमाह—**उपमेयस्येति । लावण्येति ।** लावण्याश्रये, प्रतापातिशयसहिते, दातृमुख्ये, भूभरणसमर्थभुजे । पूषा सूर्य । चिंतारत्न चिंतामणि । (कुलक्ष्माभृत —' महेन्द्रो मलय सह्य शक्तिमान् ऋक्षपर्वत । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता ' ॥ शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र निर्मिय्यमानवस्तुगतसकलगुणप्रतीतिर्व्यङ्ग्या प्रयोजनम् । **द्वितीये त्विति ।** तिरस्कारार्थमुपमानस्योपमेयत्वकल्पनरूपे इत्यर्थ । **(ए एहीति।)** ' अयि एहि तावत् सुदरि कर्णं दत्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि चद्र उपमीयते जनेन ॥' वचनीय निंदाम् । (आर्या छद ।) **उपमित्यनिष्पत्तिरिति ।** अत एव व्यतिरेकाच्छेद । तत्रोपमितिनिष्पत्तावप्युपमेयाधिक्यप्रतीते । अत्र वर्ण्यमुख-

---

प्रभा:–निमित्तमाह—**उपमेयस्येति । ए एहीति ।** ' अये एहि ताव सुन्दरि कर्णं दत्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥' इति । सैव चेति । व्यतिरेके तूपमितिनिष्पत्तिरस्तीति वैलक्षण्यमिति भाव । न्यूनगुणस्येति । वस्तुतस्तूपमाने साधारणधर्मसबन्धोऽनूद्यते उपमेये तु विधीयते । तेन प्रजिद्दगा-

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतर गुणत्वात् उपमित्यनिष्पत्त्या 'वअणिज्जम्'—इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिरस्कारः ।

क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादरनिबन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ १६४ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण ४)

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यत् असामान्यगुणयोगात् नोपमानभावमपि अनुभूत-

Here the comparison does not materialise owing to the moon, that is being compared with the face, possessing lesser excellence. Thus there is contempt suggested by the word वअणिज्जम् (वचनीय)

In some cases, however, the comparison though it has materialised is the basis of contempt To illustrate —

Why do you cherish, O simple maid ! so unbearable a vanity on the score of the pair of your eyes ? Indeed on every side there do exist in the lakes blue lotuses similar to these ! (164)

Here that the lotuses are reduced to the position of the Upameya is itself a contempt of them

Likewise, when an object, which on account of its possessing extraordinary qualities, has never before experienced so much as the

---

प्रदीपः—सैव च तिरस्कारहेतुः । गर्वमिति । अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुणत्वस्थितेः । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानत्वाननुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कारस्यालङ्कारताबीजत्वात् । तच्च द्विधा सम्भवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वकल्पनया, असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षणतया

उ० :—स्याधिक्यं व्यङ्ग्यम् । (गर्वमिति । असंवाह्यं सङ्ग्रहनायोग्यम् । अपरिमितमिति यावत् । आर्या छन्दः ।) अत्र नलिनानामिति । उपमानत्वेन प्रसिद्धानामित्यर्थः । अत्र नेत्रयोरुपमानत्वेनाधिक्यं फलति । अत्रोपमितिनिष्पत्तावप्युपमेयाधिक्याप्रतीतेर्व्यतिरेकतो भेदः । 'त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ।' इत्यप्यत्रोदाहरणम् । असदृशत्वेनेति । उपमेयामभावितस्वनिष्ठासाधारण-

---

प्रभाः—दृश्यतयोपमानस्याधिक्यं साध्यसादृश्यतया चोपमेयस्य न्यूनत्वं बोध्यम् । सामान्यगुणयोगाभावेनेति । स्वभिन्न इति शेषः । इति प्रतीपप्रकरणम् ॥ ५४ ॥

'पूर्वि, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम् । यथा—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृप्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥१६५॥
(—)

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंभाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

(७८) प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥४८॥

---

status of the Upamāna, comes to be so conceived, it should be recognised also as being 'Pratīpa.' To illustrate:—

O deadly poison, (O dear one) do not be conceited with the idea that you alone are the premier of the extremely dire things. Indeed there exist, in abundance, in this world, the words of the wicked that are like yourself! (165)

Here, though it was quite unlikely (before), the deadly poison has (now) been stated to be the Upamāna.

56. SĀMĀNYA.

Where, with a view to conveying the similarity of attributes, the matter under consideration is described as becoming one with another due to their coming together, the figure is 'Sāmānya.'

प्रदीपः – योऽन्यम् । उदाहरणम्—अहमेवेति । अत्र हालाहलस्य खलवचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुः । प्रस्तुतस्येति । अतादृशत्वेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं बध्यते तत्सामान्यम् । समानगुणयोगात् । अत्राप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य यदपि विशेषणं विवक्षितम् । अन्यथा तद्गुणादलङ्कारादविशेषापत्तेः ।

उ० : – धर्मयोगादसंभावितोपमानभावस्योपमानत्वकल्पनमेवार्थः । (अहमिति । तातेति सानुकम्पसंबोधनम् । मा स्म दृप्य । गर्वं मा कृथाः । साङ्गमारिणी छन्दः ।) हालाहलस्येति । अनुपमत्वगर्वहेतोरित्यर्थः । अस्योपमातो भेद उपमाप्रकरण एवोक्तः । इति प्रतीपम् । अतादृशत्वेऽपि । असमानगुणत्वेऽपि ।

प्रभा : – ऐकात्म्यमिति । अभेद इत्यर्थः । मीलितेऽप्यभेदोऽस्ति अत्र तु भिन्नत्वेनाप्रतीयमानो भेदः । तद्गुणेति । यद्यपि तद्गुणेऽलङ्कारेऽन्यगुणग्रहणमात्रं न तु धर्मिणोरभेदोऽपि प्रतीयते । 'बिभ्रद्वर्णं मरकतमणेः—'इत्यादावरुणस्य सुवर्णभानां सांनिध्यमात्रप्रतीतेस्तथात्वात् तथापि तद्गुणविवक्षया इह नियमे तात्पर्यं बोध्यम् । तद्गुणा-

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्) सामान्यम्, उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयांति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥ १६६ ॥

(Cited in वामन's काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति ४·३.)

Gloss —Where a thing when it comes in contact with the matter not under consideration, though not similar to the latter, is sought to be described as similar, and is therefore described as being one with it, even when it has not abandoned its own attribute, the figure is 'Sāmānya', so called because it is based on similar attributes To illustrate —

With their bodies besmeared with sandal paste, adorned with new pearl necklaces, with their faces lit up by ivory pendants extremely white, clad in gay immaculate silk, the Abhisārikās, who have become *imperceptible*, when the moon with lustre diffused is making the earth white, are proceeding at ease to the abodes of the beloveds, free from concern! (166)

प्रदीपः—'बध्यते' इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शाब्दं प्रतिपादनम्। उदाहरणे 'अविभाव्यता गता' इत्यादावैकात्म्यस्याशाब्दत्वात्। उदाहरणम्—**मलयजेति**। अत्राभिसारिका-

उ०ः—प्रस्तुतस्य। प्राधान्येन वर्णनीयस्य। **गुणसाम्यविवक्षया**। गुणसाम्यं प्रतिपादयितुम्। **ऐकात्म्यम्**। पृथक्त्वेनाप्रतीयमानत्वम्। तेन मीलिताद्भेदः। तत्र बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणम्, अत्र तु पृथक्त्वेनाग्रहणमिति विशेषात्। न च भ्रान्तिमता सङ्करः। तत्र स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्रानुभूयमानस्येति विशेषात्। नापि रूपकप्रथमातिशयोक्तिभ्याम्। उपमेये उपमानतादात्म्यस्य शब्दादप्रतीते रूपकाभावात्। उपमानतावच्छेदकरूपेण अप्रतीयमानत्वान्नातिशयोक्तिः। (**मलयजेति**।) दन्तपत्र दन्तनिर्मितताटङ्कम्। (वितत विस्तृत धाम तेजो यस्य तस्मिन् शशभृति चन्द्रे धरा पृथ्वीं धवलयति सति। अविभाव्यतां

प्रभाः—लकारे सति तल्लक्षणस्यातिव्याप्तेरिति च मन्यार्थः। इति सामान्यप्रकरणम् ॥५५॥

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वमेकात्मताहेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा—

> वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।
> भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन्कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥ १६७ ॥
>
> (—)

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते, प्रतीतत्वाच्चस्य । प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

Here the whiteness of the matter under consideration and of its correlate, which is stated be *neither less nor more*, is the occasion for their becoming one. Hence they are not noticed to be distinct

Or as in

Who could have detected the fresh campaka flowers that had come down to the surface of the cheeks, from above the tops of the ears of the women, whose complexion was like the caneskin, if the bees had not gaily alighted on them! (167)

Here, even the apprehension of distinctness though produced by another circumstance is not capable of making null and void the identity that was felt earlier, since it was apprehended and since it is not possible to repudiate an apprehension

---

प्रदीपः—चन्द्रिकयोरेकात्मत्वप्रतीतिः । क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरकालीनविवेकादिना तदुन्मयनम् । यथा—वेत्रेति । अत्र भृङ्गपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु भृङ्गपातेन भेदप्रत्ययात्कथमेकात्मत्वप्रतीतिरिति चेत् अत्रो तथापि प्राथमिकाभेदप्र

उ० :—अलक्ष्यताम् । अभिसारिका —'कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका' इत्यमरः । पादाकुलकं छन्दः ।) तदुन्मयनम् । पूर्वमन्यजातैकात्म्यप्रत्ययनिवेदनम् । वेत्रेति । (वेत्रस्य त्वचा तुल्या रुक् यासाम् । गौरवर्णानामिति यावत् । कर्णाग्रतः कर्णाग्रात् । गण्डतले आगतानि ।) यदि भृङ्गाः सहेलं नापतिष्यन् तदा नवचम्पकानि कोऽवेदयिष्यदित्यन्वयः । (इन्द्रवज्रा छन्दः ।) अत्र गण्डचम्पकयोर्गौरत्वादभेदप्रतीतिः । अग्रे इति । एवं चाभेदानन्तरविशेषदर्शनजन्यभेदज्ञानमुत्तरकालिकं न पूर्वोत्पन्नतदभेदं निरसितुमुत्सहते । उत्पन्नस्य तस्य

(७९) विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥
अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५० ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते, स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः ॥१६८॥ (—)

57. VIŚEṢA.

(1) The presence of the abiding object, in the absence of the recognised abode; (2) the presence at one and the same time, of one and the same thing, in many (abodes), in the same form; and (3) the achievement, in the same stroke, of a different thing that is impossible, by *one* who is performing some other act: this is 'Viśeṣa' in *three* varieties.

Gloss —Where the peculiar presence of an abiding object in the absence of its recognised abode happens to be described, that is the first variety of Viśeṣa. To illustrate:—

How, in this world, can one help paying homage to the poets, whose words possessed of no small number of merits delight the worlds, till the time of world dissolution, even when the poets have passed away unto heaven? (168)

प्रदीपः—त्ययस्यानिरासात् । तस्य भूतत्वात् । विनेति । स एष त्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाऽऽधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्यदभिधीयते स एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति । अत एव तथैवोदाहरणम्—दिवमपीति । अत्र कविरूप प्रसिद्धमाधारं विना गिरां

उ०: —त्यर्थः । तत्फलीभूतगंडचपकयोरत्यन्तसमानगुणत्वप्रत्ययस्यातिरस्कार इति तात्पर्यम् । एतेनेदृशे विषये विशेषालंकारः पृथगित्यपास्तम् । इति सामान्यम् । ननु गिरामाकाश आधारः प्रसिद्धो न कविरत आह—किं त्विति । सिद्धमिति । सिद्धमपीत्यर्थः । (दिवमिति । आकल्पं आप्रलयम् ।) गुण-

एकमपि वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स द्वितीयः ।
उदाहरणम्—

सा वसइ तुज्झ हिअए स च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु
अह्मारिसाण सुन्दर ओआसो णत्थि पावाणं ॥ १६९ ॥ (—)

यदपि किंचिद्रभसेन आरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यं

That is the second variety where one and the same thing happens to be simultaneously in many places in one and the same form. To illustrate —

She dwells in your heart, the same in your eyes, and in your words, again, the same O beautiful one, how can there be room for wretches like ourselves? (169)

That is another variety of Viśeṣa where one setting about doing a thing vehemently, achieves in the same effort another result though it be impossible To illustrate —

In creating you whose beauty is sparkling and striking, whose fire

---

प्रदीपः—विशिष्टावस्थितिरुक्ता । एकस्य वस्तुनो युगपद्या एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः । एकात्मेत्येकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं 'एकत्रिधा वससि—' इत्यादिपर्यायस्य व्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय । उदाहरणम्—सा वसइ इति । स्पष्टम् । रभसेनान्यत्कार्यं कुर्वत कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । एतच्च 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्' इत्यादिसमुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—स्फुर-

---

उ०:—गणा गिर । जगति वर्म (आर्या छन्द ।) विशिष्टावस्थितिः । निराधारैव । एवमाधारातरगत वेनाऽधेयवर्णनेऽप्ययम् । यथा 'गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिदति तत्करा' इति । (सेति ।) 'सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णो सैव वचनेषु । अस्मादृशीना सुदर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥' (आर्या छन्द) स्फुरदिति । स्फुरत् प्रकाशमान अद्भुत रूप यस्य । उद्गत प्रतापाग्नि

प्रभाः—सेति । 'सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णो सा च वचनेषु । अस्मादृशीना सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥' इति । रभसेनेति । एतदर्थकेनैव यत्नेन

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥१७०॥(—)

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ १७१ ॥
(रघुवंश ८ ६७.)

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणालंकारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।

---

of prowess is aglow, and whose learning is faultless, the Creator has created on earth, a new Cupid, a new sun, and a new Bṛhaspati, to be sure! (170)

Or as in

(You were to me) a wife, an adviser, a friend in confidence, a favourite pupil in the practice of fine arts Say, alas! what has not the unrelenting Death robbed me of when it has taken you away? (171)

Everywhere in matters like this, it is Atiśayokti that stands as the life, since, in its absence there could not be, generally speaking, the status of a figure Hence has it been said—

This ornate way of expression is found everywhere, an idea gets

---

प्रदीपः—**विति** । अत्रान्यस्य करणं शाब्दम् । क्वचित्तु व्यङ्ग्यम् । यथा—**गृहिणीति** । अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । नन्वाधारं विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव, एवमन्ययोरप्यनुपपत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणयिता । तां विना प्रायशोऽलंकारत्वाभावात् । अत एवाहु

उ०:—यस्य । अनवद्या शुद्धा विद्या यस्य । एतादृशं त्वां सृजता ब्रह्मणा नवं मनोभूः मदनः, सविता, बृहस्पतिश्च ससृजे उत्पादित इति सम्बन्धः । मालभारिणी छन्दः । **गृहिणीति** । (रघुकाव्ये अष्टमसर्गे इन्दुमतीं शोचतः अजराजस्योक्तिः । अपरवक्त्रं छन्दः ।) **अतिशयोक्तिमिति** । अतिशयेनोक्तिमित्यर्थः । आधुनिकोक्तेरपि वक्त्युक्तित्वोपचारेण हृदयादौ भावनादेव सत्त्वोपचारेण राज्ञस्ताद्रूप्येण मनोभूत्वाद्युपचारेण च तथोक्तिरिति भावः । न त्वतिशयोक्त्यलंकारोऽत्र

प्रभा:—कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंधिव्याप्तृत्वार्थम् । स्फुरदित्यादौ यथासंख्यसत्त्वेऽपि

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥ इति ।
(भामह's काव्यालङ्कार. २ ८५)

(८०) स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ९१ ॥

यस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया स्वगुणसंपदो-

---

embellished with it A poet should strive after it What figure could there be in its absence?

58 TADGUNA

That, however, is said to be 'Tadguna' where a thing giving up its own attribute, due to the contact of something else that possesses an extremely brilliant attribute, assumes the attribute of the other

Gloss.—That ■ 'Tadguna where a thing whose own hue is obscured, assumes the likeness of something else which, as it comes close to the former,

---

प्रदीपः–सैषेति । विभाव्यत इति । विशिष्टो भाव्यते । चमत्कारविशेषविषय कियत इत्यर्थ । स्वमिति । अत्युत्कृष्टगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तद्गुणसंपदुपरागात्स्वकीय रूप तिरस्कृत्य प्रस्तुत वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्गुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रेति व्युत्पत्ते । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुन प्रतीति, अत्र स्वनाच्छादि-

---

उ० :–विवक्षित । तस्याग्रामभवात् । वक्रोक्तिः । वक्रतया गौणतयोक्ति । त्रिविध इत्युपलक्षणम् । दोषेऽपि गुण दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । 'विपद सन्तु न शश्वधासु सकीर्त्यते हरि' । एतेनानुज्ञा नामात्र पृथगलङ्कार इत्यपास्तम् । एव गुणे दोष दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । एव किंचित्सौन्दर्यं दृष्ट्वा दोषस्य गुणत्वकल्पन, गुणस्य वा दोषत्वकल्पनमपि स । यथा 'नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् । शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमा ॥' एतेनैतादृशविषये लेशनामा पृथगलङ्कार इत्यपास्तम् । एव 'सूच्यार्थसूचन मुद्रा प्रकृतार्थपरै पदै ।' यथा–नाटकादौ, इत्युक्तमुद्रायास्त्वलङ्कारत्वमेव न । प्रकृतोपस्कारकत्वाभावात् । यत्तु 'क्रमिक प्रकृतार्थाना न्यास रत्नावलीं विदु । चतुरास्य पतिर्लक्ष्म्या सर्वज्ञस्त्वं महीपते ॥' इति । तन्न । रूपकेणैवात्र चर्व्य-

---

प्रभा.–विशेषालङ्कारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् । यदाहुरिति । काव्यादर्शकृतो दण्ड्युपाध्याया इत्यर्थ । इति विशेषप्रकरणम् ॥ ५६ ॥ स्वमुत्सृज्य गुणमिति ।

परत्व तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति, स तद्गुणः (तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति ।)

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १७२ ॥

(शिशुपालवध ४ १४)

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ।

---

tinges the former with its own rich attribute, on account of its possessing the attribute in a powerful form It is so called because the attribute of 'that' i e of the matter not under consideration is (assumed) in this case (by the matter under consideration)

To illustrate —

Where (i e. on the Raivataka) the coursers of the sun, whose hue was altered by Aruna, the elder brother of Garuda, with (his) splendour gleaming all around, were restored to their own hue by the jewels green like the shoots of the bamboo with (their) splendour gleaming all around ' (172)

Here the elder brother of Garuda, in comparison with the sun's horses, and in comparison with it, the green jewels possess the colour in an intense form

---

प्रदीपः—तत्स्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति ततो भेद । उदाहरणम्—विभिन्नेति । अत्र तद्गुणद्वयम् । रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीना प्रकृष्टगुणत्वात्तद्रूपतया प्रतीते । एतेन यत्केनचिद्व्याख्यातम् 'स्वगुणस्यागानन्तरं पुनस्तत्प्राप्तिस्तद्गुण ' इति, तदनादेयम् । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तिकथनग्रन्थविरोधात् । तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयव्युत्पादनात् । 'आत्ते सीमन्तरत्ने–' इत्यादौ

उ० —रूपोपस्कारो न तु क्रमकृतोऽपीति तस्यालंकारत्वाभावात् । इति विशेषः । उत्सृज्येति । व्याचष्टे—तिरस्कृत्येति । अभिभवे वस्तुत स्वगुणत्यागाभावादिति भाव । ततो भेद इति । मीलिते धर्मिण एवाग्रह, सामान्येऽपरित्यक्तगुणस्यैव अपृथक्प्रतिभास, इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभव धर्मिण पृथग्

प्रभाः—स्पष्टम् । इति तद्गुण ॥५७॥ स्व (तद्) रूपाननुहारश्चेदिति । धवलोऽ-

(८९) तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीय वर्णे सम्भवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न गृह्णीयात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलोऽसि जह वि सुन्दर तह वि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअं ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥ १७३ ॥

(हाल's गाथासप्तशती ७ ६५)

59. ATADGUṆA

If there is non assumption of the colour of it (i e the other), the figure is 'Atadguṇa'.

Gloss —If, however, this one (i.e matter not under consideration) of inferior attribute does not assume its (i e of the other of superior attribute) colour even though there was a propriety in it, the figure would be 'Atadguṇa' in name To illustrate —

White as you are, O graceful one, you have rendered my heart passionate (by Śleṣa red) Though enshrined in (my) heart filled with passion (by Śleṣa redness), O lovely one, you have not grown passionate (by Śleṣa red)! (173)

प्रदीपः—वक्ष्यमाणे सवरोदाहरणे तद्गुणत्वाभावप्रसंगाच्च । न हि तत्र त्यक्तस्य स्वकीयरूपस्यावाप्ति । तद्रूपेति । तदिति प्रकृतेत्यर्थः । अस्याप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृत प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्गुण । उदाहरणम्— धवलोऽसीति । अत्रानिरक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्तत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम् । तत्र प्रकृत हृदयम्, संबोध्यस्त्वप्रकृत । स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वात् । किं चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते । तथाऽस्येत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते ।

उ०ः—भासश्चेति भेद इत्यर्थ । भ्रान्तिमति स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्र गृह्यमाणस्येति भेद. । भ्रान्तेर्निबद्धत्वाभावाच्च । विभिन्नेति । (माघकाव्ये चतुर्थसर्गे रैवतकपर्वतवर्णनम् । मरकतप्रभेन अरुणेन विभिन्नवर्णा । रथ्या अश्वा ।) सुरत्या रथा इति सर्वान्वयि । वशवर्तिर कोकनदशाप्रभाग । (उपजातिश्छन्द ।) अत्र द्वितीय तद्गुण पूर्वरूपमिति व्यवहरन्ति केचित् । 'पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा' इत्यप्युदाहरणम् । एव परस्तिरस्कारेन प्राक्सिद्धस्य-

प्रभाः—सीति । 'धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः । किं च तदिति अप्रकृतं अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यत् अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् नानुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा—

> गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।
> राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥ १७४ ॥

(—)

Here the figure is Atadguna since he, though connected with the extremely '*rakta*' mind, did not become '*rakta*'. Or again, '*tad*' shows the matter not under consideration '*asya*' the matter under consideration. Therefore, (the Definition) may be also taken to mean: That is 'Atadguna' where the colour of the matter not under consideration is not assumed by the matter under consideration, due to some circumstance. To illustrate —

The water of the Ganges is white, that of the Jumna collyrium like Your whiteness, O swan! continues to be the same (even) when you plunge in both Neither is it heightened nor lessened! (174)

प्रदीपः—सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात् । तथा चाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहरणवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारोऽन्य प्रकारः । यथा—गांगमिति । अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्याप्राकरणिकत्व प्राकरणिकसत्पुरुषोपमानतयोपपादनीयम् । वाच्यमात्रविश्रान्तौ न काचिदनु-

---

उ० :—गुणोत्कर्षोऽपि तद्गुणविशेष एवेत्यपि बोध्यम् । यथा 'नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्' इति । एतेनात्रानुगुणनामा पृथगलङ्कार इत्यपास्तम् । इति तद्गुणः । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपीति । पूर्वावस्थस्ययोगादित्यस्यानुषङ्गादिद लब्धम् । (धवलोऽसीति ।) 'धवलोऽसि यद्यपि सुंदर तथापि त्वया मम रंजितं हृदयम् । रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥' निहित इत्यनेन रञ्जनयोग्यता । (गाथा छन्दः ।) गांगमिति । यामुनं यमुनासंबंधि । अम्बु जलम् । चीयते वर्धते । अपचीयते अपक्षीयते । (रथोद्धता छन्दः ।) न काचिदनुपपत्तिरिति । गङ्गायमुनयोरप्रकृतयोर्गुणस्य वर्ण्यतया प्रकृतेन राजहंसेनाग्रहणादिति भावः । अम्बु विशेषोत्कर्षतर्भावयंति परे । इत्यतद्गुणः ।

प्रभा :—रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥' इति । इत्यतद्गुणप्रकरणम् ॥५८॥

(८२) यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितम्, तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव यत् अन्यथाकरणम्, स (साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्) व्याघातः । उदाहरणम्—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १७५ ॥

(विद्धशालभञ्जिका. १.२.)

60 VYĀGHĀTA.

That is stated to be 'Vyāghāta' where whatever thing has been done by someone by whatever means, is undone by another by the same means.

Gloss —When what has been accomplished by one is upset by another *by the same means*, with a view to surpassing (the former), the figure is 'Vyāghāta,' so called because it is occasioned by the undoing of an accomplished thing. To illustrate —

I praise those women of charming eyes, the conquerors of Śiva, who restore to life, with but the glance, *Love that was burnt down with a glance!* (175)

प्रदीपः—पपाति । यद्यथेति । यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततोऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिहेतुत्वात् । उदाहरणम्—दृशेति । अत्र दृशैव दाहो जीवनं च ।

उ०ः—तेनैवोपायेनेति । तज्जातीयेनैवेत्यर्थः । (दृशेति । विद्धशालभञ्जिकाया प्रथमकि मंगलाचरणम् । विरूपाक्षः शिवः ।) अत्र दृशेति । तथा च यादृशैर्जात्ये कारणैर्जात्य प्रयोजनमित्यस्य व्याघात इति भावः । इदमुपलक्षणम् । अन्यकारणजेन प्रसिद्धात्तदन्यकार्यनिष्पादनेऽप्ययम् । 'यैर्जगत्प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः' इत्यत्र योगार्थसत्वात् । अत्र सर्वत्र कारणयोरेकत्वाप्यसमानापुरःसुरन्विरोध प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्कार्यहेतुताविमर्शनान्निवर्तते इति बोध्यम् । यदा स्वाश्रयभेदेनैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजननत्वं निष्पन्ने तत्र नायम् । व्याहतेर्विरोधगर्भाया अभावात् । यथा एकस्यैव पाणिद-

प्रभाः—यद्यथा साधितमिति । स्पष्टम् । इति व्याघातप्रकरणम् ॥५९॥ इति मुद्रालंकार-

(८३) सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलंकाराणां यथासंभवमन्योन्यनि-

61 SAMSRSTI

That is held to 'Samsṛṣṭi' when here they stand exclusive'y

Gloss —Where these i e. the figures whose natures have just been stated occur together, according to the occasion, one independent of the

प्रदीपः–एव शुद्धालकारा दर्शिता । अस्ति पुन कश्चिद्विषयो यत्राङ्गदादिसवद्ध- पद्मरागप्रमुखमणिमेलकवदुक्तानामलकाराणां सवलन एव चमत्कार । तस्मात्सोऽप्यलकार । तत्र द्वयी गति । परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेस्तदभावाच्च । तत्र प्रथमा संसृष्टिरुच्यते, द्वितीया तु सकर । स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टय लक्षयति—**सेष्टेति** । भेद स्वरूपतो विषयतो वा परस्परमनपेक्षत्वम् । यद्वा विषयभेदे सति परस्परानपेक्षत्वम् । स्थितिर्व्यवस्थिति ।

उ० :—त्यस्य खलवृत्तिमदजनकत्व सुजनवृत्तिशान्तिजनकत्व च । एवमेकेन कर्त्रा येन कारणेन यत्कार्यं निष्पिपादयिषित तदन्येन कर्त्रा तेनैव कारणेन तद्विरुद्धकार्यं निष्पिपादयिषित चेत्तदाऽप्ययम् । यथा 'विमुञ्चसि यदि प्रिया प्रियतमेति मा मन्दिरे तदा सह नयस्व मा प्रणययन्त्रणायन्त्रित । अय प्रकृति- भीरुरित्यखिलभीतिरक्षाक्षमात्र जातु भुजमडलादपहितो बहिर्भीनय ॥' इति वन प्रति प्रस्थित राम प्रति जानक्या वाक्यमिदम् । यत्तु 'निरुक्तियोंगतो नाम्नामन्या- र्थत्वप्रकल्पनम् । इदृशैश्चरितैर्जाने सत्य दोषाकरो भवान् ॥' इति निरुक्तयऽ- कार । स श्लेषविशेष एव । यदपि सिद्धस्यैव विधानं विध्यलकार । 'पंचमो- दञ्चने काले कोकिल कोकिलोऽभवत् ।' अत्र द्वितीयकोकिलपद मधुरध्वनि- शालित्वं लक्षयत् सकलजनहृदयं व्यनक्ति । तदपि ध्वनिना गतार्थम् । क्वचि- द्गुणीभूतव्यग्येन वा । न हि सर्वोऽपि गुणीभूतव्यंग्यप्रपचोऽलकारगोष्पदेऽन्तर्भा- वयितु शक्यते वेधसाऽपि । एव सिद्धनिषेधानुकीर्तनमपि । एवमष्टौ प्रमाणालंकारा अन्यैर्दर्शिता । तत्र प्रत्यक्ष भाविकतया निरस्तम् । अन्यादृश तु न चमत्कारि । अनुमान तु साक्षादेवोक्तम् । अन्येषां तु नालकारत्वम् । तत्तत्प्रमाणजन्यप्रमि- तिविषयचमत्कृतचमत्काराभावात् । तत्तद्रूपेणोपस्कारकत्वाभावात् । उपमानं तु उपमयैव

प्रभाः– प्रकरणानि । विषय इति । काव्यविशेष इत्यर्थ । विषयत इति । विषयोऽ- लंकारप्रतिपादक आश्रयो वा शब्द । एकवाचकानुप्रवेशेन संकरे स्फुटोक्तादिस्थानो

रपेक्षतया यत् एकत्र (शब्दमात्रे एव, अर्थविषये एव, उभयत्रापि वा) अवस्थानम्, सा एकार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः ।

तत्र शब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा—

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥ १७६ ॥

(शिशुपालवध ६ १४)

---

other, (either in the word portion or sense portion or in both), the figure is 'Samsṛṣṭi,' so called because in essence it embodies a grouping (of figures) in (the frame of) the same idea

Of them, the Samsṛṣṭi of figures of sound as in —

Another lady whose eyes were unsteady owing to the hair (falling on them) sent forth a tumult of the tinkling girdle as she moved, with her beauty heightened by the bustle of the bees that were hovering in their craving for the fragrance of the mouth! (176)

प्रदीपः — एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलङ्काराणां भेदेन यत्स्थितिः सा संसृष्टिरिति । संकर-भेदात्तु नैवम् । अङ्गाङ्गिभावे स्फुटत सापेक्षत्वात् । अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाभावात् । व्यवस्थिते विषयेन परापेक्षत्वाद्विषयाभेदाच्च । सेयं शब्दालंकारमात्रस्यार्थालंकारमात्रस्य शब्दार्थालंकारयोर्वेति त्रिप्रकारा । तत्राद्या यथा—वदनेति । अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परमन-

---

उ०: — गतार्थमित्यापूरणम् । चमत्कारः । अधिकरणमनादर । ननु संसृष्टिर्न पृथक् यथा कामिनीशरीरे कुण्डलहारकेयूरकङ्कणादीनां संकलनोत्तिनया शोभाजनने न विशेषार्थ । समुदायिभ्य समुदायस्य भेदाभावात् । अन्यथा लोकेऽपि भेदापत्ति । तद्दृष्टान्त काव्ये गुणालङ्कारकल्पनादिति चेन्न । तत्र स्वाश्रयभिन्न-भिन्नाङ्गोपकाराधानपूर्वकं शरीरेऽन्वयिनि आर्थ शोभातिशय, इह त्वेकाङ्गो-पकारकतया संसृष्टिरेव । यथा लिम्पतीत्यादौ उत्प्रेक्षया तमस प्रसृतत्वे प्रति-पाद्योपमयाऽतिमात्रोत्पादनेन संसृष्टिव्यवहारात् । लोकेऽपि बहूनां कटकप्र-रणानामेकैकोत्कर्षस्य तत्र संसृष्टित्वस्यैवाभिमतात् । परस्परमपेक्ष्येति । परस्परनैरपेक्ष्येण छायामनिश्चितीनामित्यर्थ । एतेषामिति । चन्द्रमभिन्न-भिन्नम् । तेन द्वयोरपि नेयम् । भेदेनेति । अनेन संकरव्युदास । व्यवस्थित-भागपुरस्कारे—व्यवस्थितेरिति । यथा लिम्पतीत्यत्रोत्प्रेक्षोपमयोरिव ।

प्रभा: — एवानुप्रासयोर्विरोधेऽपि परस्पराक्षेपविरहादित्यनाक्रान्तत्वस्य दर्शनात्-वदनेति ।

अर्थालंकारसंसृष्टिस्तु—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ १७७॥ (मृच्छकटिक. १·३४.)

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः । उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालंकारयोस्तु संसृष्टिः—

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।
तरुणाण हिअअलूडिं परिसक्कन्तिं णिवारेइ ॥ १७८ ॥ (—)

That of figures of sense as in—
(See St. 26) (177)

In the former instance, Yamaka and Anuprāsa mutually independent bring about a Saṃsṛṣṭi. In the latter, however, Upamā and Utprekṣā just like them (i. e. mutually independent) (bring about Saṃsṛṣṭi.) As for the Saṃsṛṣṭi of figures of sound and sense, it is as in

Such a person is not to be found in this place (गाम) as would restrain this (lady) gadding about, whose beauty is being made much of and who is the robber of the hearts of youths! (178)

प्रदीपः—पेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—लिम्पतीति । अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयत । अन्त्या यथा—सो णत्थीति । अत्रानुप्रासरूपकै शब्दार्थालङ्कारौ । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थसमवायलक्षणा संसृष्टिरिति चेत्,

---

उ०:—उपमा असत्पुरुषसेवाविषया । विषयाभेदादिति । अनिश्चयेति शेषः । वदनेति । (माघकाव्ये षष्ठसर्गे वत्स्याश्विनायिकाया वर्णनम् ।) मुखसौगंध्यलोभेन भ्रमता भृंगाणां यः सभ्रमो भ्रमणं तेन पूर्णशोभया चूर्णकुंतलैश्चलदृशा मधुरो मेखलाशब्दो विदध इत्यर्थः । (द्रुतविलंबितं वृत्तम् ।) लिंपतीवेति । पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षा उत्तरार्धे उपमा । (सो णत्थीति ।) 'स नास्त्यत्र ग्रामे य एनां महमहल्लावण्याम् । तरुणानां हृदयलुंटाकीं परिष्वक्रतीं निवारयति ॥' महमहल्लावण्याम् नवनवीभवल्लावण्याम् । परिष्वक्रतीम् स्वानुरूपरमणाभावादितस्ततो गच्छंतीम् । (गाथा छन्दः ।) अत्र पूर्वार्धे छेकानुप्रासः । उ-

---

प्रभा:—एवं च तत्र विषयभेदाभावान्नानिर्व्याप्तिरिति भाव । सो णत्थीति । 'स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां स्फुरल्लावण्याम् । तरुणानां हृदयलुण्टनं परिसर्पन्तीं निवारयति ॥' अत्र पूर्वार्धेऽनुप्रास उत्तरार्धे हृदयलुण्टनमिति रूपकम् । इति संसृष्टिः ॥ १० ॥ चारु-

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे। संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात्।

(८४) अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः।

एते एव यदात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परं अनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति, स (एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्) सङ्करः। उदाहरणम्—

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हैमताटङ्कपत्रे
लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते।

Here the Anuprasa and the Rūpaka are mutually independent Their contact is due to their being embodied in one and the same sentence or verse

62 SAṄKARA

But 'Sankara consists in their being related as the Principal and Subsidiary, when they (i e figures) do not rest in themselves

Gloss.—When these very (figures), not having attained an independent status, are mutually related as the Principal and Subservient, that is the figure 'Sankara so called *because their forms are intermingled (therein) To illustrate* —

When their crest jewel of emerald is appropriated and the golden ear ring removed, when the girdle is pilfered and the pair of jewelled anklets suddenly seized, the Śabaras do not so much as remove the pearl

प्रदीपः—एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात्। अविश्रान्तीति। तेषामेवालङ्काराणां चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वाऽन्यापेक्षणादात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावानां परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वं स तु सङ्करः। संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्। उदाहरणम्—आत्ते इति। अत्र

उ०:—स्तनार्थे हृदयस्थयष्टीमिति रूपकम्। एकवाक्येति। 'क्रिया वा कारकान्विता' इति उक्तेरर्थावच्छिन्नशब्दस्यैव वाक्यत्वम्। तथा चैकं वाक्यमिति प्रतीतिसिद्धमेकत्वमादाय तयोरेकार्थसमवाय इत्यर्थः। वाक्यभेदेऽप्याह—छंदसि वेति। चतुष्पादात्मके इत्यर्थः। अर्थालङ्काराणामप्यत्र परम्परया स्थितिः। समवेतत्वम्। सम्बद्धत्वम्। आत्मनि। आत्ममात्रे। परस्परमिति। ए-

प्रभा:—स्वार्थमिति। चमत्कृतिजनकत्व ह्युपमादेरलंकारत्वम्। अतो विशेषणांशे

शोण विम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजन्गुञ्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥१७९॥ (—)

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः सप्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः। यथा वा—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः।

---

necklace tinged red by the shade of the Bimba-like lips of the deer-eyed women of your foes, that were in flight in the forest, thinking them (i e pearl necklaces), O king, to be strings of Guñja berries! (179)

Here, the Bhrantimān manifests itself depending on the Tadguna, and Tadguna becomes the source of great charm to men of taste in so far as the Bhrantiman is based on it Thus they are related as the Subsidiary and Principal Or as in

With splendour like matted hair, holding with the ray (by Śleṣa hand) the rosary of the spot, and white (by Śleṣa pure) due to the loss of redness (by Śleṣa due to dispassionateness) preferred, it seems, owing to the mishap to the separated lovers (by Śleṣa owing to the

---

प्रदीपः—बिम्बौष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणमपेक्ष्य गुञ्जाफलाना स्रज इति भ्रान्तिमानात्मान लभते। तद्गुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेष करोति किं वा भ्रान्तिमदपेक्षयैवेति परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभाव। अत्र द्वयोरलङ्कारयो सङ्कर। बहूनामपि यथा—जटेति। अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा। कलङ्काक्षवलयेति तारापरिकरकपालेनि च रूपकम्। वियोगिव्यापत्तेरित्युत्प्रेक्षा। वैराग्यविशद इति श्लेष। चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते। तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषाङ्गम्। तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसधानात्।

उ०:—कस्यचिदनुग्राह्यत्व कस्यचिदनुग्राहकत्वमित्यर्थ। योगार्थमाह—संकीर्यमाणेति। (आत्ते इति।) आत्ते गृहीते सीमतरत्ने, प्रथम तत्र दृष्टिपातात्। मरकतिनीत्यनेन झटिति विवेचनम्। शुद्धहेम्ना देहकान्त्याऽभिभवसम्भवात्। ताटकात्र वर्णालङ्कार। लूताया छिन्नायाम्। मणितुलाकोटियुग्मे नूपुरे। इत्वरीणा गतिशीलानाम्। बिम्बौष्ठकान्त्येति। मुखस्य नम्रत्वात्। हार मु-

---

प्रभाः—विशेष्यादो वान्यापेक्षेति भाव। सङ्कीर्यमाणेति। परस्परसापेक्षेत्यर्थ।

परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्किततले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥ १८० ॥ (—)

उपमा रूपकम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गाङ्गितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपं अक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सा-

perishability of the fleeting objects of sense—विवेकि), the moon who is white like ashes (otherwise white with ashes) is tramping in the sky as on the burial ground whose surface is dotted with the skulls in the shape of the host of stars that are hanging about! (180)

Here, the four viz Upamā, Rūpaka, Utprekṣā and Śleṣa are, as above, apprehended as being related as the Subservient and the Principal The attribute of being held in the hand happens to be the probative ground favouring the assumption of the Rūpaka Rosary in the form of the spot For, if this be a Rūpaka, Rosary only is felt as being prominent, the aspect of spot being rendered obscure And that is universally

प्रदीपः – श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम् । तद्वशादवगतनिर्वेदमहिम्नैव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगते । तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम् । तद्बीजं हि सादृश्यम् । न च श्मशाने व्योम्ना सह तत्साहजिकं किं तु रूपितकपालाश्रयत्वेनैवेति । सर्वत्र चात्रानाचारुत्वार्थमङ्गपेक्षा पूर्ववदूहनीया । सर्वथा चैषां पार्यन्तिकचारुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्ति । चन्द्रगत येन महाव्रतिवृत्तान्तप्रतीते । सा च व्यङ्ग्येति प्रकारशङ्का नोक्तेत्यवधेयम् । ननु कलङ्काक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि सम्भवेन सन्देहसंकरौचित्यादिति चेत्, न । रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकं प्रमाणमत संदेहस्याभावात् । कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करधृतत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सार्वजनीनी प्रसिद्धि, न तु कलङ्के । अत प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या । सा च रूपकपरिग्रहेणैव सम्भवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते । मन्वेवमपि

उ०: – त्वानिर्मितम् । (स्रग्धरा छन्द) आत्मानं लभते इति । अधरसान्निध्यासादितारुण्यविशिष्टमुक्ताफलाना दर्शनेन गुञ्जास्मरणाद् भ्रान्तिर्भवतीति भाव । भ्रान्तिमदपेक्षयेति । तन्निर्वाहकत्वेनेति भाव । एतच्च प्रकृताभिप्रायेण । अन्यत्र तस्य स्वातन्त्र्येणापि चमत्कारित्वात् । जटेति । जटातुल्याभि पिङ्गाभि

प्रभा: – एकान्तत इति । निश्चित इत्यर्थ । अमुख्योपचार एवेति । गुणे त्वन्याय्यक-

वंत्रिकी प्रसिद्धिः । श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते । शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैव उद्वहनात् ।

कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् ।

एवरूपश्च सकरः शब्दालंकारयोरपि परिदृश्यते । यथा—

accepted as being fit for being held in the hand The spot being held in the *kara* though unreal, is made figuratively possible owing to proximity, by the shade of Ślesa Since, the moon holds the spot merely on its body

If, on the other hand, it were an Upamā—the Spot like the rosary—the spot would be apprehended as being prominent And the attribute of being held in the *kara* does not pertain to it in fact Thus in the matter of the prominent one itself a figurative mode shall have to be resorted to

Sankara like this could be seen even of two figures of sound To illustrate —

प्रदीपः—विशेषणमिदमसम्यगेव । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याभावात् । मूर्त्यैव तेन तद्धारणादिति चेत्, न । श्लेषच्छायया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासत्त्योपचर्य योज्यते । तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमाया कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करधृतत्वं मुख्यतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रीयते । शब्दालंकारयोरप्येष सकरो दृश्यत इति प्राह । उदाहरन्ति च—

उ०ः—कान्तिभिरुपलक्षितः । करो हस्तः किरणश्च तेन धृतः कलङ्क एव वलयाकाररुद्राक्षमाला येन । विरहिपीडयेवाङ्गीकृतं यद्वैराग्यं विगतरक्तता विषयव्यावृत्तिश्च । वियोक्तुं शीलं येषां ते वियोगिनो विषयास्तेषां व्यापत्तिर्नाशश्च । विशदः पाण्डुरः शुद्धचित्तश्च । उदयकालिकलौहित्यापगमात्तयात्वम् । प्रेङ्खत्ता-रासमूहरूपकपालविहितस्वरूपे । भस्मना पाण्डुर्भस्मेव पाण्डुश्च । पितृवनं श्मशानम् । (शिखरिणी छन्दः ।) वृत्तान्तप्रतीतेरिति । तद्वृत्तान्ताध्यारोप एव धृतकलङ्काक्षवलयत्वान्वयादिति भावः । शशिवर्णनस्यैव प्रकृतत्वात्तत्रैव विश्रान्तिः । प्राधान्येनेति । कलङ्कत्वाच्छादनेनेत्यर्थः । मुख्यतयेति । रूपके कल्पना-द्रूप्यस्योद्भूततया प्रतीतेरिति भावः । श्लेषच्छाययेति । करपदश्लेषेण किरणे पाण्यभेदाध्यवसायादित्यर्थः । उपचर्य प्रत्यासन्नतया इत्यन्वयः । सादृश्यनैव-

राजति तटीयमभिहत-
दानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।
गजता च यूथमविरत-
दान-वरा साऽतिपाति सारा वनदा ॥ १८१ ॥

(हरविजय. ५. १३७.)

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

Here looks splendid the slope that has got a noisy, rapidly flowing river that (i e river) has beaten the revels of the demons, while, supreme with unceasing ichor, the powerful (सारा) group of bull-elephants, felling the trees, sedulously protects the herd! (181)

Here, Yamaka and Anulom-Pratiloma, varieties of the Striking, are mutually dependent

---

प्रदीपः–राजतीति । तत्र यद्यपि यमकानुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुटं परस्परापेक्षित्वं, तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेः पृथक्प्रयत्ननिर्वृत्ततयानुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षा, यमकस्य तु चारुताऽतिशये तदपेक्षता । तदाश्रयेणातिसुन्दरतयाऽतिशयेन विदग्धमनोऽनुरञ्जकत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति निश्चायकं नास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तत्प्रयत्नः । तस्मादेकाश्रया-

---

उ०ः–मूलकलक्षणापूर्णेनमक्षनख्यतादात्म्यप्राप्त्या । तथा सति । उपमायामप्यसदेव मरधृतत्वमुपचर्यतामिति भावः । प्रधानत्वेनेति । इतरान्रूपानाच्छादित्वे सति विशेष्यतयेत्यर्थः । मुख्येति । विशेष्यभूतेत्यर्थः । अमुख्यम् । विशेषणम् । उपमा पूर्वपदार्थप्रधाना रूपकमुत्तरपदार्थप्रधानमिति भावः । वस्तुतस्तु रूपके अक्षनख्यतादात्म्यापन्ने कल्के पाणभिन्नत्वेनाध्यवसितकिरणधृतत्वान्वययोग्यताऽस्ति उपमायां तु तत्सदृशत्वेन प्रतीतिविषये कल्कत्वविशिष्टे पाण्यभिन्नत्वेनाध्यवसितेनापि किरणेन धृतत्वान्वययोग्यता नास्तीति रूपकमेवात्र । एवं च रूपके पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि न दोष इत्यवधेयम् । राजतीति । (हरविजयकाव्ये पञ्चमसर्गे पर्वतवर्णनम् ।) इयं तटी राजति । कीदृशी । अभिहतो दानवानां रासः क्रीडा शब्दो वा यस्यां सा । अतिपाती शीघ्रगामी साराव

प्रभाः–त्वनेति न्यायादिति भावः । तदाश्रयेणेति । अनुलोमविलोमाश्रयेणेत्यर्थः । न चित्रहेतुरिति । नानुलोमविलोमरूपशब्दालंकारहेतुरित्यर्थः । किं त्विति । यमकप्रय-

(८९) एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

द्वयोर्बहूनां वा अलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधात् न यत्र युगपदवस्थानम्, न चैकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्करः। समुच्चयेन सङ्करस्यैवाक्षेपात्। उदाहरणम्—

And (Sankara occurs) where there is absence of determination, owing to the lack of a favourable or unfavourable circumstance for the assumption of one (figure)

Gloss —Where, though two or more figures are (felt to be) present in one place, they could not be so present *simultaneously* owing to conflict, and where neither a circumstance favourable for the acceptance of one of the two, nor another unfavourable, tending to leave out the other (figure) so that only one could be accepted is present, it is Sankara of the second variety, which consists in the absence of determination. The copulative (*ca*) suggests that Sankara itself (is being continued in this definition) To illustrate —

प्रदीपः—तुल्यप्रवेशेनैवायं सङ्करो न त्वनुग्राह्यानुग्राहकतयेत्येव युक्तम्। एकस्य चेति। न्याय साधकप्रमाणसत्ता। दोष प्रतिकूलसत्ता। ग्रहो व्यवस्थितिः। यत्र द्वयोर्बहूना वाऽलङ्काराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधानैकदा व्यवस्थितिः, न चैकतरपरिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहे बाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत, सोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीयः सङ्करः। सूत्रस्थचकारेण सङ्करस्यैवाक्षेपात्। उदाहरणम्—जहेति। अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते स्निग्धविशे-

उ० :—सशब्दो नदो यस्यां सा। गजता गजयूथं अतिशयेन पाति रक्षति। किंभूता। अविरतेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा। सारा स्थिरा। वनदा वनखण्डिका। (आर्यागीतिश्छन्दः।) चित्रभेदः। चित्रनामालङ्कारः। स चात्रानुलोमप्रतिलोमरूपः। तेषामाश्रय इति। एवं चानुग्राह्यानुग्राहकभावः इति भावः। एतेन शब्दालङ्कारयोरयं नास्ति शब्दस्वरूपतयोपकार्योपकारकत्वाभावात्, किं तु संसृष्टिरेवेत्यलङ्कारसर्वस्वोक्तमपास्तम्। तस्मादेकेति। मिथश्चारुतातिशये परस्परापेक्षणादनुग्राह्यानुग्राहकभावोऽपीत्यन्ये। एकस्य एकतरस्य।

प्रभा :—न्नादि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्तौ यमकापेक्षेत्यर्थः। 'साधकप्रमाणसत्ता' इति पाठः। 'साधकप्रमाणता' इत्यपपाठ एव। एवं 'प्रतिकूलसत्ता' इत्येव पाठ इति ज्ञेयम्।

जइ गहिरो जइ रअणणिब्भरो जइ अ णिम्मलच्छाओ ।
तह किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ ॥ १८२ ॥

अत्र समुद्रे प्रस्तुते (विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः) किमसौ समासोक्तिः, किं (अब्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः) इयमप्रस्तुतप्रशंसा इति संदेहः । यथा वा—

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति ।
अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥ १८३ ॥ (—)

As it is deep, as it abounds in jewels, and as it is clear in hue, why did not the Creator likewise make the ocean sweet watered? (182)

Here arises the doubt Is it Samāsokti if there is the suggestion of the matter not under consideration, due to similarity of attributes, the matter under consideration being the sea or is this an Aprastutapraśaṁsā, if there is the suggestion of some matter under consideration, through the sea, the matter not under consideration owing to similarity with the latter's attributes?

Or as in —

Here becomes clear the moon orb, giving delight to the eyes Even now the darkness that has enveloped the quarters remains undispelled! (183)

प्रदीपः – पद्यमहिम्नाऽप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः, किं वाऽब्धेरप्रस्तुतादप्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेरप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । एकस्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्युगपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवाच्च । अयं द्वयोः संकरः । यद्वा यथा—नयनेति । अत्र किं कामोद्दीपकः काले वर्णनं इति प्रस्तुतवर्णनानिबन्धनात्पर्यायोक्तम् । किं वा एतद्बिम्बस्य बिम्बसामग्र्यतया वदनस्येन्दुबिम्बेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः । किं

अत्र किं (कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात्) पर्यायोक्तम्, उत (वदनस्येन्दुबिम्बतया अध्यवसानात्) अतिशयोक्तिः, किं वा (एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशात्) रूपकम्, अथवा (तयोः समुच्चयविवक्षायां) दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु (प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ) समासोक्तिः, आहोस्वित् (मुखनैर्मल्यप्रस्तावात्) अप्रस्तुतप्रशंसा इति बहूनां संदेहादयमेव संकरः।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न

Is this Paryāyokta if the idea "This time stimulates passion" is expressed in a different mode? Or, is it Atiśayokti owing to supersession of the 'face' by the idea of its being the moon-orb? Or, is it Rūpaka if mentioning the face with '*etad*' there is superimposed on it the nature of that (i e moon-orb)? Or is it Dīpaka supposing that both are sought to be stated collectively? Or, is it Tulyayogitā? Or is it Samāsokti owing to the 'Face' being suggested by the similarity of attributes in eventide? Or, is it Aprastutapraśaṁsā, the matter under consideration being the clearness of the face? Owing to the doubt of many figures like these, it is this very Sankara

Where, however, either a favourable or an unfavourable circumstance presents itself, there can be no doubt since there is the determi

प्रदीपः—वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुबिम्बरूपणवशाद्रूपकम्। अथ प्रसीदतीत्यस्योभयत्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृतत्वाद्दीपकम्। द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता वा। किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः। आहोस्विन्मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्चन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः। न्यायदोषयोरभावात्। यत्र तु तयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चयान्न संशयस्तत्र 'सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः।' इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितद्युतिर्वक्त्र एवानुकूल्यं भजते। तत्रैव मुख्यतस्तत्सम्भवात्। वक्त्रस्य प्राधान्येन स्थितिरुपमायामेवेत्युपमा साधिका। शशिनि न चानुकूला। मुख्यतस्तत्र हासद्युतेरभावात्। नापि प्रतिकूला। गौणत्वे-

उ०:—मोहश्च। **अतिशयोक्तिः**। निगीर्याध्यवसानरूपा। **रूपकमिति**। निगरणाभावादित्यर्थः। **दीपकमिति**। चन्द्रोऽपि प्रसीदति एतन्मुखं च प्रसीदतीत्यन्वयादिति भावः। **तुल्ययोगितेति**। द्वयोरौपम्यस्याक्षेपलभ्यत्वात्। **मुख्यत्वेनेति**। ज्योत्स्नासादृश्याश्रयत्वेनेत्यर्थः। **वक्त्रे एवेति**। इतररूपणाच्छादिते वक्त्रे इत्यर्थः। **प्राधान्येन**। इतरानाच्छादितत्वेन। **शशिनि त्विति**। श-

संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् (अनुकूलता) दोषोऽपि बाधकत्वं (प्रतिकूलता)। तत्र

सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ।'

इत्यत्र मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता ।

'वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः।' (रत्नावली. १, २१.)

इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

---

nation of one of the two (figures). A favourable circumstance is one that proves or is agreeable to (the particular figure). An unfavourable circumstance is one that disproves or is disagreeable to (the particular figure). Thus, in

"The brilliance of *smile* like moon light heightens the beauty of the *face moon*."

'The brilliance of smile' which is being felt as the prominent thing is agreeable to the 'face ' So it is favourable to Upamā; but then it is not so disagreeable to the 'moon,' and, therefore, it is not unfavourable to the Rūpaka.

In

"Since, when there was your face-moon, this *other* moon has arisen!"

the attribute 'other' is agreeable to 'the moon;' but not disagreeable to 'the face.' Therefore, it is favourable to the Rūpaka, but not unfavourable to the Upamā.

प्रदीपः—नानुकूलतेति न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा । 'वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः' इत्यत्रापरत्वमिन्दावनुगुणम् । मुखरूपेन्दौ सति शितांशुरपरोऽपीन्दुरिति प्रतीतिः । तथाप्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते । न पुनर्वक्त्रस्य

उ०:—शिताद्यात्म्येन प्रतीतेरित्यर्थः । रूपकम् । यस्त्वनेन शशीत्याकारकम् । तावतापि न सन्देहे विराम (सन्देहसंकरः ?) । द्युतिरिदस्य सौभाग्यमनुत्पाद्य-स्वगतौचित्यादिति भावः । ज्योत्स्ना यथा शशिनः सौभाग्यं वितनोति एव हासद्युतिः शशिसदृशवक्त्रसौभाग्यं वितनोतीति वाक्यार्थः । इन्दाविति ।

प्रभा:—अर्थसाधनं इतः ॥ 'हा' यदपरम् । न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलमित्यत्रापरत्वमित्य-

'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।' (—)

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासंभवात् ।

'पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-
मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः । (पद्यस्तवी ३१)

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितम् अम्बुजे प्रतिकूलम् असंभवादिति रूपकस्य बाधकम्, न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते । विध्युप-

In
"Lakṣmi closely *embraces* you, the King-Narayana,'
however, '*embraces* leaves out Upamā, since it is unlikely that there could be an embrace of one who is similar (to her husband) on the part of the beloved of another

"May the foot lotus of Ambikā, which is charming with the sweet tinkle of the anklets, lead to our success —

Here 'the tinkle of the anklets' is disagreeable to the lotus owing to improbability so it is described as unfavourable to the Rūpaka, but not as favourable to the Upama owing to its being agreeable to 'the

प्रदीपः – प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्त्रे सति विमपर इन्दुरुदित इति प्रतीतावन्ना संगत्यभावात् । अतो नोपमाबाधकम् । 'राजनारायण लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।' इत्यत्रालिङ्गनमुपमाया बाधकम् । स्वामिसदृश प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके साधकम् । 'पादाम्बुज भवतु वो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकाया ।' इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्रासंभवात् । अतो रूपके बाधकम् । नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपकस्याधकतामात्रत्वमस्योच्यते, न तूपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकत्रानुकूल तद्वाकुल्येन परत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकत्र प्रतिकूले तदत एवान्यत्रानुकूलम् । अन्यथा तथात्वस्यैवासंभवादिति चेत्, सत्यम् । किं तु यस्य

उ० : – इन्दुतादात्म्यप्रतीतावित्यर्थ । साधकतामिति । अपरत्वस्य पूर्वापेक्षित्वात् प्रथमेन्दोरानस्पनत्वेन रूपकसाधकत्वम् । ननु उपमायां वक्त्रत्वेनैव मुखप्रत्यये शीताशावपरत्व व्याहन्येत । इद्धतरस्याप्रतीनेरत आह—इंदुसमानगुणे इति । कथंचिदेवमर्थघटनासम्भवेन वक्त्रप्राधान्ये प्रातिकूल्यप्रसारात् उपमायां

प्रभा : – स्यानुपन्न । न तु रूपके साधकमिति । उपमाबाधकमुखेन साधकत्वं तूपमाबाधकत्व एव पर्यवस्यतीति भाव । विध्युपमर्दीति । स्वविरोधिनोऽप्युपमर्दीत्यर्थ ।

मर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

(८६) स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।
व्यवस्थितं च

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यत् उभावपि शब्दार्थालंकारौ व्यवस्थां समासादयतः, सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

---

foot.' Since in comparison with the latter, the unfavourable circumstance that sets at naught the positive assertion, is felt to be more prominent. The intelligent ones should scrutinise, in this way, in other cases also.

And where in one place are present two figures, one of sound and the other of sense, (it = Saṅkara).

Gloss:—That again is another variety of Saṅkara where in one and the same word, both figures, one of sound and the other of sense, happen to be clearly present To illustrate:—

प्रदीपः—यथात्वमुत्कटं प्रतीयते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः । अत्र तु विघ्नुपमर्दि बाधकं साधकापेक्षयोत्कटत्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं विघ्नुपमर्दिबाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते—विधीयतेऽनेनेति विधिः साधकं, तदुपमर्दि तस्माद्बलीयः । एतदुक्तं भवति—मशीरशिशिरितस्य पादे सभक्तमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो न निश्चीयते । तथा च तद्बाधकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुखेनैव व्यपदेश । एवमन्यत्रापि साधकबाधकभावः सुधीभिः परिभावनीयम् । **स्फुटमिति** । विषय. पदम् । तेनैकत्र पदे यदुभौ शब्दार्थालंकारौ स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः,

---

उ०:—न बाधकमित्यर्थः । एवं चानयोरुदाहरणयोर्यत्कोटेः साधकमस्ति तत्कोट्यंशे संशयस्योत्कटत्वान्मतल्लक्षणे च तुल्यकोटिकसंशयस्य विवक्षणान्नात्र संकर इत्याशयः । न तु रूपके इति । एतद्बीजमग्रे स्फुटम् । **अंबुजे** । तत्त्वेन प्रतीतेः । **विध्युपमर्दीति** । स्वविरोधिकोटिभूतविघ्नुपमर्दीत्यर्थः । उपमासाधकमित्युक्ते किंचिद्रूपकस्यापि साधकं स्यादिति संदेहो नापैति, बाधके त्वभिहिते तद्व्यवच्छेदप्रतीतेः संदेहोच्छेद इत्याशयः । **एवमिति** । 'यस्यानिशं दिविषदक्षरणारविन्दमुत्तंसयन्त्यनितभक्तिमरानताः ।' इत्यादौ उत्तंसनमुपमाबाधकमिति

प्रभा:—साधकापेक्षयेति । साधकं [illegible] यथोपमायां तथा रूपकेऽपि किंचिद्वेदिति

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥ १८४ ॥ (हरविजय १९।१)

अत्र एकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

Then closed the *lotus of day*, having the ample pericarp of the sun orb, with the filaments of rays shooting up conspicuously, that enclosed the swarm of bees in the form of darknesss, on its (i e of the swarm) descent into its opening, and whose petal row of the eight quarters was close knit I (184)

Here Rūpaka and Anuprasa are embodied in one word

प्रदीपः—सोऽप्यपर सकर । उदाहरणम्—**स्पष्टोल्लसदिति** । अत्र पादत्रये प्रत्येक रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दार्थालङ्कृतीति प्रायोवाद । शब्दालकारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा— 'कलकलोऽलकल्लोलदृशाऽन्यया' इत्यादावनुप्रासयमकयो । **तेनेति** । तस्मादनुग्राह्यानुग्राहकतया सदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रकारोऽय सकर कथित । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्तत्वात् । इति प्रतिपादिता शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलकारा । ननु त्रिविधानामप्येषा काव्यशोभातिशय हेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एष प्रतिनियम यत्कश्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत् । उक्तमत्र प्रागेव दोषगुणालकाराणा शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायाम

उ० :—बोध्यम् । तृतीयमकारमाह—**स्फुटमिति** । स्फुटमित्यनेनास्फुटालकारद्वयसर्गस्य नालकारत्व वैचित्र्यानाधायकत्वादिति सूचितम् । (**स्पष्टेति** । हरविजये १९ सर्गे सन्ध्याकालवर्णनम् ।) स्पष्टमुल्लसन्त किरणा एव केसर यस्य तादृशं सूर्यबिम्बमेव विस्तीर्णा कर्णिका यस्य, मिथ सनद्धा अष्टौ दिश एव दलसमूहा यस्य तच्च तन्मुखं रात्रेरारम्भस्तदवतारेण बद्धा अधकारमधुपावलिर्येन तत् । (वसततिलका छन्द ।) **प्रत्येकम्** । समस्तपदे । किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिकदिग्दलकलापेत्यत्र । **अनंतत्वादिति** । शब्दगतत्वेन अर्थगतत्वेन शब्दार्थोभयगतत्वेन चानुगतीकृत्योक्तम् । उपमारूपकादीन् विशिष्योपादाय त्वनतत्वात्तत्सकरो वक्तु न शक्यत इत्यर्थ । तदाह—**शब्दार्थेत्यादि** ।

प्रभा :—शङ्कया नेतरव्यवच्छेदसिद्धि बाधकेन तु बाधकस्तत्सिद्धिरिति तदेव वक्ष्यदित्याशय । अन्ये त्विति मतमुपन्यस्यार्थम् । एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाश्रितत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थ । यथाश्रुते शब्दालकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् । प्रकारान्तरे-

(८७) तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तदयमनुग्राह्यानुग्राहकतया संदेहेन एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थितत्वात् त्रिप्रकार एव संकरो व्याकृतः। प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात्तत्प्रभेदानाम् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलंकाराः ।

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे कश्चिदलंकारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिच्चोभयस्येति चेत् । उच्यते, यथा काव्ये दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यव-

Therefore it is declared to be threefold.

Gloss —Therefore this Sankara has been sub-divided as being only of three varieties owing to its presenting itself (I) either as based on figures related as the Principal and the Subservient, or (II) as based on figures that arouse a doubt, or (III) as based on figures that are conveyed by the same word It cannot be sub-divided any other way, since the varieties resulting therefrom would be infinite

Thus have been stated the figures of three kinds, according as they are present in the Sound, Sense or both.

If it be urged Why this restriction that even when these are equally responsible for heightening the charm of Poetry, a particular *figure is stated to be of Sound, another of Sense, and some other* of both ?

We reply In this matter it has been said (already) that in Poetry, in the matter of the classification of Defects, Excellences and

प्रदीपः – न्वयव्यतिरेकावेव प्रभवत । निमित्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव, यच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासपरम्परितरूपक[illegible] घोभयभावाभावानुविधायि चेनोभयालंकारस्तथाऽर्थशब्दहेतुकार्थान्तरन्याम-

उ० : – पूर्वं 'व्यवस्थितत्वाच्च' इत्यस्याप्ययमेवार्थ । प्रागेवेति । नवमोल्लासे इत्यर्थ । परिवृत्त्यसहत्वमिति । तत्वं शब्दगतत्वम्, शब्दस्य तु सहत्वेऽर्थगतत्वम्,

प्रभा : – षेति । तत्तदलंकारगतत्वेनेत्यर्थ । नन्वयेमिति । योऽलंकार इत्याद्युक्तरीत्या शब्दार्थालंकारत्वव्यवस्थाभ्युपगम इत्यर्थ । तनुवपुरित्यादिपुनरुक्तवदाभासे तनुशब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ वपुःशब्दस्य परिवृत्तिसहतया चार्थान्वय-

स्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलंकारो यदीयावन्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलंकारो व्यवस्थाप्यते इति । एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालंकारौ, तथा शाब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्यालंकारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः ।

योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायाम् अन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमंतरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रय-

Figures as being present in Sound, Sense or both, it is Presence and Absence principle that carries weight. Consequently a figure is classified as belonging to that whose Presence or Absence it depends on. Thus just as Punaruktavadābhāsa and Paramparita Rūpaka are figures of both owing to their depending on the Presence or Absence of both, similarly, Arthāntaranyāsa based on Sound and others like it should be looked upon (as figures of both). But they have been defined, without regard for actual facts, among the figures of sense since in them the strikingness of Sense appeals as being more prominent.

Even in the matter of the assumption that a Figure belongs to that in which it *abides*, it is the *Presence-Absence principle* that one has to fall back upon. Since without resorting to it, there could not be the

प्रदीपः – प्रभृतयोऽप्युभयालङ्कारा भवेयुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालङ्कारप्रस्तावमुल्लङ्घ्यार्थमात्रालङ्कारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवैचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात् । अथ योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ । तद्व्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावात् । तस्मादलङ्का-

उ० : – यत्त्वपि तत्सहत्वे उभयगतत्वमिति भावः । अर्थशब्दहेतुकेति । क्षणदासावक्षणदेत्यादौ शब्दशक्तिमूलविरोधालंकारांगभूतार्थांतरन्यास इत्यर्थः । प्रभृतिपदात् 'सकलकलं पुरमेतत्' इति शब्दसाम्यनिबंधनोपमादयः । प्रकटतयेति । साध्यसाधनभावादीनामर्थधर्मत्वादिति भावः । अत एव शब्दवै-

प्रभा : – व्यतिरेकावित्युभयालंकारत्वम् । तथा विद्वन्मानसेत्यादिपरम्परितरूपके मानसपदस्य श्लिष्टतया परिवृत्त्यसहत्वाद्धंसादिपदानां च तत्सहत्वादुभयालंकारता । एवं क्षणदासा च क्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि श्लेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानम्, उत्तरार्धे त्वर्थस्येत्युभयालंकारत्व स्यादित्यर्थः । नेति । इष्टमनिष्टापादनं नेत्यर्थः । अलङ्कारसर्वस्वकारमतमाशङ्कते—अथेति । दूषयति—तथेति । तथा हि कचि-

यिभावस्याभावादित्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त एव - परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

(८८) एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति ये त्रयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविरुद्धतां अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात् । क्रमेणोदाहरणम्—

---

particular *Abode-Abiding principle.* Therefore it is more cogent to hold that the mutual differentiation between figures is due to the circumstance as specified.

DEFECTS OF FIGURES.

Though there are possible certain defects of these, they have not been separately stated since each one of them comes, as the case may be, under those (already) stated

Gloss:—To explain:—The three defects of Anuprāsa, viz. Absence of established usage, Futility and Stylistic disharmony, do not respectively go beyond (a) Being in conflict with established usage, (b) Redundancy, and (c) Discordance of syllables, as they are identical with them in nature. Instances in order:—

प्रदीपः—राणामन्वयव्यतिरेकनिबंधन एव परस्परं भेद इत्येव ज्यायः । नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सन्त्येव, आहोस्वित्सन्तोऽप्युपेक्षिताः । आद्येऽनुभवविरोधः अन्त्ये न्यूनत्वमत आह—एषामिति । तथा हि अनुप्रासस्य तावत् त्रयो

उ०:—चित्रस्योच्चटतया पुनरुक्तवदाभासः शब्दालंकारमध्ये गणितः । वस्तुतः सिद्धान्तसिद्धं तु सर्वेषामुभयालंकारत्वमिति बोध्यम् । अलंकारसर्वस्वोक्तां युक्तिं दर्शयते—अथेति । विशिष्टस्य । तत्तदाश्रयविशिष्टस्य । ज्याय इति । साक्षाच्छब्दाश्रितत्वस्य यमकस्यप्रबंधादौ साक्षादर्थाश्रितत्वस्योत्प्रेक्षासमासोक्त्यादावसंभवात् कथंचित्तदाश्रितत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्परिवृत्त्यसहशब्दाश्रितत्वे तत्सहशब्दार्थाश्रितत्वं वाच्यम् । तथा च फर्प-

---

प्रभाः—द्वये पक्षे वा यथासम्भवमनिरूपितोऽयमाश्रयो शब्दाश्रितत्वेन शब्दालंकारत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । अर्थालंकारत्वोक्तेः । एवमर्थालंकारान्तराणामपि शब्दगताश्रयभवत्वा-प्रतीतिपत्तौ भेदः । विशिष्टस्येति । तदाश्रयत्वविशिष्टस्येत्यर्थः । अलंकाराणा-

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्तान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः ।
रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥ १८५ ॥

(मयूर's सूर्यशतक १७)

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

May that chariot of the sun of hot lustre grown propitious in pleasure protect you the chariot ever ready to oblige the world, the series of the spokes in whose wheels Viṣnu, the bearer of the discus, praises, whose bay steeds Indra (Hari) himself (praises), the tops of whose yoke-banners, Śiva (praises), whose axle the moon (praises), also Aruna connected with which Varuna (praises), the end of whose pole Kubera (praises), whose speed the host of gods (praises), day after day! (185)

Here the praise with a definite subject for a definite object, is effected only with an eye upon the Anuprāsa. It is not found to be so in the Puranas, Itihasa etc Therefore the defect of Conflict-with-established-usage

---

प्रदीपः – दोषा , प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च । ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधपुष्टार्थत्वप्रतिकूलवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तात्स्वभावत्वात् । तत्र प्रसिद्ध्यभावो यथा—चक्रीति । अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तॄणां चक्रारपङ्क्त्यादीनां कर्मणा प्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरो

उ० : – चिदाश्रितत्वाशप्रवेशो विफल इत्याशय । वैफल्यम् । चमत्काराजनकत्वम् । वृत्तिविरोधः । उपनागरिकादिवृत्तिविरोध । प्रतिकूलेति । माधुर्यव्यञ्जिकाया वृत्तौ शब्दत एव टवर्गादेरोजोव्यञ्जिकायामुद्धतगुम्फविधानमुखेन शिथिलबन्धस्यार्थेन पर्युदासादिति भाव । तत्स्वभावत्वादिति । तत्तल्लक्षणाक्रान्तत्वादित्यर्थ । चक्रीति । (मयूरकविकृते सूर्यशतके सूर्यरथवर्णनम् ।) अहिमरुचे सूर्यस्य स स्यन्दनो वोऽवतादिति सम्बन्ध । जगदुपकारार्थं नियप्रवृत्तस्य यस्य चक्रकीलपङ्क्तिं चक्री

प्रभा : – मिति । शब्दार्थालङ्काराणामित्यर्थ । इति संकरप्रकरणम् ॥ ६१ ॥ चक्रीति । अत्र स्तोत्रस्तुत्युपन्यासे न किंचिदनौचित्यम् । अन्यत्र कवेरनुप्रासकुतूहलभङ्गादित्याह—अत्रेति । चक्री कर्ता चक्रारपङ्क्तिमेव कर्मभूतां स्तौति नान्यत्र इत्येवरूपेण

भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत्किं त्वदीयं मे ॥ १८६ ॥ (—)

अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् । Cited in रुद्रट's काव्य
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ १८७ ॥ (—) 2 22-

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किंचिदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्यपुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम् ।

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ १८८ ॥ (—)

O youthful lady, whose face is like the moon shedding delight and lovely, whose eloquence possesses fine grace, if you proceed to your beloved's house, say, O red footed one, why your movement, with the jewelled girdle jingling in no small measure and the sweet anklets tinkling without a pause, occasions annoyance to me, for no reason ! (186-7)

Here no imaginable charm of the expressed sense could be felt and hence the Futility-of Alliteration is the same as Redundancy.

O lady of sweet voice, put for a moment in (an embrace of) the neck of the lady with conch-like throat, me who am filled to the brim with an irresistible yearning ! Spare me this neck malaise ! (188)

प्रदीप — येनैव निबद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्धयभावः । सोऽयं प्रसिद्धिविरोध एव । वैफल्यं यथा—भणेति । अत्र वाच्यस्यार्थस्य विचिन्त्यमानं न किंचिच्चारुत्वं प्रतीयत इत्यपुष्टार्थत्वमेवानुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते । वृत्तिविरोधो यथा—'अकुण्ठोत्कण्ठया' इ-

---

उ० : — विष्णुः, हरीनश्वान् हरिद्रिः, धूर्यानमुखम् तत्रन्यस्यजानामग्रान् धूर्जटिः शिरः, नक्षत्रनाथः चन्द्रः अक्षम् युगम्, अरुणं सारथिं वरुणः, कूबराग्र युगबंधनाग्रं कुबेरः, रंहो वेगं सुराणां समूहः, स्तौतीति सर्वान्वयि । (स्रग्धरा छन्दः ।) भणेति । हे तरुणि आनन्दस्यन्दी सुंदरश्च यः इंदुस्तन्मुखि । सल्लीलमुल्लासयुक्ते । उल्लासो गमनरचनादिप्रकारः । यदि रमणमंदिरं गच्छसि तदा

प्रभा : — ख्यातिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणाद्यनुरोधात्अप्यर्थौचित्यादतः प्रसिद्धिविरोधो दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—भणेति । अत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तदर्थस्यापरिपोषे तिष्ठति । तादृगनुप्रासप्रयोजनवाचकनिवेशोऽपि वाच्यस्य तद्द्वारा वाच्यार्थापुष्टत्वस्य वाच्यत्वाभिप्रायेणेत्याह—अत्र वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति—अकु-

अत्र शृंगारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते इति परुषानुप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ।

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

भुजगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः ॥ १८९ ॥

(—)

Here, in the manner stated above (Ullāsa VII), the pompous use of jarring syllables is inharmonious with Love Therefore jarring alliteration is, in this case, which is called Stylistic disharmony, the same as Discordance-of syllables.

The embodiment of Rhyme in three quarters is the same as Being out of vogue To illustrate—

Like a snakes's jewel of the first water, like a clear-watered river infested by sharks, the wily ones irresistibly attract the heart of a creature even when he has ascertained them as being of sinister aims! (189)

प्रदीपः— त्यादि । अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरो गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते । यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविभिस्तथाऽप्रयोगात् । यथा—भुजगमेति । उपमाया तु यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ तत्रोपमाने उपमेयापेक्षया जातिगतं प्रमाणगतं वा यन्न्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वाधिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा—

उ०ः— त्वदीयमेकं प्रयोजनं भणेत्यर्थः । श्वोभाविगमनां प्रति जारस्य वच । अननुरणदिति । शब्दरहितमणिमेखलम् । तत्स्थानस्य गुरुत्वेन लघुसंचारात् । अविरतसिंजानमञ्जुमञ्जीरम् इति च परिसरणविशेषणम् । परिसरणं गमनम् । भूषणानां च शिञ्जितम् । रणरणकमुत्कण्ठाम् । ईदृशं तव परिसरणं दृष्ट्वा मम चेतोऽकारणमुत्कण्ठां कुरुते इत्यर्थः । तवोल्लासात् इतः परं भर्तृगृहगमनाच्चेति भावः । (आर्या छन्दः ।) उच्यते इति । शब्दानुरूपार्थविरहेणानुप्रासस्वेऽपि नास्वादोत्कर्षः । शब्दालंकाराणामप्यर्थातिशयाधानद्वारेणैव चमत्कारि-

प्रभाः— ण्ठेति । अत्रोपनागरिका विमुच्य परुषाया अङ्गीकारायो वृत्तिविरोधः स वर्णप्रातिकूल्यान्नातिरिच्यत इत्याह—शृङ्गारे इति । यमकविषये दोषं दोषप्रयुक्तत्वेऽन्त-

उपमायाम् उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम् अधिकता या तादृशी अनुचितार्थत्व दोषः। धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रम हीनपदत्व मधिकपदत्व च न व्यभिचरतः। क्रमेणोदाहरणम्—

'चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्'

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति ४ २)

'वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति'

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति ४ २)

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते।
युगादौ भगवान्वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजा॥ १९०॥

(Cited in भामह's काव्यालकार २ ५५)

In an Upamā, the inferiority, in the matter of the class or size, of the Upamāna, or its superiority in the same is (the same as) the defect Impropriety ~~So far as the inferiority or superiority abiding in the Common Property is concerned~~, they respectively do not fall outside Being deficient-in-(descriptive)-words, or Being-superfluous-in-descriptive-words Instances in order

Like the Caṇḍalas you have performed an eminent act of daring!

Here shines the sun like a spark of fire!

Here looks splendid the Cakravaka perched on the seat of the lotus, like the *Lord, the Creator, intending to create* the creatures, at the beginning of the aeon (*i. e.* creation)! (190)

प्रदीपः—'चण्डालैरिव युष्माभि साहसं परमं कृतम्'। अत्र चण्डालत्वजातेर्न्यूनतया दुष्कर्मकारित्वस्यैकेऽनुचितार्थत्वम्। प्रमाणगत यथा—'वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरय चकास्ति' इति। जातिगतमधिकत्व यथा—अयमिति।

उ०:—त्वात्। शब्दानां परिवृत्त्यसहत्वमात्रेण शब्दालङ्कारव्यपदेशः। (भुजंगमस्येति।) सदंभा दम्भसहिता। दुरतां दुःखप्राप्यात करणताम्। निर्णयतोऽपि निश्चिन्वतोऽपि। प्रसभं बलात्। प्रमुखे इति पाठे आपातत। वर्त्मनि। सच्चरितिसर्पमणिरिव भाद्रयुक्तसजला नदीव। वर्तिरम्यपदवाच्यत्वात्। (उपजातिश्छन्द।) धर्मगते। साधारणधर्मगते। अनुचितार्थत्वमिति। सदुपपत्तिविवक्षायां [illegible] न दोषत्वमिति बोध्यम्। (अयमिति। पद्ममेवासनं तत्र

प्रभाः—मॉवयति—यमकस्य त्विति। उदाहरति—यथेति। अथ प्रतीयमानेति। इवादिशब्दोपमेनेत्यर्थः। तथापीति। इवादिवोधेनोपमात्वादेर्जीत्यर्थ। एवमुपात्तधर्मे

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ १९१ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४·२.)

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥ १९२ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४·२.)

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

Your navel is like the Nether World, your breasts like mountains; while this massive braid of your hair is like the cataract of the Jumna! (191)

Here, owing to the Upamānas, Caṇḍāla etc., the matter under consideration happens to be very much brought into contempt, therefore it is Impropriety.

That sage, marked by the girdle of Muñja grass and wearing the hide of a black antelope for a garment, looked splendid like the sun wrapped in a fragment of a dark cloud! (192)

Here since the attribute of Lightning relating to the Upamāna and corresponding to the Girdle of Muñja grass (relating to the Upameya) has not been stated by any word, the defect is the same as Deficiency-of-words

प्रदीपः—ब्रह्मण कल्पभेदेन भेदाद्ब्रह्मत्व आर्ति. । प्रमाणमतमधिकृत्य यथा—**पातालमिति** । एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दोपहासादिप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगत न्यूनत्व यथा—**स मुनिरिति** । अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः । न चाक्षेपादिनाऽपि स्पष्ट प्रतीयते

उ०:—आसीनः । विनिर्मित्सु· विनिर्मातुमिच्छुः । स्रष्टा ब्रह्मा । **पातालमिति** । कालिन्दीपातसन्निभ. यमुनाप्रवाहतुल्यः ।) **उपहासेति** । अत्युत्कृष्टब्रह्मादुपमानकत्वम् अपकृष्टोपमेयस्य असत्यतापर्यवसायितयोपहासाय भवतीति भावः । **स मुनिरिति** । (मौञ्ज्या मुंजाख्यतृणनिर्मितमेखलया । लाञ्छितः चिह्नितः ।

प्रभा:—विशिष्टत्वमुपमानोपमेययोरन्यतरस्य भवेत्, तथा च प्रक्रमभङ्ग इत्याह—न च

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ १९३ ॥
(Cited in भामह's काव्यालंकार २ ५८)

There Kṛṣṇa clad in a yellow garment and clutching the Śārṅga bow assumed a form both charming and awful, like a cloud, with a streak of lightning and rainbow across it, as it comes in contact with the moon, at night! (193)

प्रदीपः—अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवैतत् । धर्मगतमधिकत्वं यथा—स पीतेति । अत्रोपमेये शङ्खाद्यनिर्देशादुपमाने तत्तुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमेवैतत् । भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषौ नोक्तदोषातिरेकिणौ । तथा हि । लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरघटितलिङ्ग कुर्यात्, तदेकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगते कथमुपमानिर्वाहः । अथ प्रतीयमानं साधर्म्यमाश्रित्यैव स्यात्, तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टत्वेनोपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अत

उ०ः—कृष्णाजिनरूपं पटं वस्त्रम् ।) जीमूतो मेघः । अंशुमान्सूर्यः । अविनेति । व्याप्त्यभावादित्यर्थः । तं विना सादृश्याप्रतीतेर्दोषत्वम् । (स पीतेति । पीतवर्णं वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शार्ङ्गं धनुः येन, स श्रीकृष्णो मनोज्ञं सुन्दरं च तद्भीमं वपुः, आप प्राप । क इव । शतह्रदा विद्युत् इन्द्रायुधं इन्द्रधनुश्च तद्वान् निशायां शशिना संसृज्यमानो मेघ इव । उपजातिश्छन्दः) अधिकपदत्वमेवैतदिति । उपमानन्यूनाधिकधर्मत्वमेवोपमेयाधिकन्यूनधर्मत्वमिति पृथङ्नोक्तम् । प्रतीयमानमिति । उपात्तधर्मातिरिक्तधर्ममित्यर्थः । न च तथेति । किं तु उपमाप्रस्तुतेरित्यर्थः । प्रक्रांतस्य । उपमालङ्कारस्य । अभावात् । असंभवात् । इत्यादिना धर्मेणापि उपात्तधर्म एव बोध्यते तस्य निरुक्तोभयनिष्ठत्वे उपमानिर्वाहो नान्यथेति भावः । अपरत्र लिंगविपरिणामेन यथाकथंचिदन्वयेऽपि स्फुटत्वाभावेन चमत्कारापकर्ष इति तत्त्वम् । मात्रेणेति । पुंस्त्वान्वितच्युतत्वस्य नपुंसकविशिष्टोपमानधर्मत्वाभावादिति भावः । अत एव यत्रानुपात्तसाधारणधर्मस्तत्र न दोषः । कल्प्यमानस्य लिंगरहितस्यैव कल्पनेन उभयसाधारणत्वात् ।

प्रभाः—तथेति । अन्यतरस्य धर्मविशिष्टत्वं प्रक्रान्तविरुद्धमित्यर्थः । पुंलिङ्गत्वादिति । पुंस्त्वान्वितत्वादित्यर्थः । तथा चोपमाने चिन्तारत्ने बाधेनान्वयादिति भावः । न चेवशब्देनोपमाने साधारण्धर्मबोधे बाधाभाव इति शङ्कनीयम् । उपात्तधर्मस्यैव

अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

Here, when the conch etc as relating to the Upameya are not stated, the mention of the moon is in excess so the defect is the same as Superfluity-of words

If the divergence of Gender and Number tends to make what is a *common* property otherwise, then the common property is found to be in connection only with one of the two Therefore it (i. e the other) will be apprehended as an Upamāna or Upameya only in so far as qualified by the attribute that is understood So the fault is the same as Breach-of Motif since the matter sought to be stated is not clearly brought out To illustrate —

प्रदीप ः—प्रक्रान्तस्याभावाद्भग्नप्रक्रमत्वमेव दोष । यथा—'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे' । अत्र च्युत इत्युपमेयमानेणान्वीयते । पुल्लिङ्गत्वात् । वचनभेदे यथा—'सक्तवो भक्षिता देव शुद्धा कुलवधूरिव ।' अत्र शुद्धा इत्युपमेयमानेणान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वयसंभवात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायि पदमुपात्तरूपभेद नापद्यते, किं तूपात्तेनैव रूपेणोभयत्रान्वेति, तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभावत्वात् ।

उ० ः—एवं यत्र लिंगरहितार्थोपस्थापकतिङन्तेन साधारणधर्मोपस्थितिस्तत्रापि न दोष । यथा 'स्त्रीव गच्छति षण्ढोऽयम्' इत्यादौ । एवं च 'चन्द्र इव सुंदर मुखम्' इत्यादौ दोष एवेति बोध्यम् । अत्र शुद्धा इति बहुत्वविशिष्टशुद्धत्वसाधारणधर्मस्य बहुत्वावरुद्धसक्तुष्वेवान्वयो न त्वेकत्वावरुद्धवधूरूपे उपमाने इति भाव । **संभवादिति** । उभयत्रापि उपात्तरूपाभेदात् । तदाह—**यत्र त्विति** । **रूपभेदम्** । आनुपूर्वीभेदम् । **उपात्तेनैव रूपेणेति** । उपस्थितोऽर्थ इति शेष । आनुपूर्वीसाम्येनोभयत्रान्वयसंभवादिति भाव । **अनुगमः** । अन्वय । **अत्र लिंगेति** ।

प्रभा ः—तेन बोधनस्य व्युत्पत्ते । तस्य च पुस्त्वान्वितस्योपमाने बाधस्योक्तत्वात् । लिङ्गभेद इति । सक्तुशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वादित्यर्थ । लिङ्गभेदेऽपीति । पुस्त्वस्येव स्त्रीत्व-

'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे' (—)
'सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ।' (मेधाविन् ?)

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वात् । यथा—

'गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।' (—)
तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ १९४ ॥ (—)

You, like a talisman, have slipped from my hand! Fie upon me who am hapless!

O king, barley-meal pure like a wife of good family, has been eaten!

Where, however, even with the divergence of Gender and Number the word expressing the common property does not undergo a change of form, this defect does not present itself, since that (i. e. the common property) possesses the characteristic of agreeing both ways. To illustrate:—

Made famous by priceless virtues, like the great ocean by priceless jewels!

Her costume, full of elegance and unlike that of other women, possessed an exquisite grace like her charms! (194)

प्रदीपः—तत्र लिङ्गभेदे यथा—'गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः।' अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्दोषाभावः । वचनभेदे यथा—तद्वेष इति । अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयाविशेषान्न दोषत्वम् । एवं कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि असाधारण एव दोषः । तथाप्रतीतेरस्खलितरूपतया

उ० :—गुणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽपि अनर्घ्यैरिति धर्मवाचकस्य लिङ्गद्वयेऽपि तुल्यरूपत्वान्न दोष इति भावः । तद्वेष इति । तदीयो वेष उपमेयम् । विभ्रमा उपमानम् । असदृश इति मधुरताभृत इति दधत इति च धर्मवाचकान्युभयत्रान्वयसमर्थानि । असदृश इति कर्त्रेकवचनं क्विबन्तबहुवचनं च । भृत इति तृन्तैकवचनं क्विबन्तबहुवचनं च । दधत इति दध धारणे इत्यस्यैकवचनं धाञो बहुवचनं च । अत्र श्लेषोऽप्युपमोपपादक एवेति बोध्यम् । अन्याभिः

प्रभा :—इत्यपि प्रतीतौ यथायोग्यमन्वयसंभव इत्यर्थः । उभयथापीति । विशेषणत्वेन लिङ्गादिसम्बन्धैरिति । वचनभेदेऽपीति । प्रथमैकवचनतद्बहुवचनयोरदन्तहलन्त-

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः। यथा—

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १९५ ॥ (रघुवंश. १७.१.)

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः
कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती
बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥ १९६ ॥ (रत्नावली. १.२०.)

Even in case of the divergence in Tense, Person, Mood etc. the *apprehension does not so much as attain completeness* as being free from abruptness. So the same also is comprehended by the Breach-of-Motif. To illustrate:—

Kumudvati got a son named Atithi from Kākutstha as intellect gets vividness from the last watch of the night! (195)

Here there is the divergence of Tense. Intellect *gets*—not *got*—clarity.

With your figure immaculate, thanks to the special bath taken recently, and with the skirt of your silken garment shining bright with the red hue of saffron, you while worshipping Cupid look splendid like a creeper from which shoot forth tendrils with tender leaves, whose form is clean with the special watering done recently and which is lovely with the pollen (Amśu) glistening bright with the red hue like that of saffron! (196)

प्रदीपः— विश्रान्त्यभावात्। तत्र कालभेदे यथा—**अतिथिमिति**। अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृते न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव। पुरुषभेदे यथा—**प्रत्यग्रेति**। अत्र लता विभ्राजत इति प्रस्तुते न तु सा विभ्राजस इति तस्मात्पुरुषभेदः। संबोध्यनिष्ठस्य

उ०:—स्त्रीभिः अन्यस्त्रीवेषैः। **कालः**। वर्तमानादिः। **पुरुषः**। प्रथममध्यमोत्तमरूपः। **विधिः**। अप्रवृत्तप्रवर्तनम्। **स्खलितत्वम्**। विजातीयविषयत्वम्। **विश्रांतिः**। चमत्कारः। (**अतिथिमिति**।) काकुत्स्थात्। कुशात्। कुमुद्वती। कुमुदनागकन्या। (पश्चिमात् चरमात् यामिन्याः निशायाः यामात् चेतना चैतन्यं प्रसादं उद्बोधमिव।) **अत्रेति**। यद्यप्यतीतपश्चिमरात्रियामा-

---

प्रभा:—लाभ्यां भेदेऽपीत्यर्थः। **अतिथिं नामेति**। अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य असंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

'गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः' (—)

–इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः। एवंजातीयकस्य चान्यस्यार्थस्य उपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदः ।

ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसितायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबंधात्र कश्चित्कालादि-

Here, it is the third person "looks splendid," not the second "look splendid," which applies to the creeper. Therefore, since the latter part (i. e. termination) applying to the thing addressed has to be modified so as to apply to the thing not addressed, the defect is that of Divergence-of-Person.

'Let your glory ever flow forth like the Ganges!'

Here there is the divergence of mood in so far as it consists in making an inactive thing active. Inasmuch as, (the Indicative mood in) "The Ganges flows" (applies to the Ganges) but not (the Imperative) in "Let the Ganges flow" Owing to other things like this not applying to the Upamāna, there results the Divergence-of-Mood etc.

It might be urged. When an Upamā is concluded by admitting another common property whether stated or implied, as the Upameya

प्रदीपः – भ्राजनस्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीतेः । विधिभेदे यथा—'गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः ॥ इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेर्भेदः । यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षित न तु सा प्रवहत्वि-

उ० : – चेतना प्रसादमाप्नोति न कालभेदस्तथापि पश्चिमरात्रिप्रभजातीयादद्यापि प्रसादमाप्नोतीति कालभेद इति भावः । प्रत्यग्रेति । (रत्नावल्यां प्रथमाङ्के वासवदत्तां प्रति वत्सराजस्योक्तिः ।) अभिनवस्नानविशेषेण शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः । कौसुम्भरागेण रुचिरः स्फुरन् अंशुकप्रान्तो यस्याः । नूतनकिसलययुक्तशाखाप्रभवा लतेव । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्रेति । तस्मात् विभ्राजते इति पाठो युक्तः । न च देवीं संबोध्योक्तेः तत्र प्रथमपुरुषार्थानन्वय । हे देवि भवती भ्राजते इत्यन्वयसंभवात् । संबोध्यनिष्ठस्येति । मध्यमपुरुषवाच्यस्य

प्रभा : – तथा सा पुष्पमाप्नोति कालभेददोषः । विध्यर्थीप्याद्यर्थभेद—एवंविधस्येति । अन्यस्य प्रार्थनाद्यर्थस्येत्यर्थः । 'इन्दुरिव श्रियो दिवसत्र संतर्पणे

भेदोऽस्ति । यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा— 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति'—तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम् आशङ्कनीयम् । रैपोपं पुष्णातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात् ।

gets connected with the attribute under consideration, there cannot be any divergence of tense etc. Even in cases where the Upamā is apprehended only on the basis of a common property that is stated, e. g. 'He speaks truth like Yudhisthira,' we get the idea : 'He, truth speaking like Yudhisthira, speaks the truth' Nor should it be suspected that it is tautology to say "Truth-speaking like Yudhisthira, he speaks the truth ', for we get the (particular) sense "He, like Yudhisthira, is truth speaking by his habit of truth speaking ', as we get it in "He preserves it as he would preserve wealth "

प्रदीप :—ति । एवंविधस्यान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासम्भवाद्विध्यादिभेदो द्रष्टव्य । ननूदाहृतेषु कथ दुष्टता । भिन्नकालत्वभिन्नाद्धर्मादतिरिक्तमुपात्त प्रतीतं वा कंचित्साधारण धर्ममुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नकालादित्वभिन्नधर्मान्वयात् । तथा हि—विभ्राजस इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना रूतानायिकयोरुपमापर्यवसाने पश्चाद्विभ्राजस इत्यस्य नायिकामात्रान्वयेऽपि को दोष । अथ यत्रोपात्तेनैव धर्मेणोपमानिर्वाह स च धर्मभेद कालभेदादभिन्न एव, तत्र का गति । यथा— *'युधिष्ठिर इवाय सत्यवादी' इति । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत् । उच्यते ।* तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मेणैवोपमित्यव्याघात । न च तथा सति सत्यवाद्यय सत्य

उ० :—सत्रोध्यार्थेनैवान्वयादिति भाव । **भेद इति ।** आशीर्विहितलोट्प्रत्ययस्यानागतेष्टविषयार्थकत्वात्कीर्तिनैवान्वयो न तु विद्यमाने गङ्गाप्रवाहे । एव यथा गङ्गा प्रवहति तथा कीर्ति प्रवहत्वित्यर्थे विधेर्भेद इति भाव । ननु प्रवहणस्य सिद्धत्वेऽपि कस्यचिदनागतार्थस्य गङ्गानिष्ठस्य विधिविषयत्व स्यादत आह— **एवंविधस्येति । असंभवादिति ।** उपमेयेऽसम्भवादित्यर्थ । वस्तुतस्तादृशधर्मांतरस्य सत्त्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावान्न तत्र विध्यर्थान्वयसम्भव इति बोध्यम् । **विध्यादिभेद इति ।** यद्यपि विधेरेकमात्रान्वयिनो न भेदस्तथाऽपि व्यत्यास एवात्र भेदपदार्थ । नन्विवपदेन धर्मान्तरेणैव साम्य बोध्यतामुपात्तधर्मस्तूपमेय एवान्वेत्विति कथ लिङ्गादिभेदो दोष इति शङ्कते—**नन्विति । अतिरिक्तम् ।**

प्रभा :—जनै ' इत्यादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिर्नोपमानमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु विधीयमानधर्मान्तरमेवोपमाने गङ्गाया स्यादत आह—*एकजातीयकस्येति । तथा च तदसम्भव*

सत्यमेवैतत् । किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासंभवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा—

'प्रश्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्' (वामन's सूत्रवृत्ति २ ४.)

अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

(We reply) It is quite correct But this sort of explanation is with regard to usages that have come to stay It is not, however, completely faultless, as there does occur a marring of the understanding of the matter under consideration Men of taste alone are the authority in this matter

Dissimilarity and Improbability also resolve into Impropriety To illustrate

I compose this moon of the poem from which spread out the rays of meaning !

Here as the similarity of poem to the moon, and that of meaning to rays, is nowhere felt, the defect is Impropriety

---

प्रदीपः – वदतीति पर्याप्तौ सत्य वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम् । 'रैपोष पुष्णाति' इत्याद्यनुप्रयोगवददोषत्वात् । रैपोषमित्यत्रार्थान्वयेन पोषणस्यैवाप्याजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति । सत्यमात्थ । किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु रुचितया पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु सर्वथैव तन्निरवद्यम् । प्रस्तुतस्य रसादे प्रतीतिस्खलनात् । न च तदसिद्धम् । सहृदयसंवे-

---

उ० : – कालविशेषाघ्रानरस्कम् । उपात्तम् । उच्चारितपदबोध्यम् । प्रतीयमानम् । अध्याहारलभ्यम् । न दोष इति । एवं काम इवाय राजा भातीत्यादौ सौंदर्यादिनाऽनुपात्तेन साम्यप्रतीतौ पश्चात् क्रियालभ्यकालभेदो यथा कामोऽभात् एनमय भानीत्याकारो न दोष । कामसदृशश्चुदरोऽय भातीति प्रतीते । यथेति । यथोपात्तसत्यवादित्वमेव साधर्म्यं, तच्च भिन्नकालमेव, युधिष्ठिरे वर्तमानसत्यवचनाभावात्, धर्मेतर तु नास्त्येवैक्यभिमान । सत्य-

---

प्रभा : – इति व्याचख्यु । उपात्तधर्मस्यैवेत्यादिना बोधन प्रक्रमभङ्गं चानादृत्य दूषते—भन्यिति । रैपोषमित्यनुप्रयोगेऽपि कथ पुनरुक्तताया अदोषत्वं तत्राह—अर्थान्वयेनेति ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥१९७॥ (—)

(Cited in भामह's काव्यालंकार २ ४७)

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्णाति ।

There seemed to pour forth from his mouth, as he stood amidst the circle of the bow, dazzling arrows like burning streams of water from the sun with the halo, at mid day! (197)

Here burning streams of water as emerging from the sun are improbable Thus the matter which is being described fosters Impropriety itself

---

प्रदीपः—यत्वात् । किं च उपात्तमनादृत्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तक्रिययैव तद्विवक्षणात् । असादृश्यासंभवावप्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यत । यथा—'प्रभामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।' अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभि साधर्म्यं न क्वापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति । **निपेतुरिति** ।

उ०ः—**वादीति** । सत्यवदनशीलत्व धर्मांतरमिवार्थ इति भाव । **अर्थव्ययेनेति** । न तु कार्पण्येन यथाकथंचिदित्यर्थ । धनकृत पोषणमित्यर्थलाभाय रैपोषमित्युक्तेर्न वैयर्थ्यम् । रैपोषमित्यत्र पुषे प्रयोग साधुत्वार्थ एव । **आजानिकेति** । स्वाभाविकेत्यर्थ । यथा युधिष्ठिरो लोभादिना न सत्य वक्ति किं तु तच्छीलत्वात्, तथाऽयमपीत्यर्थलाभान्न वैयर्थ्यमिति भाव । एव गगेवेत्यादावप्युज्ज्वलेत्यादिपदाध्याहारेण दोषोद्धार इत्याशय । एतादृशान्वयाध्याहारादिकल्पनमानुभविकमित्याशयवानाह—**सत्यमिति** । **स्थितेति** । रैपोषमित्यादिषु साधुत्वार्थं नियमितेषु कथंचित्समर्थनमित्यर्थ । **उपात्तमिति** । उपात्तधर्ममित्यर्थ । **तुच्छमिति** । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभ्यामास्वादप्रकर्षप्रतिबन्धादिति भाव । तदाह—**उपात्तेति** । (**निपेतुरिति** ।) आस्यादिवेत्युत्प्रेक्षा । तूणाद्बाणाकर्षणे विलम्ब स्यादिति

प्रभाः—पोषणसामान्ये धनव्ययकृतपोषणाभेदबोधार्थतया नानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोष । एव सत्यवदनसामान्यस्य स्वाभाविकयुधिष्ठिरसबन्धिसत्यवदनसमताबोधरूपप्रयोजनसत्त्वान्न पुनरुक्तदोष इत्यर्थ । असंभवमुदाहरति—**निपेतुरिति** । दृष्टो वारिधारा उपमान-

उत्प्रेक्षायामपि, संभावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सहन्ते, न यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

उदयौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।
नारीलोचनचातुर्यशङ्कासङ्कुचितं यथा ॥ १९८ ॥ (—)

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यम्,

---

Even in Utprekṣā, it is only the words dhruva, iva etc that are capable of expressing the fancying—not the word *yathā* also For the latter is adequate to express only similarity And as similarity is not sought to be expressed here (in Utprekṣā), its incapacity there is the Defect of Non-expressiveness To illustrate —

From inside the pond there shot forth a blue lotus that was (yet) a bud, *as if due to its having shrunk in fear of the charm* (चातुर्य) *of* the eye of the lady! (198)

Also a matter that is fancied is akin to things that are non substantial owing to its being destitute of a real *form* When, for the

---

प्रदीपः – अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलान्निपतनमसंभवीति तन्निबन्धनमनौचित्यं पुष्णाति । उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा व्यञ्जकतामुत्सहन्ते, न यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—उदयाविति । निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षादूषणमनुचितार्थत्वमेव । यत्तात्त्विकरूपाभावान्निरुपाख्यप्रख्य तत्समर्थनाय यदर्थान्तर

उ० : – भाव । धनुर्मंडले परिवेषश्च चित्रप्रनिर्भिन्नभागापन्ने । (उपजातिश्छन्द ।) अनौचित्यमिति । अप्रयुक्तत्वसामर्थ्यमप्यत्रेति बोध्यम् । (उदयाविति । दीर्घिका वापी ।) मुकुलं मुकुलभावापन्नम् । मेचकं नीलम् । उत्प्रेक्षादूषणम् । उत्प्रेक्षाविषयसमर्थकार्थान्तरन्यासदूषणम् । निरुपाख्यम् । अलीकशशविषाणादि । तत्प्रख्यं तत्तुल्यम् । तत्र हेतुरुत्प्रेक्षाविषयस्य तात्त्विकरूपा-

---

प्रभा : – तथा नोपपद्यन्त इत्यनुचितार्थत्वदोष इत्याह—अत्रापीति । उत्प्रेक्षादोषमस्य वाचकत्वेऽन्तर्भावयति—उत्प्रेक्षायामपीति । केवलस्येति । प्रासपदादयमभिव्याहृतस्येत्यर्थः । उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति—यथेति । 'नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं ध्रुवम्' इति शुद्ध पाठः । निरुपाख्येति । अभावरूपम् ।

तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम् तत् आलेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य अनुचितार्थतैव दोषः । यथा—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥ १९९ ॥

(कुमारसंभव १ १२)

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात् त्रास एव न संभवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम् । संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः ।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरुक्तमपि उपमानविशेष प्रका

substantiation thereof, an Arthantara nyasa is used, it is extremely ill suited, like sketching in air Thus Absence-of-scope for it is the same as Impropriety To illustrate —

Which (Himalaya) shelters from the Sun the Darkness lurking in its caves by daytime, becoming frightened as though Indeed towards one who howsoever petty takes refuge (with them), those with heads aloft very much cherish a feeling of kinship! (199)

Here, as the fear itself of the Sun, on the part of the inanimate Darkness is improbable, how at all could there be the sheltering by the mountain! But when it is apprehended in its imaginary form, no impropriety regarding it presents itself Thus an attempt to substantiate it is nothing short of futile

A Samasokti suggests the particular Upamana verily in virtue of the attributes applicable in common So when on its (i e. of the Upamana) being stated here (i e in Samasokti) over again, there results the defect of Peing-ill-suited-for-statement, for want of

प्रदीपः—न्यासोपादानं तद्रूपं हि तत् यथा—दिवाकरादिति । अत्र तमसस्त्रास एवासंभवी । तमसोऽचेतनत्वात् । तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा तत्परित्राणम् । उत्प्रेक्षितत्राणवत्तया प्रतीतस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः । यत्तु समासोक्तौ

उ०ः—भाव । तत् । निर्विषयत्वम् । अभित्तिचित्रसदृशाभावात्तदुदाहरणम् । दिवाकरादिति । (कुमारसंभवे प्रथमसर्गे हिमालयवर्णनम् ।) भीतं त्रस्तम् । (उपजातिश्छन्दः ।) तत्परित्राणमिति । अद्रेरप्यचेतनत्वादिदमप्युत्प्रेक्षा । त्रासस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपस्य तत्परित्राणस्य च चेतनधर्मत्वात् तदाह—उत्प्रे-

शयतीति तस्याश्च पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः। यथा—

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥२००॥

(हरविजय ३.१७)

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेष-

---

purpose it is the same as Redundancy or Tautology To illustrate :—

As the sun touched the Quarters with the rays (by ślesa with the hands), the Glory of Day, bright and of long standing, with the heat (by ślesa torments) augmented, came to assume a size (by ślesa: huffiness) none small, *like a beloved* ! (200)

Here, the Sun and the Quarters suggest themselves as being the Hero and the Heroines, due to the similarity of attributes and owing to

---

प्रदीपः—साधारणविशेषणवशादेवोपमानप्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः। यथा—स्पृशतीति। अत्र सदृशविशेषणवशेन लिङ्गविशेषपरिग्रहाच्च तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्तिः। तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि तत एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति दयितयेत्यपुष्टार्थम्। अर्थेन प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदाऽर्थपुनरुक्तत्वं दोषः। अन्यस्यापुष्टत्वे

उ०:—क्षिप्तमाणमनयेति। स्पृशतीति। तिग्मरुचौ सूर्ये ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति दिनश्रिया ग्रीष्मदिवसश्रिया अतनुमानपरिग्रहया स्थितम्। करैः रश्मिभिः हस्तैश्च। तापो ज्वाला खेदश्च। मानं परिमाणं कोपश्च। चिरया दीर्घया चिरकालीनया च। (हरविजये तृतीयसर्गे) ग्रीष्मवर्णनमिदम्। (द्रुतविलम्बितं वृत्तम्।) अत्रेति। सूर्यकरेण स्त्रीस्पर्शकर्तृत्वं नायकोचितं विशेषणम्, दिशां च करेण पुरुषस्पृश्यत्वं नायिकायोग्यं विशेषणम्, (तेन) सूर्ये पुंलिङ्गत्वात् दिशां स्त्रीलिङ्गत्वाच्च। तत एवेति। अतनुमानपरिग्रहयेति विशेषणात् स्त्रीलिङ्गत्वाच्च। नन्विति। यथा दयिते दयितां करैः स्पृशति सति दयितान्तरस्य तापस्तथा रवौ करैर्दिशः स्पृशति ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि ताप

प्रभा:—स्पृशति तिग्मरुचावियिति। अत्र तत्प्राप्तेः [illegible] पुंलिङ्गत्वेन च तिग्मरुचेर्नायकत्वं ककुभां च [illegible]

परिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ।

श्लेषोपमायास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः । यथा—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ २०१ ॥ (—)

the use of the particular gender (i. e Fem.). So would the Glory-of-Summer-day suggest itself as being the counter-heroine. Then where is the need of the specific mention of the word "Beloved" for it ?

That is, however, the province of Upamā based on Śleṣa, where, unless it (i. e. Upamāna) is stated, there cannot be a suggestion of the Upamāna, like that, even though the attributes are applicable in common. To illustrate :—

And as for herself, bright with her hands ruddy like leaves and lustrous, she fulfilled the desires of those who coveted the fruit not easy to attain (i e. Mokṣa), like Morning Twilight which looks splendid with the rays of the sun ruddy like leaves, and fulfils the desires of those who longed for the fruit meant for such as are free from sleepiness ! (201)

प्रदीपः—श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत् । न । स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा प्रतिपत्तिः । यथा—स्वयं चेति । अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादाने न स्फुटा प्रतीतिः । अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्याऽवगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण

उ०ः—इत्येवमत्रापि श्लेषोऽस्त्विति भावः । न स्फुटेति । अयमाशयः । यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव निर्वाहे उपमानपदोपादानं व्यर्थम् । यथा स्पृशतीत्यादौ । अत्र दयितयेत्युपादानेऽपि रसेनोपकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोक्त्यैवेति तस्या आवश्यकत्वम् । यत्र तूपमानपदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदनुपादाने च यत्रोपमानाप्रतीतिः उपात्तसाधारणधर्माणामुपमेयमात्रान्विततयैव प्रतीतेः, तत्रोपमाया एव चमत्कारित्वाय देयं तत्पदम् । यथा—स्वयं चेत्यादौ । गौरीपक्षे पल्लववदाताम्रौ भास्वन्तौ च यौ करौ ताभ्यां विराजिनी । सुखेनाप्यते इति स्वापं, खल् प्रत्ययः । न

प्रभाः—संभावनाद्दयितयेत्यपुष्टार्थम् । श्लेषोपमेति । श्लेषमूलकोपमेत्यर्थः । स्वयं चेति । अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरियददोषः । अनयैवेति ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयम् अनयैव रीत्या प्रतीत न पुन' प्रयोगेण कदर्थतां नेयम् । यथा—

> आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते
> मध्येवारिधि वा वसस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।
> खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितु मध्येऽपि तेजस्विना
> धिक्सामान्यमचतेन प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ २०२ ॥

(भल्लटशतक ६९)

अत्र अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तेरयुक्तमेव पुनः कथनम् ।

In Aprastuta praśamsa also, the Upameya which is suggested in this very manner, should not be rendered nugatory by being mentioned over again To illustrate —

The fly, if it comes forward on the winged creatures being summoned, cannot be resisted. The coral glistening amidst the ocean (pretends that it) possesses the splendour of jewels Nor does the fire-fly tremble to parade in the very midst of the luminous bodies Fie upon the dead Universal which is like the master by whom no cognizance is taken of the difference between one object and another! (202)

Here, since the indiscreet master is suggested by the Universal as qualified by the attributes, which is the matter not under consideration, its mention over again is surely improper

---

प्रदीपः—दुष्टता नेयम् । यथा—आहूतेष्विति । अत्राचेतस प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तिसमवादयुक्तमेव शब्देन कथनमित्यपुष्टार्थत्व पुनरुक्तता वेति ।

उ०ः—स्वापमस्वाप दु स्वप्राप तादृश यफल मोक्षादि तत्र ये लुब्धास्तेषामीहितप्रदा इष्टदात्री । प्रभातसन्ध्यापक्षे तु पङ्कजताम्रैर्भास्वत्करै सूर्यकिरणैर्विराजिनी । अस्वापो निद्राभाव तद्रूपफललुब्धे जने हितप्रदा इष्टदात्री । अत्रोपमानपदोपादाने समासोक्तिल्यागादिति । उपमेयस्य । प्रस्तुतस्य । (आहूतेष्विति । भल्लटशतके ६९ पद्यम् ।) विहङ्गमेषु पक्षिषु आहूतेषु पुर अग्रे आयान् आगच्छन् मशको न वार्यते । तृणमणि काचादिमणि प्रवाल वा । मणीना

प्रभाः—श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसामर्थ्यनेयथ । आहूतेषु विहङ्गमेष्विति । अत्र तादृश सामान्य धिगित्येतावतैवाविवेकिप्रभोरवगतिसमवात्पुनस्तदुक्तिरयुक्तेत्यपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशसाया दोष । उपसहरति—तदेत इति । श्लोकजातस्तमाविता उक्तदोषसामान्यधर्मा

तदेतेऽलंकारदोषाः यथासम्भविनोऽन्येऽप्येवजातीयकाः पूर्वोक्तैव दोष-जात्या अन्तर्भाविताः न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति ।

Thus these defects of figures and also others like these, occurring according to the nature of the case, are comprehended by the class of defects already specified Hence they require no separate mention

---

प्रदीप: — तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासम्भवमन्येऽप्येवजातीयका प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति पृथम् प्रतिपादनमर्हन्तीति कल्याणमास्ताम् ॥

सम्पूर्णं काव्यलक्षणम् ।

ज्येष्ठे सर्वगुणे कनीयसि वयोमात्रेण पात्रे धिया
मात्रेण स्मरगर्वखर्वणपरे निष्ठाप्रतिष्ठाश्रये ।

उ०: — मध्ये धुरि अते वा वसन् मणीना रत्नाना रुच कान्ति धत्ते । खद्योतोऽपि तेजस्विनामग्निसूर्यादीना मध्ये अपिशब्दादग्रे वा प्रचलितु गतु न कम्पते न बिभेति । एतत्सामान्य अचेतन अविचारितपदार्थगतविशेष प्रभुमिव धिक् । (शार्दूलविक्रीडित छन्द ।) अत्र । आद्यपादत्रयेऽपि । **अप्रस्तुतनिष्ठसामान्येति** । अनाकलितविशेषत्वरूपेत्यर्थ । **तत्** तस्मात् । **एते** उक्ता । **एवंजातीयका इति** । यथा समासोक्तौ नपुसके नायकव्यवहारसमारोप । 'दिलीप इति राजेंदुरिंदु क्षीरनिधाविव ।' इत्यत्र राजनि इदुतादात्म्यारोप उपमाविरुद्धस्तदेतदनुचितार्थमेव । यथा वा, भिन्नाश्रययोर्विरोधवर्णनम् । यथो-ष्णाभासस्तनयाया अपि जल शीतलमियादौ । एकाश्रयत्वेनैव विरोधस्योक्ते-रिदमनभिहितवाच्यमेव । **प्रोक्तजातीति** । सप्तमोक्तदोषजातीत्यर्थ । **संपूर्णमिति** । लेशतोऽपि न्यूनताविरहात् । **काव्यलक्षणम्** । काव्य लक्ष्यते स्वरूपतो विशेषतश्च ज्ञाप्यतेऽनेनेति प्रकृतग्रन्थरूपमिति शिवम् ॥

प्रभा: — (न²) विक्रान्ता । एव च पृथक्प्रतिपादने पुनरुक्ततादोषात्तदभावो गुण एवेति तात्पर्यम् ॥

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः ॥ १ ॥

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः ।

॥ समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः ॥

Thus is complete this Definition of Poetry

That this path of the learned, though varied, appears unvaried like this, is not to be wondered at Since the well-effected fusion is responsible for it.

Thus ends the Tenth Flash, named as "the Determination of the Figures of Sense" in the "Light of Poetry".

FINISHED IS THIS KĀVYA-PRAKĀSA.

प्रदीपः – श्रीहर्ष त्रिदिवं गते मयि मनोहीने च कः शोधयेत्
दनाशुद्धमहो महत्तु विधिना भारोऽयमारोपितः ॥ १ ॥
परिशीलयन्तु सन्तो मनसा सतोषशीलेन ।
इममद्भुत प्रदीपं प्रकाशमपि यः प्रकाशयति ॥ २ ॥
दीपिकाद्वितय कन्ये प्रदीपद्वितय सुतौ ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गोविन्दः शर्म विन्दति ॥ ३ ॥

उ० : – 'शृंगवेरपुराधीशरामप्रेरणया दृढम् ।
सद्युक्तिमुक्तामदर्भैर्नद्वच्छुतिमनोहरे ॥ १ ॥
सेतौ नागेशनद्धेऽस्मिन्नलङ्कारमहोदधेः ।
सता मति सचरता यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ २ ॥
काव्यप्रदीपकोद्योत शिष्ययोरर्पितो मया ।
यन्निर्मितौ सहायो मे जाता सा प्रतिभा सखी ॥ ३ ॥

प्रभाः – काव्यप्रकाशगम्भीरभावबोधो न चान्यतः ।
इति प्रदीपगम्भीरभावार्थद्योतनं कृतम् ॥
अनेन प्रीयतां देवो नृसिंहो रमया युतः ।
कुलदैवतमस्माकं सर्वभूतात्मना स्थितः ॥

प्रदीप।—इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

उ०:—इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते लघुकाव्यप्रदीपोद्योते दशम उल्लासः।

प्रभा:—इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाह्वश्रीविठ्ठलसूरिसूनुरामभट्टात्मजवैद्यनाथरचितायां प्रदीपव्याख्यायां प्रभाख्यायां [illegible]।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

॥ शुभं भूयात् ॥

APPENDIX A

रुचकक्रुते सङ्केते

॥ अथ दशम उल्लासः ॥

उपमानस्य चन्द्रादेर्विशेषणान्युपमानस्य विशेष(? ष्य)रूपतया व्यवस्थापका । **षष्ठीयदिति ।** यथा षष्ठी यदुत्तरा तदेव विशिनष्टि । श्रुत्यैव च सबन्धमुभयाधारमभिधत्ते तथैवाय यथेवादि । सममेव साम्य साधारणो धर्मं । तुल्यता द्विष्ठरूप सादृश्यम् । भुजग कामुक अबररत्न सूय । **अलंकारांतर चेति ।** तद्ध्यनुप्रासादि श्लिष्टतरमपि । काव्ये यद्यव्यभिचारितयैव तद्व्यवहारो गण्यते तदा तेन सहोपमादीना सकरससृष्टी स्यातामिति केवलतयैषा विषयो नावकल्पते । **तद्दिति**–स च स्फुटतरो रसादिरर्थ तथालङ्कारांतर मिति । नपुसकमनपुसकेनेति नपुसकैकशेष । अस्फुटश्च रसादिर्गुणीभूतव्यग्ये गृहीत इत्यस्फुटतरोत्र गृह्यते इति सस्पर्शपदेन ध्वनितम् । **मनो यिपकल्प** विषसदृशमित्यर्थ । न तु विषमेवेति । प्रकृत्यर्थसदृशोर्थं कल्पवादीना स्मरणात् । उपमाया एव हीदमुदाहरण न तु रूपकस्य । प्रत्ययादमुत समारोपाप्रतिपत्ते । सकलकरणपरविश्राम श्रीवितरण न सरसकाव्यस्य । दृश्यते अथवा श्रूयते सदृशमशाशमात्रेण ॥ सरसकाव्यस्य सदृशमिंद्रियाणा परनिर्वृतिप्रद नोपलभ्यते न वा श्रूयत इत्यर्थ । **असितेति**–अत्रोपमानो पमेययोरेकपदानुप्रवेश । पूर्वत्र वर्तते पृथक् निर्दिष्ट इति विशेषा पुनरुदाहरणम् । अत पुर इवाचरत्यत पुरीयति अधिकरणाच्चेति वक्तव्येमिति क्यच । क्यच्क्यङ्वाच्यमाचरणमत्र साधारणो धर्मं । विधवति विधुरिवाचरति सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विबित्याचारे इति क्विप् । मधुलुब्धान्तो परिभ्रमन्मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृक्ष भ्रमर भ्रमन प्राप्स्यसि ॥ यद्यपि तेन तुल्यमित्यादौ तुल्यादिपदानामुपमेय एव विश्रांति रित्युक्त तथापीह कुसुमेन सदृक्षमिति सदृक्षशब्दाभिधेयस्योत्कृष्टतरगुणत्वेनाप्राप्यता प्रतिपादनादुपमानत्व बलादायात तस्य च साक्षादनिर्देशादुपमानस्यैव लोप । **मृगनयनेति** । मृगनयने इव नयने यस्या । अत्र गुणद्योतकोपमान शब्दाना त्रयाणा लोप । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्यादिना हि प्रकरणेन यदुत्तरपद लुप्यते तत् कण्ठेकाल इत्यादाविव सर्वत्र प्रथमोत्पादितसमासस्यैव समाससनि योगेनोत्तरपदलोपविधानात् । तदानीं च तस्यैवोत्तरपदत्वात् । बहुव्रीहौ तु विहिते द्वितीय स्योत्तरपदत्वमिति कुत तस्योपमेयभूतस्य लोप । यदातु मृगशब्द एव लक्षणया मृगनयनवृत्तिस्तदा मृग एव नयने यस्या इत्युष्ट्रमुखवद्व्यधिकरणसमासस्यैव विषयो न त्वस्योपमा

समासस्येति नास्ति स्थानमुपमाया निर्लोपिन्या । अतएवोक्तं **यद्देति** । उपमेयेनोपमान धुराधिरूढेन करणात्मना उपमा उपमानस्योपमेयतापादना उपमेयोपमा । सशयस्तु ससदेहो यदि सशय्यमानस्य तद्वितरस्मादुत्तरकाल भेद प्रतिपादित स्यात् । न वा। शुद्धस्यैव तस्य विच्छित्त्या प्रतिपादितत्वात् । **अनपह्नुतेति** । अनयोरपह्नुतभेदत्वे अतिशयोक्तेर्भावात् । **आरोपितधर्म एव** तस्य प्रसिद्धतरत्वेनानुकूल्यात् । यस्य रणान्त पुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना । **सांगमिति** । न यत्र तस्यैव रूपणमपि तु तदगस्यापि । अगमत्रोपस्करणमात्र न स्वारंभकमेव लक्ष्याव्याप्तिप्रसगात् । रहासि रहस्यानि । दक्ष प्रजापति । भीमो भीम सेन । सन् यशोन्वय स एव सद्वश शोभनो वेणु । **एवमिति** यथा—विलसदमरना रीनेत्रनीलाब्जपण्डान्यधिवसति सदा य सयमाध कृतानि । न [illegible] ललितकलापे वर्तते यो मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रिय व ॥ तथाचोक्त-इद ते केनोक्तमित्यादि । **श्लिष्टे समाने** । लब्ध्वा तव बाहुस्पर्श यस्या स कोप्युल्लास । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न भवतु सा दुर्बला ननु सा ॥ साशब्दस्त्वत्र दौर्बल्यस्याविप्रतिपत्तिं व्यनक्ति । तत्सदृशीमित्यत्र वहतीत्य पेक्षणीयम् । यो लघु स पदमवाप्य पतेदिति सबध । शेखर शृगम् । राजशुक कश्चिदुत्कृ ष्टजातिशाली शुक । **मुखादिति** लोकप्रसिद्धम् । अत्र मुखमाकृति अपेक्षितक्रिय चैतदपादानम् । जात्या वेदयमेतच्छरीरादेतदल्पतरं जातमित्यर्थं । प्रतियातन सशोधनम् । **श्लेष** इति विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टता । **समासोक्तिरिति** समानविशेषणत्वम् । **सादृश्यमात्रमिति** । प्रतीयमानेनापि केनचित् धर्मेणानुगुण्यम् । पुस्त्व पुरुषस्य भाव । तस्येव चारकृत्य च अध पाताल निकृष्टा गतिश्च । प्रणयने याच्ञानिमित्तम् । न महानपि स्वल्पोपि । पुरुषोत्तमो विष्णु सत्पुरुषश्च । एष न शब्दश्लेषोभिधाया एकत्र नियमानियतत्वात् । नापि विशेष्यपदस्य श्लिष्टत्वे शब्दशक्तिमूल ध्वनिर्भगवद्वृत्तान्तस्यात्र वाच्यत्वात् । तस्य चाप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतार्थमुखेन यत्राप्रस्तुतो र्थो विशेष्यद्वारेणावगम्यते स तस्य ध्वनेर्विषय इत्युक्तम् । सत्पुरुषचरितमेवात्र वाच्य प्रस्तुत च तन्मुखेन चेतरार्थप्रतिपत्ति । तत शब्दशक्त्युद्भव एवायमिति चेत् । न । तस्य वाच्यत्वासभवात् । नह्युत्कृष्टतमस्यापि पुरुषस्य सत्यत एवास्ति शक्तिर्विश्वमभ्युद्धर्तुमा क्षिप्यमाणस्य [illegible] तस्य गुणवृत्त्या तद्वर्णनमविरुद्ध गुणभूतत्वादित्यप्रस्तुतप्रशसैवैषा । पादा रश्मय पादौ चरणौ । जडधामता शीतलतेजस्त्व मूर्खास्पदताच । अहो इति यद्यथ । कल्प प्रौढ । रसनाविपर्यय असत्यभाषित्वमपि । चापलमश्रोतव्यश्रवणमपि । मदो गर्वोपि । शून्यकरत्वमदातृत्वमपि । अन्यलटभत्वमपि अन्या कापि वर्तनच्छाया । सामा शके यदि वा श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥ श्यामा योषित् । रेखा मर्यादा । **एवमिति** यथा व्यतिरेके । तत्र हि एकस्य बहुभ्यो व्यतिरेकमाला । व्यतिरेकतो यथा हरवन विषमदृष्टिर्हरिवत्र विभो विधूतविततवृष । रविवन्न चातिदु सहकरतापितभू कदाचिदसीति ॥ **साधारणधर्मादीना** साधारणधर्माणामुपमानोपमेयानाम् । साधारणधर्माणा

प्रतिबिंबत्वेन नियतनिष्ठतया कथ साधारणधर्मतेति चेत् न वस्तुतो हि तेषा धर्माणामभेद इति साधारणता शब्दान्तरेण प्रतिपादितत्वात् तु प्रतिबिंबन इति नास्ति कश्चिद्विरोध । कृपणाना धन नागाना फणमणि केसराणि सिंहानाम् । कुलबालिकाना स्तना कुत स्पृश्यन्ते अमृतानाम् ॥ **श्लेषोपीति** । यद्यपि श्लेषोपकृतत्वे व्यतिरेकस्यागागिभावसंकरत्वं तथापीह विषये श्लेषे व्यतिरेक इत्येषा प्रसिद्धिर्न तु संकर इति । ततस्तदनुसरणार्थं एवैष प्रभेदो व्यतिरेकप्रकारतया व्यवस्थाप्यते । विषमादयश्च शब्दा श्लिष्टा इति अत परम् । अखण्डमण्डल श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपति । न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागत ॥ अत्र तुल्यार्थं यति कलाशब्द श्लिष्ट इति पाठ । ततो “ नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभ । भास्वतानेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जित ॥ अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्ट इति पाठ । तस्य च श्लिष्टत्व भास्वरत्वस्य समारोपात् रवित्वस्य प्रतिपादनात् । निषेध इवेति न तु निषेध एव । प्रधानस्य निषेधमुखेन विशेष एव तात्पर्यात् । अन्यत्र चोक्तम् । प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सयेति । अप्येहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यहमथवा । अविचारितकार्यारंभिणी म्रियता न भणिष्यामि ॥ तस्या फलमस्य काव्यस्य प्रकाशन कविना प्रतिपादन न तु भावनम् । कारणमन्तरेण कार्योत्पत्तेरसंभवात् । प्रसिद्धतरकारणानुपलब्धेस्तु कार्योत्पत्तिरन्यहेतुकेति निबध्यते । तावन्मात्रलक्षणत्वाद्विभावनाया । अस्याश्च न विरोधरूपत्वम् । विरोधे द्वयोरपि परस्पर बाधात् । अत्र तु कार्योत्पत्तिरेव कारणप्रतिषेधेन बाध्यमाना प्रतिभाति । न तु विपर्ययेणापि बाध । कारणप्रतिषेधस्य हि बाध प्रतिभासमानोपि अल्पापेक्ष प्रसिद्धोपपत्त्यपेक्षया दवीयसी न विभावना प्रयोजयति । भवतु वानापि सामान्येन परस्परं बाध । तथापि न विरोधरूपत्वम् । हेतुफलभावविशेषमाश्रित्य प्रवर्तनादस्या तदपवादत्वात् । **विशेषोक्तिरिति** । लक्षणारंभ प्रयोजयति–**निद्रेति** । अत्र चलनाभावस्य निमित्त मन्मथो नाथ । गुणानामित्यत्र सिद्धेपि हेतुना नियोगे सहेतुकोसौ न सिद्ध इति तत्सिद्धयेऽर्थान्तरन्यास । गर्नी धर्मण्यपुरालो त्यन्तमलीमस । पविर्वज्रम् । बल जव सैन्य च । धाराधर खङ्ग । अनुरज्यत इत्यनुराग शोणितकृत शोणत्वमपि । स्नेहो रुधिरार्द्रत्वमपि । जडयति शीतलयति व्यामोहयति च । कश्चिदिह प्रभेद श्लेषवशादेव समासादितस्वभाव श्लेषात्मक एव । तत श्लेषेण सहास्य संकरत्वशंका न कार्या भेदाभावात् । एवमन्यत्रापि परीक्ष्यम् । डिंभो बाल । तद्विषया स्वभावोक्ति यथा–धूलिधूसरतनवो राज्यस्थितिरचनाकल्पितैकनृपा । कृतमुखवाद्यविकारा क्रीडन्ति सुनिर्भरं डिंभा ॥ इति । द्राघयित्वा दीर्घीकृत्य । प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेश । प्रोथोऽश्वस्य मुखाग्र तुंड मुखम् । सह दिवसनिशाभिर्दीर्घा श्वासदंडा सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्वेजनशीलाया सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥ विप्रलंभो अलंकार इत्यनेन परिवृत्तिशब्दो क्रियामात्रमभिधत्त इति शंका निराकरोति । **धपुष्पाद्युपर्भावादिति** । अत्रानुमानसद्भावेपि न तेन सह वाक्यार्थीभ्रान्तिरपायो वा । **धपुष्पाद्युपर्भावादिति** । अत्रानुमानसद्भावेपि न तेन सह वाक्यार्थीभूतस्य हेतो संसृष्टिव्यवहार । उभयोरपि भिन्नदेशत्वाभावात् । अनुमानं तु हेतोरुत्थापक

तयोपकारकमिति भवत्यंगागिसकर । किंतु हेतुलक्षणमत्रास्तीत्येतावदभिसधाय हेतोरिदमुदाहृतम् । प्रणयिन्य अस्वस्था । **तद्देवेति**। परीयस्त्वादनुभावस्य तदाकारत यैव तस्योत्पत्ते । **अभिन्नेति**। निरंशस्य वस्तुनो भेदससर्गयोरभावात् । तौ हि विकल्प स्यैव व्यापार । ह्यभिन्नमपि वस्तु गौ शुक्लश्चल इति एव भिनत्ति । भिन्नमपि पदार्थजा तमय गौरयमपि गौरित्येव ससृजति । **तस्येहांगत्वादिति**–अगत्वेपि न रसवदलकार । अस्योदात्तस्य तदपवादत्वात् । **तस्मिन् हीति**। यद्यपि समाधेरपि वक्ष्यमाणस्य विषयं लक्षणमेतदास्कदयति तथापि समुचय इत्यन्वर्थसज्ञाविज्ञानादिहान्यस्य तुल्यकक्षतयै वोपादानमाश्रीयते न च तत्तत्रास्तीति भिन्न एवासौ । न **पृथगिति**। **रुद्रटोपि**–नैधान्य सदसतोयाग इति सद्योगादिना रूपातरेणामु पृथगलक्षयत् । **असता-मिति**–तत्र नवचय प्रभृते सत्यपि सत्त्वे सर्वेपामपि सत्त्वाख्यनमसत्त्वेनैव विरहिण्या भावितत्वात् । **तत्रेति**–तत्र शशिन शोभनत्व प्रकृतिसौंदर्यादशोभनत्व च धूसरत्वो पादानात् । एव चास्य सदसद्रूपस्य तादृशेनैव व्यापारेण योगादिह सदसद्योग । शशिनि धूसर इति च शोभनाशोभनत्वमुपदर्शितम् । **शल्ये शल्यान्तराणीति** शोभना शोभनस्य तादृशेनैव योग । कमलवनेषु तुषारो रूपविलासादिशालिनीषु जरा । रमणीष्वतिदुश्चरित धातुलक्ष्मीश्च नीचेषु ॥ इत्यत्रापि कमलवनस्यस्य तुषारस्य सदसतस्तादृश्यैव तरुणीनरया समुच्चय न तु कमलवनाना सतामसता तुषारेण तेषा तुल्यकक्षताविरहात् । **गुणाश्च क्रिये चेति**। अत्र गुणस्य क्रियायाश्च युगपदुपपत्तिमुदाहर्तुं पठनीयम् । कलुष च तवाहितेष्वकस्मात्सितपकेरुहसुदरश्रि चक्षु । पतित च महीपतीन्द्र तेषा वपुषि प्रस्फुटमापदा कटाक्षै ॥ इति । न **वाच्यमिति**। **रुद्रटेण** शुक्ल व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककालमेकस्मिन् । उपजायते देशे समुचय स्यात्तदन्योसाविति ॥ **क्रमेणेति** प्रतीकादनन्तर–श्रोणीबधस्त्यजति तनुता सेवते मध्यभाग । पद्भ्या मुक्तास्तर लगतय सश्रिता लोचनाभ्याम ॥ धत्ते वक्ष कुचसचिवतामद्वितीय तु वक्त्र तदगानाणा गुणविनिमय कल्पितो यौवनेन ॥ इति पाठ । आद्याधमेव श्लोकस्योदाहरणम् । ततेषा श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ॥ बिंबाधरे प्रियाणा निवेशित कुसुमबाणेन ॥ तेषा मधुराणा श्रीसहोदर रत्न कौस्तुभ । निवेशित चुबनैकसक्त कृतम् । पुन क्रमेणेत्या दिप्रतीकात्पर–मधुरमरुचिर वच खलाना अमृतमहो प्रथम पृथु व्यनक्ति । अथ कथयति मोहहेतुमतर्गतमिव हालहल विष तदेव ॥ तद्गेह नतभित्ति मदिरमिद लब्धावकाश दिव । सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनामा घटा ॥ स क्षुद्रो मुसलध्वनि कलमिद सगीतक योषितामाश्चर्यं दिवसै र्द्विजोयमियतीं भूमिं समारोपित ॥ अनेकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वान परिवृत्तिरिति पाठ । अचित आकृष्ट । न **दर्शितमिति**–**रुद्रटेन** तु दर्शितम् । **प्रकृतेति**। क्वचित्प्रकृतनिष्ठ साम्यं यथा–सदय बुभुजे महाभुज सहोसोद्वेगमियं व्रजेदिति । अचिरोपनता स मेदिनीं नवपाणिग्रहणा वधूमिव ॥ इति । समुचितोपमायाम् । क्वचिदप्रकृतनिष्ठ यथा कस्याचित्तुल्ययोगितायाम् । क्वचिच

तदुभयनिष्ठ यथापह्नुत्याम् । तत्रेह नास्ति प्रकृतस्यैव सद्भावात् । व्यासगो निरोधस्तस्मात् भगो भयम् । अवगत प्रतिपाद्येन ज्ञातम् । आर्यचरित शिष्टैरनुष्ठितम् । धिषणा प्रज्ञा । युवतिरेव कामस्यास्त्र आयुधम् । **वैचित्र्याभावात् इति ।** गौणे ह्युपचारे सादृश्यप्रत्ययाद्वैचित्र्य न तु शुद्धे तद्विपर्ययात् । **कोमलेति ।** यद्यप्यव्यभिचरितयैव विकाशादीना नैरन्तर्येण जननमिहोपचारप्रयोजनव्यग्य तदसुदरमपि गुणीभूत व्यग्यनिबन्धन भवतीति च प्रतिपादितमेव तथाप्यलकारचिंताया प्रक्रान्तत्वात् तदपह्नुत्यैवावधारणगर्भमिदमभिहितमत एव तन्मयतयेवोक्तम् । **समाम्नासिपुरिति उद्भटाद्यः** प्रत्यपादयन्निति ज्ञानार्थ । हसाना सरोभि श्री सार्यते सारीक्रियते अथ सरसा हसी अन्योन्यमेवैते आत्मान केवल गरयन्ति गुरुकुर्वन्ति ॥ वाणिजक हस्तिदन्ता कुतोस्माक व्याघ्रकृत्तयश्च । यावद्विलुलितालकमुखी गृहे परिष्वस्ते विलसति स्नुषा ॥ का विषमा दैवगति –किं लब्ध यत्नतो गुणग्राही । किं सौख्य सुकलत्र किं दुग्राह्य खलो लोक ॥ **अतिशयेनेति ।** अतिशय कारणस्य कारणान्तरतो विलक्षणता यस्यैव मणस्तस्यैव वेदना भणति तज्जनोलीकम् । दन्तक्षत कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥ उदीर्णमुद्गतम् । कुकूल तुषाग्नि । सिंहिकासुत सिंहो राहुश्च । अत्र न परं शशेनात्मरक्षा समासादिता यावदेव स्वयमेवाधिगतमहाबाध स्वाश्रयबाधेनाश्रयणक्रियाध्वसात् । **विपुलेति ।** अत्र हीनेन गुरुकार्यं कृतमिति विषमत्वम् । एवमधिकेपि य स्वल्पमपि प्रयोजन न विदधाति तदपि विषम यथा–किं ददातु किमधातु भर्तव्यमरणाकुल । उदारमतिरात्मोपि जगन्नितयमात्रके ॥ इति । **माति** वर्तते । अनेनाश्रयस्य महीयस्त्वमुक्तमन्यथा मानस्यासभवात् । **सवधीति ।** सवधि वक्त्र तेनेंदो सवध समत्वात् । **अपांगेति ।** अत्रागमेन मदोदयस्य न धर्मसाम्यादैकात्म्यमतिशयाय विवक्षितमिति त्वनासादितत्स्वभावमिद वस्तुत एव बलीयस्त्वात् तस्य तिरोधानहेतु । सामान्ये तु यदैकात्म्य तदसदेव प्रस्तुततिरोधानयातिशयोक्तया विवक्षितमिति सिद्धोस्य ततो व्यतिरेक । **दृष्ट इति ।** दृशिरत्रोपलब्धिमात्रवचन । स्मारिता इति घटादिपु पठितस्य स्मरतेर्मित्त्वेपि मिता ह्रस्व इति न ह्रस्व तद्विधौ वेत्यस्यानुवृत्तस्य व्यवस्थितविभाषात्वात् । करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । सस्मृतपाचजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् । **अनयैव रीत्येति ।** अनेन बहुप्रकार वैचित्र्यमस्य दर्शितम् । तेनोपमानस्योपमेयतानुकल्प्यतामात्रप्रतिपादनमपि प्रतीपम् । यथा वदनमिद समर्मिदो सुदरमपि ते कियच्चिर न भवेत् । मलिनाश्च कपोले लोचनसलिले हि कज्जलवदिति ॥ गुण प्रधानगुण शुक्लादिको धर्म । **अपरित्यक्तेति ।** तद्गुणादस्य विशेष दर्शयति । तत्रैरस्य गुणपरिहारात् । **प्रतीतेश्चेति ।** न हि मातमभात भवतीति । सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णो सा च श्रवणयो । अस्मादृशीना सुदर अवकाश कुत्र पापानाम् ॥ गङ्गाम्भस्त अरुण । करीरमकुर । धवलोसि यद्यपि सुदर तथापि त्वया मम रंजित हृदयम् । रागभृतेपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोसि ॥ धवल कामुकोपि रंजित जनिताभिषगमपि ।

राग प्रसक्तिरपि । अत्र पूर्वार्धे विरोधो न तूत्तरत्र भिन्नाधारतयैव रक्ता रक्तत्वयो प्रतीते । **किंचेति** । स्फीततमेपि गुणो गुणान्तरसंपर्केण किंचिदन्यथात्वं गतो दृष्ट । यदा तु न गच्छति तदाप्यतद्गुण इति प्रकारान्तराश्रयणम् । **अंगेत्यभीष्टामन्त्रणे** । सैवेनान्यादृशी या न चीयत इत्यध्याहृतेन यदा समन्वय । **यथासंभवमिति** । न सर्वेषामेव लक्षितानामपि तु केषांचित् । तत्रापि तेषां मध्ये क्वचिद्द्वयो क्वचित्त्रिचतुराणामिति यथा योगम् । सन्देहेथ विषयभेदेन त्रिरूपाया अपि संसृष्टेश्चैकरूपत्वेति प्राग्युक्तमभिधान न विरुध्यते नैरपेक्ष्यलक्षणस्य रूपस्याभिन्नत्वात् । संकरस्तु स्वरूपेणैव नानात्वेनावभासत इति युक्तस्तत्र निरूपतया व्यवहार । स नास्त्यत्र ग्रामे य एता सर्वत. प्रसरत्प्रत्यूषाम् । तरुणाना हृदयलुंठिं परिष्वष्कमाना निवारयति ॥ न विश्रान्तिजुष अविश्रान्तिजुष । ताटंक कर्णाभरणभेद । तुलाकोटिर्नूपुरम् । **लूनायामिति**–लूञ् छेदने । छिन्नायामित्यर्थ । गुंजा रक्तिका । करा रश्मय करश्च पाणि । वैराग्य लौहित्यापगम विषयवैतृष्ण्य च । **पूर्ववदिति** । तथाह्यत्रोपमा श्लेषस्योत्थापकतयोपकारिणी । श्लेषोपि तथैव । रूपकोत्प्रेक्षयो तैस्तु समस्तै साक्षात्सपर्संर्ग न यथासंभवमुपमोपकृतता तदुपकृततया एव तस्या सचेतसा प्रचुर चमत्कृतिहेतुत्वात् । **मुख्येपीति** । उपमापक्षे कलके उपचार एवेति । न च सदाश्रयणं युक्तम् । तस्यागतिकगतित्वात् । **अतिपातिनो** जवेन व्रजन्त सारावाः सशब्दा नदा यत्र तादृशीयं तटी भ्राजते । अभिहतो दानवानां रास सिंहनादो येनेति शम्भो संबोधनम्। सा चेयं गजसहति यूथमतिपाति विशेषेण परित्रायते । अविरतेन सततेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वन दयते रक्षति । यदा देङ् रक्षणे । अवन वा रक्षण ददाति या । **परस्परापेक्षे** इति इतरेतरविवेकेन द्वयोरिह वृत्तेरसंभवात् । अपेक्षैव च परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभाव तद्वशेन तयोर्विदग्धाना चेतसि परं चमत्करणात् । द्वितीय संकर इति न त्वनिश्चयाख्य पृथगलंकार । समुच्चयेन समुच्चयद्योतिना च शब्देन । यथा गभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छाय । तथा किं विधिना सरसपानीय सरसवाणीकश्च जलनिधिर्न कृत ॥ तह इति तथेत्यस्यार्थे निपात । आशा दिश आस्थाश्च तमस्तिमिर मोहश्च । **दीपकमिति**–ययेकस्य प्रकृतत्वमपरस्य चाप्रकृतत्वम् । **तुल्ययोगितेति** । यदि द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमप्राकरणिकत्वं वा । **अभिधीयत** इति । यद्यपि साधकत्वं बाधकत्वं चोभयमस्यास्ति तथापि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाद्बाधकत्वेनैवास्य व्यपदेशो न्याय्यो बाधकस्य बलीयस्त्वेनोत्कटतया प्रतीते । प्राधान्यात् रूपक प्रति च बाधक यत्तदेवोपमाविषयमिह साधकत्वं पर्यवस्यति प्रकरणान्तराभावात् । **स्पष्टेति** । यद्यपि सांगमिदं रूपकमखिलवाक्यव्यापि तथापि प्रत्यवयवं रूपकस्य सद्भावात्तया व्यपदेश इत्येकं पदानुप्रवेशोस्य न विरुध्यते । **तत्प्रभेदेति** । तस्य प्रभेदा त्रय प्रकारा तेषां भेदा तत्तदलंकारयोगेनावान्तरविशेषा उत्प्रेक्षावयवादय । **विशिष्टस्येति** । यत्राश्रयस्य नित्यता नास्ति नित्यत्वेपि तस्य न तस्यान्वयव्यतिरेकौ निबंधन

नित्यस्य व्यतिरेकाभावात् । **रमणमदिरं** रतिवेश्म् । रमणस्य प्रेयसो मदिरमिति तु व्याख्यायाम**कारण**मित्यसगत स्यात् । सदम्भा सत्रभ । ये च दम्भेन सह वर्तन्ते । पात प्रवाह **एकतरस्येति** । यदि तु विपरिणामेन लिंगवचसो परस्याभिसवध तदाभ्या सलक्षणो वाक्यभेद स्यात् । एव चाव्यवधानेन प्रकृताया न प्रतीयते । असदृश इति क्यतत्वादेकवचनान्त लिंग क्विबन्तत्वाद्बहुवचनान्त च । मधुरतया भृतो धृत ता च बिभ्रति । दधत इति दध धारणे इत्यस्य च दधातेश्च यथाक्रममात्मनेपदैकवचनबहुवचनरूपम् । मकर मज्जन स्नान घुश्न च । स्फुरनशुकस्यान्तो यस्या स्फुरद्भि अशुभिश्च कान्ता । मकर केतन काम समुद्रश्च । **उच्चारितमिति** । शब्दत प्रादुर्भूत यथा प्रत्यमेस्यन्न विविक्त कान्तत्वादि । **केवलस्येति** असमासस्थस्य । समासत्वेसौ योग्यताद्यपि प्रतिपादयति । करा पाणयोपि । ताप खेदोपि । मान परिमाणमभिमानश्च । चिरयायिदिनो दीर्घाहो निदाघ । व्यक्तेर्लिंगस्य विशेष पुस्त्व स्त्रीत्व च । नायकनायिकत्तयेति नायकश्च नायिकाचे त्येकशेष । भास्वन्तौ करौ दीप्यमानौ पाणी भास्वतश्च करा घृणय । अस्वाप दुर्लभ यत्फल तत्र लुब्धानामीहित प्रददाति । स्वापस्य फले विश्रातो यो न लुब्ध तत्र हित प्रददाति च । **न कपते** न बिभेतीत्यर्थ । **अन्येपीति** । तद्यथा विरोधस्यासभव यथा । या घर्मभासस्तनयापि शीतलै स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनै । कृष्णापि शुद्धेरधिक विधात्रुभि विहन्तुमहासि जलै पटीयसी ॥ इति । अत्र घर्मभासस्तनयात्वादीना शीतलत्वादीना च धर्माणा भिन्नाधारतया विरोध उक्त स च न समवतीत्येकाश्रयतयैव तस्यो पपत्ते अन्यथातिप्रसग स्यात् । यद्यपि च तस्या सरितो जलाना च तात्त्विकमेकत्व तथापि शब्दसमर्पितमेषा नानात्वमनुभूयते । अय च विरोध शब्द एवेष्यते । तथा च तेषा भिन्ना श्रयतया तदवस्थस्य एव तस्यासभवात् स चाभिहितवाच्यत्व एव पर्यवस्यति । एकाश्रयतया विवक्षिताना तेषाममुना वाक्येनाभिधानादिति । **इतीति** । विदुषा ध्वनिकृत्प्रभृतीना [illegible] एवैष मार्गे स्वसिद्धान्तस्तत्तत्प्रथगतत्वेन पृथक् पृथगवस्थितोप्येकरूपतया प्रतिभाति तत्र सघटना एव निमित्तम् । विक्षिप्तस्य सुखावबोधार्थमेकत्र समहण या सघटना तद्वशादेवैकान्तताप्रतिभासात् । एतेन च महामतीना प्रसरणहेतुरेष प्रयो प्रथकृतानेन कथमप्यसमासत्वात् परेण च पूरितावशेषत्वाद्विखण्डोप्यखण्डतया यदवभासते तत्र सघटनैव साध्वी हेतु । न हि सुघटि तस्य संदिग्धत्वं कदाचिल्लक्ष्यत इत्यर्थशक्त्या ध्वन्यते ॥ **इति काव्यप्रकाशसकेते दशम उल्लासः ॥ समाप्तश्चाय काव्यप्रकाशसकेत. ॥ कृती राजानकरुचकस्य ॥ इति समाप्त काव्यप्रकाशसकेतम् ॥**

APPENDIX—B

बालचित्तानुरञ्जनी of नरहरि सरस्वतीतीर्थ

॥ दशम उल्लासः ॥

अथ शाब्दानलङ्कारानुक्त्वा आर्थान्वक्तुमुपक्रमत इत्युल्लासयो सगतिमाह–**अर्थेति**। नतु किं–सवधि तत्रापि अनेकालङ्कारबीजभूतत्वात्पूर्वमुपमालङ्कारलक्षणमिति भाव । ननु किमेतत्साधर्म्यमित्यपेक्षायामाह–**उपमानेति**। एवकारव्यावर्त्यमाह–**नेति**। साधर्म्यस्वभावादेव उपमानोपमेयभावयो सिद्धत्वादुपमानोपमेययो साधर्म्यमुपमेत्यर्थ । साधर्म्यस्य अनेकविषयत्वात् भेदग्रहणमतिरिच्यत इत्याशङ्क्याह–**भेदेति**। विभागमाह–**पूर्णेति**। उपमान उपमेय साधारणो धर्म उपमाप्रतिपादका इवादयश्चेति चतुर्णां कथोक्तौ पूर्णोपमा । तेषा एकद्व्यादे शास्त्रीये स्वारसिके वा लोपे लुप्तोपमेत्यर्थ । पूर्णाया पुनरपि द्वैविध्यमाह–**साग्रिमेति**। ननु यथेववादिशब्दाना तुल्यादिशब्दाना च उपमानविशेषणत्वस्य अविशिष्टत्वादिय श्रौती इयमार्थीति व्यवस्था कथमित्याशङ्क्याह–**यथेति**। यथेववादिशब्दानमौभयिकसबधप्रत्यायकत्वे दृष्टान्तमाह–**षष्ठीयदिति**। यथा राज्ञ पुरुष इति राज्ञि तिष्ठती षष्ठी पुरुषमप्याक्षिपती तदुभयनिष्ठ सबध समर्पयति एव यथेववादयोपि । यथा च तत्र शब्दशक्तेर्महिमा न पर्यनुयोगमर्हतीति एवमत्रापीत्यर्थ । एव वाक्ये श्रौतीमभिधाय तद्धितेपि ता योजयति **तथैवेति**। यथा इवप्रयोगे वाक्ये श्रौती उपमा तथैव इवार्थे तत्र तस्येवेत्यनेन सूत्रेण विहितस्य वतिप्रत्ययस्य तद्धितस्य उपादानेऽविशेषात् श्रौती उपमेत्यथ । तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी प्रतिपादयितुमाह–**तेनेति**। तुल्यादिशब्दाना तेन तुल्यमित्यादौ उपमेय एव विश्रान्ति तत्तुल्यमस्येत्यादौ उपमान एव इद तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि विश्रान्तिरिति सबध । इवादीनामेकत्र श्रूयमाणत्वेपि न तत्रैव विश्रान्ति किं तु प्रतियोगिगतसबधाभिधाने । तुल्यादीना न तथा किं तु तुल्यत्वनिर्वाहाय साम्यमपेक्षणीयमित्यार्थी उपमेत्यर्थ । एव तद्धितेऽप्यार्थीमाह **तद्वदिति**। स्थितावित्यत्र आर्थीत्यनुषज्यते । समासे श्रौतीमाह–**इवेनेति**। अत्र आर्था प्रसिद्धा। तथा च वाक्यगा समासगा तद्धितगा चेति श्रौती त्रेधा । एवमार्थ्यपि त्रेधेति पूर्णा षड्विधा भवति । तत्र वाक्ये श्रौतीमुदाहरति–**चकितेति**। चकितहरिणलोललोचनायास्तस्या नायिकाया क्रुधि कोपे सति तरुणारुणवत् तारा निर्मला हारिणी कान्तिर्यस्य तत् इदमानन सरोज च सममिति नायक समद विधत्ते । अत्र समशब्दप्रयोगाद्वाक्य एवार्थी उपमा । समासे श्रौतीमुदाहरति–**अत्यायतैरिति**। शौरि कृष्ण चतुर्भिर्भुजैरिव यो राजा अत्यायतै उद्धताना नियमकारिभि दिव्यै प्रभाभि अनपायमयै लक्ष्मीविलासस्थानै चतुर्भिरुपायै सामादिभि सदा भुवन बभार।

अत्र भुजैरिवेति समासे श्रौती उपमा । विभक्त्यलोप इत्यनेन विशेषणविशेष्यभावस बधक्षमत्वस्य ज्ञापितत्वात् । समासे आर्थीमुदाहरति—**अवितर्येति** । हे क्षितीश्वर सफलमनोरथमार्गप्रतिद्धिषु गुणगरिम्णा गीता श्री यस्य । कल्पवृक्षसदृश स प्रसिद्धो भवान्कस्य नाभिलषणीय अपि तु सर्वस्य (अपि) । अत्र सुरतरुसदृश, इति समासे आर्थी उपमा । तद्धिते श्रौतीमार्थी च उदाहरति—**गांभीर्येति** । तस्य राज्ञो गाभीर्यगरिमा गगा भुजंगवत् समुद्रवत् । सग्रामे निदाघावरत्नवत् ग्रीष्मकालतरणिवत् दुरालोक । अत्र गगा भुजगवदिति श्रौती तद्धितगा । अवररत्नवदित्यत्रार्थी तद्धितगा । नन्वेतत्पूर्वापरग्रथविरुद्ध यदुत पचमादौ व्यग्यस्योदाहृतमेव इदानीमलकारस्य उदाह्रियते । येन व्यजनाभिधयोरलका र्यालकारयो व्यापार्यव्यापारयो ध्वनिवाच्यालकारस्योथ स्पष्टो विरोधश्चमत्कारस्थान ध्वनिना गुणीभूतव्यग्येन वा प्रयुज्यते । तदधीनत्वादुक्तिवैचित्र्यस्य तल्लक्षणत्वाचालकाराणामित्या शक्याह—**स्वाधीनेति** । **वैचित्र्य चेति** । उक्तिवैचित्र्यमलकार इति निश्चयात् । तदुक्त "रसस्याग विभावाद्या साक्षान्निष्पादकत्वत । तद्वैचित्र्योक्तवपुषोलकारास्तु तदाश्रया" इति । **ध्वनीति** शृगारादिरसापेक्षया । **गुणीभूतव्यग्येति** अवातरवस्तुध्वन्यपेक्षया । **न खलु इति** । निरलकारे व्यग्ये तस्य व्यग्यत्वादेव चारुता। निर्व्यग्ये चालकारे चारुत्व नास्ति। रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र षष्ठ्य विभूषणम् । मृतायामेणशावाक्ष्या किं फल हारसपदेत्युक्तत्वात् । अत्र तु व्यग्यालकार युगलमलकारातराले व्यग्योल्लेखात् न चारुत्वप्रतीक्षा । यावदुक्तिद्वारा वाच्यवैचित्र्यहृदयालकार स्यास्फुरणात् । नन्वन रसादिलक्षणो व्यग्य किमसत्कल्प नेत्याह—**रसेति** । सर्वनाव्य-भिचारि सर्वकाव्यार्थानुवृत्तम् । अलकारातर चेत्यनेन दृष्टात उत्थाप्यते । यथा बहुलकारे काव्ये कस्यचिदलकारस्योद्रेक एव व्यग्यालकारोभयशालिनि अलकारस्योद्रेक इत्यर्थ । तस्मात केवल एतद्व्यग्ये यावदलकारे समानपातायेपि क्वचित्कस्यचिदुद्रिक्ततया विवक्षा यामन्यस्मिन्नन्यस्यानौल्वण्यात् । तर्हि तादृग्व्यग्यप्रयुक्तोप्यस्ति चमत्कार इत्यत्राह—**अगण यित्वेति** । अगणनमुपेक्षा न त्वनवधानम् । व्यग्यस्याप्यत्र सद्भावात् उदाहृता इति सामान्येन उल्लासार्थं सिद्धप्राय इत्याशयेनोक्तम् । ननु व्यग्यरहिता उदाह्रियतामलकारा येन विषयविवेक इत्यत आह—**तद्रहितत्वेनेति** । विषयविभागमात्रलोभात् उदाह्रियमाण न चमत्काराय । यथा गौरिव गवय इत्युपमा, खलेवाली द्विज (४ । यूप) इति रूपक, स्थाणु पुरुषो वेति सदेह , नेद रजतमित्यपहुति , पीनो दिवा न भुक्ते इति पर्यायोक्ति , समुद्र (४ । ▪) कुडिकेत्यतिशयोक्ति , अद्रिरग्निमानित्यनुमान, आयतौ टिप्पितावित यथासख्य, पुत्रेण सहागत पितेति सहोक्ति , श्वेतो धावतीति श्लेष इत्यादावित्यर्थ । यद्यपि पचमादावव्यग्य चित्रमि त्युक्त तथापि स्वाधीनभर्तृकेत्यादौ विद्यमानमपि व्यग्य उपेक्ष्य उदाहृत इति न पूर्वोत्तर विरोध इति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न शकनीयमित्युपसहरति—**इतीति** । एव पूर्णोपमा मभिधाय लुप्तोपमा विभजते—**तद्वदिति** । तद्वत् पूर्णोपमावत् । वाक्यगा समासगा तद्धितगा च । तत्र श्रौतार्थभेदेन द्वैविध्यम् । तद्धिते (आर्थी) न सभवतीति पचप्रकारेत्याह—**तद्धित इति**। आदिशब्देन देश्यदेशीयवद्बोग्राह्या । वाक्ये श्रौतीमुदाहरति—**धन्यस्येति** । हे चेत ,

धन्यस्य अनन्यसामान्यो य सौजन्योत्कर्षं तेन शाल्ते तस्य राज्ञ अमृतं यथा अमृतवन्मधुरं सत्यं वच करणीयम्। अत्र माधुर्यस्य साधारणधर्मस्य लोपे यथाश्रुत्या धौतत्वम्। वाक्ये आर्थीमुदाहरति-**आरूढकरवालेति**। असौ प्रभु सपराये युद्धे आरूढकरवाल धेमन् शत्रुसेनया दृष्ट सन् कृतान्तेन यमेन सम। कृतान्तेन सम इत्यत्र शौर्यादि साधारणधर्मस्यानुपादानाल्लुप्तोपमा। तथा कृतान्तेन सम इत्यत्र प्रभुरूपे उपमेय एव सदृशत्वलक्षणस्यार्थस्य श्रुत्या विश्रान्तिरिति समसद्भावात् आर्थी। न च करवालारूढि समानधर्म इति वाच्यम्। यमस्य दण्डधारणेन करवालानुगतत्वाभावात्। समासे थौतामुदाहरति-**करवाल इति**। हे सखे, तस्य प्रकृतस्य आचार करवाल (इव?) दारु अमृतोपमा मनो विपक्षस्य तदेतत् चेत्सि यदि जीवसि। तत्समीपावस्थाने तव जीवनमेव दुर्लभमिति भाव। अत्र करवाल इवाचार इत्यत्र इवशब्दयोगे नित्यसमासे इवश्रुत्या धौतत्वम्। अमृतोपमेति समासे आर्थी। विपक्षस्येति तद्धिते आर्थी। वाक्ये समासे च उपमितिकरणस्यानुपादाने धौती नास्तीत्याह-**उपमानेति**। यथेववादिशब्दाना तदर्थं विहितस्य वतेश्च उपमानोपादानमन्तरेण प्रयोगाभावात् धौती न सभवति। आर्थ्यैवेति भाव। वाक्यगामुदाहरति-**सअलेति**। सरसकाव्यस्य सरसकाव्यस्य सअलकरणपरलीसामसिरिविअरण सकलकरणपरमविश्रामश्रीवितरण सरिसिअ सदृश वस्तु असासमेत्तेण अशाशमानेण ण दीसइ न दृश्यते अहवा अथवा ण सुम्मइ न श्रूयते। सरसकाव्यमेवैवविधं नान्यदित्यर्थ। अत्र उपमानस्य कस्यचिद्विशिष्टस्यानुपादानाद्वाक्ये आर्थी उपमा। एतदेव समासगोदाहरणत्वेनोदाहार्यमित्याह **कव्वस्सेति**। कव्वस्सेत्यत्र कव्वस्समिति पाठे आर्थ्येव समासगा। नन्वस्मिन् पादे सरिसिअमित्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादित्यत आह-**णूणमिति**। सरिसिअमिति पद दूरीकृत्य णूणपदप्रयोगात्र दोष इत्यर्थ। अपरा पदप्रकारामाह-**धादेरिति**। श इव इत्याद्युपमाद्योतकस्य लोपे सा आर्थी उपमा समासे। उपमानादाचारे अधिकरणाच्चेति कर्माधिकरणयोर्विहिते क्यचि। कर्तु क्यङ् सलोपश्चेति कर्तरि विहिते क्यङि। उपमाने कर्मणि च चकारात्कर्तरि चेति कर्मकर्त्रोर्विहिते णमुलि चेति पट् प्रकारा भवन्तीति श्लोक व्याचष्टे-**धादेरिति**। समास उदाहरति-**तत इति**। तत कुमुदप्रकाशकेन कामिनी कपोलवत्पाण्डुवर्णेन नेत्रानन्दकरेण चन्द्रेण एन्द्री दिक् अलङ्कृता। अत्र कामिनीगण्डपाण्डुनेत्यत्र उपमाद्योतकइवशब्दलोपात् समासगा आर्थी उपमा। तत्रैवोदाहरणान्तरमाह-**असितेति**। प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽस्य एवविध आसीत् कृष्णसर्पवत् भीषणखड्गपत्र ग्रहणहिकया उत्कण्ठया आहित स्थापित चित्ते तूर्णचार शीघ्रगमन यस्य स रोमाञ्चितशरीर उद्धता कपोलकान्तिर्यस्य स। अत्र असितभुजगभीषणासिपत्र इत्यत्र इवशब्दलोपात् समासगा आर्थी उपमा। कर्माधिकरणयो क्यचि कर्तरि क्यङि चार्थीमुदाहरति-**पौरमिति**। अयं पौरजन सुतीयति सुतमिवाचरति। कर्मणि क्यच्। विचित्रचरित्रेण प्रसिद्ध असौ सग्रामे अत पुरीयति अत पुर इवाचरति। अधिकरणे क्यच्। सपत्नसेना सग्रामे खड्गहस्तस्य तस्य ललितानि विलोक्य नारीयते नारीव आचरति। कर्तरि क्यङ्। कर्मणि कर्तरि च णमुलि आर्थीमुदाहरति-**मृध**

इति । परे शत्रव त राजान युद्धे ग्रीष्मर्तुसूर्यमिव पश्यति । दर्शमिति कर्मणि णमुल् । स राजा पुन पार्थ अर्जुन इव सचरति अत्र कर्तरि णमुल् । उभयत्र क्यचादिषु यथाविध्यनु प्रयोग इत्यनुप्रयोग । पुनरपि द्वैविध्य पद्यांशमुपादाय व्याकरोति–**एतद्द्विति** । क्विप्-ना समासगाचेति आर्थी द्विधेत्यर्थ । तत्र धर्मलोपे क्विप्गामुदाहरति–**सवितेति** । सविता सूर्य, विधुवति चद्र इवाचरति चद्रोपि सवितरति सवितेवाचरति । तथा यामिन्यो दिनति दिनानी वाचरति दिनानि च यामिनयति यामिन्य इवाचरति । कस्मिन्सति । मनसि सुखदु खवशीकृते सति । अत्र सर्वत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विप् वा वक्तव्य इति आचारे क्विप् । अत्र शीतलत्वादिरो न समानधर्म न च द्योतक इति द्विलोप(क) । ननु आचारे क्विपो विधाना-दाचाररूपस्य समानधर्मस्य सद्भावात्कथ धर्मलोप इत्युच्यते इति चेन्नैवम् । लुप्तप्रत्यया प्रकृति प्रत्ययार्थमपि यद्यपि ब्रूते तथापि वाचकप्रत्ययलोपाद्धान्यलोप इत्युच्यते । यद्वा प्रकृतिव्यतिरिक्तस्य धर्मवाचकस्याप्रयोगाद्धर्मलोप इत्युच्यते इत्यदोष । वादिलोपे समास गामुदाहरति **परिपथीति** । परिपथिना शत्रूणा मनोराज्यशतैरपि दुरतिक्रम युद्धप्रवृत्त असौ राजश्रेष्ठ राजते । अत्र राजा कुजर इव राजत इति उपमित व्याघ्रादिभि सामान्या प्रयोग इति समास । अत्र इवलोपे समासगा । अपमानासहत्वादिसाधर्म्यात् । पुनरपि द्वैविध्य प्रतिपादयति **धर्मेति** । वृत्तौ समासे । दृश्यते आर्थीति शेष । धर्मलोपवती उपमानस्य लोपवती चेति द्विविधा इत्यथ । धमलोपे उपमानलोपे च समासे उदाहरणमाह-**कुडुलेति** । पुष्पोपचये भ्रमरमालोक्य कस्यचिदुक्ति । भ्रमन्मरिष्यसि कटकफलितानि केतकीवनानि मालतीकुसुमसदृश भ्रमर भ्रमन प्राप्स्यसि । अत्र मालतीत्यादि-समासे सौरभादिधर्मस्य तदुपमानस्य अन्यस्योत्कृष्टतरस्य चाऽदर्शने आर्थी उपमा । समासोदाहरणमेव पाठातरे वाक्योदाहरण स्यादित्याह **कुसुमेन सममिति** । प्रकारातरप्रतिपादक पद्यांशमुपादाय अप्रसिद्ध व्याकरोति–**कयचीति** । व्यजने(के?)-वादेर्द्योतकस्य उपमेयस्य च लोपे आर्थी उपमेत्यर्थ । तामुदाहरति–**अरा-तीति** । शत्रुपराक्रमदर्शनेन विकसनशीले लोचने यस्य । कृपाणेन उदग्रौ दोर्दण्डौ यस्य । स राजा सहस्रायुधीयति सहस्रार्जुन कार्तवीर्यार्जुनमिव आत्मान आचरति । उपमानादाचार इति वा क्यच् । वादयो न सति । उपमेय आत्मापि नास्ति । आचारो नाम साधारणो धर्मास्ति इति आर्थी उपमेयाह–**अत्रेति** । उपमानसाधारणधर्मवादीनां लोपे समासगा आर्थीति प्रकारातरमाह–**त्रिलोपेति** । तामुदाहरति–**तरुणिमनीति** । तरुणत्वविषये कृतमदरोत्कन यस्या । रतिविलासे स्वीकृत विभ्रमो यस्या । कामशरै दूरीकृत तारतम्य यस्या । मृगनयना काना मुनेमन हरति । ननु मृगनयनेत्यत्र अवयवावयविनोरभेदविवक्षया यदा मृग एव नयनतया रूपयते तदा रूपकानुगुण समासा-न्तरमिति कथमिदं त्रिलोपेत्याशङ्क्याह–**अत्रेति** । उपमानलोपमानवाचिनी पूर्वपदे यस्य तस्य बहुव्रीहि उत्तरपदस्य च लोप इति येषां पक्ष तेषां मते मृगस्य नयने इव नयने यस्या इति विग्रह । तत्र नयने इव विशाले इति उपमानेवशब्दविशालशब्दानां लोप इति

निरोपा उपमेत्यर्थः । अन्येषां मते निरोपा माभूदित्यत्र तात्पर्यम् । केचिदाय-शलिव इत्युपमेयसाधारणधर्मवाचकलोपे निरोपवतीमुपमामुदाहरति तन्मतं दर्शयितुमाह **–क्रूरस्येति** । अय शलेनान्विच्छतीत्यत्राथ अय शूलदशाजिनीभ्या ठक् । अर्थार्जनोपायरूपस्य क्रूराचारस्य उपमेयस्य अय शूललक्षणेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानादतिशयोक्तिरलंकार । ननु क्रूराचारस्योपमेयस्य तैक्ष्ण्यलक्षणस्य धर्मस्य चाक्षुषे लोपे इति **चिरंतनविवक्षिता** निरोपवती उपमेत्यर्थ । उक्तमुपमाप्रपञ्चं संकल्य्य दर्शयति–**एवमिति** । धर्मलोपे पञ्च उपमानानुपादाने वाक्यगा समासगा चेति द्वे इति सप्त । वाद्येलोपे समासे कर्मक्यचि आधारक्यचि क्यङि कर्तृणमुलि कर्मणमुलि चेति पञ्च । इति षोडश । धर्मवाद्योर्लोपे क्विपा समासगा चेति द्वे इति पञ्चदश । धर्मोपमानयोर्लोपे समासगा वाक्यगा चेति सप्तदश । क्यचि वाद्युपमेयलोपे एकेत्यष्टादश । निरोपे च समासगा एकेति एकोनविंशतिर्लुप्ताभेदा । पूर्णाभेदा षडिति पंचविंशतिरुपमाभेदा इत्यर्थ । मालोपमा दर्शयति–**अनेयति** । अनीहया राजश्रीरिव दैन्येन मनस्वितेव हिमागमेन पद्मिनीव सा कामिनी विषादेन मम्लौ । अत्र सर्वत्र म्लानिलक्षणो धर्मो न भिद्यत इत्यभिन्न इति । धर्मभेदे मालोपमामुदाहरति–**ज्योत्स्नेति** । नितम्बिनी नारी चन्द्रिकेव नयनानन्दभूता । सुरेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्ट सर्वलोको यया । अत्र नयनानन्दकरत्वमदकारणत्वादिधर्म प्रत्येकं भिद्यत इत्याह–**भिन्ने वा तस्मिन्निति** । साधारणे धर्मे । मालोपमाया लक्षणमाह–**एकस्येति** । एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमेयोपादाने मालोपमेत्यर्थ । धर्मभेदे रशनोपमाया लक्षणमाह–**यथोत्तरमिति** । पूर्वपूर्वस्यैव उपमेयभूतस्योत्तरोत्तरस्याया उपमानतया उपादाने पूर्ववत् मालोपमावत् अभिन्नधर्मत्वे रशनोपमा भवतीत्यर्थ । तामुदाहरति **अनवरतेति** । हे राजन् अनवरतपरकरवितरण सुवर्णदानं तत्र ये जलबिन्दव तैर्भृतो य कर तेन तोषिता अर्थिततिर्येन तस्य तव भणतिरिव मति मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला । अत्र वैमल्य सर्वत्र समानो धर्म । धर्मभेदेन चैनामुदाहरति–**मतिरिवेति** । तस्य नृपस्य मतिरिव मधुरा मूर्ति मूर्तिरिव प्रभावचिता सभा सभेव जयश्री परेषा जेतु शक्या न । अत्र प्रत्येकं माधुर्यादिको धर्मो भिद्यते । धारिराया इत्यादिका न लक्षितेत्याह **इत्यादिकेति** । किमिति न लक्षितेत्यत आह–**एवमिधेति** । दंडिभोजादिभिर्यासां अपरिमितस्य वैचित्र्यस्य प्रकाशयितुमशक्यत्वादित्यर्थ । तर्हि कथं न न्यूनत्वदोषस्तेत्यत्राह–**उक्तभेदेति** । सामान्यलक्षणेन गोडीकाराधिति भाव । एवमुपमालंकारं लक्षयित्वा अनन्वयालंकारं लक्षयति–**उपमानेति** । एकस्यैवेति उक्ताया उपमाया व्यपोह । एकवाक्यग इति वक्ष्यमाणाया उपमेयोपमाया व्यावृत्ति । व्याचष्टे–**उपमेति** । तथा चोक्त 'यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता । असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयमिति' । उदाहरति–**न केवलमिति** । नितान्तधवलेति रैव निर्विलो केवलं निर्विलीव ■ भाति चासर विश्वमायुध धाम तस्य स्पर्श नृत्य तस्य यागा निशाभूता ते प्रसिद्धा तस्या निगमा सद्विग्गमा इव भाति । निर्विनी निर्विनीव सद्विग्गमास्तद्विगमा इवेति एकस्यैव द्वितीयसदृशासम्भवनिवारणम् चमत्कारातिशयस्वबोधनमुभयथा विवक्षा

यतो न विरुद्धधर्माशका। श्रौतश्चायमनन्वय । गगन गगनाकार सागर सागरोपम इत्यादौ द्रष्टव्य ।उपमेयोपमा लक्षयति-**विपर्यास** इत्यादि। तयोरित्यस्य व्याख्यान-**उपमेति**। विपर्यास इत्यस्य व्याख्यान **परिवृत्तिरिति**। अनन्वयत्वस्य व्यावृत्त्यर्थमाह-**अर्थातिति**। महत्या सज्ञाया फलमाह-**इतरेति**। अथाहु 'अन्योन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता। उपमेयोपमामाहुस्ता पक्षान्तरहानिगामिति । साधारणधर्मोपादाने वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च द्विप्रकारेयम्। तत्राद्यामुदाहरति-**कमलेति**। हे राजन् यस्य तव मति कमला लक्ष्मीरिव सापि कमला मतिरिव भाति विभा कांति तनुरिव तनुर्विभेव भाति। धृति धरणीव धरणी धृतिरिव सतत विभाति यत। द्वितीयोदाहरण यथा-सच्छायाभोजवदना स च्छायवदनाबुजो। वाप्योंगना इवाभाति यत्र वाप्यगना इव इति। उत्प्रेक्षा लक्ष्यति-**सभावनमित्यादि**। सभावन अध्यवसाय अभिमान तर्क ऊह उत्प्रेक्षेति नार्थातरम्। प्रकृतस्य उपमेयस्य असतो ये धर्मा गुणक्रियारूपास्तेषा प्रत्येक भावाभावाभ्या सभावनयोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षा । सा च मन्ये प्रभृतिना घोत्यते । तथा चोक्त मन्ये शके ध्रुव प्रायो नूनमित्येवमादिभि । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृश । सा च वाच्या इवादिभि प्रदर्श्यते । प्रतीयमानायां पुनरिवाद्यनुपयोग । सा च जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसायत्वेन चतुर्धा । प्रत्येक विधिनिषेधाध्यवसायरूपतयाष्टधा । भेदाष्टकस्य च प्रत्येकनिमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडश। तेषा च निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्या ३२ भेदा । तेषु च प्रत्येक हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षारूपत्वे (भेदा) षण्णवति वाच्योत्प्रेक्षाया । प्रतीयमानाया अपि भेदा ज्ञातव्या । इति दिग्मात्रम् उदाहरति-**उन्मेषमिति**। हे ललिततनु सुदरि कमलशोभा इति हर्षात् ते पादयो लभेति मन्ये । इतीति किम्। जातिवैरी य चद्र रात्रौ मम उन्मेष न सहते, तस्य इदो सौदर्यदर्प इदीवरदलदृशा अनया प्रसभ शांति नीत । अत्र पादशोभाया उपमेयभूताया उपमानभूतपद्मसौंदर्यात्मना सभावनम्। सौदर्य च गुण । तत्र हर्षादित्युक्तो गुण एव निमित्तम्। क्रियामुदाहरति-**लिंपतीति**। अत्र तमोविषयतया लेपन नभोवर्षण च उत्प्रेक्ष्यत इत्याह-**व्यापनादीति**। आद्यस्य श्लक्ष्णता द्वितीयस्य नीलिमाधिक्यं गुणो निमित्तम्। एवं जात्युत्प्रेक्षादिरुदाहर्तव्यम्। सदेहालकारं लक्षयति-**स सदेहस्त्विति**। भेदो व्यावर्तको धर्म तत्सहितस्तद्रहितश्चेति द्विविध इत्यर्थ । आद्यमुदाहरति-**अयमिति**। अय सूर्य किं स सूर्य खलु सप्तभि तुरगैरेव । एकेनाश्वेन युक्त्त्वात्सूर्यो न भवतीत्यर्थ । तर्हि कृशानु किम्। एष कृशानु सदा दिशो नियत न प्रसरति। सर्वदिक्प्रसरणशीलत्वादयं अग्निर्न भवतीत्यर्थ तर्हि साम्प्रतम् किम्। असौ यम महिषवाहन । महिषवाहनत्वाभावादयं यमोपि न भवति । इति प्रतिभट युद्धे त्वां चिरं समालोक्य विकल्पान् सशयान् कुर्वंति । अत्र वर्णनीयस्य मार्तंडादीना च सशये सति साश्वकसप्तत्वादिर्भेद उत्कृष्यते। कविप्रतिभोत्थापितसशयग्रहणात् स्थाणुर्वापुरुषोवेत्यादिसारतिकसंशयस्यानलकारतेति द्रष्टव्यम् । भेदोक्ताविन्यत्र विवक्षितमर्थमाह-**भेदोक्तावित्ति** । आद्यतयो सशयग्रहण मध्ये निश्चय इत्येव कोटि । आदिमध्ययो सशय अते च निश्चय

इत्यन्या । तदुभयमपि विवक्षितमित्यर्थ । निश्चयातमुदाहरति-**यथेति** । हे हरिणाक्षि एतत् इंदु किं कलङ्क च । कलङ्काभावाच्चन्द्रो न भवतीत्यर्थ । सरसिज किं उदर कुत्र गत । उदकाभावात सरसिजम् । स्मितानि मनोहराणि सविलासानि वचनानि तै परत पश्चात् मुखमिति निश्चितम् । अत्र कलङ्कादिको भेदको धर्म । पर्यन्ते मुखमिति निश्चितमित्युक्तत्वान्निश्चयातत्व च । रुद्रटेनोक्तोयं विभाग कस्मादुद्भटेनोपेक्षित इत्यत आह-**किंत्विति** । व्यज्यमानव्यतिरेकादुच्यमाने निश्चये कश्चमत्कारातिशय इत्युद्भटाभिप्राय इति यावत् । भेदकधर्मानुक्तावुदाहरति-**तदिति** । अस्या सृष्टिविधौ कान्तिप्रदश्चन्द्रो नु । शृङ्गारैकरस स्वय मदनो नु । पुष्पाकरो मासो नु । वेदाभ्यासजड विषयव्यावृत्तकौतूहल- पुराणो मुनि इद मनोहरं रूप कथं नु निर्मातु प्रभवेत् । न प्रभवेदित्यर्थ । अत्र नायिकारूपस्रष्टौ प्रकृतत्व चन्द्रस्य मन्मथस्य मधुमासस्य वेति सदेहे भेदको न कश्चिदुक्त । वेदाभ्यासजडत्वादिस्तु चन्द्रमदनमधुमासेभ्य प्रसिद्धब्रह्मणो वैलक्षण्यम् । न पुनरेतेषामन्योन्यमिति भ्रमितव्यम् । अतश्च सशयावस्थैवात चारुतामुत्पादयति । इतरथा नायिकारूपवर्णने कान्तिप्रभा(द १)त्वादेरनुगमविपर्यासापत्ते । रूपकालङ्कारं लक्षयति-**तद्रूपकमिति** । नन्वपह्नुत्यलङ्कारे अतिव्याप्तिरित्यत आह-**अतीति** । मुख चन्द्र इति सहप्रयुज्यमानयोरनपह्नुतभेदयो साम्योत्कर्षात् अभेदो रूपकमिति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थ । एतन्निरवयव सावयव परपरित चेति त्रिधा । आद्य केवल मालालङ्कार चेति द्विधा । द्वितीय च समस्तवस्तुविषय एकदेशविवर्तीति द्विधैव । तृतीय च श्लिष्टभिन्नशब्द- निबन्धनत्वेन द्विविध सत् केवलं मालालंकार चेति चतुर्विधम् । तदेवमष्टावेतद्भेदा । तत्र द्वितीये आद्यभेदप्रतिपादक भेदमुपादाय व्याकरोति-**समस्तेति** । समस्तवस्तुविषय रूपकमिति भेद (१० । शेष) । द्विवचनस्याप्यणीरार्थत्वाद्बहुवचनमविवक्षितम् । तेन आरोपितौ आरोपिता इति च द्रष्टव्य इत्याह-**आरोपिता इति** । उदाहरति-**यथेति** । ज्योत्स्नैव भस्म तच्छुभ्रधवलतारका एवास्थीनि तानि बिभ्रती अन्तर्धानव्यसनाङ्कुरसा । मुद्राशब्द प्रशसार्थं । चन्द्रमुदैव कपाल तस्मिन् लाञ्छन व्याजेन न्यस्तम् । परिमलशब्द प्रशसार्थं । सिद्धाञ्जनपरिमल दधती इव रात्रिरेव कापालिकी योगिनी द्वीपाद् द्वीपान्तर भ्रमति । अत्र आरोप्यमाणा भस्मादय आरोपविषया ज्योत्स्नादय लाञ्छनच्छलेनेत्य पह्नुतेर्विद्यमानत्वात्कथमनेनोदाहरणमित्यत आह-**अत्रेति** । ननु ज्योत्स्ना भस्मेवेत्युपमीयते उत ज्योत्स्नैव भस्मेति निरूप्यते । व्याघ्रादित्वेन वा मयूरव्यसकादित्वेन वा समास उभयोरप्याकृतिगणत्वादिति सदेहसकर न शुद्ध रूपकमिति अत आह-**अंतर्धानेति** । अन्तर्धानरसिकत्व चेतनधर्मत्वात्कापालिक्यामेव मुख्य न रात्रौ । रात्राविवेत्युपमासदेहाभावान शङ्का कार्येति निगमयति-**तदिति** । अथवा पाठान्तराश्रयेण सर्वत्र रूपकेणैव निर्वाह कार्य इत्याह-**अथवेति** । द्वितीये द्वितीयभेदोपपादक सूत्रमुपादाय व्याकरोति-**यौला इति** । आरोप्यमाण । एकदेशे वर्तनात् । उदाहरति- रिउसेणा रिपुसेना । रणतेउरे रणान्तःपुरे । मङ्गलमरअ मङ्गलाम्लता करे कृणतस्स

कुर्वंत । जस्स यस्य । रससमुहीवि रससामुख्येपि । सहसा परमुही पराङ्मुखी होइ भवति । अत्र सर्वविषयत्वप्रतीतिरेकदेशवर्तित्वं कथमित्यत आह–**अत्रेति** । सभामात पुररूपणेन नायिकात्वप्रतिनायिकात्वप्रतीतेरेकदेशवर्तित्वमित्यर्थ । इतोपि विभाग वक्तुकाम उक्तमेकत्र सकलयति–**सांगमिति** । व्याकरोति–**उक्तमिति** । द्विभेद समस्तवस्तुविषयैकदेशवर्तिरूपम् । निरवयवमाह–**निरंगं त्विति** । अगविकल तावत् शुद्ध तदुदाहरति–**कुरंगीति** । अहो सखि यत् इय गीतध्वनिषु कुरगीव अगानि स्तिमितयति यच्च सखीश्रुतमपि कातोदत सखीं पुन प्रश्नयति । प्रश्नवत करोति । चिन्मतोर्लुगितिमतुपो लुक् । क्तपूर्वोक्ट इति न्यायेन द्वितीया । यच्च अनिद्र यथा भवति तथा अत स्वपिति तत् तस्मात्कारणात् अस्या हृदि अभिनवा प्रेमैव लतिका ता प्रेमलतिका सेक्तु मनसिज प्रवृत्त इति वेद्मि । अत्र लतिकालक्षण अवयवी निरूपितो नत्वन्यत्किमपि विशेषणमुक्तमिति निरवयवमिद रूपकम् । आद्यस्य द्वितीय भेदमाह–**मालेति** । यद्यपि कारिकाकारेण मालोपमा पृथङ्नोक्ता तथापि कारिकाद्वयोरेककर्तृकतया अभेदविवक्षया उक्त पूर्ववदिति । उदाहरति–**सौदर्येति** । सौदर्यस्य तरगिणी नदी । तरगिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गम धाते कार्मणकर्म । नर्मरहसामुल्लासनामासभू । विद्या वक्रगिराम् । विधे अनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया । पचशिलीमुखस्य बाणा । ललनाचूडामणि सा प्रिया वर्तत इत्यर्थ । अत्रैकस्या प्रियाया तरगिणीत्वादयो बहव आरोप्यते । [अत्र मुखाद्यवयवानिरूपणानिरवय(व)त्वम् ।] तृतीयस्य लक्षणमाह–**नियतेति** । नियत व्यवस्थितमारोपणमुपायो यस्यारोपस्य एवविध परस्य उत्तरस्य य आरोप तत्परपरित, तद्द्विविध वाचके श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा । तत्राद्यमुदाहरति–**विद्वन्मानसेति** । विद्वन्मानसहस वैरिकमलासकोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकार-वैश्वानर । सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो । प्राग्भाव पूर्वभाव । वरवीर वैरिंच वत्सरशत उच्चै राज्य क्रिया । अत्र मानसमेव चित्तमेव सरोविशेष इत्यारोपो हसारोपे निमित्तम् । एवमुत्तरत्रापि वैरिणा कमलाया लक्ष्म्या सकोच एव पद्माना असकोच तत्र सूर्य । दुर्गाणा नगराणाममार्गण लिब्धत्वमेव दुर्गाया देव्या अन्वेषण तत्र महेश । समिता युद्धाना स्वीकार एव समिधा ईधनाना स्वीकार तत्र वह्नि । सत्ये वचने प्रीतिरेव सत्या गौर्य्या अप्रीति तद्विधान दक्षप्रजापते । विजयस्य युद्धोत्कर्षस्य प्राग्भाव प्रथमिकत्वमेव विजयात् अर्जुनात्पूर्वभवत्व तादृश । ननूभयालकारोय श्लिष्टपरपरित नाम । कथमयमर्थालकारेषु गण्यते इत्यत आह–**यद्यपीति** । मानसशब्दस्य पर्याये निक्षिप्ते न भवत्येव रूपकप्रतीतिरिति शब्दालकारता हसशब्दस्य पर्यायेपि क्षिप्ते भवति रूपकमित्यर्थालकारता । अत शब्दार्थालकाररूपमिद रूपक स्यादुभयालकार इत्यत्र कथन उचित न भवति यद्यपि तथापि प्रसिध्द्यनुरोधादत्रोक्तमिति भाव । अथ न केनचिदेतत्परंपरितसदकमुक्तमित्यत आह–**एकदेशेति** । अन्यै-रुद्रटादिभिरेकदेशविवर्तीत्येतदभिधीयते । द्वितीयं प्रकारमुदाहरति–**भेदभाजीति** । हे राजन् जय एव कुजर तस्य आलान गजबधनस्थानम् । विपदेव वारिधि तस्य द्वयदी सेतु । दरवार एव चडमहा सूर्य तस्य पूर्वाद्रि । श्रिय लालोपधानम् । समाम एवामृतसागर

तस्य प्रमथनमेव क्रीडाविधिः तस्मिन्मन्दरः । वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः राजति । (जय एव कुञ्जरः) ननु मानसशब्दवत् एकशब्दोऽत्र उभयार्थोऽस्तीति भेदभाक्त्वम् । लीलोपधानमित्यत्र उपधानपदे श्लिष्टोऽवाचकः इत्यनन्तरोक्तमेव रूपकमत्र ननु यदिदं प्रस्तुतश्रियो वनितात्वमपि निरूप्यत इत्याह—**अत्रेति** । श्लिष्टमालारूपकमुदाहरति—**अलौकिकेति** । हे देव अलौकिकश्वासौ महाश्वासावालोकश्च ज्ञानं तेन प्रकाशितं जगत्त्रयं येन । सद्वंशस्य मुक्तारत्नं भवान् कैर्न स्तूयते । सर्वैः स्तूयत इत्यर्थः । अत्र वंशोऽन्वय एव वेणुः तस्य मुक्तारत्नमिति श्लेषः । कुलस्य वेणुत्वारोपः वर्णनीयस्य मुक्तामणित्वारोपे निमित्तम् । अश्लिष्टमालारूपकमुदाहरति—**निरवधीति** । अनिवर्तितः कौतुकप्रपञ्चो येन एवंविधं यस्य स्थितं स्थितिः निरवधि निराश्रयं च । इह प्रथमः कूर्ममूर्तिः चतुर्दशलोका एव वलयं तासां कन्दः, स भवान् जयति । आदिकूर्मठस्य कन्दत्वे लोकानां धारीत्वं हेतुः । वाचकश्चात्र न श्लिष्टः । मालाप्रस्तावात् रशनामुदाहरति—**किसलयेति** । मदनं लतानां किसलयकरैः कामिनीकरकमलैः कमलिनीनां कमलमुखैः योषितां मुखेन्दुभिः जगतां सन्धि मनो जयति । किसलयान्येव कराः कराः एव कमलानि कमलान्येव मुखानि मुखान्येव इन्दवः इति सर्वेषां परस्परसंघटनाद्रशना । कारिकायामेवंविधस्य लक्षणं किमिति नोक्तमित्यत आह—**नेति** । उक्तिकस्य वैचित्र्यस्याभावात् एवंविधं न लक्षितमित्यर्थः । अपह्नुतिं लक्षयति—**प्रकृतमिति** । प्रकृतस्य उपमेयतायाः । अन्यत् उपमानम् । निषेधशब्दार्थमाह—उपमेयमसत्यं कृत्वेति । अपह्नुतिर्द्विधा अपह्नवपूर्वं आरोपः आरोपपूर्वापह्नवः छलादिशब्दप्रयोगश्चेति । तत्राद्यमुदाहरति । हे शैलतनये पार्वति । परिणतकान्तेः धवस्य वपुषि प्रागल्भ्यं अवाप्त अयं कलङ्को न विलसति । विगलदमृतस्यन्दशिशिरे अमुष्य उरसि गाढं रतिश्रान्ता यामिनीकामिनी शेते इति मन्ये । अत्र वाक्यद्वयेन चन्द्रमसः कलङ्क मुख्यया निषेधवृत्त्या मिथ्यात्वेनावस्थाप्य तत्प्रतिवस्तुभूता हृदयाधिशायिनी निशीथिनी नितम्बिनी सत्यतया अवस्थाप्यते । अथ चापह्नवपूर्वं आरोपः । पूर्वोऽपह्नवो यथा—विरसदमरनारीनेत्रनीलाब्जखण्डान्यधिवसति सदा यः संयमाधः कृतानि । न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः—इति । अत्र स्कन्देनाधः क्रियमाणानि नाकनितम्बिनीनेत्रनीलोत्पलानि न पुनरौपवाह्यबर्हिबर्हाणि इति आरोपोत्तरकालोऽपह्नवः । नकारश्रवणान्निषेधस्य मुख्यत्वम् । छलादिप्रयोग उदाहरति—**ददतेति** । हे सखि प्रियविरहकृशो अस्मिन् रागिलोके स्मरस्य कियदेतत् वैरं पश्य । ददतेति दुःखे । सधाट्टि । उपवनेषु ये रसालाः तेषु उद्भासिनो ये मधुकराः तद्व्याजेन कामेन प्रतियामं कालकूटं उद्दीपितम् । अत्र छलप्रयोगस्य निषेधपर्यवसायितामाह—**न सम्भृतानीति** । एकवाक्यं च स्पष्टम् । प्रतीतिरिति । नाभिधेति यावत् । वैचित्र्यान्तरप्रदर्शनाय पुनरुदाहरति—**अमुष्मिन्निति** । शिवदग्धः कामः कुरङ्गाक्ष्याः पृथुस्तनभागे अमुष्मिन् लावण्यामृतसरसि नूनं निपतितः । यस्य नाभ्रस्य अङ्गारकणाः अत्यभिपितुम् नाभिमध्ये रोमावलिव्याजेषु इयं धूमस्य शिखा परिणमति । अत्र प्रकृतस्य तारुण्याभिधायिशब्दाभिधानेऽपह्नव इति पूर्वस्मात् विशेषः । अथ श्लेषं लक्षयति—**श्लेष इति** । एकस्यार्थ-

स्योक्तौ सामान्यसिद्धाया सयोगादिव्यवस्थापकाभावात् उच्चैरनियन्त्रणात् अनेकस्यार्थस्याभिधान अभिधासामर्थ्यं आर्थोपश्लेष इति व्याकरोति—**एकार्थेति** प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति मतमाश्रित्य शाब्दश्लेष उक्त । अय तु एकस्यैव शब्दस्य बह्वर्थत्वमस्तीति मतमाश्रित्योच्यते इति भेद । उदाहरति—**उदयमिति** । विभाना कान्तीना अधिपो राजा उदय समृद्धिं श्रयते प्राप्नोति । दिक् अन्यायमार्गस्तस्य मालिन्य निराकुरुते । निद्रामुद्रां आलस्यस्य प्रकर्ष निधन नाश प्रापयति । क्रिया धर्मक्रिया प्रवर्तयति । स्वैरा अनीतिकारिण । तेपामाचारप्रसूते कर्तन छेदन रचयति । लसत्तेज पुञ्जो विभाति विभाकर सूर्य । अय पक्ष स्पष्ट । नन्वेकस्य शब्दस्य अर्थद्वयवाचकत्व कथमित्याशङ्क्य आह–**अत्रेति** । प्रकरणादेर्नियामकस्याभावात् उभयोर्वाच्यत्वमुचितमिति भाव । समासोक्तिं लक्षयति–**परोक्तिरिति** । श्लिष्टै समानैर्भेदकैर्विशेषणै परस्य अप्रस्तुतस्योक्ति प्रतिपादन समासोक्तिरित्यर्थ । व्याकरोति–**प्रकृतेति** । विशेष्यस्य उपमेयस्य । उदाहरति–**लहीति** । हे राजन् तुह तव । बाहुफंस बाहुस्पर्शम् । लहिऊण लब्ध्वा । जीये यस्या । स रोऽप्युल्लास । सा जयलच्छी जयलक्ष्मी । तुह तव । विरहे । ण होज्जु न भवेत् । सा दुर्बला ननु । बाहुस्पर्शेन पाणिपीडनेन वा दुर्बला निष्प्रभा कृशा च इत्येतानि विशेषणानि कान्तया समानानि । जयलक्ष्मीति विशेष्य तु न सममित्याह–**अत्रेति** । निदर्शनालङ्कारलक्षक सूत्रमुपादाय व्याकरोति–**निदर्शनेति** । उपमाया पर्यवसित सन् स्वार्थनिर्वाहक असभवद्वस्तुसबन्ध निदर्शनालङ्कार । उदाहरति–**क्व सूर्येति** । अत्र वाक्ययो अनुपपद्यमान एव सम्बन्ध । उपमाया पर्यवसितत्वात् उडुपेन सागरतरणमिवेत्ययमर्थो लभ्यते इत्याह–**अत्रेति** । उदाहरणान्तरमाह–**यथेति** । पितनोर्ध्वरश्मिरत्नावहिमरुचौ उदयति सति हिमधाम्नि चास्त याति सति अय गिरि विलम्बितघटाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीला वहति । अत्र वारणेन्द्रलीला पर्वत कथ वहतीति अनुपपद्यमान एव सबन्ध इति उपमाया पर्यवसानमाह–**अत्रेति** । मालारूपा निदर्शनामुदाहरति–**दोर्भ्यामिति** । भो देव यस्तव गुणान् गदितुमुद्यममादधाति एष पुरुष दोर्भ्यां तरङ्गवतीभुजङ्ग तितीर्षति । करेण हरिणाङ्कबिम्बमादातुमिच्छति । मेरु लिलङ्घयिषति । अत्रापि तत्र तत्रानुपपद्यमान एव सबध इति उपमापर्यवसितत्वान्निदर्शनमालायोगान्मालानिदर्शनालङ्कार इत्यर्थ । सभवद्वस्तुसबन्धानिदर्शनमाह–**स्वस्येति** । व्याकरोति–**क्रिययैवेति** । अवगम्यत इति यत् सा निदर्शनेति सबध । उदाहरति–**उन्नतमिति** । यो लघु पुरुष स उन्नते पदमवाप्य हेलयैव पतेदिति ब्रुवन् पर्वताग्रगत पाषाणकण वायुना कंपित सन् चारु अध पतति । पततीति या पतनक्रिया सा स्व तस्य हेतुलाघवे सति उन्नतपदप्राप्ति तयोरन्वय अर्थ पदमवाप्य यो लघु स पतेदिति विधिक्रियैव बुद्धयाम्यास्य इत्याह–**अत्रेति** । ध्रुवमिति (१ स) तत्त्वाननप्रयोगोऽस्ति यत्तुर्जय । इत्यत्र इव सता लोके पतन्तीति उपमाविधानात । उक्तं च–अभवन्वस्तुसबन्धो भवन्या यत्र कल्पयेत् । उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा निदर्शना–इति । अप्रस्तुतप्रशसालङ्कारं लक्षयति–**अप्रस्तुतेति** । व्याकरोति–**अप्रकरणिकस्येति** । अस्या प्रथम पञ्चधा विभागमाह–**कार्य इति** । कार्ये प्रस्तुते तदन्यस्य

कारणस्य वच । निमित्ते प्रस्तुते तदन्यस्य कार्यस्य । सामान्ये प्रस्तुते तदन्यस्य विशेषस्य वच । विशेषे प्रस्तुते तदन्यस्य सामान्यस्य वच । तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य तत्तुल्यस्य वच इति पंचधा विभाग इत्यर्थ । आद्यमुदाहरति–याता इति। हे मुदरी देशान्तरगता पुरुषा पुन किं न मिलन्ति। अत मत्कृते त्वया चिंता न कार्या। सुतरा कृशासि। स्वभावत एव त्व कृशा चिंतया तु सुतरा कृशा भविष्यसि । अतो मुच चिंतामित्यर्थ । एव सखाप्ये मयि कथयति सति श्यामधरतारकेण निपतत्पोताश्रुणा चक्षुषा मा दृष्ट्वा तया नायिकया हसितेन भाविमरणोत्साह सूचित । यदि मां त्यक्त्वा यास्यसि (गमिष्यसि) तदाह मरिष्य इति सूचितमित्यर्थ । प्रश्नद्वारा कार्यप्रस्तावे प्रस्थानस्य निर्णीतत्वात्कारण मरणोपक्रमसूचनाहस्यमभिहितमित्यर्थ । द्वितीयमु दाहरति–राजन्निति । राजन् राजसुता मा न पाठयति । देव्योपि तूष्णीं स्थिता । हे कुब्जे मा भोजय । कुमारसचिवै अद्यापि किं इत्थं न भुज्यते । इत्थं तवारिभवने पंजरा- दप्यगैर्मुक्त राजशुक शून्यवलभौ चित्रस्थानवगोस्य एकैक आभाषते । शत्रुपलायनरूपकारणे प्रस्तुते पञ्जरशुकवृत्तातलक्षणं कार्यमुक्तमित्याह–अत्रेति । तृतीयमुदाहरति–एतदिति । तस्य पुरुषस्य एतल्लिखमाश्चर्य यत्स जड मुग्धान् वाक्यानेनैव कमलिनीपत्रे धारिणं कण मुक्तामणिरित्यमंस्त । अस्मात् अन्यदपि शृणु । शनै आदीयमाने तत्र अगुल्यग्रलघुक्रियया प्रविलयिनि सति अय मणि इ उड्डीय गत इति अत सुधा अनुदिन न निद्राति । अत्र जडाना स्वल्पेपि महत्त्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते मुक्ताभ्रान्तिमत्त्वलक्षणे विशेष उक्त इत्याह–अत्रेति । चतुर्थमुदाहरति । विष्णुना नरकासुरे हते कोपि तन्मंत्री कंचन नरकासुरसुहृद प्रतीदमाह । य वैरनियातनेन सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जन करोति स एव पूज्य स पुमान् स एव नीतिमान् । तस्य सुजीवित स श्रियो भाजनम् । विशेषे वक्तव्ये सामान्यमुक्तमित्याह–अत्रेति । पंचमस्य श्रैविध्यमाह–तुल्य इति । आद्यमुदाहरति– पुंस्त्वेति । अयं पुरुष यदि पुंस्त्वादपि प्रविचलेत् यदि अधोपि यायात् यदि प्रणयने याचने सति महानपि न स्यात् लघुरपि स्यादित्यर्थ । तदपि तथापि विश्वमुद्धरन् । केनापि पुरुषश्रेष्ठेन इति ईदृशी इयं दिक् प्रकटिता । कृष्णपक्षे पौरुषत् प्रचलन् अर्धरस्त्रीरूपधरे दैत्यावलंबनात् आदिकमठयाकारेण अधोयान बलियाचनोपक्रमे वामनत्वम् । विधाभ्युद्धरणे वराहादिना पृथिव्याद्यभ्युज्जीवनम् । अत्र कस्मिंश्चित्पुरुषे प्रस्तुत तत्तुल्यस्वभावस्य भगवत परमपुरुषस्य प्रशसा श्लेषेण गृह्यते । विशाखे पुरुषोत्तमत्वदपि श्लेषेण श्लेष । द्वितीयमुदाहरति– येनेति । [illegible] चंद्र या अभ्युदितेन शाति गमितास्ति तत्र रात्रौ ते त्वया प्रतिकूलमेव युज्यते । तस्यैव पादप्रह पुनर्न युज्यते । पादप्रह चरणोपसंग्रह किरणप्रहो न । यदि श्रीणैनेदृक्दृष्टा [illegible] गमनं मनागपि किं न रुद्धत इत्यय । [illegible] [illegible] भवतो जडधामता स्फुटमेव निष्पद्यते । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible] भवति । यथा पूर्वोक्तस्य पुरुषोत्तमस्य । तृतीयमुदाहरति आदायेति । रीता मुखेभ्य परित वार धादाय भवन दुर्जन [illegible] तावत् ।

वारि क्षारीकृत वडवानले हुत च पातालकुक्षिमध्ये विनिवेशितम्। आयव्ययकारिणि पुरुषे प्रस्तुते तत्सदृश समुद्रो वर्ण्यते। एव सादृश्यमानरूपामुपमामुदाहृत्य वाच्यस्य सभवासभवा- नुदाहरिष्यन् सभव तावदाह–**इय चेति**। वाच्ये सभवति प्रतीयमानस्यार्थस्यानध्यारोपेण अध्यारोपानपेक्षयेत्यर्थ । जलाच्छादितभुवनविस्तारपातालमध्यस्य समुद्रस्य लघनेमि यद् हि लोके पोतसाधना बहव पुरुष क्रमन्ते प्रवर्तन्ते। आहो उत दैवात् एष कथमपि रिक्तो भवेत् तदानीं अस्य अवटकुहरालोकनेपि को नाम समर्थ स्यात्। अधृष्यस्यापि प्रभो वरं पूर्णत्वमेव। रिक्तत्व महतोनर्थायेति तात्पर्यम्। अत्र वाच्ये समुद्रे सर्वाप्युक्तरूपा प्रक्रिया सगच्छते। वाच्यस्यासभवस्थानमुदाहरति–**क्वचिदिति**। भो वस्त्व कथयामि दैवहतक मा शाखोटक विद्धि। वैराग्यादिव वदसि। साधु ज्ञात इदम्। कस्मात्। कथ्यते। अत्र वामेन वटोस्ति। अध्वगजन सर्वात्मना त सेवते। मार्गस्थितस्यापि मे परोपकारकरणे छायापि न। अत्र अचेतनेन सह प्रश्नोत्तरयोरसभवाद्वाच्यस्यासभव। सभवासभवमुदाहरति–**क्वचिदिति**। अपूर्वे रसनाविपर्ययो जिह्वापरिवृत्ति तस्य विधि प्रकार। तस्य गजस्य कर्णयोश्चापल चपलता। सा दृष्टि विस्मृता स्वपरयो दिक् यया। अथवा भूयसा उक्तेन किम्। हे भ्रात भ्रमर सर्वं विस्मृतवानसि। अत शून्यकर सप्रत्युद्धार वारणो गज अद्यापि त्वया निषेव्यसे इति यत् एष प्रह आग्रह क। अन्यत्र रसनाविपर्यय पैशुन्यम्। कर्णचापल कर्णजापोपजापशुश्रूषा। मद दर्प। वारयतीति वारणो निषेधक। अत शून्यकर रिक्तहस्त। अत्र असभवतमशमाह–**अत्रेति**। रसनाविपर्यासादेरध्यारोपशरणत्वाद्वाच्यत्वा सभवेन हेतुर्न भवतीत्यर्थ। सभवतमशमाह–**कर्णेति**। कर्णचापलरूपो हेतुरनध्यारोपित। तत्र वाच्य सभवतीति यावत्। प्रसगात्सभवतीत्यशे अनौचित्यलेशमुद्गिरयति–**मद** इति। मदविस्मृतेत्यादि विरुद्धमित्याकूतम्। उक्तवैपरीत्येन भ्रमरसेवने तस्य निमित्तत्वात्। इदानीमतिशयोक्त्यलकार लक्षयति–**निगीर्येति**। अत्र पचधा बधच्छाया। भेदे अभेद अभेदे भेद सबधे असबध असबधे सबध कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेति। तत्र निगीर्येत्यादिना प्रथमो लक्ष्यते। प्रस्तुतस्येत्यादिना द्वितीय। तृतीयो यद्यर्थोक्तावित्यनेन चतुर्थो लक्ष्यते। कार्यकारणयोरित्यादिना पचम। तत्राद्य प्रकार व्याक- रोति–**उपमानेति**। प्रकृतस्य तदन्येन उपमानेन विषयिणा सर्वग्तिस्य विषयरूपतया अध्यवसान एका अतिशयोक्तिरित्यर्थ। तामुदाहरति–**कमलमिति**। स्त्री वर्ण्यते। अनभ्रि कमल कमले च कुवलये नीलोत्पले तानि कमलकुवलयानि कनकलतिकाया सा च कनकलतिका मृदुसुभगा इतीय उत्पातपरपरा का। अत्र मुखादीना कमलादिभिर्भेदेपि अभेदाध्यवसाय इत्याह–**अत्रेति**। द्वितीयमाह–**यच्चेति**। तच्छब्देन प्रस्तुतमुच्यते। सापरा अभेद भेदरूपा अतिशयोक्तिरित्यर्थ। तामुदाहरति–**अण्णमिति**। सामा श्यामा। सामण्णपयावइणो सामान्य प्रजापते रेहव्विअ रेखैव न होइ न भवति। यत अस्या अर्ण अन्यत् एकहस्त स्ट(र)भर्त्य विनास अणार्यिअ अर्न्यैव वत्तगच्छाया वत्तनच्छाया। अत्र स्ट(र)भत्वादीनां अभेदेपि अन्यत्वे नाध्यवसानात् भेद इत्यर्थ। सबधेप्यसबधो द्वितीयो यथा–अस्या सर्गविधौ प्रजापतिरभू-

चद्रो नु कातिप्रद शृंगारैकरस स्वय नु मदनो मासो नु पुष्पाकर । वेदाभ्यासजड कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातु प्रभवेन्मनोहरमिद रूप पुराणो मुनि ॥ अत्र पुराणब्रह्मनिर्मो- णसबधेप्यसबध उक्त इति पुरा (v l चिर) तना । अस्य तु तदप्यभेद एवातर्भूतमित्याशय । असबधेपि सबधमाह-**यदीति** । अर्थात्सामर्थ्यादसंभविनो यत्कल्पनमिति सबध । उदाहरति-**राकेति**। *राकाया पूर्णिमाया अमृतांशोश्चद्रस्य वपुरकलङ्क चेत् तदा तस्या मुख साम्यपरा- भवमवाप्नुयात् । अत्र वास्तवेप्यसबधे संभावनया सबध ।* अतिमभेदमाह-**कारणस्येति**।उदा- हरति-**हृदयमिति**। आदौ प्रथम मल्लत्या हृदय कुसुमचापबाणेन अधिष्ठितम् । भो रमणी- वल्लभ चरम पश्चाल्लोचनविषय भजता त्वयाधिष्ठितम्। कारणस्य कातेनाधिष्ठितत्वस्य शीघ्र- कारित्व वक्तु कार्यस्य कदर्पाधिष्ठितत्वस्य प्रथममुक्तिरित्यर्थ । प्रतिवस्तूपमालकार लक्षयति- **प्रतीति** । नैक पद द्वि प्रयोक्तव्यमिति कथितपदत्वस्य दुष्टतयाभिहितत्वात् शब्दभेदेन साधारणो धर्म उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च उपादीयते । वस्तुनो वाक्यार्थस्य उपमान- त्वात् सा प्रतिवस्तूपमेत्यन्वय । उदाहरति-**यथेति** । देवीभाव गमिता देवताल प्रापिता एषा परिवारपद कुटुबत्व कथ भजति खलु । यत देवतरूपांकित रत्न परिभोगयोग्य न भवति । *अत्र परिवारपदयोग्यत्वानौचित्य परिभोगयोग्यत्वाभावश्चेत्येकमेव सामान्य वाक्यद्वयेपि* पृथक् निर्दिश्यते । अस्यैव मालामुदाहरति-**यदीति** । अनलो यदि दहति अत्र किमद्भुतम् । अद्रिषु यदि गौरव तत किम् । महोदधेरेवु सदैव लवणम् । सता प्रकृतिरेवाविषादिता दु खराहितता । अत्र पर्यायातरेण अद्भुताभाव एव प्रतिपाद्यत इति साधारणधर्मोक्तिरिति *मालारूपत्वम् । एवमन्यत्रापि मालावैचित्र्यमूह्यमित्याह*-**एवमिति** । दृष्टातालकार लक्षयति- **दृष्टांत** इति । *साधारणधर्मादीनामित्यत्रादिशब्देनोपमानोपमेययोर्ग्रहणम् ।* उदाहरति-**त्वयीति** । मनोभवज्वलित तस्या मन त्वयि दृष्ट एव निर्वाति निर्वृत भवति । हि यत कुमुद्वत्या कुमुद हिमाशो आलोके विकसति । अत्र निर्वाणस्य विकासेनालना प्रतिबिंबनम् । न केवलमेव साधर्म्येणैव यावद्वैधर्म्येणापीत्याह-**वैधर्म्येणेति** । उदाहरति-**तवेति** । साहसकर्मणि शर्मे सुख यस्य तस्य कर कृपाणातिक आनिनीषत तव आहवे परेषा शत्रूणा भटा योद्धार विशरारवा आहिंसकत्व अगु । हि यत । पासव अवाते स्थिरता दधति । उक्तदार्ष्टांतिकवैलक्षण्येन दृष्टाताभिधानाद्वैधर्म्योदाहरणम् । दीपकालकार लक्षयति-**सकृदिति** । प्रकृताप्रकृतात्मना उपमानोपमेयाना धर्मस्य क्रियादे बहुषु कारकेषु सकृद्वृत्ति क्रियादीपकम् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सैव सकृद्वृत्ति कारकदीपकमित्यर्थ । क्रियादिरित्यादिशब्दाद्गुणस्वीकार । तत्राद्यमुदा हरति-**यथेति** । किवणाण कृपणाना धण धन णायाणं नागाना फणामणि सीहाण सिंहाना केसराइ केसरा । कुलवालिआण कुलपा (वा) लिकाना च थणा स्तना अमुआण अमृताना कुदो कुत्त छिप्पति स्पृश्यते । अस्या गाथाया छिप्पति इति क्रिया बहुषु कर्मकारकेषु धनमणिकेसरस्तन- लक्षणेषु वृत्ता दीप्यत इति क्रियादीपकम् । तच्चादिमध्यातभेदात् त्रिविधम् । तत्रातविषयमुदाहृतम् । चरति चतुरभोधिवेलोद्यानेषु इत्यादिकमादिविषयम् । सचारपूतानि दिगतराणीत्यादिक मध्यवि-

षय च स्वयमूहनीयम् । द्वितीयमुदाहरति—**स्विद्यतीति** । नवविवाहा वधू शयने स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति तिर्यग्विलोकयति अतर्नंदति चुम्बितुमिच्छति । एतासु बह्वीषु क्रियासु वधूलक्षणकर्तृकारकस्यवृत्तिरिति कारकदीपकमित्यर्थ । मालदीपक लक्षयति—**मालेति** । गुणावहमुत्कर्षहेतु । व्याकरोति—**पूर्वेति** । उदाहरति—**संग्रामेति** । भो राजन् सग्रामागणमागतेन भवता चापे समारोपिते सति परिपन्थियोधनिवहे सामुख्य सप्राप्ते सति त्वया एतै एतत्समासादितम् । कै किम् । कोदण्डेन शरा शरै अरिशिरस्तेनापि भूमण्डल तेन त्व त्वयापि यशोराशि तेनापि लोकत्रयम् । अत्र कोदण्डादिना पूर्वेण क्रमात् शरादीनामुत्तरेषामुत्कर्षो विहित । सामुख्यासादनक्रियानिबधन च दीपन द्वितीयपादस्य पृथक्क्रियायामनौचित्यात् । तुल्ययोगितामाह—**नियतानामिति** । प्रस्तुताप्रस्तुताना स-मासे दीपक व्यासे तुल्ययोगितेत्यभिप्रेत्य व्याकरोति—**नियतानामिति** । प्राकरणिकानामेव तुल्ययोगितामुदाहरति—**पाण्डिति** । हे सखि तव पाण्डु क्षाम वदन सरस हृदय अलस वपुश्च हृदयमध्ये नितात क्षेत्रियरोग आवेदयति । क्षेत्रे परशरीरे चिकित्स्य असाध्य इत्यर्थ । अत्र वदनहृदयवपूंषि प्राकरणिकानि । नायिकावयवभूतत्वात् । तेषा रोगावेदनरूपो धर्म सकृदुपादीयत इति तुल्ययोगितालकार इत्यर्थ । अप्राकरणिकाना तुल्ययोगितामुदाहरति—**कुमुदेति** । तस्या कान्ताया ललितविलासजुषो दृशो पुर कुमुदकमलनीलोत्पलावली का । तदाननस्य पुर अमृत चद्र कमल च युगपत्प्रतिहतम् । अत्र कुमुदादीन्यप्राकरणिकानि नायिका-लोचनाद्युपमानत्वात्सर्वेषा तेषा च निवृत्तेन क्षिप्यमाणत्व धर्म सकृदुपादीयते । कुमुदस्य लोचनोपमानत्वमन्यैर्दूषितमपि प्रसिध्द्यनुरोधादुक्तम् । एवममृतादीना तन्मुखोपमानभूताना प्रतिहतत्व नाम धर्म सकृन्निर्दिष्ट इत्येव तुल्ययोगितेत्यर्थ । व्यतिरेकालकार लक्षयति—**उपमानादिति** । स एव इति व्यतिरेक इत्येव व्यवह्रियते । न्यूनताया अपि व्यतिरेकत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—**आधिक्यमिति** । चिरतना खलु भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक इत्यसूत्रयन् । आधिक्यमधिकगुण (त्व) लक्षण यथायोगमुदाहृत्य न्यूनगु-णत्वरूप विपर्यय क्षीण इत्यादावुदाजह्रु । व्याचचक्षिर चद्रापेक्षया यौवनस्य क्षीणगुणत्वं शाश्वि-लक्षण्येन तस्य अपुनरागमनादिति । तत्र विप्रतिपद्यमान आह—**क्षीणक्षीण इति** । हे सुंदरि क्षीण क्षीणश्चद्र भूयो भूयोभिवर्धत इति (सत्यम्) यात यौवन अनिवृत्ति तु अतो विरम कोपं मुच प्रसीद । येनचित् गगननिमीलिताशाली नेत्यर्थ । वाक्यार्थस्य यावत्तात्पर्यमपर्यालोचितत्वादित्याह—**तदयुक्तमिति** । यतोऽत्रापि उपमानादुपमेयस्याधिक्य न विपर्यय इत्याह—**यौवनेति** । चंद्रा-पेक्षया तारुण्यस्य गुणो यदस्थैर्यं तस्याधिक्य अन्यथा वाक्यार्थशक्तिव्याकोप स्यादिति भाव । इत्थं विप्रतिपत्तिं निराकृत्य विभागमाह—**हेत्वोरिति** । त्रिरष्टेति चतुर्विंशति । उपमेयविषयं उत्कर्षनिमित्त न विपर्यय । उपमानविषयं [illegible] निकर्षकारण न विपर्यय । **एकतरस्येति** हेत्वो-रनुक्ती द्वे हेतुद्वयस्य अनुक्तिरेकेति अनुक्तित्रयम् । एतदुक्त भवति । आधिक्यस्य हेतुरुप-मेयगतमुत्कर्षनिमित्त उपमानगत निकर्षकारण अनयोर्हेत्वोरुक्त्यावेको भेद । द्वयोर्हेत्वोरनुक्त्यापर । उत्कर्षहेतोरुक्तौ अपकर्षहेतोरनुक्त्यापर । उत्कर्षहेतोरनुक्तौ अपकर्षहेतोरुक्त्यापर एवं चत्वारो

भेदा । एत एव शब्देन इवादिना अर्थेन तुल्यादिना आक्षेपेण च साम्ये प्रतिपादिते द्वादश भेदा । एते द्वादशभेदा श्लेषेणापि भवंतीति चतुर्विंशति भेदा इति । आद्यमुदाहरति–**असीति ।** बहूना शत्रूणा निरासरणे खड्गमात्रसहायस्य महाधृते अस्य राज्ञ अन्यतुच्छजनस्येव (वि) स्मयो न । अत्र उपमाने तुच्छत्वमपकर्षनिमित्त उपमेये महाधृतित्वमुत्कर्षहेतु अतो हेत्वोरुक्ति । अन्यदप्यनोदाहर्तुं शक्यमित्याह–**अत्रैवेति** । पर्यायेण व्यत्ययेन कदाचिदेकस्य अनुक्ति कदाचिदपरस्येत्यर्थ । नूनमन्यजनस्येव न स्मयोस्य महाधृते–इति पाठे उपमानापकर्ष-हेतोरनुक्ति । अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोस्य महीपतेरिति पाठे उपमेयोत्कर्षहेतोरनुक्ति । नूनमन्यजनस्येव न स्मयोस्य महीपतेरिनि पाठे युगपद्धेत्वोरनुक्ति । उत्तरत्राप्येषारीति-रनुसरणीयेत्याह–**पद्यमिति** । उक्तसाम्यस्य शाब्दत्वमाह–**अत्रेति** । एव श (? शा) ब्देन साम्येन चतुरो भेदानभिधाय पाठभेदेन आर्थेनापि चतुरो भेदानाह–**असीसि ।** तेन तुल्य क्रिया चेद्वतिरिति तुल्यार्थे वतेर्विधानादार्थमौपम्यमित्याह–**तुल्येति** । वतिप्रयोगे हेत्वोरुक्तिरेक तुच्छपदानुपादानेऽपर धृतिपदानुपादानेऽन्य उभयानुपादाने एक इति चत्वारो भेदा इत्यर्थ. । आक्षेपे अपरान् चतुरो भेदानुदाहरति–**इयमिति ।** सुनयना इय दासीकृततामरसश्रिया अकल-केन आननेन कलंकिनमिंदु जयति । अकलंकेनेति उत्कर्षहेतु । कलंकिनमित्यपकर्षहेतु । उभयोरुक्ती एक । आननेन मनोज्ञेन जयतीन्दु कलंकिन इति पाठे (?) उत्कर्षहेत्वनुक्तौ द्वितीय । आननेनाकलंकेन जयत्यमृतदीधितिमिति पाठे उत्कर्षहेत्वनुक्तौ तृतीय । आननेन मनोज्ञेन जयत्यमृतदीधितिमित्युभयानुक्तौ चतुर्थ । एव द्वादशभेदानुदाहृत्य शाब्देन श्लिष्टा-नपरान् चतुरो भेदानुदाहरति–**जितेति** जितेंद्रियतया सम्यक् विद्यावृद्धनिषेविण अतिगा-ढगुणस्यास्य गुणा अब्जवद्भंगुरा न भवति । अत्र तत्र तस्येवेति इवार्थ वतिविधानात् शाब्दमौ-पम्यम् । गुणा सौजन्यादय मृणालसूत्राणि चेति गुणशब्द श्लिष्ट । विद्यावृद्धनिषेवण गाढगु-णोत्कर्षे हेतु । भंगुरगुणनिकर्षहेतुर्नोपात्त इति उपमानगतनिकर्षहेत्वनुपादाने शाब्दौपम्ये श्लेष-व्यतिरेकस्य तृतीयो भेदो दर्शित । अवशिष्ट त्रय स्वयमूह्यम् । तुल्यादिना अर्थेनापि चतुरो भेदानुदाहरति–**अखंडेति ।** यस्य श्रीमानखडमंडल एष पृथिवीपति जातु कदा चित् निशाकरवत् कलावैकल्य नागत । अत्र तुल्यार्थे वति तेनतुल्यक्रियाचेद्वति-रित्यनेन । कला विद्याभागश्च । अत्र उपमेये अखडमडलत्वे श्रीमत्त्व हेतु । कलावैकल्यहेतु-र्नोक्त इति उपमानगतनिकर्षकारणानुपादाने आर्थौपम्ये श्लेषव्यतिरिक्तस्य तृतीयो भेदो दर्शित । उभयानुक्त्याद्युदाहरणमाह–**हरवदिति ।** भो विभो त्व कदाचित् हरवत् विषमदृष्टि र्नासि । हरिवद्विधूतविततभूपथनासि । रविरिव दु सहकरतापितभू कदापि नासि । हरेण तुल्य वर्तत इत्यादि तुल्यार्थ वतेर्विधानादार्थौपम्यम् । विषमादय श्लिष्टा इति उपमानोपमेयगतात्कर्षापकर्षहेत्वोरनुपादाने आर्थौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य चतुर्थो भेदो दर्शित । उत्कर्षापकर्षहेत्वोरन्यतरस्यानुक्तौ उदाहरणद्वय स्वयमूह्यम् श्लेषव्यतिरेकस्याक्षेपे उभयोपादानरूप प्रथम भेदमाह–**नित्योदितेति ।** नित्योदितप्रतापेन भास्वतानेन भूपेन नियामामीलितप्रभ एष भास्वान्विनिर्जित । अत्र वर्णनीये भास्वत्त्व परपरिभवासहत्व अन्यत्र

सूर्यत्वमिति श्लिष्ट इति उपमेयोपमानोत्कर्षनिकर्षहेत्वोरुपादाने आक्षेपौपम्ये श्लेषव्यतिरिक्तस्य प्रथमो भेदो दर्शित । हेत्वोरनुपादाने चतुर्थ भेदमुदाहरति—**यथेति** । यत्र नगर्यां स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिंब बिंबप्रभाधर अकृत्रिमहृद्यगध अगनानामानन रजनीषु अतीव पिबता यूना तृष्णा जहार मधु न हार । अत्र मधुपक्षे आननशब्दे च समुल्लसितशब्द प्रतिबिंबार्थ । अत्राक्षिप्तोपमात्व कथमित्यत्राह—**अनेति** । अत्र तृष्णाया हरणे हेतुर्नोपात्त इति आक्षेपौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य चतुर्थो भेदो दर्शित । द्वितीयतृतीयौ स्वयमूहनीयौ । एव श्लिष्टभेदेषु द्वादशेषु श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादाने अन्ये द्वादश भेदा भवति तेष्वुदाहार्यां इत्याह—**इत्थमेवमिति** । या शैशिरी श्रीस्तपसा मासनैकेन विश्रुता । तपसा त्वा सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमध ॥ एकत्र तपो माघमास अन्यत्र कृच्छ्रादि अभ्युद यहेतु । इवादयश्चानुपात्ता अपि सामर्थ्यगम्या । अत्र तप इति श्लिष्टोक्तियोग्य पद पृथगुपात्त अतोयमपि श्लेषव्यतिरेक । आक्षिप्तौपम्ये उभयोपादाने सति एवमन्येप्येकादशोप्यूहनीया । आक्षेपालकार लक्षयति—**निषेध** इति । व्याकरोति—**विवक्षितस्येति** । वक्ष्यमाणविषयमुदाहरति—**ए एहीति** । ए अयि सखि एहि गच्छाव कीयेवि वस्या अपि कए कृते किं किमपि णिष्किं निष्कृप ण भणामि न भणामि । अहवा अथवा अल अविआरिअकज्जारंभआरिणी अविचारित-कार्यारंभिणी मरउ म्रियता न भणिस्स न भणिष्यामि । अत्र नि कृप न भणामीत्युक्ते अर्थात्सम्यग्भणामीति प्रतिज्ञा । न भणिष्यामीति निषेधात् वक्ष्यमाणविषयोयमाक्षेप । उक्तविषयमुदाहरति—**ज्योत्स्नेति** । भो विभो । आ खेदे । तस्या अतर्मानस प्रभवता त्वया ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चदनरस शीतांशुकांतद्रव कर्पूर कदली मृणालवलयानि अभोजिनीपल्लवा स्फुलिंगोत्करव्यापाराय भवति । हत इति खेदे । अनेनोक्तेन किम् । न ब्रूमहे । अत्र ज्योत्स्नादीनि तस्यास्तापाय भवतीति सामान्येनोक्तस्य क्वचिदशे निषेध इति उक्तविषयो यमाक्षेप । विभावनालकार लक्षयति—**क्रियाया इति** । व्याकरोति—**हेत्विति** । उदाहरति—**यथेति** । सा नलिनी कुसुमितलताभिरहतापि रुजमधत्त । अभिकुलैर-दष्टापि परिवृत्त [illegible] । लहरीभिरलोलितोप्यघूर्णत । अत्र लताहननादिरूपे हेतुक्रिया-निषेधेपि रुगादिकार्यस्य विशेषेणाभिव्यक्तिर्विभावना । विशेषोक्ति लक्षयति—**विशेषोक्तिरिति** । व्याकरोति—**मिलितेष्विति** । अनुक्तोपाधिन्यनिमित्तभेदान्मा त्रिविधेत्याह—**अनुक्तेति** । आद्यामुदाहरति—**निद्रेति** । निद्रानिवृत्तौ धुरले उदिते सरसिजले द्वारपदे परासे भुजगे श्लथीकृताश्लेषरसे सत्यपि सा स्वमना आलिंगनतो न चचार । अत्र निद्रानाशादिकारणसमग्र्या सत्यामपि आलिंगनपरित्यागरूपं कार्यं न दृश्यत इति विशेषोक्ति । अत्र संभोगलालुप्यरूपं निमित्तं नोक्तमित्यर्थ । उक्तनिमित्तमुदाहरति—**कर्पूर इवेति** । कर्पूर इव दग्धोपि य काम जने जने शक्तिमान् अवार्यवीर्याय तस्मै मकरध्वज नमोस्तु । दाहलक्षणे कारणे सत्यपि अवार्यस्य चास्य कार्यस्याभाव । अवार्यवीर्यत्व न निमित्त मुक्तं । अचिन्त्यनिमित्तमुदाहरति—**स एष इति** । एष कुसुमायुध स श्रीणि लोकानि जयति । यस्य तनु हरतापि शंभुना बल न हृतम् । अत्र तनुहरणे सत्यपि बलहरणस्य कार्यस्याभाव । तत्र

च निमित्तमचिन्त्य पारमेश्वरस्य प्रभावस्य पर्यनुयोगानर्हत्वात् । यथासंख्यालङ्कारं लक्षयति–**यथासंख्यमिति।** प्रथमनिर्दिष्टाः पश्चान्निर्दिष्टाश्चेति द्विविधाः । तेषां मध्ये आद्यैः पश्चान्निर्दिष्टानां क्रमेणान्वयो यथासंख्यालङ्कार इत्यर्थः । तमुदाहरति–**एक इति।** हे देव एकस्त्वं द्विषां विदुषां मृगीदृशां चेतसि क्रमेण शौर्योष्मणा तापं च विनयेन समदरसं च लीलया रतिं च पुष्णन् त्रिधा वससि। चित्रम्। अर्थान्तरन्यासालङ्कारं लक्षयति–**सामान्यमिति।** यत्र सामान्यं विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येनेति भेदद्वयम्। तदपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधमिति चत्वारो भेदा इत्याह–**साधर्म्येणेति।** साधर्म्येणाद्यमुदाहरति–**निजेति।** निजदोषेण आच्छादितचेतसां पुरुषाणां सुन्दरमेव वस्तु विपरीतं भाति। पित्तोपहतः पुरुषः शशिशुभ्रमपि शङ्खं पीतं पश्यति। अत्र दुष्टचित्तत्वलक्षणं सामान्यं पित्तोपहतत्वेन विशेषेण समर्थ्यते। **सुसितेति।** सुसिते कौमुदीमहसि कदाचन सुसितवसनालङ्कारायाः स्वैरं यात्या सुदृशि चन्द्रो अस्तंगतोऽभूत्। तदस्तु भवतः कीर्तिः केनापि अभीयत येन यशोगानेन मुक्ताहारा सती इह जगान् अतस्त्वं क शुभप्रदो नासि। अपि तु सर्वत्र। अभिसारिकाकारो विशेषः केति सर्वाक्षेपिणा सामान्येन साधर्म्यद्वारा समर्थ्यते। वैधर्म्येणाद्यमुदाहरति–**गुणानामिति।** धुर्यं पुरुषं गुणानामेव धीरात्म्यात् धुरि नियुज्यते। अनुपजातकिणस्कन्धो गली कुत्सितो गलोऽस्यास्तीति गली यो बलीवर्दः गले बलादासजितं युगं पातयति स गली गौः सुखं स्वपिति। अत्र गुणानामिति सामान्यं गलीति विशेषेण सुखमिति वैधर्म्यद्वारा समर्थ्यते। वैधर्म्येण द्वितीयमुदाहरति–**अहो हि मे इति।** कश्चिदप्रियं दैवोपहतः विवक्षन्नाह–मे आयुषा बह्वपराद्धं अहो यदस्मान्मया ईदृशमप्रियं श्राव्यम्। ये पुरुषाः सुहृदः पराभवमदृष्ट्वैव विनाशं गतास्त एव जगति धन्याः। अत्र सुहृदं प्रति अप्रियं विवक्षन् विशेषरूपः धन्या इति सामान्येन अहमधन्य इति वैधर्म्येण समर्थ्यते। विरोधालङ्कारं लक्षयति–**विरोध इति।** जातेर्जात्यादिभिः सह चत्वारो विरोधाः। गुणस्य गुणादिभिस्त्रयः। क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां द्वौ। द्रव्यस्य द्रव्येणैकः। इति दश भेदा इत्याह–**जातिरिति।** जात्या विरुद्धां जातिमुदाहरति–**अभिनवेति।** हे सुभग विधिवशात् त्वद्विरहाशनिपाते अस्याः मृगदृशः नूतननलिनीपल्लवमृणालस्वरूपादिकं दावानलराशिः। अत्र नलिनीत्यादिजात्या दवदहनजातिर्विरुद्धा विरुद्धगुणत्वात्। सा च विरहवेदनया परिह्रियते। जात्या विरुद्धं गुणमुदाहरति–**गिरय इति।** हे नरनाथ तव समीपे गिरयोऽपि नियतं अनुन्नतिगुणाः। महदपि च बलरहितं। अब्धयोऽपि अगभीराः। भूमिरप्यस्थिरा। अत्र अनुन्नत्यादिर्गुणो गिर्यादिजात्या विरुध्यते। वर्णनीयस्य महाप्रभावतया परिह्रियते। जात्या विरुद्धां क्रियामुदाहरति–**येषामिति।** हे राजन् तीक्ष्णः स प्रसिद्धः सर्पोऽपि येषां राज्ञां कटपरिमर्दनक्षिप्तां अन्य अनुरज्यते अनुरक्तो भवति संगरभूमिषु मनःसु तेषां विपुलं पांसुना पदं त्वया प्रगाढन विधिर्निष्पादितं पांसुरम्। अत्र तीक्ष्णस्य सर्पजात्या सानुरञ्जनक्रिया विरुध्यते। पांसुलत्वस्य मेदनक्रिया विरुध्यते राजारिविनयेन समाधीयते। श्लेषच्छाया वा(? / वा)ऽस्य छत्रधारिणी। जात्या विरुद्धं द्रव्यमुदाहरति–**सृजतीति।** य इदं जगदेकदेव सृजति अवति च संहरति च

सोपि जनार्दन अवसरवशान्मत्स्यो जात इद चित्रम् । अत्र शफरत्वजातेर्भगवता जनार्दनद्रव्येण सह विरोध । स जगद्रक्षणेन परिह्रियते । गुणेन विरुद्धं गुणमुदाहरति—**सततमिति** । हे नृपते त्वयि सति द्विजपत्नीना सरोजसुकुमारा करा सतत मुसलासगात् बहुतरगृहकार्यघटनया कठिना भवति । अत्र सौकुमार्यस्य गुणस्य काठिन्यगुणेन विरोध । । राजौदार्यो-त्कर्षमाधीयते । गुणेन विरुद्धा क्रियामुदाहरति—**पेशलमिति** । कोमलमपि दुर्जनवचन *अतत्त्वविदा तत्त्वज्ञाना पुरुषाणा मानस दहतितराम् । कर्कशमपि सुजनवाक्य चदनरसव-* त्प्रमोदयति । अत्र पेशलत्वस्य गुणस्य दाहलक्षणक्रियया पारुष्यस्य प्रमोदरूपया च विरोध । स खलवचनस्य दु सहत्वात् सुजनवाक्यस्य हृद्यत्वाच्च परिहरणीय । गुणेन विरुद्ध द्रव्यमुदाहरति—**क्रौञ्चेति** । यन्मार्गणानर्गलशातपाते सति उद्दामदृपद्दृढ असौ क्रौंचाद्रि नवाम्भोजदलाभिजात अभूत् स भार्गव अपूर्वसृष्टि सत्यम् । शातो वक्रम् । अत्र कमलदलवत्सौकुमार्यस्य गुणस्य पर्वतविशेषरूपद्रव्येण विरोध । स च भार्गवस्य गाढप्रहारितया समाधीयते । क्रियया विरुद्धा क्रियामुदाहरति—**परिच्छेदेति** । परिच्छेदरहित सरस्वचनानामगोचर । पुन अस्मिन् जन्मनि य अनुभवपथ न गतवान् । विवेकनाशात् उपचितमहामोहगहन कोपि विकार अतर्जडयति च ताप च कुरुते । अत्र जडीकरणतापकरणयो क्रिययोर्विरोध । औत्सुक्योत्कर्षात् परिह्रियते । क्रियाविरुद्ध द्रव्यमुदाहरति—**अयमिति** । तृष्णातरलितमनोभि अस्माभिरयमेको जलनिधि वारा उद-काना निलय रत्नाकर इति च श्रित । निजकरपुटीकोटरगत ताम्यत तिमय मत्स्या मकराश्च यस्मिन् । एत समुद्र मुनि अगस्त्यमुनि आपास्यतीति क एव जानीते । अत्र जलधिपानक्रियाया अगस्त्यरूपद्रव्येण सह विरोध । स अगस्त्यमहिम्ना परिह्रियते । द्रव्येण विरुद्ध द्रव्यमुदाहरति—**समदेति** । हे क्षितितिलक राजन् त्वयि तटभुवि सति शबर-चूडापगापि समदमनगजमदजलनिष्यदतरंगिणीपरिष्वगात् कालिंदी भवति । अत्र गगाकालिंदीद्रव्ययोर्विरोध मदजलकृतनीलिमसत्त्वेन परिह्रियते । स्वभावोक्त्यलङ्कार लक्ष-यति—**स्वभावोक्तिरिति** । द्वयो क्रियारूपयोर्वर्णन स्वभावोक्ति । रूप च द्विधा वर्ण सस्थान च । ननु डिंभादेरिति पष्ठ्यैव क्रियारूपयोस्तत्संबंधित्वावगमात्किं स्वशब्दोपादानेनेत्याशङ्क्याह—**स्वयोरिति** । उदाहरति—**पश्चादिति** । शयनादुत्थित अश्व पश्चादघ्री प्रसार्य त्रिनततिविततन अग सर्वं द्राघयित्वा दीर्घीकृत्य आभुग्नकठ सन् उरसि मुखमासज्य धूलिधूम्रा सटा विधूय घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुंडो मंदं शब्दायमान खुरेण क्ष्मां लिखति । अत्राघ्रिप्रसरणागदीर्घीकरणमुखासक्तोत्क्षालनानि सटाधू-नोत्तय धूलिधूम्रा इति वर्णस्योक्ति चलत्प्रोथतुड इति सस्थानोक्ति शब्दायमानो विलिख-तीति च पदद्वये क्रियाया उक्ति । व्याजस्तुत्यलङ्कार लक्षयति—**व्याजस्तुतिरिति** । मुखे प्रारंभे निंदा श्रूयमाणा निंद्यर्थ । रूढि अन्यथा स्तुतौ वाक्यतात्पर्यमित्यर्थ । प्रारंभे स्तुति श्रूयमाणा स्तुति रूढि अन्यथा निंदायामेव तात्पर्यमित्यर्थ । यत्र स्तुतिरभि-धीयमाना प्रमाणातराद्बाधितस्वरूपा निंदायां पर्यवस्यति तत्र व्याजरूपा स्तुति । यत्र गु

निंदा अभिधीयमाना पूर्ववद्बाधितस्वरूपा स्तुतौ पर्यवस्यति तत्र व्याजेन स्तुति । व्याजनिंदामुदाहरति—**हत्वेति** । उपरोपेन दाक्षिण्येन वध्य मनो येषा तेषा मौलि अग्रणी त्वा हित्वा पर अन्यो न । हे राजन् त्वद्विध कोपि निर्दाक्षिण्यो नास्तीत्यर्थः । रूपावर्जन रमामतरेणान्यत्र न दृश्यते । लक्ष्मीसदृश निर्गुण किमपि नास्तीत्यर्थः । यो भवान्सुरशतैरेत्याश्रिताया श्रिय त्याग तनुते त्यागकृतावमानन प्राप्यापि यस्या रमाया॰ स्थितिस्त्वय्येव । व्याजस्तुतिमुदाहरति—**हे इति** । हेलाजितबोधिसत्व हे तोयधे वचसा निस्तारै निम् । परहिताधाने गृहीतव्रत त्वत्सदृश परो नास्ति । यत् यस्मात्कारणात् तृष्यत पाथस्य जनस्य या सलिलप्रदानरूपोपकारघटना तत्र वैमुख्यमनादर तेन लब्धस्य दुष्कीर्तिपुञ्जस्य प्रोद्वहने मरुस्थलस्य साहायक करोषि क्षारोदरत्वात्। सहोक्त्यलङ्कार लक्षयति—**सा सहोक्तिरित्यादि** । अर्थग्रहण पर्यायस्वीकाराय । यत्सहित्वनुच्यमाने कस्यचिदेव वाचकत्वादिवाचकत्वसिद्धे । वाचकत्व च विविच्यमान क्वचिदभिधायकत्व क्वचिदवबोधकत्व-मित्याह–**उभयस्येति** । उदाहरति–**सहेति** हे सुहअ सुभग तुह तव विउए वियोगे उव्वेरीए (प्र. 1 उव्वेविरीए) उद्वेजनशीलाया तीए तस्या सासदंडा श्वासदंडा दिअहणिसाहि दिवसनिशाभि सह दीहरा दीर्घा वाहधारा बाष्पधारा मणिवलएहि मणिवलयै सह गलति, तणुलदाए चसह तनुलतया च सह जीविदासा जीविताशा दुर्बला । अत्र श्वासदण्डादिविषयस्य दैर्घ्यादे शाब्दत्वम् । यत्र 'सह युक्ते प्रधान' इति तृतीया तत्र नियमेन गुणभावादार्थत्वमित्याह–**श्वासेति** । औपम्यविवक्षाव्यतिरेकेण सहोक्तिमात्र नालङ्कार । यथा अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेष्विति । अस्या माला वैचित्र्य यथा, उत्क्षिप्त सह कौशिकस्य पुलकै सार्धं मुखैर्नामित, भूपाना जनकस्य सशय धिया साक समास्फालित, वैदेह्या मनसा सम तदधुनाकृष्ट ततो भार्गवप्रौढाहकृतिश दलेन च सम भग्न तदैश धनुरिति । अत्र कार्मुक (? कर्म) साहित्यात् सहोक्ति पूर्वेन कर्तृसा-हित्यादित्यपि भेद उन्नेय ॥ विनोक्त्यलङ्कार लक्षयति–**विनोक्तिरिति** । यत्र अन्येन विना अन्य मनु न भवति अशोभन इत्यर्थ । इतर अशोभन इत्यर्थ । आद्यमुदाहरति–**अरु-चिरिति** । शशी निशया विना अरुचि रुचिरहित अशोभन इत्यर्थ । महत्तम इति रूपक समोत्था सा निशा सापि शशिना विना अरुचि । उभयेन विना कामिनो मनो-भवस्फुरित नैव चकास्ति । द्वितीयमुदाहरति–**मृगेति** । अय राजसूनु मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भ । पूर्वं स्त्रीमोहितो व्यवहारज्ञो नासीत् इदानीं तया विना व्यवहारज्ञ शोभन इत्यर्थ । अय तेन दुष्टसुहृदा विना अमृतद्युतिसुन्दराशय । पूर्वं दुष्टसुहृदा दुष्टबुद्धि इदानीं तद्विरहित (? न) शोभनचित्त ॥ परिवृत्त्यलङ्कार लक्षयति–**परिवृत्तिरिति** । अर्थाना समैरसमैश्च वस्तुभिर्विनिमय परिवृत्ति । न्यूनाधिकभावे द्विविधमसम एव द्विधा परिवृत्ति । अत्र किं लक्ष्य किं लक्षणमिति सन्देहे निर्णयायमाह–**परिवृत्तिरिति** । आद्य प्रकारद्वयमुदाहरति । अय मरुत् उदितकुसुमाना तासा लताना मत अभिमत लास्य नृत्य दत्वा असम अधिक आमोद आश्रयति आश्रयते लतासु

अध्वन्याना पाथाना दृशा सहसा आदाय अधिव्याधिभ्रमिरदितमोहव्यतिकर ददति । अहह ! अत्र प्रकारद्वय कथमुक्तमित्यत आह–**अत्रेति** । समेन लास्येन समस्य परिमलस्यादान परिवृत्ति । उत्तमेन दृगादानलक्षणेन व्याध्यादे न्यूनस्य परिवृत्ति । तृतीयमुदाहरति–**नानेति** । हे नृप सप्रहारे युद्धे दृप्तशत्रुसमूहेन कर्त्रा नानाविधे शस्त्रै कृतान् प्रहारान् स्वीकृत्यापीय भू निर्विप्रलम्भ विगतविरह परिरम्भविधिर्यस्या तथा वितीर्णा दत्ता । यथा भूमिस्त्वा न मुञ्चति तथा दत्तेत्यर्थ । अत्र न्यूनेन प्रहाररूपेण उत्तमभूताया वसुधराया परिवृत्तिरित्याह–**अत्रेति** ॥ भाविकालङ्कार लक्षयति–**प्रत्यक्षा इति** । लोकोत्तरतया अत्यद्भुततया वास्तवसनिधव्यतिरेकेण शब्दसबधसमर्थितत्वाच्च प्रत्यक्षा इवेत्युक्तम् । समासातरव्यावृत्त्यर्थमाह–**द्वन्द्वं** इति । भावश्च भावना पुन पुन चेतसि निवेशनम् । उदाहरति–**आसीदिति** । कोऽपि पुरुष स्वनायिका प्रति कथयति । हे कामिनि अत्र ते लोचन अजनमासीत् इति पश्यामि स्वभावेनैव नीलयोस्तव लोचनयो किमजनेन । क्षिप्ताजने इव लोचने प्रतिभासेते इत्यर्थ । तवाकृतिं भाविभूषणसंभारा साक्षात्कुर्वे । तवाकृतिरपि भूषणाभावेपि रामणीयक पुष्णाति अतो भूषणमपि न धारणीयमिति भाव । अत्र पूर्वार्धे भूतस्य लोचनाजनस्य प्रत्यक्षतया प्रतिभास उत्तरत्र भविष्यतो भूषणसभारस्येत्याह–**अत्रेति** । काव्यलिंगालङ्कारं लक्षयति–**काव्येति** । यत्र काव्य (*v. l.* व्योपाय)रूपो हेतु वाक्यार्थस्थित्या विशेषणद्वारेण पदार्थस्थित्या वा लिंगत्वेन निबध्यते तत्काव्यलिंगमित्यर्थ । वाक्यार्थता अनेकपदार्थता एकपदार्थता चेति त्रैविध्यम् । तत्राद्यमुदाहरति–**वपुरिति** । हे पुरारे पूर्वस्मिन् जन्मनि भवत क्षणमपि न प्रणतवानस्मि इतीद वपु प्रादुर्भावान्मया अनुमितं अन्यथा शरीरोत्पत्तिर्न स्यादित्यर्थ । सप्रति नमन्मुक्तः अतनुरह क्षमेप्यनतिभाक् । हे महेश तदिदमपराधद्वयमपि क्षतव्यम् । द्वितीयमुदाहरति–**प्रणयीति** । अघोरघटो मालती प्रत्न् माधवेन सबोधित , हे दुरात्मन् मद्वपु प्रियसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति तत्र वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतस्तव शिरसि अकाण्डयमदण्ड इव मदीय एष भुज पततु । तृतीयमुदाहरति–**भस्मेति** । समुत्पन्नशिवप्रसादस्य कस्यचिन्महापुरुषस्य वचनम् । हे भस्मोद्धूलन भवते भद्रमस्तु । हे रुद्राक्षमाले ते शुभमस्तु । महेशगृहालंकारभूतां सोपानपरंपरा हा कष्टम् । अभित इत्यादिना प्रयोगे द्वितीया । हे सोपानपरंपरे त्वमपि स्वस्त्यस्त्विति कष्टम् । अद्य आराधनतोषितेन विभुना महेशेन युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निपीयामहे । वपु प्रादुर्भावादिति प्रथम श्लोके पूर्वस्मिन्नम्ये च जन्मनि यदनमनलक्षणमपराधद्वयकारण तदेवापराधनतया परिणत वाक्यार्थो ज्ञान अतो (?s) नमन लक्षणे अपराधहेतुरेव वाक्यार्थं । प्रणयि इत्यादिद्वितीयश्लोके शस्त्रोपक्षेपलक्षणे हेतु पततु भुज इत्येतत्पदद्वयार्थतया परिणत । भस्मोद्धूलनेत्यादितृतीयश्लोके सुखालोकोच्छेदित्व लक्षणे हेतुर्महामोहशब्दैकपदार्थतया परिणत इत्याह–**वाक्येति** । कारकोऽत्र हेतु । ज्ञापक हेतु पुनरनुमानालङ्कारे । अत्र हेतुत्वेनोपनिबद्धस्य हेतुत्वं कर्तव्यं अन्यथाऽर्थान्तरन्यासता पत्तेरिति द्रष्टव्यम् । पर्यायोक्त लक्षयति–**पर्यायेति** । अभिधाव्यापाराभिधेयभावस्पर्शरहितस्य व्यञ्जन-

व्यापारेण यत्प्रतिपादनमभिधानस्य तत्पर्यायोक्तमित्याह—**वाच्येति** । निर्वक्ति—**तदिति**। उदाहरति—**यमिति** । य रावण प्रेक्ष्य मदेन रावणमुखे ऐन्द्रिराल्ढापि निवासप्रीतिरुज्झिता । अत्र कार्यमुखेन रावणस्य स्वर्गजयलक्षण प्रभावो वर्णित । अत्र भङ्ग्यन्तरेण कथन कथमित्यत आह—**अत्रेति** । ननु व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यत इति व्याहतमित्यत आह—**तेनेति**। व्यङ्ग्यापेक्ष या प्रकारान्तरेणाभिधानसंभवात्। न हि तस्यैव तदैव तथैव विच्छित्त्या गम्यत्व वा वाच्यत्व चेत्याचक्ष्महे। किं तर्हि कार्यादिद्वारेण वाच्यत्व स्वसामर्थ्या व्यङ्ग्यत्वमित्यभिधानान्न व्याहतिरिति भाव ।एतद्दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—**यथेति। दृष्ट इति** निर्विकल्पकतयेति शेष ।अविकल्पकतया यदेव गवादिकं दृष्ट तदेव चैत्रादि प्रमाता विकल्पयति न पुनर्यथा दृष्ट तथैव विकल्पयितुमर्हति विकल्पाविकल्पयोरवैलक्षण्यप्रसङ्गादित्यर्थ ।ननु विकल्प्यमानत्वमविकल्प्यमानत्व च कथमेकस्येत्यत आह—**अभिन्नेति** । अविकल्पावस्थाया जात्यादिना यदभिन्नमसंसृष्ट विकल्पानुल्लेखाद्भिन्न च तस्मादेव तद्विकल्पवेलायामभेदेन संसर्गेण च विकल्पयतीति प्रकारभेदात् तत्रापि न व्याहतिरित्यर्थं । उदात्तालंकार लक्षयति—**उदात्तमिति**। कविवर्णनोद्रेकिता समृद्धिरस्य लक्षणमित्याह **संपदिति**।उदाहरति—**मुक्तेति**। केलिविसूनहारगलिता संमार्जनीभिर्हृता प्रात प्राङ्गणसीम्नि मथरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणा मुक्ता दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधिय केलीशुका यत्कर्षन्ति तत् भोजनृपते त्यागलीलायितम्। अत्रासंभाव्यमानविभूति त्युक्तस्य वस्तुनो वर्णन कविप्रतिभोत्थापित मनुभूयते।उदात्तस्यैव लक्षणान्तरमाह—**महतामिति**। उपलक्षणपद व्याकरोति—**उपलक्षणमिति**।किंविषयमेतदुपलक्षणमित्यत आह—**अर्थादिति**। अर्थादिति अर्थप्राप्तौ अनर्थपरिहारे च प्रवृत्ता पुरुषा महान्त तेषा रामादीना वर्णनीयेऽर्थे ह्यङ्गभाव उदात्तालंकार इत्यर्थ । उदाहरति **तदिदमिति** । इद तद्दण्डकारण्य यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी राम बाहु सहाय एकाकी निवसन् रक्ष क्षय चकार । अत्र अरण्ये वर्णनीये राघवचरित अङ्गत्वेन वर्णितम्।नत्वत्र वीररसप्रयुक्तश्चमत्कारोऽस्तीत्यत आह—**न चेति**। अत्र वीररसाश्रयस्य रामस्या प्यङ्गत्व किं पुन रसस्यात न चमत्कार इति भाव । न चास्याङ्गत्वेऽपि रसवदलंकारत्व अस्यो पात्तस्य तदपवादत्वात्। समुच्चयालंकार लक्षयति—**तत्सिद्धिहेताविति** । व्याकरोति—**तस्येति** । उदाहरति—**दुर्वारा इति** । दुर्वारा स्मरमार्गणा । प्रियतमो दूरे। मन अत्युत्सुकम्। गाढ प्रेम। नव वय ।अतिकठिना प्राणा ।निर्मल कुलम्। धैर्यविरोधि स्त्रीत्वम्। मन्मथसुहृत्काल वसत ।कृतान्तो यम अक्षम मारणे समर्थ । सख्य चतुरा नो भवति। इत्थं एव सति विरह कथ नु सोढव्य । अत्र प्रमोपात्ता स्मरमार्गणा एव विरहवैक्लव्य उद्भावयितु प्रगल्भते । तदुपरि वल्लभप्रवासादय समुच्चीयत इत्याह—**अत्रेति** । अत्रान्यै समुच्चयस्यैव सद्योगे असद्योगे सदसद्योगे च अन्यदन्यल्लक्षण कृत तदसंगत एतदुपजीव नेनैव तत्समग्रस्य कर्तु सुकरत्वात् इत्याह—**एष एवेति** । सद्योगे उदाहरति—**कुलमिति** । अमालिन्य कुलं भद्रा मूर्ति श्रुतशालिनी मति अलं भुजबल स्फीता लक्ष्मी अखण्डित प्रभुत्वम्। एते उक्ता भावा प्रकृतिसुभगा स्वभावसुन्दरा । अयं भवल्लक्षणो जन क्षमीभिरेव भावै सुतरा दर्पं भजति । हे राजन् तव त एव अङ्कुशा अपथप्रवृत्तिं न कारयन्तीत्यर्थ ।

अत्र निष्कलङ्कत्वेन शोभनस्य कुलस्य भद्रमूर्त्यादिभिः शोभनान्तरैर्योगः सद्योग इत्याह-**अत्रेति**। असद्योगस्य दुर्वारा इत्युक्तमेवोदाहरणमित्याह-**उक्तेति**। तत्र तु सहत्वादशोभनाना स्मरमार्गणाना अशोभनान्तरैः प्रियप्रवासादिभिर्योगः असद्योग इत्यर्थः। सदसद्योगमुदाहरति-**शशीति**। शशी दिवसधूसरः गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं स्वाकृतेर्मुखमनक्षरं प्रभुर्धनपरायणः सज्जनः सततदुर्गतः नृपाङ्गणगतः खलः मे मनसि सप्त शल्यानि। अत्र शोभनस्य शशिनः अशोभनेन दिवसधूसरत्वेन योगः। एवं पदान्तराणां शोभनानां पदान्तरेणाशोभनेन योगो द्रष्टव्यः। ननु दुर्वारा इत्यादावपि सदसद्योगत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्। शश्यादिवत् स्मरमार्गणादिना स्वतःशोभनत्वस्य प्रसिद्ध्यभावात्। समुच्चयस्यैव लक्षणान्तरमाह-**स त्वन्य इति**। अत्र गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वन्द्वे गुणयोः गुणानां क्रिययोः क्रियाणां च समुच्चयो न स्यादिति कृतैकशेषाणां द्वन्द्व इत्याह-**गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये चेति**। तत्रेणोक्तिरिति यावत्। गुणयोर्यौगपद्यमुदाहरति-**विदलितेति**। भो राजन् विदलितसकलारिकुल इदं घलं आशु विमलं चाभवत्। तानि प्रसलानां मुखानि मलिनानि च जातानि। अत्र वैमल्यमालिन्ययोर्गुणयोर्यौगपद्यम्। क्रिययोर्यौगपद्यमुदाहरति-**अयमिति**। एकपदे तया प्रियया सुदु सह अयं वियोगश्चोपनतः नववारिधरोदयात् अहोभिश्च निरातपत्वरम्यैर्भवितव्यम्। अत्र वियोगोपनतिक्रियाया अह्नामुक्तविशेषणतया भवनक्रियायाश्च योगः। गुणक्रियायोगमुदाहरति-**कलुषमिति**। भो महीपतीन्द्र सितपक्षेहङ्गोदरश्रि तव चक्षुः अहितेषु अकस्मात्कलुषं च तेषां वपुषि आपदां कटाक्षैः पतितं च। अत्र कलुषगुणस्य आपत्कटाक्षपातक्रियायाश्च यौगपद्यम्। अत्र वैयधिकरण्येनैव एकस्मिन्नेव देशे समुच्चयो नान्यत्रेति कश्चित् तदसङ्गतमित्याह-**धुनोतीति**। अत्र क्रिययोरेकाधिकरणयोः समुच्चयदर्शनादसङ्गतमित्यर्थः। पर्यायालङ्कारं लक्षयति-**एकमिति**। व्याकरोति-**एकं वस्त्विति**। स्वत सिद्धिरिति भावः। अन्येन प्रयोजकेनोत्पादनं करणम्। एवं च यदेकं तद्भवति क्रियते चेति द्विधा। तत्राद्यमुदाहरति-**श्रोणीति**। श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः सेवते, पद्भ्यां तरलगतयः मुक्ताः लोचनाभ्यां श्रिताः, वक्षः कुचसचिवतां घत्ते यत्र [ ] अद्वितीयम्। यौवनेन तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितः। अनेकस्य तनुतादेरभयत्र भवनम्। एकस्य वस्तुषु भवनमुदाहरति-**नन्विति**। ननु भो कालकूट उत्तरोत्तरविशिष्टपदा इव स्थितिस्तव केनोपदिष्टा। प्राक् अर्णवस्य हृदये अथ अनन्तरं वृषलक्ष्मणो हरस्य कण्ठे, अधुना पुनः खलाना वचसि वससि। अत्र एकस्य कालकूटस्य हृदादिष्वनेकेषु भवनम्। एकस्य पूर्वाश्रयमन्यजता एवानेकस्य भवनमुदाहरति-**बिम्बोष्ठ इति**। हे तन्वि पूर्वं बिम्बोष्ठ एव रागः अदृश्यत। हे मृगशावाक्षि अधुना एव रागः हृदयेपि लक्ष्यते। अत्र एकस्य रागस्य पूर्वमाश्रयं बिम्बोष्ठमत्यजत एव हृदये भवनं प्रदर्शितम्। ननु रागः एकत्र्यस्यमत्र भावविशेष इति कथमेकत्वमित्यत आह-**रागस्येति**। एवंरूपः अवान्तरभेदमन्यस्य एकस्यानेकत्र भवने उदाहरणप्रदर्शनम्। इदानीं द्वितीयं उदाहरति-**संतापेति**। तत्र

तेपा सुराणा तं तत् हिअअ हृदय सिरिसहोअररअणाहरणम्मि श्रीसहोदररत्नाभरणे श्रीकृष्णे एक्करस एक्करस कुसुमवाणेण कुसुमवाणेन पिआण प्रियाणा विंवाधरे णिवेसिअ निवेशितम्। अत्र एकस्य हृदयस्य यथोक्तरत्नाभरणविंवाधरयो असहृतयो वित्ते कुसुमवाणेनेत्युक्त्वा-त्करणरूपत्वम्। पर्यायस्यैव लक्षणांतरमाह—**अन्य** इति। व्याकरोति—**अनेकमिति**। तत्राद्य-मुदाहरति—**मधुरिमेति**। अहो आश्चर्य खलाना मधुरिमरुचिर वच प्रथम पृथु अमृत व्यनक्ति। अथ मोहहेतु तदेव अतागत हालाहल विपमिव कथयति। अत्रानेकममृत विप च एकस्मिन्नाधारभूते खलवचसि भवति। द्वितीयमुदाहरति—**तद्गेहमिति**। नतभित्ति तद्गेह दिव हेतोर्लब्धावकाश इद मदिर, जरती सा धेनु एता घनाभा करिणा घटाश्चरति। क्षुद्र स मुसलध्वनि हद योपिता कल सगीतकम्। आश्चर्य अय द्विज दिवसै इयतीं परा भूमि प्रापित। अत्र एकस्मिन् द्विजे दिवसै अनेक गेहादिक कृतम्। अस्य परिवृत्त्यलङ्कारभ्रम निरस्यस्यति—**अत्रेति**। एकस्यैव कर्तुरिति यावत्। अनुमानालङ्कार लक्षयति—**अनुमानमिति**। व्याकरोति—**पक्षेति**। पक्षधर्मत्व पक्षे व्याप्यवृत्तित्व अन्वय सपक्षे सत्त्व व्यतिरेको विपक्षाद्व्यावृत्ति। अबाधितविषयवादे पक्षधर्मत्वादावतर्भावात् त्रैरूप्यमुक्तम्। अयोगव्यवच्छेद इति अन्यव्यवच्छेदे पक्षादपि व्यावृत्त्यापत्तेरुक्तम्। उदाहरति—**यत्रेति**। यत् लहरीचलाचलदृश एता यत्र भ्रुव व्यापारयति तत्रैव मर्मस्पृश अमी मार्गणा सतत पतति तत्तस्मात्कारणात् चक्रीकृतचाप यथा तथा अञ्चितशरप्रेखत्कर क्रोधन आसा शासनधर स्मर सत्य सदा अग्रत एव धावति। अत्र मार्गणपतन साधन स्मरस्य शासनधरत्व साध्य भ्रूव्यापारो वा साधन स्मरशासनधरत्व साध्यम्। एतदुभयमेकत्रैव धर्मिणि योपित्क्षणे घटते। अत्र साध्यसाधननिर्देशादेवालङ्कारत्वम्। ननु क्रमोच्चारणे व्युत्क्रमोच्चारणे वैचित्र्याभावादित्याह—**साध्येति**। परिकरालङ्कार लक्षयति **विशेषणैरिति**। व्याकरोत—**अर्थादिति**। उदाहरति—**महौजस** इति। महौजस मानधना धनार्चिता सयति लब्धकीर्तय न सहता न भिन्नवृत्तय धनुभृत असुभ तस्य प्रियाणि समीहितु वाञ्छति। महौजस बलिष्ठत्वे सति प्रभोर्वाञ्छित पूरयितु शक्यमिति आकूतमस्य विशेषणस्य। एवमन्यविशेषणेष्वपि साकूतत्व विचार्यम्। विशेष्यपद त्वत्र धनुभृत इति। नत्वपुष्टार्थं पद प्रयोक्तव्य इति वचनात् अत्र पुष्टार्थानि विशेषणान्युपात्तानि अतो दोषत्यागमात्रमेतत् कथ मलङ्कारत्वमित्याशङ्क्याह—**यद्यपीति**। व्याजोक्त्यलङ्कार लक्षयति—**व्याजोक्तिरिति**। व्याक-रोति—**निगूढमिति**। अस्यापह्नुतित्वमाशङ्क्य परिहरति—**न चैपेति**। अपह्नुतौ हि उभयनिष्ठ साम्य न तथात्रेति भेद इति भाव। उदाहरति—**शैलेन्द्रेति**। शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगि रिजाहस्तोपगूढोल्लसद्रोमाचादिविसृष्टुलाखिलविधिव्यासगभगाकुल हा तुहिनाचलस्य करयो शैत्य इत्यूचिवान् शैलात पुरमातृमडलगणै सस्मित दृष्ट शिव व अवतात्। तस्य व्याजोक्तित्व प्रकटयति—**अत्रेति**। परिसख्या लक्षयति—**किंचिदिति**। चतुर्धा परिसख्या प्रश्नस्य वाच्यत्वमुन्नीयमानत्व च अपोह्यस्य वाच्यत्वमुन्नीयमानत्व चेति। ननु

शब्दाना स्वार्थाभिधानमात्रव्यापृताना कथमन्यव्यपोहे तात्पर्यमित्यत आह–**प्रमाणान्तराति** । प्रयोजनान्तराभावात् सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदलक्षण यत्प्रयोजन तद्धि हाय यत्प्रयोजनान्तरं तदभावादित्यर्थ । अस्याश्चातुर्विध्यमाह–**अत्रचेति** । प्रश्नपूर्वकत्वेन अप्रश्नपूर्वक चेति द्वौ भेदौ । उभयत्र वर्जनीयस्य प्रतीयमानता वाच्यता चेति द्वे इति चत्वारो भेदा । तत्र प्रश्नपूर्वकत्वे वर्जनीयस्य प्रतीयमानतामुदाहरति–**किमिति** । युष्मासु सेव्यं किं इति पृष्टे उत्तरं गङ्गासरित्तट, एकान्ते किं ध्येयं विष्णोश्चरणयुगलं, आराध्य किं पुण्यं, अभिलषणीय किं करुणा । तेषु सरित्तटादिषु आसक्तस्या चेतो निरवधि यथा तथा मुक्तये प्रभवति । अत्र किमिति प्रश्नान न्तर आगमप्रमाणावगत गङ्गातट सेव्यमित्युपनिबद्ध तेन कामिनी न सेव्येत्यर्थ प्रतीयते । चरणयुगलमिति न लवणेनेति । पुण्यमिति न पापमिति प्रतीयते । करुणेति न हिंसेति प्रतीयते । प्रश्नपूर्वकत्वे वर्जनीयस्य प्रतीयमानतामुदाहरति–**कौटिल्यमिति** । कचनिचये कौटिल्य वसति करचरणाधरपल्लवेषु राग स्तनयुगले काठिन्य चपलत्व लोचनयोर्वसति । अत्र कुचनिचय इति ननु वाचि हृदये वा कौटिल्यमिति प्रतीयते करचरणाधरदले स्थिति न तु परपुरुषे । कुचयुगले इति नावयवान्तरे मानसे च । नयनयोरिति न तु स्वभावे इति वर्जनीयस्य प्रतीयमानत्वम् । प्रश्नव्यतिरेके वर्जनीयस्य वाच्यतामुदाहरति–**भक्तिरिति** । भक्तिर्भवे न विभवे व्यसन शास्त्रे युवतिरेव काम(शा)स्त्रे यशसि चिन्ता । न पुषि न । महता प्राय परिदृश्यते । अत्र अपोह्यमानस्य वाच्यत्व न भव इत्याद्युक्त्या । कारणमालालङ्कार लक्षयति–**यथोत्तरमिति** । उदाहरति–**जितेति** । जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं विनयात् गुणप्रकर्ष अवाप्यते । गुणप्रकर्षेण जन अनुरज्यते सपद जनानुरागप्रभवा हि । अत्र इन्द्रियजयाद्विनय विनयाद्गुणोत्कर्ष तस्मात् जनानुराग तस्मात्सम्पल्लाभ इति हेतुमाला । हेतुहेतुमतो अभेदाभिधान हेत्वलङ्कार इति रुद्रटादिभिरुक्त किमिति त्वया न लक्षितमित्यत आह–**हेतुमतेति** । कार्येण सह कारणस्य अभेदाभिधानं हि हेतु ■ चायुर्घृतमित्यादिवत् उपचारव्यतिरेकेण वैचित्र्याय न कल्पते अतो नालङ्कारतया लक्षित इति भाव । ननु हेतोरनलङ्कारत्वे अविरलेत्यादौ कथं काव्यरूप त्वमित्यत आह–**अविरलेति** । अविरल कमलविकासो यत्र सकला ये अलय तेषां मदो यत्र (१घ) कोकिलानन्दकर श्रोत्रानन्दकर रम्योऽयं काल संप्रति एति । समाम्नातेषु प्रकटयन् आचार्या इति शेष । केवलगुणप्रागभावादत्र काव्यत्वं नत्वलङ्कारादिति भाव । नन्वेवं तर्हि हेतु गुणान्तर्भाव एव न स्यादित्यत आह–**पूर्वोक्त**मिति । अन्योन्यालङ्कार लक्षयति–**क्रिययेति** । क्रिययैकवचन विवक्षितमिति केचित् व्याचष्टे–**अर्थयोरिति** । उदाहरति–**हंसेति** । सरोभि हंसानां हंसानां गिरा श्रीः शारदे गच्छते हिमवन्ति अह अथ मरुत् शरणो हंसैर्हंसे । अत्र गत विशद अन्योन्येन ... एव स्वरं केवलं भव्यानां आत्मानं ... गुरुतरं । नन्वत्र हंसगणस्य मिथो अन्यतर भावान्तरमन्योन्यालङ्कार इत्यत आह–**अत्रेति** । हंसा धर्मेन सरोभि क्रियन्ते तैश ... अन्योन्यमलङ्कारो भवतीति भाव । उत्तरालङ्कारं लक्षयति–**उत्तरेति** । व्याचष्टे–

प्रतीति। अत्र प्रश्ने असति उत्तरश्रुतिमात्रेण प्रतिवचनोपलम्भेनैव यत्र प्रश्नोन्नयन पूर्ववाक्य परिकल्प्यन तदेकमुत्तरं एक उत्तरालङ्कार प्रथमार्धे उक्त । तमुदाहरति–**वाणिजेति**। हे वाणिअ हे वाणिजक हस्तिदन्ता वग्धकित्तीअ व्याघ्रकृत्तयश्च आह्माण अस्माक कुतो कुत, जावि यावत् लुलिआलअमुही लुलितालकमुखी मुण्हा स्नुपा घरम्मि गृहे परिसक्कए परिसका मति। जरद्व्याधस्योक्तिरेषा। जरद्व्याधपुत्रस्य स्वकान्तायामतिसक्तनया क्षीणत्वेन हस्तिव्याघ्र–हनने शक्त्यभावात्स्वगृहे दन्तकृत्त्यभाव इति भाव । अत्र हस्तिदन्तादेरसत्त्वाभिधानेन तदर्थिनो वणिज तत्सद्भावप्रश्न परिकल्प्यते इत्याह–**हस्तीति**। नन्वेतत्काव्यलिङ्गमस्त्वित्यत आह–**न चेति**। तद्रूप्य प्रश्नरूपस्य प्रश्नोन्नायकस्य तद्रूप्य काव्यलिङ्गकरण (*v l* लक्षण) नैतत्तादृश मिति भेद इति भाव । भेदे हेत्वन्तरमाह–**नहीति**। जनको हि हेतु काव्यलिङ्ग नैवमुत्तरालङ्कार ज्ञापकत्वादिति भाव । तर्हि अनुमानालङ्कारोऽस्त्वित आह–**नापीति**। अनुमानलक्षणाभावादिति भाव । उपसहरति–**इतीति**। उत्तरालङ्कारभेदप्रतिपादक द्वितीयमर्थं व्याकरोति–**प्रश्नादिति**। तत्र प्रश्ने सति प्रस्तुताभिप्रायानुगुण्येन लोकातिशायितया यदनन्यसभाव्य प्रतिवचन तद् द्वितीयमुत्तरमित्यर्थ । असकृद्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह–**अनयोश्चेति**। उदाहरति–**केति**। का विसमा [illegible] विषमा, दिव्वगई दैवगति किं लद्द किं लब्ध जणो जन गुणगही गुणग्राही किं सोक्ख किं सौख्य सुकलत्त सुकलत्र किं दुक्ख ज यत् खलो खल लोको लोक । अस्य प्रश्न परिसख्या–अभेदमाशङ्क्याह–**प्रश्नेति**। अत्र (*v l* अ) सभाव्योत्तरे वाच्य एव तात्पर्यात् नान्यव्यपोह इति ततोऽस्य भेद इति भाव । सूक्ष्मालङ्कार लक्षयति–**कुतोपीति**। कुतोपीत्यस्यार्थमाह–**आकारादिति**। सूक्ष्मशब्दार्थमाह–**तीक्ष्णेति**। तीक्ष्णमतिभि कुशाग्रमतिभि सलक्ष्य स्थूलबुद्धिभिरसलक्ष्यश्च । उदाहरति–**वक्त्रेति**। कापि वयस्या तन्व्या कण्ठे वदनस्यदिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्भिन्न कुङ्कुम दृष्ट्वा तस्या पुंस्त्व व्यञ्जयती सती स्थित्वा पाणौ खड्गलेखा लिलेख। लिङ्गेन उपरिसुरतमनया कृतमिति ज्ञात्वा तज्ज्ञापनार्थं पुरुषयोग्यखड्गलेखा लिलेखेत्यभिप्राय । अत्र वदनस्वेदप्रवृत्तकण्ठकुङ्कुमभेदलक्षणामाकृतिमवलोक्य सख्या परिज्ञात पुरुषायित पाणौ पुरुषैकयोग्यखड्गलेखनलक्षणेन धर्मेण प्रकाशितमित्याह–**अत्रेति**। अत्रैवोदाहरणान्तरमाह **सकेतेति**। विदग्धया कयाचित् सकेतकाले ज्ञातव्ये मनो यस्य विटस्तद्रूपा नेत्राभ्यामर्पिताकूत येन, तादृश विट ज्ञात्वा लीलापद्म निमीलितम्। अत्र विटस्य सकेतकालजिज्ञासा तदीयभ्रूभङ्गादिना इङ्गितेनोपलक्ष्य प्रगल्भया कयाचित् सायसमयोचितेन लीलाकमलनिमीलनेन सकेतसमयोऽभिव्यज्यत इत्याह–**अत्रेति** । सारालङ्कार लक्षयति–**उत्तरति** । पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य प्रकर्षकल्पन सार इत्यर्थ । उदाहरति–**राज्य** इति । राज्ये भूमि सारभूता भूमौ पुर पुरे सौधं सौधे तल्प तल्पे अनङ्गसर्वस्व वराङ्गना । अत्र राज्यापेक्षया भूमे साधुत्व तदपेक्षया पुरस्येत्यादि पारिपाट्या वराङ्गनायामुत्कर्षो विश्राम्यति। असङ्गत्यलङ्कार लक्षयति–**भिन्नेति**। व्याकरोति–**इहेति**। उदाहरति–**जस्सेति**। जस्सेअ यस्यैव वणो व्रण तस्सेअ तस्यैव वेअणा वेदना तत् जणो जन अलिअ अलीक भणइ भणति। बहूये वध्वा कवोले कपोले दतखद दतक्षत सवत्तीण सपत्नीना वेअणा वेदना। अत्र

ग्रणनिमित्तस्यापत्यनिमित्तत्वेदनयोध (ए 1 अ) भेदाध्यवसाय । नन्विय विरोधभेदेपु कथिदित्या-शङ्क्याह-**एपेति** । इय विरोधस्यापवादिका न विरोध इत्यत्र हेतुमाह-**भिन्नेति** । एकदेशत्व भिन्नदेशत्व च विरोधालङ्कारस्य विषय आसीत् सामान्येनोक्तत्वात् । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतये त्युक्तत्वात् असङ्गतिर्विरोधस्यापवादिका अतोस्या विरोधाद्भेद इत्यर्थ । समाध्यलङ्कार लक्षयति-**समाधिरिति** । हेत्वन्तरानुदये सौकर्याभाव तदुदये तु कर्तु कार्य प्रति सौकर्यमित्याह-**साधनां तरेति** । उदाहरति-**मानमिति** । अस्या मान निराकर्तुं पादयो पतिष्यत मे उपकाराय दिष्ट्या इद घनगर्जित उदीर्णम् । अत्रापराद्धेन यूना माननिराकरणलक्षणे कार्ये पादानतमात्रादारब्धे दैवयोगात् घनगर्जितप्रक्षेपस्तत्सौकर्यायोपकल्प्यते । समालकार लक्षयति-**सममिति** । व्याकरोति-**इदमनयोरिति** । इदं सदृशरूप वस्तु उत्तमविषय सम अधमविषय चेति सम द्विविधम् । तत्राद्यमुदाहरति-**धातुरिति** । एपा मृगाक्षी धातु शिल्पातिशयनिकपस्थानम् । अनुप मे रूपे अय देवोपि स्मरस्य दत्तपत्र । अनयो दैवात् यत्सदृश सगत मेलन जात तदेतत् अधुना शृगारस्य एकातपत्र राज्यमुपनतम् । द्वितीयमुदाहरति-**चित्रमिति** । विधाता उचितरचना सविधाता दैवाज्जात यत् निंबाना परिणतफलस्फीति आस्वादनीया चिन चिन वत । एतस्याश्च कवलनस्याकोविद काकलोक एतन्महच्चित्रम् । विषमालङ्कार लक्षयति-**क्वचि दिति** । अतिवैधर्म्यात् विरूपघटैरलक्षण्यात् श्लेपो घटना न गत तदेक विपमम् क्रियाया सत्यामपि तत्फलानवाप्तौ वैपम्यमात्रस्य प्रादुर्भाव उपर्यनर्थातिपाते तस्योत्कर्प इति द्वितीयम् । कारणगुणक्रमेण कार्यारभ इति स्थित्या कार्यस्य कारणस्वभावानुकार शास्त्रसिद्ध अथापि हेतुनिष्ठाभ्या गुणक्रियाभ्या हेतुमन्निष्ठयोस्तयोर्विरोध इति तृतीयम् । तस्यैव गुणक्रियाभेदात् तृतीयस्य द्वैविध्याचातुर्विध्यमित्याह-**द्वयोरित्यादिना** । आद्यमुदाहरति-**शिरीषादिति** । शिरीषादपि सुकुमाराङ्गी क्वेयमायतलोचना क्व । कुकूलाग्निकर्कशोऽय मदनानलश्च क्व । अत्रात्यत-कोमलाङ्ग्या अतिक्रूर कामानलो नोपपद्यते । द्वितीयमुदाहरति । **सिंहिकासुतसत्रस्त** शश शीताशु आश्रित । तत्र अन्य सिंहिकासुत साश्रय त ग्रसते । सिंही राहुमाता च तदपत्यमो मध्ये पूर्वस्मात् सत्रस्तस्य प्रतीयमानोत्प्रेक्षास्पर्शेन शीतकिरणाश्रयणे क्रियाफलस्य निरपद्रव त्वस्य प्राप्तावतरायभूतेन राहुणा तस्य स्वाश्रयेण चद्रेण सह यद्ग्रसन तन्महदनर्थरूप सपद्यते । तृतीयमुदाहरति-**सद्य** इति । यस्य कृपाणलेखा रणेरणे यस्य करस्पर्शं अवाप्य तमालनी लापि सती त्रिलोकाभरण शरदिंदुपाडु यश प्रसूत इति चित्रम् । अत्र करस्पर्शसभोगस्या ग्राम्यतया उपलक्षणम् । नीलत्वकारणात् धवलकार्योदयोऽपि विरुध्यत इति गुणविरोध । चतुर्थमुदाहरति-**आनदेति** । हे कुवलयदललोचने त्व अमदमिम आनद ददासि । त्वयैव जनित विरह मे शरीर तापयतितराम् । अत्र कारणनिष्ठानदनक्रियया कार्यनिष्ठविरहक्रियाया विरोध इति क्रियाविरोध । अथ कर्तृकर्माभावेपि इदमुदाहर्त्तव्यमित्याह-**पवमिति** । यस्य सागरशयस्य विपुलेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पपिरे पीतानि स पुन एकतमया स्त्रिया मदविभ्रमासक्तया एकया दृशा पपे । सादरमवलोकित इत्यर्थ । एकस्या स्त्रिया एकत्वादेव परिमिततयोगिन्या कर्तृभूताया दृष्ट्या सकलभुवनपानक्षमकुक्षि

वुदरस्य हरे कर्मभूतस्य पीयमानताया पारिमित्यपारिमित्यलक्षणौ गुणौ विरुद्धाविति विषमत्वम् । यथायोग योगो युक्ति कार्यकारणभावस्य कर्मकर्तृभावपर्यवसानलक्षणतामनतिक्रम्येत्यर्थ । अधिकालकार लक्षयति–**महतोरिति** । व्याकरोति–**आश्रितमिति** । अनन्यत्रभावो विपर्ययार्थ (?)। महत कस्यचिदाधेयस्य विषयेपि तदपेक्षया तनुरपि आधारो महत्त्वमध्यास्ते यत् तदेक अधिकम्। महत कस्यचिदाधारस्य विषये तदपेक्षया तनुरपि आधेय महत्त्वमध्यास्ते तद्द्वितीयमधिकम्। तत्राद्यमुदाहरति–**अहो** इति । अहो आश्चर्य भूपाल भुवनत्रितयोदर विशाल यत् मातुमशक्योपि ते यशोराशिरत्र माति अत्र यशोलक्षणस्य महत आधेयस्यापेक्षया अतन्वपि भुवनत्रितयोदर यत्र प्रकर्षविवक्षणादाधिक्योत्कर्षमनुप्राप्यते । द्वितीयमुदाहरति–**युगांतेति** । युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मन कैटभद्विषो यस्या तनौ जगति सविकाशमासत तत्र तनौ तपोधनाभ्यागमसभवा नारदागमनसभूता मुदो न ममु । अत्र महतीं भगवत्तनु आधार प्रति नारदागमप्रमोदलक्षणस्याधेयस्य तनोरपि आधिक्योत्कर्ष । प्रत्यनीकालकार लक्षयति–**प्रतिपक्षेति** । व्याकरोति–**न्यकृतीति** । अनीकस्य कटकस्य प्रतिनिधि प्रत्यनीक तत्सादृश्यादलकारोपि प्रतिपक्ष सबधिविषय प्रत्यनीकम् । उदाहरति–**यस्येति** । कायनिग्रहगृहीतविग्रह कृती राहुर्यस्य विष्णो किंचिदपकर्तुमक्षम कातवक्त्रसदृशाकृतिमिदुमधुनापि बाधते । अत्र भगवान्प्रति पक्ष तमपहर्तुमक्षमेण राहुणा तदीयश्चद्र तिरस्क्रियते तत्कथ इदोर्भगवत्सबधित्वमित्यत आह–**इदोरिति** । भगवत्सबद्ध मुख तत्सबद्धश्च सादृश्याच्चद्र यदुक्त कातवक्त्रसदृशाकृतीति । मीलितालकार लक्षयति–**समेनेति** । समेन निगूह्यसाधारणेन लक्षणेन इत्या कस्यचिद्वस्तुनो निगूह्यस्य केनचिद्वस्त्वन्तरेण निगूहने मीलितम्। तच्च साधारण लक्षण सहजमागतुकमिति द्विधेत्याह–**सहजमिति** । आद्यमुदाहरति–**अपांगेति** । लोचने अपागचचले गिरो मधुरवक्रवर्णा गति विलासभरमथरा मुख अतीव कांत इति मृगदृशा अगके लीलया स्वत स्फुरित तत्तस्मात्कारणाच्च अत्र कृतपदोपि मदोदयो न सलक्ष्यते । अत्र अगनया कर्त्र्या सहजेन दृष्टितारल्यादिना लिंगभूतेन करणेन स (? स्व) मदोदयो निगूह्यते । केचित्तु समेन लक्ष्मणा वस्तुनेति सामानाधिकरण्यात् अन्वयम चक्षाणा अगनालक्ष्मणा दृष्टि तारल्यादिना मदोदयसाधारणेन मदोदयवर्ति तदेव तिरस्क्रियत इत्याहु । द्वितीयमुदाहरति–**यइति** । हे राजन् त्वत्पात शकितधिय विवशा ये ते द्विष सदा हिमाद्रे कदरासु निवसति अहो बत आश्चर्य सपुलक सकप अग उद्धतामपि तेषा सबधिनीनां भिया अभिज्ञ बुधोपि न । अत्र वर्णनीयविद्विषा हिमवत्कंदरानिवासशैत्यसमुद्भाविताभ्या उभयसाधारणाभ्या आगन्तुकाभ्यां कपरोमाचाभ्या तिरोधीयते। एवमुत्तरे हिमवति वा संप्रयुक्ताभ्या कपरो माचाभ्या भयसाधारणाभ्या तावेव भयवर्तिनौ कपरोमाचौ तिरस्क्रियेते । एकावलीमलकार लक्षयति–**स्थाप्यत** इति । व्याकरोति–**पूर्वामिति** । स्थापना विधि अपोह निषेध । तत्राद्यमुदाहरति–**पुराणीति** । यस्या पुराणि सवराननानि वरांगना रूपपुरस्कृतांग रूप समुन्मीलितसद्विलास विलास कुसुमायुधस्य अस्त्रम् । द्वितीयमुदाहरति–**नतदिति** । तन्नलं

न यत् चारुपङ्कजं न । तत्पङ्कजं न यत् अलीनषट्पदम् । असौ षट्पदो न यं कलगुञ्जितो न । तद्गुञ्जितं न यन्मनो न जहार । क्रमेण विधायकत्वं निषेधकत्वं चा-**पूर्वत्रेति** । स्मरणालङ्कारं लक्षयति **यथेति** । व्याकरोति **य** इति । उदाहरति-**निम्नेति** । लहरीभि र्यत्सदृशा निम्ननाभिविवरेषु यदम्भ ग्रावित सुरनार्यं तद्भवे बुद्बुदै बुद्बुदशब्दे सुरतत्रं ठरन्ताना स्मारिता । अत्र तत्सदृशं इन्युक्तत्वात् सादृश्यनिबन्धना स्मृतिरलङ्कार न स्मरणमात्रम् । अत्र पूर्वानुभूतसुरतशब्दाना तत्सदृशशब्दस्मरणेन स्मृतिरलङ्कार । अन्नैवोदाहरणान्तरमाह-**करेति** । करजुअगहिअजसोआयणमुहविणिवेसिआहरपुडस्य करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । सभरिअपञ्चजण्णस्स सस्मृतपाञ्चजन्यस्य कण्हस्स कृष्णस्य रोमञ्च रोमाञ्च णमह नमत । पूर्वत्र श्रावण ज्ञान अत्र चाक्षुष इति भेद । भ्रान्तिमदलङ्कारं लक्षयति-**भ्रान्तीति** । व्याकरोति **तदिति** । तस्यालङ्कारान्तरा व्यावृत्तिमाशङ्क्य परिहरति-**न चेति** । भ्रान्तिश्चित्तधर्म स चमत्काराय विद्यते यत्र स भ्रान्तिमदलङ्कार इति स्फुटत्वेन प्रतीतेस्ततो भेद स्फुट इत्यर्थ । उदाहरति-**कपाल इति** । मार्जार कपाले पतितान् शशिकरान् पय इति लेढि । करी वृक्षान्तरस्थितान् मृणालमिति आस्वादयति । वनिता रतान्ते तल्पस्थान् तान् अंशुकमिति हरति । प्रभामत्तश्चन्द्र इद जगत् विप्लवयति अहो आश्चर्यम् । अत्र शशिकिरणा प्राकरणिकानामुपलभे तत्सदृशपय प्रभृत्यप्राकरणिक प्रतीयते । इतिशब्दस्तु तत्तद्पारमाप्यद्योतनाय । एष च मालारूप । अमालारूपस्तु-अवतसत्र वालानामादाने यत्र कुञ्जव । पाणीनपि मिथ स्पृष्ट्वा त्रपते धवलै स्मितै ॥ अयमपि सादृश्यव्यतिरिक्तो नालङ्कार यथा-दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्र नभस्तलम् । प्रतीपालङ्कारं लक्षयति-**आक्षेप इति** । व्याकरोति-**अस्येति** । उपमेयमेव उपमानकार्यं कर्तुं क्षमं किमुपमानेनेति एक उपमानस्याक्षेप । उपमानतया प्रसिद्धस्यापि उपमेयतया परिकल्पन द्वितीय । तत्रायमुदाहरति-**लावण्येति** । भो देव लावण्यौकसि सप्रतापगरिमणि त्यागिनामग्रेसरे अवनीभरक्षमभुजे त्वयि निष्पादिते सति वेधसा इदु किं घटित एव पूपा सूय किं विहित चिन्तारत्न किं उत्पादितं अमी कुलक्ष्माभृत मुधैव किं सृष्टा । अत्रोपमानानामिन्द्रादीना कार्यमाह्लादनादिकं उपमेयभूतो राजैव कर्तुं क्षम इति तेषा नैरर्थक्येन विधानमाक्षिप्यते । द्वितीयमुदाहरति-**ए एहीति** । ए अयि सुदरि एहि दाव तावत् कण (? ण्ण)दाउण कर्ण दत्वा वअणिज्जं वचनीय शृ (? सु) णु शृणु । किसोअरि कृशोदरि जणेण जनेन तुह मुहेण तव मुखेन चद्रो चद उपमिज्जइ उपमीयते । अत्र चद्रस्योपमानस्य उपमेयतया परिकल्पनमाक्षेप इत्याह-**अत्रेति** । क्वचित्तु उपमितौ निष्पन्नायामप्यनादर समतीत्याह-**क्वचिदिति** । उदाहरति-**गर्वमिति** हे मुग्धे पराजिते लोचनयुगलेन असवाह्यमपरिमितमिम गर्वं किं वहसि । दिशि दिशि सरस्सु ईदृशानि नलिनानि सति ननु । अत्र लोचनयुग प्रति उत्पलाना उपमेयीकरणमेव तिरस्कार इत्याह-**इहेति** । अस्तु उपमितेर्निष्पत्तिरनिष्पत्तिर्वा यत्र पुनरुपमानत्वसभावनैव नास्ति तत्राप्यनादरगोचरतया प्रतीपमेवेत्याह-**अनयैवेति** । रीति तिरस्कारनिबन्धनत्वकल्पनाकारिणी युक्ति

तया । यदसामान्यगुणयोगात् अन्यसदृशगुणसंबन्धाभावात् उपमानत्वमात्रमपि नानुभूतचरं वस्तु (? तस्य) तत्कल्पनायामपि अलङ्कार प्रतीपप्रमेवेत्यर्थ । उदाहरति–**अहमिति**। हे तात हालाहल अहमेव सुदारुणाना गुरु इति मास्म दृप्य गर्व मा कृथा । अस्मिन् भुवने भवादृशानि दुर्जनाना वचनानि भूय सति ननु । अत्र दुर्जनवचनानि प्रति हालाहलस्य उपमानत्व असंभवदेवोपनिबद्धमित्याक्षेप इत्याह–**अत्रेति**। उपमानत्वस्य कथंचिन्निष्पत्तौ तदनिष्पत्तौ च द्विधा द्वितीय प्रतीपमुत्पाद्यत इति भाव । सामान्यालङ्कारमाह–**प्रस्तुतेति**। प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन वस्तुनासाधारण गुणयोगात् ऐकरूप्य सामान्यमित्याह–**अतादृश-मपीति**। न्यूनगुणमपि उत्कृष्टगुणेनैकात्मतया विवक्षितम्। वक्ष्यमाणतद्गुणनिराकरणार्थमाह–**अपरित्यक्तेति** । तदेकात्मतया अप्रस्तुतैकरूपेणापि । व्युत्पादयति–**सदिति**। उदाहरति –**मलयजेति** । मलयजरसविलिप्ततनव नवहारलताविभूषिता सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुच रुचिरामलांशुका । विततधाम्नि शशभृति धरा धवलयति अविभाव्यता गता । अत एव निरस्तभिय अभिसारिका सुखमेव प्रियवसतिं प्रयाति । अत्र प्रस्तुतस्य चन्दनलेपादे अप्रस्तुतया चन्द्रिकया समं अविभाव्यता गता इति अभेदप्रतीतिरलङ्कारस्य मूलमित्याह–**अत्र प्रस्तुतेति** । अभिसारिकाणा भयनिरासार्थं उच्यते नेत्युक्तम् । अर्थवैचित्र्यार्थमुदाहरणांतरमाह–**वेत्रेति** । वेत्रत्वचा तुल्यरुचा वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि नवचम्पकानि भृङ्गा सहेल यदि नापतिष्यन् तर्हि तानि क अवेदयिष्यत् । अत्र प्रस्तुततदन्ययो चम्पकगण्डस्थलयो अन्यूनानतिरिक्त गौरत्वमैकरूप्ये हेतु । ननु चम्पकादीना संभृगतया भेदप्रतीते कथमैकात्म्यमित्याह–**अत्रेति** । निमित्तांतरं भृङ्गपतनम् । ऐक्यस्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यत्वात् । भृङ्गपतनेनानुमितभेदज्ञानेन बाध । दिङ्मोहादौ तथा दर्शनादिति भाव । विशेषालङ्कारं लक्षयति–**विनेति** । व्याकरोति–**प्रसिद्धेति**। आधेयोपस्थितिरनाधारतया निबध्यमाना प्रथमो विशेष । एक स्वलक्षणकमेव वस्तु युग-पदनेकत्र वर्तमान द्वितीयो विशेष । कस्यचिदुत्साहोत्कर्षात्कार्यमारभमाणस्य तेनैवारंभेण पृथक् प्रयत्नसाध्यमपि कार्यान्तरमारभ्यमाणे तृतीयो विशेष । तत्राद्यमुद्राप्य उदाहरति–**दिवमिति**। दिवमुपयातानामपि येषा अनल्पगुणा गिर आकल्पं जगति रमयन्ति ते कवय केषां न वन्द्या । अत्र कवीना वागाधारभूतानामभावेपि आधेयानां वाचां ऐदृशी वृत्तिर्विशेष । द्वितीयमुद्राप्य उदाहरति–**सेति**। सपत्न्यनुरञ्जनार्थं करचनोपा-लभते । सा वसइ तुज्झ हिअए सा चिअ अच्छीसु सैव अक्ष्णो सा श वअणेसु सा च वचनेषु । भो सुंदर अह्मारिसाणं अस्मादृशानां पावाणं पापानां ओआसो अवकाश कुत्र कुत्र। अत्र एकस्या एव तस्या युगपदनेकत्र हृदयादिषु वास विशेष । तृतीयमुद्राप्य उदाहरति–**स्फुरदिति** । नव सविता च सस्रजे नव वृहस्पतिश्च सस्रजे। अत्र वर्णाधिभेदनापि तत्वा(? तत्वं)ष्टुष्टि स्फुरदद्भुतस्य स्फुरद्भेदेनैकारम्भेण अप्रयत्न-सामग्रीसाध्यजन्मनां अशक्यनिर्माणाना मनोभवादीनां सृष्टिर्विशेष । सृष्टिसंहारद्वारा विधिनैवे-धप्रदर्शनार्थमुदाहरणांतरमाह–**गृहिणीति**। हे इंदुमति त्वं गृहिणी सचिव मिथ सखी ललिते

कलाविधौ प्रियशिष्या एवंविधा त्वां हरता करुणा विमुखेनमृत्युना मे किं न हृत वद । अत्र एकस्या इंदुमत्या सद्भावादेव गृहिणीसचिवादिकमनेकं हृतम् । ननु **भामहादि**प्रक्रियाया सर्वमि दमतिशयोक्तावत पातीत्याशक्य तदभ्युपगतप्रायमित्याह–**सर्वत्र** चेति । प्राणत्वेन जीविततया सारभाविनेत्यर्थ । अत्र **भामह**मथ सवादयति–**सैषेति ।** वक्रोक्ति अतिशयोक्ति वक्रिमातिशययोरेकत्वात् । अनया वक्रोक्त्या विभाव्यते विचित्रतया प्राप्यते । तद्गुणालकार लक्षयति–**स्वमिति** । अत्युज्ज्वलगुणस्य वस्तुन इति शेष । योगात्सनधात् । तस्य गुणो यत्र स तद्गुण । व्याकरोति–**वस्त्विति ।** स्वगुणसपदेत्यत्र स्वपदेन समीपगतपरामर्शप्रतियागित्व प्रका श्यते । तस्य गुणस्यापरस्यजवस्य प्रतिभासत्व (१ प्रतिभान) अल्पगुणस्य प्रचुरगुणेन कवली कारात् । तद्गुणशब्द व्युत्पादयति–**तस्येति** । उदाहरति–**विभिन्नेति** । यत्र रैवतकपर्वते पद्मरागनीले रत्ने परित स्फुरतया रुचा गरुडाग्रजेन विभिन्नवर्णा सूर्यस्य रथ्या पुन स्वां रुचिमानिन्यिरे । अत्र सूर्यस्यदनाश्वाना अरुणवर्णस्वीकार तस्यापि गरुडाग्रजकिरणकवलीकरणमिति तद्गुणद्वयम् । यत उक्त स्वा रुच पुनरानिन्यिरे इत्याह–**अत्रेति ।** न चेद मीलितमेवेति वाच्यम् । मीलिते प्रकृत वस्तु वस्त्वतरेणाच्छादि तत्वेन प्रतीयते । इह तु अनपहृतस्वरूपमेव प्रकृत वस्तु वस्त्वतरगुणाक्रातृतया प्रतीयते इत्यनयोर्भेदात् । अतद्गुण लक्षयति–**तद्रूपेति ।** रूप वर्ण अननुहार अननुवर्तन अग्रहण मिति यावत् । व्याकरोति–**यदि त्विति** । तदीय उत्कृष्टगुणसबंध । न्यूनगुणस्य प्रगुणगुणस्वीकारो न्याय्य । अन्यथाभावश्चेत्तदानीमतद्गुण तस्य उत्कृष्टस्य गुणा न सतीति ग्रहणम् । अतद्गुण उदाहरति–**धवल** इति । हे सुदर प्रिय जइवि यद्यपि धवलोसि तहवि तथापि तुए त्वया मज्झ मम हिअअ हृदय रजिअ रजितम् । राअभरिए वि रागभरितेपि हिअए हृदये सुहअ सुभग णिहितो निहित ण रत्तोसि न रक्तोसि । अत्र पूर्वार्धे धवलिमारुणिमार्गुणयोर्विरोध उत्तरार्धे त्वतद्गुण इत्याह–**अतिरिक्तेनापीति ।** अतद्गुण इत्येतत्प्रकारातरेण व्याकरोति–**किंचेति** । अस्मिन्नपि व्याख्याने उदाहरणमाह–**गांगमिति** । गगाजल सितम् । यामुन कज्जलाभम् । हे राजहस उभयत्र मज्जतस्तव सैव शुभ्रता न चीयते नाप्यपचीयते । अत्र प्रकृतस्य हसस्य शुभ्रता सत्यामपि योग्यताया गगाया मुनोदकगुणौ नानुविधत्ते । व्याघातालकार लक्षयति–**यद्यथेति ।** व्याकरोति–**येनेति ।** कर्त्रा • केनचिदुपायविशेषेण निष्पादित वस्तु अन्येन प्रतिद्वद्विना तस्मादेवोपायविशेषादन्यथा क्रियते यत्र स व्याघात इत्यर्थ । व्याघात निर्वक्ति–**स** इति । उदाहरति–**दृशेति ।** या दृशा दग्ध मनसिज दृशैव जीवयन्ति विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता वामलोचना स्तुवे । अत्र विरूपाक्षेण कर्त्रा दृग्रूपेणोपायेन स्मरस्य दाह साधित । तज्जिगीषुभि स्त्रीभिस्तेनैव दृग्रूपेण तस्य जीवित साधितम् । ससृष्ट्यलकार लक्षयति–**सेति ।** व्याकरोति–**एतेषामिति ।** तिलतडुलन्यायेन मिश्रत्वे ससृष्टि । क्षीरनीरन्यायेन मिश्रत्वे तु सकर । तत्र ससृष्टि शब्दालकारससृष्टि अर्थाल कारससृष्टि उभयालकारससृष्टिश्चेति त्रिविधा । तत्राद्यामुदाहरति–**कुसुमेति ।** कुसुमसौरभ लोभपरिभ्रमद्भ्रमरसभ्रमसभृतशोभया चलितया अलकलोलदृशा अन्यया वनितया कलमेखल

कलरल विदधे । अत्र पूर्वार्द्धे अनुप्रासालङ्कार उत्तरार्धे यमकालङ्कार उभयो शब्दालङ्कारयो संसृष्टि । द्वितीयमुदाहरति-**लिंपतीति** । तम अगानि लिंपतीव नभ अञ्जन वर्षतीव असत्पुरुषसेवेव दृष्टि निष्फलता गता । अत्र पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षालंकार, असत्पुरुषसेवेत्युत्तरार्धे उपमालकार अनयोरर्थालकारयो संसृष्टि । पूर्वोत्तरश्लोकयो कथ संसृष्टिरित्याकाक्षाया क्रमेणाह-**पूर्वत्रेत्यादिना** । पूर्वत्र कुसुमेत्यादौ यमकानुप्रासौ छन्दोलक्षणैकार्यसमवाय व्यतिरेकेण मिथो निरपेक्षौ संसृष्टिलक्षण वैशिष्ट्य प्रयोजयत उत्तरत्र तु लिंपतीत्यादौ परस्परनिरपेक्षे उपमोत्प्रेक्षे अर्थालकारौ संसृष्टिलक्षण वैशिष्ट्य प्रयोजयत । तृतीयमुदाहरति-**सो णत्थि** । हे सखि एत्य अत्र गामे ग्रामे सो णत्थि स नास्ति जो य सरणहिअअलडिं तरुणाना हृदयोत्सुक महमहन्तलाअण मह लावण्य (?) णिवारइ निवारयति । स्वायत्तीकृत्य पुरपातत्प्रसगादव्यावर्तयति । अत्र णत्थि एत्येत्यादावनु प्रासशब्दालङ्कार । हिअअलडिमिति तु रूपकालंकार अनयो संसृष्टिरित्याह **अत्रेति** । नन्वनालकारयोर्भिन्नविषयत्वात्कथ संसृष्टिरित्यत आह-**संसर्गस्येति** । पदविवक्षायां वाक्ये पदविवक्षाया छन्दसि सकरालकार लक्षयति-**अविश्रांतीति** । व्याकरोति-**एत इति** । अगागिभावरूप अनुग्राहकमिति । संगीयमाणेत्यादि सामान्यलक्षण उदाहरति-**आत्ते सीमंतचिह्न इति** । हे राजन् अरण्ये त्वदरीणा त्वदरिमृगदृशां सीमन्तचिह्ने मरकतिनि हेमताटकपत्रे हृते मेखलाया लुप्ताया मणितुलाकोटियुग्मे झटिति गृहीते सति वियोगकाल्या शोण हार गुंजाफलाना स्रज इति भ्रान्त्या नैव हरति । अत्र हारस्य शुक्तिमपरित्यागात् शोणिमस्वीकारात् तद्गुणालकार शङ्का गुंजाफलानां स्रज इति वाक्ये भ्रातिमानलकार । अत्र तद्गुणमगमपेक्ष्य भ्रातिमानगी प्रादुर्भूत् तदाश्रयेण च तद्गुण सचेतसा चमत्कारनिमित्तमिति तयोरगागिभाव इत्याह-**अत्रेति** । उदाहरणान्तरमाह-**जटेति** । जगाभिर्जटानुल्यैर्भाभि किरणै उपघृता करधृतस्तलकाक्षवलय करो रस्य पाणिश्च वियोगिन्यापतेरिव कल्तिवैराग्यविपद् विषयव्यावृत्तता विरागताद्याव भस्मा पाडु शशी पितृवन इव परिप्रेंखत्तारापरिकरकपालाकिततले व्योम्नि चलति । अत्र जटाभाभि रित्यार्थी उपमा करवैराग्यशब्दश्लेषस्यागता भजते । अयं श्लेषालंकारोपि कलक एवाक्षवलय इति रूपकस्यागता भजते । अय रूपकालकार वियोगिन्यापतेरित्युत्प्रेक्षायाश्चागम् । पितृवन इवेति तु शाब्दी उपमा सर्वत्रोपकरोति इति चतुर्णामगागिभाव इत्याह-**उपमेति** । ननु कलकोक्षवलय इवेत्युपमितसमास किमिति न भवति व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वादित्याशक्याह-**कलंकोक्ष वलय इवेति** । समासोपमाया कलकस्य प्राधान्येन प्रतीयमानत्वात् तस्य करधृतत्वयोग्यता न स्यात् रूपके [illegible] अक्षवलयस्य प्राधान्यात्तस्य करधृतत्व घटत इति रूपकमेवागीकर्तव्यमिति भाव । ननु करै रश्मिभि धृतस्तलकश्चद्र इति श्लेषच्छायासमाश्रयणे कलकस्य करधारण भवद्भिरपि स्वीकृतमेवेत्याशक्याह-**श्लेषेति** । शशावर्तनौ करा कलकश्चेति प्रत्यासत्ते करचरणोपचार इति भाव । उपमितसमासे तु उपचार एव शरणमिति प्रतिपा दयितुमाह-**कलंकं इति** । न केवलमार्थेष्वेवालकारेष्वय सकर यावत् । अर्थशब्देष्वपीत्याह **एवमिति** । उदाहरति-**राजतीति** । अभिहत दानवाना रास सिंहनादो येन शभुना तस्य

सबोधन हे अभिहतदानवराम अतिपातिन जवेन व्रजत सारावा सशब्दा नदा यत्र सा इयं तटी राजते। अविरतेन सततेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वन दयते रक्षति । वनदा सा च गजता गजसमूहश्च यूथमतिपाति रक्षतिअत्र । यमक अनुलोम-प्रतिलोमलक्षणश्चित्रभेदश्चेति द्वावलकारौ मिथ सापेक्षौ अगागिभावरूप सकरमनुभवत इत्याह **अत्रेति**। अलकारयो परस्परापेक्षा कथमित्याशक्याह-**पदद्वयेति** अपेक्षा परस्परानुग्राह्यानुग्राहकभाव इत्यर्थ । नच शब्दालकारयो शब्दवत् परस्परोपकार्योपकारकभावाभावेन नागागिभाव इति वाच्यम्। शब्दालकारसंसृष्टिस्तत्र श्रेयसीति **अलंकारसर्वस्वकारेणो**क्तत्वात्। शब्दालकारसकरभेदान्तरमाह-**एकेति**। व्याकरोति-**द्वयोरिति**। एकस्यालकारस्य ग्रहे स्वीकारे न्यायस्य साधकप्रमाणस्याभावात् तदितरस्यालकारस्य वा परिग्रहे दोषस्य बाधकप्रमाणस्याभावा दित्यर्थ । तदलकारद्वय निश्चितमेवास्त्वित्याह-**द्वयोर्बहूनामित्यादि**। नन्वेकस्य च ग्रहे इत्यादिनापि कथ सकर एव प्रतिपाद्यत इत्याशक्याह-**समुच्चयेनेत्यादि**। एकस्य च ग्रह इत्यादिसूत्रे सकरसमुच्चयार्थश्चकार क्रियते तेन समुच्चयेन समुच्चयद्योतकेन चशब्देन सकर आक्षिप्यते। उदाहरति-**जहेति**। जह गभीरो यथा गभीर जह अ रणणिब्भरो यथा रत्ननिर्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ यथा च निर्मलच्छाय ता किं तर्हि विहिणा विधिना स जलणिही स जलनिधि सरसवाणीओ सरसपानीयो ण किओ न कृत । अत्र समासोक्तिरप्रस्तुतप्रशसा चेत्याह-**अत्रेति**। विशेषणसाम्यादित्यनेन समासोक्तेर्लक्षणमनुस्मार्यते तत्समानगुणतये त्यनेन अप्रस्तुतप्रशसाया एवं द्वयो सदेहमुदाहृत्य बहूनामुदाहरति-**यथा चेति**। नयनानन्दद्दायि इदो एतद्विंब प्रसीदति। अधुना निरुद्धाशमपि इद तम शीर्णम्। अत्र पर्यायोक्तत्यतिशयोक्तिरूपकदीपकतुल्ययोगितासमतत्त्वयप्रस्तुतप्रशसोक्तीना शकया सदेहलक्षण सकर इत्याह-**किमितीति**। **भंग्यंतरेण** प्रकारान्तरेण अथैतयोरिति मुखेंदु बिम्बयो समुच्चयविवक्षाया बिंब प्रसीदति एतच्च मुख प्रसीदति इति गम्यश्च पुरुषपद्धुवत् समुच्चयप्रतीतिसद्भावात् प्रस्तुताप्रस्तुतयोश्चद्रमुखयोर्दीपकम्। **मुखनैर्मल्यप्रस्तावादिति**। मुखनैर्मल्ये प्रस्तुते चद्रप्रशसेति अप्रस्तुतप्रशसेत्यर्थ । **अयमेवेति**। अनिश्चयात्मक इत्यर्थं । न्यायदोषयो सभवे अय सकरो न सभवतीत्याह-**यत्र त्विति**। न्यायशब्दार्थमाह-**न्यायश्चेति**। मुख्यतया घटितत्वमनुकूलता साधक प्रमाण बाधक तु दोष इति भाव । तत्रोपमारूपकयो प्रत्येक साधनदूषणद्वारा चत्वारो दोषा उपमाया साधन न रूपकस्य दूषण किं तु ताटस्थ्यमित्येक रूपकस्य साधन नोपमाया दूषण किं तु ताटस्थ्यमिति द्वितीय उपमाया दूषण रूपकताटस्थ्यमि ति तृतीय रूपकस्य दूषण उपमाया ताटस्थ्यमिति तुरीय । हासद्युतेर्मुख्यया वृत्त्या वक्त्र एवावस्थानात् शशिनिस्तिरोधान वक्त्रस्याविर्भाव इति तस्य आनुकूल्य भजत इत्युपमाया साधनमित्यर्थ । ननु शशिनि तस्या प्रातिकूल्यात्कोऽप्यतरस्य रूपकलक्षणस्य दूषणमेवास्तीत्यित आह-**शशिनि त्विति**। तथेति गुणवृत्त्या। द्वितीयमुदाहरति-**चक्रेंदाविति**। अत्र चद्रस्यानुकूल्यमपरत्व न वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपक साध्यते नोपमा दूष्यत इत्यर्थ । तृतीयमुदाहरति-**राजेति**। अत्रालिंगनमुपमाया प्रतिकूलम्। तदेवोपपादयति-**सद्दशमिति**।

चतुर्थमुदाहरति-**पादांबुजमिति** । पादाम्बुजमिवेत्युपमा । अत्र मञ्जीरशिञ्जित अम्बुजे प्रतिकूलमिति रूपक दूष्यत इत्यर्थ । ननु यत्र रूपकस्य दूषण तत्र तत एवोपमासिद्धिरिति कथ नोपमा साध्यत इत्यत आह-**विघ्नुपमर्दिन** इति । विधिबाधयोर्व्यपदेशविकल्पे बाध एव प्रगल्भत इति न्यायेन रूपकविघ्नुपमर्दिनो मञ्जीरशिञ्जितप्रतिकूललक्षणस्य बाधस्य तदपेक्षया तदनुकूलतालक्षणसाधकापेक्षया उत्कटत्वेन विघ्नुपमर्दितत्वजनिताधिक्येन पारज्ञानादित्यर्थ । साधकबाधकविषये अतिदेशमाह-**एवमिति** । शरदीव प्रसर्पन्त्या तस्य कोदण्डसत्कृतौ । विनिद्रजृम्भितहरिर्विध्योदधिरजायतत्यत्र विनिद्रजृम्भितहरिरिति नरसिंहद्वयविषय यत्साधारण्येन विशेषण तत्विंध्य उदधिरिवत्युपमा बाधितेन (? त्वा) रूपक साधयति । सामान्याप्रयोग इत्युक्तत्वान् इत्यादि स्वयमेवोह्यमित्यर्थ । एकपादानुप्रवेशास्वभाव तृतीयसङ्करमाह-**स्फुटमिति** । य कौमारहर इत्यादौ विभावनाविशेषोक्त्यो अस्फुटतया सङ्कर इति तदपोहार्थं स्फुटमित्युक्तम् । अभिन्नपदताभावात्स्फुट निश्चितमित्यर्थ । व्याकरोति-**अभिन्नेति** । उदाहरति-**स्पष्टेति** । अथो स्पष्टमुल्लसत्किरणा एव केसरा यस्य तच्च तत् सूर्यबिम्बमेव विस्तीर्णा कर्णिका यस्य तच्चाश्लिष्टाष्टदिश एव दलानि तेषा कलाप पुट अवतारो यस्य ॥ चासौ मद्धाधकारश्च स एव मधुपावलीयत्र एवविध दिवस एव अरविंद सङ्कोच सकुचितवान् । अत्र कयो साम्यमित्यत आह-**अत्रेति** । निगमयति-**तेनेति** । तद्व्याकरोति-**तदिति** । सवालङ्कारोदाहरणानि सङ्करे दर्शयितु न शक्यत इत्याह **प्रकारान्तरेण त्विति** । तत्र हेतुमाह-**आनन्त्यादिति** । तस्य सङ्करस्य प्रभेदा अगागिभाव सन्देहैकवाचकानुप्रवेशरूपा तेषा भेदा तदलङ्कारसङ्कररूपा तेषामानन्त्यात् त्रिप्रकारतैव न्याय्येति भाव । नवमदशमोल्लासद्वयसमर्थित परम प्रकरणार्थमुपसहरति-**इति प्रतिपादिता** इति । अलङ्काराणा शब्दार्थनैयत्यमन्वयव्यतिरेकाभ्या प्रतिसमाधातुमाक्षिपति-**ननु इति** । प्रतिपादितो नियम प्रतिनियम आश्रयाश्रयिभावस्वीकारश्चेदभ्युपगम्यत इति भाव । समाधत्ते-**उक्तमत्रेति** । प्रागप्युक्तप्रायमेतत्प्रतिपादनसौकर्यायेह उच्यत इत्यर्थ । शाब्द आर्थ औभयिक इति अलङ्कारविवेके प्रमाणमन्वयव्यतिरेकावित्याह-**यथेति** । किमलङ्कारैकचिंतया दोषगुणावप्येव मित्याह-**दोषेति** । आश्रयाश्रयिभावस्य निमित्तान्तरस्य नियामकतायामनुपपत्तेरित्यर्थ । फलितमाह-**ततश्चेति** । उभयालङ्कारान् दर्शयति-**यत्र चेति** । एवमेव अन्यानप्युभयालङ्कारानाह-**तथेति** । नन्वर्थान्तरन्यासादयो यद्युभयालङ्कारा तर्हि ते अर्थालङ्कारेषु कथ लक्षिता इत्याशङ्क्याह-**अर्थस्य इति** । वाच्यालङ्कार अर्थालङ्कार । तर्हि कथ विवेचकत्वगत तत्राह-**यस्त्विति** । तदनुसारेण पुन उभयिका एवेति भाव । आश्रयाश्रयिभावेन शब्दार्थोभयालङ्कारस्य व्यवस्थानादलन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यलङ्कारसर्वस्वकारादीना मत दूषयितुमनुवदति-**योलङ्कार इति** । आश्रयाश्रयिभावस्य अव्यभिचारे प्रमाणमन्वेषणीय तच्चान्वयव्यतिरेकरूपमेव प्रमाणमसौ वक्तव्यमिति भाव । विदितस्य व्यवस्थितरूपस्य । यथोक्तावन्वयव्यतिरेकौ निमित्त यस्येति विग्रह । एषामलङ्काराणा दोषा उक्तेष्वेव दोषेषु अन्तर्भूतत्वात्पृथङ्नोच्यत इत्याह-**एषामिति** । तत्रादौ शब्दालङ्कारेषु अनुप्रासदोषान् आद्योक्तेषु दोषेष्वन्तर्भाव-

यति–**अनुप्रासस्येति** । अनयो दोपा (१ अनुप्रासदोषा) तत्र प्रसिध्यभाव प्रसिद्धिविरोधे अतभवति। वैफल्यमपुष्टार्थताया वृत्तिविरोधो वर्णप्रतिकूल्य इत्यर्थ । तत्स्वभावत्वात् तेषा प्रसिध्यभावादीनां प्रसिद्धिविरोधादिलक्षणत्वादित्यर्थ । आद्यमुदाहरति–**चक्रीति** । जगदुपकृतये नित्य युक्तस्य अहिमरुच सूर्यस्य यस्य स्यदनस्य चक्रारपंक्ति चक्री स्तौति । हरिरिंद्रोपि हरीन् अश्वान् स्तौति। धूर्जटि शिव रथस्य धू अगविशेप तद्ध्वजातान् स्तौति । नक्षत्रनाथश्चद्रोपि अरुण अनूरु स्तौति कुबेर कूबराम स्तौति प्रसन्न स स्यदन व अवतात् । अत्र स्तोतृस्तुत्यु (१ त्यो) पन्यासेपि किंचिदनौचित्य अन्यन (१ था) कवेरनुप्रासकुतूहलभगादित्याह–**अत्रैति** । चक्री कर्ता चक्रारपंक्तिमेव कर्मभूता स्तौति नान्यत इत्येवरूपेण स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणाद्यनुरोधात् नाप्यर्थौचित्यादत्त प्रसिद्धिविरोधो दोप इत्यर्थ । द्वितीयमुदाहरति–**भणेति** । आनदस्यदिसुदेरंदुमुखि सग्नोल्लोलापिनि अरुणचरणे तरुणि यदि मे रमणमदिरं रतिवेश्म गच्छसि तर्त्तार्हि अनणुरन्मणिमेखल अविरतसिंजानमजुमजीर ते परिसरण अकारण रणरण? किं कुरुते, इत्यत्र यदनुप्रासस्य वैफल्य तत् अर्थस्यापरिपोषे पातयति । तादृगनुप्रासप्रसाधतवाचकनिवेशेपि वाच्यस्य तद्द्वारा वाक्यार्थीभूतपरस्य वाच्यत्वासिद्धेरित्याह–**वाच्यस्येति** । तृतीयमुदाहरति **अकुठेति**–अकुठोत्कठया आकठ पूर्ण मा हे कलकठकठ्यास्तव कठे क्षण कुरु। क्यार्त्तिमुद्धर। अत्र उपनागरिका विमुच्य परुषाया अगीकारात् यो वृत्तिविरोध स वर्णप्रातिकूल्यान्नातिरिच्यत इत्याह–**शृगार** इति । यमकविषय दोषमप्रयुक्तत्वेन्तभावयति **यमकस्येति । उदाहरति यथेति** । सदभ सदाभा कान्तिर्यस्या सा भुभगमस्य मणिरिव अहिनलग्राहे अवतीर्णो व्याप्ता सत् अभो यस्या स नदीव प्रमुखे आदौ दभेन सह वर्त्तत इति सदभा खला जतोक्षेत निणयतोपि दुरतता व्रजति। पादद्वये पादचतुष्टये क्वचिदेकत्र पादे वा यमकस्य प्रयोग । ननु पादत्रये पादत्रययमकत्वप्रयुक्तान्यद् दूषणमित्यर्थ। लिंगवचनभेदलक्षण उपमादोषोपि अत्रान्तर्भवतीति अथालकारेषु **भट्टवामना**द्युदाहृतानुपमादोषानन्यत्र सक्रामयति–**उपमायामिति** । जातिर्ब्राह्मणत्वादि प्रमाण परिणाहादि प्रमाणवैशिष्ट्य तद्वर्ति न्यूनत्व आधक्ता वा तादृशी अनुचितार्थान पृथग्दोषावित्यर्थ । उपमानस्य धर्म साधारण तद्गतन्यूनत्व आधिक्य च पृथग्दोषतया अन्यैरभिमन्यमान क्रमेण न्यूनपदत्वमधिकपदत्व च व्यभिचरत किं तदतरनुप्रविशत इत्याह–**धर्माश्रये द्विधेति** । जातिन्यूनत्वमुदाहरति–**चंडालैरिति** । युष्मदुक्तिसभाष्या पुरुषान् प्रति चडालानामुपमानीकरणे जातिन्यूनत्वम् । परिमाणन्यूनमुदाहरति–**वह्नीति** । भगवत सहस्रधाम्नो ज्वलन स्फुलिंगलक्षणमुपमान परिमाणन्यूनम् । जात्यधिकमुदाहरति–**अयमिति** । चक्रवाको भगवान् पितामहो जात्यधिक उपमानम् । परिमाणाधिकमुदाहरति–**पातालमिति** । अत्र नायिकाया नाभिस्तनवेणीदडाना पातालक्षितिधरकालिंदीप्रवाहा परिमाणाधिका । अत्र एषामनुचितार्थत्वमाह–**अत्रेति** । प्रस्तुत इति साधर्म्यण चमत्काराय विवक्षितोर्थ इत्यर्थ । कदर्थित इति प्रतिपत्तिपरिहारक्षोभेण खलीकृत अर्थयमेवति यथा यत्नोद्वेगो धीमतामिति न्यायेन स्वीकर्तुमनौचित्यं तया विरसीकृत इत्यर्थ । धर्माश्रयन्यूनत्वमुदाहरति–**स इति** । अत्र मौंजीरा

छिलस्य कृष्णाजिनधारिणो मुने उपमेयस्य नीलनीमूतभागाश्लेषिणि सूर्ये उपमाने मौनीसदशविद्युतो नोक्तिरस्तीति धर्मन्यूनत्वमित्याह-**अत्रेति**। धर्माधिक्यमुदाहरति-**स इति**। पीतवासस शार्ङ्गधरस्य चोपमेयीकरणे शतद्रूंदद्रायुधत्वमत्र समुचित न पुन शशिनो ग्रहण पाचजन्यानिर्देशादतो धर्माधिक्यमित्याह-**अत्रेति** । इदानीं लिंगवचनभेदस्वप्राह्यो दोष क्रमभगेन्तर्भवतीत्याह-**लिंगवचनेति** । लिंगभेदेन वा वचनभेदेन वा अन्यरूपमित्यर्थ । सविशेषणस्यैवेति वक्ष्यमाणच्युतादिविशेषणकस्येत्यर्थ । आद्यमुदाहरति-**चिंतेति** । अत्रोपमेये पुसि च्युत इति उपमाने तु चिंतारत्ने च्युतमिति लिंगविकारेण पुस चिन्तारत्नस्य वा कस्यचिदेव च्युतलक्षणधर्मसमयागते च्युतत्वरूपविशेषणशून्यस्य उपमानत्व उपमेयत्व वा न घटत इति तस्य उभयत्रान्वयेन भाव्य तच्च क्वचिदुच्यते पुसि चिंतारत्ने तु केवल प्रतीयत इति लिंग वैषम्य यत् तत्क्रमभगेन्तर्भवतीति भाव । (वचनभिन)तामुदाहरति-**सक्तव इति**। अत्रोपमेयेषु सक्तुषु शुद्धा इति बहुवचन उपमाने कुलवध्वा शुद्धेति एकवचनमिति वचनवैकृतेन सक्तूना कुलवध्वा वा कस्यचिदेव शुद्धिलक्षणधर्मसमन्वयावगते शुद्धत्वरूपविशेषणशून्यस्य उपमेयत्व मुपमानत्व वा न घटत इति तस्य उभयत्रान्वयेन भाव्य तच्च क्वचिदुच्यते सक्तुलवध्वा तु प्रतीतिपरिस्खलनात् वचनभेद क्रमभग एवांतर्भवतीति भाव । असाधारणधर्मस्य अनन्यथाकरणे निर्दोषत्वमाह-**यत्र त्विति** । उपमानोपमेययोरवैषम्यप्रतीत्या प्रवर्तमानत्वादिति हेतुमाह-**उभयथेति** । उदाहरति-**यथेति** । अत्र गुणाना रत्नाना च तत्त्वतो लिंगभेदेपि तृतीयातत्तया तिरोधानात् लिंगभेदरूप प्रक्रमभगो न भवतीति भाव । वचनभेदस्यादोषत्वमुदाहरति-**तद्वेष इति** । तस्या वेष आकार असदृश इति क्यप्प्रत्ययांतमेकवचन क्तिप्रत्ययात बहुवचनम् मधुरतया भृत युक्त इत्येकवचनात मधुरता बिभ्रतीति बहुवचनम् दध्धारणे इत्यस्मादेकवचनं दधत इति दधातेर्बहुवचनम् । अत्र वेषस्य बिभ्रमाणा वचनभेदेपि श्लेषबलात् प्रतीति (र्न) स्खलते तद्भेदरूपो न प्रक्रमभग इति भाव । अन्यानप्युपमादोषान् प्रक्रमभगेन्तर्भावयति-**कालेति** । आदिशब्दादामनणकालभेदमुदाहरति-**यथेति** । सर्वेषा चेतना अद्यापि प्रसाद माप्नोतीति वर्तमानकाल एव न्याय्य इति कालभेद इत्याह-**अत्रेति** । विधिभेदमुदाहरति-**गगेति** । गगा प्रवहत्विति लोडत एव भवतु को दोष इत्यत्राह-**अप्रवृत्तेति** । अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मा विधि विधिरत्यंतमप्राप्तौ इत्युक्तत्वात् गगाया न सभवति नित्यप्राप्तत्वात्तस्या । एवच कालपुरुष विध्यादीनामुपमेये केवलमौचित्य नोपमाने इति तद्भेदस्य प्रक्रमभगेन्तर्भाव इति भाव । नन्वेव सर्वोपि सगबधादिव्यवहार उत्सन्न स्यादित्यालकारिक प्रति कविराक्षिपति-**नन्विति** । साक्षादुच्चरितस्य प्रतीयमानस्य वा धर्मस्य न वैषम्य तन्मानोपादानेपि उपमाया प्रसपणात् । ततश्च सामान्येनोपमाया परिपूर्णाया यथोचितप्रत्यन्वय इति कोय कालभेद इत्याक्षेपार्थ । साक्षादुच्चारितेपि धर्मे तदभिसबध उपमेये पार्थिवस्सबधलक्षणात्प्रयत्नभेदादेवेति सर्वत्र उपमाया स्वभाव इत्याह-**यथापीति** । उपात्तेन साक्षादुच्चरितेन युधिष्ठिर इवाय पुरुष सत्य वदतीत्यत्रापि प्रयत्नवत्सत्यवादीव सत्य वदतीत्यर्थं पर्यवस्यति । सामान्यविशेषभावसमीक्ष्योयमन्वय उपमाया सार्वत्रिक

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

Notes. Exegetical and Critical

अथार्थालंकारानाह:—मम्मट has defined and illustrated शब्दालंकारs in उल्लास IX. Now he proceeds to define and illustrate अर्थालंकारs—61 or 62 (if मालादीपक is regarded as an independent figure) in number. They are called अर्थालंकारs because they depend for their विच्छित्ति (also termed वैचित्र्य or चमत्कारित्व) on the अर्थ i e the sense of the काव्य The काव्य again which depends on अलंकारs for its charm is the lowest type of काव्य (अवर or अधम)

According to a tradition vouched for by the author of the commentary निदर्शना, मम्मट's contribution to this उल्लास extends up to the figure परिकर, the remaining portion beginning with व्याजोक्ति is, they say, the work of one अलक also styled as अल्लट or अलट. The closing stanza of this उल्लास, *इत्येष मार्गो etc*, *it may be noted, has been interpreted by* माणिक्यचन्द्र in the light of this tradition. After dealing with अर्थालंकारs, and after cursorily dealing with उभयालंकारs, अल्लट (not मम्मट) will deal with the question of अलंकारदोषs, in his own way

The text, which we shall have to deal with, consists of three parts कारिकाs—*split into* सूत्रs, वृत्ति and उदाहरणs, *all the work of one* writer, मम्मट possibly The closing portion, from व्याजोक्ति onwards, with the कारिकाs, वृत्ति and उदाहरणs may similarly be taken to be the work of अल्लट

१—उपमा

The आलंकारिकs are generally unanimous in commencing the treatment of अर्थालंकारs with उपमा which, they say, deserves this pride of place due to its being the basis of several other figures. अपह्नुति, ससन्देह, उत्प्रेक्षा, रूपक—not to mention others—are essentially based on औपम्य, albeit with specific modifications

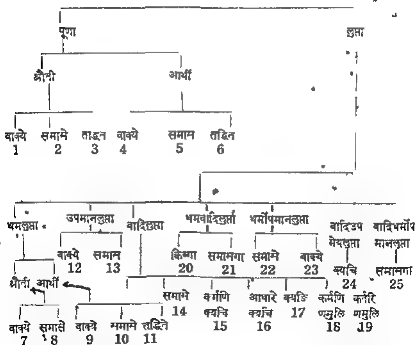
इति प्रतिपत्स्यामह इति प्रयत्नभेदमवलम्बमानानस्मान् प्रति न कालादिभेदोद्भावनौचित्यमिति भाव । सत्यवादी सत्य वदतीति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह–**सत्येति** । अर्धांगीकारेण परिहरति–**सत्यमिति** । यद्यपि चिरतनप्रयोगेषु कालभेदादि दृश्यते तथापि तन्मात्रमेव समर्थनीय नतु तद्वदन्येन प्रयोक्तव्य प्रस्तुतप्रतीतिविघातात् । तथा चोक्त–पूर्वे विशृङ्खलगिर कवय प्राप्तकीर्तय । तत्समाश्रित्य न त्याज्या इति रेषा (? रीतिरेषा) मनीषिणामिति । दोषा इति शेष । इति परिहारग्रथार्थं । असादृश्यमसभवश्चेति उपमादोषावनुचितार्थताग्रामतर्भूतावित्याह–**असादृश्येति** । असादृश्यमुदाहरति–**यथेति** । असादृश्यस्यानुचितार्थत्वमाह–**अत्रेति** । ननु अर्था रश्मय इव प्रीतिदायिन इति साधर्म्यसिद्धे काव्यशशिनोऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् नैव इतरेतराश्रयपराहतत्वात् । तथा च **वामनः**—तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तर इति । असभवमुदाहरति–**निपेतुरिति** । तादृशो वारिधारा उपमानतया नोपपद्यत इत्यनुचितार्थत्व दोष इत्याह–**अत्रापीति** । उत्प्रेक्षादोषानप्यवाचकत्वेऽन्तर्भावयति–**उत्प्रेक्षायामपीति** । इवादय इव यथाशब्दोपि सभावनाया द्योतयितुमयुक्त तस्य तथाशक्त्यभावात् क्वचित्समर्थस्यापि अन्यना सामर्थ्यदर्शनात् । यथा उत्प्रेक्षाया द्योतयितु समर्थस्यापि मन्ये शके इत्यादेरुपमायामसामर्थ्यम् । केवलस्य समासरहितस्येत्यर्थ । अस्यामित्युत्प्रेक्षायाम् । अनेति सामर्थ्यप्रतिपादने । शक्ति सामर्थ्यम् । अनेत्युत्प्रेक्षाया अवाचकत्व दोष इवशब्दस्य साधर्म्यं सभावना च प्रकटयितु पाटवमस्ति यथाशब्दस्य तु साधर्म्यमेवेति भाव । उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति–**यथेति** । नारीलोचनचातुर्यशङ्कासकुचित ध्रुवमिति युक्त पाठ । इदानीमुत्प्रेक्षामूलस्य अर्थान्तरन्यासस्यापि अनुचितार्थत्वमेवेत्याह–**उत्प्रेक्षितमिति** । निरुपाख्यप्रख्यमित्यसत्यप्रायत्वात्तत्समर्थनाय उत्प्रेक्षितस्यार्थस्य समर्थनाय । **गगनतल इति** । समर्थनीयस्य वास्तवस्याभावादित्यर्थ । उदाहरति–**यथेति** । अत्रासभावनैकशरणत्व परिशेषयति–**अत्राचेतनस्येति** । तदेकशरणताया नार्थान्तरन्यासापेक्षा निर्विषयत्वात् । एव चोत्प्रेक्षैवे दुर्लक्ष्येत्याह–**संभावितेनेति** । अथ समासोक्तावुपमानविशेषप्रकाशनप्रभवमपुष्टार्थत्व पुनरुक्तत्व वा स्यादिति समर्थयते–**साधारणेति** । एवकार उपमापेक्षामपहस्तयति । **अनुक्तमपीति** । तादृक्स्वभाववत्त्वात्तस्या तस्योपमानस्य प्रयोजनाभावादपुष्टार्थता अनुपादेयत्वात्पौनरुक्त्य वा दोष इत्यर्थ । उदाहरति–**यथेति** । तिग्मरुचौ सूर्ये करै किरणै ककुभ दिश स्पृशति सति दयितयेव जृम्भिततापया अतनुमानपरिग्रहया रुचिरयापि दिन ग्रीष्मदिन तस्य श्रिया स्थितम् । करा रश्मय पाणयोपि ताप उष्णानुभूतिरनुतापश्च मान अभिमान मान नाडिकाधिक्यम् । अत्र समासोक्तेरपुष्टार्थत्वामाह–**अत्रेति** । सदृशविशेषण अनुकूलविशेषण तच्च रवौ करै स्पृशतीति दिनश्रिया विजृम्भिततापयेति विशेषणम् । **व्यक्तिविशेषेति** । व्यक्तिर्लिंग तिग्मरुचावित्यत्र पुल्लिंग ककुभ इति दिनश्रियेति स्त्रीलिंगम् । **नायकतयेति** । नायकश्च नायिका चेति पुमान्स्त्रियेति कृतैकशेषो नायकशब्द । अन्यथा तिग्मरुचे ककुभा चेति वक्तुमयुक्तत्वात् । **अतः किमिति** । कृतं अपुष्टार्थेन पुनरु-

तेन दयितयेति स्वशब्दप्रयोगेनेत्यर्थः । ननु यथा दयिते दयिता करौ स्पृशति दयितान्तरस्य तापो भवति तथा रवौ करैः ककुभं स्पृशति तथाविधसमये दिनश्रियोपि ताप इति श्लेषोऽयमित्युपादेयमेव दयितेति पदमित्याशङ्क्याह–**श्लेषेति ।** उदाहरति–**यथेति ।** भास्वतौ करौ दीप्यमानौ पाणी भास्वतश्च करा रश्मयः । अस्वाप फले विश्रातौ यो लुब्ध तत्र दुर्लभं यत्फलं तत्र लुब्धाना आहृत प्रददाति । स्वापस्य फले विश्रातौ यो लुब्ध तत्र हितं न प्रददाति च । अत्र गौर्या उपमेयत्वम् । अप्रस्तुतप्रशंसायामुपमेयस्य उपमानीकरणं अपुष्टार्थत्वं पौनरुक्त्यं वा दोष इत्याह–**प्रस्तुतेति ।** अनयैव च समासोक्त्युक्तरीत्यैव अप्रस्तुतप्रस्तुतयोस्तुल्यनिबन्धनत्वादुपमानाना तदा उपमेयप्रतीतौ किं तत्पदप्रयोगेण पुनरुप मेयस्योपमानीकरणेनेत्यर्थः । उदाहरति–**यथेति ।** विहगमेषु आहूतेषु पुर आयान्मशको न धायते । तृणमणि अप्रधानमणि काचादि मणीनां मध्ये धुरि वा विशन् दधे धत्ते । तेनास्यनां मध्ये खद्योतोपि प्रचरितु न कम्पते न बिभेति । तत्त्वानां क्षुद्रमहता यदन्तर विशेष अनामृष्ट अपरामृष्ट येन त अचेतनं प्रभुमिव सामान्य धिक् । अस्याप्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तत्व चेत्याह–**अनेति ।** अचेतनत्वेन विशिष्टं सामान्यम् । अवान्तरप्रकरणमुपसंहरति– तदिति । **यथासम्भविन** इति । **उद्भटादिभिरुपमादौ** लक्षितपरीक्षिता । **अन्य इति ।** **एवं जातीयका** इति । ततुल्योह्य यत्किंचिदित्यादियुक्त्या समासोक्त्यादौ परिकल्पताश्च । पूर्वार्थस्यैव सम्यक्समर्थितयैव दोष तदीय च योऽन्य विषयान्तरे यथा ते समाख्या । पूर्वार्थस्यैव सम्यक्समर्थितयैव दोष नात्या अतभावयोग्यतायां पृथक् प्रपञ्चनमनौचित्यायेति भावः । उक्तमग्रह प्रकरणार्थमुप संहरति–**इति संपूर्णमिति ।** ननु प्राचीनाचार्यमतोऽन्यथानेन विरचितमिदमप्रमाणमेव स्यादित्याशङ्क्याह–**इत्येष** इति । विदुषा **ध्वनिकारादीनां** य एष मार्गः स्वसिद्धान्त विभिन्न विप्रकीर्णोपि अभिन्नस्य एकत्र सकलित प्रतिभासत इति यत् तत् न विचित्र यत् यस्मात्कारणादमुना ग्रन्थे सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः । येन ग्रन्थसंदर्भेण विकीर्णं प्रमेयजात सकलय्य प्रतिपाद्यते स ग्रन्थसंदर्भः कृत इति नाप्रामाणिक इति भावः । एवं **सरस्वतीतीर्थ पतिनाम्नेण** निर्मिता टीका **काव्यप्रकाशस्य** मुदे स्याद्विदुषां चिरम् । पञ्चक्लेशान– जगति मुक्तिनो दुश्चरैर्ये तपोभर्येषां चतोरविंद स निल पुरहरो यासमंगीचकार । येषां पादारविंदस्मृतिरपि जडताहारिणी देहभाजां तैष्टीकेयं सरस्वत्युपपदविलसत्तीर्थसंज्ञैरकारि ॥ २ ॥ शारदापतिमुदाननं निद्राविद्रावणयामिनीनाथा । काव्यप्रकाशटीकां व्यरीरचत्त **सरस्वती तीर्थाः** ॥ ३ ॥ इति **श्रीमत्परमहंस (परिव्राजकाचार्य) श्रीसरस्वतीतीर्थ** विरचितायां काव्यप्रकाशटीकायामर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः ।

॥ शुभं भूयात् ॥

उपमा is possibly the oldest figure The different वेद॰ made use of the word उपम to convey an idea of similarity. But the earliest recognition of its status as an अलंकार is possibly the one in मैत्र्युपनिषद् where different varieties of उपमा are referred to It may be noted in passing that, as in several other matters here also the आलंकारिक was indebted to the वैयाकरण for the word उपमा And the boringly minute divisions and sub-divisions of उपमा are a standing testimony to the influence that the वैयाकरण exercised on the आलंकारिक॰ यास्क, भरत, अग्निपुराण, भामह and दण्डिन्, उद्भट, वामन all recognised उपमा as an अलंकार. *मम्मट recognised 25 divisions of उपमा* —

उपमा (25 divisions in all)

These divisions and sub-divisions which have been admitted by others besides मम्मट *e g* विश्वनाथ (with certain modifications) and जगन्नाथ, are essentially grammatical in their significance So grammatical are they in their bearing that उद्योत was tempted to remark

वस्तुतोऽथ पूर्णालुप्ताविभागो वाक्यसमासविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिप्रदर्शनपरत्वादथ शास्त्रे न व्युत्पादनामर्हति । *There are others like* रुय्यक *who make no scruples to* ignore these divisions

An उपमा to be complete requires four constituents (1) उपमेय, (2) उपमान, (3) साधारणधर्म (sometimes simply called धर्म), & (4) उपमाप्रतिपादक शब्द also called द्योतक or वादि (i e words like वा = इव) In some उपमाs all of these are stated, giving rise to पूर्णा उपमा In others some of these constituents *may* be dropped—1, 2, 3—*not 4 of course since* that would mean the total elimination of the figure Where one or more constituents are dropped, the उपमा is called लुप्तोपमा

Essentials of the figure —In उपमा [उप (उपमानस्य) समीपे मीयते उपमेय यत्र], the central interest lies in comparing one object with another due to both possessing a common characteristic Such a comparison may tend to exalt or degrade an object To compare the मुख with the चन्द्र may be a compliment to compare दुर्जनवाक् with हालाहल is a way of degrading the former

In साधर्म्य, i e connection with the same property, of two objects, lies the charm (विच्छित्ति or वैचित्र्य) of the figure The object which the poet by association of ideas compares with another is called the उपमेय or object of comparison, the object with which it is compared is called the उपमान, the standard of comparison, the word expressive of the similitude such as इव, यथा, वा (= इव), सदृश, तुल्य and the affix वत् are called उपमाप्रतिपादक, the common property is called साधारणधर्म *In* मुखं चन्द्र इव रम्यम्, मुख is उपमेय, चन्द्र उपमान, रम्यम् साधारणधर्म and इव उपमाप्रतिपादक

When I compare मुख with चन्द्र, I am as much conscious of the difference between the two as of their similarity That is why उपमा is based on भेदाभेद unlike other figures Then when I compare मुख with चन्द्र, मुख *is in my mind* the प्रधान theme चन्द्र *is* गौण *How there* is प्राधान्य of उपमेय in उपमा is well borne out by the grammatical phenomenon of उपमितसमास standing in sharp contrast to the रूपकसमास (otherwise called मयूरव्यंसक समास) [See below] It is further *evidenced by the well known rule of the* वैयाकरणs *that there should be* सामानाधिकरण्य (the sameness of case relation or grammatical co ordination) between the उपमेय and उपमान in other words that the case of the उपमान should be determined by that of the उपमेय

When I say मुखं चन्द्र इव रमणीयम्, I acknowledge *perfect equality* between चन्द्र and मुख so far as रमणीयत्व is concerned If there is the

slightest consciousness of inequality in respect of रमणीयत्व, there cannot be उपमा चन्द्र may surpass मुख in other respects but it must be on all fours with the उपमेय so far as रमणीयत्व is concerned The figures व्यतिरेक and प्रतीप are cases where this balance between the उपमान and उपमेय is disturbed

सूत्र १ साधर्म्यमुपमा भेदे —This embodies मम्मट s definition of उपमा To make the सूत्र quite explicit construe (उपमानोपमेययो) भेदे (सति) साधर्म्यं उपमा उपमा consists in the similarity of attributes between the उपमान and the उपमेय, provided they (i e the उपमान and the उपमेय) are distinct This definition lays down two essentials of उपमा (1) that there should be साधर्म्य and (2) that it should be between two distinct entities

साधर्म्य is समानेन धर्मेण सम्बन्ध As such it conveys the similarity between *two* things Why then talk of the things being भिन्न (भेदे सति) when साधर्म्य itself presupposes भेद? मम्मट himself will say later that भेदे has been inserted in the definition to exclude अनन्वय

जगन्नाथ in his रसगंगाधर (162) criticises the definition for failing to embody हृद्यत्व or charmingness as an essential of a good उपमा, मम्मट it may be seen does not specify हृद्यत्व in the definition of any अलङ्कार indicating thereby that he tacitly admits it as a necessary prerequisite of all figures whatsoever

उपमानोपमेययो न तु *etc* As seen above, to make the definition explicit we have to amplify it as उपमानोपमेययोः भेदे सति साधर्म्यं उपमा (by adding उपमानोपमेययो) साधर्म्य is समानेन धर्मेण सम्बन्ध सम्बन्ध requires सम्बन्धिनः or correlates and मम्मट does not mention them So one might just find fault with the definition for being incomplete

मम्मट says Though it is true that there are so many correlates like कार्य and कारण जन्य and जनक साधर्म्य subsists only between one pair of correlates viz. उपमान and उपमेय Hence when one speaks of साधर्म्य, the correlates concerned can be none else than उपमान and उपमेय Therefore the bare mention of साधर्म्य is enough to make one conscious of its subsisting between उपमान उपमेय only and no other pair The definition by using the word साधर्म्य does though tacitly refer to उपमान उपमेय only and as such does not drop the vital constituents as one is likely to think So साम्य is the connection of no other pair but उपमान उपमेय with the same common property

भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय —Why is the word भेदे inserted in the definition? In order to exclude (व्यवच्छेद) the figure अनन्वय, says मम्मट In अनन्वय as we shall see later a thing is compared with itself In

उपमा, however, one thing is compared with another; in other words, the उपमान and उपमेय are अभिन्न in अनन्वय, while they are भिन्न in उपमा. तस्याः मुखं तस्या मुखमिव is अनन्वय; तस्याः मुखं चन्द्र इव is उपमा.

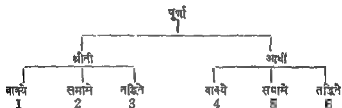
§ सूत्र २

पूर्णा and लुप्ता उपमा

Where all the four constituents of an उपमा—उपमान, उपमेय, साधारणधर्म and उपमाप्रतिपादक—are stated the उपमा is called पूर्णा. Where one or two or three happen to be dropped it is called लुप्ता उपमा.

मम्मट recognises 6 sub-divisions of पूर्णा and 19 of लुप्ता.

The six sub-divisions of पूर्णा are as follows:

उपमानोपमेय... .. ..लुप्ता:—The वृत्ति supplements the 2nd सूत्र: पूर्णा लुप्ता च For it is the वृत्ति which explains पूर्णा and लुप्ता that the सूत्र leaves undefined.

एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता:—For reasons too obvious, all the four could not be dropped, for then there will be no constituent of the उपमा which hence would cease to exist. The आलङ्कारिक did not regard the उपमा as defective though it lacked one or more constituents. **एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लुप्ता**:—एकलुप्ता is possible only in *three* cases *viz.*, धर्मलुप्ता, उपमानलुप्ता, and वादिलुप्ता (वादि = उपमाप्रतिपादक). उपमेयलुप्ता is not possible, *for the absence of उपमेय knocks out the bottom of the figure itself.*

द्विलुप्ता is possible only in *three* cases *viz.* धर्मवादिलुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता and वादि-उपमेयलुप्ता. No धर्म-उपमेयलुप्ता, वादि-उपमानलुप्ता or उपमान-उपमेयलुप्ता is possible. No धर्म-उपमेयलुप्ता or उपमान-उपमेयलुप्ता is possible, for only in one case of doubtful *rhetorical* value, can उपमेय be eliminated. No वादि-उपमानलुप्ता is possible, (though त्रिलोपा, वादि-धर्म-उपमानलुप्ता is possible due to grammatical technicalities), as absence of वादि-उपमान means the elimination of a vital constituent of उपमा *viz.* उपमान.

त्रिलुप्ता is possible only in *one* case *viz.* वादि-धर्मोपमानलुप्ता, due to a certain grammatical technicality.

comprehend the उपमेय also In मुख चन्द्र इव, though इव appears to go with the उपमान चन्द्र alone, still it has a peculiar power, due to which it comprehends मुख also And thus comprehending both, it becomes expressive of the connection of साधर्म्य *between two* It is just like the genitive In राज्ञः पुरुष, though the genitive is affixed to the word राजन्, still it is comprehensive enough to convey the connection of राजन् to पुरुष

As *opposed to these, words like* तुल्य, सदृश *and the affix* वत् (तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः) *are regarded as merely implying* साधर्म्य. *When I say* चन्द्रेण तुल्यं *or* चन्द्रसदृशं मुखम्, *the word* तुल्य *goes only with the* उपमेय, *it fails to comprehend the* उपमान In चन्द्रः मुखस्य तुल्यः, तुल्य goes only with उपमान, and does not comprehend the उपमेय In चन्द्रः मुखं च तुल्यौ, तुल्य *alternately* (क्रमेण adds मा च) goes with the उपमान and उपमेय, but does not simultaneously comprehend both Thus these words and the affix are supposed to imply साधर्म्य, as they fail to comprehend both the उपमान and उपमेय

There are some who explain away this fact as being due to the fundamental difference between साधर्म्य and सादृश्य सादृश्य, they say, is a धर्मविशेष, produced by साधर्म्य and as such distinct from the latter Thus इव, यथा etc though they express साधर्म्य, yet imply सादृश्य, while तुल्य etc though they express सादृश्य, imply साधर्म्य And as उपमा is साधर्म्य, इव etc are supposed to be expressive of it, while तुल्य etc are said to imply it, according to this view

This view is not shared by others who look upon साधर्म्य and सादृश्य as identical मम्मट, in all probability did not share it for he is found using साम्य, साधर्म्य सादृश्य etc as if they were synonyms.

To judge from मम्मट's वृत्ति, he seems to distinguish between the powers of इव etc , on the one hand and सदृश etc , on the other, on a different principle When we convey साधर्म्य by the use of इव etc , we can do it only in *one* way We can have no alternative to मुख चन्द्र इव, since इव follows the उपमान only In other words, इव etc are only उपमानविशेषणs and nothing else In contrast to this तुल्य, सदृश etc , are sometimes उपमानविशेषणs, sometimes उपमेयविशेषणs and sometimes उभयविशेषणs Thus we see that in the case of इव the idea is conveyed only in one way which therefore, must be the *direct* way In the case of सदृश etc , on the other hand, the idea, if it were directly conveyed, would have left no scope for alternative syntactical positions of सदृश etc. Therefore we have to conclude that with सदृश etc. साधर्म्य is not directly conveyed but is *implied* only मुख

चन्द्रेण तुल्य, चद्र मुखस्य तुल्य and चद्र मुख च तुल्य are all *variations* that *imply* a particular idea Read स प्र —अतो नियमनैकतरविशेषणताभावात् साम्यपर्याले चनमुखनैव तुल्यप्रतीतिर्व्यवतिष्ठते ।

सा द which in this matter, almost reproduces मम्मट's वृत्ति, seems also to hold the same view

§ सूत्र ४. श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ।

पूर्णा is subdivided into श्रौती and आर्थी Both are possible in a वाक्य समास or तद्धित मम्मट will illustrate all these cases.

वाक्यगा उपमा —Where the उपमा is embodied in a वाक्य, it is called वाक्यगा A clearer way to understand वाक्यगा would be to note that it is one which is neither embodied in a compound nor in a तद्धित derivative वाक्यगा should not be mistaken for वाक्यार्थोपमा such as is implied in प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्त or निदर्शना where two वाक्यs are related by औपम्य In वाक्यगा उपमा the औपम्य is in the body of one sentence only. In वाक्यार्थोपमा two वाक्यार्थs are related by साधर्म्य, in वाक्यगा two पदार्थs are so related

A **श्रौती वाक्यगा उपमा** is always one in which the word यथा is used. An आर्थी वाक्यगा उपमा is one in which सदृश, तुल्य etc are used, but without being compounded मुख चद्रो यथा रमणीयम् is श्रौता वाक्यगा पूर्णा, मुखं चन्द्रेण सदृशम् रम्यम् is आर्थी वाक्यगा पूर्णा

समासगा उपमा —Had it not been for a particular technicality of grammar, समासगा श्रौती would not have been there. By a वार्तिक of कात्यायन, इव is supposed to form a compound with the word which precedes it Thus in मुख चद्र इव, चद्र इव is a compound—though to us it appears not to be so And श्रौती समासगा is always one where इव is used. It should not be taken for a वाक्यगा, as one is apt to do

समासगा आर्थी —How their tendency to follow the Grammarians has made the Rhetoricians admit divisions that have no rhetorical value will be clear by comparing समासगा आर्थी with वाक्यगा आर्थी चन्द्रसदृश मुख becomes आर्थी समासगा, while चन्द्रेण सदृश becomes आर्थी वाक्यगा

तद्धितगा श्रौती —तद्धित—Sanskrit Grammar recognises two kinds of affixes कृत् and तद्धित कृत्—affixes are those which are added to verbs to form what are called कृदन्तs or primary nominal bases e g कर्तृ, कुर्वद्, करण, कारक. तद्धितs, with which we are concerned in उपमा, are secondary affixes that are *added to substantives*, thus रामवत्, अयोध्यावत्, वैयाकरण पौरस्त्य etc. are all formed by तद्धित affixes from different substantives, and are themselves called तद्धितs or nominal derivatives When मम्मट uses the word तद्धितगा, he does not so much refer to the affix as to the derivative formed by the affix

तद्धितगा श्रौती पूर्णा occurs when the affix वत् is added to nouns according to the सूत्र, तत्र तस्येव तद्धितगा आर्थी occurs when the affix वत् is added to *nouns acc to the* सूत्र, तेन तुल्य क्रिया चेद्वति (See below)

Note that श्रौती तद्धितगा is possible only in पूर्णा variety and only with the affix वत् आर्थी तद्धितगा is possible in पूर्णा and लुप्ता both But in पूर्णा it is only with the affix वत् , in लुप्ता, other affixes such as कल्प, देशीय etc are possible (See below)

यथेववादिशब्दा , **श्रौती उपमा** —मम्मट shows how यथा, इव etc give rise to श्रौती or Direct or Explicit उपमा That उपमा will be explicit which *directly states* the connection of साधर्म्य, between the उपमान and उपमेय The words यथा, इव, वा etc are admitted to directly state this connection

One might urge यथा etc follow *only* the उपमान , in fact, those words are decided to be उपमानs which are followed by (यत्परा) यथा, इव, वा etc. To that extent, यथा etc are उपमानविशेषणानि (उपमान उपमानतया विशिंषन्ति व्यवच्छिन्दन्ति—**साहित्यचूडामणि**) or words which mark off the उपमान by their presence *How could such words be looked upon as conveying the connection with the* उपमेय *also? In short, an objector might say that* इव *etc comprehend the* उपमान *which they follow and* mark off , they do not comprehend the उपमेय , and therefore they cannot *express* the connection of साधर्म्य between them

The objection is refuted in this way Though इव, यथा etc follow only the उपमान, still, due to a peculiar power present in words (शब्दशक्तिमहिम्ना) they are in a position to convey the connection of the उपमान with the उपमेय An analogous case is that of the Genitive termination In राज्ञः पुरुषः, the Genitive termination is applied to the word राजन् But then is not the Genitive comprehensive enough to bring पुरुष *within its scope and express the relation between* राजन् *and* पुरुष*? Similarly though following the* उपमान *only,* इव, यथा *etc* possess a power to convey its connection with the उपमेय also

Therefore wherever इव, यथा, वा are used, we get श्रौती or शाब्दी or direct or expressed (श्रुति = शब्द) उपमा, due to साधर्म्य or the relation between the उपमान and उपमेय being expressed —Read **साहित्यचूडामणि** —यथा राजपुरुष इति राजनिष्ठा षष्ठी पुरुषमप्याक्षिपन्ती, तदुभयनिष्ठं सम्बन्धं समर्पयति ।

यथेववादि यथा इव वा (or according to some व) The आदि has no force *For these are the only three particles that express* साधर्म्य In fact, the त्रिवेंद्रम् edition reads यथेववाशब्दा dropping आदि altogether

With आदि, वादि may be split up as व आदि or वा आदि वा in the sense of इव is used by कालिदास, *for instance, in* मालविकाग्निमित्र · मेघभावेन ·

नामेय देवीशब्दक्षमा सना। स्नानायवक्त्रक्रियया पत्रोर्णं वोपयुज्यते। व in the sense of इव is illustrated in नारिकेलासव योधा शात्रव व (v l च) पपुर्यशः। रघुवंश IV 42 आदि is explained by some commentators as including वत् used according to the सूत्र, तत्र तस्येव But वत् is *not* a शब्द to be included among यथेववादिशब्दा

तथैव etc मम्मट here states तद्धितगा श्रौती पूर्णा which is formed when the affix वत् is used according to पाणिनि's सूत्र, तत्र तस्येव The सूत्र means that वत् is sometimes affixed to nouns which without it would have been in the Locative or Genitive with इव, in other words वत् conveys the idea of Locative (तत्र)+इव or Genitive (तस्य)+इव *e g.* in मधुरावत् स्रुघ्ने प्रासादा, मधुरावत् = मधुरा (या इव) In रामवत् गोपालस्य गाव, रामवत् = रामा (स्य इव)

इति विहितस्य वतेरुपादाने श्रौती उपमा So also श्रौती उपमा (of course in तद्धित) results when वत् is used (उपादाने = सद्भावे) as equal to तत्र इव or तस्य इव as laid down (विहित) in पाणिनि's सूत्र Since वत् according to this सूत्र possesses the sense of इव, it gives rise to तद्धितगा श्रौती, as इव gives rise to श्रौती उपमा

आर्थी उपमा

तेन तुल्यं मुखं आर्थी —This portion of the वृत्ति may be interpreted in two ways, so as to account for तुल्य etc. giving rise to आर्थी उपमा

(i) One may suppose, that herein मम्मट wants to show that with तुल्य etc we do not get *the* direct way to convey औपम्य For if it were *the way*, we would not have got the varying positions of तुल्य *etc*, all yielding the same sense *viz.* औपम्य between the उपमान and उपमेय Of इव, यथा *etc*, for instance, the syntactical position is one and one only proving that they convey औपम्य in the most direct way

(ii) Or one may supppose that herein मम्मट wants to show how तुल्यत्व is विश्रान्त with the उपमान only, or उपमेय only and thus is incapable of comprehending both उपमान and उपमेय as इव *etc*, do Therefore तुल्य *etc*, are to be taken as giving rise to implied उपमा only

There is one difficulty if the second way of interpretation were admitted. It becomes difficult to account for how तुल्य being विश्रान्त on both (इदं च तच्च तुल्य) in some cases still gives rise to आर्थं औपम्य मम्मट attempts to get over this hurdle by inserting a very vital word *viz* प्रायः *i e* in इदं च तच्च तुल्य, the word is विश्रान्त on इदं and तत् *in turn* [illegible] (on [illegible]), on the other hand waxes a bit apologetic and says that though there is [illegible] here, still तुल्य *etc* are said to give rise to आर्थी because *generally* they do so! Read

तुल्यादिपदानामपि क्वचित् पदपर्यालुसंधान विनाप्युभयसंबन्धमाम्यबोधकत्वस्य समवेऽपीवादिवन्सवत्र तदभावात्तत्सद्भावेन श्रोता उपमेति भाव ।

The explanation, according to the first view, will be in तेन (कमलेन) तुल्यं मुखं the word तुल्य comprehends only मुख the उपमेय, in तत् (कमलं) तुल्यं अस्य (मुखस्य) तुल्य comprehends the उपमान only; in इदं (मुखं) तच्च (कमलं च) तुल्यं, तुल्य comprehends both But all these variations convey one idea of साधर्म्य Since all of them vary from each other, and yet convey the same idea of साम्य, साम्य is *implied* by them *To put it in* मम्मट*'s way, the* तुल्यत्व *in whatever form it may be put is felt in the same way due to our recalling* (पर्यालोचनया) साम्य *or* साधर्म्य which therefore is implicit in such cases सम्प्रदायप्रकाशिनी—अतो नियमेनैकतर विशेषणत्वाभावात् साम्यपर्यालोचनमुखेनैव तुल्यप्रतीतिनिर्व्यवहितेति । अत साधर्म्यमर्यादायातमिति तुल्यादिपदोपादाने आर्थ्येव ।

The explanation, according to the second view, will be In *तेन तुल्यं मुखं the word तुल्य comprehends the उपमेय, मुख (not तुल्य), in* तत् (कमलं) तुल्यं अस्य (मुखस्य) तुल्य *comprehends the* उपमान तत् (कमलं) and in इदं च तच्च तुल्यं, तुल्य comprehends both *in turn* (क्रमेणेति शेष—मा च) In all these variations therefore तुल्य is विश्रान्त on only one of the two correlates उपमान and उपमेय And yet in effect, तुल्य comprehends both How then to reconcile the एकतरविश्रान्ति with उभयसम्बन्धप्रतीति? The gulf is bridged by assuming साधर्म्य as implied by तुल्य

What is meant is तुल्यत्व *is used to convey* साधर्म्य *between two* उपमान *and* उपमेय*, but the word* तुल्य *is* विश्रान्त *on one only How then* can the other correlate be comprehended unless on an assumption that तुल्य implies साधर्म्य and this in effect comprehends both?

Well might one ask does not शब्दशक्तिमहिमा operate here as it did in the case of इव etc? (See above) The reply seems to be some thing like this if a guess were to be ventured इव, यथा वा are all indeclinables whose contribution to the sentence is unrestricted while सदृश तुल्य etc are adjectives and hence their scope cannot *extend further than the* विशेष्य*s which they qualify*

तद्वत् तेन तुल्य *etc* This accounts for आर्थी तद्धितगा पूर्णा which as seen above, only takes the form of a तद्धित in वत्, used according to the सूत्र तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति (and not तत्र तस्येव as above) वत् is affixed to nouns whose action क्रिया is similar (तुल्य adverb) to that of the उपमेय Thus ब्राह्मणवत् अधीते क्षत्रिय = ब्राह्मणतुल्यं अधीते क्षत्रिय Since here वत् has the sense of तुल्य the resulting उपमा is आर्थी तद्धितगा

It is easy to distinguish between the two uses of वत् शा द आर्थ Where the उपमेय is in the Locative or Genitive and वत् is affixed

to the उपमान, the वत् is शाब्द, where the उपमेय is in the Nominative and वत् is affixed to the उपमान, the वत् is आर्थ Thus,—

रामवत् गोपालस्य गावः } are श्रौत
and मोहमयीवत् करवीरे महाविद्यालयानि } or शाब्द
महाविद्यालये ब्राह्मणवत् छात्रोऽधीते is आर्थ

इवेन समासगा—मम्मट citing a वार्तिक of कात्यायन, gives the circumstance under which we can get श्रौती समासगा As seen above, this is possible only on account of इव being supposed to form a compound with the preceding member Thus चन्द्र इव is supposed to be a compound.

According to the वार्तिक of कात्यायन (*circa* 500–350 B C.), a वैयाकरण, इव forms a compound with the word which precedes it But when it does so, it allows the preceding word to retain all the features of a non-compounded word

Firstly, in the case of a compounded word, normally, the case-termination is dropped अश्वस्य शिशवः becomes अश्वशिशवः But in the case of a compound with इव, the case-termination is not dropped. Thus in रामस्येव the case termination in रामस्य is retained

The second feature in a compound, which is present in Vedic words only, is that the original accent (प्रकृतिस्वर) of the word normally undergoes a change as it (word) comes to be compounded with another word [Every Vedic word is, as a rule, accented. This is called its प्रकृतिस्वर Three types of accents are recognised उदात्त, अनुदात्त and स्वरित] Thus निष्क has its accent changed in हिरण्यनिष्क But in the case of a compound with इव, the original accent is retained

It seems anomalous that when both the features that characterize a compound are absent we should look upon the word with इव following as a compound But the पदपाठ it should be noted, always treats a word with इव as if it were a compound word, only splitting it with an अवग्रह (ऽ) as in other compounds Further, grammarians say that अग्नि इव राजा will be अग्निरिवराज due to the word being looked upon as a compound at the end of which राजन् becomes राज

It is noteworthy that all are not unanimous in accepting the compound with इव The बह्वृचs (Vedic school of the ऋग्वेद) admit it, the तैत्तिरीयs do not admit it

Further, the compound is not नित्य as stated by मम्मट It is optional So उद्योत says that the insertion of the adjective नित्य is unauthorized व्याकरणे वैकल्पिकत्वाभिधानात् वार्तिके तथाऽपाठाच्च नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिकः ।

Again, **माणिक्यचन्द्र** in his सकेत (on the stanza अत्यायतै *etc*) says इवेन समासपक्षे समासे श्रौती पूर्णोपमेयम्, ये तु इवेन समास नेच्छन्ति तन्मते वाक्योपमेयम्। क्रमेणोदाहरणानि।

N B—For ■ detailed elucidation of the stanzas given as उदाहरणs, see the commentaries, particularly उद्योत

St. 1 **स्वप्नेऽपि etc.** Illustrates पूर्णा वाक्यगा श्रौती Glorification of a king who is ever victorious **स्वप्नेऽपि विजयश्रीस्त्वां न मुञ्चति** उद्योत says वैरिभि स्वप्नेऽपि तव विनयानुभवादित्यर्थ **प्रभावप्रभव** (1) The source of prowess as applied to the king, (2) the inspirer of powerful love (प्रभाव प्रकृष्ट भाव) **स्वाधीनपतिका** is a type of नायिका defined in सरस्वतीकण्ठाभरण as स्वाधीनपतिका सा तु यस्या पार्श्वं न मुञ्चति। पतिश्चित्ररतक्रीडारसास्वादनलोलुप ॥

Here विजयश्री ■ उपमेय, स्वाधीनपतिका उपमान, न मुञ्चति the साधारणधर्म, and यथा उपमाप्रतिपादक Due to all the four constituents being stated the उपमा is पूर्णा, because स्वाधीनपतिका यथा विजयश्रीस्त्वा न मुञ्चति is not in a compound or तद्धित, it is वाक्यगा, due to यथा being used it is श्रौती

St 2 **चकितहरिण etc.** Illustrates पूर्णा वाक्यगा आर्थी. The description of the face of a lady, which grows red like ■ lotus in a fit of anger, causing joy to the नायक Construe (स) चकितहरिणलोललोचनाया तस्या क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति आनन मुख च सरसिजमिति चेतसि समद विधत्ते तरुण य अरुण तद्वत् तारा (bright) हारिणी च कान्तिर्यस्य

Here तस्या आनन is उपमेय, सरसिज उपमान, तरुणारुणतारहारिकान्ति साधारणधर्म, सम उपमाप्रतिपादक The उपमा is पूर्णा since all four are stated, it is वाक्यगा since no समास or तद्धित ■ involved in it, and आर्थी because सम is the उपमाप्रतिपादक

St 3 **अत्यायतै etc** Illustrates पूर्णा समासगा श्रौती Description of a king who governed his kingdom by the application of the five expedients of statecraft (साम, दान, दण्ड, भेद) which are compared to विष्णु's four arms **अत्यायतै** far reaching in their effects, as applied to the उपायs, very long, as applied to the भुजs **उद्धत** as applied to the king, are the unruly elements in the kingdom, as applied to विष्णु, the turbulent demons *etc* **नियमकारिभि** that bring the उद्धतs under control **दिव्यै** miraculous, as applied to the उपायs, divine as applied to the arms **प्रभाभि** *sc* उपेतै possessed of glory Some construe प्रभाभि दिव्यै. **अनपायमयै** unimpaired as applied to उपाये, uninjured as applied to भुजै **उपायै** *viz* साम दान, दण्ड, भेद the four expedients of statecraft. **शौरि** कृष्ण = विष्णु **अद** adj of भुवन this world **य नृप.** **लक्ष्मीविलासभवने** लक्ष्मीविलास the amours of लक्ष्मी, as applied to भुज विष्णु's

arms are the place where लक्ष्मी's amours show themselves As applied to the उपाये, they are the abode of the free play of wealth i e bringing about a rise in wealth

Here उपाये, is the उपमेय, भुजे उपमान, अत्यायते, उद्धताना नियमवारिमि, प्रभाभिर्दिव्ये, अनपायमये are साधारणधर्म, इव the उपमाप्रतिपादक Since all the four are stated it is पूर्णा, since इव is used it is श्रौती समासगा.

St 4 अवितथ *etc.* Illustrates पूर्णा समासगा आर्थी Description of the generosity of a king अवितथ, श्री whose wealth is praised (गीत) owing to its greatness of capacity (प्रगुणगरिम) to enlarge (प्रथन) the range of expectations (मनोरथपथ) which never remain unfulfilled i e whose wealth is utilised in gifts that always raise the expectations of the needy persons अवितथ *etc* is as much an adjective of सुरतरु as of the king

Here भवान् is the उपमेय, सुरतरु the उपमान, अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीकत्व or अभिलषणीयत्व is the साधारणधर्म, सदृश is the उपमाप्रतिपादक

Since all the the four are mentioned it is पूर्णा, since सुरतरुसदृश is a compound, it is समासगा, since सदृश is the उपमाप्रतिपादक, it is आर्थी

St 5 गाम्भीर्यगरिमा etc The first half illustrates पूर्णा तद्धितगा श्रौती, the second half पूर्णा तद्धितगा आर्थी Description of the depth and prowess of a king सत्य (adv) indeed गङ्गाभुजङ्ग = the ocean भुजङ्ग = उपपति paramour निदाघाम्बररत्न=निदाघसूर्य summer sun

Here in the first half, स (तस्य) is उपमेय, गङ्गाभुजङ्ग उपमान, गाम्भीर्यगरिमा साधारणधर्म, वत् उपमाप्रतिपादक Since all four are mentioned it is पूर्णा, since गङ्गाभुजङ्गवत् is तद्धित it is तद्धितगा, since वत् is used according to तत्र (here गङ्गाभुजङ्गस्य) इव it is श्रौती,

In the second half, स is the उपमेय, निदाघाम्बररत्न the उपमान, दुरालोक the साधारणधर्म, वत् the उपमाप्रतिपादक Since all four are mentioned, it is पूर्णा, since निदाघाम्बररत्नवत् is तद्धित, it is तद्धितगा, since वत् is used according to तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः, it is आर्थी [That वत् is used according to this सूत्र is clear by the उपमेय, स being in the nominative and not genitive or locative.]

स्वाधीनपतिका etc मम्मट here clarifies his standpoint in the matter of his choice of the illustrations

An objector might urge —In उल्लास X, we deal with अर्थचित्र काव्य or poetry that is striking due to figures of sense अर्थचित्र, like शब्दचित्र, belongs to the अवर or अधम class of poetry, (शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्—मम्मट in उ I) which must be *without* a व्यङ्ग्य or suggestion

In the instance स्वप्नेऽपि etc whose वाच्यार्थ is that जयश्री does not leave you even in dream, however, we do not get a striking sense, says the objector, unless we call to our mind the *suggestion viz* that जयश्री is a source of extraordinary wonder, since even when you are obedient to her wishes, still she dances attendance on you, just as a स्वाधीनपतिका is a source of astonishment when she is found to dote upon her lover. And what embellishes (अलङ्कार) a poem is strikingness (वैचित्र्य) of sense The objector might urge, therefore, that here the काव्य is not अधम but ध्वनि (or उत्तम काव्य where suggestion is more prominent) or at least गुणीभूतव्यङ्ग्य (मध्यमकाव्य where suggestion is subservient to the वाच्य)

मम्मट says No. The काव्य should not be styled (व्यवहार) as ध्वनि or गुणीभूतव्यङ्ग्य For, it does not depend for its charm on the touch (संस्पर्श) of the suggested sense, as alleged by the objector, but on the perception of the strikingness of the expressed sense itself (वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव)

But that does not mean, मम्मट continues, that in his choice of instances he will give such as rigorously banish suggestion say, of a sentiment or that he will give instances illustrative *exclusively* of the figure in question For suggestions and figures other than the one it is intended to illustrate, are bound to be there in all cases of अवरकाव्य He has ignored says मम्मट, their presence though strictly speaking अधमकाव्य ought to be void of व्यङ्ग्य and an instance must illustrate only the figure in question For if he were to be meticulously strict in his choice of instances, he would have to give only such as are insipid due to the restricted scope Thus though he has given instances that *do have* some sort of व्यङ्ग्य in them and those that also embody other figures besides मम्मट pleads that he should not be supposed as indulging in contradictions, for in his choice he has taken certain liberties lest his instances should be insipid pieces of poetry.

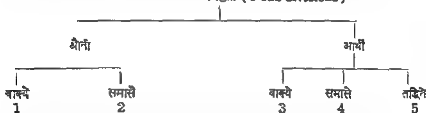
प्रतीयमानेन विना न वैचित्र्य,वैचित्र्य चालङ्कार The प्रतीयमान or suggested sense lends charm And charm is what embellishes a poem as it does here The objector possibly alludes to the suggestion of विरोध involved in स्वाधीनपतिकापि कथं न भजमाना

पूर्वापरविरुद्धाभिधान in so far as अधमकाव्य is अव्यङ्ग्य as defined before (पूर्व) while his instances now (अपर) are सव्यङ्ग्य, and in so far as the stanza was intended to illustrate a particular figure, but embodied another too न चोदनीयम् An objector should not urge against him (मम्मट)

लुप्ता उपमा

Now the author proceeds to divide the लुप्तोपमाs 19 in all Though in लुप्तोपमा, one or more constituents of the उपमा are dropped still the उपमा does not become defective due to it Thus in धर्मलुप्ता for instance though apparently the धर्म is लुप्त or not stated still it is too well known or प्रसिद्ध and as such even when unmentioned it can be easily guessed We merely say मुख चन्द्र इव but the साधारणधर्म *viz* रम्यत्व is easily made out

§ सूत्र ४ In this सूत्र धर्मलुप्ता which is subdivided into 5 varieties is stated to have the same sub-divisions (तद्वत्) as पूर्णा excepting one *viz* तद्धितगा श्रौती तद्धितगा श्रौती is not possible in धर्मलुप्ता for the affix वत् (here used according to तत्र तस्येव) necessarily requires the statement of the साधारणधर्म *e g* रामवद् गोपालस्य makes no sense as the धर्म गत is dropped आर्थी तद्धितगा धर्मलुप्ता also would have been impossible had it not been for certain affixes (but not वत्) which can be used even without धर्म *e g* विषकल्प मन ।

तद्धिते कल्पबादौ *etc* With कल्प (grammatically termed कल्पप्) देश्य देशीय we get तद्धितs that give rise to आर्थी उपमा for they do not possess the sense of इव and yet convey सादृश्य of course by implication

St 6 धन्यस्या etc Illustrates धर्मलुप्ता वाक्यगा श्रौती A piece of advice to the heart to do whatever is said by some blessed or exalted person चेत voc सत्य adv indeed

Here वच is उपमेय अमृत उपमान, साधारणधर्म *viz* हितत्व, स्वादुत्व *etc* is not mentioned because it is too well known यथा is the उपमाप्रतिपादक Not being in a compound or तद्धित the उपमा is वाक्यगा

St. 7 आकृष्टकरवाल etc Illustrates धर्मलुप्ता वाक्यगा आर्थी Description of the appearance of a king on the battlefield करवाल sword सम्पराय battle प्रत्यर्थिसेना hostile army कृतान्त = यम

Here प्रभु is the उपमेय, कृतान्त उपमान, सम उपमाप्रतिपादक, धर्म, क्रूरत्व is well known and hence dropped Note that आकृष्टकरवालत्व cannot be a

साधारण धर्म since यम is known to carry a दण्ड, not a करवाल. It is neither समासगा (कृतान्तसम would be समासगा) nor तद्धितगा, hence it is वाक्यगा. Due to सम being used, it is आर्थी.

St. 8. करवालइव *etc.*, Illustrates (1) धर्मलुप्ता समासगा श्रौती; (2) धर्मलुप्ता समासगा आर्थी; and (3) धर्मलुप्ता तद्धितगा आर्थी. Description of the behaviour, speech and mind of a person, against whom one is warned, on peril of losing one's life. Construe: इति यदि वेत्सि तर्हि सत्रे जीवसि: If you know this then you will survive. तस्य goes with आचार, वाक् and मन.

In करवाल इवाचार, we have धर्मलुप्ता समासगा श्रौती. आचार is उपमेय; करवाल: उपमान; इव उपमाप्रतिपादक. The साधारणधर्म, तीक्ष्णत्व *being too well-known, is* dropped. It is धर्मलुप्ता and, due to इव being used, समासगा श्रौती.

In तस्य वाक् अमृतोपमा we have धर्मलुप्ता समासगा आर्थी. वाक् is उपमेय; अमृतः उपमान, उपम उपमाप्रतिपादक, (अमृत उपमा यस्याः), साधारणधर्म, स्वादुत्व being too well known, is dropped. Because अमृतोपमा is a समास, therefore समासगा; due to उपम being used, it is आर्थी.

विषकल्प मन illustrates धर्मलुप्ता तद्धितगा आर्थी. मन is उपमेय; विष उपमान, कल्प (almost like) उपमाप्रतिपादक. The साधारणधर्म *viz.* दारुणत्व being too well-known is *not mentioned. Due to* विषकल्प being a तद्धित, *it* is *तद्धितगा आर्थी.*

§ सूत्र ५. *Gives* उपमानलुप्ता. *It appears very anomalous, that we* should get an उपमा even without an उपमान. And to say the least, the instances given here and elsewhere (in the case of धर्मोपमानलुप्ता) leave a strong impression that they are cases of उपमानाभाव. जगन्नाथ, in his रसगङ्गाधर, while discussing the figure असम does draw attention to this view on the part of *some, though along with* मम्मट, *he holds* that what is meant *in* these instances is not that the उपमान is *not* there; but that it *may be somewhere,* though unknown to us!

उपमानलुप्ता can only be आर्थी. Since इव, यथा *etc.* can be used only with उपमान, they cannot find room in उपमानलुप्ता. तद्धितगा also is impossible for तद्धित affixes are applied to the उपमान.

St. 9. सकल *etc.* Illustrates उपमानलुप्ता वाक्यगा which can be आर्थी only for reasons given above. Exaltation of काव्य as being a supreme source of joy. सकल छाया—सकलकरणपरिविश्रामश्रीवितरण न सरसकाव्यस्य।

दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमशाशामात्रेण ॥ सकलकरण वितरण that which imparts (वितरण) wealth of supreme relief (परविश्राम) to all senses (सकलकरण)

The sentence is सरसकाव्यस्य अशाशामात्रेण सदृश न दृश्यते न वा निशम्यते । सरस काव्य is उपमेय , सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरण —साधारणधर्म , सदृश उपमाप्रतिपादक The उपमान, *which may be somewhere* is not mentioned Hence उपमानलुप्ता Since काव्यस्य सदृश is neither समासगा nor तद्धितगा, it is वाक्यगा

काव्यस्येत्यत्र *etc* मम्मट shows how the same instance can with slight modifications be turned into one of उपमानलुप्ता समासगा (आर्थी, of course) The modifications suggested are to substitute काव्यसम for काव्यस्य and नून for सदृश सम takes the place of सदृश of the second line नून is substituted for सदृश there to leave the metre intact

Thus the st would read
सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरण न सरसकाव्यसमम् । दृश्यतेऽथवा निशम्यते नूनमशाशामात्रेण ॥

Here only in place of काव्यस्य सदृश we get काव्यसम which therefore gives rise to उपमानलुप्ता समासगा, since काव्यसमम् is a समास This once more shows how there is no rhetorical difference involved in समासगा and वाक्यगा

§ सूत्र ९ वादेलोपे *etc*

It will be convenient to take note of the following grammatical forms which figure in वादिलुप्ता and the following sub-divisions —

कर्मणि क्यच्—*e g* सुतायति = सुत इव आचरति
आधारे (= अधिकरणे) क्यच्—*e g* अन्तःपुरायति = अन्तःपुरे इव आचरति
क्यङ्—*e g* नारीयते = नारी इव आचरति
क्विप्—*e g* विधवति = विधु इव आचरति
कर्मणि णमुल्—*e g* धर्मांशुदर्शं = धर्मांशु पश्यन्ति यथा
कर्तरि णमुल्—*e g* पार्थसंचारं = पार्थ संचरति यथा

क्यच्, क्यङ् and क्विप् are affixes applied to nouns to form denominatives or nominal verbs क्यच्—When य is affixed to a nominal stem we get a क्यच् form to be conjugated in परस्मैपद only *e g* सुतीयति अन्तःपुरीयति etc.

क्यङ्—When य is affixed to a nominal stem we get a क्यङ् form to be conjugated in आत्मनेपद only *e g* नारीयते

क्विप्—When nominal bases are formed without the addition of any affix Grammarians put it thus क्विप् is affixed and dropped Conjugated in परस्मैपद *e g* विधवति सवितरति etc from विधु सवितृ etc

णमुल्—It is an Indeclinable Participle formed with the affix अम् having the same sense as that with त्वा This Participle is generally used at the end of a compound *e g* पार्श्वमचार घर्मीशुदर्शम् etc.

वादेर्लोपे *etc* वादिलुप्ता is again आर्थी in the broader sense, since *here neither of the two kinds* (श्रौत and आर्थ) *of* उपमाद्योतक *is stated*, the उपमा is *implied* only It is possible only in a समास, कर्मणि क्यच्, आधारे क्यच्, क्यङ्, कर्मणि णमुल्, कर्तरि णमुल् In समास and णमुल् there *is real* वादिलोप But *as regards* वादिलोप in क्यच् and क्यङ्, *there is a* differ ence of opinion among अलङ्कारिकs *e g* साहित्यदर्पण –इदं च यथादितुल्यादिविरहाच्छ्रौ त्यादि विशेषचिन्ता नास्ति। इदं च केचिदौपम्यप्रतिपादकस्येवादेर्लोपमुदाहरन्ति। तदयुक्तम्। क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेन औपम्यप्रतिपादकत्वात्। ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति। मत्ययेन अस्वतन्त्रत्वा दिवादिप्रयोगाभावाच्च, इति न वाच्यम्। कल्पबादावपि तथा प्रसङ्गात्।

वादिलुप्ता (6) [आर्थी only]

समासे	कर्मणि क्यचि	आधारे क्यचि	क्यङि	कर्मणि णमुलि	कर्तरि णमुलि
1	2	3	4	5	6

वादे gen sing वादि: *e* उपमाप्रतिपादकs like वा (= इव), यथा, इव, *सदृश etc*

वाशब्द *etc* वाशब्द उपमाद्योतक We have already given an instance of वा as उपमाद्योतक Another instance from the रामायण सिंह कुञ्जरस्थो वा आस्थित (उत्तरकाण्ड 36 42)

वादे = उपमाप्रतिपादकस्य पद *viz* (1) समासेन, (2–3) कर्मण उपपदेन क्यचा and अधिकरणाद् उपपदेन क्यचा, (4) कर्तु क्यङा, (5–6) कर्मण उपपदस्य णमुला and कर्तु उपपदस्य णमुला क्यचा, क्यङा, णमुला are instru. sings of क्यच्, क्यङ् and णमुल्. कर्मण अधिकरणाच्च उपपदेन क्यचा —The सूत्र in question is उपमानादाचारे, (३-१-१०) उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे क्यच् स्यात्। पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम्. (वा) क्यच् is affixed to a noun which is an उपमान in the accusa tive, like which the उपमान is treated अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्, is a वार्तिक which means क्यच् is also affixed to a noun which is an उपमान in the *locative*, *like which the* उपमेय *is treated* *e g* प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः (वा) कर्तु क्यङा —The सूत्र in question कर्तुः क्यङ् (सलोपश्च) (३-१-११) उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् (वा) स्यात् (वा) क्यङ् is applied to a noun which is an उपमान, like which the उपमेय (in the nom.) behaves *e g* कृष्ण इव आचरति कृष्णायते [Nouns ending in स् like यशस् drop their final स् before it., *e g* यशायते, ओजायते] कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला The सूत्र in question is उपमाने कर्मणि च (३-४-४५) चात्कर्तरि। घृतनिधायं निहित जलम्।

धृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः। अजकनाशं नष्टः अजक इव नष्ट इत्यर्थ । णमुल् is added to an उपमान, in the accu or nom which therefore is the object or subject of the action embodied in the णमुल. कर्मकर्त्रो उपपदयो Loc Absolute कर्मकर्त्रो उपपदयो· सतो when चर्मन् and वर्ते are the उपपदs or the words prefixed to the णमुल.

St. 10 ततः कुमुदनाथेन *etc* Illustrates वादिलुप्ता समासगा (आर्थी, of course) where the साधारणधर्म and उपमान are compounded Description of moon rise कुमुदनाथेन in apposition to चन्द्रेण (कुमुद = the moon lotus.) माहेन्द्री दिक् = the East. कामिनीगण्ड the cheek of a lovely lady चन्द्रेण कामिनीगण्डपाण्डुना embodies the उपमा

Here चन्द्र is the उपमेय, कामिनीगण्ड the उपमान, पाण्डुता the साधारणधर्म The वादि is dropped Since कामिनीगण्डपाण्डु is a समास, [formed according to the सूत्र "—उपमानानि सामान्यवचनैः २–१–५५], therefore वादिलुप्ता समासगा Note that in नेत्रानन्देन we have अतिशयोक्ति.

St. 11 असित *etc* Illustrates again वादिलुप्ता समासगा but where the उपमान and उपमेय along with the साधारणधर्म are compounded Description of a king getting fierce when confronted by enemies असित पत्र whose sword (असिपत्र) became fierce like a black (असित) cobra The black sword resembles the black cobra रुहरुहिका *etc* रुहरुहिकया (*cf* मराठी — रुखरुख) उत्कठया आहित (seized) चित्त तेन तूर्ण (quick) चार (movements) यस्य उत्कपोलकान्ति·—उद्गता कपोलयो· कान्ति यस्य प्रतिभटविक्रम Valour of the hostile warriors

Here असिपत्र is उपमेय, असितभुजग उपमान, भीषणत्व साधारणधर्म उपमाप्रतिपादक is dropped उपमेय, उपमान and साधारणधर्म being in a compound the उपमा is वादिलुप्ता समासगा

St 12 पौर सुतीयति *etc* Illustrates वादिलुप्ता कर्मणि क्यचि in the first पाद वादिलुप्ता आधारे क्यचि in the second पाद· and वादिलुप्ता क्यङि in the third पाद Description of the love of a king for his subjects, his bravery and its effect on his enemies पौर सुतीयति — He treats the citizen(s) as if they were his sons [सुत इव आचरति]

Here पौर is उपमेय सुत उपमान, आचार (expressed by क्यच्) साधारणधर्म, the उपमाप्रतिपादक is dropped Since सुतीयति is a क्यच् formation with सुत as उपमान in the accusative (सुत इव आचरति) it is वादिलुप्ता कर्मणि क्यचि उपमा

अन्त·पुरीयति—Construe असौ समरान्तरे अन्त·पुरीयति He behaves in the midst of a battle as in a harem Here समरान्तर is उपमेय अन्त·पुर the उपमान आचार expressed by क्यच् (=freedom of movement) साधारणधर्म वादि is dropped अन्त पुरीयति is अधिकरणे क्यच् from अन्त·पुर अन्त पुरे इव आचरति इति अन्त·पुरीयति; therefore वादिलुप्ता अधिकरणे क्यचि विचित्रचरित्रचुञ्चु· (*v l*)

विचित्रचरित्रचर्चे चुञ्चु an affix conveying the sense of well known for, reputed for. नारीयते *etc* Construe तस्य कृपाणपाणे समरसीम्नि चरितानि आलोक्य सपत्नसेना नारीयते सपत्नसेना नारीयते—the hostile army becomes (as nervous) as a woman. नारीयते = नारी इव आचरति is क्यङ् from नारी. The उपमेय is सपत्नसेना; उपमान नारी, साधारणधर्म आचार (भीरुत्व) वादि is dropped Therefore वादिलुप्ता कर्तरि क्यङि. चरितानि *v l* लसितानि

St 13 मृधे निदाघ *etc* Illustrates वादिलुप्ता कर्मणि उपपदे णमुलि, and वादिलुप्ता कर्तरि उपपदे णमुलि Description of the terrifying influence of *a king on the battle-field and his free movements there.* मृधे (मृध *n*) in the battle परे enemies . निदाघघर्मांशुदर्शं is णमुल् gerund As they would look at the sun (घर्मांशु) in summer

Here म is उपमेय , निदाघघर्मांशु उपमान , दर्शन साधारणधर्म , both embodied in णमुल्, वादि is dropped Therefore वादिलुप्ता कर्मणि उपपदे णमुलि (णमुल् with the *object* निदाघघर्मांशु *as the prefixed word*) स पुन: पार्थसंचारं संचरति— Illustrates वादिलुप्ता कर्तरि उपपदे णमुलि पार्थसंचार—पार्थ संचरति तथा is णमुल् with कर्तृ prefixed in other words कर्तरि उपपदे णमुल्, Here स' is उपमेय , पार्थ उपमान , संचार साधारणधर्म , वादि is dropped Therefore वादिलुप्ता कर्तरि उपपदे णमुलि

As said above, there is a controversy among rhetoricians as to whether in such cases we have real वादिलोप Are not these affixes by themselves taking the place, partly at least of the वादि ? सा द fully recapitulates the position in इद च *etc* cited above

Really speaking वादिलोप takes place only in the compound and the णमुल् which also practically amounts to being a compound.

वृ/ § सूत्र ७ एतद्विलोपे *etc* This gives धर्मवादिलुप्ता which is of 2 *kinds* एतयो द्वयो लोपे एतयो according to वृत्ति, धर्मवाचो Note, however, that if एतयो were to refer to the two that have immediately preceded they are उपमान and वादि of सूत्र ५ and ६ But we are to take them as the वृत्ति *explains . The fault lies not in the वृत्ति but in the* कारिका

धर्मवादिलुप्ता is possible in क्विप् and समास क्विप् is just like क्यच्, क्यङ् But, by a technicality of grammar, this affix is supposed to be elided according to the सूत्र—वेरपृक्तस्य—(६-१-६७) The simple fact is that क्विप् represents those *denominative forms* where the usual आय is absent. *e g.* विभवति *etc* Read रामशरण तर्कवागीश,—यत्र कल्पादिभि

उपमितसमास *and* रूपकसमास—This leads us to the question of उपमितसमास and रूपकसमास मुखचन्द्र may be dissolved in two ways (1) as an उपमा, (2) as a रूपक As an उपमा, it will be dissolved as मुख चन्द्र इव in which मुख i e उपमेय is प्रधान As a रूपक, it will be dissolved as मुख एव चन्द्र where चन्द्र i e उपमान is प्रधान उपमासमास is formed as seen above, according to the सूत्र 'उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे' (२-१-५५) *A noun denoting the* उपमेय *is compounded with the* उपमान *such as* व्याघ्र, सिंह *etc the common property not being stated*

रूपकसमास also called मयूरव्यंसकादिसमास is formed according to the सूत्र 'मयूरव्यंसकादयश्च' २-१-७२ (मयूरो व्यंसक = धूर्त) which gives us some irregular कर्मधारय Whether a compound like मुखचन्द्र should be dissolved as उपमा or रूपक depends on context If the context does not decide either way, then the आलंकारिक would give it as an instance of संदेहसंकर of उपमा and रूपक. [See further]

§ सूत्र ८ Gives धर्मोपमानलुप्ता It is possible in two sub-divisions (1) in a compound (वृत्तौ), (2) and in a sentence It will be आर्थी since in the absence of the उपमार्थ इव, यथा *etc* cannot be used *We can understand the dropping of* धर्म, *which when it is well known can be dropped But the remarks made above in relation to* उपमानलुप्ता *apply equally to this present case.*

वृत्ती मम्मट uses the word here in the sense of 'compound' though compound is only one of the five वृत्तिs or complex formations. [viz कृद्वृत्ति, तद्धितवृत्ति, धातुवृत्ति समासवृत्ति and एकशेषवृत्ति,]

St 16 ढुण्ढुण्णन्तो *etc* Illustrates धर्मोपमानलुप्ता समासगा, सं छाया— ढुण्ढुलायमान ... बम्भ्रमन् ... केतकीकर्णानि ... मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्न प्राप्स्यसि ॥ A piece of advice to the Bee, not to hover about the केतकी, leaving the मालती blossom ढुण्ढुलायमान or ढुण्ढुणायमान may refer to the sound of the bee or mean merely परिभ्रमन् केतकीदलs bristle with thorns. The st may also be an अन्योक्ति for a lover, not to carry on with one who may land him into trouble He should lavish his love on मालती (possibly a नायिका)

and wherever it may be—are not stated Hence धर्मोपमानलुप्ता समासगा [See उपमानलुप्ता above]

मालत्या कुसुमेन सम (सदृश) will give धर्मोपमानलुप्ता वाक्यगा So the वृत्ति कुसुमेण सममिति *etc* The author suggests सम which is as good as सदृश (सरिच्छ) only for keeping the metre unimpaired

§ सूत्र ९ क्यचि *etc* आमे = निरासे = लोपे This gives वादिउपमेयलुप्ता which is possible only in क्यच् We saw above that had it not been for a grammatical technicality this sub division had no justification To drop the उपमेय in an उपमा is to knock out the very bottom of an उपमा

St 17 अराति *etc* Illustrates क्यचि वाद्युपमेयलुप्ता Description of the bravery of a king in the battle अराति विलोचन' whose eyes are dilated (विकस्वर) at the sight (आलोक) of the valour of the enemies कृपाणेन उदग्र भीषण' दोर्दण्ड दण्डसदृशो बाहुर्यस्य सहस्रायुधीयति—सहस्रायुध इव आमान आचरति। सहस्रायुध is कार्तवीर्य अर्जुन of a thousand (arms and) weapons

Here सहस्रायुध is the उपमान, आचार, as in वादिलुप्ता, is the साधारणधर्म वादि is dropped, and the उपमेय too स' cannot be *grammatically* the उपमय For सहस्रायुधीयति is a क्यच् which has to be dissolved as सहस्रायुध इव आचरति (not सहस्रायुध इव आचरति when it will be सहस्रायुधायते a क्यङ्) सहस्रायुध, the उपमान, has no उपमेय mentioned स cannot be उपमेय, because स is in the nom while सहस्रायुध is in the accu —the rule being that उपमान and उपमेय must be in the same case (i e सामानाधिकरण्य) Therefore we have to fill in the gap by inserting आत्मानम् i e (आत्मान) सहस्रायुध (इव) आचरति Thus we get वादिउपमेयलुप्ता

वृत्ति—अत्रात्मा उपमेय ,As seen above आत्मान has to be supplied to ensure सामानाधिकरण्य between स and सहस्रायुधम् Thus आत्मा (आत्मान) is the उपमेय, not स' Grammatically स may be different from आत्मा But from a practical stand point are they not the same ? Some read ससहस्रायुधीयति and thus explain it as वाद्युपमेयलुप्ता, since the उपमेय is dropped Read however सा द —अत्र सहस्रायुधमिवात्मानमाचरति इति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोप' । अत्र केचिदाहु' । सहस्रायुधेन सह वर्तते इति ससहस्रायुध स इव आचरति इति वाक्यात्ससहस्रायुधीयतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वाद्विहोपमेयलोप' इति तन्न विचारासहम् । कर्तरि क्यच अनुशासनविरुद्धत्वात् ।

§ सूत्र १० त्रिलोपे च *etc* When three *viz* वादि, धर्म and उपमान are dropped there can be समासगा उपमा only Note that this is also a grammatical possibility, not a rhetorical one The लोप of वादि and धर्म can

be well imagined as taking place in a compound; but the लोप of उपमान is a grammatical fiction, pure and simple. *In fact, the* उपमान—at least a trace of it—is present in this variety.

St. 18. तरुणिमनि *etc.* Illustrates वादिधर्मोपमानलुप्ता. Description of a youthful maiden that ravished the mind of a sage. तरुणिमनि कृतावलोकना who had just glanced at youth *i. e.* was on the threshold of youth. ललित.........विग्रहा who had given (वितीर्ण) her person (विग्रह) to graceful charms *i.e.* who exhibited graceful charms in her person, स्मर.........अन्तरा whose heart was bristling with showers of arrows of Cupid.

Here the word मृगनयना illustrates वादिधर्मोपमानलुप्ता नयन is the उपमेय; मृगनयन the उपमान, but it is dropped—though in part—(मृगनयन being reduced to मृग *in the compound*). The वादि *is dropped*; the साधारणधर्म *viz.* चञ्चलत्व is also dropped being well known. Thus it is वादिधर्मोपमानलुप्ता.

अत्र सप्तम्युपमान *etc.* मृगनयना has to be dissolved as मृगनयने इव नयने यस्याः सा. Normally we would have expected मृगनयननयना. But due to a वार्तिक of कात्यायन:—सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च, मृगनयना is reduced to मृग and thus we get the compound मृगनयना.

But there are some, who explain मृगनयना *in another way.* They say, मृग *stands for* मृगनयन *by the process of* लक्षणा. Therefore we have no उपमानलोप, they argue. According to them this will be merely an instance of वादिधर्मलुप्ता. रं गं thinks otherwise. He maintains that even supposing that मृग by लक्षणा stands for मृगनयन the compound मृगनयना continues to be त्रिलोपा उपमा—मृगपदस्य मृगनयनलक्षणायां अभिमतत्वपक्षे इत्थंविधार्थवाचकपदेऽपि लक्ष्यमात्रबोधकपदाभावात् त्रयाणां लोपः।

मृगनयना will be an instance of वादिधर्मउपमानलुप्ता only if we looked at it as compound formed according to the वार्तिक—सप्तम्युपमान etc. That is why मम्मट says 'तत्र इद उदाहरणम्', not if we explain मृग as मृगनयन by लक्षणा, the whole standing for a part.

The वार्तिक means. a compound word, the first member of which is a noun in the locative or an उपमान, forms a बहुव्रीहि with another compound word. But in doing so, its (of the compound word) latter constituent is dropped.

कण्ठेस्थः कालः (नीलवर्णः) यस्य becomes कण्ठेकालः (= शिव), स्थ which is the latter part of कण्ठेस्थ being dropped, since कण्ठे is locative. This illustrates सप्तमीपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च.

मृगनयने इव नयने यस्या॰ becomes मृगनयना Of मृगनयने, नयने which [illegible] the latter part is dropped, since मृग (though roughly speaking) is the उपमान This illustrates उपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च

क्रूरस्याचारस्य *etc* We have seen one variety of त्रिलोपा, where उपमान, साधारणधर्म and वादि are dropped मम्मट refers to and refutes the view of some who give another त्रिलोपा wherein the उपमेय, साधारणधर्म and वादि are dropped मम्मट shows that what they give as वादि धर्म उपमेयलुप्ता is no more than अतिशयोक्ति There is a word आयःशूलिक (one who is cruel in his behaviour) which is explained as अयःशूलेन अन्विच्छति (स्वीयं) हितम् असौ Here अयःशूल is recognised to stand for cruel conduct Therefore some look upon अयःशूल—from which आयःशूलिक is derived as an instance of उपमेयसाधारणधर्मवादिलुप्ता उपमा अयःशूल which is उपमान is stated while क्रूर आचार the उपमेय, तैक्ष्ण्य the साधारणधर्म and वादि are dropped they argue

मम्मट says that here we have no उपमा as such It is a case of अध्यवसान (=अध्यवसाय) *i e* supersession of the उपमेय by the उपमान which gives rise to अतिशयोक्ति To put it technically क्रूर आचार [illegible] अध्यवसित as अयःशूल, in this case In fact मम्मट seems to say that if this त्रिलोपा were admitted, no field will be left for the figure अतिशयोक्ति

As we saw earlier, to deny उपमेय in an उपमा is self contradictory Whatever pseudo instance is given has only a grammatical value not rhetorical Where the उपमेय is not there, but the उपमान [illegible] there, as in चन्द्रोऽयम्, we get अतिशयोक्ति due to the उपमेय being अध्यवसित as the उपमान

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ता पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

पूर्णा [illegible] {
3 श्रौती पूर्णा (वाक्यगा, समासगा, तद्धितगा)
[illegible] आर्थी पूर्णा (वाक्यगा, समासगा, तद्धितगा)

लुप्ता 19 {
2 श्रौती धर्मलुप्ता (वाक्यगा, समासगा)
[illegible] आर्थी धर्मलुप्ता (वाक्यगा, समासगा, तद्धितगा)
[illegible] उपमानलुप्ता (वाक्यगा, समासगा)—आर्थी only
6 वादिलुप्ता (1 समासे, [illegible] क्यचि, 1 क्यङि, 2 णमुलि)—आर्थी only
2 धर्मवादिलुप्ता (क्विपि, समासे)—आर्थी only
2 धर्मोपमानलुप्ता (समासे, वाक्ये)—आर्थी only
1 वाद्युपमेयलुप्ता (क्यचि)—आर्थी only
1 त्रिलोपा *i* [illegible] वादिधर्मोपमानलुप्ता (समासे)—आर्थी only.

मम्मट now proceeds to draw attention to मालोपमा and रशनोपमा. In मालोपमा, one उपमेय comes to be compared with several उपमानs (एकस्यैव बहूपमानोपादाने); while in रशनोपमा, we have a string of उपमाs, wherein the उपमेय in each preceding उपमा becomes the उपमान in the following one, the scheme being a: b; b: c; c: d; and so on. Each उपमा here is thus like a link interconnected with another in a chain or girdle, hence the name रशनोपमा. [आलंकारिकs do not admit a रशनोपमा where the उपमान of each preceding उपमा becomes उपमेय of each succeeding one, presumably because to turn an उपमान into उपमेय means lowering its status. Otherwise there is no reason why such a रशनोपमा should not be admitted.]

मालोपमा is possible in two ways. When the साधारणधर्म between the उपमेय and the different उपमानs is the same, or when the साधारणधर्मs are भिन्न, in the case of the different उपमानs. Similarly, रशनोपमा is possible when the साधारणधर्म is the same or different in the different constituent उपमाs

मम्मट says he has not taken the trouble to define (न लक्षिता) these, because it is possible to have a thousand and one variations (वैचित्र्यसहस्र) like these, though fundamentally they do not go beyond the varieties specified (उक्तभेदानतिक्रमात्)

St. 19. अनयेनेव अभिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा. Description of a maiden who grew pale in sadness. दैन्येनेव मनस्विता—as high spirit gets cooled *by poverty or helplessness.* Here the same उपमेय *viz.* सा comes to be compared with several उपमानs *viz.* राज्यश्री, मनस्विता and पद्मिनी; hence मालोपमा. The साधारणधर्म is ग्लानि which is अभिन्न in the different उपमाs.

St. 20. ज्योत्स्नेव *etc.* Illustrates भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा. Description of a charming lady. प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका who has drawn the whole world towards herself as sovereignty takes the whole world under its sway. नितम्बिनी beautiful lady. Here नितम्बिनी is उपमेय; ज्योत्स्ना, सुरा, प्रभुता: the उपमानs. The साधारणधर्मs are different for the different उपमानs. *viz.* नयनानन्दत्व, मदकारणत्व, and समाकृष्टसर्वलोकत्व respectively.

यथोत्तरमुपमानस्य *etc.* This explains रशनोपमा where the उपमेय of the preceding उपमा becomes उपमान of the following one (यथोत्तरं = उत्तरोत्तरम्). पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे = पूर्ववत् *i. e.* as in मालोपमा, here also the धर्म *i. e.* साधारणधर्म may be अभिन्न or भिन्न.

St. 21. अनवरत *etc.* Illustrates अभिन्ने साधारणधर्मे रशनोपमा. Description of a king who is distinguished by his generosity, eloquence, intelli-

gence *etc* अनवरत यत् कनकवितरणं सुवर्णदानं तदर्थं जलत्वभूते जलबिन्दुपूर्णे करे हस्ते तरङ्गिता तरङ्गवन्मिलिता अर्थिनति याचकगणः यस्य नृपस्य Note the रशना —मणति–मति–मनि–चेष्टा–चेष्टा–कीर्ति Each उपमेय of the preceding उपमा becomes उपमान in the following उपमा The साधारणधर्म अनिविमला is the same for all उपमाs i e मणतिरिव मनिरतिविमला, मतिरिव चेष्टा अनिविमला, चेष्टेव कीर्तिरतिविमला

St 22 मतिरिव *etc* Illustrates भिन्ने साधारणधर्मे रशनोपमा Description of the king continued तस्य नृपस्य goes with मति, मूर्ति, सभा and जयश्री. Note the रशना—मति—मूर्ति—मूर्ति—समा—सभा—जयश्री The साधारणधर्म for the different उपमाs are respectively मधुरत्व प्रभावचित्व and परेषां जेतुमशक्यत्व

इत्यादिका रशनोपमा च — Note how the वृत्ति reads

अनयेन इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे, ज्योत्स्नेव इति भिन्ने च तस्मिन् (*i e* साधारणधर्मे), एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा, यथोत्तरं उपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे अनवरत इत्यादिका रशनोपमा च न लक्षिता

एवंविधवैचित्र्य *etc* One may just take note of एकदेशविवर्ति उपमा In this, we have the उपमा explicit in some parts, implicit in others. Read मा च and also रुय्यक (अलंकारसर्वस्व P 92) मा च—एवंविधेति मणनात् एकदेशविवर्तिनी उपमा। यथा—नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः मुखैरिव सरःश्रियः। पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव॥ अत्र सरःश्रीणां नायिकात्वं न समासोक्त्या विशेषणसाम्याभावात्। तस्मात् उपमैकदेशविवर्तिनी बाध्यैव। यथा अन्यै उक्ता।

Regarding these माला and रशना forms मम्मट seems to have scant respect. He relegates them to the वृत्ति (*e g* मालारूपक, मालाप्रतिवस्तूपमा, मालानिदर्शना, मालादृष्टान्त) and does not define them except in the case of मालादीपक which, as we shall see, is not दीपक in माला form but a separate figure altogether Note how he brusquely brushes aside रशनारूपक (under रूपक) as having no charm भामह also says once —मालोपमादि सर्वोऽपि न ज्यायान् विस्तरो मुधा। का (२ ३८)

उक्तभेदानतिक्रमात्—मम्मट is right in holding that in मालोपमा or रशनोपमा we have merely a combination of different उपमाs already dealt with Therefore, there is no point in separately defining मालोपमा and रशनोपमा, he argues

२—अनन्वय

The name अनन्वय—absence of connection—gives but remotely an idea of the figure The figure consists in comparing a thing with itself, it is Self comparison. One thing can be compared with another To compare a thing with itself appears, therefore, anomalous. But it is exactly in this anomaly that the essence of the figure lies When a thing is compared with itself, the natural conclusion one draws is that there is nothing *else* with which it can be compared In other words it is unparalleled. The name अनन्वय is

explained in two slightly different ways मम्मट himself in the वृत्ति says that it is so called because it involves the negation of connection (सम्बन्धाभाव:) with any उपमान excepting itself Others like रुय्यक (अलङ्कारसर्वस्व), अप्पय्य दीक्षित (कुवलयानन्द) explain the name as referring to the incongruity (अनन्वितत्व) inherent in comparing a thing with itself The word अनन्वित, in Marathi, does still convey this idea of 'un matched,' 'unequalled' (*e g* अनन्वित छळ, अनन्वित कृत्यें)

भरत and दण्डिन् admitted the figure in substance, if not in name, when they respectively recognised सदृशी उपमा and असाधारणोपमा भामह was the first to recognise the name उद्भट admitted it while रुद्रट listed it as a variety of उपमा Later आलङ्कारिक uniformly admit it.

Essentials — अनन्वय requires the following things (1) The उपमान and उपमेय will be one and the same, (2) and that too in the same sentence *e g* रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव In उपमेयोपमा, which follows this figure we have the same thing as उपमान and उपमेय but not in *one* वाक्य as here but in *two* (3) Again the उपमान and उपमेय should be in the same words, as far as possible. *Synonyms, though not forbidden, detract from the charm of the figure Cf* सा द किन्तु अत्र उचितत्वात् एकशब्दप्रयोग एव श्रेयान् । *He cites* अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् ।

It would thus seem that अनन्वय which, in fact, was a development of the उपमा, (See जगन्नाथ's treatment of the classified figure), must be put in the form of an उपमा — तस्या मुखं तस्या मुखमिव This औपम्य may be आर्थ also as in मुखं आत्मनैव तुल्यमभवत. But it should not be put as स न केनापि अन्येन तुल्य Though in essence अनन्वय, implies the status without parallel, of a thing, स न केनापि तुल्य will be relegated to the figure असम by some (मम्मट does not admit it), while others will bring it under उपमानलुप्ता उपमा

अनन्वय *and* उपमा — *Though in both of them* comparison is there, in उपमा, there is real comparison, for one thing is compared with other *e g* मुखं चन्द्र इव In अनन्वय on the other hand, मुखं मुखं इव, there [redacted] merely [redacted] semblance of comparison for to compare a thing with itself is unnatural in the extreme Thus in उपमा [redacted] admitted the comparability of a thing with another, while in अनन्वय is implied the *incomparability* of the thing in question

अनन्वय *and* उपमेयोपमा—See under उपमेयोपमा

वृत्ति—उपमानान्तर *etc* This explains the name of the figure. अन् + अन्वय implies the negation (अभाव) of connection (अन्वय = सम्बन्ध)

with any other उपमान, excepting itself. We have already seen how रुय्यक and अप्पय्य दीक्षित explain the name in a slightly different manner

§ सूत्र ११ Construe एकस्यैव एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे अनन्वयः भवति।

एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे may be taken as Loc Sing meaning when the same thing is उपमान and उपमेय both, in one sentence the figure is अनन्वय. *Or* एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे may be Nom Dual standing in apposition to अनन्वय. अनन्वय consists in the उपमानत्व and उपमेयत्व of one and the same thing in a sentence. In whatever way we construe, the sense is the same

St 23 न केवलं *etc* Illustrates अनन्वय. Description of a lady of unrivalled beauty and grace. The अनन्वय consists in नितम्बिनी नितम्बिनीव भाति। तद्विलासा तद्विलासा इव (भान्ति) Here the same thing नितम्बिनी is उपमान and उपमेय both. Also the same thing तद्विलासा is उपमान and उपमेय both. This naturally results in conveying the idea that the नितम्बिनी is matchless and so the विलास also. *Cf* मा च—अत्र नितम्बिनी नितम्बिनीव इति विलासा विलासा इव इति भेदाभावात् उपमानतया अनुपपद्यमान अन्यव्यावृत्तौ लक्षणया अवतिष्ठते।

३–उपमेयोपमा

In उपमेयोपमा, we have two things compared one with the other, each in turn being उपमान and उपमेय like कमलेव मतिः मतिरिव कमला, with the ultimate purpose of showing that they cannot be compared with any *third* thing. If I say तस्या मुखं चन्द्र इव चन्द्रस्तस्या मुखं इव, I imply thereby, generally speaking, that there is no third thing with which they can be compared—Read मा च अत्र पूर्ववाक्यात्सादृश्यावगतौ पुनरिह सादृश्यमुच्यमानं अनन्यार्थत्वे सति अन्यव्यावृत्तिं लक्षयति। अत्र पूर्वत्र च अनयोः सदृशान्यदर्शनमिति भावः।

In a normal उपमा we have उपमानेन उपमा. Here we have उपमेयेन उपमा, as मम्मट himself says in the वृत्ति. Due to this extraordinary feature it is called उपमेयोपमा. In कमलेव मतिः मतिरिव कमला, what was उपमेय in the first उपमा viz मतिः becomes उपमान in the following

दण्डिन् accepted a division of उपमा called अन्योन्योपमा which approximates to उपमेयोपमा. भामह admitted उपमेयोपमा for the first time in name and substance. उद्भट, मम्मट and रुद्रट have all admitted it.

Essentials —(उपमेयेन उपमा) In उपमेयोपमा, (1) there are two उपमा's, (2) in these two the उपमान and उपमेय exchange places: the उपमान in one being the उपमेय in the other and *vice versa*, (3) the purpose underlying this exchange of places of the उपमान and उपमेय

is to exclude any third thing as being similar to them . अस्याश्च उपमानान्तरतिरस्कार एव फलम्, says जयरथ This requirement results in excluding सविता विधवति विधुरपि सवितरति from the scope of this figure For there though उपमान and उपमेय exchange places, it is not to exclude a third उपमान but only to show the perverse effect of सवितृ and विधु on one who is सुखदुःखवशीकृतमनस् (4) Since there are two उपमा s two वाक्यs are necessary But the two वाक्यs may be explicit or implicit Read जयरथ ।

स च वाक्यभेद शाब्द आर्थश्च । तत्र शाब्दो यथा—रजोभि स्यन्दनोध्दूतै गजैश्च घनसन्निभै । भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ आर्थो यथा—भवपादाश्रयादेव गया भक्तिश्च शाश्वता । इतरेतरसादृश्यमनुभगामेति मन्यताम् ॥ अत्र स्फुटेऽपि शाब्दे एकवाक्यत्वे गया भक्तिवत् भक्तिश्च गयावत् धन्या इति अस्ति एव आर्थो वाक्यभेद । अस्याश्च उपमानान्तरनिरस्कार एव फलम् । अत एव उपमेयेन उपमा इति अस्या अन्वर्थाभिधानम् । यत्र पुन उपमानान्तरतिरस्कारो न प्रतीयते तत्र नायमलङ्कार यथा सविता विधवति विधुरपि सवितरति इत्यत्र । र̐ ग illustrates आर्थ वाक्यद्वय with नयनद्वय परस्परामना तुल्नामुदवहति ।

(5) The *sameness* of words will indeed heighten its charm तस्या मुखं तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुखमिव is better than तस्या मुख तस्या मति इव तस्या प्रज्ञा तस्या मुख इव or तस्या मति तस्या वदनमिव (6) The figure must tend to exalt an object Read र̐ ग—इय च उपमेयोपमा यदि वस्यापि अर्थस्य उत्कर्षाधायिका तदा अलङ्कार ।

<u>उपमेयोपमा</u> *and* अनन्वय

अनन्वय—तस्या मुख तस्या मुख इव ।

उपमेयोपमा—तस्या मुख तस्या मति इव तस्या मति तस्या मुखमिव ।

In both no doubt the same thing is उपमान and उपमेय . But while in अनन्वय, the same thing is उपमान and उपमेय in *one* वाक्य in उपमेयोपमा the same thing is उपमान and उपमेय in turn in *two* वाक्यs In अनन्वय the effect is द्वितीयसदृशव्यवच्छेद In उपमेयोपमा the effect is तृतीयसदृशव्यवच्छेद

§ सूत्र १२ विपर्यास *etc* Construe तयो (उपमानोपमेययो) विपर्यास उपमेयोपमा विपर्यास is परिवृत्ति exchange of places The same thing becomes उपमान and उपमेय both

वृत्ति—परिवृत्ति अर्थात् वाक्यद्वये —The exchange of places of उपमान and उपमेय naturally presupposes *two* वाक्यs. In one and the same वाक्य, भिन्न उपमान and उपमेय cannot exchange places जयरथ (and जगन्नाथ also) say that the वाक्यद्वय may be explicit or implicit

इतरोपमानव्यवच्छेदपरा—This is the very life of the figure As we saw above, mere exchange of places will not suffice as in सविता विधवति *etc* The exchange of places must be with the intent of excluding a third thing as उपमान Read मा च cited above

रं ग says एकेन धर्मेण एकप्रतियोगिके परानुयोगिके सादृश्ये निरूपिते अपरप्रतियोगिकस्य एकानुयोगिकस्यापि तेन धर्मेण सादृश्यस्य अर्थेन सिद्धतया शब्देन पुन तदुक्ति स्वनैरर्थक्य परिहाराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाक्षिपति ।

उपमेयेन उपमा—As seen above, this is the distinctive feature of this figure

St 24 कमलेव *etc* Illustrates उपमेयोपमा Description of the wealth *etc* of a king (यस्य) यस्य to be construed with all कमला wealth. विभा splendour कमला comes to be compared with मति and *vice versa* Similarly and with similar effect, तनु comes to be compared with विभा and *vice versa* धरणी with धृति and *vice versa* This tends to show that they cannot be compared with a third thing. Construe यस्य कमलेव मति मतिरिव कमला, and so on.

४–उत्प्रेक्षा

All the three figures dealt with until now were उपमाs, if not in substance at least in form In fact, as we said earlier, Rhetoricians like दण्डिन् looked upon them as varieties of उपमा With उत्प्रेक्षा, we pass on to a figure which has the element of उपमा in it, no doubt, but which is highly more poetical than उपमा.

Its higher poetical effect is to be explained thus उपमा, अनन्वय and उपमेयोपमा are all भेदाभेदप्रधान. We have seen how उपमा is such, and as the other two also are उपमाs in form, they too show the same feature In उत्प्रेक्षा, we get a figure which is अभेदप्रधान and if अतिशयोक्ति, in which the उपमेय is swallowed up by the उपमान, be taken to be the height of poetical effect in the direction of अभेद, then उत्प्रेक्षा is indeed, a milestone on the way and, therefore, is to be assessed at a higher poetical value than उपमा In fact रुय्यक says that in उत्प्रेक्षा we have साध्य अध्यवसाय, while in अतिशयोक्ति it is सिद्ध.

Rhetoricians say that in उत्प्रेक्षा, the poet makes a headway towards अभेद, in so far as उत्प्रेक्षा is based on सम्भावन ; ■ poetical fancy In सम्भावन, say the आलङ्कारिकs, the poet's mind ■ in a state of suspense or incertitude of course आहार्य or intentional and not स्वाभाविक (or वास्तविक or actual) wavering between the उपमान and the उपमेय but *with a greater bias towards the* **उपमान** In other words in उत्प्रेक्षा the poet seems to say It *may* be the उपमान मुख चन्द्र मन्ये This state of incertitude of the mind may be conveyed by नून, मन्ये, शङ्के, ध्रुव, प्राय *etc* The majority of such words are given by दण्डिन् and others —

मन्ये-शङ्के-ध्रुव-प्रायो-नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ The name is explained as उत्कटा प्रकृतस्य (= उपमानस्य) ईक्षा ज्ञानमुत्प्रेक्षा

Rhetoricians generally classify उत्प्रेक्षा *as* —

In स्वरूपोत्प्रेक्षा, as in मुखं चन्द्रं मन्ये, one thing comes to be fancied as another, in हेतूत्प्रेक्षा, the cause of a particular fact comes to be fancied as something other than the real one, in फलोत्प्रेक्षा, the effect of some thing comes to be fancied as other than the real one So many rhetoricians multiply these divisions by basing them on the classification into जाति, गुण, क्रिया, and द्रव्य सा द gives 96

स्वरूपोत्प्रेक्षा is illustrated by लिम्पतीव *etc.*, हेतूत्प्रेक्षा by उन्मेषं यो *etc* फलोत्प्रेक्षा may be illustrated by प्रायोऽस्य त्वत्पदैनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति । where the फल, कामिनीचरणप्राप्ति is उत्प्रेक्षित

But, as र ग says, the charm lies only in these three divisions चमत्कारवैलक्षण्यं पुनर्हेतुफलस्वरूपात्मकानां त्रयाणां प्रकाराणामेवेति । मम्मट does not enter into these divisions at all Nonetheless his definition ' प्रकृतस्य समेन सम्भावनम् is comprehensive and yet precise enough to include all these divisions. For, is it not सम्भावन or poetical fancy that plays part in all of these ?

उत्प्रेक्षा *and* उपमा —As we saw above, उपमा is भेदाभेदप्रधान, while उत्प्रेक्षा is अभेदप्रधान In one resides औपम्य, in the other सम्भावन In उपमा like मुखं चन्द्र इव we have a certain knowledge that मुख and चन्द्र are भिन्न, while in उत्प्रेक्षा there is a certain incertitude (of course, intentional or आहार्य) This incertitude might be conveyed by the use of verbs like मन्ये, शङ्के, तर्कयामि, उत्प्रेक्षे, or particles like ध्रुवं, नूनं, प्राय It may also be conveyed by इव used after verbs For, the Grammarians have laid it down that इव used after verbs *e g* लिम्पति इव conveys सम्भावन and not औपम्य नोपमानं तिङन्तेन they say Read दण्डिन् का II 227 ff

But there are so many उत्प्रेक्षाs *where* इव *is used after nouns. How are such cases to be distinguished from* उपमा ? *There is a safe criterion When the* उपमान *is such as subsists only in the poet's fancy, in other words, is* लोकातिक्रान्तगोचर, *we should decide the figure to be* उत्प्रेक्षा *When* कालिदास *describes the* हिमालय *as* पृथिव्या इव मानदण्ड *i. e* ' *measuring rod of the earth, as though,' we can see that he refers to*

a possibility of the poetic realm, when अग्निमित्र, at the end of Act I of the मालविकाग्निमित्र, describes the मुरजवाद्यनाद as स्वमनोरथस्य शब्द इव, we have again an instance of उत्प्रेक्षा. For, none but a poet can fancy a measuring rod of earth, and none but a poet can fancy a 'call' of aspirations. We know of measuring rods but not of earth, we know of calls but not of aspirations. To put it otherwise, when इव has to be interpreted as 'as if' and not 'like' the figure is उत्प्रेक्षा. So पाकशासन इव is उपमा, but अपर पाकशासन इव is उत्प्रेक्षा, for अपर पाकशासन is possible only in कविसृष्टि

Like उपमा, उत्प्रेक्षा has been recognised by all ancient Rhetoricians, except भरत. भामह and दण्डिन् admitted it and so did the rhetoricians that followed them. भामह, possibly by the presence of इव etc in उत्प्रेक्षा, was led to describe it as 'उपमया सह'. It may be stated in passing that the word सम्भावन which मम्मट uses was first used in that sense by उद्भट (*circa* 800 A D) 'सम्भावनेयमुत्प्रेक्षा'

For उत्प्रेक्षा *vs* भ्रान्तिमद् *see under* भ्रान्तिमद्. *For* उत्प्रेक्षा *vs* ससन्देह see under ससन्देह. For उत्प्रेक्षा *vs* अतिशयोक्ति see under अतिशयोक्ति. For उत्प्रेक्षा *vs* अनुमान see under अनुमान

Essentials —[उत्कटा प्रकृष्टस्य (उपमानस्य) ईक्षा ज्ञानमुत्प्रेक्षा] (1) As we saw above, in उत्प्रेक्षा, the स्वरूप, हेतु or कार्य may be *fancied* to be other than the actual one, (2) being a fancy the idea is आहार्य or intentional (3) The fancy may be expressed by इव used after verbs, by इव used after उपमान that are possible in the realm of the poet, by words like मन्ये, शङ्के, ध्रुवम्, तर्कयामि. In the case of these words मन्ये *etc* however, one must be cautious. Read रुय्यक —किन्तु उत्प्रेक्षासामग्र्यभावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्कमेव प्रतिपादयति। *i e* मन्ये must be used to convey poetical fancy and not mere conjecture. (4) In some cases *e g* स्वकीर्तिर्भ्रमण श्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्। none of the words may be there, and yet we get उत्प्रेक्षा which is, therefore, गम्या as distinct from the वाच्या where these words are used. See below

§ सूत्र १३ Construe अथ प्रकृतस्य समेन यत् सम्भावन सा उत्प्रेक्षा

In उत्प्रेक्षा, प्रकृत or matter under description is fancied as being something else similar to it

अथ—Until now the three figures dealt with were based on साधर्म्य which is भेदाभेदप्रधान. Now the author proceeds to deal with figures that are अभेदप्रधान. Hence the use of अथ. समेन *i e* अप्रकृत

सम्भावन—As we saw above, it involves a state of suspense, with a greater bias towards the उपमान. जयरथ in his gloss on रुय्यक's

अलङ्कारसर्वस्व explains it [redacted] follows: संभावना हि एककोटिपक्षशिथिलीकारेण पक्षान्तरदार्ढ्येन च प्रादुर्भवतीत्यस्याः साध्याध्यवसायतुल्यकक्षत्वम्।

St. 25 उन्मेषं *etc.* Illustrates उत्प्रेक्षा (हेतूत्प्रेक्षा). A poetical fancy about the lotus like grace of the feet of a maiden. The poet imagines that पद्मश्री [redacted] clinging to the feet of the नायिका, because the नायिका has vanquished the moon—a born enemy of the day lotus—by the beauty of her face. Construe: यः (इन्दुः) मम (कमलस्य) जातिवैरी (सन्) निशाया उन्मेषं (= विकासं) न सहते, तस्य (इन्दोः) सौन्दर्यदर्पः इन्दीवरदलद्युता (कमलपत्रद्युता) अनया (नायिकया) कान्त्या असमं शान्तिं नीतः इति हर्षात् ते (नायिकायाः) पादयोः पद्मश्रीः लग्ना इति मन्ये। उन्मेषः bloom. असमं शान्तिं नीतः was at once quelled, or suppressed.

This [redacted] an उत्प्रेक्षा (to be *more* precise हेतूत्प्रेक्षा) where the lotus-like beauty *of* the *feet* of the lady, though *due to nature*, *comes* to be fancied [redacted] being *due to joy* on the part of the lotus. The real हेतु *for* the beauty is Nature. The poet *fancies* (*cp.* the word मन्ये) it to be joy of the lotus due to the नायिका defeating *the moon*

St 26 लिम्पतीव *etc.* Another illustration of उत्प्रेक्षा (स्वरूपोत्प्रेक्षा)—in the second line, however, we have an उपमा One fails to see why मम्मट, who does not bother about the divisions of उत्प्रेक्षा, should give one more instance. Possibly, the instance that received so much attention at the hands of earlier Rhetoricians—particularly दण्डिन्—could not be well ignored by मम्मट.

Description from the मृच्छकटिक, of the dark night when वसन्तसेना was, as an अभिसारिका, moving towards चारुदत्त's abode. तमः अङ्गानि लिम्पतीव:—So pitchy dark it was that the limbs seemed to get coated with it नभः अञ्जनं वर्षतीव—the sky seemed to shower collyrium—such was the all pervading darkness. दृष्टिर्विफलतां गता i. e. one cannot see with one's eyes due to darkness.

The उत्प्रेक्षा [redacted] present in the first half; in the second, we have उपमा. [redacted] following a verb, as we have already seen, gives rise to उत्प्रेक्षा. Here व्यापन and अधःपतन of तमस् come to be fancied as लेपन or अञ्जनवर्षण This seems to be the उत्प्रेक्षा, according to मम्मट, to judge from his वृत्ति

But there are others who say that the उत्प्रेक्षा lies, not in looking upon व्यापन *etc.* as लेपन and so on, but in attributing कर्तृत्व to the *inanimate* तमस् and नभस्. They say तमस् and नभस् being inanimate cannot be कर्ता of acts. Here they are so described, and

there lies the उत्प्रेक्षा मा चं seems to be of this view, which he justifies But कुवलयानन्दकार seems to favour the former view, though he refers to the latter in passing

अत्र व्यापनादि *etc* आदि includes अधःप्रसरण व्यापन comes to be looked upon as *लेपन*, *अधःप्रसरण* as (*मज्जन*) *वर्षण* *But कुवलयानन्द seems to* take व्यापन *alone* fancied in two ways as लेपन and वर्षण As we saw above, मा च does not agree with मम्मट in his estimate of the उत्प्रेक्षा in this stanza

Here it may be noted that in both these instances the matter under consideration, the प्रकृत thing, is not stated स्वभावलम्ब व and तमोव्यापन both of which are प्रकृत are not stated in these particular stanzas Later we shall come to the figure अतिशयोक्ति of the first variety where also the प्रकृत thing is अन्तर्निगीर्ण by the अप्रकृत What then, is the difference between the two ?

We have already seen that in उत्प्रेक्षा and अतिशयोक्ति (I), we have अध्यवसान, but whereas in अतिशयोक्ति it is accomplished (सिद्ध), in उत्प्रेक्षा it is in the making (साध्य) This साध्यत्व is conveyed by words like इव, मन्ये, ध्रुव *etc* all of which equally hint at the hesitating tone of the poet which is conspicuously absent in अतिशयोक्ति (I) Thus even where the प्रकृत is not mentioned the bare presence of words like इव *etc* is enough to distinguish the figure in question from अतिशयोक्ति

Thus though in the norm मुखं चन्द्रं मन्ये, the प्रकृत is mentioned it may be dropped in cases where it can be easily imagined To be more categorical, in स्वरूपोत्प्रेक्षा, the प्रकृत may or may not be stated, as in मुखं चन्द्रं मन्ये and लिम्पतीव तमोऽङ्गानि respectively In हेतूत्प्रेक्षा and फलोत्प्रेक्षा the प्रकृत is not stated at all To state the real हेतु or फल will detract from the poetical effect But then the words like इव *etc* are enough to convey the उत्प्रेक्षा

This brings us to the so-called गम्या उत्प्रेक्षा admitted by र ग and कुवलयानन्द *e g* त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् When इव *etc.* are not there when the प्रकृत is not there, one may venture to say that here we have, for all practical purposes cases of अतिशयोक्ति, for the case becomes one of अध्यवसान and not समावन

५-ससन्देह

We have already seen that in मालोपमा one and the same उपमेय comes to be compared with several उपमानs ससन्देह is, in essence, मालोपमा Therein the उपमेय comes to be compared with several उपमानs But whereas in मालोपमा the poet straightway compares the

उपमेय with several उपमानs, in ससन्देह the transition from one उपमान to another is rendered more poetical by being put in the form of a doubt, the different उपमानs being merely the various alternatives between which and the उपमेय the poet's mind wavers

It is true that मुख वा चन्द्रो वा is an instance of ससन्देह But an effective समन्देह arises only when we have the उपमेय doubted as being one उपमान after another Note that the आलङ्कारिकs do not, as a rule, recognise मालासन्देह indicating thereby that *several* उपमानs form but the essence of समन्देह

But it is to भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा, that सन्देह bears close affinity and for obvious reasons. The very purpose of समन्देह is to focus our attention to the *different* facets of the उपमेय The उपमेय may be exalted from various angles. From each angle it comes to be compared with a different उपमान The comparisons are set forth in the form of doubts with the sole purpose of facilitating transition from one उपमान to another, र ग however, admits समन्देह where the same साधारणधर्म may be present in the different alternatives, Read र ग — अस्मिंश्च सद्ये नानाकोटिषु क्वचिदेक एव समानो धर्मः ।

Thus the instance of भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा —

ज्योत्स्नेव नयनानन्द सुरेव मदकारणम् ।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥

may be put in the समन्देह form as —

इयं ज्योत्स्ना किम् इयं सुरा किम्, इयं प्रभुता किम्

When विक्रम (विक्रमोर्वशीय IV 62) finds the सगमनीयमणि what arrests his attention is the extreme red colour and extreme refulgence So he doubts in his mind as to whether it is a morsel of flesh (well known for its redness) or a spark of fire (well known for its refulgence) प्रमारेपी नाथ हरितमृगस्याभिपन्त्र, स्फुलिङ्ग स्याद्वेगगनमभिवृत्र पुनरिदम् । In this way an *effective* ससन्देह aims at drawing our attention to the different traits present *in the* प्रकृत *thing*

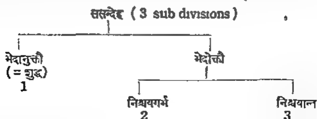
We see that there is doubt in सन्देह But the question arises is the doubt genuine or simulated? To put it in आलङ्कारिक terminology is it आहार्य or स्वारसिक (= वास्तविक)? र ग is specific when he says अयं च क्वचिन्नाहार्यः क्वचिदाहार्यः । यत्र हि कविना परनिष्ठत्वेनायो निबध्यते प्रायस्तत्रानाहार्यः ।

यत्र च स्वस्मिन् एव तत्राहार्यः । What is meant is that the poet may *pretend* that he is in doubt, or he may describe another party like विक्रम, in the above instance as being in *genuine* doubt. In both

cases the result secured is the same, *viz.* drawing the reader's attention to the various facets of the उपमेय

Essentials :—(सन्देहेन = संशयेन सह वर्तते इति) (1) There must be a doubt, genuine (स्वारसिक) or simulated (आहार्य), with the mind wavering between the different alternatives (2) It must be poetical; mere स्थाणुर्वा पुरुषो वा cannot enjoy the status of an अलङ्कार (3) The प्रकृत or उपमेय must, as far as possible, be one as possesses different angles on account of which it is suspected to be this उपमान and that. (4) While passing from one उपमान to another, the reason why the उपमेय is not the उपमान as it was suspected to be (or differentiating circumstance) may or may not be given. Thus in the above instance प्रमालेपी *etc*, प्रमालेपी gives the reason why the प्रकृत is not आमिषपल्व (Flesh is always dull red) अभिवृष्ट वनमिद gives the reason why it is not वह्नेः स्फुलिङ्गा, (which cannot burn when it is raining) In अस्या सर्गविधौ *etc*, no reason is given, the poet's mind only wavering between one possibility and another चन्द्र, मदन and पुष्पाकरमास

Divisions of ससन्देह—This brings us to the divisions of ससन्देह In some cases there may be mere transition from one उपमान to another without a statement of the difference (भेद), this is शुद्ध variety where no निश्चय as to the identity of the प्रकृत is arrived at In this absence of निश्चय, शुद्ध resembles निश्चयगर्भ In some cases the transition may be accompanied and accounted for by the difference (भेद) between उपमेय and उपमान (भेदोक्तौ) When this भेद is stated, sometimes the poet may go on indulging in doubts one after another, without coming to a *final* decision as to the identity of the उपमेय (निश्चयगर्भ) Sometimes, he may come to such a decision as to the identity (निश्चयान्त) This gives us the following scheme —

रुय्यक, in his अलङ्कारसर्वस्व, is explicit on these divisions Read —स च त्रिविध । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च । शुद्धो यस्य संशये एव पर्यवसानम् । निश्चयगर्भ य संशयोपक्रम निश्चयमध्य संशयान्तश्च ।

मम्मट, unlike रुद्रट, seems to be for admitting निश्चयान्त रुद्रट holds, according to the वृत्ति, that in निश्चयान्त the identity of the उपमेय being established, nothing is left to our suggestion निश्चयान्त, therefore, is less poetical than निश्चयगर्भ, argues रुद्रट—so the वृत्ति says

The term निश्चयगर्भ requires elucidation निश्चयः गर्भे मध्ये यस्य सा इ calls it निश्चयमध्य When passing from one उपमान to another, the poet arrives at a निश्चय, that the उपमेय is not the first उपमान and so proceeds to a second and so on In this way, निश्चय—negative though it be that it is not the first उपमान second उपमान and so on—lies sandwiched between two संशयs Hence it is called निश्चयगर्भ Read सा इ—यत्र आदौ अन्ते च संशयः एव, मध्ये निश्चय स निश्चयमध्य । Really speaking, निश्चयगर्भ, if interpreted in this way, is not exclusive of निश्चयान्त For in निश्चयान्त also do we not get निश्चय sandwiched between two संशयs? Thus just as in अयं मार्तण्ड *etc* there is निश्चय between the two संशयs *viz* अयं मार्तण्ड किं and अयं कृशानु किम्, so in इन्दु किं *etc* there is निश्चय between इन्दु किं and सरसिजं किम् Will it not be proper, therefore to take—though against accepted tradition—निश्चयगर्भ as व्यक्तनिश्चय and निश्चयान्त as वाच्यनिश्चय, निश्चय being *final* decision?

ससन्देह *and* उत्प्रेक्षा —We have seen that in संभावन which forms the basis of उत्प्रेक्षा, there is a state of incertitude with a greater leaning towards the उपमान To put it in तार्किक terminology, we have there an ऊह which is described as उत्कटैककोटिक (wherein one extremity is felt more prominently) In ससन्देह, *on the other hand, we* have a state of incertitude wherein the mind wavers *equally* between the उपमान and the उपमेय, without a special leaning towards either If the poet were imagined as marching towards अध्यवसाय (or अध्यवसान) that is reached in the figure अतिशयोक्ति, then ससन्देह marks a stage earlier than उत्प्रेक्षा Since the mind wavers equally between the उपमान and the उपमेय in ससन्देह, whereas it leans more towards the उपमान in उत्प्रेक्षा, ससन्देह is one stage earlier than उत्प्रेक्षा This difference manifests itself *in the different modes of expression* While in ससन्देह, the suspense is expressed in the form of a doubt इद किं, इद किं, in उत्प्रेक्षा it is put in the form of a fancy expressed by means of words like इव, ध्रुव, नु *etc* It must be confessed, however that in certain cases even with these words we get ससन्देह *e g* अस्या सर्गविधौ *etc* where we find नु *is used to express doubt* रुय्यक does refer to a view according to which these also are taken as instances of उत्प्रेक्षा —अन्ये तु नुशब्दस्य संभावनाद्योतकत्वादुत्प्रेक्षाप्रकारमिममाचक्षते ।

ससन्देह *and* उपमा —As we saw at the outset, ससन्देह is *in essence* मालोपमा itself But whereas in मालोपमा, there is no element of incertitude or doubt, in ससन्देह we have doubt मुखं चन्द्र इव has no element of doubt therein, while in मुख वा चन्द्रो वा we have doubt Again ससन्देह is अभेदप्रधान for संशय itself is an outcome of अभेदबुद्धि, while उपमा is भेदाभेदप्रधान

भामह first recognised the figure ससन्देह दण्डिन् has no figure ससन्देह, but has संशयोपमा instead उद्भट, रुद्रट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, and others recognise the figure some styling it ससन्देह, others सन्देह रुद्रट alone names it संशय According to the Trivendrum edition which reads स सन्देहस्तु *etc*, मम्मट himself, it seems, recognised the figure under the name सन्देह

§ सूत्र १४—ससन्देहस्तु . संशय । (Trivendrum edition reads स सन्देहस्तु *etc*) ससन्देह means doubt with or without the statement of difference तु —merely introduces a new figure भेदोक्तौ तदनुक्तौ— the भेद between the उपमान and उपमेय is mentioned in some cases while in others it is not stated It must be borne in mind that if the poet once gives भेद while passing from one उपमान to another, it is necessary that he should consistently do so in the case of all the different उपमानs If he does not give the भेद in one case, he should not give it in others*

भेद *e g* in इन्दुः किं क कलङ्कः, कलङ्क is the भेद between इन्दु and मुख. In अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः, स खलु तुरगैः सप्तभिरितः gives the भेद between मार्तण्ड and प्रस्तुत नायक

St 27 अयं मार्तण्डः किं *etc* Illustrates निश्चयगर्भ ससन्देह It describes the doubts on the part of the enemy at the sight of the prowess lustre and deadliness of a king on the battlefield मार्ताण्ड *or* मार्तण्ड the sun स खलु *etc* The sun is possessed (इत) of seven horses, whereas the प्रकृत नायक possesses *one* horse only Thus the sun's dependence on the horse is more than that of the king who therefore, is superior to the sun Some commentators interpret in a different way the sun possesses seven horses only whereas this king possesses innumerable horses—hardly convincing कृशानु fire प्रसरति *etc* —The fire does not advance in all directions since it flares up only in the direction of the wind The king, on the other hand, advances in *all* directions. कृतान्त God of Death Yama Construe साक्षात् कृतान्तः किम् महिषवाहनोऽसौ—Buffalo is the mount of यम, whereas the प्रकृत नायक has a horse a superior animal, for his mount Con

strue · त्वां आजौ (समरे) समालोक्य प्रतिभटा चिर इति विकल्पान् विदधति। विकल्प doubt इति thus, as described in the earlier lines.

Herein we have different doubts regarding the particular नायक, *viz* whether he is the Sun, or Fire, or Yama Each doubt is set aside by the statement of a distinguishing circumstance. Thus that he is not the Sun is decided by his not having the seven horses, that he is not the Fire is decided by his flaring in all directions, that he is not Yama is decided by his mount being other than a buffalo In this way, one doubt after another is dispelled, but the question of his identity is left to our suggestion Thus it is निश्चयगर्भ भेदोक्तौ ससन्देह. प्रताप, तेजस् and शूरत्व are the three aspects of the king that the poet wants to bring out.

Though undeniably there is a vein of व्यतिरेक running through the stanza in so far as the उपमेय is described as being superior to the several उपमानs, the statement is yet in the form of doubts and hence the figure is ससन्देह

भेदोक्तावित्यनेन *etc* In the सूत्र, ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशय, the word भेदोक्तौ indicates that the author admits (स्वीकृत) not only the निश्चयगर्भ but also the निश्चयान्त variety of the figure For, भेदोक्ति or statement of the differentiating circumstance is present in both We have already seen how भेदोक्ति is present in निश्चयगर्भ variety illustrated by अयं मार्तण्ड किम् *etc* That भेदोक्ति can be present in निश्चयान्त also is borne out by the instance इन्दु किं क कलङ्क *etc.*

The वृत्ति *wants to lay emphasis on* मम्मट's admitting the निश्चयान्त variety which उद्भट, as the वृत्तिकार (मम्मट?) says later, did not admit This threefold division it may be noted, has been admitted by रुद्रट's काव्यालंकार, रुय्यक's अलंकारसर्वस्व, साहित्यदर्पण, रसगङ्गाधर As to उद्भट's own view point see further

St 28 इन्दु कि *etc* Illustrates निश्चयान्त ससन्देह Different doubts regarding the face of a नायिका, whose real identity is ultimately ascertained इन्दु किम् means अयं इन्दु किम् अम्बु कुत्र गतम् where is water, a necessary circumstance for lotus Construe हरिणाक्षि परं (अन्तत) स्फुरितमविलासवचनैर्मुखमिति निश्चितम्।

Here the नायिकामुख is doubted, in turn to be इन्दु and सरसिज, both these doubts are discarded, in turn, owing to the distinguishing circumstances *viz* the absence of कलङ्क and अम्बु which are invariably associated with इन्दु and सरसिज respectively, but are conspicuously absent in the case of the प्रकृत In fine, the प्रकृत is ascertained to be

मुख due to the elegant and amorous words proceeding therefrom. Thus here we have निश्चयान्त ससन्देह

किन्तु निश्चयगर्भ इव *etc* —The वृत्तिकार (मम्मट?) claims to give the attitude of उद्भट (*circa* 800 A D) towards निश्चयान्त ससन्देह. In निश्चयान्त समन्देह the identity of the प्रकृत thing is ascertained at the close As this identity is *stated* in this variety and not left *to be guessed* (प्रतीयमान) as in निश्चयगर्भ, निश्चयान्त variety appears less poetical than निश्चयगर्भ and hence, says मम्मट, it has been ignored by उद्भट Poetical taste values suggestion more than expression.

Does उद्भट really assume this attitude? Looking to his extant work, काव्यालङ्कारसारसंग्रह, it may be said that therein he does not *specifically* condemn निश्चयान्त Nay, his definition of ससन्देह does refer to भेदोक्ति, just like मम्मट's, and as such might comprehend निश्चयान्त variety also He defines it as उपमानेन तत्त्व च भेद च वदत पुन । ससन्देह वच स्तुत्यै ससन्देह विदुर्बुधा ॥ Only the instance that उद्भट gives is of निश्चयगर्भ and not निश्चयान्त To that extent only, मम्मट's statement may be said to correctly set forth उद्भट's view. It is significant that there are views attributed to उद्भट by आलङ्कारिकs like आनन्दवर्धन and रुय्यक which find no place in his काव्यालङ्कारसारसंग्रह There is a possibility, therefore, of some other work of उद्भट on अलङ्कार which is no more extant and on which मम्मट and others base their views (read Prof Banhatti's Introduction to का सा सं p, xiii)

तदनुक्तौ यथा तदनुक्ती = भेदानुक्तौ **अस्या** *etc* Illustrates शुद्ध or भेदानुक्ती समन्देह Poetical doubts regarding the identity of the creator of उर्वशी, the heroine of the विक्रमोर्वशीय **अस्या सर्गविधौ चन्द्र प्रजापति अभूत् नु** *i e* was it the moon that played the creator s *rôle* in creating उर्वशी? कान्तिप्रद चन्द्र hints at उर्वशी's कान्ति or elegance **शृंगारैकरस मदन नु** *i e* was it Cupid who takes delight solely in romance who created her? This hints at उर्वशी's fitness for शृंगार **पुष्पाकर मास नु** was it the Vernal Season who played the part of the creator? This hints at उर्वशी being as delicate as a flower **वेदाभ्यासजड विषयव्यावृत्तकौतूहल** adj of पुराणो मुनि *i e* नारायण, the creator of उर्वशी. °जड grown cold (नड) owing to the study of the Vedas The study of the Vedas makes one staid unemotional, unimpulsive विषयव्यावृत्तकौतूहल whose curiosity has turned away from objects of sense Construe पुराण मुनि °जड °कौतूहल सन् इद मनोहर रूप निर्मातु कथ प्रभवेत्

In the first two lines alone is the figure शुद्धससन्देह present Is the creator of उर्वशी the Moon, or is it Cupid, or is it the Vernal

Season? Such are the different doubts raised, in view of उर्वशी being exquisitely elegant (like the moon), suited for romance (like Cupid), beautiful (like the vernal season). While passing from one उपमान to another, no भेद is mentioned as in the instances अयं मार्तण्ड *etc.* and इन्दु किं *etc.* Thus the first half of the stanza illustrates भेदानुक्ति ससन्देह otherwise called शुद्ध In शुद्ध ससन्देह as in निश्चयगर्भ, no निश्चय is arrived at. Read रुय्यक's quotation given above The second half of the stanza embodies अतिशयोक्ति. Hence रुय्यक cites the stanza to illustrate अतिशयोक्ति (सम्बन्धेऽसम्बन्ध) रुय्यक adverts to a view already cited, according to which, due to the use of नु (surely) these instances will come under उत्प्रेक्षा

६-रूपक

In उल्लास II we have dealt with a division of लक्षणा, *viz* गौणी सारोपा illustrated by गौर्वाहीक. Vāhīka, the bull. Here वाहीक (some person) is identified with गौ on account of the सादृश्य, in point of stupidity *etc.* between the two • वाहीक being dull like the bull It is this variety of लक्षणा based on सादृश्य, that lies at the bottom of रूपक But not each and every गौणी सारोपा can be रूपक रूपक, enjoying the status of an अलङ्कार, demands that गौणी सारोपा must also be वैचित्र्यवत्

What about शुद्धा सारोपा लक्षणा of the type आयुर्घृतम् wherein there is आरोप based on सम्बन्ध other than सादृश्य! In आयुर्घृतम्, for instance, it is based on कार्यकारणभाव, आयु being the कार्य of घृत It is easy to lapse into the error of looking upon it as a case of रूपक But मम्मट categorically repudiates its claim to be looked upon as an अलङ्कार while discussing the impropriety of accepting हेत्वलङ्कार, in the course of his वृत्ति on काव्यलिङ्ग (p. २६४)

Like उत्प्रेक्षा and ससन्देह, रूपक is अभेदप्रधान For the poet, when he remarks मुखं चन्द्रः, wants to drive at the अभेद or identity between the two In उपमा *e g* मुखं चन्द्र इव, on the other hand, the poet while showing the अभेद is also conscious of the भेद, as we have already seen माणिक्यचंद्र says साम्यमात्रे उपमा। अतिसाम्ये [illegible] रूपकम्। What is the exact stage that रूपक represents in the poet's progress towards अध्यवसान, the last stage of अभेद? We have seen how ससन्देह and उत्प्रेक्षा mark two successive stages leading to अध्यवसान रूपक marks a stage further Inasmuch as, in ससन्देह and उत्प्रेक्षा there is an element of incertitude, while, in रूपक, that element is conspicuously absent. There is a definiteness in रूपक.

It is equally easy to mistake what are acknowledged to be

cases of अतिशयोक्ति for रूपक Note the following description of श्रीकृष्ण :— मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्, गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः । मृत्युर्भोजपतेर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥ Here, to take one unit from the series, साग्रज (= बलरामसहित श्रीकृष्ण) मल्लानामशनि इति विदित i e. श्रीकृष्ण who was regarded as 'thunderbolt' to themselves by the wrestlers, we have a case of अतिशयोक्ति, for मल्लानामशनि इति विदित makes this a case of अध्यवसान, so far as the मल्ल's are concerned The मल्ल think अशनिरयं (अयं not standing for श्रीकृष्ण) where the उपमेय is निगीर्ण by the उपमान It may be noted, however, that with a slight modification, this itself will be a case of रूपक. Let the poet *himself* think : श्रीकृष्णः मल्लानामशनिः and it becomes a case of रूपक, for here there is आरोप on श्रीकृष्ण of being मल्लानामशनि, the उपमेय is not निगीर्ण and hence there is no अध्यवसान

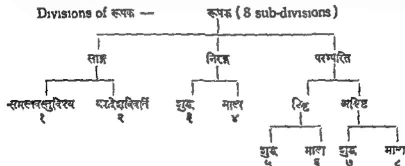
There is another case of अतिशयोक्ति—likely to be mistaken for रूपक Describing the रूप of a king, a poet says तदीयं रूपं शत्रूणां वित्रासनम्. रूपं वित्रासनम्, one might suggest, is a case of रूपक, since here is आरोप, he might urge, of वित्रासन on रूप But, on a closer scrutiny, it will be seen that the case is of अध्यवसान and not of आरोप The रूप is really speaking वित्रासनहेतु (the source of terror) not वित्रासन. So the हेतु is, in effect, निगीर्ण by the कार्य Instead of saying रूपं वित्रासनहेतुः the poet says रूपं वित्रासनम् That the अध्यवसान is based on सादृश्येतरसम्बन्ध (here कार्यकारणभाव) is another circumstance to mark the case off from a रूपक based on सादृश्य only.

While discussing उपमितसमास, we have already drawn attention to the point of contact between उपमा and रूपक It is too easy to mistake मुखं चन्द्रः as a case of वादिधर्मलुप्ता उपमा But, fortunately for us, the Grammarians have laid down that where the साधारणधर्म is dropped in an उपमा, the उपमान and उपमेय are necessarily compounded (उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे) If it were a case of वादिधर्मलुप्ता उपमा, we would have got मुखचन्द्रः and not मुखं चन्द्रः That मुखचन्द्रः may be, according to the particular circumstances, रूपक or उपमा is a different matter. One thing is certain and that is मुखं चन्द्रः can never be an उपमा

It is interesting to note that रूपक is confined to the आरोप of one शब्दार्थ over another In मुखं चन्द्रः, the शब्दार्थ of चन्द्र is आरोपित on the शब्दार्थ of मुख What about the आरोप of one वाक्यार्थ over another? It has crystallised into a separate figure *viz* वाक्यार्थनिदर्शना यः ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति स मेरुं लिलङ्घयिषति is, essentially, वाक्यार्थ रूपक, one वाक्यार्थ being आरोपित on another But now who dare call it रूपक? वाक्यार्थ

निदर्शना, though a scion of रूपक, has carved out a separate kingdom for itself ! Incidentally, it may be noticed that there is an analagous case of वाक्यार्थोपमा crystallising into independent figures like दृष्टान्त, प्रतिवस्तूपमा, अर्थान्तरन्यास

रूपक is a figure of great antiquity. भरत includes it in the four figures he recognised After him भामह, दण्डिन्, उद्भट, वामन, रुद्रट all recognised the figure. दण्डिन् understands the figure in a far wider sense than other rhetoricians, bringing figures like अपह्नुति, आक्षेप, and व्यतिरेक within its scope

A रूपक may be detached (निरङ्ग) or sustained A sustained रूपक again may be such as is made up of constituent रूपकs either inter related as cause and effect (परम्परित) or not so related (साङ्ग) In the case of साङ्गरूपक all the constituent units may be expressly stated (समस्तवस्तुविषय) or one alone might be so stated, the others being implied (एकदेशविवर्ति) The परम्परित may or may not be based on श्लेष (श्लिष्ट or अश्लिष्ट) The शुद्ध subdivision occurs where the प्रकृत or उपमेय is identified with one उपमान only In माला one उपमेय comes to be identified with several उपमानs.

Essentials —[विषयिणा विषयस्य रूपणं करणात् रूपकम्—रुय्यक. अभेदेन रूपणं करणात्—कुवलयानन्द रूपकं उपमानोपमेययोरभेदारोपो नतौ नयतीति रूपकम्] (1) There must be the आरोप of the उपमान on the उपमेय, based on सादृश्य and no other सम्बन्ध In other words, there must be गौणी सारोपा लक्षणा of the type मुखं चन्द्र (2) The अभेदारोप must be आहार्य intentional or simulated and not स्वाभाविक or genuine. The poet must indulge therein with a full consciousness that *really* मुख is भिन्न from चन्द्र (3) The आरोप of course must be striking (वैचित्र्यकर) enough to be poetical. गौर्वाहीकः (Vāhika is a bull) though सारोपा गौणी cannot

enjoy the status of ■ रूपक as it lacks वैचित्र्य (4) The आरोप must be शब्दगत and not वाक्यगत In मुख चंद्र the आरोपित and आरोपविषय are शब्द्स only आरोप of one वाक्यार्थ over another will be निदर्शना (5) As there is आरोप, no उपमाप्रतिपादक्स like इव, यथा, वा are present (6) The साधारणधर्म between the प्रकृत and अप्रकृत must be obvious enough making it unnecessary to mention it In मुख चन्द्र the साम्य in point of रम्यत्व, *etc* is too obvious Sometimes however the साधारणधर्म may be mentioned as in नरानम्ब त्रातु त्वमिह परमं भेषजमसि 'O Mother Ganges you are a supreme remedy to save men' Here नरान् त्रातु is the साधारणधम

रूपक *and* उपमा —As seen above, माणिक्यचन्द्र says that if in उपमा we have साम्य, in रूपक we have अतिसाम्य This former is based on भेदाभेद, the latter on अभेद If in उपमा it is the साधर्म्य that charms us, in रूपक it is अभेदारोप, one step further than साधर्म्य, that becomes the source of charm If उपमा becomes the starting point of the poet's march towards अध्यवसान, in अतिशयोक्ति, to wit, चन्द्रोऽयम्, रूपक, aiming at अभेदारोप, marks an advanced stage in that march This eventually results in the distinct forms assumed by the two In मुख चन्द्र इव we have the उपमाप्रतिपादक mentioned, in मुख चन्द्र as there is अभेदारोप, no room is left for an उपमाप्रतिपादक That रूपक cannot be mistaken for वादिधर्मलुप्ता we have already seen

रूपक *and* ससन्देह *and* उत्प्रेक्षा —We have seen that in ससन्देह there is संशय, the mind wavering equally between the different alternatives In उत्प्रेक्षा, there is ऊह, the mind wavering with a greater bias towards the उपमान In the case of रूपक, on the other hand, such an incertitude and wavering of the mind is conspicuously absent There is no अनिश्चितता whatsoever

रूपक *and* स्मरण —See under स्मरण

§ सूत्र १५. Construe उपमानोपमेययो य अभेद तद्रूपकम्. As we have already seen, उपमा is based on भेदाभेद रूपक, however, is based on अभेद between the उपमान and उपमेय In मुख चन्द्र इव we take the उपमान and उपमेय to be भिन्न in so far as there is comparison which requires two objects while we look upon them as अभिन्न in so far as they have the same common property In a रूपक like मुख चन्द्र, on the other hand there is no consciousness of भेद due to the absence of comparison. For here we progress to superimposition (आरोप), a step further than comparison But there is still a consciousness of distinctness as is presupposed by superimposition itself Superimposition re-

quires two objects a thing superimposed and another superimposed upon To that extent, in रूपक, there is a consciousness of distinctness Even this distinctness vanishes in अतिशयोक्ति चन्द्रोऽयम् In short, in रूपक we have not the extreme भेद of an उपमा nor the extreme अभेद of अतिशयोक्ति [See the वृत्ति].

अतिसाम्यात् अभेद अतिसाम्यात् goes with अभेद The अभेद is due to extreme similarity. अतिसाम्य —अति is inserted to show that the साम्य in रूपक is more than that in उपमा

अनपह्नुतभेदयोः उपमान and उपमेय whose distinctness is not disguised (अपह्नुत) Though there is अभेद it is not of that absolute type which presents itself in अतिशयोक्ति चन्द्रोऽयम् In अतिशयोक्ति चन्द्रोऽयम्, the उपमान swallows up the उपमेय, in रूपक 'मुखं चन्द्र' both are intact Read सा० द० :—अपह्नुतभेदयोरुपमानोपमेययोस्तु अनपह्नुतभेदेऽतिशयोक्ती स्याताम् । Further, तथा मुखं चन्द्र इत्यादिरूपके चन्द्रेण स्वगुणा रूप्यते । ... । तेनापि मुखम् । तत्र सामानाधिकरण्यं मुखचन्द्रयोरुपादानेन रूप्यादिनिर्धारोपपत्ते । अत एव च भेदाभेदप्रतीति

सूत्र १६ & १७ define समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति, two sub-divisions of साङ्ग रूपक

§ सूत्र १६ समस्तवस्तु यदा Construe यदा आरोपिता शब्दैः (उक्ताः) समस्तवस्तुविषयं रूपकं (भवति)। Wherever in a complex रूपक, all the उपमानs (= आरोपित) are explicity stated (शब्दैः) like the उपमेयs, we get समस्तवस्तुविषय रूपक This is the definition of समस्तवस्तुविषय रूपक which, as we saw above forms a sub-division of साङ्ग रूपक. साङ्ग रूपक is one which consists of parts, all together forming a complex or sustained रूपक Here we have a set of उपमेयs and a corresponding set of उपमानs In समस्तवस्तुविषय all the उपमानs are explicitly mentioned This is in contrast to एकदेशविवर्ति where only some उपमान or उपमानs are directly stated the others being inferable That all the उपमेयs are directly stated in both the varieties goes without saying

ed (विषय) i e expressly stated in this variety All वस्तुs i e components उपमान & उपमेयs of the रूपक are expressly stated.

वृत्ति —आरोपविषया समस्तवस्तुविषयम् । This elucidates the सूत्र समस्तवस्तुविषय *etc* आरोपविषया इव शब्दोपात्ता when the उपमानs (आरोप्यमाणा) are explicitly stated (शब्दोपात्ता) like the उपमेयs (आरोपविषया) शब्दोपात्त explains श्रौता of the सूत्र आरोप्यमाणा the आरोपिता of the सूत्र समस्तानि वस्तूनि .समस्तवस्तुविषयम् । This explains the name समस्तवस्तुविषय It is so called because all constituents (वस्तु) are encompassed by it (विषय) Encompassed in so far as they are directly stated In this variety no उपमान nor उपमेय is left unexpressed In एकदेशविवर्ति, on the other hand some उपमान or उपमानs are implied and not expressed आरोपिता इति *etc* This defines the scope of the word आरोपिता in the सूत्र If the सूत्र were rigorously interpreted it would mean 'where three or more than three आरोपिताs are expressly stated the रूपक is समस्तवस्तुविषय' For the plural of आरोपिता stands for 'three or more than three' as all plurals do If the plural were rigorously interpreted it will result in excluding cases of two आरोपिताs or उपमानs It may just happen that in a complex रूपक only two component रूपकs may exist with two उपमान and two उपमेयs Such cases might not be embraced by the definition with the आरोपिता in plural To avert such a contingency the वृत्ति says that the plural number of आरोपिता should not be taken too rigorously, it is of no consequence it is not meant (अविवक्षित) to be taken too strictly It comprehends dual also

St 30 Illustrates समस्तवस्तुविषयरूपक Description of रात्रि with its attendant circumstances as a कापालिकी with the appurtenances peculiar to the sect कापालिक a kind of Śaiva ascetic who carries a human skull and uses it as a receptacle for his food Here रात्रि is conceived as a nun belonging to this order Construe इयं रात्रिकापालिकी ज्योत्स्ना धवला तारकास्थीनि बिभ्रती अन्तर्धानव्यसनरसिका, चन्द्रमुद्राकपाले लाञ्छनस्य छलेन न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं दधती, द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति । ज्योत्स्ना *etc* White as she is besmeared with the ashes in the form of moonlight The कापालिकs smear their bodies with ashes तारका *etc* The stars are thought to be the bones (अस्थीनि) that the कापालिकs carry for purposes of magic अन्तर्धानव्यसनरसिका The कापालिकs were credited with powers to conceal themselves it had become a hobby with them (व्यसन) The night also was अन्त रसिका in so far as it concealed other objects Objects become invisible during night time Acc to सम्प्रदायप्रकाशिनी, अन्तर्धान as applied to कापालिकी means 'death (अवसान)' The कापालिकs

indulged in the pastime of bringing about (?) deaths द्वीपाद्द्वीप भ्रमति Ref to the night passing swiftly from one territory to another. The कापालिक's also were notorious tramps. चन्द्रमुद्रा etc The spot on the moon is conceived to be the magic collyrium (सिद्धाञ्जन) carried by the कापालिकी in the skull bowl (मुद्राकपाल) in the shape of the moon The चन्द्र is the मुद्राकपाल लाञ्छन or spot is the सिद्धाञ्जन छद्मना छद्मेन in the form of, in the guise of. मुद्राकपाल has been differently explained.. मुद्रेव हस्तग्राह्यमिदर्थे (स प्र) skull as handy as a seal Some take the word मुद्रा, as signifying objects assumed after the initiation of the heretics Thus मुद्राकुण्डल means ■ कुण्डल assumed on initiation सिद्धाञ्जनपरिमल परिमल only signifies the scent of the अञ्जन Acc. to ■ प्र it signified 'sign' (चिह्न), the mark of collyrium • सिद्धाञ्जन Collyrium with magic (सिद्ध) powers.

One is reminded of the कथा of मित्रगुप्त in दशकुमारचरित उ VI. where an अंजन makes a beautiful lady look like a monkey.

Here (1) ज्योत्स्ना एव भस्म; (2) तारका एव अस्थीनि, (3) रात्रि एव कापालिनी, and चन्द्र एव मुद्राकपाल are the different रूपक Since in each one of them the उपमान and उपमेय are explicitly stated, together, they form a complex or साङ्ग रूपक of the समस्तवस्तुविषय variety. लाञ्छनस्य छद्मना, it may be noted, embodies an अपह्नुति to which we shall come later. In fact this stanza is given to illustrate आरोपपूर्व अपह्नुति by रुय्यक, the अलङ्कारसर्वस्वकार

One question presents itself to our minds as we think of complex रूपक like these. We easily lapse into a belief that there is a central रूपक of which the other different रूपक are limbs or अङ्ग Is this belief justified? In other words, can we look upon one of these रूपक as प्रधान and the other अङ्ग, or subservient to it? To revert to our instance, the temptation is too strong to look upon रात्रि एव कापालिनी as the प्रधान रूपक to which all the other three are subservient for, is it not the कापालिनी that possesses भस्म, अस्थि etc?

But, on a closer scrutiny, it will be realised that in a complex रूपक like this, all the component अङ्गरूपक enjoy the *same* status. *Together* they form the total रूपक which, therefore, is no more than

an aggregate of the different components Thus रात्रि एव कापालिकी is on no higher level than ज्योत्स्ना एव भस्म or other रूपक्s. That कापालिकी possesses भस्म etc. has nothing to do with its status. Even without रात्रिकापालिकी, the other रूपक्s could have remained—giving rise to एकदेशविवर्ति रूपक.

अत्र पादत्रये ....र्नं कार्या —We have already seen how a compound like मुखचन्द्र can be dissolved in two ways मुख चन्द्र इव or मुखमेव चन्द्र, the former being an उपमा, the latter रूपक Unless there is some conclusive circumstance (साधक), confining us definitely either to रूपक or उपमा, a compound like मुखचन्द्र may, with equal justice, be interpreted alternately as उपमा or रूपक This gives rise to सन्देहसङ्कर, a complex figure dealt with at the close of the Ullasa, which arises when there is absence of certainty of one figure due to the absence of a circumstance favourable (न्याय, साधक), for the acceptance of one figure, or unfavourable (बाधक) for another figure, leading to its rejection (एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चय)

One might just suspect that in the stanza ज्योत्स्नाभस्म etc. which is given to illustrate समस्तवस्तुविषयरूपक, we have a case of सन्देहसङ्कर rather than of रूपक exclusively. The four compounds embodied in the first three quarters (पादत्रये) of the stanza,—ज्योत्स्नाभस्म, तारकास्थीनि, रात्रिकापालिकी and चन्द्रमुद्राकपाल—may be dissolved either as उपमा्s or रूपक्s and not exclusively as रूपक्s Thus, to take one instance, ज्योत्स्नाभस्म may be dissolved either as ज्योत्स्ना एव भस्म (रूपक) or ज्योत्स्ना भस्म इव (उपमा) [Trvm Edition reads अत्र पादत्रयम् । sc. रूपकात्मकम्]

मम्मट, however, justifies the instance as one exclusively of रूपक and not उपमा There is a circumstance, he argues, which makes out a case (साधक) for रूपक, ruling out thereby the possibility of उपमा That circumstance is the epithet अन्तर्धानव्यसनरसिक, taking delight in अन्तर्धान. रसिकत्व pertains more appropriately to the कापालिकी, whose hobby it is to vanish, who is the आरोपित or उपमान in the present case So, to suit the धर्म of अन्तर्धानव्यसनरसिकत्व, कापालिकी becomes the प्रधान member in the compound. And कापालिकी is the प्रधान member of the compound it is a रूपक, रात्रिरेव कापालिकी, and not an उपमा There is no room, therefore, for a doubt that herein we have a case of सङ्कर of रूपक (तद) with उपमा

Since in रात्रिसापन्थ्वी वासन्थ्वी is the प्रधान member, it naturally follows that in ज्योत्स्नाभस्म, तारकास्थीनि and चन्द्रमुद्राकपाल, the 2nd member of each in प्रधान, for भस्म, अस्थि and मुद्राकपाल pertain to a कापालिनी All these compounds also therefore become रूपक

One might just pose मम्मट with the question Is not अन्तर्धानव्यसनरसिकत्व रात्रिगत also? Because, रात्रि covers up or obscures things There are two objections to this view: First, अन्तर्धान stands primarily for mysterious disappearance which is solely the feature of a कापालिनी, and secondly, रसिकत्व is a चेतनधर्म, more properly connected with the चेतन कापालिनी than the अचेतन रात्रि

एकदेशविवर्ति रूपक

एकदेशविवर्ति which dates back from भामह is another sub-division of the साङ्ग रूपक. Whereas in समस्तवस्तुविषय the उपमान्s one and all, are expressly stated in एकदेशविवर्ति, some उपमान्s are merely *suggested* on the strength of others that are expressed That is to say, the उपमान or उपमान्s that are expressed may just hint at others, which thus are suggested and as such poetically more effective Thus in एकदेशविवर्ति रूपक, which like समस्तवस्तुविषय consists of several रूपक्s, all the उपमेय्s are expressed and so some उपमान or उपमान्s Other उपमान्s are left to our suggestion. The name एकदेशविवर्ति is explained by मम्मट as एकदेशविवर्तनात् which subsists more apparently in one portion (where the उपमान or उपमान्s are expressed) than in others

For एकदेशविवर्ति रूपक see परंपरित रूपक see below

[सू 13 Construe ते (आरोप्यमाणा) यत्र शाब्दा आर्थश्च तत् एकदेशविवर्ति That is एकदेशविवर्ति where the उपमान्s (आरोप्यमाण = आरोपित) are some of them expressed (शाब्द) others implied (आर्थ) ते refers to the आरोप्यs mentioned in the preceding सू. [illegible]

pedantry than accuracy: एकदा एकस्मिन् काले देशे शाब्दत्वात् समर्थं विवर्ति रूपणविधियनेति व्युत्पत्ति Compare प्रतीहारेन्दुराज on काव्यालंकारसारसंग्रह, १.२४. for a similar derivation.

St 31. जस्स *etc* Illustrates एकदेशविवर्ति रूपक Description of a king whose enemies used to take to their heels when he put his hand on his sword. स॰ छाया —यस्य रणान्त पुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससमुखयपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ यस्य *sc* राज्ञ रणान्त पुरे In the harem of battle मण्डलाग्रलता करे कुर्वत as soon as he handled the sword (मण्डल गोलाकार अग्र यस्य मण्डलाग्र, a kind of sword with arched tip) लता only hints at the length रससमुखी *i e* वीररससमुखी *adj* of रिपुसेना that was prone to the heroic sentiment पराङ्मुखीभवति flees away.

Here रणान्तपुर is a रूपक wherein रण comes to be identified with अन्त पुर. In this रूपक, the आरोपित (अन्तपुर) is expressed and enables us to *guess* other आरोपितs *viz* नायिका in relation to मण्डलाग्रलता and प्रतिनायिका in relation to रिपुसेना What is meant is As soon as we find रण identified with अन्तपुर, by an easy surmise we identify मण्डलाग्रलता with नायिका and रिपुसेना with प्रतिनायिका For is it not usual with a king, *in the harem*, to take up the hand of one consort, the sight of which becomes repugnant to another? This understanding is facilitated by the feminine gender of रिपुसेना and मण्डलाग्रलता as also by the word रससमुखी hinting at शृंगारसामुख्य

Thus in this complex रूपक, the आरोपित *viz* अन्तपुर is expressed The others *viz* नायिका and प्रतिनायिका are implied Hence it is एकदेशविवर्ति. Note that, viewed from a different angle, this instance can, with justice, be one of समासोक्ति See under समासोक्ति.

वृत्ति —अत्र *etc* शब्दोपात्तम् *i e* explicitly mentioned in the compound रणान्त पुर अर्थसामर्थ्यादवसीयते Because, the आरोप of अन्तपुर on रण at once puts us in mind of the scene in a royal harem, where the king takes (करेकृ) the नायिका by the hand, thereby making the प्रतिनायिका turn away in huff! एकदेशे विशेषेण *etc* Explanation of the name एकदेशविवर्ति विशेषेण वर्तन is, in रसगंगाधरकार's words, स्फुटतया, because the उपमान *viz* अन्तपुर is expressly stated.

§ सू १८ साङ्गमेतत् एतत् *i e* the one of which समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति are sub-divisions

Here an interesting question presents itself to our minds We have seen above that what is साङ्ग रूपक is no more than an *aggregate*

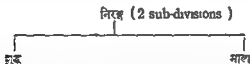
of several constituent रूपकs. If it is an' aggregate, are we justified in looking upon साङ्ग रूपक as a sub-division of रूपक? For, sub-divisions of figures must be based on a higher principle than mere aggregation जगन्नाथ, in his र गं, does refer to such a view. But he takes pains to contradict it by saying that aggregation also is sometimes charming Read. अत्र च चमत्कारविशेषजनकतया रूपकसंघातात्मकमपि सावयवरूपक रूपकालङ्कृतिभेदगणनायां गण्यते। यथा मौक्तिकालङ्कृतिभेदगणनायामेक नासामौक्तिकमिव संघातात्मकमौक्तिकसमर्यादयोऽपि गण्यन्ते। अन्य (था?) मालारूपस्योपमादेस्तद्भेदगणनेऽगणनप्रसङ्गात्। एतेन गवां संघातो गोभेदानां कपिलादीनां गणनायां यथा न गण्यते तथा रूपकभेदगणनाप्रस्तुतौ न तत्संघातात्मक सावयव गणनीय इति परास्तम्।

We have already seen how आलङ्कारिकs like रुय्यक and the commentator माणिक्यचन्द्र are inclined to admit एकदेशविवर्तिनी उपमा, a counterpart of एकदेशविवर्ति रूपक.

वृत्ति : उक्तद्विभेदं सावयवम्। साङ्ग is सावयव रत्नाकर calls it such उक्तद्विभेद The two sub-divisions of which (समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति) *are stated just now.*

निरङ्ग रूपक

निरङ्ग रूपक is one which, unlike साङ्ग, does not consist of parts or constituent रूपकs It has two sub divisions शुद्ध and माला शुद्ध occurs where there is one रूपक, absolute and unrelated to another माला occurs where on one आरोपविषय several आरोपितs are superimposed Note that माला is consistent with निरङ्गत्व Because, in माला, though we have several रूपकs, yet the उपमेय or आरोपविषय is the same in all

§ सू १९. निरङ्गं तु शुद्धं Correct Translation —'What is known as शुद्ध is a sub-division of the निरङ्ग रूपक' शुद्ध रूपक is one where we have one simple रूपक, not forming part of an aggregate It is an absolute unit The epithet शुद्ध (*opposed to* माला) as applied to figures (*cp* शुद्धा निदर्शना, शुद्धा प्रतिवस्तूपमा, शुद्ध दृष्टान्त, शुद्ध दीपक, शुद्ध व्यतिरेक) conveys the idea of an absolute unit, not related to another.

Let us not forget that it is an easy transition from शुद्ध to साङ्ग मुखचन्द्र may be शुद्ध. But मुखचन्द्र हासज्योत्स्ना तनोति will be साङ्ग (समस्तवस्तुविषय).

सा प्रिया सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी *etc* ललनाचूडामणि The crest jewel of women *i e* pre-eminent amongst them

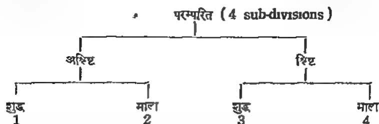
Here the उपमेय or आरोपविषय is सा प्रिया She comes to be identified with the eight उपमानs or आरोपितs *viz* °तरङ्गिणी, °दर्पोद्रम, °कार्मणकर्म, °उल्लास नावासभू, °विद्या, °प्रावीण्यमाहात्म्यक्रिया, °वाणा and ललनाचूडामणि

परम्परित रूपक

After having dealt with साङ्ग and निरङ्ग रूपक, मम्मट now proceeds to another sub-division of रूपक *viz* परम्परित The term परम्परित is given to this sub-division owing to the presence here of the परम्परा of कार्यरूपक and कारणरूपक In other words here the superimposition of one thing upon another becomes the occasion for the superimposition of some thing else on a third thing Thus we have here two or more रूपकs one of which is responsible for others Thus परम्परित रूपक is made up of a set of रूपकs related as कार्यरूपक and कारणरूपकs While describing a king s powerful arm I say तव भुज जयकुञ्जरस्य आलानम् Your arm is the tying post of the elephant of triumph Here I could identify भुज with आलान only because I had identified जय (Victory or triumph) with कुञ्जर For an आलान cannot be thought of unless there is an elephant to be tied thereto That is why the name परम्परित, which as explained by प्रदीप means कार्यकारणभावरूपा परम्परा सञ्जाता अत्र is given to this variety काव्यालङ्कारकार रुद्रट (*circa* 850 A D) seems to have been the first to give the name परंपरित to this variety उद्भट the author of काव्यालङ्कारसारसंग्रह (*circa* 800 A D) recognised the variety for the first time but had given the name एकदेशवृत्ति (different from एकदेशविवर्ति)

Above we saw that the आरोप of कुञ्जरत्व on जय was the cause of the आरोप of आलानत्व on भुज Here in the कारणरूपक कुञ्जर and जय are *two* distinct words But there can be cases where instead of two words in the कारणरूपक we may have *one* word with a double significance so that one sense of it can be आरोपित on another Thus if I use मानस with a double significance (1) mind and (2) the मानस lake it will enable me to indentify a king with a swan the king enshrined in the mind being identified with the swan in the मानस lake I can then talk of विद्वन्मानसे हंस नृप Here the आरोप on मानस the mind of मानस in the sense of the lake मानस is the cause which has made possible the आरोप of हंसत्व on the नृप Thus परम्परित रूपक can be possible with श्लेष in the कारणरूपक This means that परम्परित रूपक can be one which is not based on श्लेष or one which is based on श्लेष In other

words it may be अश्लिष्ट or श्लिष्ट It is easy to imagine how each one of these can be शुद्ध or मालारूप So we get the following scheme —

In a परंपरितरूपक how are we to decide a रूपक as कारणरूपक or कार्यरूपक? It is easy to do so The poet s intention is to exalt (maybe, also to run down in some cases) a particular object which is the प्रकृत thing In order to exalt it he identifies it with some उपमान This is the कार्यरूपक to justify which कारणरूपकs are resorted to In भास's (?) प्रतिमानाटक (१ २८) राम wants to exalt वल्कल's in the eyes of लक्ष्मण with the words तपःसंग्रामकवचं नियमद्विरदाङ्कुशः । खलीनमिन्द्रियाश्वानां गृह्यतां धर्मसारथिः ॥ Here since वल्कल is the प्रकृत thing वल्कल कवच, वल्कल अङ्कुश, वल्कल खलीन, वल्कल सारथि are कार्यरूपकs to justify which the poet resorts to the कारणरूपक *viz* तप एव संग्राम, नियम एव द्विरद, इन्द्रियाणि एव अश्वाः and धर्म एव (रथी)—the last being also एकदेशविवर्ति

§सू २१ नियतारोपणो *etc* Defines and divides परम्परित रूपक Construe य परस्य आरोप नियतारोपणोपाय स्यात् तत् परम्परितम् । (तत्) वाचके श्लिष्टे भेदभाजि वा (भवेत्) । Where the आरोप (on one thing) of something else is occasioned by a specific superimposition the figure is परम्परित रूपक It may occur either when the word expressive (of the thing superimposed in the कारणरूपक) is distinct or paronomastic (श्लिष्ट)

To apply the definition to the above instances the आरोप of आलानत्व on बाहु is caused by the नियतारोपण *viz* of कुञ्जरत्व on जय So the आरोप of हंसत्व on the king is caused by the नियतारोपण *viz.* of मानस the lake, on मानस the mind In the former the वाचक of the thing superimposed *viz.* कुञ्जर in the कारणरूपक is भिन्न In the latter मानस the वाचक of the thing superimposed in the कारणरूपक is श्लिष्ट i e. punningly used

Thus—

	कारणरूपक	कार्यरूपक
(कुञ्जर is अश्लिष्ट)	जयः एव कुञ्जरः	भुजः एव आलानम्
(मानस is श्लिष्ट)	मानस (mind) एव मानसं (lake)	राजा एव हंसः

नियतारोपणोपायः, to judge from मम्मट's वृत्ति is a बहुव्रीहि compound नियतं आरोपणं उपायः यस्य *cf* एकस्य आरोपणनिमित्त इत्यन्यारोप of the वृत्ति on p. ५४

which makes out a case for बहुव्रीहि. What is meant is that some specific (नियत) आरोप like that of कुञ्जरत्व on जय becomes the उपाय or cause of the आरोप of something else (परस्य) like आलानत्व on भुज In plain words, where a certain superimposition is responsible for some other superimposition प्रदीप refers to an explanation of नियतारोपणोपाय as a षष्ठीतत्पुरुष [नियतस्य मुख्यस्य आरोपणस्य उपाय (e g of आलानत्व on भुज) य परस्य अमुख्यस्य आरोप (e g of कुञ्जरत्व on जय) तत् परम्परितम्] which is far fetched, unnatural and not in keeping with the वृत्ति Though the resultant sense is the same, the interpretation that is put on नियत and पर seems to be unnatural नियतारोपण is taken to refer to the कार्यरूपक and परस्य आरोप to कारणरूपक प्रदीप rightly ignores this view वाचके Read प्रदीप उपायभूतरूपके आरोप्यारोपविषययो वाचकस्य श्लिष्टत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थ । वाचके, in plain words, means शब्दे When the शब्द expressive of the उपमान and उपमेय in the कारणरूपक is श्लिष्ट or when the शब्दs are भिन्न भेदभाजि Loc. sing भेदभाज् (= भिन्न) Note that प्रदीप takes वाचके as आरोप्यस्य वाचक and आरोपविषयस्य वाचक We have taken it as आरोप्यस्य वाचक only For, firstly, in the preceding line of the कारिका, we have परस्य (आरोप्यस्य) आरोप and secondly, वाचके (singular) can with propriety be taken with this आरोप्य

परम्परित रूपक *and* एकदेशविवर्ति रूपक —The question arises As in परम्परित रूपक one आरोप is responsible for another so in एकदेशविवर्ति also one आरोप is *responsible for another* Thus, *to revert to our instance* of रणान्तःपुर, the आरोप of *अन्तःपुरत्व on रण* is responsible for the आरोप of नायिकात्व and प्रतिनायिकात्व on मण्डलाग्रलता and रिपुसेना respectively What, then is the dividing line between the two varieties of रूपक?

Firstly in परम्परित रूपक the आरोपिताs are all expressed, while in एकदेशविवर्ति some are expressed and others implied Thus कुञ्जरत्व is as much expressed as आलानत्व in आलान जयकुञ्जरस्य Whereas in यस्य रणान्तःपुरे *etc*, अन्तःपुरत्व alone is expressed while नायिकात्व and प्रतिनायिकात्व are implied Secondly, in परम्परित रूपक, one रूपक is *exclusively* the cause of another *So much so that in the absence of one, the other could* not be there *If there were not the* आरोप of कुञ्जरत्व on जय, there could not have been the आरोप of आलानत्व on भुज Whereas in यस्य रणान्तःपुरे *etc* even supposing there were not the आरोप of अन्तःपुरत्व on रण, we could have guessed that there is the आरोप of नायिकात्व *etc*, on the strength of the feminine gender and the words रससमुखी and पराङ्मुखी Only the figure would have turned *into* a समासोक्ति *Thus in* यस्य रणे करे कुर्वती मण्डलाग्रलताम्। रससमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ even in the absence of the आरोप of अन्तःपुर we get the idea of नायिका and प्रतिनायिका Read जगन्नाथ (रसगंगा

धर):—यद्यपि सावयवेऽप्यारोपे (प० १) आरोपान्तरस्योपायस्तथापि तत्रारोपानतिरिक्तेन कविमनय सिद्धसादृश्येनाप्यारोपान्तरसिद्धि सम्भवति।

परम्परितरूपक *and* समस्तवस्तुविषय.—It is not so easy to distinguish between the two. For in both, all the आरोपित्s are expressed. But whereas in परम्परित रूपक one रूपक is necessarily the cause of another, in समस्तवस्तुविषय it may not be necessarily so. The आरोप of कुञ्जरत्व is necessarily *the* cause of the आरोप of आलानत्व on भुज, but the आरोप of कापालिकत्व on रात्रि is not the *exclusive* cause of the आरोप of भस्मत्व on ज्योत्स्ना *etc.* For who knows that *also* the white colour of the moon light was not responsible for the आरोप of भस्मत्व or that the round shape of the moon was also not responsible for the आरोप of मुद्राकपालत्व on it? Read र० गं० cited above.

This gives us a clue to a further point of distinction. Whereas in परम्परित, the कार्यरूपक enjoys a comparatively higher status than the कारणरूपक, in समस्तवस्तुविषय all constituents of the aggregate enjoy the same status.

It cannot be gainsaid, however, that the line of demarcation between the two varieties is too faint. For instance, one might, without fear of serious contradiction, say that the आरोप of कापालिकीत्व on रात्रि is responsible for the आरोप of अस्थित्व on तारका *etc.* And one cannot resist the temptation to look upon समस्तवस्तुविषय as the broader class, from which परम्परित रूपक, though a sub-division of it, has developed into a separate figure. That भामह has समस्तवस्तुविषय but no परम्परित is a case in point.

St. 34. विद्वन्मानसहंस *etc.* Illustrates श्लिष्ट परम्परित मालारूपक. Vocatives addressed to a king. Description of the different excellences of a king. विद्वन्मानसहंस: विदुषां मानसं (mind) एव मानसं (Lake) तस्मिन् हंस. वैरि *etc.* वैरिणां कमलायाः (wealth) सङ्कोचः (shrinking) एव कमलानां असङ्कोचः (blooming) तस्मिन् दीप्तद्युतिः (Sun). He makes enemy's wealth shrink, the sun makes the lotuses bloom. कमलासङ्कोच is split in two ways: कमलायाः सङ्कोच as applied to the king, कमलानां असङ्कोच as applied to the sun (दीप्तद्युति). So in the following epithets. दुर्गामार्गणनीललोहित दुर्गाणां अमार्गणमेव दुर्गाया मार्गणं तस्मिन् नीललोहितः (= शिव). The king was so powerful that he never sought refuge (अमार्गण) behind forts. शिव has occasions to go in quest (मार्गण) of दुर्गा or पार्वती. नीललोहित = शिव is नील at his कण्ठ due to हालाहल and लोहित with his hair. समित्स्वीकारवैश्वानर समितां (सङ्ग्रामाणां) स्वीकार एव समिधां (इन्धनस्य) स्वीकारः तस्मिन् वैश्वानरः (अग्निः). The king had no difficulty in accepting a challenge for battle. The

fire also eats up the fuel सत्यप्रीतिविधानदक्ष सत्ये प्रीति एव सत्या (पार्वत्या) अप्रीति तस्य विधाने दक्ष (प्रजापति) The king inculcated a love for truth (among his subjects ?) दक्ष, as the पुराण aver, treated his daughter पार्वती (the same as सती) with disfavour (अप्रीति) ; विजयप्राग्भावभीम विजय परपरभिव एव विजयो अर्जुन तस्य प्राग्भाव तस्मिन् भीम The king is the prime origin of victory भीम was born earlier (प्राग्भाव) than अर्जुन साम्राज्यं *etc* construe वत्सरशतं वैरिञ्च वत्सरशतं साम्राज्य उच्चै क्रिया O pre eminent, hero ! May you rule sublimely for a hundred years of ब्रह्मा (विरिञ्चि) A day of ब्रह्मा = 1000 युगs ! Note that दक्ष and भीम are not to be interpreted as '*clever*' and '*fierce*' but as *proper nouns*

Here (1) मानसमेव मानसं, (2) कमलाया संकोच एव कमलाना असकोच , (3) दुर्गाणाम मार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम्, (4) समिता स्वीकार एव समिधा स्वीकार , (5) सत्ये प्रीतिरेव सत्या अप्रीति , (6) विजय (victory) एव विजय (अर्जुन) are the कारणरूपकs responsible for the कार्यरूपकs *viz* राजा एव हस , राजा एव दीप्तद्युति , राजा एव नीललोहित , राजा एव वैश्वानर , राजा एव दक्ष and राजा एव भीम respectively Since there is श्लेष in the कारणरूपकs *viz* in मानस, कमलासकोच, दुर्गामार्गण समित्स्वीकार, सत्यप्रीति and विजयप्राग्भाव, *it is* श्लिष्ट परपरित Since there is आरोप of many *e g* हस , दीप्तद्युति *etc* on one *viz.* the king it is मालारूपक So the figure here is श्लिष्ट परपरित मालारूपक

वृत्ति This requires no further elucidation एव आरोपणनिमित्त = एव आरोपण निमित्तं यस्य Paraphrase of नियतारोपणोपाय which thus is a बहुव्रीहि The आरोप of हस *etc* on the king is rendered possible by the आरोप of मानस (the lake) on मानस (the mind) and so on

यद्यपि *etc* मम्मट is explaining why श्लिष्ट परम्परित is finding a place in the midst of अर्थालंकारs In so far as this variety is based on श्लेष, it is a शब्दालंकार For, the charm depends on the presence of particular *words* like मानस, दुर्गामार्गण *etc* How vitally necessary these *words* are becomes clear from the fact that we could not replace them by their synonyms (परिवृत्त्यसह) For instance if we were to use चित्त instead of मानस, the कारणरूपक, *viz* मानसमेव मानस, will disappear altogether Thus these words are vital to the figure To that extent it is शब्दालंकार It is also अर्थालंकार in so far as there is आरोप of one अर्थ over another In the कार्यरूपक राजा एव हस , we have आरोप of हस on राजन् This depends on अर्थ, for one अर्थ is आरोपित on another To that extent we have in परम्परित रूपक an अर्थालंकार also Taken together therefore, परपरितरूपक embodies in it a शब्दार्थालंकार *i e* it is an उभयालंकार

मम्मट had occasion to discuss *in general* the question of उभयालंकारs in the 9th Ullāsa in the course of his treatment of शब्दश्लेष [It

must be admitted, however, that he does not specifically refer to श्लिष्ट परम्परितरूपक there, as one is likely to believe, due to his words, शब्दार्थालङ्कारोऽप्ययमित्युक्तम्] मम्मट will again revert (वक्ष्यते च) to the topic of उभयालङ्कारs at the close of this उल्लास (see p २२२) where he will state that (श्लिष्ट) परम्परितरूपक is an उभयालङ्कार. If श्लिष्ट परम्परितरूपक is thus an उभयालङ्कार, it ought not to have found a place here in the midst of अर्थालङ्कारs, one might argue मम्मट replies —Though its right place should have been in the midst of उभयालङ्कारs, it comes to be dealt with here, owing to the usage (प्रसिद्धि) of Rhetoricians to assign it a place among अर्थालङ्कारs. For श्लिष्ट परम्परित of ours is none else than what is styled as एकदेशवृत्ति (*not* एकदेशविवर्ति) by others like उद्भट who assign it a place among अर्थालङ्कारs

It is difficult to say whether it is corrupt mss tradition or inaccuracy on the part of मम्मट that is responsible for the reading एकदेशविवर्ति But one thing is certain that उद्भट was the first to refer to एकदेशवृत्ति which is the same as परम्परित रूपक He defines it with the words एकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् where पररूपेण रूपणात् refers to one रूपक being responsible for another. मम्मट seems to argue that श्लिष्ट variety, pertaining as it does to परम्परित class, will come under its prototype *viz* the एकदेशवृत्ति of उद्भट And since एकदेशवृत्ति is assigned a place among अर्थालङ्कारs, to श्लिष्ट परम्परित also has been conceded a like position

There is also another inaccuracy in the statement. To judge from उद्भट's उदाहरण आसारधाराविशिखै *etc*, which is an अश्लिष्ट परम्परित, it is evident that श्लिष्ट परम्परित was not being considered by him under एकदेशवृत्ति So मम्मट's 'इह अन्यै अभिधीयते' does not give us a correct picture of उद्भट's view point, if अन्यै refers to उद्भट as in all probability it does

It may be noted that एकदेशविवर्ति of others like उद्भट is the same as मम्मट s एकदेशविवर्ति and, therefore, the reading एकदेशविवर्ति is incorrect

अन्यै It is उद्भट only, so far as we know, who first recognised the परम्परित variety though under the style of एकदेशवृत्ति भेदभाजि यथा भेदभाजि वाचके । वा भिन्ने वाचके

St. 35 आलान *etc* Illustrates अश्लिष्ट परम्परित मालारूपक Eulogy of the arm of a powerful king जयकुञ्जरस्य आलान Victory *never slips* from the arm as an elephant can never slip away from the tying post विपद्वारिधे दृषदा सेतु A stone embankment to hold back the ocean of adversity करवालचण्डमहस पूर्वाद्रि The rising mountain of the Sun (चण्डमहस्) in the form of sword (करवाल) The sword grows more

and more triumphant as it comes into the hand श्रिय लीलोपधान The pleasure-cushion of Wealth The royal glory of the king derives comfort from the arm समाम मन्दर the मन्दर mountain in the अमृतमथन in the form of battle मन्दर played a prominent part in the अमृतमथन The arm plays a prominent part in the battle. क्रीडाविधि hints at the ease and facility with which the king fights. धीरवैरिवनिता वैधव्यद The arm reduces to widow-hood the wives of the heroic enemies who are slain on the battle field

Here the आरोप of कुञ्जरत्व on जय of वारिधित्व on विरुद् of चन्द्रमहस्त्व on परबल and of सागरमथनत्व on समाम is responsible for the आरोप of आलानत्व, सेतुत्व पूर्वाद्रित्व and मन्दरत्व on the भुज Since some रूपकs are कारणs of certain others this is परंपरित रूपक Since there is no श्लेष जय being भिन्न from कुञ्जर, विरुद् from वारिधि *etc* it is अश्लिष्ट Since the same भुज is आरोपविषय of आलानत्व सेतुत्व *etc* the रूपक is मालारूपक Thus we have अश्लिष्ट परंपरित मालारूपक Note that लीलोपधानं श्रिय is rather एकदेशविवर्ति रूपक Read मा च लीलोपधान श्रिय इति परम्परितमप्येकदेशविवर्ति । श्रिय लीलोपधानस्य ।

जय *etc* जय *etc* are भिन्नशब्दवाच्य from कुञ्जर *etc* They are not अभिन्नशब्दवाच्य or श्लिष्टशब्दवाच्य as in मानस दुर्गाम गण *etc* Only when on जय *etc* कुञ्जरत्व *etc* are superimposed does the superimposition of आलानत्व *etc* on भुज become plausible In plain words the आरोप of कुञ्जरत्व *etc* on जय *etc* is the कारण of the आरोप of आलानत्व *etc* on भुज

St 36 अलौकिक *etc.* Illustrates श्लिष्ट परम्परित शुद्ध रूपक Praise of a king अलौकिक *etc* अलौकिक य महान् आलोक (प्रकाश) तेन प्रकाशित जगत्त्रय येन adj of रत्न सूयते *etc* Construe कैर्भवान् न सूयते, सद्वंशमुक्तारत्नं *in apposition to* भवान् Pearl of the excellent bamboo in the form of eminent family Bamboos are supposed to have pearls in them

Here the रूपक सद्वंश (eminent family) एव सद्वंश (excellent bamboo) is responsible for the कार्यरूपक देव एव मुक्तारत्नम् Both form परंपरित रूपक Since सद्वंश is श्लिष्ट it is श्लिष्ट परंपरित रूपक Since there is आरोप of one thing only viz मुक्तारत्न on देव it is शुद्ध Thus this illustrates श्लिष्ट परंपरित शुद्धरूपक.

St. 37 निरवधि *etc* Illustrates अश्लिष्ट परम्परित शुद्ध रूपक विष्णु praised as the origin of the world Construe निरवधि निराश्रयं च यस्य स्थितं अनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चं स प्रथम भगवान् जयति । निरवधि निराश्रयं च स्थितं whose presence is (स्थित) *infinite and unsupported* विष्णु the आश्रय of all does not require the support of anything else. अनिवर्तित *etc.* अनिवर्तित कौतुकस्य प्रपञ्च येन who has not ceased causing a

maze of wonder or continued surprise. इह प्रथम The first in this world, chronologically or influentially कूर्ममूर्ति ref to कूर्मावतार. चतुर्दशलोक etc चतुर्दशलोका (भूर्भुवरादय) एव वल्लि (लता) तस्या कन्द (मूलम्) For चतुर्दशलोक read उद्योत The bulbous root of the creeper in the form of the fourteen worlds, i e the origin of the fourteen worlds

Here चतुर्दशलोका एव वल्लि is the कारणरूपक which accounts for the आरोप of कन्दत्व on विष्णु For विष्णु could not be identified with a कन्द unless there were the आरोप of वल्लित्व on लोकs This illustrates परम्परित रूपक It is अश्लिष्ट for लोका एव वल्लि has got no श्लेष It is शुद्ध for on विष्णु is superimposed only one thing viz कन्दत्व Thus here we have अश्लिष्ट परम्परित शुद्ध रूपक.

इति च etc अमालारूपक i e शुद्ध रूपक

St. 38 किसलय etc Illustrates रशनारूपक which variety मम्मट condemns as void of वैचित्र्य Description of the different agencies that मदन employs to win the hearts of lovers. They are रशना किसलयकरः, (योषिता) करकमलs नलिनाना कमलमुखs and योषिता मुखेन्दुs Construe योषिता with करकमलै- and मुखेन्दुभि both

Here there is रशना viz किसलया एव करा—करा एव कमलानि—कमलानि एव मुखानि—मुखानि एव इन्दव Thus here we have a set of रूपकs knit together like a girdle the आरोप of each preceding रूपक becoming the आरोपविषय of each following one

इत्यादि रशनारूपक न वैचित्र्यवत् We have already seen at the close of उपमा, that मम्मट is intolerant of figures in रशना forms One fails to see what consideration weighed with मम्मट in his condemnation of रशनाs Is it, as is suggested, the lowering of the उपमान to the status of उपमेय that he disliked or is he perturbed over the inability of poets to give as रशनाs anything more than a clumsy patch work? That the very form of रशना imposed handicaps on the free play of the poet s genius goes without saying It is again significant that किसलयकरै etc is given in the काव्यालंकार of रुद्रट from whom मम्मट has the honour to differ sometimes [Cp pp १०० १६४] सम्प्रदायप्रकाशिनी finds fault with किसलय etc because here we have a series of things rather hanging loose - अत्र किसलयत्वादय भिन्नसम्बन्धिन करतलादिरूपेण स्वानिमग्नीनयत्र इति रशनात्वेनोपनिबद्धा अपि न वैचित्र्याय कल्पन्ते But this is finding fault with the particular stanza, not the figure! विश्वनाथ and जगन्नाथ, it may be noted have not recognised रशनारूपक See भामह cited at p 28 on मालोपमा इति न लक्षितम् So a separate definition of रशनारूपक is not given

७—अपह्नुति

Like रूपक which we have just dealt with, अपह्नुति is a figure based on अभेद In fact, it is रूपक *supplemented by an* अपह्नव *or* denial. मुखं चन्द्रः is रूपक, नेदं मुखं, चन्द्रोऽयम् becomes अपह्नुति If in रूपक we have आरोप of one thing over another, in अपह्नुति we have आरोप backed by अपह्नव to the effect that the प्रकृत is not what it is To adopt मीमांसा terminology here we have विधि supported by प्रतिषेध Needless to say that such a प्रतिषेध gives emphasis to the विधि चन्द्रोऽयम् is not as emphatic as नेदं मुखं चन्द्रोऽयम् That way, it could be said that, in अपह्नुति the poet goes one step farther, in his progress towards the goal of अध्यवसान reached in the figure अतिशयोक्ति

Scope of the figure —(1) Primarily the figure is based on सादृश्य and मम्मट, to judge from his वृत्ति उपमेयं असत्यं कृत्वा *etc* (p ५९), seems to recognise the figure only as सादृश्यमूल In नेदं मुखं, चन्द्रोऽयम् the सादृश्य between मुख and चन्द्र is विवक्षित In fact the earliest concept of the figure as given by भामह is based on सादृश्य or औपम्य (*cp* अपह्नुतिरभीष्टा च किंचिदन्तर्गतोपमा)

(2) But rhetoricians were not to remain contented with such a restricted scope of the figure. In श्लिष्ट परम्परित रूपक typified by विद्वन्मानस हंस (p ५१) we saw how the poet superimposed मानस (the lake) on मानस (the mind) even when strictly speaking there is no सादृश्य between the lake and the mind. That both are conveyed by the *same* word मानस was enough for the poet to superimpose one on the other In other words एकशब्दप्रतिपाद्यत्व was the bare modicum of सादृश्य between मानस (the lake) and मानस (the mind) with which the poet was satisfied and which he appreciated as highly as the सादृश्य between मुख and चन्द्र It mattered very little if in the former pair the सादृश्य was शब्दगत i e श्लेषमूलक while in the latter it was अर्थगत

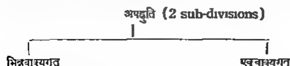
different senses] Similarly, ताप करोति सोत्कप, ज्वर किं, न सखि स्मर ["It causes me fever with shiver" "Is it fever?" "No, it is love, O friend!"] is another case of अपह्नुति, for ताप करोति सोत्कप is denied of fever, but asserted of love, though in a different sense

(3) Another extension of the figure is found illustrated by नाय सुधांशु, किं तर्हि सुधांशु प्रेयसीमुखम् [This is not the moon; rather the face of my beloved is the moon!] where the उपमान (सुधांशु) [redacted] denied as being what it in fact [redacted] and the उपमेय (प्रेयसीमुख) [redacted] looked upon as being the same as उपमान (सुधांशु) This does hint at सादृश्य

दण्डिन् has a definition comprehensive enough to include all such cases He defines the figure as अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् । 'न पञ्चेषु स्मरस्तस्य सहस्र पत्रिणामिति' [Cupid is not five arrowed, his arrows number a thousand!] is an अपह्नुति according to him.

मम्मट's definition of the figure is strictly confined to (1) *viz* to those cases of सादृश्य, where the उपमेय is denied and उपमान is established instead The वृत्ति उपमेय असत्यकृत्वा उपमान सत्यतया यत् स्थाप्यते bears this out Case (3) though based on सादृश्य falls outside the scope of मम्मट's definition Case (2) based on शब्दसादृश्य only cannot be embraced by the definition in the light of मम्मट's वृत्ति

Divisions —To judge from मम्मट's वृत्ति and उदाहरण, he seems to have adopted divisions of अपह्नुति as follows —The निषेध and आरोप may be embodied in *two* वाक्यs नेद मुख चन्द्रोऽयम् (or even more than two when the denial assumes the form of opinions of others from whom the poet differs as in अक वेपि शशाङ्किरे *etc*) This results in भिन्नवाक्यगत अपह्नुति Sometimes the निषेध and आरोप may be put in nutshell by the use of words like छल, छद्म, कपट, व्याज, वपु, परिणाम, कैतव, मिष, आत्मा, नाम, which are embodied in *one* वाक्य only. मुखच्छद्म चन्द्रोऽय means, in effect नेद मुख चन्द्रोऽयम्, भृङ्गच्छलेन कालकूटमिद means नेमे भृङ्गा कालकूटमिदम्. This gives rise to एकवाक्यगता अपह्नुति Thus we get the following scheme —

Read चित्रमीमांसा —इय च साक्षान्निषेधकनञादियोगे परपक्षत्वाद्युपन्यासे निषेधतात्पर्यावगम्यत्वे च वाक्यभेदेन प्रवर्तन, विषयासत्यत्वप्रतिपादक छद्म-निभ-कपट-व्याजादिशब्दप्रयोगे

विपर्यासत्वत्वपर्यवसायिरूप-वपुर्नाम-भङ्ग्यादिशब्दप्रयोगे च तद्भेदेन । Again र. ग.—अस्यां च भङ्ग्यादिभिः साक्षादसत्यत्वासिद्धत्वाप्रत्यायनेऽपि किंचिद् व्यवधानेन विषयस्य निषेधे बोध्यमाने प्रायशो वाक्यस्य भेदः । मिष-छल-छद्म-कपट-व्याज-वपु-आत्मादिशब्देषु तस्मिन्नस्यैक्यम् ।

कुवलयानन्द gives as many as six sub-divisions of the figure — (1) शुद्धा where the उपमेय is denied or उपमान established instead. नायं सुधांशुः, किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम् [This is not the moon, but it is a lotus in the heavenly Ganges!] (2) हेत्वपह्नुति where the reason is given for denying the उपमेय. नेन्दुस्तीव्रो न निशार्कः सिन्धोरौर्वोऽयमुत्थितः [It is not the moon, for it is not hot, nor is it the sun, for it is not found at night time, it is the sub-marine fire (और्व) that has shot up from the ocean!—said about the moon by a विरहिजन] (3) पर्यस्तापह्नुति where उपमान is denied as उपमान and the उपमेय is established as उपमान. नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् । (4) भ्रान्तापह्नुति where delusion of another party is removed तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किं न सखि स्मरः । Here a विरहिणी नायिका says, तापं करोति सोत्कम्पम्. Another is misled into thinking that it is ज्वर that does it The first speaker corrects saying that it is स्मर, not ज्वर that is responsible! (5) छेकापह्नुति (छेकः = विदग्धः an astute person) is the exact reverse of भ्रान्तापह्नुति. Here in order to put a person off the scent, an irrelevant thing is asserted and the relevant thing denied अङ्गसङ्गे मम्लदे हर्षं, कान्तः किं न हि नूपुरः Here नायिका says to her friend अङ्गसङ्गे मम्लदे हर्षं The सखी asks कान्तः किम् The नायिका replies न हि नूपुरः Here कान्त was relevant to the mind of the नायिका, but to put her friend off the scent, she referred to नूपुर the irrelevant (6) कैतवापह्नुति where words like व्याज, छद्मन्, मिष, कपट etc are used मुग्धास्य कामिनीः is कैतवापह्नुति.

अपह्नुति was first recognised by भामह As said above, भामह looked upon it as a सादृश्यमूल अलंकार दण्डिन् widened its scope to include all cases of denial with assertion, irrespective of सादृश्य उद्भट, वामन, रुद्रट understood the figure to be सादृश्यमूल. That मम्मट also held the same view has been made clear रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित (कुवलयानन्द) seemed like दण्डिन् to take a broader view of the figure जगन्नाथ based it on सादृश्य.

अपह्नुति *and* व्याजोक्ति See व्याजोक्ति

Essentials—[विञ्चिदपह्नूयते अत्र] In अपह्नुति (1) one thing must be denied and another established instead In other words there must be निषेध and आरोप (2) The denial must be आहार्य or intentional and not स्वारसिक In नेदं मुखं चन्द्रोऽयं, the poet *purposely* denies that it is not मुख when he is fully conscious that it is मुख (3) The aim of the denial and assertion may be to convey सादृश्य The सादृश्य may be अर्थगत or even शब्दगत as we saw above (4) The निषेध may be (*a*) in the form of a simple negation नेदं मुखं, or (*b*) may be given in the form of an opinion of some, which the poet finds unacceptable, as in अङ्क केऽपि शशाङ्किरे, जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे wherein the different views re the spot on the moon are given by the poet only to refute them with his own view तत्सान्द्र निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥, or (*c*) may be *expressed* by words like छल, छद्म, कैतव, कपट, व्याज which are विषयासत्यत्व प्रतिपादक i e which directly convey the असत्यत्व of the प्रकृत thing, *e g* मुखच्छद्मा चन्द्रोऽयम्, or it may be *indicated* by words like रूप, वपु, नाम, परिणाम *etc.* which are, in the words of चित्रमीमांसा, विषयासत्यत्वपर्यवसायि i e whose upshot is that the प्रकृत is असत्य (5) This results in the अपह्नुति being embodied in two वाक्यs if the निषेध and आरोप are explicitly given as in नेदम् मुखम्, चन्द्रोऽयम्, or in वाक्यs two or more than two, if the निषेध is given in the form of different views as in अङ्क केऽपि *etc* [If only one view is given, one वाक्य for निषेध, one for आरोप, if more than one view are given, as many वाक्यs for निषेध as the views, and one वाक्य for आरोप], or in *one* वाक्य like रामाभिधान शशाङ्क प्रतिमानाटक I. 4 where words like रूप, वपु *etc* are used (6) The निषेध may precede the आरोप or *vice versa* Read रसगङ्गाधर—अपह्नवपूर्वक आरोप, आरोपपूर्वकोऽपह्नव छलादिशब्दैरसत्यत्व प्रतिपादकैर्वाऽपह्नवनिर्देश । पूर्वोक्तभेदद्वये वाक्यभेद । तृतीयभेदे त्वेकवाक्यत्वम् ।

§ सू ९२ Construe. प्रकृत निषिध्य अन्यत् यत् साध्यते सा तु अपह्नुतिः

प्रकृत is the उपमेय, as the वृत्ति says. It is significant that the सूत्र is sufficiently vague to comprehend अपह्नुति whether सादृश्यमूलक or otherwise. And had it not been for the वृत्ति and उदाहरण one could have claimed मम्मट as one among the followers of दण्डिन्'s wider view on अपह्नुति निषिध्य *after* denying But as we saw above (Essential 6), the denial may either follow or precede. So निषिध्य need not be taken too strictly as implying that it *precedes* आरोप Read साहित्यदर्पण for a justification of मम्मट's indifference on this point.—अपह्नवपूर्वक

मारोपस्य आरोपपूर्वकत्व चापह्नवस्येति द्वैविध्य चमत्कारविशेषासिद्धेरवधीरित ग्रन्थकारेण । निषेध also called निह्नव or अपह्नव in the form नेद मुख is आहार्य अन्यत् = प्रकृतात् अन्यत् = अप्रकृत = उपमान as the वृत्ति says साध्यते ■ established in the form चन्द्रोऽयम् तु marks the transition to a new figure from the one preceding

वृत्ति —उपमेय असत्य कृत्वा *etc* Note how the वृत्ति has narrowed down the scope of the सूत्र by making it refer to सादृश्यमूल figure only असत्य कृत्वा explains निषिध्य of the सूत्र The उपमेय ■ denied (intentionally of course)

उपमान सत्यतया स्थाप्यते *e g* चन्द्रोऽय where the उपमान is established as the real thing *i e* there is आरोप of उपमान on the उपमेय which also is आहार्य intentional Note that चन्द्रोऽय is a case of आरोप it should not be mistaken for अध्यवसान of अतिशयोक्ति which also assumes the form चन्द्रोऽय but is different from the former In चन्द्रोऽय in the अपह्नुति, the उपमेय is not lost sight of it is not निगीर्ण In चन्द्रोऽय in the अतिशयोक्ति the उपमेय is lost sight of, it is निगीर्ण by the उपमान Note that मम्मट does not refer to the divisions of अपह्नुति though his उदाहरणs *take note* ■*f them*

St 39 अवाप्त *etc* Illustrates भिन्नवाक्यगत अपह्नव The कलङ्क on the moon is denied as being कलङ्क and established as रजनिरमणी resting on the person of her lover the Moon after dalliance ! Addressed by शिव, in one of his *happy* moments to पार्वती Construe —शैलतनये परिणत स्य शशाङ्कस्य वपुषि प्रागल्भ्य अवाप्त नाय कलङ्क विलसति । अमुष्य (चन्द्रस्य) विगलत्सुधास्यन्द शिशिरे उरसि रतिश्रान्ता रजनिरमणी गाढ शेते (इति) मन्ये । परिणतस्य शशाङ्कस्य of the moon whose splendour ■ at its height. प्रागल्भ्य अवाप्त that has attained such prominence or conspicuousness °शिशिरे उरसि on the bosom cool with the trickle of ambrosia that ■ dripping रति after her fatigue due to dalliance derives comfort from the cool touch of the bosom The Moon is अमृतमय, hence the coolness रजनिरमणी रजनि एव रमणी (a case of रूपक)

Here there is अपह्नव of the उपमेय *viz* नाय कलङ्क and आरोप of the उपमान *viz* इय रजनिरमणी The अपह्नव and आरोप are embodied in different वाक्यs Hence भिन्नवाक्यगता अपह्नुति Is *cd* a case of उत्प्रेक्षा ? The word मन्ये points to its presence. But the उत्प्रे ■ is only confined to रतिश्रान्ता शेते इति मन्ये It is not रजनिरमणी इति मन्ये ■ it were so it would be a case of सम्भावन and not आरोप that ■ necessary for अपह्नुति So the आरोप is रजनिरमणी इयम्.

■

St 40 **बत सखि** *etc* Illustrates एकवाक्यगा अपह्नुति The grievance that a विरहिणी makes of the tantalizing effects of the sight of a mango blossom and bees Construe —स्मरस्य अस्मिन् रागिलोके कियद् वैरं पश्य । अमुष्मिन् रागिलोके typified by herself **बत** Alas! *cd* Construe अनेन °च्छलेन प्रतिविशिख कालकूट उट्टङ्कितम् । उपवने यानि सहकाराणि तेषु उद्भासन ये भृङ्गा तेषां छलेन In the deceptive form (छल) of the glistening bees on the mango blossoms in the garden **प्रतिविशिख** on every arrow (in the form of the mango blossom) सहकार or चूत is one of the five arrows of स्मर उट्टङ्कितम् – विनिवेशितम् टङ्क् (10th *conj*) to cover The idea is Not only has Cupid kept his arrows ready he has also made them deadly by *tipping them with poison in the form of the black bees!*

Here उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन pithily conveys the double idea of अपह्नव and आरोप For it means न इमानि सहकाराणि विशिखा इमे । न इमे भृङ्गा कालकूटमिदम् । The word छल (like छद्म व्याज *etc*) can concentrate so much meaning in itself As the अपह्नुति is thus in one वाक्य (*viz* उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन प्रतिविशिख कालकूट उट्टङ्कित) this is एकवाक्यगा अपह्नुति As seen above चित्रमीमांसाकार looks upon छल and similar words as निषेधात्मत्वप्रतिपादक because by them is *expressed* the idea of निषेध owing to the shade of deception implicit in their meaning वपु अभिधान रूप *etc* on the other hand are निषेधात्मत्वपर्यवसायि *i e* they do not express अपह्नव but imply it, as there is no shade of deception in their meaning

वृत्ति अत्र हि *etc* unfolds the अपह्नुति that is tersely condensed in the word छल

St 41 **अमुष्मिन्** *etc* Gives another instance of एकवाक्यगा अपह्नुति The line of hair at the navel of a lovely lady is denied as being such and established as a line of smoke coming out of the charred remains of Cupid who when burnt by Śiva must have in utter agony taken a plunge in the region of her hips Construe नूनं शर्वप्लुष्ट स्मर मृगदृश अमुष्मिन् लावण्यामृतसरसि पृथुजघनभागे निपतित (भवेत्) यत् (अस्या) नाभिकुहरे अङ्गाराणां प्रशमपिशुना इव धूमस्य शिखा रोमावलिवपुः परैत्यति । शर्वप्लुष्ट burnt by शिव (= शर्व) °सरसि पृथुजघनभागे A compliment to the beauty of the hips which are in fact a lake of ambrosia of beauty स्मर must have taken a plunge therein to get relief from the acute agony of his burning body **अङ्गाराणां प्रशमपिशुना** *adj* of धूमस्य शिखा Indicating (पिशुन) the extinction of the embers of the charred body The embers got extinguished as मदन plunged in the lake. When

embers are extinguished they send forth a line of smoke रोमावलिवपु परिणमति assumes the form of the line of hair at the navel (नाभिकुहरे)

Here धूमस्य शिखा रोमावलिवपु परिणमति embodies अपह्नुति. For, it means, as the वृत्ति says न रोमावलि, धूमशिखा इयम् As the अपह्नुति is in the body of a वाक्य, it is एकवाक्यगा वपु condenses in itself both निषेध and आरोप Acc to चित्रमीमांसा, it belongs to the असत्यत्वपर्यवसायि class

सम्प्रदायप्रकाशिनी calls अपह्नुतिs that are condensed in words like छद्म, वपु *etc* as प्रतीयमान as distinct from वाच्य अपह्नुतिs where denial and assertion are explicitly stated. अपह्नुतिs assuming the form of opinions of others may come under प्रतीयमान division, though the Com. does not specifically say so

एवमिय *etc* On these very lines (एव), this figure (इयं = अपह्नुति) is conceivable (ऊह्या = तव्यो √ऊह् 1 P A to conceive) in other modes (भङ्गि or भङ्गी) also The other modes may refer to the use of other similar words छद्म, कैतव, अभिधान, *etc* or, it may just comprehend that mode of अपह्नुति where the denial assumes the form of परमत as in अङ्क केऽपि *etc* But it can be said with certainty that the भङ्ग्यन्तरs cannot refer to the varieties (as in the कुवलयानन्द), not based on सादृश्य For मम्मट's वृत्ति उपमेयमसत्य सत्यतया यत् स्थाप्यते सा अपह्नुति' has, once for all narrowed down the scope of the figure to सादृश्य

८-श्लेष

With श्लेष we pass on to a figure the विच्छित्ति (= वैचित्र्य) of which lies in one and the same statement conveying senses more than one That way it is fundamentally different from the figures that have preceded At best it may be said that while the preceding figures were based on अर्थगत सादृश्य in श्लेष we come to a figure based on शब्दगतसादृश्य Languages generally speaking, uniformly present the phenomenon of fluidity of meaning Words originally meant strictly to convey a particular idea happen later to be used in a different connotation As we saw in उल्लास II, रूढि लक्षणा typifies a tendency similar in nature कुशल that meant one thing ("handler of kuśa grass") when the word was first used, came to acquire another meaning ("expert") at a later stage. In the Rgveda रम् meant to stop (cf य परोदन् प्रभृतिन् अरम्णात्), in classical Sanskrit, the word came to mean 'to amuse' 'to sport'—an easy transition from the physical

domain to the psychical one 'Ardent' (etymologically 'burning') represents a similar transfer from the physical to the psychical sphere But, in all these cases, the *original* meaning, in course of time, is lost sight of Who but an etymologist is today aware of the original signification of कुशल, रम्, 'Ardent', 'Camouflage' 'Boy cott'?

But many words, even when they are adopted in other spheres, still conirue to hold on to their original meaning. Though today we never talk of 'ardent' fire as we talk of 'ardent' love we can yet speak of 'burning fire' and 'burning love' or 'burning question' So रक्त may mean 'passionate' and 'red' both अम्बर may mean sky' and 'garment' both उदय may mean 'rise' and 'prosperity' both It is precisely such words that lie at the root of the figure श्लेष श्लिष्ट word, in fact, means one where two meanings cling together (श्लिष्यत अर्थौ अस्मिन्) Though every language in general, possesses such cases of *double entendre,* it may be justifiably claimed for Sanskrit that it of all languages, has explored and exploited its possibilities best Sanskrit Subhāsitas regale us with श्लेषs and so do the writers of Sanskrit romances, like सुबन्धु and बाणभट्ट

From the position assumed above it would seem that the *same* word comes to convey a double meaning The word उदय meaning 'sunrise' is the *same* as the one meaning prosperity Sanskrit Rhetoricians even admit this to be the view of 'some' (?) As against this there is another view according to which a word like उदय meaning 'sunrise' is only *similar* to—and *not* the *same* as—another, meaning 'prosperity' प्रतिप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दभेदः (for every different meaning, a different word is used), they argue Thus मनोहारेन्दुराज on का सा सं ४ १ states अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिद्यन्त इति भट्टोद्भटस्य सिद्धान्त मम्मट, to judge from the वृत्ति एकार्थ etc, seems to hold the same view

✓ सभङ्गश्लेष and अभङ्गश्लेष —Until now we saw how a word like उदय is capable of conveying two meanings. Here the two meanings are to be had from the same word without splitting it which, therefore, is called अभङ्गश्लेष But sometimes we find the poets making use of the same set of syllables which when split up differently resolve into different component words yielding different meanings. We have already seen (St. 34) how दुर्गामार्गण can be split up as दुर्गा + अमार्गण or दुर्गां + मार्गण, the meaning varying in the two cases. So, in the same

Is श्लेष an independent अलङ्कार ? Wherever श्लेष (शाब्द or आर्थ) occurs it is found accompanied by some other figure like उपमा, रूपक, दीपक, तुल्ययोगिता etc. [In the instance स्वातेन etc given above we have उपमा along with श्लेष] This has tended to give rise to three schools of thought re the status of श्लेष (1) Some say that its presence annuls the other co-existing figure (2) Some others say that श्लेष can subsist as an independent अलङ्कार along with another (3) Others hold that it is itself annulled by the other figure र ग thus sets forth these views —अथ चालङ्कार प्रायेणालङ्कारान्तरस्य विषयमभिनिविशेन तत्र विलम्ब्य बाधकत्वं स्यात् आहोस्वित् सर्वाङ्गत्वं उताहो बाध्यत्वम् सा द अलङ्कारसर्वस्व and र ग hold that श्लेष can claim an independent status Others (?) believe that it is annulled by the other co-existing figure while उद्भट is of opinion that it annuls the other co-existing figure मम्मट apparently admits श्लेष as an independent figure

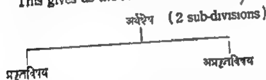
भामह recognised though faintly श्लेष under the name श्लिष्ट. After him दण्डिन् treated श्लिष्ट as a काव्यगुण and also as an अलङ्कार उद्भट also recognised the figure as श्लिष्ट वामन was the the first to use the term श्लेष After him रुद्रट, रुय्यक मम्मट, विश्वनाथ and others admitted the figure

The scope of the figure —मम्मट in his treatment of व्यञ्जना (उ II) had occasion to touch upon the topic of अभिधामूलव्यञ्जना, where a statement having a double significance had one meaning वाच्य and other व्यङ्ग्य due to one thing being प्रकृत and another अप्रकृत In श्लेषालङ्कार on the other hand both the meanings are वाच्य and refer to things which are both प्रकृत or both अप्रकृत It is easy to understand how both the meanings may be प्रकृतविषय In उच्चमयते etc. (St. 42) we have a statement with two meanings one applying to the sun another to a king विभाकर by name Both the sun and the king are प्रकृत as the poet intends to describe both Hence it is an instance of श्लेष

But how can we have both meanings अप्रकृतविषय ? Is it not self contradictory to say that a poet describes something अप्रकृत ? For do we not think that whatever the poet describes is प्रकृत ? This difficulty is obviated when we understand that in अप्रकृतविषय श्लेष both the meanings apply to things that are both उपमान So अप्रकृतविषय is precisely speaking उपमानविषय. The प्रकृत may be there and is there but the statement with double significance does not refer to it. It refers to two उपमान with which the उपमेय is compared Thus in अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणाहितसक्तिना । [Your face is similar (1) to the moon (अब्ज) with which the deer (spot) has established contact , and (2) to the lotus

(अब्ज) with which the sun (हरि) has established contact] We have अप्रकृतविषयक श्लेष, because अब्ज, the lotus and the moon, are both उपमान in relation to नृप which does not come within the purview of the श्लेष अब्जेन हरिणाहितसंपर्कता to which the figure is confined refers with its two meanings exclusively to the two उपमान That this is शब्दश्लेष is a different matter Later when we come to the figure तुल्ययोगिता, we shall get another case of an अप्रकृतविषयक figure

This gives us the following divisions of अर्थश्लेष —

Essentials —[श्लिष्ट अर्थो अस्मिन्] (1) The statement must be such as has a double significance, applying to two things. (ii) Both the things must be प्रकृत or both अप्रकृत (iii) Both the meanings must be वाच्य otherwise it becomes a case of अभिधामूलव्यञ्जना (iv) In the statement, the विशेषण and विशेष्य must *both* be श्लिष्ट That is to say, the attributes and the thing qualified by them must be conveyed by words having a double significance. In विभाकर उदयमयन, the विशेषण उदयमयने means (1) rises (2) prospers, the विशेष्य विभाकर means (1) the sun (2) king Vibhākara. (v) The words in the statement must be पर्यायपरिवृत्तिसह i e they must be such as could be replaced by their synonyms

अर्थश्लेष is समासोक्ति See under समासोक्ति

§ सू ९६ श्लेष स etc Construe यत्र एकस्मिन् वाक्ये अनेकार्थता भवेत् स श्लेष । where, in one statement, we have senses more than one, the figure is श्लेष वाक्य statement अनेकार्थता capacity to yield senses more than one.

वृत्ति —एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्र अनेकोऽर्थः To judge from this वृत्ति it seems to belong to that school which held that a word can convey one and one meaning alone. अर्थभेदाच्छब्दभेदः was the guiding principle of this school The question arises as to how to reconcile एकार्थप्रतिपादन with अनेकार्थत्व The reply seems to lie in the fact that though a word conveys only one meaning still there may be another word just *similar* to it which possesses a different meaning Thus two words just similar conveying two meanings seem to be one word conveying two meanings. उदय prosperity' is different from उदय 'rise'. But the two words being quite similar, we are lulled into believing

that one word उदय conveys a double sense, while, as a matter of fact, here are two words conveying two meanings The wording एकार्थ प्रतिपादकानामेव शब्दाना यत्र अनेकोऽर्थ can well exclude सभङ्गश्लेष, a शब्दालङ्कार, from the scope of अर्थश्लेष, but it cannot exclude a word like, मानस used in a double sense (1) mind (2) the Mānasa lake, which is also a शब्दालङ्कार as we said above सभङ्गश्लेष is excluded because therein we have *two* sets of words not at all similar, one to the other ; दुर्गाया मार्गेण is not at all similar to दुर्गाणि अमार्गेण, in the sense in which उदय 'prosperity' is similar to उदय 'rise' But a case like the use of मानस in a double sense though it is शब्दश्लेष is not excluded because here we have two similar words, मानस–mind, मानस–Manasa lake, conveying two meanings To that extent मम्मट's वृत्ति seems to suffer from अतिव्याप्तिदोष

St 42 उदयमयते *etc* Illustrates अर्थश्लेष Description of the meritorious excellence of the Sun and a king named विभाकर उदय (1) rise, (2) prosperity दिङ्मालिन्य (1) The gloom of the quarters, (2) the sullenness of quarters due to misery prevailing therein

निद्रामुद्रा निधन नयति (1) Puts an end to the seal of sleep (2) Puts an end to languid looks प्रवर्तयति क्रिया (1) Enables the activities of creatures to proceed, (2) Sets afoot the different activities, religious or otherwise, in the kingdom

तरा in निराकुर्वेतरा and स्वयतितरा expresses the effectiveness of the actions. स्वैराचारप्रवर्तनकर्तन (1) The स्वैराचार of night is put an end to by the Sun, (2) the king puts a stop to all frivolous acts विभाकर (1) the Sun, (2) King विभाकर

Here one statement yields a double sense, one applying to the sun, another to a king named विभाकर Both the sun and विभाकर are equally प्रकृत and, therefore, both the meanings are वाच्य (not one वाच्य and another व्यङ्ग्य when one thing is प्रकृत and another अप्रकृत as in अभिधामूल व्यञ्जना also called शब्दशक्तिमूलध्वनि) The words उदयमयते etc. are परिवृत्तिसह i e the meaning does not suffer if we use their synonyms. This, therefore, is an instance of अर्थश्लेष There is one word, however, which is परिवृत्त्यसह and it is विभाकर. विभाकर, the name of a particular king, can not be replaced by any other word and, to that extent, in the श्लोक we have शब्दश्लेष To tide over this drawback, some (e g Jhalkikar) interpret विभाकर as meaning a king in general (विभा नीत्या राज्यस्य प्रकाशं करोतीति विभाकर)

It should be borne in mind, however, that this same instance will cease to be one of श्लेष, if there were the least indication that one of

the two—the sun or the king—alone is प्रकृत and the other अप्रकृत ; It will then be a case of अभिधामूलव्यञ्जना If one were to assert that here king विभाकर is प्रकृत and the sun is अप्रकृत or *vice versa* it would become a case of अभिधामूलव्यञ्जना

अत्राभिधाया ... वाच्यौ —मम्मट says that in the instance उदयमयते etc both the senses are equally वाच्य for the expressive power of the words (अभिधा) is unrestricted In शब्दशक्तिमूलध्वनि (= अभिधामूलव्यञ्जना), illustrated by भद्रात्मनो etc. (उ II), one meaning is वाच्य another व्यंग्य due to the अभिधा of the words being restricted by either of the circumstances enumerated in the संयोगो विप्रयोगश्च etc (Vide उ II p 65) Here there is none of these restrictive circumstances operating and therefore both the meanings applying to the sun and the king are वाच्य That is why this becomes an instance of श्लेष

अभिधाया अनियमनं अभिधा is the power of a word by which the word conveys its primary or direct sense It is one of the three powers the other two being लक्षणा & व्यञ्जना (Vide उ II) अनियमन Circumstances like संयोग etc restrict the अभिधा of a word As soon as अभिधा is restricted one sense alone is वाच्य while the other becomes व्यंग्य If in our instance उदयमयते etc., one say king विभाकर, were प्रकृत then the meanings of the words उदय etc., as applying to king विभाकर will be वाच्य while as applying to the sun they would become व्यंग्य Here none of these circumstances is operating and therefore both the meanings are वाच्य as they should be in श्लेष It may be noted in passing that शब्दशक्तिमूलध्वनि is not *admitted by the* कुवलयानन्दकार *who says that even* with these circumstances operating both the अर्थs are वाच्य द्वौ अपि अर्कभूपौ वाच्यौ i e the meanings as applying to the sun (अर्क) and the king are both वाच्य We are to suppose that when the poet uttered this stanza he was thinking equally of both the sun and the king विभाकर

९-समासोक्ति

In समासोक्ति we come to a figure based on साम्यसादृश्य like श्लेष In रूपक, मुखं चन्द्रः there is the आरोप of the रूप or *form* of चन्द्र on मुख In समासोक्ति, on the other hand, there is the आरोप of the व्यवहार or *behaviour of one thing over another It is customary with poets to* see in the action of a particular thing the striking reflection of the action of something else When the king clutches the sword in his hand and makes the hostile army flee, the poet is put in mind of the action of a नायक who as soon as he holds the नायिका makes the प्रतिनायिका turn away in huff And as soon as the poet remembers this, he

describes the king's action of clutching the sword and the consequent flight of the enemy's army with such ingenious transparency that the behaviour of the नायक, नायिका and प्रतिनायिका happens to be suggested thereby This is the achievement of समासोक्ति As कुवलयानन्द says समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतु । न [illegible] रूपक [illegible] प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोऽस्ति । Again रुय्यक—अत्र छेदयत्व च व्यवहारसमारोपो न रूपसमारोप । रूपसमारोपे त्ववच्छादितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपत्वप्रतीत्यैव रूपकम् ।

So what the poet does in समासोक्ति is this. He describes a particular action of the प्रकृत thing in such a way that the सहृदय is at once reminded of the corresponding action of the अप्रकृत thing even when the अप्रकृत thing is not mentioned in so many words In fact the charm of the figure lies in the poet so describing the action of the प्रकृत that the अप्रकृत is at once *suggested* In यस्य रणं करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रसमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ that नायिका and प्रतिनायिका are the अप्रकृत is quite transparent. In अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा , we at once see how the व्यवहार (or वृत्तान्त to use the word of कुवलयानन्द) of the नायक is attributed to the moon This is as the आलंकारिकs describe the आरोप of the व्यवहार of the अप्रकृत on the प्रकृत

Can we set our finger on the mainspring of the poet's technique that enables him to make us conscious of the अप्रकृत, though it is unspecified ? To begin with the poet is careful in the choice of the लिङ्ग of the प्रकृत, so as to make it correspond to that of the अप्रकृत In अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा; the चन्द्रमा is masculine like the नायक , ऐन्द्री is feminine like the नायिका Then the poet attributes such transparent qualifications (विशेषणs) to the प्रकृत as can easily suggest the अप्रकृत रक्त in the instance is such a विशेषण, it applies to the ruddy (रक्त) moon it also applies to the sanguine (रक्त) नायक. The qualifications stated are therefore, such as apply to the प्रकृत as well as the अप्रकृत. They may apply to the प्रकृत and the अप्रकृत in the same sense that is the विशेषणs may be साधारण as in अनेन पार्थिवेन्द्रा संचरन्ता विगतविषयेषु । इदमिद मया गृहीता स्मिगिरिशृङ्गाद्रुपगता गङ्गा ॥ Where the विशेषणs apply to the प्रकृत गङ्गा and the अप्रकृत पत्नि *almost* in the same sense. Or they may apply to the प्रकृत and the अप्रकृत in different senses that is the विशेषण may be श्लिष्ट रक्त in अयमैन्द्रीमुखं etc. is श्लिष्ट. This gives us the following scheme —

समासोक्ति (2 sub-divisions)

श्लिष्टविशेषणनिबन्धना   साधारणविशेषणनिबन्धना

विश्वनाथ, the author of the साहित्यदर्पण, describes समासोक्ति as समैः कार्यलिङ्गविशेषणैः व्यवहारसमारोपः, meaning thereby that there can be समासोक्ति based on लिङ्गसाम्य, कार्यसाम्य and विशेषणसाम्य On a closer scrutiny, it will be found that these classes are not mutually exclusive and boil down to one class viz. विशेषणसाम्य. We cannot have a समासोक्ति based on mere लिङ्गसाम्य without विशेषणसाम्य also we cannot have a समासोक्ति of कार्यसाम्य which is not also one of विशेषणसाम्य, if we understand the word विशेषण in its wider meaning of words giving attributes—and not its strictly grammatical sense of an adjective

समासोक्ति is a figure dating as far back as भामह दण्डिन् recognised it, though his definition of it was far from precise. वामन, रुद्रट, उद्भट, मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ admitted it. दण्डिन्, वामन, and रुद्रट, however, seem to look upon समासोक्ति as अप्रस्तुतप्रशंसा of a more suggestive type

समासोक्ति is essentially based on गम्य औपम्य The विशेषणs by their transparency suggest the अप्रस्तुत and the सहृदय is led to guess the likeness between the *प्रस्तुत* and the *अप्रस्तुत* The *उपमान* is *never mentioned, nor is* there any word like इव or यथा to convey औपम्य The औपम्य in समासोक्ति being thus suggested becomes more effective than expressed औपम्य अथ ऐन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा is more effective than अथ ऐन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा नायक इव

Essentials —[समासोक्तिः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः उक्तिः अत्र समासः समासेन अर्थद्वयकथनात् समासोक्तिः रामचरण तर्कवागीश gives a fantastic explanation समस्य कार्यं ... भासनं उपमानेन परिचितस्तुतवाक्यार्थभासनम्] (1) There must be the statement of some व्यवहार or वृत्तान्त (behaviour action) of something which is प्रस्तुत ; (2) This statement must be so transparent that it must at once put us in mind of the behaviour of the अप्रस्तुत, (3) this transparency should be the result of *लिङ्गसाम्य and विशेषणसाम्य*, (4) the विशेषणs may be श्लिष्ट or शुद्ध (5) The विशेषणs alone must be applicable to the प्रस्तुत and the अप्रस्तुत both the विशेष्य referring to the प्रस्तुत only (6) The व्यवहारसाम्य must be only suggested and *must* in its turn, suggest the different corresponding उपमानs [अथ ऐन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः suggests to us that action *of the* चन्द्रमस् *is* similar to that of a passionate lover This in its turn, suggests that चन्द्रमस् is compared to a lover and ऐन्द्री to his beloved]

समासोक्ति *vs* श्लेष —(i) *In* समासोक्ति, there is a statement of the प्रस्तुत suggesting an अप्रस्तुत In श्लेष the statement relates to two things both प्रस्तुत or both अप्रस्तुत (ii) In समासोक्ति, only the विशेषणs or words expressive of attributes have a double significance, *in* श्लेष, the विशेष्य

drive at their transparency? परोक्ति used roughly for पराक्षेप: the suggestion of the पर (i. e. अप्रकृत). The पर is only hinted at, never mentioned. The word उक्ति, that way, is misleading.

The definition, as it is, is none too precise. The word श्लिष्ट, strictly interpreted, would leave out शुद्धसाधारणविशेषण which also, as seen above, may give us समासोक्ति. Read कुवलयानन्दः अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येव प्राचीनानां प्रवादः। The word परोक्ति, as seen above, is [redacted] bit misleading. But the flagrant drawback of the definition seems to lie in its failure to indicate that it is व्यवहार or वृत्तान्त of the पर–not the पर itself–that should be suggested, in the figure. परोक्ति has to be interpreted, therefore, as परवृत्तान्ताक्षेप.

वृत्तिः—प्रकृतार्थे etc. प्रकृतार्थे = प्रकृतवृत्तान्त. **श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्**—needless to say that the माहात्म्य refers to the transparency of the epithets. **न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि** means that the विशेष्य, not being श्लिष्ट, is not समर्थ for अप्रकृतार्थप्रतिपादन. As seen above, if the विशेष्य were also श्लिष्ट, the figure will be श्लेष, not समासोक्ति. श्लिष्ट विशेषण should comprehend शुद्ध साधारणविशेषण also. **अप्रकृतस्यार्थस्य अभिधानं:** अभिधान means suggestion here. **सा समासेन** etc. The name समासोक्ति is explained. समासेन संक्षेपेण i. e. in brief. In one statement are concentrated two meanings (अर्थद्वय): one applicable to the प्रकृत, the other to the अप्रकृत. Note the fantastic explanation of the name by रामचरण तर्कवागीश, given above.

St. 43. **लहिऊण** etc. Illustrates समासोक्ति. The laments, on the death of her heroic husband, of a widow, who pictures to herself the consequent sad plight of जयलक्ष्मी (Glory-of-Victory, personified). संस्कृत छाया: लब्ध्वा [redacted] बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः। जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला, दुर्बला ननु सा॥

तव बाहुस्पर्शं लब्ध्वा refers to victory (जयलक्ष्मी) being embraced by the hero. [redacted] विरहे now that the hero is dead. **न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा** when the hero has ceased to live, not only has जयलक्ष्मी ceased to be gay (उज्ज्वला) but she has also grown feeble—a widow's plight. The idea is: With your death, my beloved, chances for victories in battles have become precarious!

Here the description primarily referring to the sad plight of जयलक्ष्मी becomes suggestive of the sad plight of a नायिका due to (1) The Feminine gender of जयलक्ष्मी (2) the phrases बाहुस्पर्शं लब्ध्वा कोऽपि उल्लासः and तव विरहे न खलु उज्ज्वला दुर्बला ननु सा। These two phrases are applicable to जयलक्ष्मी and नायिका though in slightly varying senses. Victory became effective (सोल्लास) with the help of the hero's arm: [redacted] नायिका becomes

sprightly with the touch of the arm of the नायक The chances of victory faded when the hero ceased to live the नायिका grows sullen when separated from the नायक The chances of victory became precarious when the hero was dead, the नायिका grows feeble when the नायक ceases to live

Thus the feminine gender of जयलक्ष्मी which is प्रकृत and the transparent phrases, बाहुस्पर्शं लब्ध्वा etc, mentioned above, convey to us the behaviour and plight of a नायिका on the death of the heroic नायक Thus we have here a समासोक्ति

अत्र जयलक्ष्मी etc Here all the descriptive phrases (विशेषण) viz तव बाहुस्पर्शं लब्ध्वा etc have a double meaning one applying to the प्रकृत (जयलक्ष्मी), the other to the अप्रकृत (viz नायिका or कान्ता) Only the प्रकृत विशेष्य (जयलक्ष्मी) conveys one meaning (viz Victory) the अप्रकृत viz कान्ता being only suggested, not expressed In short, the विशेषणs have a double meaning, the विशेष्य a single one That is why it is समासोक्ति If the विशेष्य also, as in उदयमयते etc (St 42), had a double significance, the figure would have been श्लेष

आलङ्कारिकs, like विश्वनाथ जगन्नाथ, have made an attempt to classify the व्यवहारसमारोप, i e to classify broadly the प्रस्तुतs and अप्रस्तुतs in समासोक्ति विश्वनाथ for instance says (1) क्वचिल्लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप (2) शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोप (3) लौकिके वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोप (4) शास्त्रीये वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्विध They support this classification with instances that are striking no doubt But it must be admitted that barring लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप other व्यवहारसमारोपs have a smack of pedantry and not poetry about them शास्त्रीये लौकिकस्य व्यवहारसमारोप illustrated (र ग) by कृत्वा सुप्ते सुगुदर्थे प्रकृते प्रत्यय परम् । आगमान् भावयन् भाति वैयाकरणपुगव (आरोप of राजव्यवहार which is लौकिक on the व्याकरणशास्त्र) may be pedantically a success Assessed poetically is it worth anything?

१०—निदर्शना

In समासोक्ति, we saw how औपम्य was conveyed by the use of विशेषणs with double significance In निदर्शना, we come to a figure wherein औपम्य between two things is conveyed, in a veiled manner, by one thing being described as being the same as the other When दुष्यन्त, at the sight of शकुन्तला's superb beauty, exclaims—'शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य । दूरीकृता खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभि ' II, we find him identifying one fact viz, आश्रमवासिन वपु सम्पत्त with another viz, उद्यानलताना वनलताभि अभिभव One is *as good as* the other, says दुष्यन्त Thus

two sentences connected by correlatives (here यदि) are used, each containing an idea apparently *unconnected* with the idea in the other, but, for that very reason, suggesting the similarity between the two ideas What has वपु मम्पवल to do with वनलताभि अभिभव, we ask ourselves And our आकांक्षा is satisfied when we conclude that the two apparently unconnected facts are juxtaposed only with a view to driving at their similarity Rustic beauty outstripping sophisticated refinement is *tantamount to* a wild creeper eclipsing the artificially cultivated garden creeper we conclude Another striking instance of निदर्शना embodied in two वाक्यs will be इद किलाव्याजमनोहर वपु तप क्षम साधयितु य इच्छति । ध्रुव स नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लता छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥, said by दुष्यन्त again

The same effect may be produced in the body of a *single* sentence also दोर्भ्यां अब्धि तितीर्षन्त तुष्टुवुस्ते गुणार्णवम् Seeking to cross the ocean with the help of their arms, they praised thy ocean of merits—says a poet Here the attempt to enumerate the hero's merits is described as being as *rashly ridiculous* as an *attempt to cross the ocean* with nothing more than the two arms Thus गुणार्णवस्तुति and दोर्भ्यां अब्धितरण, both apparently *unconnected*, are here juxtaposed in the body of a single sentence, with the eventual result that one thing comes to be looked upon as being tantamount to the other

The same effect may be produced in the body of a *single word* also Admiring a lovely face the poet is found saying मुख पद्मशोभा बिभर्ति Looking to a lordly elephant the poet says गज गिरिलीला वहति Scanning the gait of a lady the poet says कामिनीपदद्वयी राजहंसगति धत्ते We ask ourselves How can मुख assume the charm of a lotus, the elephant the charm of the mountain the human feet the gait of a swan ? And we conclude that these convey similarity To put it in the words of the साहित्यदर्पण अत्र अन्यस्य धर्म कथमन्यो वहतु इति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति In short, when we attribute to one thing the characteristics of another apparently unconnected with it, there results the निदर्शना in the body of a word Here too, it *may be noted, that the juxtaposition of two apparently unconnected things* like मुखकमल, गजगिरि *etc., by the employment of such words as* लीला, वपु , शोभा, results eventually *in the similarity between the two being* conveyed मा द called this variety पदवृत्ति, the remaining two being वाक्यवृत्ति In आवृत्ति, it should be clearly borne in mind, we use words like इव, इन, वपु with the shade of *denial* in them and compounded with the उपमेय *Cf* मुखेन्दुना, दैन्यवपु In निदर्शना the words

शोभा etc., have no trace of denial and are further compounded with the उपमान पद्मशोभा, गिरिलीन etc. Further, अपह्नुति appears as भृङ्गच्छलेन कालकूटमिदम्। निदर्शना will appear as भृङ्गा कालकूटशोभा दधते॥

One feature, it may be seen, is shared in common by all these three varieties *viz* therein facts apparently unconnected happen to be juxtaposed and this results in the साम्य between them being conveyed That is why these varieties of निदर्शना are called असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा, i e those in which there is no apparently possible connection between the things stated.

These varieties may be possible in शुद्ध or माला form In शुद्ध we have one प्रकृत juxtaposed with one अप्रकृत In माला we have one प्रकृत juxtaposed with several अप्रकृत s

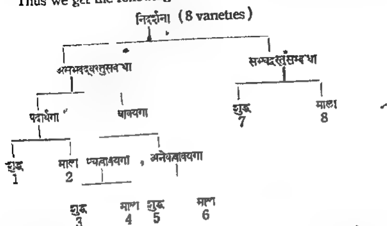
Again, though it is normal for the poet to attribute to the उपमेय the उपमानधर्म, मुखं पद्मशोभां बिभर्ति, the poet sometimes produces the same poetical effect, possibly with a greater emphasis, by attributing to the उपमान the उपमेयधर्म Thus in वियोगे गौडनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा। अदृश्यत स खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुषु॥ or in योऽनुभूतः कुरङ्गाक्ष्यास्तस्या मधुरिमाधरे। समास्वादि स मृद्वीकारसे रसविशारदैः॥, the tables are turned and to the उपमान s viz, खर्जूरीगर्भरेणुs and मृद्वीकारस, are attributed the characteristics of the respective उपमेयs viz, गण्डतल and अधर साहित्यदर्पणकार admits this possibility As जयरथ says in his विमर्शिनी यथोपमानसम्बन्धी धर्म उपमेयगतत्वेनैव सम्भवति तथोपमेयसम्बन्धी धर्म कश्चिदुपमानेऽपि। रुय्यक (अ सर्वस्व)—इयं सामान्येनैव असम्भवात् प्रतिपादित उपमेयवृत्तस्योपमाने सम्भवादपि भवति। उभयत्रापि सम्बन्धविघटनस्य विद्यमानत्वात्।

If in the 3 varieties given above, we have असम्भवद्वस्तुसम्बन्धत्व as the common feature there is a fourth variety of निदर्शना based, as the आलङ्कारिकs say, on सम्भवद्वस्तुसम्बन्ध The सम्बन्ध in question to judge from what the आलङ्कारिकs say is none other than बोधकसम्बन्ध Nay, रसगङ्गाधर goes to the extent of styling this variety as बोधननिदर्शना कुवलयानन्द defines it as अपरा बोधनं प्राहु

In this variety, the poet describes some *particular* fact as illustrative of a *general* truth. In चूडामणिपदे धत्ते योऽम्बरे रविमागतम्। सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः॥, the action of the उदयाचल in supporting the sun on its top is described as illustrative of the general rule that a householder should accord hospitality to the good See again उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम्। विभावयन् समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः॥ That the particular fact is illustrative is conveyed, sometimes by the use of words like इति बोधयन्, निदर्शयन्, कथयन् etc or sometimes by the use of इति only tacitly conveying the idea of इति बोधयन् etc.

It will not be wide of the mark if one were to say that असंभवद्वस्तुसंबन्धा वाक्यगा निदर्शना bears to दृष्टान्त the same relation that सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा does to अर्थान्तरन्यास See under दृष्टान्त and अर्थान्तरन्यास

Thus we get the following Scheme —

For निदर्शना *vs* दृष्टान्त, see दृष्टान्त For निदर्शना *vs* अर्थान्तरन्यास, see अर्थान्तरन्यास

निदर्शना *vs* रूपक —There is no occasion for the पदार्थरूपक like मुखं चन्द्र being mistaken for निदर्शना But निदर्शना is likely to be confused with वाक्यार्थरूपक admitted particularly by जगन्नाथ जगन्नाथ is at pains to prove that त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् । इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥ is a वाक्यार्थरूपक, because acc to him, there is an आरोप of पाण्डुरीकरण on अलक्तकमार्जन But the same idea put in the form of a निदर्शना will appear as त्वत्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः । इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥ (काव्यप्र.=अलङ्कारे) जगन्नाथ contends that in रूपक we are concerned with आरोप while in निदर्शना, we have आर्थ अभेद which is quite exclusive of आरोप or अध्यवसान [Read र ग —एवं चारोपाध्यवसानमार्गबहिर्भूत आर्थ एवाभेदो निदर्शनाजीवितम्] Judged by this standard, राज्ञसेवा मनुष्याणामसिधारावलेहनम् । पञ्चाननपरिष्वङ्गो व्यालीवदनचुम्बनम् is just to be appraised as a वाक्यार्थरूपक, though the कुवलयानन्दकार says it is वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना

Is जगन्नाथ justified in his view point? It seems he is not वाक्यार्थरूपक itself, for that matter, seems anomalous. So far as one can see, no other आलङ्कारिक recognises it. In a वाक्य, क्रिया is प्रधान क्रिया is always in the making (साध्य) and, as such, it seems well nigh impossible for one वाक्यार्थ representing something in the making to be आरोपित on another also representing something else in the

making here one is put in mind of the reason why we cannot have उपमा when इव etc is put after a verb like लिम्पति in लिम्पतीव etc When जगन्नाथ talks of आरोप of वाक्यार्थ and वाक्यार्थरूपक, really speaking, he denies all scope to निदर्शना स्वत्पादनसरनाना यदत्तत्कमार्जन is taken to be a निदर्शना by रुय्यक the अलङ्कारसर्वस्वकार.

निदर्शना is a figure dating back from भामह whose definition only embraces the सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा variety After him, दण्डिन् referred to निदर्शना in terms sufficiently vague to comprehend सम्भवद्—as also असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा. उद्भट, of all आलङ्कारिक्s, names the figure as विदर्शना but explicitly talks of the two सम्बन्धs असम्भवत् and भवत् वामन seems to revert to भामह's narrow view about निदर्शना रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित and जगन्नाथ give definitions and corollaries wide enough to comprehend both types of सम्बन्ध

Essentials —[निदर्शन दृष्टान्तकरणम्—मम्मट]. (1) It, in असम्भवद्वस्तुसम्बन्ध variety, is a figure based on सादृश्य between two things or sets of things which have बिम्बप्रतिबिम्बभाव between them [जयरथः—एव चात्र निदर्शनायां सादृश्या विनाभाव । र ग —अस्यां च घटकपदार्थानां बिम्बप्रतिबिम्बभाव आवश्यक ।] (2) The सादृश्य must be गम्य only, not वाच्य [Cf भामह—क्रियया निदर्शना नाम यथेववतिभि र्विना ।] This makes particles like इव etc and other औपम्यप्रतिपादक words and affixes conspicuously absent from निदर्शना (3) In असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा अनेकवाक्यगा, we have two (in माला form, more than two) sentences connected by correlatives like यद्-तद् यदि-तर्हि, generally expressed but sometimes implied also (4) Correlatives introduce facts which apparently are unrelated but for that very reason, become औपम्यपर्य वसायि (5) In एकवाक्यगा (असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा) we have the contents of अनेकवाक्यगा compressed in one वाक्य by an adjustment of syntax The एकवाक्यगा दोर्भ्यां अब्धिं तितीर्षन्तस्तुष्टुवुस्ते गुणार्णवम् will be अनेकवाक्यगा ये ते गुणार्णवं स्तुवन्ति ते दोर्भ्यां अब्धिं तितीर्षन्ति । (6) In पदार्थगा the attribute of the उपमान is assigned to the उपमेय by the use of words (like लीला, शोभा) with the tenor the उपमेय assumes the grace (or disgrace when औपम्य relates to an असत् thing) of the उपमान (7) In सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा, some particular fact is stated to typify some general truth by the use of words like इति बोधयन्, इति निदर्शयन्, इति कथयन्, इति विभावयन् or by mere इति which tacitly means इति बोधयन् etc. (8) In संभवद्वस्तुसम्बन्धा, we have one वाक्य with the tenor typifying the general truth, here is a particular fact

For माला and other instances see Appendix C

§सू २५ Construe —(य) वस्तुसम्बन्ध अभवन् (सन्) उपमापरिकल्पको (भवति) स निदर्शना भवति। निदर्शना is the connection between things which, because

it is improbable, tends to establish similarity between the things. As साहित्यचूडामणि says: तात्पर्यचिन्तायां उपमाया: परिकल्पक:. The upshot of things, apparently unconnected, standing in juxtaposition, is to suggest their likeness. In other words, on the face of it, there is no relevancy in juxtaposing the things which are apparently unconnected. Hence we are forced to admit them as being similar (उपमापर्यवसायी). Note that मम्मट's definition is a good deal like that of रुद्रट: अभवन् वस्तुसंबन्धो भवन् वा यत्र कल्पयेत्। उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा विदर्शना ॥

वृत्ति: निदर्शनं etc. explains the propriety of the name. निदर्शना is a figure based on निदर्शन i. e. adducing a similar instance (दृष्टान्तकरणम्). See the figure दृष्टान्त. In निदर्शना, in all but one variety, the poet is found aiming at giving us things similar to the प्रकृत. In the संभवद्वस्तुसंबन्धा, however, he aims at describing a particular fact as typifying a general truth.

St. 44. क्व सूर्य *etc.* Illustrates असंभवद्वस्तुसम्बन्धा अनेकवाक्यगा निदर्शना. The कविकुलगुरु—कालिदास—in utter humility refers to the vastness of the task of रघुवंशवर्णन that he has set about achieving with his 'meagre' intellect. सूर्यप्रभवः वंशः The Solar Race. अल्पविषया मति i. e. the मति can comprehend only petty things. Subjects as vast as the रघुवंशवर्णन will baffle it! उडुप (-पः or पं) उडुनः (= जलस्य) पाति (= रक्षति) इति a boat, a raft.

Here in two sentences two facts are juxtaposed: In one sentence—that the poet is attempting, with his petty intelligence, to describe the solar race. In the other—that the poet aspires to negotiate, out of delusion, the vast ocean with the help of a raft. As these two facts, *standing in no apparent relation*, are juxtaposed, we are led to conclude that one is as good as the other. In other words, they become औपम्यपर्यवसायिन्. Thus we have here a निदर्शना which is अनेकवाक्यगा and असंभवद्वस्तुसम्बन्धा. As there is one उपमान only, it is शुद्धा (not माला). In क्व वंश:.....क्व मति: we have विषमालंकार.

अत्र *etc.* मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनम्: Note that this idea is only *implicit* in the first line of the श्लोक: क्व सूर्यप्रभवो वंश: क्व चाल्पविषया मति: It is not explicitly stated and, for this reason, आलंकारिक्s like अप्पयदीक्षित (कुवलयानंद) have taken exception to this stanza being cited as an instance of निदर्शना. अप्पयदीक्षित calls it an instance of विषमालंकार. Read कुवलयानंद:—क्व सूर्यप्रभवो...सागरम् ॥ अत्र हि निदर्शनाप्रसक्तिर्न कापि। अल्पविषया मन्दा मतिः सूर्यवंशं वर्णयितुमसमर्थेति। मन्दमतेः सूर्यवंशवर्णनस्य उडुपेन सागरं तितीर्षोरिव व्यर्थत्वप्रतीतेः। न तु निदर्शना। विषमालंकारत्वेनैव च केवलं तत्र चमत्कारस्य सम्भवत्वात् ॥ र. गं. details views

both for (नव्या:) and against (प्राज्ञ ?) assuming निदर्शना in the stanza He, however, justifies it as निदर्शना (Read his remarks under निदर्शना) इति उपमाया: i e इति औपम्ये, not actual उपमा इति i e taking the तात्पर्य into consideration

St 45 उदयति *etc* Illustrates पदार्थगा असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना Description of the रैवतक mountain (near कुशस्थली, the capital of the आनर्त, North Kathiawar) at sunrise Construe अहिमरुचौ उदयति हिमधाम्नि च अस्तं याति अयं गिरिः वारणेन्द्रलीलां वहति When the sun (अहिमरुचि hot lustred) rises and the moon (हिमधामन् cool lustred) sets this mountain wears the grace (लीला) of an elephant (वारणेन्द्र) embellished (परिवारित) with two bells dangling from its two sides. वितताेर्ध्वरश्मिरज्जौ (with their upward rays stretched out like ropes) adj of अहिमरुचौ and हिमधाम्नि *both* Then only will विलम्बिघण्टाद्वय have its counterpart उदयति and याति are Loc. sing Pres Part Masc √उद् इ and √या

Here to the गिरि is attributed the लीला (grace) of an elephant How can one wear the grace of another, we ask ourselves And we are satisfied when we interpret this juxtaposition as driving at the similarity of the गिरि to the वारणेन्द्र Thus as गिरि (प्रकृत) and वारणेन्द्रलीला though apparently unconnected are juxtaposed in so far as गिरि वारणेन्द्रलीला is attributed we have असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना As the निदर्शना occurs in the body of a पद viz वारणेन्द्रलीला, it is पदार्थनिदर्शना As the प्रकृत, गिरि, is identified only with one उपमान viz वारणेन्द्र, it is शुद्धा Thus this is असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा शुद्धा पदार्थनिदर्शना Note, however, सा द acc to whom these are पदवाक्यार्थनिदर्शनाs

अत्र कथमन्यस्य etc अन्यस्य लीला i e वारणेन्द्रस्य लीलाम् अन्यो वहति i e गिरि वहति तत्सदृशी i e वारणेन्द्रलीलासदृशीम् उपमाया = औपम्ये likeness

St 46 दोर्भ्यां etc Illustrates माला form of अनेकवाक्यगा असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना The poet aims at showing by three analogies that his patron's virtues are too vast to be narrated तरङ्गवतीभुजङ्ग the ocean (the lover of rivers)

Here, with गुणानां गदनोद्यम are juxtaposed the three facts apparently unconnected with it They are तरङ्गवतीभुजङ्गतितीर्षा, हरिणाङ्कबिम्बमादातुमिच्छा and मेरुलिलङ्घिषा So in the result गुणानां गदनोद्यम, the same प्रकृत becomes compared or identified with the three अप्रकृतs or, roughly speaking उपमानs That is why it is माला in form Being embodied in वाक्यs, more than one it is अनेकवाक्यगा Since the प्रकृत is apparently unconnected with the अप्रकृतs, it is असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना Note that it is not an

उत्प्रेक्षा though the word भ्रम is there, for सम्भावन or poetical fancy is absent

इत्यादी we have already seen how there can be मालारूप also in एकवाक्यगा, पदार्थगा and सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा

§ सू २९ स्वस्वहेतु *etc* Construe (या) क्रियैव स्व-स्वहेतु-अन्वयस्य उक्तिः सा अपरा (निदर्शना)। That is the other variety of निदर्शना, wherein a particular action itself declares the relation (अन्वय) between its cause and itself This purports to mean Some particular act in the world is traced back by the poet to some general truth In other words here a particular fact as it occurs is described as typifying some general truth The definition is very much reminiscent of वामन's क्रिययैव स्वतदर्थान्वयख्यापनं निदर्शनम्,

वृत्ति-क्रिययैव etc. The एव possibly means —The thing only *as it occurs* declares its relation साहित्यचूडामणि gives an explanation of एव which is too fantastic to be cogent क्रियान्तरनिरपेक्षं सम्बन्धप्रदर्शनमपि यत्र सहकारिनिरपेक्ष्य तत्र चमत्कारातिशय इत्याह—क्रिययैवेति। अवगम्यते is passive of the *causal* of गम् with अव Note वामन s word ख्यापन and मम्मट's वृत्ति on St 47 where he uses ख्याप्यते The poet *makes* the particular क्रिया announce or convey the relation that subsists between itself (स्वात्मन) and its cause (स्वकारण) Read कारणेऽपि स अवगम्यते निगम्यते । ख्याप्यते इत्यर्थ । अपरा i e संभवद्वस्तुसम्बन्धा as distinct from the असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा detailed above

St 47 उन्नत *etc* Illustrates सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा गुम्फा The toppling down of a light stone from the hill top with a gentle breeze is given as typical of the fall from eminence of a man of levity Construe य लघु स उन्नतं पदमवाप्य हेलया पतेदिति ब्रुवन् शैलशेखरात् दृषत्कणः चाल्यमानः (सन्) अध पतति। य लघु पतेत् Whosoever suffers from levity will suffer a fall easily (हेलया) if he were to be raised to eminence दृषत्कणः सुधासागर reads दृषद्गण In place of इति ब्रुवन् र सं reads इति ध्रुवं and remarks इति पदे इतिशब्दो वेक्ष्यमाणवाचिनु स्यादभावस्तुसम्बन्धा असत्ये वेक्ष्यनिदर्शना गुम्फा॥

Here the fact that the light particle is unseated with the slightest jerk of the wind is stated to account for itself as being *due* to the general truth Undeserved eminence precariously held succumbs to the slightest disturbance In other words पतनक्रिया—more accurately दृषत्कणपतनक्रिया—is made to convey the relation between fall and its

cause viz attainment of eminence on the part of one that is लघु (light or frivolous)

Here the दृषत्पातक्रिया is capable of *intimating* the general truth of the cause effect relation between undeserved eminence and fall. That is why it is सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा कुवलयानंद and र. ग. are more categorical and, for that matter, helpful also, when they call it बोधननिदर्शना That the सम्भवत्सम्बन्ध is बोधनसम्बन्ध can be clearly made out from the words of र. ग. on the stanza चूडामणिपदे etc. cited above —गिरेश्च सूर्योदयदेशावच्छिन्नशिरस्कत्वरूपस्य गृहमेधिगतमहानिध्यवतरणविषयकबाधानुकूलाचरणस्य सम्भवात् सम्भवद्वस्तुसम्बन्धमूलापि निदर्शना सम्भवति। Again read जयरथ—अभ्यागतस्य रवेर्गिरिणा शिरसा धारणं तत्समर्थाचरणम्। अत एवात्र बोधयन्निति णिचस्समर्थाचरणे प्रयोगात्सम्भवेन भवद्भिरपि अतिथिसपर्या कार्या इति सम्भवत्सम्बन्धमूलमप्रार्थमौपम्यम्॥ मम्मट's definition स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रियथैव, is too vague to bring out the essential feature of the figure which, as seen above, consists in making a particular fact typify some general truth In fact, मम्मट, to judge from his वृत्ति, seems to take सम्भवद्वस्तुसम्बन्ध as referring to two facts *being related* as cause and effect The क्रिया is the effect of some cause, to that extent there is सम्बन्धसम्भव The क्रिया itself intimates (or, is made to intimate) this सम्बन्ध This seems मम्मट's view point about this variety.

There arises a question due to the occurrence of words like इति बोधयन् etc. in this variety of निदर्शना. When the poet attaches to the प्रकृत like उदयाचल, in the instance given above, the attribute of being बोधक etc., is he not indulging in an implied उत्प्रेक्षा? For उदयाचल- सता आतिथेया कार्या इति बोधयन् (इव) देव रविं चूडामणिपदे धत्ते, which is गम्य (इव being understood) उत्प्रेक्षा, seems to be the tenor . There are two schools among आलङ्कारिक that answer the question differently जयरथ, for instance says there is no उत्प्रेक्षा here, for बोधयन् does not mean बोधयन् इव but simply बोधयन् The rule being that the causal formation clearly indicates the *capacity* of the agent to carry out the action in question (तत्समर्थाचरणे प्रयोगात्) र. ग. also subscribes to this view but thinks it just possible that it may be a case of गम्य उत्प्रेक्षा, acc to the view by which a कर्तृ of क्रिया is यत्नाश्रय, while here the उदयाचल, say, makes no यत्न and is still *fancied* as making the यत्न in so far as it is a कर्तृ.

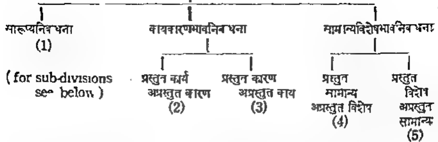
वृत्ति—अत्र पातक्रियया etc. पातक्रियया to be accurate दृषत्कर्तृकपातक्रियया Here the action of the stone's fall is made to intimate (ख्याप्यते causal √ख्या) the relation (cause-effect) subsisting between fall and attainment of eminence (उन्नतपदप्राप्ति) by one suffering from levity (लाघवे सति) लाघवे सति उन्नतपदप्राप्ति is the कारण, पात is the कार्य As said above, मम्मट seems to

have in view the सम्बन्ध of कार्य-कारणभाव as lying at the root of this variety That is why it is सम्बन्धस्तुसम्बन्धा acc to him That this [illegible] not the view of other आलङ्कारिक्s will be gathered from the remarks of र [illegible] and जयरथ cited above. In fact वामन, from whose definition मम्मट seems to have partly borrowed also does not hold this view about सम्बन्ध क्रिययैव स्वतदर्थान्वयख्यापनं निदर्शनम् [illegible] his definition which he explains in his वृत्ति thus अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत्। आपाण्डु पतति पत्रं तरोरिदं बन्धनग्रन्थेः [illegible] पततीति क्रिया। तस्याः [illegible] पतनम्। तदर्थोऽत्युच्चपदाध्यासः पतनायेति शासनम्। Thus, acc to वामन also, the सम्बन्ध [illegible] बोधनसम्बन्ध—not कार्यकारणसम्बन्ध

११—अप्रस्तुतप्रशंसा

In समासोक्ति, we saw how the अप्रस्तुत was suggested by the use of transparent विशेषणs applied to the प्रस्तुत In अप्रस्तुतप्रशंसा, [statement (प्रशंसा) of the अप्रस्तुत] to be precise, in one variety (सादृश्यनिबन्धना) of it, we have an exact antithesis of समासोक्ति That is to say, we have such विशेषणs applied to the अप्रस्तुत in अप्रस्तुतप्रशंसा, that they by their transparency produce in us a consciousness of the प्रस्तुत The poet, here, instead of making a direct statement about the प्रस्तुत, depends on the power of suggestion—not very powerful though—and makes the अप्रस्तुतव्यवहार suggest by its similarity the प्रस्तुतव्यवहार Thus in one variety of it, अप्रस्तुतप्रशंसा is based on साम्य औपम्य Between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत there is revealed सादृश्य in this variety

But sometimes the relation between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be one of कार्य-कारण or कारण-कार्य also अप्रस्तुत being कारण or कार्य and the प्रस्तुत, कार्य or कारण respectively So when the poet wants to hint at the कारण which therefore is the प्रस्तुत he may describe the कार्य or vice versa

Are सारूप्य कार्यकारणभाव and सामान्यविशेषभाव the only possible relations between अप्रस्तुत and प्रस्तुत ? Read कुवलयानन्द —नह्यप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः पञ्चविध एव संबंध इति नियन्तुं शक्यते। सम्बन्धान्तरेष्वपि दर्शनात्। तद्रीपस्या किमपि सम्बन्धान्तरमाश्रयणीयमेव।

One might naturally ask why the poet takes a fancy to the description of the अप्रस्तुत, when he is primarily concerned with the प्रस्तुत The answer lies in the fact that in this figure the poet wants to be suggestive and at the same time regale us with a picturesque description of the अप्रस्तुत . Thus when the poet describes the सदृश or कार्य or कारण or सामान्य or विशेष all अप्रस्तुतs, he means to *suggest* to us the प्रस्तुत सदृश or कारण or कार्य or विशेष or सामान्य respectively and, at the same time give the अप्रस्तुत in a picturesque setting Nay we may go a step further and say that in the last four varieties (based on कार्यकारणभाव or सामान्यविशेषभाव) he finds the अप्रस्तुत more picturesque and therefore describes it the suggestion of the प्रस्तुत being its natural sequel When र ग is inclined to look upon these cases as belonging to the गुणीभूतव्यङ्ग्य class he means as much In the case of सदृश प्रस्तुत and अप्रस्तुत (*i e* the first variety) however as both the प्रस्तुत and अप्रस्तुत are equally picturesque the poet's aim in describing the अप्रस्तुत seems to lie only in the suggestive effect Read र ग —एवं सादृश्यमूलप्रकारे नैतम् (*i e* ध्वनित्वं वा न वा) । कार्यकारणभावसामान्यविशेषभावमूलास्तु चत्वारः प्रकाराः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव भेदाः ।

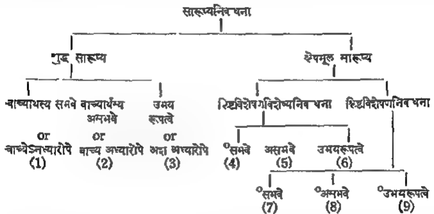
The first variety based on सारूप्य deserves a closer study particularly in the light of its wider implications assumed by र ग A stanza like मलिनेऽपि रागपूर्णां विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि । त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥ apparently addressed to a भ्रमर, may be construed in two contexts (1) It might be taken as addressed primarily to भ्रमर the प्रकृत suggesting the behaviour of अप्रकृत नायक—

when it becomes a case of समासोक्ति, or (2) it might be *apparently* addressed to the भ्रमर, the अप्रस्तुत, when actually the नायक is प्रस्तुत;— when it becomes a case of अप्रस्तुतप्रशंसा, or (3) it may be addressed to the भ्रमर who is as much प्रस्तुत as the नायक For it may be just the remark of a सखी who actually sees before her the भ्रमरवृत्तान्त and नायकवृत्तान्त both and describing भ्रमरवृत्तान्त hints at the नायकवृत्तान्त both being प्रस्तुत Even in this case, it is अप्रस्तुतप्रशंसा, acc to र ग. अप्रस्तुत, acc to र ग, connotes here whatever is मुख्यतात्पर्यविषयातिरिक्त— whatever is not primarily aimed at by the poet [अप्रस्तुतशब्देन हि मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो विवक्षित ।] स च क्वचिदत्यन्ताप्रस्तुत क्वचित्प्रस्तुतश्चेति न कोऽपि दोष । Thus भ्रमरवृत्तान्त, though occurring before the सखी, is not तात्पर्यविषय, her primary aim being to refer to the नायकवृत्तान्त Thus भ्रमरवृत्तान्त is अप्रस्तुत acc to र ग the नायकवृत्तान्त प्रस्तुत This also is, therefore, a *case of* अप्रस्तुतप्रशंसा, *acc to him* कुवलयानन्द *takes it as* a separate figure, प्रस्तुताङ्कुर

We have seen above that the varieties based on कार्यकारणभाव and सामान्यविशेषभाव are, in essence of गुणीभूतव्यङ्ग्य class The variety based on सादृश्य, however, will be ध्वनि if both are प्रस्तुत, as seen above in the third interpretation of मलिनेऽपि etc If one is प्रस्तुत and another अप्रस्तुत as in the second interpretation it becomes, in all probability a case of गुणीभूतव्यङ्ग्य Read र ग —इदं तु वाच्यम्— अत्यन्ताप्रस्तुतस्य वाच्यताया तस्मिन्नपर्यवसिततया अभिधया प्रतीयमानार्थस्य चमत्काराङ्गत्वेन ध्वनित्वं न निर्बाधम् । द्वयो प्रस्तुतत्वे तु ध्वनिरेव निर्विवादमेव । एवं सादृश्यमूलप्रकारे द्वैतम् । One thing is clear viz, in अप्रस्तुतप्रशंसा we have a वाच्य which is higher than an अधमकाव्य—शब्दचित्र or अर्थचित्र

सादृश्यनिबन्धना variety interests us also because of its numerous forms The सादृश्य between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be शुद्ध or श्लिष्ट (i e based on श्लेष) The श्लेषमूल सादृश्य may be again of two kinds (1) The श्लेष embracing the विशेषण्s and विशेष्य *both*, or only (2) the विशेषण्s As the अप्रस्तुतप्रशंसा purports to hint at the प्रस्तुत that being the poet s main concern, the poet does not wait to see if the अप्रस्तुत वर्णन is plausible or otherwise The अप्रस्तुतवर्णन plausible or otherwise must bring the प्रस्तुत to our mind this is the poet's sole aim Thus the poet will make a tree speak and hint at the प्रस्तुत Is it not implausible (असम्भवत्) on the face of it that a tree should speak? Sometimes the अप्रस्तुतवर्णन may not be such an implausible thing but a plausible (सम्भवत्) one which may be अप्रस्तुत Occasionally, again the अप्रस्तुतवर्णन may be a combination of plausible and implausible things These varieties could be

described, to adopt रुय्यक's nomenclature, as वाच्यार्थस्य असंभवे, वाच्यार्थस्य संभवे and वाच्यार्थस्य उभयरूपत्वे As what appears implausible when viewed in itself appears plausible when viewed in relation to the प्रस्तुत, वाच्यार्थस्य असंभवे, °संभवे and °उभयरूपत्वे could be respectively described as वाच्येऽध्यारोपे, वाच्येऽनध्यारोपे and अंशे अध्यारोपे अप्रस्तुतप्रशंसा as मम्मट does Thus we get the following sub-divisions of the सारूप्यनिबन्धना (the same as सादृश्यनिबन्धना) अप्रस्तुतप्रशंसा —

Read र ग —अस्याश्च वाच्या (? च्या) र्थे क्वचित् प्रतीयमानार्थतादात्म्येनैवावतिष्ठते । क्वचिच्च स्वगतविशेषणान्वययोग्यतामात्रमाश्रित्य प्रतीयमानाभेदमपेक्षते । क्वचिच्च प्रतीयमानमपि किंचिदंशे वाच्यतादात्म्यं, वाच्यं च किंचिदंशे प्रतीयमानतादात्म्यमपेक्षते । मम्मट gives illustrations not of each and every one of these varieties but numerous enough to illustrate the underlying principle

अप्रस्तुतप्रशंसा more popularly known as अन्योक्ति, a name dating from रुद्रट, has made rich contributions to the Sanskrit Literature Didactic writers have found therein an effective medium to give instruction and advice. Seen in a clear perspective, what are the stories in the हितोपदेश and पञ्चतन्त्र, if not so many अप्रस्तुतप्रशंसाs? कुवलयानन्दकार says एवं बृहत्कथादिषु सामान्यतः कंचिदर्थं प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेषु इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या । A classical example of अप्रस्तुतप्रशंसाs is Æsop's Fables The कार्य-कारणभावमूला variety is least useful that way the सादृश्यमूला and सामान्यविशेषभावमूला figure prominently in didactic Sanskrit literature

It may be noted incidentally, that it is not always easy to detect the figure अप्रस्तुतप्रशंसा The difficulty arises due to uncertainty as to whether what is stated is प्रस्तुत or अप्रस्तुत When on the face

of it we have a wholly implausible or partly implausible thing as the वाच्यार्थ we are certain that it is अप्रस्तुतप्रशंसा for unless we think of it in the light of the प्रस्तुत, it will make no sense But where no implausibility is involved nothing else but the knowledge of context would decide प्रस्तुतत्व or अप्रस्तुतत्व We have seen above how मलिनेऽपि रागपूर्णां etc becomes a case of समासोक्ति or अप्रस्तुतप्रशंसा acc to the view we take of the प्रस्तुत therein The task of detecting the figure becomes much more difficult in the variety where कार्य or कारण or विशेष or सामान्य is अप्रस्तुत and the other correlate प्रस्तुत For who can be sure that the statement made is in the light of something *else viz* its cause or effect or सामान्य or विशेष ?

For अप्रस्तुतप्रशंसा *vs* पर्यायोक्त see पर्यायोक्त.
For अप्रस्तुतप्रशंसा *vs* दृष्टान्त see दृष्टान्त
For अ प्र *vs* अर्थान्तरन्यास see अर्थान्तरन्यास

<u>अप्रस्तुतप्रशंसा *vs* समासोक्ति</u> —The variety of अप्रस्तुतप्रशंसा which is likely to be mistaken for समासोक्ति is श्लिष्टविशेषणमूलकसारूप्यनिबन्धना i e the one in which the अप्रस्तुत विशेष्य is qualified by विशेषण with two meanings one applying to the अप्रस्तुत the other to the प्रस्तुत In समासोक्ति also as we saw the विशेषणs have a double significance And the obvious point of difference between अ प्र of this variety and समासोक्ति is that whereas in the अ प्र the वाच्य is अप्रस्तुत and व्यङ्ग्य प्रस्तुत in समासोक्ति the वाच्य is प्रस्तुत and the व्यङ्ग्य अप्रस्तुत This makes it possible for one and the same stanza to be अप्रस्तुतप्रशंसा or समासोक्ति acc as we take the वाच्य as अप्रस्तुत or प्रस्तुत respectively In other words difference of context will turn a stanza into a case of अ प्र or समासोक्ति Thus in appraising the instance मलिनेऽपि रागपूर्णां etc. र गं says इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतव्यवहार साक्षादुपात्तत्वाद्विशेषणेनापि उपस्थापित एव यदि तु चलत्कीपाली भ्रमरवृत्तान्त एव प्रस्तुतस्तदा भवत्येवेयं समासोक्ति । Read माणिक्यचन्द्र विशेषणानां श्लिष्टत्वे प्रस्तुतस्य वाच्यत्वे अन्यस्य तु गम्यत्वे समासोक्ति । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे अप्रस्तुतप्रशंसेति विवेक ।

<u>अप्रस्तुतप्रशंसा *vs* श्लेष</u> —Here again that variety of अप्रस्तुतप्रशंसा wherein both the विशेषण and विशेष्य are श्लिष्ट is likely to be mistaken for श्लेष Because as we saw earlier in श्लेष also both विशेषण and विशेष्य are श्लिष्ट What distinguishes अ प्र of this class from श्लेष is that while in अ प्र the वाच्य is अप्रस्तुत and the गम्य प्रस्तुत in श्लेष the वाच्य and the गम्य are *both* प्रस्तुत or अप्रस्तुत Here again context alone could show us what is प्रस्तुत or अप्रस्तुत स्फुट — प्रस्तुताप्रस्तुतयो (i e प्रस्तुतयो अप्रस्तुतयो वा) वाच्यत्वे विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वेऽश्लेष ।

अप्रस्तुतप्रशंसा is a figure dating back from भामह. भामह and दण्डिन्, however, confined its scope to अप्रस्तुतस्तुति only. उद्भट followed suit. वामन first broadened its scope to include any statement whether स्तुति or otherwise (किंचिदुक्तौ अप्रस्तुतप्रशंसा). रुद्रट was more explicit when he named the figure as अन्योक्ति. But for reasons unknown, the name अन्योक्ति could not grow popular and we find successive writers मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित (कुवलयानन्द) and जगन्नाथ sticking to the name अप्रस्तुतप्रशंसा, though in the broad sense of a statement of the अप्रस्तुत.

<u>Essentials</u> —[अप्रस्तुतस्य प्रशंसा. Read कुवलयानन्द for the significance of प्रशंसा —प्रशंसाशब्दः स्तुतिनिन्दास्वरूपाख्यानसाधारणकीर्तनमात्रपरो द्रष्टव्यः। र. ग. explains the name as अप्रस्तुतेन प्रशंसा] The statement need not be necessarily in the nature of praise. प्रशंसा means कीर्तन, statement, only. It may be praise censure or neither of the two. (ii) The statement (प्रशंसा) must relate to the अप्रस्तुत and must be transparent enough to suggest the प्रस्तुत. (iii) The प्रस्तुतत्व or अप्रस्तुतत्व will be determined by our knowledge of the context or by the statement being wholly or partly implausible (असम्भवत्) on the face of it. (iv) As the suggestion of the प्रस्तुत is the poet's primary concern the poet does not bother about the plausibility or otherwise of the वाच्यार्थ. He will make a tree speak; he will make a fox converse with a lion. [It should be noted however, that when the speaker himself, in an abnormal state of mind addresses an object not normally addressed by us the case need not necessarily be of असम्भव.] Read कुवलयानन्द (under प्रस्तुताङ्कुरालङ्कार) — न चानामन्त्रणीयामन्त्रणेन वाच्यासम्भवादप्रस्तुतमेव वाच्यं मीनध्वजादिना भृङ्गादावप्यामन्त्रणस्य लोके दर्शनात्. (v) The statement, if based on सादृश्य will convey the सादृश्य with or without the help of श्लेष. If श्लेष is used, it may embrace the विशेषण only or विशेषण and विशेष्य both. (vi) If the statement is based on कार्यकारणभाव on some occasions, the कार्य-कारण relation may be ascertained without external help. But a knowledge of the context may be necessary otherwise to ascertain that the particular कार्य (अप्रस्तुत) is the outcome of some (प्रस्तुत) कारण, or that the particular thing is कारण (अप्रस्तुत), in relation to something else कार्य (प्रस्तुत). (vii) When the statement is based on सामान्य-विशेषभाव, व्यवहारदर्शन may, generally speaking suffice to determine the प्रस्तुत.

§ सू २० अप्रस्तुत etc. Construe: या अप्रस्तुतप्रशंसा सा प्रस्तुतपरा सा एव. Whatever is known as the figure अप्रस्तुतप्रशंसा is literally so,

bearing on the प्रस्तुत. सा प्रस्तुताश्रया सा एव: It (i. e. figure) is literally that, based on प्रस्तुत. Literally that i. e. literally अप्रस्तुतप्रशसा, i. e. the figure consists in the statement (प्रशसा = कीर्तन) relating to the अप्रस्तुत and ■ therefore true to its name. The definition is taken as a pattern by चन्द्रालोक of जयदेव (13th cent.) अप्रस्तुतप्रशसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया Cf. मम्मट's definition of व्यतिरेक: स एव स. प्रस्तुताश्रया' based on प्रस्तुत i. e. suggesting it.

वृत्ति —अप्राकरणिक etc. अप्राकरणिक = अप्रस्तुत. अभिधानेन: Explains the significance of the word प्रशसा प्रशसा need not be praise only though this was the meaning in the early stages of the development of the figure. Any statement is प्रशसा here Read माणिक्यचन्द्र: स्तुतिनिन्दासामान्यवर्णनारूपी प्रशसा । अत्र वर्णना न स्तुति । साहित्यचूडामणि:—प्रशसा इति वर्णनोपलक्षणं निन्दाया अपि वर्ण्यमानत्वात् । प्राकरणिकस्य आक्षेप: The suggestion of the matter under description. Why is the प्राकरणिक suggested ? Read मा च '—तच्च अप्रस्तुत अप्रस्तुतत्वादेव वक्तुमयुक्त सत् प्रस्तुतपरतया उच्यमान युक्त स्यात्. Again सा '—अयुक्त खलु अप्रस्तुतस्य वर्णनमप्रस्तुतत्वादेव । तत् प्रस्तुततात्पर्ये यदाचित् युक्त स्यात् ।

§ सू २८. कार्ये निमित्ते etc Construe (1) कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य (i. e. कारणस्य) वच:, (2) निमित्ते प्रस्तुते सति तदन्यस्य (i e कार्यस्य) वच, (3) सामान्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य (विशेषस्य) वच, (4) विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य (सामान्यस्य) वच; (5) तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वच च इति पञ्चधा.

Note the word वच meaning statement in general 'प्रशसा' in the name of the figure means mere statement as seen above

वृत्ति '—तदन्यस्य i e of the other correlate, viz कार्यादन्यस्य कारणस्य, निमित्तादन्यस्य कार्यस्य, सामान्यादन्यस्य विशेषस्य, विशेषादन्यस्य सामान्यस्य. तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वच, says मम्मट Why does he not say तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य वच ? Possibly because we might mistake तदन्य for अतुल्य. प्रस्तुते तदन्यस्य वच shows that whatever is described is the अप्रस्तुत, the प्रस्तुत being suggested. सामान्य-विशेष a general truth and ■ particular fact bearing out the general truth तुल्य-तुल्य i. e. सदृश things

St 48 याता etc Illustrates कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अप्रस्तुतस्य वच:. A lover describes how he was made to abandon his idea of going on travel by the soft but cynical smile of his beloved, which indicated that she would die if he were to leave her. याता किं न मिलन्ति etc. words of the lover about to depart. याता: किं न पुन: मिलन्ति i. e. they do not part company for good. नितरां कृशासि possibly due to the prospects of impending separation लज्जामन्थरतारकेण

Her pupils (तारका) appeared slovenly as she felt abashed to confess her nervousness निपतत्पीताश्रु (चक्षु) i e she controlled her tears as they were about to fall Again due to bashfulness हसितेन etc she indicated to me by her (cynical) smile how eager she was to meet death that was imminent. 'If we part company, I die' was her suggestion

The stanza gives the कारण why the speaker dropped his idea of departure This must have been occasioned by somebody having referred to his abandonment of the projected trip (प्रस्थाननिवृत्ति) which therefore is the प्रस्तुत in relation to which the कारण given in the stanza is अप्रस्तुत This therefore is कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा It may be noted that here one could easily judge even without the knowledge of context that since the speaker is giving the reasons why he deferred his departure the occasion (प्रस्तुत) must have been a reference to his प्रस्थाननिवृत्ति

अत्र प्रस्थानात् etc इति कार्ये पृष्टे *sc* अत एव प्रस्तुते The कार्य viz प्रस्थाननिवृत्ति was the occasion (प्रस्तुत) for a query प्रस्थानात् किमिति निवृत्तासि ? i e someone asked him the question referring to his प्रस्थाननिवृत्ति Thus प्रस्थाननिवृत्ति was प्रस्तुत किमिति निवृत्तोसि should not lead us to think that since the reason was asked the reason is प्रस्तुत and hence यात etc is प्रस्तुतप्रशंसा, not अ प्र For the reason itself comes to be asked *in the light of* the कार्य प्रस्थानात् निवृत्ति which is, therefore the प्रस्तुत Lest किमिति निवृत्तोऽसि might lead us to think that the कारण is प्रस्तुत प्रदीप proposes निवृत्तोऽसि किम् Unnecessary Read सा द '—अत्र कस्यचिद्गमनरूप कार्य कारणमभिहितम्

St 49 राजन् etc. Illustrates कारण प्रस्तुते कार्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा. Pathetic description of a parrot addressing different portraits in the palace deserted by the enemy at the news of an imminent invasion by the king (नाथ) who is being addressed by the poet राजसुता मां न पाठयति the princess used to give lessons to the parrot. कुमारसचिवै the friends of the prince. नाद्यापि किं भुज्यते the parrot possibly took his grub in their company इत्थं *etc* Construe नाथ, तव अरिभवने अध्वगै पञ्जरात् मुक्तः शुकः शून्यवलभौ चित्रस्थान् (राजसुतादीन्) अवलोक्य एकैकं इथं आभाषते अध्वगै पञ्जरात् मुक्तः Passers-by took pity on the parrot left all alone by the enemy that had fled in panic. They set it free from the cage where else it would have starved शून्यवलभौ चित्रस्थान् अवलोक्य It looked at their paintings on the terrace that was deserted एकैकं i e first he addressed the राजसुता then the देवी, कुब्जा and कुमारसचिव.

'Here the poet wants to drive at the panic (कार्य) that seized the enemies when the king (addressed by the poet) started on his expedition This he does by graphically describing the *effect* of the panic, in so far as it was typified in the parrot's case Thus कारण being प्रस्तुत कार्य is stated

अत्र etc. कारणे प्रस्तुत कारण of the शुक s plight The शुक's pathetic plight was the result (कार्य) of the sudden flight of your enemies, the कारण which is प्रस्तुत प्रस्थानोद्यत भवन्त श्रुत्वा when the enemies came to know that you were about to start on an expedition against them Since the नाथ is addressed and his enemy's flight is referred to it is evident that the poet wants to pay a compliment to the king As soon as we know this we can guess that शुकवर्णन is not an end in itself but a means to an end and thus अप्रस्तुतप्रशंसा. Some आलंकारिक like रुय्यक give this as an instance of पर्यायोक्त

St 50 एतत्तस्य etc Illustrates सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा Description of the folly of a fool who not only mistook a drop of water on a कमलिनीपत्र for a pearl but passed sleepless nights when the drop vanished as he tried to snatch it **तस्य मुखात् कियत्** may be construed in two ways (1) तस्य जनस्य मुखात् वारिणि कण मुक्तामणि इति अमस्त एतत् कियत् or (2) तस्य जडस्य मुखात् एतत् कियत् यत् स कण मुक्तामणि इति अमस्त In the first some one fools the stupid fellow that the drop was a pearl In the second the stupid fellow himself declares (मुखत बाह्यमात्र लक्ष्यते—सा चू) that he thought the drop to be a pearl Listen something further Construe **शनै अस्मादपि अन्यत् शृणु** Listen something further Construe शनै अस्मादपि अन्यत् शृणु

आदीयमाने अकुल्यमल्घुक्रियाप्रविलयिनि कणे मम (मुक्तामणि) कुत्र उड्डीय गत इति अन्तर्शुचा अनुदिन न निद्राति। **अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिनि** when the drop vanished due to the light movement (क्रिया) of the finger tips. मम sc मुक्तामणि . कुत्र उड्डीय गत where did it go flying ?

Here the poet wants to impress on his reader the *general truth* that fools lay claim to things they ought not to This he does by describing a *particular* fact viz fool s behaviour Thus सामान्य being प्रस्तुत a विशेष is described

अस्थाने etc. जडाना अस्थाने ममत्वभावना भवति the indiscreet cherish as their own what is not properly so (अस्थाने) अस्थाने i e when the object is not really their own

St 51. सुहृद्वधू etc Illustrates विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा Acc to उद्योत these are the words of a minister of नरकासुर ad

dressed to his friend शाल्व. The minister incites शाल्व to take vengeance on कृष्ण for killing नरकासुर by telling him (शाल्व) how only the persons that avenge their friend's death are esteemed highly. *ab* Construe य वैरप्रतियातनेन सुहृद्बन्धुबाष्पानलप्रमार्जनं करोति Whosoever wipes out the tears of the widows of his friend by avenging the hostile acts. The widows feel relief when they find the culprit brought to book by the friend of their deceased husband. स पुमान् : He is manly. स नीतिमान् i e he knows right policy. श्रिय भाजनः i e. he wins glory.

Here, in order to convey the particular fact that शाल्व should wreak vengeance on कृष्ण, the speaker states the general truth viz that a person who avenges his friend's death covers himself with glory. Thus here we have विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा.

अत्र कृष्ण etc त्वमेव श्लाघ्य You alone will be praiseworthy. None else could stand comparison with you.

तुल्ये प्रस्तुते etc See the divisions given above of सारूप्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा. श्लेष समासोक्तिः मम्मट is using the term श्लेष merely to indicate cases of अ प्र where the विशेषणs and विशेष्य are both श्लिष्ट. Similarly, he uses the term समासोक्ति, to indicate cases of अप्रस्तुतप्रशंसा where the विशेषणs alone are श्लिष्ट. Strictly speaking, the term श्लेष indicates the figure where both the वाच्यार्थs are प्रकृत or both अप्रकृत. So also समासोक्ति indicates the figure where the वाच्यार्थ refers to प्रकृत and गम्यार्थ to अप्रकृत. So both श्लेष and समासोक्ति, strictly taken, cannot well go hand in hand with अप्रस्तुतप्रशंसा, where the वाच्यार्थ refers to the अप्रस्तुत. That is why मम्मट's use of the words श्लेष and समासोक्ति, in the present case, is unscientific though, what he means is clear. सादृश्यमात्रं वा. मम्मट refers to सादृश्य not based on श्लेष. तुल्यात् etc. are responsible for one thing suggesting another, similar to it.

St 52. पुंस्त्वादपि etc Illustrates अप्रस्तुतप्रशंसा based on श्लेषमूलक सादृश्य, the श्लेष embracing the विशेषणs and विशेष्य both. विष्णु's (पुरुषोत्तम) glorious example (अप्रस्तुत) described driving at the प्रस्तुत viz the glorious example of a Superman (पुरुषोत्तम). पुंस्त्वादपि प्रविचलेत्, ref to विष्णु's assumption of a feminine role in the अमृतहरण episode. *For the double meanings of the different phrases, see* the English Translation and उद्योत. अधोऽपि यायात् Ref. to वराहावतार as applied to विष्णु. विष्णु as a boar went to पाताल and rescued the earth. प्रणयने नमहान् नमहान् dwarf (वामनावतार) applied to विष्णु:

'mean', as applied to the Superman नमहान् a compound with न as the first member Trvm Edition reads प्रणयनेन महान् विष्णु became 'great' by making a request to बलि पुरुषोत्तम (the Superman) will make himself great though he has to pray for it Not a happy reading For, all other विशेषणs imply some sacrifice by विष्णु and Superman Only the reading नमहान् is in tune with them Construe यदि पुरुत्वादपि प्रविचलेत् तदपि विश्वमभ्युद्धरेत् *d* construe केनापि पुरुषोत्तमेन इय दिक् प्रकटिता केनापि By the inscrutable (विष्णु) By any (Super man) दिक् प्रकटिता Has shown the way, set an example The idea is विष्णु has set the example of surrendering his own interests to save the world The Superman sets the example of surrendering his own interests to save all

Here the stanza describes पुरुषोत्तम विष्णु, the अप्रस्तुत, with विशेषणs that apply also to the Superman (पुरुषोत्तम) who is प्रस्तुत As पुरुषोत्तम primarily signifies विष्णु the वाच्यार्थ relates to विष्णु Since विष्णु is ordinarily an उपमान, he must be अप्रस्तुत in relation to the Superman the प्रस्तुत, who is similar to him Here we have श्लेष not only in the विशेषणs viz पुरुत्वादपि प्रविचलेत्, अर्थेऽपि यायात्, प्रणयने नमहानपि स्यात्, तदपि विश्वमभ्युद्धरेत् but also in the विशेष्य केनापि पुरुषोत्तमेन Thus here सादृश्य between प्रस्तुत and अप्रस्तुत is conveyed by श्लेष of विशेषणs and विशेष्य both

St 53 येनास्यभ्युदितेन etc Illustrates to adopt मम्मट's misleading terminology, समासोक्तिमूलक अप्रस्तुतप्रशंसा to describe it correctly, it is सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा, based on श्लेष that embraces the विशेषणs only A rebuke administered to the Moon who though obscured by the Sun (during day time), clings to his पादs (rays) and is जड (cool) enough to parade himself on high (at night time) *ab* construe येन (रविणा) अभ्युदितेन चन्द्र क्षान्ति गमितोऽसि तत्र रवौ प्रतिकर्तुमेव युज्येत, न पुन तस्यैव (रवेरेव) पादग्रह (कार्य) । रवे पादग्रह Play on the word पाद (1) rays, (2) foot The moon, it is believed, takes in the rays of the sun which it diffuses during night time क्षीणेनैतद् etc. Construe यदि क्षीणेन (रवे पुरत तेजःक्षीणेन) एतत् (पादग्रहण) कृत तत (= तर्हि) मनाक् नो लज्जसे किम् । The idea is Though you had grown क्षीण that was no reason why you should debase yourself by पादग्रह *d* Construe पत्र अस्तु । Let that pass यद्योम्नि विस्फूर्जसे सा [illegible] मता जड धामता The idea is It is the height of जडधामता (cool lustredness: stupidity) that you parade on high with your *borrowed* lustre !

Here, the transparent epithets क्षान्ति गमित (sent into obscurity), पादग्रह कृ (to cling to the feet), क्षीण (impoverished), जडधामता

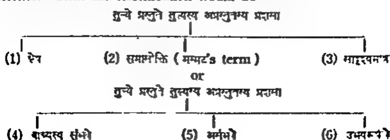
(stupidity), व्योम्नि विस्फूर्जसे (parade on high) apply to a person who not only clings to the feet that kicked him into obscurity, but pleads that he did the abject act in poverty Nay, he has the stupid effrontery to parade himself in the borrowed feathers (that he earned with the पादग्रह) Thus the विशेषण्s are श्लिष्ट applying to the अप्रस्तुत चन्द्र and प्रस्तुत जन पुरुष (कापुरुष—र ग) The विशेष्य viz चन्द्र is not श्लिष्ट Thus here we have सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा based on श्लेष embracing the विशेषण्s only

The inaccuracy of मम्मट in styling this variety as समासोक्तिमूला is criticized by जगन्नाथ in the following terms —यत्तु 'येनास्यभ्युदितेन तस्यैव पादग्रह' इत्यत्र समासोक्तिरनुप्राहिका इति मम्मटभट्टैरुक्त तत्र विचार्यते—अत्र विशेषण साम्यमहिम्ना प्रतीयमान कापुरुषवृत्तान्त किं प्रस्तुत आहोस्विदप्रस्तुत ? आद्ये समासोक्तेर्विषय एव नास्ति । द्वितीयेऽप्रस्तुतप्रशंसाया नास्ति विषय । तस्माच्छिष्टविशेषणोपक्षिप्तद्वितीयार्थमात्र समासोक्तिरित्यभिप्रायेण यथाकथचित्सङ्गमनीयम् ।

St 54 आदाय वारि etc. Illustrates अप्रस्तुतप्रशंसा based on शुद्ध सादृश्य, not श्लिष्ट The vile ocean receives the fresh water of the rivers only to turn it into brine वडवादहने हुत The ebb of the ocean is mythically explained as due to the water being consumed in the submarine fire (वडवानल)

Here वारिधिवृत्तान्त, which is अप्रस्तुत as any shrewd सहृदय can see, puts us in mind of the प्रस्तुत viz the कापुरुष who has good things lavished on him only to be misused The सादृश्य is not based on श्लेष and hence शुद्ध. Thus this illustrates तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा शुद्धा .

इय च क्वचित् etc. मम्मट proceeds to illustrate वाच्यस्य संभव असंभव and उभयरूपत्व इय च etc. इय i e. अप्रस्तुतप्रशंसा based on सादृश्य Read 'variety' in place of 'figure' in the translation मम्मट seems to take वाच्यस्य संभवासंभव as another *independent* principle of division giving 3 varieties more of सादृश्यमूला अ प्र, making a total of 6 varieties. Thus his classification would be

But as seen above सम्भवासम्भव principle could be applied to each one of the three श्लेष, समासोक्ति and सादृश्यमात्र, giving 9 varieties (3 × 3) of सादृश्यनिबन्धना अ प्र

वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोप = वाच्यस्य सम्भव वाच्ये प्रतीयमानार्थाध्यारोप = वाच्यस्य असम्भव अशेषु अध्यारोप = वाच्यांशेषु प्रतीयमानार्थाध्यारोप = वाच्यस्य अंशत सम्भवासम्भवौ

वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोप —Here the वाच्यार्थ describing the अप्रस्तुत is *in itself* plausible (सम्भवत्) and does not stand in need of being construed in the light of (आरोप) the गम्यार्थ (= प्रतीयमानार्थ) applying to the प्रस्तुत प्रतीयमानार्थ = व्यङ्ग्यार्थ applying to the प्रस्तुत

St 55 अन्धेरम्भ etc Illustrates वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपे सादृश्यमूल अ प्र A poetic conceit as to how dire the ocean would look if it were to be drained dry—the same ocean which it is child's play to cross when it is full *ab* Construe बहव पोतोपाया अम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षे अब्धे लङ्घनेऽपि क्षमन्ते । पोतोपाया (*v l* *Trvm Ed* पोतोपायात्) *persons using boats* अम्भःस्थगित (covered) भुवनाभोग पातालकुक्षिश्च येन *cd* Construe आहो (= यदि) त्वं दैवात् कथमपि रिक्त भवेद् तदानीं अस्य (उदधे) अवकुहरालोकनेऽपि क कल्प (= शक्त) स्यात् । अम्भ *v l* अर्णे Tvm भवर (*z m*) pit आलोकनेऽपि in contrast to लङ्घनेऽपि of *ab* Now they are able even to transgress it, *then they will be unable even to glance at it*

Here the अप्रस्तुत is the उदधिवृत्तान्त that suggests by सादृश्य the वृत्तान्त of the प्रस्तुत viz. the person who when full' is tractable, but would become a *deadly problem* with his cupidity, *if he were* to be reduced to penury The उदधिवृत्तान्त is in itself plausible that is to say, has योग्यता It, therefore does not stand in need of being viewed in the light of (आरोप) of the suggested meaning though it is there viz सपत्नपुरुषवृत्तान्त Thus this is वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपे सादृश्यमूला अ प्र

क्वचित्तु अध्यारोपेणैव —In some cases of सादृश्यमूल अप्रस्तुतप्रशंसा the वाच्यार्थ appears plausible only when *viewed in the light of* (अध्यारोप) the व्यङ्ग्यार्थ In other words the वाच्यार्थ has no योग्यता in itself It gets योग्यता when viewed in relation to the व्यङ्ग्यार्थ The *story* of the lion and the mouse is implausible on the face of it. *But* it gets plausibility when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ viz तृणेन कार्यं भवतीश्वराणाम् This in रुय्यक's terms, is वाच्यार्थस्य असम्भवे

St. 56 कस्त्वं etc. *Illustrates* वाच्ये प्रतीयमानार्थाध्यारोपे सादृश्यमूला अ प्र Dialogue (प्रश्नोत्तरिका) between the poet and a शाखोटक tree (haunted by ghosts), wherein the tree dwells on the futility of its life.

शाखोटकः (m.) A tree, haunted by ghosts (भूतावास), growing on the burial ground acc. to commentaries. मा. चं.:–श्मशानाग्निदग्धपल्लवादिः तरुविशेषो हि शाखोटकः। To judge from भावप्रकाश cited in शब्दकल्पद्रुम, it is a particular tree having brown berries: शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः। शाखोटो रक्तपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित् ॥ Tvm. edition reads शाकोटकः. Will it be too fantastic, in the light of this reading, to suggest that शाखोटक (=शाकोट, संप्रदायप्रकाशिनी) is really शाक-वट; शाक being "witch-craft" (cp. शाक्ति, शाक्त), the very word that is the basis of the word शाकिनी—a witch. (Cp. दशकुमारचरित उ. ६) Not that it was a वट (in *c* वट is separately mentioned); but a tree resembling वट well-known as the haunt of ghosts. वैराग्यादिव वक्षि said by the poet because the शाखोटक described himself as दैवहतक. [*In* the translation read 'an unlucky tree' in place of 'a tree'.] साधु विदितं Well hit: said by the tree. कस्मात् sc. वैराग्यम्—asked by the poet. इदं कथ्यते said by the tree. The कथन is embodied in *cd* वामेनात्र etc. वामेन, acc. to मा. चं., shows contempt and hints at the वट being of a lower class than himself. छायापि: The word अपि hints at the idea: "I can give berries (फल) and shade. The banian has only shade to give. But even my shade is not of service to the पथिकs, (it being a भूतावास).

Here we have a प्रश्नोत्तरिका between the कवि and the शाखोटक. As it is impossible for the tree to speak, it is implausible on the face of it. But it comes to have significance when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ viz. the truth: a serviceable अधम counts for nought to the people who prefer an उत्तम though less serviceable. cp. याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा—मेघदूत. Read वृक्षकः अप्राचेतनेन सह प्रश्नोत्तरिका नोपपन्नेति वाच्यस्यासंभव एव।

क्वचिदंशेषु etc. In some cases the वाच्यार्थ is partly plausible, partly not so. That is, in some portions one has to read it in the light of the suggested meaning to see its plausibility, in others it is plausible in itself. अंशेषु अध्यारोप is वाच्यार्थे व्यङ्ग्यार्थस्य अध्यारोप.

St. 57. सोऽपूर्वो etc. Illustrates अंशेषु अध्यारोपे सादृश्यमूल अ. प्र. The bee asked to desist from hovering about the elephant in rut, for the reasons viz. (1) रसनाविपर्यय, (2) कर्णयोश्चापल, (3) मदविस्मृतस्वपरदिक् दृष्टि, (5) अन्तःशून्यकरत्व. All these have a double significance one applying to the मत्त गज and the other to मत्तस्वामिन् (an insolent master). रसनाविपर्यय (1) The 'inversion' of the elephant's tongue due to a curse of अग्नि. [The विपर्यय here only means the loss of the power

of speech So far as is known the elephant's tongue is normal.] (2) The tendency to go back upon what he has said कर्णयोश्चापलं (1) The unsteadiness of the ears (2) The tendency to lend ear to whatever is reported without waiting to sift truth from untruth मदविस्मृतस्वपरदिक् दृष्टिः (1) The sight that is blurred enough due to ichor to make the elephant oblivious of his own track and that of others (2) The outlook that in insolence fails to discriminate between kinsmen and strangers अन्तःशून्यकरत्वं (1) Having a trunk hollow from inside (2) Having the hand empty from inside—i e not inclined to give. कः ग्रहः What sort of whim is it ?

Here as the वृत्ति points out, so far as the भ्रमर is concerned, it is only one reason viz कर्णचापल that should persuade it to leave the elephant रसनाविपर्यय (tongue growing defunct) and शून्यकरत्व (hollowness of trunk) affect the भ्रमर least and are therefore, no reason why it should leave the elephant. मद (indicated by मदविस्मृतस्वपरदिक्) is actually the reason why the bee should *not* leave the elephant but should resort to it

Thus कर्णचापल alone is *in tune with* the वाच्यार्थ viz. वारणस्य असेवनीयत्व रसनाविपर्यास and शून्यकरत्व are in no way helpful to it, and appear cogent only when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ That is, to भ्रमर, रसनाविपर्यास and शून्यकरत्व may be a matter of no concern, but to a सेवक the रसनाविपर्यास and शून्यकरत्व of his master are of consequence He should leave a master who goes back upon what he says and who is not inclined to give anything Thus here the वाच्यार्थ relating to भ्रमर assumes plausibility only when understood in the light of the व्यङ्ग्यार्थ So also in the case of मद It ill suits the वाच्यार्थ Who will advise the bee not to resort to the elephant because of its ichor when we know that the ichor is the reason why the भ्रमर hovers about the elephant ? But मद becomes a plausible reason when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ A सेवक *should* leave a स्वामिन् who is मत्त (insolent) Thus आरोप of व्यङ्ग्यार्थ becomes necessary for रसनाविपर्यास, शून्यकरत्व and मद It is not necessary only in the case of कर्णचापल That is why this is an instance of अंशेऽनु अध्यारोप

अत्र रसना etc. भ्रमरस्य अभेदने the वाच्यार्थं न हेतुः and hence assume योग्यता by व्यङ्ग्यार्थाध्यारोप कर्णचापलं तु हेतुः and hence व्यङ्ग्यार्थ

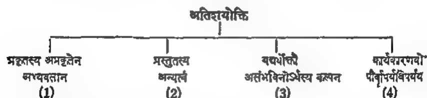
ध्यारोप is not called for मद प्रत्युत सेवने निमित्तम् and hence requires व्यङ्ग्यार्थ्यारोप

१२—अतिशयोक्ति

In the मङ्गलश्लोक to his काव्यप्रकाश, मम्मटभट्ट describes the कविभारती to be नियतिकृतनियमरहिता i e transcending the laws of the world And this feature of कविभारती (Poet's Speech) is nowhere else so con spicuous as in the figure अतिशयोक्ति As the name itself bears out, in अतिशयोक्ति we have a statement of something abnormal It is a statement hyperbolical enough to justify the verdict निरङ्कुशा कवयः passed on poets When rhetoricians like भामह and दण्डिन् describe the उक्ति to be लोकातिक्रान्तगोचर or लोकसीमातिवर्तिनी or अतिलोक (रुद्रट), it is not difficult to understand, though vaguely, the keynote of the figure

This लोकातिक्रान्तगोचरत्व characterizes practically every figure जयरथ cites (?) —एकैवातिशयोक्तिश्च काव्यस्यालङ्कृतिर्मता । भामह says —सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः (= अतिशयोक्ति) । This indicates how the different figures are but the various keys of the gamut of अतिशयोक्ति. This is अतिशयोक्ति in its broader sense.

The *figure* अतिशयोक्ति, however, is limited in its scope According to मम्मट, it is limited to the four varieties he mentions —

That these varieties with slight modifications, are admitted by a good many rhetoricians shows how there is a certain unanimity among them as to the scope of the figure The following scheme will make this clear —

उद्भट	मम्मट	रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ	अप्पय्यदीक्षित
भेदेऽभेद (roughly speaking) =	I उपमानेन उपमेयस्य निगरणम् =	(1) भेदेऽभेद	= रूपकातिशयोक्ति
अभेदे भेद =	II प्रस्तुतस्य अन्यत्व	(2) अभेदे भेद	= भेदकातिशयोक्ति
?	?	(3) सम्बन्धेऽसम्बन्ध	= सम्बन्धातिशयोक्ति
सम्भाव्यमानार्थाश्रया =	III यद्यर्थोक्तौ कल्पनम्	(4) असम्बन्धे संबंध	= ,,

कार्यकारणपौर्वापर्य = IV कार्यकारणपौर्वापर्य (5) कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यय = { अत्यन्तातिशयोक्ति (कार्यकारणयो सहत्वे)
विपर्यय विपर्यय चपलातिशयोक्ति (कार्यस्य प्राक्त्वे) अत्यन्तातिशयोक्ति (पौर्वापर्यविपर्यये) सादृश्य

Are the divisions heterogeneous? —उद्भट, so far as one can see, was the first आलंकारिक to give us the divisions of अतिशयोक्ति which were accepted without or with a few additions by his successors. Looking at the divisions themselves one almost feels that they present a heterogeneous sorting To wit, मम्मट's (I) is based on सादृश्य, or some such relation between प्रकृत and अप्रकृत, (II) on denial of the actual nature of a thing; (III) on a hypothetical relation, (IV) on कार्यकारणभाव That this grouping had baffled even the आलंकारिक is clearly borne out by the difficulties they encounter in giving a comprehensive definition of the figure. मम्मट, for instance is content merely with giving us an enumeration of the varieties, without attempting to define it comprehensively [illegible] says that the neo-आलंकारिक (नव्या) take exception to these divisions. [illegible]

On a closer scrutiny it would seem, however, that these divisions are not as heterogeneous as they appear at the first glance All of them embody अध्यवसाय and if one asks what अतिशय means precisely, it is here अध्यवसाय determination of one thing as being another When रुय्यक defines the figure as [illegible], he exactly lays his finger on the essential feature of all the divisions [illegible] is more explicit [illegible] [illegible] reference to someone's view about अध्यवसाय in [illegible] helpful [illegible]

अतिशयोक्ति dates back from भामह and दण्डिन्, though neither of them gives any divisions thereof उद्भट first gave the divisions, four

in number, practically the same as मम्मट's. His भेदेऽभेद division is a bit vague in the light of the instance he gives वामन did not specify any divisions, nor did रुद्रट who, however, made an attempt to define अतिशय comprehensively यत्रार्थधर्मनियमः प्रसिद्धिबाधाद् विपर्ययं याति। कश्चित् क्वचिदतिलोकं स स्यादित्यतिशयस्तस्य मम्मट practically followed उद्भट. रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ gave 5 divisions in place of मम्मट's four. अप्पय्यदीक्षित, with his characteristic tendency for elaboration, gave 7 divisions.

• मम्मट's *four divisions of* अतिशयोक्ति—In the first, the उपमान swallows up the उपमेय, e g in चन्द्रोऽयम् the उपमान, चन्द्र, swallows up the उपमेय मुख We have seen, in उ II, that this is गौणी साध्यवसाना लक्षणा, (गौणी सारोपा मुखं चन्द्रः, forming the basis of रूपक) This is one step further than रूपक where we are conscious of both उपमान and उपमेय It is even a step in advance of उत्प्रेक्षा, where we have साध्य अध्यवसान while here it is सिद्ध. As we saw earlier, it is the farthest limit to which the poet marches, in the field of सादृश्य

What about शुद्धा साध्यवसाना, like नीलिमा अयं for नीलः रामः, where the relation between the प्रकृत and अप्रकृत is गुण-गुणिन्, or like त्वदीयं रूपं कामिनीनां सम्मोहनं where the relation is हेतु-कार्य (सम्मोहन actually meaning सम्मोहनहेतु her beauty hypnotises)? मम्मट's कारिका is comprehensive enough to include these owing to the use of प्रकृतस्य परेण निगीर्याध्यवसानम् But his वृत्ति उपमानेन etc. narrows possibly through oversight, the scope to गौणी साध्यवसाना, where alone between the प्रकृत and अप्रकृत there is उपमेय-उपमान relation The tendency of the आलङ्कारिकs is, however, to comprehend साध्यवसाना, whether गौणी or शुद्धा, within the scope of this division of अतिशयोक्ति

In the second division, a thing is described as being *other* than the norm. There is the normal beauty but this beauty is quite different—this is an instance of the tenor of this variety [Cp मराठी त्याचें सगळें वेगळेंच ' or गुजराती એનું બધું જુદું '] In the third division, (यद्यर्थोक्तौ कल्पन), the impossibility of a thing is conveyed by stating that it would occur only in case something else, which is impossible, occurs. This division, it may be noted, is utilised to convey the उत्कर्ष (or अपकर्ष) of the प्रकृत over अप्रकृत It is significant that रुद्रट calls it उत्पाद्या उपमा, दण्डिन्, अद्भुतोपमा In the fourth division which is based on causation, the effect is described as occurring even *prior* to the cause, in order to drive at the swiftness of action of the cause. आलङ्कारिकs like रुय्यक,

विश्वनाथ and जगन्नाथ give as instances of अतिशयोक्ति even those cases where effect is described as occurring simultaneously with the cause रुय्यक कार्यकारणयोः समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये चातिशयोक्तिः । कार्यस्य चाशुभावत्व विवक्षा प्रतिपादने । जयरथ speaks of another variety where the normal कारण and कार्य are described as कार्य and कारण respectively Here we have कारणकार्यविपर्यय while above we had कारणकार्यपौर्वापर्यविपर्यय

अतिशयोक्ति and रूपक —The first variety of अतिशयोक्ति, if based on सादृश्य, can be compared with रूपक as both are based on आहार्यज्ञान. But this अतिशयोक्ति takes the form चन्द्रोऽयम् while the रूपक takes the form मुखं चन्द्रः ' In रूपक we have गौणी सारोपा while in अतिशयोक्ति we have गौणी साध्यवसाना That is to say, the poet is conscious of the distinctness of the two उपमेय मुख and उपमान चन्द्र, in रूपक, while in अतिशयोक्ति, the उपमान चन्द्र swallows up the उपमेय मुखम्, That way अतिशयोक्ति goes ahead of रूपक

अतिशयोक्ति and उत्प्रेक्षा —As we saw under उत्प्रेक्षा, रुय्यक holds that in both we have अध्यवसान But while in उत्प्रेक्षा, the अध्यवसान is *in the making* (साध्य), in अतिशयोक्ति (I) it is consummated (सिद्ध) मुखं चन्द्रं मन्ये is on its way to अध्यवसान चन्द्रोऽयम् is अध्यवसान itself To put it otherwise, in उत्प्रेक्षा, we have संभावना, in अतिशयोक्ति, निश्चय—both, however, आहार्य

Essentials —[अतिशयिता प्रसिद्धिमतिक्रान्ता लोकसीमातिवर्तिनी उक्तिः ।—हरदत्त, or अतिशयस्य उक्तिः For the significance of अतिशय, see र. ग and रुद्रट cited above.] (i) All divisions are based on आहार्यज्ञान and not वास्तवज्ञान (ii) The first division is based on सादृश्य (गौणी साध्यवसाना) (or सादृश्येतरसंबन्ध, शुद्धा साध्यवसाना, acc. to other अलंकारिक्स) (iii) There in the उपमान swallows up the उपमेय, or if based on सादृश्येतर संबंध, the अप्रस्तुत swallows up the प्रस्तुत (iv) In the second division, the प्रस्तुत is described as pertaining to a class different from (अन्य) the ordinary (v) In the third, the form is यदि स्यमसंभिष्यत् तर्हि स्यमसंभिष्यत्, or its equivalent, and it aims at showing the impossibility of a thing by stating that it would occur if another impossible thing occurs. (vi) The third variety is utilised by the poet to drive at the उत्कर्ष (or अपकर्ष) of the प्रस्तुत over the अप्रस्तुत which he puts thus If the अप्रस्तुत were to be thus, *then* the प्रस्तुत would be like it and so on. (vii) In the fourth variety the कार्य is described as occurring *prior* to the कारण or simultaneously with it. This is a poetical way of expressing the prompt effectiveness of the कारण. (viii) The division which रुय्यक does not refer to

but which is of usual occurrence viz सबंधेऽप्यसम्बन्ध consists in denying a connection which is there e g वदाम्यामनङ कथं नु विषय पुराणो मुनिः We know that the पुराण मुनि is the creator of उर्वशी but this is questioned अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्ध उक्तः ।—स्त्यक

§ सू २९ Construe —(१) प्रकृतस्य परेण यत् निगीर्याध्यवसानं, (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं (३) 'यदि'–अर्थोक्तौ (यत्) कल्पनं, (४) कार्यकारणयोश्च (यः) पौर्वापर्यविपर्ययः सा अतिशयोक्तिः विज्ञेया ।

(१) प्रकृतस्य परेण (= अप्रकृतेन) as seen above, is more comprehensive and consistent with the usage of आलङ्कारिक, than उपमेयस्य उपमानेन of the वृत्ति For, प्रकृतस्य परेण can comprehend गौणी साध्यवसाना as also शुद्धा साध्यवसाना, that is to say, between the प्रकृत and अप्रकृत the relation may be सादृश्य or other सम्बन्ध like कार्यकारणभाव, गुण-गुणीभाव निगीर्य अध्यवसान supersession on being eclipsed or swallowed 'मुख' is 'swallowed up' by चन्द्र and results in the अध्यवसान चन्द्रोऽयम् अध्यवसान is determination in a particular form स्वरूपेण निश्चयः, says प्रभा प्रदीप —दृढीयसी बुद्धिः । (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं अन्यत्व from the norm. The प्रस्तुत is other (अन्य) than the ordinary or normal—implies the poet. (३) यद्यर्थोक्तौ कल्पनम् Imagining a thing as contingent upon (the hypothetical occurrence of a thing stated by) an expression having the meaning (अर्थ) of यदि (in the event of) यद्यर्थोक्तौ is an elliptical way of saying 'यदि'–अर्थोक्ति-उपन्यस्त-वृत्तान्ते सति It takes the form If the अप्रकृत were this the प्रकृत would have been this यद्यर्थ the words यदि-तर्हि, or चेत् कल्पन असम्भविनः अर्थस्य says the वृत्ति दण्डिन् calls this अद्भुतोपमा रुद्रट calls this उत्पाद्या उपमा, making it clear that its charm lies in उत्कर्ष of the उपमेय over the उपमान Cp रुद्रट's definition viii 15 अनुपमम्यद्रस्तु इत्युपमानं तद्विशेषेण चामत् । संभाव्य सयथर्थं वा क्रियते सोपमोत्पाद्या ॥ कुवलयानन्द, who calls this सम्भावनालङ्कार, widens its scope to include things not related as प्रकृत-अप्रकृत e. g यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिता स्युर्गुणास्तव । (४) कार्यकारणयो पौर्वापर्यविपर्यय पौर्वापर्य is पूर्वपरीभाव i e. natural sequence. Normally the sequence is कारण first कार्य next. This sequence is upset in this variety It may be upset in two ways कार्य may be described for showing the prompt effectiveness of कारण, as taking place *prior* to the कारण or simultaneously with it. मम्मट takes note of the former only

वृत्ति —उपमानेन etc. वृत्ति has unnecessarily limited the scope of the प्रकृत and पर of the सूत्र, as seen above.

St. 58 कमलमनम्भसि etc. Illustrates अतिशयोक्ति—I Description of the superb beauty of a lady's face her eyes, her figure. अनम्भसि

कमलं viz the face, the मुखकमल Ordinary कमल grows only in water (अब्ज) कमले च कुवलये viz the pair of blue eyes (कुवलये Nom Dual) set in the lotus of the face (कमले Loc. Sing.) तानि मुखकमल नेत्रोत्पले च कनकलतिका viz the blond figure frame of the body उत्पातपरंपरा viz array of freaks lotus growing on a dry spot two smaller lotuses growing on the lotus, the creeper of gold and yet velvet soft

Here the उपमेयs, मुख, नेत्रे and तनु are eclipsed (अन्तर्निगीर्ण) by the उपमानs viz कमल, कुवलये and कनकलतिका Thus this is an instance of निगीर्याध्यवसानं अतिशयोक्ति. माणिक्यचन्द्र rightly draws attention to the विरोध present in the stanza, विरोध implicit in अनम्भसि कमल, कमले कुवलये, तानि कनकलतिकायां, and कनकलता सुकुमारसुभगा र म sees विभावना in the figure —'च कमलमनम्भसीति परकीयपयोऽभिप्रायोक्त्युदाहरणेऽपि अस्त्येव विभावना । परं तु कमलमनम्भसि इत्यंशे शाब्दी । कमले च इत्यादौ आर्थी इति संक्षेप ।

अत्र मुखादि etc मुखादि i e मुख, नेत्रे and तनु कमलादि i e कमल, कुवलये and कनकलतिका अध्यवसितम् i e निश्चितम् The face etc are determined, of course poetically, to be कमल etc.

यच्च etc. तदेव i e प्रकृतमेव—not उपमेयमेव अन्यत्वेन अध्यवसीयते is determined to be different (from the ordinary, normal) अन्यत्वेन i e. सर्वजनीनात् अन्यत्वेन अध्यवसीयते note how अध्यवसाय (or न) is present in this variety also See the remarks made above about the common feature of the divisions of अतिशयोक्ति.

St. 59 अण्णं लडहत्तणयं etc. Illustrates प्रस्तुतस्य अन्यत्वेन अध्यवसाने अतिशयोक्ति. Description of the superb charm and exquisite figure of a lady. संस्कृत छाया —अन्यल्लडभ(ह)त्वमन्यैव कापि वर्तनच्छाया । श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥ अन्यत् i e of a different sort from the normal. लडहत्तण(त्व) = धैर्य —dignified bearing—से i e सौकुमार्यम्-उद्योत. वत्तणच्छाया वर्तन=कान्ति—उद्योत वर्तनच्छाया a lovely lady Cp. उद्योत वर्त (?) वर्तना (conduct) रेखा creation. सामान्यप्रजापति i. e. the creator who made the creatures. रेखा creation, delineation रेखा = मर्यादा—सा न 'She is not the limit (i. e not beyond the limit) of the lay creator !'

Here in the first half we have अतिशयोक्ति based on प्रस्तुतस्य अन्यत्वेन अध्यवसान The second half could well illustrate तत्कोटिरूपक, a variety omitted by मम्मट. She is सामान्यप्रजापते रेखा but is stated as not being so. As said above अन्यत्वेन अध्यवसान comes under भेदे अभेद of other अतिशयोक्तिs. कुवलयानन्द calls this भेदकातिशयोक्ति.

यद्यर्थस्य etc. Explanation of यद्यर्थोक्तौ of the सूत्र "When the sense of the word यदि happens to be conveyed by the use of the word यदि or चेत्" 'यद्यर्थ'—रुद्रट uses the same term in the same sense कल्पन • अर्थात् असम्भवित अर्थस्य Conceit of a matter of course, improbable अर्थात् असम्भवित Conceit can be apparently of a matter that appears unlikely As we saw above, generally the आलङ्कारिक make use of this variety to convey the उत्कर्ष of the उपमेय over the उपमान Its form is If the उपमान were to be thus, then there would be resemblance between it and उपमेय दण्डिन् calls it अद्भुतोपमा, रुद्रट उत्पाद्या उपमा That way, it agrees with व्यतिरेक or प्रतीप in spirit, though not in form (See under व्यतिरेक). कुवलयानन्द, however, extends its scope in the figure सम्भावना where the occurrence of anything made contingent upon the occurrence of something else-of course poetical-is enough to constitute the figure Thus यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिता स्युर्गुणास्तव, —the idea being your excellences are so numerous that they could be adequately expressed only if शेष with his thousand hoods were to speak—becomes an instance of it, though here there is no idea of the उत्कर्ष of उपमेय over उपमान मम्मट's definition is vague enough to comprehend such cases also

St 60 राकायां etc. Illustrates यद्यर्थोक्तौ कल्पने अतिशयोक्ति Description of the surpassing charm of the face of some lovely woman राका पौर्णिमा The face is like the resplendent orb of the full moon But the orb is marred by कलङ्क, not so the face! तस्या • प्रकृताया नायिकाया साम्यपराभव भवाप्नुयात् That the full moon should be like the face is itself an indignity to the face which is so exalted!

Here साम्यपराभव is the असम्भवद् अर्थ which is imagined as contingent on the occurring of राकाया इन्दो अकलङ्कत्व, a fact introduced by the word चेत् ('यद्यर्थ') This illustration indicates how, in this variety, we have the उत्कर्ष of the उपमेय over उपमान The moon has a spot, the face has none! Here, the अध्यवसान consists in thinking of a hypothetical fact.

कारणस्य etc. Here कार्य is described as occurring even prior to (or simultaneously with) the कारण, with a view to indicating how the कारण is quick in its action (शीघ्रकारिता) This is कार्यकारणयो पौर्वापर्यविपर्यय [रुय्यक calls this पौर्वापर्यविपर्ययविधर्म, to comprehend कार्य कारणयो यौगपद्य also] कार्यस्य पूर्वमुक्तौ i e. when the कार्य is described as (occurring) prior to the कारण. चतुर्थी sc. अतिशयोक्ति अतिशयोक्ति (iv)

St 61 हृदयमधिष्ठित etc Illustrates कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यये अतिशयोक्ति The words of a दूती to a नायक. No sooner did मालती a नायिका, see the नायक than she fell in love with him *Construe* हे रमणीवल्लभ, मालत्या हृदय आदौ कुसुमचापबाणेन अधिष्ठितम् । लोचनविषय भजता त्वया चरम (पश्चात्) अधिष्ठितम् । कुसुमचापबाणेन हृदय अधिष्ठित i e she fell in love लोचनविषय भजता त्वया i e when you were seen by her

Here, नायकदर्शन, which actually preceded मदनावेश is poetically described as following मदनावेश This is to suggest that the नायक-दर्शन was so quick in its action. रुय्यक —कार्यस्य आशुभावाख्य विशेष प्रतिपादने । Vide जयरथ cited above to ascertain how there is अध्यवसाय here also रुद्रट calls this पूर्वालङ्कार कुवलयानन्द calls this अत्यन्तातिशयोक्ति कार्यकारणयो समकालत्व will be aptly illustrated by the well known stanza from the रघुवश —सममेव समाक्रान्त द्वय द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पित्र्य मण्डल च महीभृताम् ॥ where रघु's coming to the throne is described as simultaneous with his achievement of establishing paramountcy-while, in fact रघु first came to the throne and then established his paramountcy

१२—प्रतिवस्तूपमा

निदर्शना (one variety of it) प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, are figures based on अनेकवाक्यगत सादृश्य In other words in these figures we have सादृश्य between one वाक्यार्थ and another That वाक्यगत सादृश्य which requires two or more वाक्यs is different from वाक्यगत उपमा embodied in a single वाक्य has been already made clear Further, this वाक्यगत सादृश्य must be only suggested (गम्य or आर्थ) and never expressed by any उपमाप्रतिपादक like इव, यथा, सदृश etc. See how भामह lays stress on this absence of यदि in the definition of प्रतिवस्तूपमा' यथेवानभिधानेऽपि गुणसाम्यप्रतीतित । उद्भट also refers to उपमावाचिशून्यत्व of प्रतिवस्तूपमा

And yet what distinguishes these three figures one from the other, is the particular mode employed by each to convey सादृश्य even in the absence of सादृश्यवाचकs. Thus, as we saw, निदर्शना employs the expedient of juxtaposing two unrelated facts which become औपम्यपर्यवसायि दृष्टान्त as we shall see later, suggests सादृश्य by pitting one against the other, धर्मs that are different but correspond प्रतिवस्तूपमा has a naiver method It gives us the *same* धर्म in the different sentences, thus driving at their similarity But, to avoid the दोष of repeating the same word or words,

(कथितपददोष viz. नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण—वामन), the धर्म, though one and the same, happens here to be stated in different words This is what is meant when we say that, in प्रतिवस्तूपमा, we have वस्तुप्रतिवस्तुभाव, वस्तु-प्रतिवस्तु referring to the recurrence of the same वस्तु viz धर्म, though in different words Here the same वस्तु viz धर्म stands *vis a vis* itself though in a different form (प्रतिवस्तु)

ᴗ **वस्तु-प्रतिवस्तुभाव** and **बिम्बप्रतिबिम्बभाव** —As seen above, वस्तुप्रतिवस्तुभाव, so far as it applies to प्रतिवस्तूपमा, means the relation of the धर्म in one वाक्य to the धर्म in another, when the धर्म is the *same*, though couched in different words. This is to be distinguished from बिम्बप्रतिबिम्बभाव lying at the back of दृष्टान्त, the figure that follows In बिम्बप्रतिबिम्बभाव, the धर्म in one वाक्य is *different* from that in the other, but still *corresponds* to it, just as the thing reflected is different from the reflection, though one corresponds to the other.

Thus in स्थिरा शैली गुणवतां खलबुध्या न बाध्यते । रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि **न नाश्यते** ॥ the धर्म न बाध्यते is the *same* as न नाश्यते, though differently worded Between न बाध्यते and न नाश्यते there is वस्तुप्रतिवस्तुभाव In काम नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् । नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः, ज्योतिष्मतीत्व is a *different* धर्म from राजन्वतीत्व, and yet they correspond, one to the other There is thus बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the two

It must be conceded, however, that in some cases, it becomes difficult to judge precisely whether it is बिम्बप्रतिबिम्बभाव or वस्तु-प्रतिवस्तुभाव that prevails The same धर्म stated in different words is likely to be mistaken for two corresponding धर्मs or *vice versa* Thus आपद्गत खलु महाशयचक्रवर्ती विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् । कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्ताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥, which is given as an instance of प्रतिवस्तूपमा by र ग, may justifiably be taken by another as a case of दृष्टान्त विस्तारयति only *corresponds* to, and is not the same as, प्रकटीकरोति, he may argue. In such dubious cases, there is bound to be divergence of opinions and one has only to justify his particular view point by proving the धर्म to be same, in the case of प्रतिवस्तूपमा, or धर्मs to be distinct, in case of दृष्टान्त

Nay, in the earliest stages of their growth, दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा were looked upon as identical. भामह and दण्डिन् did not admit दृष्टान्त as a separate figure. They admitted प्रतिवस्तूपमा, as a variety of उपमा This variety was broad enough to comprehend दृष्टान्त also It was

रुद्रट who first marked off the two figures one from the other His name for दृष्टान्त was वाक्यदृष्टान्त वामन admitted प्रतिवस्तु as a variety of उपमा, but did not admit दृष्टान्त रुद्रट admitted उभयन्यास in place of प्रतिवस्तूपमा He also admitted दृष्टान्त रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित (कुवलयानन्द) all admitted the two figures मम्मट also admits them as separate figures

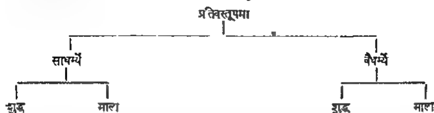
The name प्रतिवस्तूपमा is explained by रुय्यक (अ स) as based upon the presence of the same धर्म in every वाक्य —प्रतिवाक्यार्थं उपमा साम्यमित्यन्वर्थाश्रयणात् । So he takes प्रतिवस्तु to mean प्रतिवाक्य, वस्तु being the same as वाक्यार्थ The word उपमा, he takes to mean साम्य i e प्रतिवाक्यार्थं औपम्य Some like कुवलयानन्द take उपमा to stand for साधारणधर्म the same as वाक्यार्थ The word उपमा, he takes to mean साम्य i e the same as वाक्यार्थ Some like कुवलयानन्द take उपमा to stand for साधारणधर्म प्रतिवाक्यार्थं औपम्य Some like कुवलयानन्द take उपमा to stand for साधारणधर्म, to judge from his वृत्ति, उपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्ते —कुवलयानन्द मम्मट, to judge from his वृत्ति, seems to take उपमा to mean उपमान Where प्रतिवस्तु viz a वाक्यार्थ is उपमान in relation to another But, as we saw above, the word उपमा in the name is reminiscent of the days when प्रतिवस्तूपमा was looked upon as a variety of उपमा

प्रतिवस्तूपमा *vs* वाक्यार्थनिदर्शना —As we saw at the outset in both we have सादृश्य between one वाक्यार्थ and another, both are based on sameness of धर्म, and that in both the सादृश्य is गम्य only But, (1) whereas in निदर्शना the वाक्यs are syntactically related i e they are परस्परसापेक्ष, in प्रतिवस्तूपमा, each one is independent of the other i e they are परस्परनिरपेक्ष (2) In निदर्शना the साधारणधर्म is not mentioned and has to be guessed on the strength of apparently unrelated facts being juxtaposed. In प्रतिवस्तूपमा, the साधारणधर्म is mentioned in each वाक्य, though in varying terms.

For प्रतिवस्तूपमा *vs* दृष्टान्त, see दृष्टान्त For प्रतिवस्तूपमा *vs* अर्थान्तरन्यास, see अर्थान्तरन्यास

From the very fact that the figure is based on वाक्यार्थगत सादृश्य it is easy to conclude that there must be one वाक्यार्थ प्रस्तुत in relation to another which is अप्रस्तुत This will be शुद्ध variety with one प्रस्तुत वाक्यार्थ and one अप्रस्तुत But it is possible to have the figure in the माला form also where there is one प्रस्तुत वाक्यार्थ compared with several अप्रस्तुत वाक्यार्थs. The साधर्म्य between the वाक्यार्थs may be conveyed negatively also i e. by वैधर्म्य e g. ... where ... of the उपमेयवाक्य is negatively put as ... in the उपमानवाक्य Though मम्मट does not talk of वैधर्म्य प्रतिवस्तूपमा, ... like ...,

विश्वनाथ जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित have admitted it Thus we get the following scheme —

Essentials —[प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थं उपमा समानधर्मो अस्याम्—कुवलयानंद वस्तुन वाक्यार्थस्य उपमानत्वात्—मम्मट who possibly sees in the prefix प्रति an indication of something pitted *against* the उपमेय] (1) There must be at least two वाक्यs mutually independent (2) In माला form, naturally, there will be more than two वाक्यs (3) Each वाक्य must embody the साधारणधर्म (4) The साधारणधर्म though same must be stated in different words in the different वाक्यs. i e the साधारणधर्मs must be related by वस्तुप्रतिवस्तुभाव (5) One वाक्य must embody the प्रकृत, the other being अप्रकृत in relation thereto (6) The सादृश्य between the वाक्यार्थs must be implied only, never expressed (7) The सादृश्य may be stated positively (साधर्म्येण) or negatively (वैधर्म्येण) *e g* चकोर्य एव चतुरा चन्द्रिकापानकर्मणि। विनावन्तीर्न निपुणा सुदृशो रतनर्मणि ॥ where the first वाक्य is positive in aspect, the second, negative But both have the same import viz कस्यचिदेव कस्मिन्नपि विषये नैपुण्यम्

§ सू ६० प्रतिवस्तूपमा etc Construe —सा तु प्रतिवस्तूपमा, यत्र एकस्य सामान्यस्य वाक्यद्वये द्वि स्थिति । एकस्य सामान्यस्य द्वि स्थिति i e where one and the same साधारणधर्म is stated twice. द्वि=द्विवारम् Read '*twice*' instead of '*in two forms*' in the translation द्वि and वाक्यद्वये apply to शुद्ध प्रतिवस्तूपमा In माला, there will be three or more वाक्यs and the साधारणधर्म will be stated thrice or more Note that the सूत्र does not mention an important feature of प्रतिवस्तूपमा viz. that the साधारणधर्म must be conveyed by different modes of expression in the different वाक्यs. वाक्यद्वये one of the वाक्यs will be प्रकृतविषयक, the other अप्रकृतविषयक. ॥ marks transition to a new figure.

वृत्ति —साधारण धर्म mentioned as सामान्य in the सूत्र Where in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य, the साधारणधर्म is stated (उपादीयते) in *different* terms (शब्दभेदेन), the figure is प्रतिवस्तूपमा Why the same साधारणधर्म should be stated in different terms is explained in

the वृत्ति कथितपदस्य दुष्टत्याभिहितत्वात्—since a word repeated over again (कथितपद) is declared to be defective If the same word or words were used over again to convey the साधारणधर्म, as it occurs in the different वाक्यs there will arise the defect or दोष of a कथितपद To avoid it the साधारणधर्म is expressed in different words in the different sentences Note that the सूत्र overlooks this vital aspect of the figure कथितपद Repetition of word or words, पौनरुक्त्य मम्मट does not define this दोष Vide उ VII मा च explains it एकस्यैव पदस्य द्वि प्रयोग कथितत्वम् See वामन cited above कथितपदस्य दुष्टतया अभिहितत्वात् —मम्मट like other आलङ्कारिकs has already (उ VII) averred that a कथितपद involves a poetical flaw वा वस्तुन वाक्यार्थस्य उपमानत्वात् मम्मट s own attempt to explain the propriety of the name प्रतिवस्तूपमा Therein one वाक्यार्थ is उपमान in relation to another which is उपमेय मम्मट does not seem to see an अव्ययीभाव in प्रतिवस्तु as seen by रुय्यक or कुवलयानंद प्रतिवस्तु = वाक्यार्थ , उपमा = उपमान acc. to him. Does he count on प्रति when he refers to उपमान only since उपमान is what is set *against* (प्रति) the उपमेय ?

Sl 62 देवीभाव etc Illustrates शुद्धा साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा By a question of appeal is brought out the indignity inherent in a queen being reduced to the status of an attendant Construe देवीभाव गमिता एषा कथ परिवारपद भजतु । दैवतरूपाङ्कित रत्न a piece of jewellery with the figures of deities carved therein न परिभोगयोग्यं does it mean Is not to be toyed with or trifled with ? Since we hardly look upon it as a sacrilege to wear (normal sense of परिभोग) jewellery with divine figures engraved therein Icons do figure in our jewellery

Here the same साधारणधर्म अयोग्यत्व is driven at, in the उपमेयवाक्य देवीभाव एषा, by कथ in the उपमानवाक्य, न खलु रत्नम्, by न खलु देवीभाव एषा, by कथ in the उपमानवाक्य, न खलु रत्नम्, by न खलु That is why it is प्रतिवस्तूपमा It should not be mistaken for वैधर्म्य, since कथं and न खलु are *identical* मा च says परिवारपदत्व is the साधारणधर्म —अत्र परिवारपदत्वं साधारणो धर्म परिभोगयोग्यमिति पर्यायेण निर्दिष्टोऽनेन परिवारपदपरिभोगयत्वयोरैकार्थ्यात् । साहित्यचूडामणि also is of the same view It is conveyed by देवीभाव and मं प्र says महार्घ्य is the साधारणधर्म It is conveyed by देवीभाव and दैवतरूपाङ्कित in the two वाक्यs.

St. 63 यदि दहत्यनलो etc. Illustrates साधारण साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा It is the nature of the good ones not to get disputed as it is the nature of fire to burn, of hills to be bulky, of the brine to be saline

Here as प्रकृतिरेव सतामविषादिता is the प्रकृतवाक्य or उपमेयवाक्य in relation to which the rest are अप्रकृतवाक्यs or उपमानवाक्यs, we have माला The words प्रकृतिरेव, in the उपमेयवाक्य and किमद्भुत, किं वत, सदैव (एव) convey the same साधारणधर्म viz स्वाभाविकत्व As all are stated in the same positive mode, the प्रतिवस्तूपमा is साधर्म्ये Thus this is मालारूपा साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा One should not suppose that, owing to प्रकृतिरेव सतामविषादिता we have an अर्थान्तरन्यास For प्रकृतिरेव etc is *not* generality or सामान्य of which अनलस्य दहनक्षमत्व, अद्रीणां गौरव and उदधिजलस्य लवणत्व are particular cases or विशेषs For, as we shall see later, in अर्थान्तरन्यास, between the प्रकृत and अप्रकृत the relation is that of सामान्य विशेष or *vice versa*

एवमन्यत्रापि etc This principle of प्रतिवस्तूपमा viz. धर्मस्य शब्दभेदेन उपादान may be adopted *elsewhere* also What is the significance of अन्यत्र or elsewhere? Acc to some like Jhalkikar, अन्यत्र अपि means वैधर्म्येऽपि, as the instances given heretofore embrace साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा Acc to सं प्र, it means in the complex formation of शृङ्खला प्रतिवस्तूपमा (? = रशना) मा च takes अन्यत्रापि to mean माला forms like this are possible in other figures like व्यतिरेक also He says —यथा हरवन विषमदृष्टि (St 77) इत्यादौ व्यतिरेके व्यतिरेकमाला Of all, the interpretation वैधर्म्येऽपि is helpful as it tends to make मम्मट's वृत्ति embrace वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा also, admitted by other आलङ्कारिकs like रुय्यक Still one wonders if this was the idea of मम्मट himself, for if it were so, मम्मट certainly would have given us an instance of वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा also

१४—दृष्टान्त

After whatever has been said above in reference to प्रतिवस्तूपमा, it will not be difficult to form an idea about the nature of this figure दृष्टान्त, like प्रतिवस्तूपमा and वाक्यार्थनिदर्शना, is based on वाक्यार्थसादृश्य. This सादृश्य must be गम्य, not वाच्य Further, what is most important the धर्म in the प्रकृतविषयक वाक्य must be only *similar to*, and not the *same* as, that in the अप्रकृतविषयकवाक्य To put it otherwise, one धर्म must correspond to the other This is what the आलङ्कारिकs mean when they say that in दृष्टान्त we have बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the धर्मs in the प्रकृतविषयक and अप्रकृतविषयक वाक्यs

बिम्बप्रतिबिम्बभाव —As seen above, when the धर्मs are भिन्न and yet correspond one to the other, the relation between them is बिम्बप्रतिबिम्बभाव as distinct from वस्तुप्रतिवस्तुभाव present in प्रतिवस्तूपमा, where the धर्म is the same, though couched in different words in different

sentences Read कुवलयानद •—यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मौ बिम्बप्रतिबिम्बभावेन
निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्त । In त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान्, we have the
धर्मs कीर्तिमान् and कान्तिमान् in the उपमेय and उपमान-वाक्यs, respectively.
Both are different and yet *correspond*, one to the other, in the way
in which a reflection (प्रतिबिम्ब) corresponds to the object reflected
(बिम्ब) though both are distinct Read जयरथ —लोके हि दर्पणादौ बिम्बात्
प्रतिबिम्बस्य भेदेऽपि मदीयमेवात्र वदन सङ्क्रान्तमित्यभिमन्यन्ते । अन्यथा हि प्रतिबिम्बदर्शने कृशोऽह
स्थूलोऽहमित्याद्यभिमानो नोदियात् भूषणविन्यासादौ च नायिका नाद्रियेरन् । Acc to him,
बिम्ब प्रतिबिम्बभाव is the same as भेदेऽभेद .

But it will be a mistake to suppose that बिम्बप्रतिबिम्बभाव in a
दृष्टान्त is present only between the धर्मs To judge from the definitions
of the figure given by different आलङ्कारिकs it is clear that, in दृष्टान्त,
there is as much बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the धर्मs as between the
धर्मिन्s also i e the objects in relation to which the धर्मs are given.
Read जयरथ •—अतश्च धर्माणां धर्मिणां च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशेऽयमलङ्कार । मा च •—
न तु प्रतिवस्तूपमायामिव साधारणधर्मस्यैव द्वि प्रयोग किं तु उपमेयादेरपि । मम्मट is
specific on this point See his definition of the figure • दृष्टान्त
पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् । जगन्नाथ also lays stress on this point रुय्यक
and अप्पय्यदीक्षित (कु), however, insist on the बिम्बप्रतिबिम्बभाव between
धर्मs only

दृष्टान्त *and* प्रतिवस्तूपमा —This brings us to the main point of
distinction between the two figures Though both are based on
वाक्यार्थसादृश्य, though in both the वाक्यs are independent (unlike those
in निदर्शना) though in both the सादृश्य is गम्य or tacit and not
explicit still (1) in दृष्टान्त the धर्म in the उपमेयवाक्य is only similar
to and not the same as that in the उपमानवाक्य That is there is
between one धर्म and another the correspondence that is present
between the बिम्ब and its प्रतिबिम्ब In प्रतिवस्तूपमा, on the other hand,
the धर्म in both उपमेय-and उपमान-वाक्य is the same, and thus there
is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव between the धर्म in the उपमेयवाक्य and that in the
उपमानवाक्य (2) In दृष्टान्त, the charm lies not only in the धर्मs corres
ponding one to the other but also the धर्मिन्s corresponding one
to the other, while in प्रतिवस्तूपमा, the charm lies solely in the same
धर्म presenting itself in one case and another Not that in प्रतिवस्तूपमा,
we do not come across corresponding धर्मिन्s. They may occur, but
the poet does not stress them Thus in चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि ।
आवन्त्य एव निपुणा सुदृशो रतनर्मणि stress is laid by the poet on the साधारणधर्म
viz कस्यचिदेव कस्मिन्नपि विषये वैदग्ध्यं The correspondence between चकोर्य
and आवन्त्य is hardly of any consequence to him In दृष्टान्त like

त्वमव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान् the poet lays as much emphasis on the correspondence between the धर्मs, कीर्तिमान् and कान्तिमान्, as on that between the धर्मिन्s त्व and विधु

But, as it has been already pointed out under प्रतिवस्तूपमा, not in all cases [redacted] it so easy to decide whether the धर्मs are same or only similar Further, one must not judge a case to be दृष्टान्त merely because to us a दृष्टान्त is any similar case He must decide whether the धर्म is भिन्न or अभिन्न and accordingly ascertain whether it is दृष्टान्त or प्रतिवस्तूपमा respectively. To a superficial observer चकोरै एव etc or वहामवो गुणवानपि etc. may appear like दृष्टान्तs when they are really cases of प्रतिवस्तूपमा

दृष्टान्त *and* निदर्शना —Though in both, the सादृश्य [redacted] वाक्यार्थगत, though in both there are वाक्यs more than one though in both the सादृश्य [redacted] implicit (गम्य), still (1) in दृष्टान्त, the two (or more in माला) वाक्यs are grammatically independent. In निदर्शना, they are dependent (य ते गुणान् वदति स मेरु लिलङ्घयिषति) (2) In दृष्टान्त, the धर्मs are भिन्न and mentioned, in निदर्शना the धर्म is अभिन्न and is implied That the धर्म is अभिन्न follows from the very fact that one thing is described as being tantamount to the other. (3) In दृष्टान्त, the charm lies in the बिम्बप्रतिबिम्बभाव, persisting in the धर्म and धर्मिन्s also In निदर्शना, the charm lies in juxtaposing two (or more, in माला) facts having no apparent connection between them Read रय्यक:—निरपेक्षयोर्हि वाक्यार्थयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावो दृष्टान्त । यत्र च प्रकृते वाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र सम्बन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैव युक्ता । Read सा द °—इह (निदर्शनायां) बिम्बप्रतिबिम्बाक्षेप विना वाक्यार्थापर्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्यात् बिम्बप्रतिबिम्बभावप्रत्यायनम् । It may be noted in passing that बिम्बप्रतिबिम्बभाव is first hinted at by उद्भट, the originator of the figure. He talks of बिम्बप्रतिबिम्बनिदर्शनम्

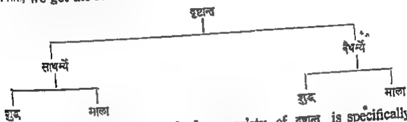
दृष्टान्त, as we saw under प्रतिवस्तूपमा, [redacted] a younger figure than प्रतिवस्तूपमा It was उद्भट who first admitted दृष्टान्त but under the significant name काव्यदृष्टान्त The name clearly suggests that the admission of this figure was in imitation of the दृष्टान्त that plays an important part in the Sanskrit syllogism After उद्भट, all rhetoricians except वामन admitted the figure

For दृष्टान्त *vs* अर्थान्तरन्यास, see अर्थान्तरन्यास

दृष्टान्त *vs.* अप्रस्तुतप्रशंसा —Though in both the अप्रस्तुत [redacted] stated to bear out the प्रस्तुत in दृष्टान्त, प्रस्तुत and अप्रस्तुत are both stated or वाच्य, while in अप्रस्तुतप्रशंसा only the अप्रस्तुत is stated, the प्रस्तुत being

गम्य. This naturally results in a second point of difference viz. in अ. प्र. the धर्म is stated once; in दृष्टान्त, the धर्म is stated both in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य. Read रुय्यक:—सरूपयोस्तु वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वथा अप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः।

Divisions of the figure : As the figure is practically analogous to प्रतिवस्तूपमा, the divisions of दृष्टान्त are the same as those of प्रतिवस्तूपमा. Thus we get the following scheme :—

It is to be noted that the वैधर्म्यमूल variety of दृष्टान्त is specifically stated and illustrated by मम्मट, though he did not mention a corresponding variety of प्रतिवस्तूपमा.

Essentials :—[दृष्टः अन्तः निश्चयः यत्र – मम्मट. On the statement of which instance, a definite idea (अन्त) of the matter under consideration can be had] (1) There must be सादृश्य between वाक्यार्थs. (2) This सादृश्य must be गम्य (यथेवादिपदैः शून्यं बुधैर्दृष्टान्त उच्यते—रुद्रट) and hence उपमाप्रतिपादक like इव etc. must not be used. (3) There must be a प्रकृतविषयक वाक्य that bears सादृश्य to another अप्रकृतविषयक वाक्य. (4) These वाक्यs must be grammatically independent. (5) In माला the अप्रकृतविषयक वाक्यs are more than one. (6) The धर्म in अप्रकृतविषयक वाक्य must be distinct from that in the प्रकृतविषयक but yet must correspond to it by बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव. (7) This बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव must be apparent also between the धर्मिन्s. (8) In वैधर्म्ये दृष्टान्त, the सादृश्य must be conveyed negatively. That is, if the उपमेयवाक्य is positive the उपमानवाक्य must be negative and *vice versa*.. (9) सा. द. insists, rather justifiably, on the instance being one which is well-known. For this reason, सखि यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् । विषमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ is not दृष्टान्त, acc. to him. He says: इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य (दृष्टान्तस्य) सद्भावः ।

§ सू. ३१. दृष्टान्तः पुनरेतेषां etc. दृष्टान्त consists in the reflection of all these. एतेषां सर्वेषां i. e. not only must the धर्मs correspond, but also the धर्मिन्s. The charm of the figure lies in the correspondence between all units of the उपमेय- and उपमान-वाक्यs. प्रतिबिम्बनं

i e correspondence, as seen above. Read कुवलयानद '—वस्तुनो भिन्न योरप्युपमानोपमेयधर्मयो परस्परसादृश्यादभिन्नयो पृथगुपादान बिम्बप्रतिबिम्बभाव इत्यालङ्कारिक समय। र ग. also insists upon the correspondence between *all* units —प्रकृतवाक्यार्थघटकानामुपमा(? ना)दीना साधारणधर्मस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावे दृष्टान्त'। सा द —भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वम्।

वृत्ति:—एतेषा etc. साधारणधर्मादीनाम्' आदि includes, as seen above, the धर्मिन् also in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य In त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान्, just as there is correspondence between the धर्मs कान्तिमत्त्व and कान्तिमत्त्व, so there is correspondence between त्व and विधु', the धर्मिन्s

दृष्टोऽन्त' etc Explanation of the name दृष्ट' अन्त निश्चय' यत्र means On the statement of which (यत्र = यस्मिन् उपादीयमाने) the matter on hand is decided with certainty An ambiguous thing becomes clear as soon as we get an instance to corroborate it. It is for this reason that सा द insists upon a प्रत्यात instance. In Sanskrit syllogism दृष्टान्त plays an important part in deciding an obscure fact. Read जयरथ —दृष्टान्ते पुनरेतादृशो दृष्टान्तोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतस्य अर्थस्य अविसंवादां प्रतीतिमां भूदिति मतीतिविशदीकरणार्थमर्थान्तरमुपादीयते।

St 64 त्वयि दृष्ट एव etc Illustrates साधर्म्ये शुद्ध दृष्टान्त A दूती pleads with the नायक as to how the नायिका's mind gets soothed at the sight of him निर्वाति is soothed derives comfort कुमुद्वत्या कुसुम = कुमुदम् आलोके = At the sight

Here त्वयि मनोभवजन्मिम् is the उपमेयवाक्य, आलोके कुमुद्वत्या is the उपमानवाक्य The धर्मs conveyed by निर्वाति and विकसति are not the same. They are only similar and hence correspond Thus there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the धर्मs. This correspondence also extends to the other units *vis a vis* viz त्व—हिमांशु तस्या —कुमुद्वत्या, मन'कुसुम (=कुमुद) As there is only one उपमानवाक्य, it is शुद्ध (not माला) As both वाक्यs are positive, it is साधर्म्ये दृष्टान्त

St 65 तवाहवे *etc* Illustrates as the वृत्ति says, वैधर्म्ये दृष्टान्त of the शुद्ध variety Someone (possibly the poet) describes to the king how the hostile warriors were put to rout as he (the king) was about to draw his sword Construe आहवे कृपाणाग्रं तव करे आनिनीषत' साहसकर्मशर्मण, तव परेषां मन' विद्राणम्भवत्। पामन' हि अवाते स्थिरतां दधति। करे आनिनीषत' तव may be taken either as a Gen Absolute or may be construed with तव परेषां (of your enemies) The first seems preferable. साहसकर्मशर्मन् Who takes delight in acts of daring

विशरारुता (वि + शॄ) = विशीर्णता A formation like वन्दारु from वन्द् (शृवन्द्योरारुः । ३ २ १७३) पांसवः स्थिरतां दधत (3rd plu Pres धा) Particles of dust remain steady अवाते when there is no wind

Here विशरारुता and स्थिरता are in exact antithesis That is why one वाक्य (उपमेयवाक्य) is positive and another (उपमानवाक्य) negative (अवाते) विशरारुता गच्छन्ति put negatively will *correspond to* स्थिरतां गच्छन्ति That is why it is वैधर्म्ये दृष्टान्त There is again correspondence between रज and पांसु, मरुत् and पवन As there is only one उपमानवाक्य the दृष्टान्त is शुद्ध not माला Positively stated it would have been मरुद्भिस्ते तरला हि रेणव —सा च

Will it be wrong if this were taken to illustrate वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा? Possibly not Above we assessed स्थिरता as negatively *corresponding* to विशरारुता But we could as well take it as negatively *the same* (वस्तुप्रतिवस्तु) as विशरारुता and then the figure will be प्रतिवस्तूपमा

The following remark of र ग will be helpful in understanding the significance of वैधर्म्ये दृष्टान्त (or प्रतिवस्तूपमा) —वैधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतधर्मिविशेषोपारूढार्थदार्ढ्याय तदाक्षिप्तव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्म्यन्तरारूढस्य अप्रकृतार्थस्य कथनम्। It consists in the mention of an अप्रकृतार्थ in relation to some object, which (अप्रकृतार्थ) belongs to a class antithetical to the class to which प्रकृतार्थ belongs This is done to corroborate the fact stated in relation to the object under consideration See अर्थान्तरन्यास

१५—दीपक

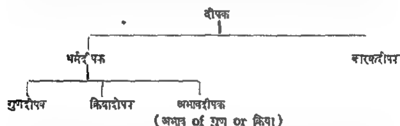
In प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त we saw that the interest centred round one and the same धर्म or corresponding धर्मs being stated in the प्रकृतवाक्य and the अप्रकृतवाक्य, leading to गम्य औपम्य In दीपक and तुल्ययोगिता that follows the central interest lies in several things being connected with the same धर्म *in one and the same* वाक्य and thus suggesting mutual similarity To put it otherwise while प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त are based on वाक्यार्थौपम्य, तुल्ययोगिता and दीपक are based on पदार्थौपम्य That is why प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त require अनेकवाक्यs while तुल्ययोगिता and दीपक are embodied in one वाक्य only

It is not difficult to understand how there results औपम्य by several पदार्थs being connected with the same धर्म in the body of a single sentence When a poet while describing a season says दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः, we get the idea that he wants to suggest औपम्य between दिनानि and पद्मानि by connecting both with the same धर्म viz वृद्धिगमन When कालिदास says in रघुवंश संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा

दिनान्ते निल्याय गन्तुम् । प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनु ॥, he connects धेनु and प्रभा with the same धर्म viz, निल्याय गन्तु प्रचक्रमे and thus drives at their similarity

दीपक and its divisions —

Coming to दीपक, in particular, we find that therein the poet connects two or more पदार्थs with the same धर्म, but of these पदार्थs one is उपमेय or प्रकृत, the other or others being उपमान or अप्रकृत The धर्म may be a गुण or a क्रिया [or a negative statement cp न मनागपि निश्चिन्ते मण्डले शत्रुमित्रयो] As the same धर्म *illumines* प्रकृत and अप्रकृत, the figure is called दीपक Sometimes, however, one and the same पदार्थ is made to stand in the same case relation (कारकसम्बन्ध) to different क्रियाs This is what ■ known as the कारक दीपक. In वसु दातु यशो धातु विधातुमरिमर्दनम् । त्रातु च मादृशान् राजन्नतीव निपुणो भवान् ॥ (जयरथ), we have भवान् as the कर्तृ (one of the कारक relations) of the different क्रियाs वसु दातु यशो धातु, अरिमर्दनं विधातु and मादृशान् त्रातुम्. Thus we get the following scheme ,—

Many आलङ्कारिकs from भामह onwards have divided धर्मदीपक also on another principle viz according to the position of the धर्म, at the beginning, or in the middle or at the end of the वाक्य But some like विश्वनाथ and जगन्नाथ quite justifiably saw no special charm in this principle of place shifting जगन्नाथ, for instance, observes —वस्तुतस्तु धर्मस्यादिमध्यान्तगततेऽपि चमत्कारवैलक्षण्याभावात् त्रैविध्योक्तिरापातत्वात् । अन्यथा धर्मस्योपादानक्रमेणान्त्यगतत्वे ऽपि विचित्राभिधानेनाश्रुतित्वं चानन्तभेदप्रसङ्गात् । मम्मट does not refer to this principle of division at all, nor does he go into the subdivision of धर्म into गुण, क्रिया or अभाव Some आलङ्कारिकs like दण्डिन् and अप्पय्यदीक्षित speak of आवृत्तिदीपक where a पद or अर्थ or both are repeated This repetition, it may be seen, is against the very nature of दीपक.

कारकदीपक —This deserves a closer study owing to some controversial issues raised by it. To begin with, कारकदीपक ■ a corollary

to क्रियादीपक. If in क्रियादीपक, two or more पदार्थs are related to the same क्रिया, in कारकदीपक, several क्रियाs are related to the same पदार्थ. [अत्र च यथा अनेकपदार्थगतत्वेनैकक्रियादीपकं तथानेकक्रियागतत्वेन एककारकमपि दीपकम् ।–रुय्यक.] But the question arises : should a कारकदीपक, like other दीपकs, suggest औपम्य between the different क्रियाs ? That all the क्रियाs are related to the same कारक is a *superficial* similarity. Some आलंकारिकs are content with this semblance of similarity. **मम्मट**, for instance, has given an instance : स्विद्यति कूणति etc. where the various क्रियाs have no better साधर्म्य than एककारकत्व (here the कारक being subject). **विश्वनाथ**, in his **साहित्यदर्पण**, gives an instance......तपस्विनी सा । उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीयमायाति याति श्वसिति क्षणेन ॥ where also the similarity between the क्रियाs is only to the extent of एककर्तृकत्व. **दण्डिन्** also, though he does not specify कारकदीपक, has given instances of दीपक wherein सादृश्य is no more than this i e. एककारकत्व. *Cp.* नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः । बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ Where कलापिनः is the subject of the various क्रियाs. Cp. again another instance given by **दण्डिन्** : हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् । आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥ These instances show that here was a variety of दीपक depending upon कारकैकत्व only and did not require any further औपम्य between the क्रियाs. **रुद्रट**, who was the first to admit कारकदीपक also, it may be noted, only insists on कारकैकत्व and nothing further. (Cp. यत्रैकमनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापदं भवति । तद्वत्कारकपदमपि तदेतदिति दीपकं द्वेधा ॥).

All these references make it clear that कारकदीपक as envisaged by दण्डिन् (though he does not name it) or रुद्रट was not based on *real* औपम्य between the क्रियाs at all. मम्मट, therefore, is quite justified in looking upon it as a separate variety of दीपक. That is why the criticism of मम्मट's instance स्विद्यति कूणति etc by **जयरथ** in his **विमर्शिनी** or by **अप्पय्यदीक्षित** treated it as a separate figure. (See St. 67.) Also जगन्नाथ in his **र. गं.** seems to miss the mark. जगन्नाथ's suggestion that कारकदीपक should *not* form a separate class, but be identical with धर्मदीपक, seems inapt He says · यत्तु 'सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य...दीपकम्' इति लक्षणमुक्त्वा 'स्विद्यति कूणति . . शयने' ॥ इति द्वितीयं दीपकमुदाहृतं काव्यप्रकाशकृद्भिः तत्र विचार्यते–प्रथमार्धगतलक्षणेनैव दीपकद्वयस्यापि संग्रहाद् द्वितीयं लक्षणं व्यर्थम् । गुणिना कारकेण च गुणक्रियारूपधर्मस्येव क्रियाणामपि कारकरूपधर्मस्य सकृद्वृत्तेः साम्राज्यात् । But is not कारकरूपधर्म superficial as compared to the normal धर्मs ? And again if he holds this धर्म to be on a footing with other धर्मs, there is no reason why जगन्नाथ should object, as he does, to the validity of the instance स्विद्यति कूणति etc

When we have thus seen that in a कारकदीपक, the charm does not go further than कारकैक्य, it is easy to understand why in a कारकदीपक, unlike धर्मदीपक, all the पदार्थs should be प्रकृत or all अप्रकृत. When *real* औपम्य is not the issue, there is no necessity as in धर्मदीपक for some पदार्थ to be प्रकृत and others to be अप्रकृत All can be equally प्रकृत or all equally अप्रकृत This explains why मम्मट does not admit a कारकतुल्ययोगिता, as **रुय्यक** and **जगन्नाथ** do. And this will again show why **जगन्नाथ** misses the point when he invalidates स्विद्यति etc. with the words: यदि तु स्वेदनादीनामौपम्यं प्रतीयत एवेत्याग्रहस्तथापि क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिता स्यादपि, न तु दीपकम् .. ..। Though it is true that in तुल्ययोगिता all things are प्रकृत or all अप्रकृत, कारकदीपक from its inception was envisaged as formed of all प्रकृतs or all अप्रकृतs. There may be cases, of course, where some क्रियाs are प्रकृत, others अप्रकृत, and there is real गम्य औपम्य In आलिङ्गितु शशिमुखीं च सुधां च पातुं कीर्तिं च साधयितुमर्जयितुं च लक्ष्मीम् । लङ्घितुमद्भुतरसाः हृदये च कर्तुं मन्दादरं जनमहं पशुमेव जाने ॥, we have प्रकृत in *c*; अप्रकृतs in *ab*, and there is गम्यौपम्य between the प्रकृत and अप्रकृत But such cases are not the rule **मम्मट** is here faithful to tradition

For दीपक *vs* मालादीपक, see मालादीपक For दीपक *vs.* तुल्ययोगिता, see तुल्ययोगिता.

दीपक *and* वादिलुप्ता उपमा:—We have already seen that वादिलुप्ता takes the form of a समास, क्यच्, क्यङ् or णमुल्. दीपक is embodied in one complete वाक्य Further, in दीपक, the charm lies in प्रकृत and अप्रकृत *being connected* with the same धर्म In उपमा, the charm lies in सादृश्य resulting from such connection. Read र. ग.:—यत्र यथोक्तानां धर्मिणां यथोक्तधर्मान्वय एव चमत्कारी तत्र तुल्ययोगिता दीपकं च। यत्र तादृशधर्मान्वयप्रयुक्तं सादृश्यं तत्र उपमाल्ङ्कारताप्रयोजकम् ।

दीपक with उपमा is a figure of great antiquity dating from भरत. भामह and दण्डिन् admitted it, the latter in greater detail वामन, उद्भट and रुद्रट also did likewise रुद्रट was the first to lay stress on कारकदीपक, though दण्डिन्'s instances of दीपक (e g. एकार्थदीपक) include such as would pertain to कारकदीपक मम्मट admitted (धर्म) दीपक as also कारकदीपक. रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, also admitted it in both forms. अप्पय्यदीक्षित (कु) looked upon कारकदीपक as a separate figure altogether

<u>Essentials</u>.—[सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् । सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्—मम्मट. प्रकृतार्थमुपात्तो धर्मं प्रसङ्गादप्रकृतमपि दीपयति प्रकाशयति सुन्दरीकरोतीति दीपकम् । यद्वा दीप इव दीपकम् । सादृश्यात् ।—र ग] In (धर्मदीपक) (1) There must be one वाक्य.

in which two or more things (पदार्थs) are connected with the same
धर्म (2) Of these पदार्थs, some must be प्रकृत others अप्रकृत (3) The
धर्म may be a गुण, क्रिया or अभाव of either and must be stated *once*
only (4) There must be गम्य औपम्य, and so no औपम्यप्रतिपादक must
be there Cp रुय्यक —तत्र इवाद्यप्रयोगादुपमानोपमेयभावो गम्यमानः । (5) In
कारकदीपक, one कारक must be related to different क्रियाs (6) All
these क्रियाs may be प्रकृत or all अप्रकृत, or both (7) There may or
may not be औपम्य (8) In कारकदीपक, no धर्म [illegible] mentioned at all

§ सू ३२ सकृद्वृत्तिस्तु etc Construe.—प्रकृताप्रकृतात्मना धर्मस्य सकृद्वृत्ति (च) दीपकम् । प्रकृताप्रकृतात्मना
कारकस्य बह्वीषु क्रियासु सैव (i e सकृद्वृत्ति) इति (च) दीपकम् । प्रकृताप्रकृतात्मना
धर्मस्य i [illegible] of the धर्म pertaining to the उपमेय (प्रकृत) and उपमान
(अप्रकृत) In प्रकृताप्रकृतात्मना, आत्मन् means 'essence' That are in
essence प्रकृत and अप्रकृत सकृद्वृत्ति Statement only once This
implies that the figure [illegible] एकवाक्यगत In प्रतिवस्तूपमा we have seen,
the धर्म is mentioned [illegible] at least प्रकृताप्रकृतात्मना धर्मस्य सकृद्वृत्ति [illegible] the
definition of धर्मदीपक कारकस्य बह्वीषु क्रियासु सैव सकृद्वृत्ति कारकदीपक
defined सैव i e सकृद्वृत्ति कारकदीपक results where one कारक [illegible]
mentioned in relation to many क्रियाs कारक a term from grammar
It is a substantive standing in a particular relation to the क्रिया
The relation may be a कर्तृ, कर्मन्, करण सम्प्रदान अपादान and अधिकरण,
respectively conveyed by the Nom, Accu, Inst., Dat, Abl, and
Locative cases Note that Gen case is not a कारक case For a sub
stantive in the Gen is not directly connected with the verb but is
connected with some other substantive [illegible] g बने यश The कारकs are
given in the following lines कर्ता कर्म च करण सम्प्रदान तथैव च । अपादानाधिकरण
मित्याहु कारकाणि षट् ॥ It is called कारक because it does the action,
करोति क्रिया निवर्तयति इति though in different relations बह्वीषु क्रियासु —
The word बह्वी is significant To be striking the क्रियाs must not
be less than three (बहु = more than two) On this point मम्मट [illegible]
more explicit than रुद्रट who makes use of the word अनेकेषा Later,
in his treatment of the figure परिकर (Fig 36) मम्मट similarly lays
stress on बहुत्व of विशेषणs as contributing to वैचित्र्य सकृद्वृत्ति,
The कारक must be mentioned only once though related to
several क्रियाs

वृत्ति —प्राकरणिकाप्राकरणिकाना explains प्रकृताप्रकृतात्मनाम् of the सूत्र
अर्थात् उपमानोपमेयानाम् shows how औपम्य underlies this variety
धर्म क्रियादि आदि includes गुण and as जगन्नाथ is careful to point out
अभाव of गुण or क्रिया एकवारमेव explains 'सकृत्' in the सूत्र 'एकस्य
स्यैव समस्तवाक्यदीपनात् explains the name दीपक मम्मट seems to derive

the name from दीप [illegible] lamp and not from √दीप् to illumine, to embellish Read र [illegible]'s explanation given above. Read कुवलयानन्द प्रस्तुतैकनिष्ठ समानो धर्मः प्रसङ्गादन्यत्रोपकरोति प्रासादार्थमारोपित दीप इव रथ्यायामिति दीपसाम्या-दीपकम् । 'संज्ञायां च' इति स्वार्थे कन्प्रत्यय ।

St. 66 क्विणाणँ etc Illustrates धर्मदीपक कुलबालिकास्तन are sacrosanct and as inaccessible as कृपणधन नागफणमणि, सिंहकेसर Sk rendering —कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केसरा सिंहानाम् । कुलबालिकानां (or [illegible] पालिकानां) स्तनाः कुत स्पृश्यन्ते अमृतानाम् ॥ Construe अमृतानां with कृपणानां, नागानां, सिंहानां and कुलबालिकानाम् So long as they are not dead these will not be accessible at all

Here it is not difficult to guess that कुलबालिकानां स्तनाः must be the प्रकृत as there is greater likelihood of their being the question at issue The प्रकृत could have been कृपणानां धनं also but then it would be a poetic blasphemy to drag कुलबालिकानां स्तनाः in the picture where they are not primarily concerned ! Thus कुलबालिकानां स्तनाः, the प्रकृत, and कृपणानां धनं नागाणां फणमणिः and सिंहानां केसराः, the अप्रकृतs are related to the same धर्म, कुतः स्पृश्यन्ते mentioned once only This is therefore धर्मदीपक. Why not धर्मदीपक in माला form ? See below

कारकस्य *etc* सकृद्वृत्तिः explains सैव of the सूत्र Note how मम्मट, faithful to tradition does not insist upon औपम्य here The charm lies only in कारकैकत्व here

St 67 स्विद्यति etc. Illustrates कारकदीपक The diverse acts suggestive of eagerness on the part of the newly wedded wife while in her bed कूणति Acc to स प्र, कूणन नेत्रयोः भागत्रयसङ्कोच contracting the eyes partly मुकुलनं करोति—उद्योत Read उद्योत for the full significance of the order of क्रियाs. वेल्लति Rolls about (√वेल्ल 1 P)

Here the different क्रियाs स्विद्यति, कूणति etc have the same कारक viz कर्तृ, नवपरिणया वधू Therefore it is कारकदीपक All क्रियाs are प्रस्तुत equally There is no गम्य औपम्य between the क्रियाs nor is it necessary The criticism of the instance by जयरथ and जगन्नाथ is quite uncalled for Read जयरथ —स्विद्यति इत्यत्र तु स्वेदनादिक्रियाणां प्रस्तुतानामेकाधारगतत्वेन समुच्चीयमानत्वाच्च समुच्चयालङ्कारो न तु कारकदीपकम् । तद्धि प्रस्तुताप्रस्तुतानां क्रियाणामौपम्यसद्भावे भवति । जगन्नाथ (र गं) says —स्विद्यति कूणति इत्याद्युदाहरणमपि न सङ्गच्छते । क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात् । किंच दीपकतुल्ययोगित्वादौ गम्यमानमौपम्यं जीवातुरिति सर्वेषां सम्मतम् । न चात्र स्वेदनकूणनादीनामेककारकान्वितानामप्यौपम्यं कविसंरम्भगोचर । तस्मात्समुच्चयालङ्कारच्छायात्रोचिता ।

It is rather curious that the principle of माला was not applied to दीपक. If one प्रकृत and one अप्रकृत are related to the same धर्म, it is दीपक If one प्रकृत and two or more अप्रकृतs (as in कृष्णाना धन etc) are related to the same धर्म, that also is दीपक when, more properly, it ought to have been styled मालादीपक But this anomaly is due to the name मालादीपक having been assigned by rhetoricians beginning with दण्डिन् to a figure that had only a trace of दीपक therein, as we shall see later, in our treatment of the figure मालादीपक

१६—मालादीपक

In मालादीपक, we come to a figure which is not to be mistaken for a दीपक in माला form For, up till now, we have been accustomed to look upon the माला form as based upon the presentation of several उपमानs in relation to the same उपमेय Cp मालोपमा, मालारूपक, मालाप्रतिवस्तूपमा etc And if मालादीपक were to be in tune with other माला figures, we would have expected to find therein one उपमेय and several उपमानs connected with one धर्म And then कृष्णाना धन etc ought to have been a मालादीपक wherein कुलबालिकाना स्तना are compared to कृष्णाना धन, नागाना फणमणि and सिंहाना केसरा . But, as we saw, it is given as an instance of simple दीपक

This is due to the fact that the name is given to a figure in which we have a chain of पदार्थs wherein each preceding unit bestows some धर्म, good or bad, on each succeeding unit, the धर्म being common to all units and mentioned only *once* Thus in मालादीपक we get the following scheme A bestows on B, B bestows on C, C bestows on D *thus* (धर्म) In स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थिति (कृ), स्थिति कृता is the धर्म mentioned once only and yet common to the different units, to wit स्मरेण तस्या हृदये स्थिति कृता। हृदयेन (तेन) त्वयि स्थिति कृता।

Is मालादीपक a दीपक ? —Before we answer this question, we must first get rid of one or two misconceptions that are prevalent among आलङ्कारिकs about दीपक The आलङ्कारिकs in general, even जयरथ and जगन्नाथ included, hold that दीपक must convey औपम्य and as such must have प्रकृत and अप्रकृत things embodied therein जयरथ says *अत्र चौपम्यमेव नास्ति । अत एवास्य दीपकभेदत्वं न वाच्यम् । औपम्यजीवितं हि तत् ।* प्राच्यैः पुनरेतद्दीपनमात्रानुगुण्यात्तदनन्तरं लक्षितम् । We have already seen while dealing with कारकदीपक how tradition does not vouch for these requirements The same is true of मालादीपक also Its charm, as

envisaged by दण्डिन्, भोज (सरस्वतीकण्ठाभरण) and मम्मट, does not lie in औपम्य between प्रकृत and अप्रकृत things It lies in *one* धर्म being posited of several units arrayed chainwise The units may all be प्रकृत or all अप्रकृत It is a दीपक to the extent that there is धर्मस्य सकृद्वृत्ति

Could it not have been properly speaking तुल्ययोगिता where as we shall see all things are प्रकृत or all अप्रकृत ? Today, when figures have attained their full development, it must be admitted that मालादीपक, with all units प्रकृत or all अप्रकृत is more allied to तुल्ययोगिता than दीपक But, in the days of भामह and दण्डिन्, तुल्ययोगिता was very narrow in its scope (see तुल्ययोगिता) and thus could not comprehend मालादीपक nor कारकदीपक which also with pure प्रकृत or pure अप्रकृत things, are more allied to *today's* तुल्ययोगिता than दीपक

The significance of the term माला in मालादीपक —As seen at the outset, the word माला in मालादीपक is not the same as the one in मालोपमा, मालारूपक etc It means रशना here and मालादीपक is in fact रशनादीपक. Today we differentiate between रशना and माला रशना is to us today, a b, b c, c d etc. and माला consists of one उपमेय in relation to several उपमान्s But it should be clearly borne in mind that to दण्डिन्, माला meant रशना Cp his मालोपमा (II 42) – भानव पूष्णि इव, पूषा अह्नि इव अह व्योम्नि इव, विक्रम त्वयि लक्ष्मीमदधात् । Again he has no separate रशनोपमा So it is not, at all events extravagant to suggest that मालादीपक as conceived by दण्डिन् is in fact रशनादीपक and as such we are not to judge the name in the light of the sense which we *now* attach to माला Read जयरथ —मालाशब्देनात्र शृङ्खला लक्ष्यते । तस्या एवोपक्रान्तत्वात् । न चात्र मालोपमावन्मालाशब्दो ज्ञेय । एकस्य उपमेयस्य बहूपमानो पादानाभावात् ।

<u>मालादीपक *vs* दीपक</u> —It is to धर्मदीपक, that मालादीपक bears some similarity, for in both there is धर्मस्य सकृद् वृत्ति (1) But while in धर्मदीपक the charm lies in isolated पदार्थs being connected with the same धर्म in मालादीपक, it lies in *interlinked* पदार्थs being so connected (2) In धर्मदीपक some पदार्थs are प्रकृत others अप्रकृत while in मालादीपक all are प्रकृत or all अप्रकृत (3) In धर्मदीपक, there is a suggestion of real औपम्य In मालादीपक, there is no real औपम्य suggested

For मालादीपक *vs* एकावली, see एकावली

Essentials —[For an explanation of माला, see the preceding para. For an explanation of दीपक, see दीपक.] (1) There must be a

chain of पदार्थs interlinked as a b, b c, c d . . (2) Each preceding पदार्थ must bestow the धर्म on each succeeding one (3) The धर्म must be the same and stated once only for all the inter-linked पदार्थs [illegible] [illegible] शुक्लपक्ष चन्द्रमस , चन्द्रमा पञ्चशरस्य, पञ्चशर रागस्य, राग रत्युत्सवश्रिय पुष्ट्यै भवति। (दण्डिन्) (4) This means that several वाक्यs have each the same धर्म tacitly understood, (Note that दण्डिन् called these वाक्यमाल). (5) There [illegible] no mutual औपम्य between these वाक्यs (6) The charm lies in the *same* धर्म going with the interlinked वाक्यs and the resultant superficial likeness (7) As in दीपक the धर्म may be a गुण or क्रिया or अभाव

§ सू ६३ मालादीपक etc Construe —आद्य यथोत्तरगुणावह चेत् माला दीपक (भवति) । आद्य यथोत्तरगुणावह Refers to each (आद्य = आद्य आद्य) preceding thing bestowing some धर्म on each succeeding one यथोत्तर (उत्तर उत्तर प्रति) गुणावह चेत् गुणावह गुण should be understood as comprehending क्रियाs also Thus गुणावह = धर्मावहम् The धर्म may be good or bad [not necessarily उत्कर्षावह as सा चू. or रत्यक (अ स) says]. Even the word उपक्रियते with which वृत्ति explains गुणावह is mis leading Note that the definition fails to bring out [illegible] vital requisite viz धर्मस्य सकृद् वृत्ति सा द 's definition is far more helpful — धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यद् यथोत्तरम् ।

St 68 समामाकृष्ण etc Illustrates मालादीपक. Compliment paid to a king for the chain of acts commencing with the arrow being fixed on the bow and culminating in his glory spreading to the three worlds For *b* Tvm edition reads —सम्प्राप्ते परिचिन्त्यापनिबद्धे सामुख्यमासादितम् ॥ For *d* तेन [illegible] नृपत त्वया नियतद्राम्नेनापि लोकत्रयम् ॥

Construe कोदण्डेन शरा (समासादिता), शरै अरिशिर (समासादित), अरिशिरसा भूमण्डल (समासादित) भूमण्डलेन त्व (समासादित) त्वया कीर्ति (समासादिता), कीर्त्या [illegible] लोकत्रयं समासादितम् ।

अरिशिरसा भूमण्डल समासादित i e the enemy got decapitated with the charge of the arrow भूमण्डलेन त्व i e you became the king कीर्त्या लोकत्रयम् i e it spread in the three worlds

As we study the development of the figure, we find that in its earliest stages तुल्ययोगिता was a figure which consisted in looking upon the उपमेय as *equal* to an उपमान or उपमानs, with the intent of स्तुति or निन्दा भामह says न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्य- क्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥ दण्डिन् defines the figure thus विवक्षित गुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्य कस्यचित् । कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ भामह's instance is शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरव स्थिरा । दण्डिन्'s is यम कुबेरो वरुण सहस्राक्षो भवानपि । बिभ्रत्यनन्यविषया लोकपाल इति श्रुतिम् ॥. Looking to these definitions and instances, one is forced to conclude that भामह and दण्डिन्'s तुल्ययोगिता is our present दीपक embodying प्रकृत and अप्रकृत. They too had their दीपक, wherein they insisted only on धर्मस्य सकृद् वृत्ति, whether the things were प्रकृत or अप्रकृत or both mattered little to them Thus श्यामला प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभि । भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभि ॥ given as a दीपक by दण्डिन् is our present तुल्ययोगिता as both दिश and भुव are प्रकृत In short, their तुल्ययोगिता depended for its charm on establishing the प्रकृत and अप्रकृत to be equal Their दीपक consisted only in धर्मस्य सकृद् वृत्ति That way, their तुल्ययोगिता could come under their दीपक The present day distinction between the figures that दीपक is प्रकृत-अप्रकृतविषय and that तुल्ययोगिता is शुद्धप्रकृतविषय or शुद्धाप्रकृतविषय was not yet evolved Neither वामन nor भोज also was very positive about the distinction between them रुद्रट thought both to be one and the same and hence dropped तुल्ययोगिता उद्भट seems to have been the first to evolve the present-day distinction between the figures After him मम्मट and others down to जगन्नाथ admitted the figure in its present implications जगन्नाथ, however, was not inclined to take दीपक and तुल्ययोगिता as separate figures and would rather subsume the former under the latter, as seen already. अप्पय्य दीक्षित speaks of two additional varieties, (i) हिताहिते वृत्तितौल्य sameness of behaviour to friends and foes, and (ii) गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वच The former of these, which is in imitation of भोज (स कं.), can very well come under तुल्ययोगिता in general. The latter, which is on the pattern of दण्डिन्, comes under present दीपक. As all पदार्थs are प्रकृत or all अप्रकृत, मान्य form of तुल्ययोगिता was out of question

Note the following scheme —

' शुद्ध प्रकृतविषयक—शुद्ध अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता: Their significances '—

In शुद्धप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता, we have both the things प्रकृत and they are connected with the same धर्म In सञ्चारपूतानि etc, मुनिधेनु and सूर्यप्रभा are both प्रकृत and connected with the धर्म: निलयाय गन्तुं प्रचक्रमे The poet (कालिदास) is describing how the cow was returning home, what time the sun's light also was returning to its 'post' after its diurnal round Similarly, in दण्डिन्'s श्यामला प्रावृषेण्याभि etc, both दिशः and भुवः are प्रकृत and connected with the धर्म. श्यामलत्व That the poet aims at suggesting औपम्य in cases like these is obvious

When both the things are प्रकृत, and when औपम्य is suggested between them, which is उपमेय and which उपमान? आलङ्कारिकs say that it is ऐच्छिक or optional Read कुवलयानन्द:—तुल्ययोगितायां तु एकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतम् इति विशेषाग्रहणात् सर्वेषामेकेनैव धर्मान्वय इति विशेष । उपमानोपमेयभावस्तत्र (तुल्ययोगितायां) तु विशेषाग्रहणादैच्छिक । Again रुय्यक '—पूर्वत्र (तुल्ययोगितायां) शुद्धप्राकरणिकत्वे शुद्धाप्राकरणिकत्वे वा वैवक्षिक (उपमानोपमेयभाव) This shows how a thing may be प्रस्तुत and yet not उपमेय

One has to recall the remarks made about अप्रस्तुतविषयक श्लेष (Notes, p 72) to understand the precise significance of अप्रकृतविषय तुल्ययोगिता Here we have nothing more than all उपमानs connected with the same धर्म That this statement about उपमानs *ultimately* bears on the उपमेय is a different matter Thus in त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते । मालती-शशभृल्लेखा-कदलीनां कठोरता ॥ (कु.), the उपमानs, मालती, शशिन् and कदली, are connected with the same धर्म:' कठोरता कस्य चित्ते न भासते This is अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता. That the entire statement is made about the प्रकृत त्वदङ्ग has no relevancy to the figure

We have already seen that ancient tradition did not vouch for कारकतुल्ययोगिता on the analogy of कारकदीपक A कारकदीपक though consisting of शुद्धप्राकरणिक क्रियाs, was still looked upon as a दीपक, for as seen above, the line of demarcation between the figures दीपक and तु यो was faint in the beginning and तु यो was narrow in its scope रुय्यक, जयरथ and जगन्नाथ would suggest the innovation of a कारक तु. यो where all क्रियाs are प्राकरणिक, as distinct from a कारकदीपक where, acc. to them, some क्रियाs are प्राकरणिक, others not so, as illustrated in अभिहितु etc. The innovation is indeed a logical

sequel to our assumption that in तुल्ययोगिता we have शुद्ध प्राकरणिक or
शुद्ध अप्राकरणिक things

तुल्ययोगिता *vs* दीपक —In their present crystallised forms, दीपक
and शुद्धप्राकरणिकनिबन्धना तु यो have a good deal of similarity between
them Both depend for their charm on suggestion of औपम्य In
both different पदार्थs are connected with the same धर्म, stated once
only Both are एकवाक्यगत. But (1) while in दीपक some पदार्थs are
प्रकृत and others अप्रकृत, in तु यो all are प्रकृत in the 1st variety,
and all अप्रकृत in the 2nd variety (2) while in दीपक, there is real
औपम्य, in [illegible] यो (of the 2nd variety), there [illegible] only superficial
likeness due to all पदार्थs (here अप्रकृत) being related to the
same धर्म

For तुल्ययोगिता *vs* सहोक्ति, see सहोक्ति

Essentials —[Acc to भामह तुल्यकार्यक्रियायोगात् (due to different
things doing similar actions). रुय्यक —तुल्य गुणक्रियायोग अस्यां (रु's
actual words समानगुणक्रियासम्बन्धे wherein different पदार्थs are related
alike to the same गुण or क्रिया), गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता—कुवलयानन्द]
(i) There must be one वाक्य in which different पदार्थs are related
to the same धर्म (ii) The धर्म must be stated once only. (iii) All
the पदार्थs must be प्रकृत or all अप्रकृत (iv) There is genuine औपम्य
suggested when all पदार्थs are प्रकृत (v) There is only superficial
likeness due to एकधर्मान्वय when all पदार्थs are अप्रकृत (vi) अप्रकृत पदार्थs
are no more than an array of उपमानs about which some general
remark is made in relation to the उपमेय e g in त्वदङ्गमार्दव etc
कठोरता कस्य चित्ते न भासते is the statement made about मालती, शशी and
कदली in relation to the उपमेय or प्रकृत त्वदङ्ग

§ सू ३४ नियतानां etc पुनः while, marks transition from
दीपक to तुल्ययोगिता नियतानां सकृद्धर्मः The धर्म (i e गुण or क्रिया or
अभाव) of नियत things mentioned once only नियतानां नियत means
specific, exclusive That [illegible] to say exclusively प्रस्तुत or exclusively
अप्रस्तुत

वृत्ति —प्राकरणिकानामेव i e. शुद्धप्राकरणिकानां. अप्राकरणिकानामेव i e शुद्धा-
प्राकरणिकानाम् Note that the plural comprehends dual also There
can be a तुल्ययोगिता (and दीपक) of *two* पदार्थs also Read जयरथ on अ
स —प्राकरणिकानामिति द्वयो समानधर्मसम्बन्धस्य सम्भवेन ग्रहणमिद्धे बहुवचननिर्देशो बहूना
ग्रहणार्थम् । अत एव च बहूनामेवौपम्यग्रहणायेति न वाच्यम् । वक्ष्यमाणोदाहरणेषु द्वयोरौपम्य
स्योद्भासमानत्वात् । एवं दीपकेऽपि ज्ञेयम् ।

St. 69 पाण्डु क्षामं etc. Illustrates तुल्ययोगिता of शुद्ध प्राकरणिकs. A सखी tells the नायिका how there are visible symptoms of a lingering malady in her (नायिका) तव goes with वदन, हृदय and वपु· सरस हृदयं a heart grown sentimental हृदन्तः क्षेत्रियरोगः—The chronic ailment at the heart viz. yearning of love. क्षेत्रियरोग : परक्षेत्रे (शरीरे) चिकित्स्य क्षेत्रियो रोग —स प्र Acc. to मा. च :—क्षेत्रियरोगो राजयक्ष्मा अन्यस्मिन् क्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्य·। It seems both स. प्र and मा. च. refer to the incurability of the disease like consumption which can be cured only in the life to come (? परक्षेत्रे). मा. चं. suggests the veiled meaning :—पक्षे तु उपपतिविषयोऽनुराग । Love for the paramour.

Here वदन, हृदय and वपु are all connected with the धर्म, रोग आवेदयति. All being the theme under description are प्रकृत. There is suggestion of mutual similarity. All *alike* intimate the रोग. Hence this is तुल्ययोगिता of शुद्ध प्राकरणिक things

St. 70 कुमुदकमल etc Illustrates तुल्ययोगिता of शुद्ध अप्राकरणिकs. The poet scoffs at the उपमानs viz white, red and blue lotuses as looking contemptible before the नायिका's eyes. Nectar, moon and lotus are nothing as compared to the नायिका's face. Read उद्योत for a full significance of the उपमानs. आलि (or ली f.) Row. अमृतरश्मि = चन्द्र अम्बुजन्म = कमल आननस्य sc. अग्रे before your face

Here we have two तुल्ययोगिताs both of अप्रकृत पदार्थs For कुमुद, कमल and नीलनीरजs which are all उपमानs, in relation to दृशौ are connected with the same धर्म अधिक्षिप्तत्व (condemnation) suggested by का So अमृत, अमृतरश्मि and अम्बुजन्म which are all उपमानs in relation to the उपमेय, आनन, are connected with the same धर्म : प्रतिहतत्व. Thus these are अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिताs. Note that in these cases, we have a vein of व्यतिरेक.

१८—व्यतिरेक

व्यतिरेक means 'excelling', 'surpassing' and, true to its name, the figure व्यतिरेक consists in the उपमेय excelling the उपमान In उपमा and kindred figures, it is the poet's aim to exalt the प्रकृत by comparing it or identifying it with the उपमान. In व्यतिरेक, he goes a step further and sets the उपमेय on a higher pedestal than the उपमान itself. What greater compliment could be paid to the उपमेय than to describe it as surpassing the उपमान !

The उपमान which normally is given the pride of place is, in this figure, shoved down and the उपमेय set above it. We have already seen how in अतिशयोक्ति (यथार्थोक्ति कल्पन) the poet aims at securing a like result in a different way We have again seen how the instances of अप्रस्तुतनिबन्धना तुल्ययोगिता *may* have a vein of व्यतिरेक running through them And when we come to the figure प्रतीप, we shall see, in a more pronounced form, how the उपमान is practically brought into 'disgrace'. These are the different modes adopted by the poet to exalt the उपमेय over the उपमान If in अतिशयोक्ति, चन्द्रोऽयम् the poet exalts the object by lifting it to the apex of अभेद, in व्यतिरेक he goes one better by setting the उपमेय above the उपमान

The poet does this by spotting out some point wherein the उपमेय excels the उपमान The moon has a spot, the face has none Who will not then join hands with the poet and say कथमिन्दुरिवाननं त्वदीयं सकलङ्कः स कलङ्कहीनमेतत् । (र ग). तमस् is dispelled by रत्नप्रभा and सूर्यरश्मि यौवनतम (The indiscrimination of youth) is insusceptible to both and hence stands higher अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः । दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ (दण्डिन्) While driving at excellence, the poet may adopt any of the three *forms* of statement —(1) He may explicitly deny सादृश्य between the उपमेय and उपमान, and suggest thereby उपमेयोत्कर्ष and उपमानापकर्ष, or (ii) he may explicitly state the उपमेयोत्कर्ष and suggest उपमानापकर्ष and सादृश्याभाव, or (iii) he may explicitly state the उपमानापकर्ष and suggest उपमेयोत्कर्ष and सादृश्याभाव न मुखं चन्द्रवत् चन्द्रान्मुखं गुणाधिकं, चन्द्रः मुखात् परिहीयते गुणैः —will respectively illustrate the three *forms* In short, in व्यतिरेक the questions at issue are three (1) सादृश्यनिषेध (2) उपमेयोत्कर्ष, (3) उपमानापकर्ष One of these is *expressed* in words and the *remaining two* are suggested Read र ग. —अत्र चामत्कारे कस्यचित् शाब्दसादृश्यनिषेधाक्षिप्तौ उपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षौ, क्वचिच्च शाब्देनोपमेयोत्कर्षेणाक्षिप्तावुपमानापकर्षसादृश्याभावौ, क्वचिच्चादृशेनोपमानापकर्षेणाक्षिप्तावुपमेयोत्कर्षसादृश्याभावौ । We may have combinations of two or three of these, but they have no especial charm, says र ग :—एवं च क्वचिद् द्वयोस्त्रयाणां वा शाब्दत्वं सम्भवदपि नातीव हृद्यम् ।

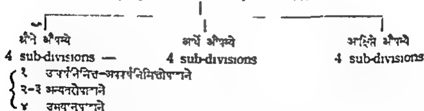
In each one of the three forms, the उपमेयोत्कर्षनिमित्त or उपमानापकर्षनिमित्त may be stated, *or* both may be stated or both may be dropped. Both are dropped, where the excellence (व्यतिरेक) of the उपमेय over the उपमान is too well known and *can be easily guessed* Read र ग :—हेतुद्वये हि यस्यैवानुपादानं तस्यैवाक्षेपेणावगतिः । उभयोरप्यनुपादाने तथैव ।

न त्वनवगति । The following instances may just give an idea of the possible variations —

Form	उभयनिमित्तानुपादाने	उभयोपादाने	एकतरोपादाने
1 साद्दश्यनिषेध	न मुखं चन्द्रवत्	निष्कलङ्कं मुखं न सकलङ्कचन्द्रवत्	निष्कलङ्कं मुखं न चन्द्रवत् ; मुखं न सकलङ्कचन्द्रवत्
2 उपमेयोत्कर्ष	मुखं चन्द्राद् निरिच्यते	निष्कलङ्कं मुखं सकलङ्कात् चन्द्रादतिरिच्यते	निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते ; मुखं सकलङ्कात् चन्द्राद् अतिरिच्यते
3 उपमानापकर्ष	चन्द्रः मुखात् परिहीयते	सकलङ्कः चन्द्रः निष्कलङ्कात् मुखात् परिहीयते ।	सकलङ्कः चन्द्रः मुखात् परिहीयते । ; चन्द्रः निष्कलङ्कात् मुखात् परिहीयते

साद्दश्यनिषेधरूप व्यतिरेक and its varieties —Though there are three modes as given above in which व्यतिरेक could be conveyed, the आलङ्कारिक generally adopt the first (साद्दश्यनिषेध) as their basis of divisions. As the first is in the form of an उपमा, though negatively stated, it was easy for the आलङ्कारिक to draw freely upon the divisions of उपमा viz. श्रौत and आर्थ and apply them to the present figure No wonder then, that the divisions of व्यतिरेक given below remind us strongly of the उपमा divisions already considered

Note the following scheme —

Thus gives 12 divisions without श्लेष The औपम्य may be based on श्लेष and thus yield, acc. to मम्मट, 12 more divisions. This brings the total to 24 र. ग., however, rightly points out that in श्लिष्ट व्यतिरेक, उभयानुपादान, (श्रौत, आर्थ, आक्षिप्त) is not possible, since श्लेष is employed in the body of the उत्कर्षनिमित्त or अपकर्षनिमित्त If both are not there how can we talk of श्लिष्ट व्यतिरेक? So, in श्लेष,

rightly speaking, there can be 9 sub-divisions only · thus making 21 (12+9) in all · रुय्यक and अप्पय्यदीक्षित do not take note of these divisions. सा द admits 24 like मम्मट.

Exact place of श्लेष *in* व्यतिरेक:—It is just possible that of the two meanings that [redacted] word possesses, one may apply to the उपमेय and the other to the उपमान and this may be the ground for व्यतिरेक. Consequently, श्लेष enters into the figure embodied in the उत्कर्षनिमित्त or अपकर्षनिमित्त The poet says सदैव कलापूर्णोऽयं नृपः कलावैकल्यभाजं चन्द्रात् अतिरिच्यते। Here नृप is established as superior to चन्द्र, because the कलाs (Fine Arts) of the नृप are *always* complete, while the कलाs (digits) of the moon are occasionally incomplete. This shows how श्लेष is embodied in उत्कर्ष-अपकर्ष-निमित्त This [redacted] real श्लिष्ट व्यतिरेक If the उपमेय or उपमान itself [redacted] श्लिष्ट, one sense being उपमेय, the other उपमान, that [redacted] not श्लिष्ट व्यतिरेक in the true sense of the term

What is आक्षिप्त औपम्य,—आक्षिप्त औपम्य is not to be mistaken for आर्थ औपम्य which as we saw under उपमा, results from the use of तुल्य, सदृश, सन्निभ etc In आक्षिप्त औपम्य, there is a *suggestion* that two things are compared due to the use of words that have the idea of comparison implicit in them Thus in मुखं इन्दुं जयति, इन्दुं मुखेन निरस्क्रियते, मुखं इन्दुं अधरीकरोति, इन्दुः मुखस्य तुलां कथं समारोहतु, मुखं इन्दुं सर्वं यति—अधः करोति are just a few instances illustrating how औपम्य can be suggested

व्यतिरेक and औपम्य,—Though in व्यतिरेक, the poet apparently sets his finger on the point of difference between the उपमान and उपमेय, it should not be forgotten that there is an undertone of औपम्य always present in the figure. In fact, the charm of the figure lies in the point of excellence *expressed* and also to some extent in the points of resemblance *implied* When the poet says निष्कलङ्कं मुखं न चन्द्रवत्, though there is a stress on the निष्कलङ्कत्व, the point of excellence, we do not fail to perceive how there is a suggestion of resemblance in *other* respects हृद्यत्व, उत्कण्ठाजनकत्व etc. Read र ग —यद्गुणपुरस्कारेण यस्य यत्सादृश्यनिषेध उत्कर्षपर्यवसायी तस्य तद्गुणपुरस्कारेण तत्सादृश्यमामान्यनिषेधो तत्सादृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात्। यदि च तत्सादृश्यमामान्यनिषेधो विवक्षितः स्यात् गुणविशेषपुरस्कारोऽनर्थकः स्यात्। धनेनायमस्मादधिक इत्युक्ते विद्यया रूपेण कुलेन च सम इति सर्वजनीनप्रत्ययात्। एवं च प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणान्तरकृतनिषेधो व्यतिरेकोत्कर्षं इवप्रभमिव न चमत्कारविशेषमाधातुं प्रभवतीति प्राचामाशयः। दण्डिन्'s definition of व्यतिरेक clearly brings out this गम्यसादृश्य in व्यतिरेक — शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः। यत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते॥

What is उपमेयोत्कर्ष ? —It is necessary to understand what is exactly meant by उपमेयोत्कर्ष (= उपमेयाधिक्य) which forms the back bone of व्यतिरेक This question has acquired special importance on account of the controversy which it has given rise to among आलङ्कारिकs आलङ्कारिकs are divided on the question whether उपमेयोत्कर्ष *alone* results in व्यतिरेक Some like भामह, दण्डिन्, (to judge from their instances) मम्मट and जगन्नाथ hold that व्यतिरेक is possible only where उपमेयोत्कर्ष is in evidence That is, they insist on उपमेयाधिक्य only

As against these, there are others like उद्भट, रुद्रट, रुय्यक with जयरथ, साहित्यदर्पणकार, विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित who say that व्यतिरेक is possible not only where उपमेयोत्कर्ष is evident, but also where उपमानोत्कर्ष presents itself According to them, therefore, व्यतिरेक occurs where उपमेय is described as superior to the उपमान or उपमान is described as being superior to the उपमेय That is व्यतिरेक occurs where there is either उपमानाधिक्य or उपमेयाधिक्य, according to this view.

That उपमेयाधिक्य necessarily results in व्यतिरेक goes without saying But does उपमानाधिक्य also produce a like effect ? Possibly not For उपमान, normally speaking being the standard is admittedly superior to the उपमेय The विच्छित्ति of व्यतिरेक, therefore, would seem to lie only in the आधिक्य of उपमेय

That this is the essence of the figure is also borne out by a close scrutiny of the उदाहरणs of the so believed उपमानाधिक्य For these are found to boil down to nothing else than उपमेयाधिक्य itself Take रुद्रट's instance क्षीण क्षीणोऽपि etc (St 71) which he gives to illustrate उपमानाधिक्य The gallant in his cajolery of the नायिका in huff says 'Enough of this anger ! The moon wanes to wax again ! Youth on the contrary once past never reverts" Here it is argued we have उपमानाधिक्य For the moon the उपमान possesses the redeeming feature of waxing Youth, the उपमेय, on the other hand is irretrievable Once lost it is always lost ! But is this real उपमानाधिक्य ? For the gallant what is *pertinent* is to impress on the मानिनी how youth is *more ephemeral* (अस्थिर) than the moon Thus only can he succeed in weaning her from her huffy attitude. Here then we have उपमेयाधिक्य and not उपमानाधिक्य नल, in नैषधीय ९१२३ says हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः । 'The emissary's role that has been covered with glory by Hanumat and others has got covered with ridicule at my hands !' says

Nala in a moment of despair सा द gives this as an instance of उपमानाधिक्य – हनूमत् etc., the उपमान, being described as superior to the उपमेय, नल himself But as we recall the context, it becomes clear to us that what was pertinent to नल, in his frame of mind then, was to prove how he was a colossal *failure* as compared to others like हनूमत् etc This also, therefore, becomes a case of उपमेयाधिक्य

Nor is it difficult to explain this divergence between the आलंकारिकs. Those who talk of उपमानाधिक्य (or उपमानोत्कर्ष) take too narrow a view of आधिक्य or उत्कर्ष. To them उत्कर्ष conveys the idea of उपादेयत्व only Whatever is worth having is उत्कृष्ट according to them As against these the others look upon उत्कर्ष as something that has to be decided by the context To them a thing is उत्कृष्ट or अपकृष्ट relatively and not absolutely अस्थिर things may not be liked by us and may be अनुपादेय, but when the gallant pleads to the मानिनी that she should get reconciled because youth is ephemeral it is easy to see that to him अस्थैर्य is pertinent. So to नल also what is of consequence is to show that he is an abject *failure*, though failure is what we abhor That is why these instances claimed as illustrative of उपमानाधिक्य virtually illustrate उपमेयाधिक्य Read र. ग —कि च यत्र क्वापि ग्रन्थ उपमेयस्यापकर्षोपमानाधि स तत्र उपमेयाधिक्य ... न्यूनमात्रुपमानात्, उपमेयस्य उत्कर्षे एव वक्तव्यार्थस्वतापिनया उत्कर्षमना परिणमति । व्यतिरेकव्यवहार नातएवं इति दिक्तम् ।

व्यतिरेक dates back from भामह and दण्डिन्. भामह seems to be specific in insisting on उपमेयाधिक्य only, for his उपमानवदुपमेयस्य is the same as उपमेयस्य (विशेषनिर्दर्शनम्) दण्डिन्'s definition is vague but his instances bear out उपमेयाधिक्य only He gives divisions not very scientific. उद्भट's definition is vague but इन्दुराज construes it as implying both उपमेयाधिक्य and उपमानाधिक्य भोज (स कं) almost imitates दण्डिन् and is equally vague. वामन speaks of उपमेयाधिक्य व्यतिरेक only रुद्रट and रुय्यक with जयरथ will have व्यतिरेक with उपमेयाधिक्य or उपमानाधिक्य मम्मट categorically repudiates उपमानाधिक्ये व्यतिरेक. सा द, कुवलयानन्द admit व्यतिरेक, उपमेयाधिक्ये and उपमानाधिक्ये र. गं., as seen above, emphatically repudiates उपमानाधिक्य व्यतिरेक.

व्यतिरेक is यद्यर्थोक्तौ अतिशयोक्ति —We saw under अतिशयोक्ति, how in one variety of it viz. यद्यर्थोक्ति, as it was originally conceived, there is an element of व्यतिरेक. For therein the tenor is If the उपमान were to possess this attribute, then it would be similar to उपमेय If the moon were to be spotless, it would be similar to

the face hints at the उत्कर्ष of the उपमेय And to that extent there is resemblance between this division of अतिशयोक्ति and व्यतिरेक where the उपमेयोत्कर्षनिमित्त or उपमानापकर्षनिमित्त is given But in form they differ The अतिशयोक्ति assumes the form of a hypothetical statement यदि तर्हि, based on अध्यवसाय In व्यतिरेक, there is no अध्यवसाय and no hypothetical statement Secondly in व्यतिरेक, the उपमान retains its status In अतिशयोक्ति the form being यदि उपमान एवरूप स्यात् तर्हि उपमेयसदृश भवेत्, the उपमेय seems to usurp the place of the उपमान That way यदर्थोक्तौ अतिशयोक्ति has greater affinities with प्रतीप See प्रतीप

Essentials —[व्यतिरेक Excelling, Surpassing उपमेयस्य उपमानाद् व्यतिरेकोऽत्र] (1) The उपमेय must be described as being superior to the उपमान and not *vice versa* (2) The उत्कर्ष or आधिक्य is not the same as उपादेयत्व Even अनुपादेयत्व may constitute आधिक्य or उत्कर्ष in particular contexts (3) व्यतिरेक has two sides The उत्कर्ष of उपमेय and अपकर्ष (or निकर्ष) of the उपमान It is easy to see that उत्कर्ष and अपकर्ष must relate to the *same* feature That is the उपमेय must be उत्कृष्ट in the same feature in which the उपमान is अपकृष्ट (4) The उत्कर्षहेतु and अपकर्षहेतु may both be mentioned or *either* of them may be mentioned or neither may be mentioned due to their being well known (5) The उत्कर्ष-अपकर्ष हेतुs may be conveyed by श्लेष one meaning applying to the उपमेय the other to the उपमान (6) The figure may actually take either of these three shapes (a) The उपमेय *unlike* the उपमान is this, (b) the उपमेय is superior to the उपमान and (c) the उपमान is inferior to the उपमेय (7) Though व्यतिरेक describes the भेद between उपमेय and उपमान still there is a veiled suggestion of सादृश्य Thus it is सादृश्य with the veneer of भेद

§ सू ३५ उपमानात् etc. Construe —यद् उपमानात् अन्यस्य (= उपमेयस्य) व्यतिरेक स एव स (= व्यतिरेकनामा अलङ्कारः)

अन्यस्य i e. उपमानाद् अन्यस्य = उपमेयस्य व्यतिरेकः = आधिक्यम् स एव स That itself is the व्यतिरेक अलङ्कार In other words the name of the figure is true to its essential feature. One is reminded of मम्मट's definition of अप्रस्तुतप्रशंसा सा सैव Note that मम्मट's व्यतिरेक consists only in उपमेयस्य व्यतिरेक or आधिक्य उपमानस्य आधिक्य is no figure as उपमान by its very status is normally अधिक

St 71 क्षीण क्षीणोऽपि etc. Given by रुद्रट (काव्यालङ्कार) to illustrate how उपमानाधिक्य also may lead to व्यतिरेक मम्मट proves

how here we have उपमेयाधिक्य itself Addressed by a gallant to a नायिका in huff See above *d* Construe —यौवनं तु यात अनिवर्ति । Youth once past never reverts

इत्यादौ etc Some (i e रुद्र) have said that in this stanza we have उपमानाधिक्य owing to उपमान शशी, being described as less अस्थिर than उपमेय, यौवन But, says मम्मट, here the poet wants to stress the अस्थैर्य of यौवन and thus this becomes a case of उपमेयाधिक्य itself, यौवन being उपमेय केनचित् = रुद्रेन as मा च aptly says रुय्यक also gives the instance evidently borrowed from रुद्र

After रुद्र रुय्यक and विश्वनाथ have given this stanza to illustrate उपमानाधिक्ये व्यतिरेक विश्वनाथ and जयरथ (विमर्शिनी) take cognizance of मम्मट's criticism and repudiate it जगन्नाथ vindicates मम्मट According to the उपमानाधिक्यवादिन्, शशी being less अस्थिर than यौवन is उत्कृष्ट Acc to the उपमेयाधिक्यवादिन्, यौवन being more अस्थिर than शशी is उत्कृष्ट See above

§ सू १९ हेत्वोरुक्तौ etc हेत्वो उक्तौ i e when both the हेतु viz उपमेयोत्कर्षहेतु and उपमानापकर्षहेतु are stated अनुक्तानां त्रये In three cases of non mention to wit (1) When उपमेयाधिक्यहेतु is not mentioned, or (2) When उपमानन्यूनत्वहेतु is not mentioned or (3) When neither is mentioned Construe शब्दार्थाभ्यां साम्ये निवेदिते, अत साम्ये आक्षिप्ते When the साम्य is श्रौत (शब्देन निवेदिते), when it is आर्थ (अर्थेन निवेदिते) or when it is suggested (आक्षिप्त) So it means when the औपम्य is श्रौत, आर्थ or आक्षिप्त

Thus there will be four classes of व्यतिरेक 1 हेत्वोरुक्तौ + 3 अनुक्तीनां त्रये These four are possible in each of the 3 ways of औपम्य viz श्रौत, आर्थ or आक्षिप्त That gives 4 × 3 = 12 divisions

श्लिष्टे शब्दे औपम्ये श्लिष्टे तदपि एवम् The three kinds of औपम्य viz श्रौत आर्थ or आक्षिप्त may be based on श्लेष (i e as we saw, श्लेष may be embodied in the व्यतिरेकहेतु viz उपमेयोत्कर्षहेतु or उपमानापकर्षहेतु) So with श्लेष we get 12 more varieties These with the preceding 12, make a total of 24 (श्लि अश्लि of the साम्य) For illustrations, see below

But, as said above र म quite justifiably says that there cannot be श्लिष्ट divisions where both हेतु are dropped as श्लेष is and ought to be embodied in the हेतु. So we get 3 divisions less viz. no उभयानुक्तौ श्लिष्टे श्रौते औपम्ये उभयानुक्तौ श्लिष्टे आर्थे औपम्ये उभयानुक्तौ श्लिष्टे आक्षिप्ते औपम्ये This reduces the number to 21 (12 अश्लिष्ट + 9 श्लिष्ट)

Then, though these are given as the divisions of व्यतिरेक in general, still, as र. गं says, these properly refer to only one of the three forms in which व्यतिरेक can be stated viz. the form of सादृश्यनिषेध. The two other forms viz. the form of उपमेयाधिक्य or of उपमानन्यूनत्व may practically claim almost the same number of divisions, says he —द्वितीयतृतीययोरपि प्रायशस्तावद्भेदा एव।

त्रिरष्ट तत् सत् therefore, त्रि. अष्ट i. e. twenty-four.

वृत्तिः—व्यतिरेकस्य हेतु etc. हेत्वोः उक्तौ of the सूत्र explained हेत्वोः i e. व्यतिरेकहेत्वोः viz उपमेयोत्कर्षहेतु and उपमानापकर्षहेतु. **एकतरस्य** etc. explains अनुक्तौ त्रये of the सूत्र. **उपमानोपमेयभावे** etc. explains शाब्दश्च इवसाम्ये निवेदिते अथ आक्षिप्ते of the सूत्र. **शब्देन प्रतिपादिते** i. e. शाब्द, श्रौत. **आर्थेन क्रमेण** i. e. by आर्थ manner of औपम्य. **आक्षिप्ते औपम्ये** : see above for आक्षिप्ता उपमा.

St. 72. **असिमात्रसहायस्य** etc Illustrates हेत्वोः उक्तौ अश्लिष्टे **शाब्दे** औपम्ये व्यतिरेक Description of a hero who is not vain of his victory. Construe ' प्रभूतारिपराभवे अस्य न स्मयः '. **स्मयः** vanity, haughtiness. अन्यतुच्छजनस्येव like other riff raff.

Here the नायक is उपमेय, जन, उपमान. महाधृति, उपमेयोत्कर्षनिमित्त and तुच्छ, उपमानोत्कर्षनिमित्त are both stated. [Note that महाधृति and तुच्छ are contraries and thus उत्कर्ष and अपकर्ष are in relation to one and the same thing That is to say in व्यतिरेक, the उपमेय must be rich in that very thing in which the उपमान is poor.] As इव is used, the औपम्य is श्रौत or शाब्द There is no श्लेष. Hence this is हेत्वो उक्तौ, अश्लिष्टे, शाब्दे औपम्ये व्यतिरेक

If we drop only तुच्छ, we shall get उपमेयोत्कर्षहेतौ उक्तौ व्यतिरेक of the same class of औपम्य If we drop only महाधृते we get उपमानापकर्षहेतोः उक्तौ व्यतिरेक If we drop both तुच्छ and महाधृते we get हेत्वोः अनुक्तौ व्यतिरेक When we drop both, it is easy to imagine them. if the king does not get swollen-headed it is due to his balanced mind (धृति). As soon as we guess this, its contrary धृतिरहितत्व can be guessed easily.

One cannot resist the conclusion that the वृत्ति, if anything, is misleading here For, rightly appreciated, the उपमेयोत्कर्षहेतु is स्मयराहित्य and उपमानापकर्षहेतु स्मयसहितत्व. When these are the correct हेतुs, it is difficult to see how there could be अनुक्ति of either or both जगन्नाथ's is a better instance, where अनुक्तित्व could be easily imagined His instance is वदमिन्दुरिवानन त्वदीय सकलङ्क स कलङ्कहीनमेतत् ।-

Note that here अनुक्ति could be safely given effect to because the हेतुs stand outside the framework of उपमा viz. इन्दुरिवाननम्.

Technically perfect as the instance is, poetically it leaves much to be desired. What is there poetical in comparing the नायक with a man in the street ? The उपमान must have a dignity about it.

अत्रैव etc. पर्यायेण युगपद्वा अनुपादाने. पर्यायेण in turn. अन्यत् भेदत्रयम् viz. उपमेयोत्कर्षहेतोः अनुपादाने, उपमानापकर्षहेतोः अनुपादाने and उभयोः अनुपादाने. एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् i. e. in other instances that follow, we may drop either of the हेतुs or both and get the अनुपादाने व्यतिरेकs. Note that this अतिदेश does not apply to cases of श्लेष where both हेतुs cannot be dropped for reasons given above.

St. 73. असिमात्रसहायोऽपि etc. *Illustrates* हेत्वोः उक्तौ अश्लिष्टे आर्थे औपम्ये व्यतिरेक. *Contents similar to St. 72.*

Here नायक is उपमेय; जन उपमान. महाधृति उपमेयोत्कर्षहेतु. तुच्छ उपमानापकर्षहेतु. वत् in जनवत् used acc. to तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः. Hence आर्थं औपम्य. No श्लेष present. Here also we can get 3 अनुपादाने व्यतिरेकs by dropping तुच्छ or महाधृति or both. About the validity of these हेतुs, see notes on the preceding stanza.

St. 74. इयं etc. Illustrates हेत्वोः उक्तौ अश्लिष्टे आक्षिप्ते औपम्ये व्यतिरेक. Compliment paid to a lovely face. Construe : सुनयना इयं दासीकृततामरसश्रिया अकलङ्केन आननेन कलङ्किनं इन्दुं जयति । दासीकृत etc. दासीकृता (reduced to serfdom) तामरसश्रीः येन (आननेन). तामरसं (from तामर i.e. water) lotus.

Here आनन is उपमेय; इन्दुः उपमान; अकलङ्कः उपमेयोत्कर्षनिमित्त; कलङ्किन्ः उपमानापकर्षनिमित्त. Both हेतुs are stated. जयति *suggests comparison.* Hence आक्षिप्त औपम्य. No श्लेष. Here also we can get 3 अनुपादाने व्यतिरेकs by dropping कलङ्किनम् or अकलङ्केन or both. When both are dropped, a सहृदय helped by poetical convention may just spot out the हेतुs to be अकलङ्कत्व and सकलङ्कत्व.

Note that with the use of जयति, the व्यतिरेक assumes the form of उपमेयोत्कर्ष and not सादृश्यनिषेध to which the divisions, as said above, generally apply. तुल्यं नार्हतीन्दुः instead of जयति may illustrate आक्षिप्त औपम्य in सादृश्यनिषेध frame.

इवादि-तुल्यादि etc. औपम्य is आक्षिप्त. For there is neither the उपमावाचक of the इववत् class giving rise to श्रौत औपम्य nor of the तुल्य-सदृश class giving rise to आर्थ औपम्य. औपम्य is thus suggested here by the word जयति.

St 75 जितेन्द्रियतया etc Illustrates हेतो उक्तौ श्लिष्टे श्रौते आपम्ये व्यतिरेक The enduring excellences of someone (possibly a patron) praised सम्यक् *to be construed with* निषेविण *who serves well* विद्यावृद्ध = ज्ञानवृद्ध. नाब्जवत् etc His गुणs (excellences) are not short-lived as the गुणs (fibres) of a lotus The lotus-fibres are short-lived His virtues are enduring

Here अयं is उपमेय, अब्ज उपमान अनिगाढगुणत्व (possession of deep-imbedded virtues) is उपमेयोत्कर्षनिमित्त भङ्गुरगुणत्व is उपमानापकर्षनिमित्त. The word गुण embodied in them is श्लिष्ट meaning 'virtues' as applied to the उपमेय, and 'fibres' as applied to the उपमान As वत् in अब्जवत् is used according to तत्र तस्येव, the औपम्य is शाब्द or श्रौत

Of these हेतुs we could drop either, but *not both* For if अनिगाढगुणत्व and भङ्गुरगुणत्व were both dropped where could श्लेष remain? Thus with श्लेष, we get अनुक्तिद्वय, when either of the हेतुs is dropped, not अनुक्तित्रय

इवार्थे वति hence शाब्दमौपम्यम् इवार्थे because used as per तत्र तस्येव

St 76 अखण्डमण्डल etc Illustrates हेतो उक्तौ श्लिष्टे आर्थे औपम्ये व्यतिरेक Compliment paid to a king who is अखण्डमण्डल i e whose circle of confederates is undisrupted **मण्डल** is circle of states owning allegiance to him कलावैकल्य the digits of the moon get depleted in कृष्णपक्ष

Here पृथिवीपति is उपमेय, निशाकर उपमान अखण्डमण्डलत्व or कलावैकल्याभाव is उपमेयोत्कर्षनिमित्त, कलावैकल्य = विकलमण्डलत्व is उपमानापकर्षनिमित्त It may be *also put as* कलासाकल्य (= अखण्डमण्डलत्व) *is* उपमेयोत्कर्षनिमित्त *and* कलावैकल्य उपमानापकर्षनिमित्त We may take मण्डल as श्लिष्ट—(1) The circle of states, (2) Orb of the moon Or we may take कला as श्लिष्ट–(1) Part of the circle of states or fraction of fine arts (2) digit of the moon वत् being used as equivalent of तुल्य the औपम्य is आर्थ Of these हेतुs, either could be dropped but not both, for reasons given above

मालत्यादिषु समानम् *etc. This is a digression in a way After* श्लिष्ट आर्थ औपम्य we expect श्लिष्ट आक्षिप्त औपम्य as illustrated in St 78 The digression can be explained as being due to the श्लिष्ट औपम्य in St 77 being आर्थ as in St. 76 Some commentators put this portion after श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्ता एव उपमा प्रतीयते *on p 108*

मालाव्यतिरेक is where the same उपमेय is established as superior to *several* उपमानs तस्यापि मेदा etc The divisions given hereto fore (24 or, more accurately, 21) apply to मालाव्यतिरेक also Thus we may have an impressive grand total of 48 or 42 divisions of व्यतिरेक ! एवमूह्या Can be conjectured in the same way दिङ्मात्र that is only by taking some type, not all

St 77 हरवत etc. Illustrates मालाव्यतिरेक Description of a king who is impartial who has regard for justice, and whose taxes are light and bearable हर is विषमदृष्टि because त्रिलोचन The king is not विषमदृष्टि i e partial हरि (= कृष्ण) overpowered the mighty वृत्रासुर This king does not show contempt for the elaborate (वितत) Law (वृष). The sun oppresses the earth with its unbearable rays (कर) This king does not oppress it with unbearable taxes (कर)

Here the same उपमेय viz king is established, on the basis of श्लेष, as being superior to the three उपमानs viz. हर, हरि and रवि Hence this is मालाव्यतिरेक based on श्लेष वत् being equivalent of तुल्य (तेन तुल्य क्रिया चेदति) the औपम्य is आर्थ उपमानापकर्षहेतुs are विषमदृष्टित्व, विधुनविततवृषत्व and करतापितभूत्व उपमेयोत्कर्षहेतुs being विषमदृष्टित्वाभाव etc

St 78 नित्योदित etc Illustrates इत्थो उत्ती श्लिष्टे आक्षिप्ते औपम्ये व्यतिरेक A king described as superior to the sun The king's prowess (प्रताप) is *ever* on the rise The sun s lustre (प्रभा = प्रताप) is obscured (मीलित) during the night (त्रियामा)

Here, भूप is उपमेय भास्वान् (सूर्य) the उपमान नित्योदितप्रतापेन gives उपमेयोत्कर्षनिमित्त त्रियामामीलितप्रभः is उपमानापकर्षनिमित्त The श्लेष is on the words प्रभा and प्रताप one meaning Glory , applying to the उपमेय, the other 'lustre' to the उपमान The श्लेष would have been more effective if instead of प्रभा and प्रताप one word were used Then only it will be real श्लिष्ट व्यतिरेक. The वृत्ति says that भास्वता is श्लिष्ट But this is quite wide of the mark As seen above the श्लेष should be embodied in the व्यतिरेकनिमित्त itself विनिर्जित gives rise to आक्षिप्त औपम्य

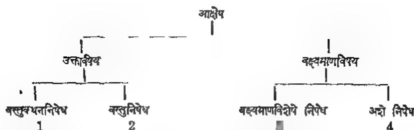
By dropping either of the two नित्योदितप्रतापेन and त्रियामामीलितप्रभ we get अनुक्तिद्वय We cannot drop both without losing श्लेष The श्लेष in भास्वता is not relevant to our purpose

St 79 स्वच्छात्मता etc. Illustrates how औपम्य may be suggested (आक्षिप्त) not by the use of words like इव or तुल्यमारोहति, but by the same श्लिष्ट विशेषणs applying to the उपमेय and उपमान Description of bacchanalian carouses during vernal nights when youths relished

There ■ just another way in which उक्तविषय आक्षेप may show itself Instead of pretending to recant the statement itself the speaker may pretend to recant some circumstance relating to the statement For instance a दूती having gone through the narration may pretend to recant that she is a दूती 'नाहं दूती तनोस्तापस्तस्या कालानलोपम ।' (कु) The person addressed knows too well that she *is a* दूती so when she pretends that she is not he understands the vehemence of her appeal Sometimes the दूती may pretend that it was a folly to address the words to the person in question or to address them at a particular place or time To all these cases, one feature is common and it is that the statement is already made and so the simulated recantation has the effect of stressing it from one point or another This is उक्तविषये वस्तुनिषेध

Sometimes however the speaker may leave the statement itself incomplete and then recant This is वक्ष्यमाणनिषेध The statement may be left incomplete in two ways (i) The speaker may just state a thing in general terms and then refuse to state the *particular* errand he or she is on Thus a दूती says स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्या कृते किमपि । क्षणमिह विश्रम सखे निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा ॥ Here she narrates the fact that her friend has been pining for love But then she cuts short her narration and pretends that she does not want to communicate the particular errand of love on which she has come to the नायक This is सामान्येन सूचितस्य वक्ष्यमाणविशेषे निषेध (ii) The speaker may sometimes begin making the statement and then abruptly stop pretending that he or she does not want to go to the end of the narration A दूती says तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिका दलिताम् हन्त नितान्तमिदानीं आ किं हतजल्पितैरथवा ॥ Here the दूती does not even finish the sentence तव विरहे दलिता (विकसिता) नवमालिका निरीक्ष्य हरिणाक्षी नितान्त She leaves unsaid the word मरिष्यति and then pretends to call into question the utility of narration किं हतजल्पित अथवा This is वक्ष्यमाणविषये अंशोक्तौ अंशान्तरे निषेध In both these cases of incomplete statements the purpose underlying the pretence of recantation is to stress the matter on hand Things unsaid are said better ! Read रुय्यक —स चाभासमानोऽपि निषेध तत्र उक्तस्य वा स्यात् वक्ष्यमाणस्य वा स्यात् इत्याक्षेपस्य द्वयी गति । तत्रोक्तविषये आक्षेपे क्वचिद्वस्तु निषिध्यते, क्वचिद्वस्तुकथनमिति द्वौ भेदौ । वक्ष्यमाणविषये तु वस्तुकथनमेव निषिध्यते । तच्च सामान्यप्रतिज्ञाया क्वचिद् विशेषनिष्ठत्वेन निषिध्यते क्वचित् पुन अंशोक्तौ अंशान्तरगतत्वेनत्यत्रापि द्वौ भेदौ । तदेवमस्य चत्वारो भेदा ।

Thus *we get the following scheme :*

सा द also *gives the same divisions, possibly following* रुय्यक, but with greater lucidity than रुय्यक मम्मट's divisions following भामह and उद्भट do not go further than उक्तविषय and वक्ष्यमाणविषय, so the credit for sub-dividing them, each into two, goes to रुय्यक As we survey all these divisions, two features strike us as common (1) There is an apparent or pretended recantation, (2) This recantation [redacted] intended to serve the purpose of suggesting stress on *the matter on hand That is how* आक्षेप *is present in the figure* in the twofold sense of the word (1) Recantation and (2) Suggestion

Extension of the figure —In all the divisions given above there is a recantation or निषेध, only apparent or simulated In other words, there we have no real निषेध but निषेधाभास But some rhetoricians also include real or वास्तवनिषेध under this figure. दण्डिन्, for instance, gives अर्थो न सम्भृत कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता । न तप साचित किंचिद्गत च सकल वय ॥ as an instance of आक्षेप रुद्रट, to judge from his instances seems to think of the figure as based on real निषेध only अप्पय्यदीक्षित also includes वास्तवनिषेध under आक्षेप—of course in addition to निषेधाभास जगन्नाथ also, in his defence of ध्वनिकार, includes वास्तवनिषेध Read र ग —चमत्काराभासरूप एव निषेध आक्षेप इत्यस्मि चेदस्याशा । नापि प्राचामाचार्याणाम् । मम्मट in his definition speaks of निषेध only, but in the वृत्ति he interprets the word as meaning निषेधाभास. It must be conceded *however, that the figure* आक्षेप *should* be wide enough to include निषेध as well as निषेधाभास Otherwise, there will be no room among अलंकारs for some good poetry like चंद्र सदृशीयाहमानमथवास्मि प्रियायुक्तम् । (कु) That आक्षेप based on निषेधाभास, [redacted] suggestive, and hence more poetical than the one based on genuine निषेध where there is no suggestion, [redacted] a different matter

Another extension of the figure, conceived first by दण्डिन्, then taken up by उद्भट, भोज रुय्यक, विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित, consists

kisses more than drinks ! Construe : यत्र (षमने) रजनीषु, मधु अगनाना आनन च मनीव पिबतां यूना मधु तृष्णा जहार । अगनाना आनन तु न । Their मधुतृष्णा could be quenched, their आननतृष्णा (a euphemism for चुम्बन) could not be quenched ! The विशेषणs स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्ब, बिम्बप्रभाधरं and अकृत्रिमहृद्यगन्धं apply both to the मधु and आनन स्वच्छात्मता etc. The wine owing its clarity had the orb of the moon reflected therein. The faces were so bright that the moon seemed to be flashing in them (or was actually reflected ?) बिम्बप्रभाधर the wine possessed the (red) hue of a bimba fruit The lower lips of the faces possessed the (red) hue of a bimba fruit अकृत्रिमहृद्यगन्ध The wine possessed natural and charming aroma The faces (properly, mouths) breathed [redacted] natural and charming smell

Here the different श्लिष्ट विशेषणs, because they apply to the two, मधु and अगनाना आननम्, clearly suggest that the poet compares the two Of the two, it [redacted] easy to decide आननम् as the उपमेय and मधु as the उपमान The उपमेयोत्कर्ष consists in तृष्णा न जहार, उपमानापकर्ष in तृष्णा जहार Thus here we have श्लिष्ट व्यतिरेक where औपम्य is आक्षिप्त by the use of श्लिष्ट विशेषणs Note that this stanza and the वृत्ति up to उपमा प्रतीयते is not read by Tvm. Edition

श्लिष्टविशेषणे॰ आक्षिप्ता एव उपमा ' उपमा as much (एव) आक्षिप्ता as in the earlier instances एवजातीयका etc It is possible to have other varieties where, instead of using the word *once* as श्लिष्ट, the poet *repeats* it, of course as applying to the उपमान and उपमेय To illustrate — या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता । तपसा ता सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमथ ॥ " Who with her long penance (तपस्) threw far into the back ground the glory of शिशिर that was renowned due to that one month of माघ (तपस्) " Here तपसा which could have been used once only as श्लिष्ट, applying to penance and माघ, is repeated twice by the poet. Note that this reference to श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादान is possibly borrowed from उद्भट whose instance या शैशिरी etc [redacted] cited above He says श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक् पृथगुदाहृतौ । विशेषापादनं यत् स्याद् व्यतिरेक स च स्मृत अन्येऽपि भेदा 1 [redacted] 24 (or 21) more ! अनयैव दिशा द्रष्टव्या' ! They also can be imagined on the lines of the divisions detailed heretofore.

१९—आक्षेप

It is difficult to decide what made मम्मट pass on rather abruptly to a figure which stands altogether on a different footing from the preceding ones. The preceding figures are connected

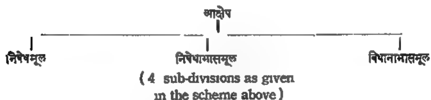
in one way or another with सादृश्य, while आक्षेप, as conceived by मम्मट, has nothing to do with सादृश्य. The transition to this figure from व्यतिरेक may be possibly explained as due to the influence of the groupings made by उद्भट. उद्भट gives the following group—not governed by any specific principle —आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना । समासातिशयोक्ती चेत्यलङ्कारान् परे विदुः ॥ And as we delve into the past in search of these परे, we find that this grouping is an heirloom received by उद्भट from भामह : आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः व्यतिरेको विभावना । समासातिशयोक्ती च षडलङ्कृतयोऽपराः ॥ So we get a plausible reason why मम्मट proceeds to आक्षेप after व्यतिरेक and it is that आक्षेप was included by his worthy predecessors in a group with व्यतिरेक. A *less* possible reason would be the fact that one variety of आक्षेप, as treated by दण्डिन्, consisted in taking exception to the उपमान But as मम्मट has relegated this variety to the figure प्रतीप (1) आक्षेपः उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता, it seems hardly possible that this one-time connection of आक्षेप with सादृश्य induced मम्मट to pass on from व्यतिरेक to आक्षेप

आक्षेप, as we have seen so many times, means 'suggestion' something less than ध्वनि It also means 'Recantation', 'Retractation', 'Revoking', 'Withdrawing a statement' And looking to the essential features of this figure, we find that therein are present both these elements – suggestion and recantation Perhaps it will be more to the point if we say that, in this figure, we have recantation leading to suggestion

For, as we scrutinise this figure, we find that, broadly speaking, it presents itself in either of the two contexts. We find sometimes a speaker narrating what he wants to say, and then suddenly *pretending* that it was improper or indiscreet on his part to have gone through the narration Why should he fall back upon this pretence of recantation ? It has a purpose to serve and therein lies the element of suggestion Anomalous as it may seem the recantation is resorted to to lay stress on the matter narrated A दूती, for instance, is found saying at the end of a long-winded statement relating to a नायिका's woeful plight "Why should I have said this ?" किमनेनोक्तेन ? And this is just calculated to lay emphasis on the statement made. This is आक्षेप relating to a statement already made, in other words, it is उक्तविषये वस्तुकथननिषेध.

ın a statement apparently posıtıve but negatıve ın effect As the lover ıs about to bıd good bye, the नायिका says गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थान सन्तु ते शिवा । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ (दण्डिन्) Here apparently the नायिका permıts the lover to go on travel, but ın effect wants to dıssuade hım from doıng so This ıs अनिष्टस्य विधानाभास, as dıstınct from the इष्टस्य निषेधाभास seen already Yet another extensıon, acc to दण्डिन्, consısted ın takıng exceptıon to उपमान ın order to exalt the उपमेय वामन, ın fact, understands आक्षेप only ın thıs sense. र ग also refers to thıs vıew But आलङ्कारिक, मम्मट ıncluded, have brought thıs varıety under प्रतीप e g तस्याश्चे मुखमस्ति किं पार्वणेनेन्दुना ।

So a comprehensıve scheme of dıvısıons of the figure wıll be —

The significance of आक्षेप —As we saıd above, ın cases of वास्तवनिषेध, there ıs a genuıne denıal of a thıng and as such there ıs no trace of suggestıon In cases of निषेधाभास (and even so ın विधानाभास) on the other hand there ıs a suggestıon of stress or emphasıs. The speaker ostensıbly denıes a thıng or asserts ıt wıth the ıntent of stressıng ıt as we have seen This ıs exactly what the आलङ्कारिकs ımply when they say that ın आक्षेप there ıs a suggestıon of विशेष (विशेषश्चात्र शब्दानुपात्तत्वात् गम्यः ।—मा च)

What ■ विशेष ? It means the dıstınctıve nature whether of the matter on hand or of the speaker विवक्षितवस्तुनो वक्तुर्वा वैलक्षण्य ■ विशेष, says रामचरण तर्कवागीश (on सा द) It has been further elucıdated by मम्मट when he says ın the वृत्ति that the निषेधाभास ın आक्षेप ıs ın order to suggest eıther of the two (1) that the thıng ■ too well known or (2) that the thıng ■ too pathetıc to bear narratıon (अतिप्रसिद्धत्व अशक्यवक्तव्यत्वं वा) When the speaker recants *after narratıng* ıt ■ to suggest that the thıng ■ too well known, and when the recantatıon ıs resorted to even *before narratıng*, ıt ıs to suggest that ıt ■ too pathetıc or so to bear narratıon This elucıdatıon by मम्मट ıs comprehensıve enough to explaın even the आक्षेप when a दूती, for ınstance, says that she ıs not a दूती

There the suggestion is that the speaker is a दूती with vengeance she is अतिप्रसिद्ध that way [Commentators like तर्कवागीश (सा द) and वैद्यनाथ तत्सद् (कु), *however, explain this* आक्षेप *as implying* Other दूतीs are given to lying, I am not Hardly convincing as then we get a real निषेध and not the more poetical निषेधाभास] Rhetoricians like जगन्नाथ, while appraising the विशेषs in different उदाहरणs, have tried to be more specific, but the numerous विशेषs that they detect in this instance and that could be more or less made to fit into the two अतिप्रसिद्धत्व or अशक्यवक्तव्यत्व, given by मम्मट

आक्षेप is a figure dating back from भामह, who speaks of उक्तविषय and वक्ष्यमाणविषय divisions. His आक्षेप is based on निषेधाभास दण्डिन् gives a wide assortment of आक्षेपs, including निषेधाभास as well as निषेध, very elaborate but not very scientific Further दण्डिन् has one variety आशीर्वचनाक्षेप which becomes the विधानाभासाक्षेप of later आलङ्कारिकs like उद्भट, भोज, रुय्यक, विश्वनाथ अप्पय्यदीक्षित उद्भट and मम्मट practically reproduce भामह रुद्रट's आक्षेप seems to be based on genuine निषेध वामन's आक्षेप is उपमानाक्षेप only which is मम्मट's प्रतीप (1) रुय्यक and विश्वनाथ have आक्षेप based on निषेधाभास and विध्याभास both जगन्नाथ supports आक्षेप based on निषेध and निषेधाभास as also विध्याभास

Essentials —[आक्षिप्यते निषिध्यते उक्तः वक्ष्यमाणो वा अर्थः अत्र आक्षिप्यते व्यज्यते विशेषः अत्र] (1) There must be a speaker who makes a *statement or is about to make one* (2) *After making the state-ment* (उक्तविषय), or before it is complete (वक्ष्यमाणविषय) he (or she) must recant (3) The recantation may refer to the matter narrated, or yet to be narrated, or to some circumstance (like दूतीत्व etc) connected with narration (4) The recantation or निषेध must be *apparent* only *i e* it must be निषेधाभास (5) This निषेधाभास *must* suggest some distinctive feature (विशेष) of the matter communicated or about to be communicated (6) The विशेष is, broadly speaking अतिप्रसिद्धत्व in उक्तविषयआक्षेप and अशक्यवक्तव्यत्व in वक्ष्यमाणविषय आक्षेप (7) *The recantation is generally (not invariably) introduced by* अथवा meaning *Or rather'* showing पक्षान्तरावलम्बन (8) Sometimes there may be वास्तवनिषेध which however is not as poetical as निषेधाभास because in वास्तवनिषेध there is no suggestion (9) Some times there may be a *विधानाभास (= विध्याभास)* as in गच्छ गच्छसि चेत्कान्त etc.

§ सू २७ निषेधो etc Construe —य वक्तुमिष्टस्य विशेषाभिधित्सया वक्ष्यमाणोक्तविषय निषेध स द्विधा आक्षेप मत । The definition closely follows

भामह's and उद्भट's But while भमह and उद्भट speak of प्रतिषेध इव i e. निषेधाभास मम्मट speaks of निषेध In the वृत्ति मम्मट removed this discrepancy by interpreting निषेध as निषेध इव विशेषाभिधित्सया —To convey some distinctive aspect of the thing communicated or about to be communicated This word is borrowed straight from भामह and उद्भट. For विशेष, see above वक्ष्यमाणोक्तविषय निषेध The matter yet to be related (वक्ष्यमाण) may be recanted or the matter already told (उक्त) may be recanted द्विधा आक्षेप —वक्ष्यमाणनिषेधविषय and उक्तनिषधविषय भामह and उद्भट also admit these very divisions

वृत्ति —विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वाद् नुपसर्जनीयार्थस्य explains वक्तुमिष्टस्य of the सूत्र The matter sought to be communicated to the hearer is a matter on hand and as such must be given enough prominence (अनुपसर्जनीयार्थ) उपसर्जनीकृ or उपसृज् is to relegate to an inconspicuous position So अनुपसर्जनीकृ means to make conspicuous to give prominence to Commentators generally seem to take अनुपसर्जनीयार्थ = अनुपसृज्य = अनुत्सृज्य (That cannot be thrown out) = वर्जनार्ह But उपसृज् has a different shade of meaning from उत्सृज् अशक्य etc. मम्मट details out the विशेष (1) अशक्यवक्तव्यत्व when the matter is yet to be communicated (वक्ष्यमाण) (2) अतिप्रसिद्धत्व where the matter is already communicated (उक्त) अशक्यवक्तव्यत्व — Due to the extremely pathetic nature of the matter It is too pathetic to bear narration अतिप्रसिद्धत्व The matter is too obvious too patent and hence the speaker pretends that it was superfluous on his or her part to have communicated the same. निषेध in the सूत्र is explained as निषेध इव Thus मम्मट brings his definition in line with those of भामह and उद्भट There should be only निषेधाभास not real निषध Read स च —प्राकरणिकस्य विधानार्हतया निषेध कर्तुं न युज्यते । स क्रियमाण बाधितस्वरूपत्वात् निषेधायत इति निषेधाभस सपद्यते । While discussing extensions of the figure we have already seen how even वास्तवनिषेध was taken by some आलङ्कारिकs to constitute आक्षेप

St. 80 ए एहि etc Illustrates वक्ष्यमाणविषय आक्षेप A दूतीs desperate appeal to a नायक on behalf of a नायिका that is languishing with love. Sanskrit rendering —ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भगामि अलमथवा अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियता न भणिष्यामि । अविचारित etc The rash act of loving referred to

Here the दूती having commenced her discourse in vague and general terms abruptly restrains herself She *wants to plead* in effect, that the नायक should fulfil the नायिकाs प्रणय to him अस्या

प्रणयं समर्त्कुरु. But she forbears to do so with the simulated निषेध, न भणिष्यामि. This has the expected result viz. of stress i. e. suggesting that the matter is too pathetic and hence वक्तुं अशक्य. It is, therefore, वक्ष्यमाणविषय आक्षेप (and, more particularly, वक्ष्यमाणविशेषे आक्षेप, the सामान्य being fully stated. It is not अर्धे आक्षेप where the statement is abruptly broken.)

St. 81. ज्योत्स्ना etc. Illustrates उक्तविषय आक्षेप. Again a दूती dilates upon the sad plight of a नायिका who is in that stage of acute passion where soothing things aggravate the malady instead of allaying it. *Construe* : आ सख्याः अन्तर्मानसं प्रसक्ता त्वया ज्योत्स्नामौक्तिकदाम... पङ्क्ताः स्फुलिङ्गोत्करव्यापाराय भवन्ति । हन्त अनेन उक्तेन किम । न ब्रूमहे । The idea is : Because her mind is absolutely under the sway of passion for you, the cooling things only tend to be as tantalizing as a heap of fire-sparks

Here the दूती has gone to the end of what she wants to say. But then she pretends to recant and thus suggests that whatever has been said is too well known (किमनेनोक्तेन). This lends an additional emphasis to her message of love This is उक्तविषय आक्षेप (more particularly वस्तुकथनाक्षेप) Note that in ज्योत्स्ना .....अम्भोजिनीपत्त्वा स्फुलिङ्गोत्करव्यापाराय भवन्ति we have विरोध.

१०—विभावना

Between आक्षेप that has preceded and विभावना that follows there is hardly anything in common that could explain the logic of their sequence The most plausible reason why this figure follows आक्षेप seems to be, as we saw in the case of आक्षेप, that they are grouped together by भामह and उद्भट—of course not from any consideration of principle.

Coming to the figure विभावना, we find that it is based on an altogether different principle from all the figures that have preceded excepting अतिशयोक्ति (IV) Whereas all the rest were based on similitude or सादृश्य, tuned to different pitches, अतिशयोक्ति (IV) was based on the apparent paradox or विरोधाभास of effect preceding cause. And it is to this class of figures based on विरोधाभास that विभावना belongs.

Figures based on विरोधाभास are (1) विरोध, (2) विभावना, (3) विशेषोक्ति, (4) कार्यकारणयोः पौर्वापर्ये अतिशयोक्ति, (5) असंगति, (6) विषम, (7) अधिक, (8) अन्योन्य, (9) विशेष, (10) व्याघात—to follow the order of रुय्यक.

Of these विभावना, विशेषोक्ति, अतिशयोक्ति (IV), असंगति, one variety of विषम, अन्योन्य and व्याघात are more or less, based on विरोधाभास in the particular sphere of कार्यकारणभाव The rest are based on विरोधाभास in general Read र ग.—कार्यकारणादिबुद्धयनात्मीडो विरोधाभासो विरोधालंकार । तदालीढवस्तु विभावनादि ।

In विभावना, the poet describes a particular effect being there even when the cause is not there कारणाभाव कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना । How does this come about? The poet, in this figure, takes a particular effect, which has its cause, no doubt, but which is just similar to another effect produced by a different cause As the effects are similar, the poet gets an opportunity to indulge in an apparent paradox He takes the effect of one cause and connects it with the absence of another cause and thereby creates an *illusion* of an effect coming into being in the absence of the cause The fact is that the effect has its cause, to be easily imagined, the cause denied is the cause of another effect similar to the one in question अपीतमत्ताः शिखिनः (भा), says the poet The peacocks are intoxicated even when they are *not* drunk! Here the apparent paradox is explained when we recall that just as there is an intoxication due to drink so there is an intoxication due to the bracing season The peacocks are really intoxicated with the season That way, विभावना has to depend on आहार्य अभेदबुद्धि (in the form of an अतिशयोक्ति or रूपक) in so far as one effect has to be identified with another The मत्तत्व which is due to the season in our instance is identified with the मत्तत्व due to drinking and the poet is able to say अपीतमत्ता Read र ग :—आहार्याभेदबुद्धिमात्रमेवानुप्राणकम् । तच्च क्वचिदतिशयोक्त्या क्वचिद्रूपकेणेति न दोष । अपीतमत्ता etc illustrates अतिशयोक्तिमूलक विभावना रूपकमूलक is illustrated by निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ (र ग) where जगच्चित्र is a रूपक

Even the name draws attention to this central feature of the figure The significance of the word विभावना is ingeniously given by दण्डिन् in his definition of the figure प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ The idea is विभाव्यते कारणान्तर अस्याम् In this figure we can conceive or imagine (विभावय) some cause other than the one denied as being *really* responsible for the effect in question Both भामह and उद्भट bring out this very feature of the real cause being easily imaginable in this figure when they say समाधौ सुकरे सति—"it being easy to reconcile the paradox" रुय्यक explains the name in a rather fantastic way:

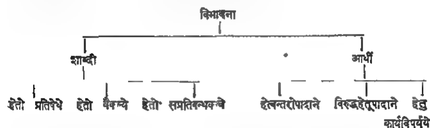
विशेषणया कार्यस्य भावनात् । When the कार्य is produced in a peculiar way (विशिष्ट) i. e. without a कारण प्रदीपकारेन्दुराज explains विभाव्यमाना भावना विभावना–Where we have creation (of the effect) in an apparently paradoxical manner इन्दुराज's explanation is very apt and seems to *have the sanction of tradition* behind it.

Scope of the figure —In its purest form a विभावना must embody *denial* of the cause and presence of the effect e g लताभिः अताडितापि दूनं अभवत् She suffered pain though unsmitten by creepers But कुवलयानन्द has widened the scope of the figure and made it broad enough to include even those cases where instead of the cause being denied there is a contrary of the cause or some similar circumstance present Though जगन्नाथ has succeeded in proving that all these boil down to कारणस्य प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्ति a knowledge of them is bound to be helpful in realising how the figure may present itself in varied forms कुवलयानन्द gives six varieties of which the first is the same as मम्मट's The remaining five and their illustrations are as follows —हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता । अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथ । Here the cause is defective and yet the effect follows (3) कार्योत्पत्ति तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके । नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गम ॥ Here the effect takes place even when there is a neutralising circumstance The असिभुजङ्गम (sword-cobra) of the king bites the नरेन्द्रs (kings) themselves Normally भुजङ्गमs do not bite the नरेन्द्रs (i e charmers magicians) (4) अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना । शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥ Here an effect is produced from an unusual cause From the conch (*viz* throat of a lovely lady कम्बुकण्ठी) come the notes of a lute ! (5) विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद् विभावना । शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति माम् । Here an effect is produced from a cause quite opposed In (4) the cause was भिन्न from सामान्यकारण, this is विरुद्ध to सामान्यकारण (6) कार्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचिद् विभावना यशःपयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव The कल्पतरु has come out from पयोराशि In the case of the king however the यशःपयोराशि has come out from his करकल्पतरु A compliment to the glory won by his generosity

On a closer scrutiny it is felt that 4 5 and 6 could be better subsumed under *विरोध than विभावना* For here as in *विरोध* *both* the things strike us as incompatible In विभावना, however what we find incompatible is कार्योत्पत्ति कारणाभाव does not perturb us because we do not feel it to be incompatible Read रसगङ्गा —कारणाभावेन चोपक्रान्तत्वात् कल्पना कार्यमेव बाध्यमानत्वेन प्रतीयते । न तु तेन कारणाभाव । Thus

though coming under कार्य-कारणभाव these varieties have a strong smack of विरोध about them Or, as र गं proposes, the first three may be taken as शाब्दी and these last three as आर्थी विभावना As we shall see under विशेषोक्ति, आर्थी विभावना can hardly be distinguished from आर्थी विशेषोक्ति and thus gives rise to संदेहसंकर

Divisions of विभावना —आलंकारिक like रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ have admitted two sub-divisions of the figure, according as the हेतु for कारणाभावे कार्योत्पत्ति is or is not given The हेतु given is exactly the one responsible for the particular कार्य हेतूक्ती विभावना is illustrated by यदवधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चन्द्रवदनायाः । दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते ॥ (र गं) where in the first line is given the हेतु यौवन due to which the youths' hearts get withered without fire हेत्वनुक्ती विभावना is illustrated by अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम् (कु) where the real निमित्त of रक्तत्व viz स्वभावित्व is not given मम्मट does not refer to these divisions Thus we get the following scheme —

Each of these six will have two sub-divisions viz वास्तवनिमित्तोक्तौ and वास्तवनिमित्तानुक्तौ, giving us 12 divisions in all Note that अचिन्त्यनिमित्ता विभावना is not possible like अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति Because by its very nature, in विभावना the real हेतु must be easy to guess

विभावना is a figure dating from भामह. दण्डिन् has two divisions of the figure according as the real हेतु is स्वाभाविक (i e too patent) or otherwise (i e subtle) उद्भट's definition is borrowed *verbatim* from भामह वामन recognised the figure रुद्रट has three varieties of this figure रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ admit विभावना in two divisions उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता अप्पय्यदीक्षित has 6 *specified above* मम्मट accepted the figure without specifying any divisions

For **विभावना** *vs* विरोध, see **विरोध**
For **विभावना** *vs* विशेषोक्ति, see **विशेषोक्ति**

Essentials —[विभाव्यते कारणान्तर अस्याम्-वैद्यनाथ तत्सन् on कुवलयानद For other derivations suggested, see above] (1) There must be some phenomenon described as taking place even when the कारण is not there. This is its purest form (2) This कारणाभावे कार्योत्पत्ति is poetical and based on विरोधाभास (3) The कारण denied is one with which the particular phenomenon is generally associated (4) The phenomenon must be due to some other cause that could be guessed by the सहृदय Here one सहृदय may differ from another in guessing the real cause (5) Sometimes the real हेतु of the phenomenon may be stated sometimes not (6) Instead of the कारण being denied, the poet may adopt any of the other alternatives viz हेतो वैकल्य, हेतो सप्रतिबन्धकत्व, हेत्वन्तरोपादान, विरुद्धहेतूपादान—all illustrated above (7) Sometimes the poet may describe the कार्य as कारण and *vice versa* See above.

§ सूत्र १८ *क्रियाया* etc. Cf भामह s and उद्भट s definition क्रियाया प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना । ज्ञेया विभावनैवासौ समाधौ सुलभे सति ॥ **क्रियाया प्रतिषेधेऽपि** Even when the cause is denied मम्मट uses क्रिया in the sense of कारण In the choice of the word क्रिया in this particular sense *he follows* उद्भट *and* भामह क्रिया *means action and in the field* of causation it refers to the action of the कारण resulting in the कार्य ■ g तुरीवेमक्रिया results in पट The वैयाकरण looked upon this action as the कारण of the कार्य So to a वैयाकरण, क्रिया meant कारण भामह and उद्भट and मम्मट *that followed him use the word here in the same* sense, Read टयक —इह च लक्षणे वदयन्ती कारणपदस्थाने क्रियाग्रहण कुर्वन् तथापीह कारणपदमेव विहितम् । नहि सर्वं क्रियाफलमेव कार्यमभ्युपगम्यते । वैयाकरणैरेव तथाऽभ्युपगमात्) Again मा च —हेतवोऽपि क्रियाद्वारेण कार्यं कुर्वन्ति इति सैव अव्यवहितो हेतु । कार्यं *क्रियायाः फलमिति वैयाकरणा एव मन्यन्ते नान्ये ।* **फलव्यक्ति** appearance of the effect This corresponds to तत्फलस्य विभावना of भामह and enables us to see how भामह understood the name विभावना simply as भावना Production

वृत्ति —हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि —Even when there ■ a denial of क्रिया which is हेतु (acc to *वैयाकरणs*) So it amounts to Even when there is no हेतु मा ■ rightly points out that the हेतु denied in विभावना is प्रसिद्धतर The हेतु to be guessed ■ तीक्ष्णमतिवेद्य Read अत्र प्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धि हत्वभाव । अप्रसिद्धस्तु हेतु वस्तुतो अस्त्येव । तत्फलप्रकाशन Explanation of '*फलव्यक्ति*' *of the* सूत्र As मम्मट has no separate explanation of the name 'विभावना', it may be presumed that he like भामह and उद्भट, bases it on भावना—Creation production, प्रकाशन Note that, like भामह and उद्भट, मम्मट has no divisions of the figure

St 82 कुसुमित etc Illustrates विभावना Description of a विरहिणी Construe —कुसुमितलताभि॰ अहता अपि सा रुज अधत्त । अलिकुले अदष्टापि ▪ परिवर्तने स्म । नलिनीलहरीभि अलोलिता अपि सा अघूर्णत ।

Here the effects रुज अधत्त, परिवर्तने स्म and अघूर्णत present themselves even when the कारण लताहनन, अलिदंश and नलिनीलहरीलोलन (i e चालन) were not there Why should the creepers plunge her into agony when she was not struck by them ? Why should the bees make her writhe with pain when she was not stung by them ? Why should the breezes (better than waves' in the Translation) travelling over lotus plants make her reel when she was not tossed by them ? The answer to all these questions is मदनव्यथा हनन दंश etc, that occur to a layman as causes of the particular effects are denied Their real and yet rather subtle cause viz मदनव्यथा can be guessed by the सहृदय, without any great effort In passing it may be added that St 58 कमलमनम्भसि etc ' given by मम्मट to illustrate अतिशयोक्ति (I) has been taken by जगन्नाथ as already stated, to embody विभावना Says he एव 'कमलमनम्भसि' इति परकीयपद्ये अतिशयोक्त्युदाहरणे अपि अस्त्येव विभावना । पर तु 'कमलमनम्भसि' इत्यश शाब्दी । 'कमल च ' इत्यादौ ▪ आर्थी इति सक्षेप ।

२१–विशेषोक्ति

विशेषोक्ति like विभावना is a figure based on विरोधाभास in the field of कार्यकारणभाव If in विभावना, the effect is described as occurring even when the cause is denied in विशेषोक्ति the effect is denied even when the cause is there potent enough to produce the effect What is it that comes in the way of the effect coming into being ? More often than not, it is some other circumstance that makes it impossible for the effect to make its appearance This circumstance ▪ striking enough and it ▪ the poet's aim to draw our attention to it It is this विशेष to suggest (उक्ति = प्रभाति) which the poet resorts to the figure विशेषस्यानुत्पत्तिनिमित्तस्य उक्ति अवगानिर्यत्र—वैद्यनाथ तत्सत् (कु) The विशेष may be explicitly stated or it may be left to be guessed by the सहृदय The poet says धनिनाऽपि अनुन्मादास्ते महामहिमशालिन । (सा द) Here even when धन the cause of उन्माद, is there उन्माद does not make its appearance Why ? Because the persons are महामहिमशालिन This ▪ therefore उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति In आहूतोऽपि सहायैरेमित्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि । गन्तुमना अपि पथिक सकोच नैव शिथिलयति ॥ (अ स) the पथिक who had closed his eyes (सकोच) did not open them even when his sleep was over

This was due to his expecting a vision of his beloved when his eyes were closed (प्रियतमागमनसमागम) The poet does not mention this निमित्त or विशेष which we are left to guess. This is अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्ति

But there are cases where the poet himself is not in a position to assign any reason why the effect does not take place even when the cause is there In such cases the sense of wonder the inscrutability of the reason itself constitutes the विशेष In हरत्यपि तनु यस्य (= स्मरस्य) शंभुना न हृतं बलम् the कार्य does not follow तत्कारण its normal cause How this comes about the poet himself is not in a position to judge To him as to the general reader the reason is incomprehensible Hence this is अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति

Thus we get the following scheme which is adopted by मम्मट —

Some like रुय्यक and विश्वनाथ support the following scheme —

Read रुय्यक —अचिन्त्यनिमित्ता तु अनुक्तनिमित्तैव । अनुक्तस्य च चिन्त्याचिन्त्यत्वेन द्वैविध्यम् । But there seems to be greater justice in मम्मट's classification Because अचिन्त्यनिमित्ता deserves to form a separate class by itself

Scope of the figure —In विशेषोक्ति normally the form is The cause being there the effect is not there But, as in विरोध [illegible] have widened its scope also to include cases where a cause is followed by a phenomenon contrary to its normal effect. Instead of कार्याभाव we have कार्यविरुद्धोत्पाद in this case. Read [illegible] —[illegible] [illegible] । [illegible] । This is [illegible] विशेषोक्ति, [illegible] being that where [illegible] with [illegible] is stated to adopt आचार्य's classification. The stanza in [illegible] etc. well illustrates such [illegible] विशेषोक्ति Here we have all the [illegible],

viz स एव वरः, ता एव क्षपाः etc., and instead of कार्याभाव, viz. अनुत्कण्ठा न उत्पद्यते we have the कार्यविरुद्धसद्भाव viz उत्कण्ठा जायते

Such आर्थी विशेषोक्ति, it should be seen, cannot be distinguished from आर्थी विभावना (one variety) where instead of the cause being denied, the contrary of the cause happens to be stated, e g शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम् Here one may argue with perfect justice, that we have आर्थी विशेषोक्ति also, the cause, शीतांशुकिरणाः, [illegible] there, but instead of कार्याभाव, say, सुखं न आवहन्ति we have the कार्यविरुद्ध viz सन्तापयन्ति Similarly, in यः कौमारहरः etc., which, as said above, illustrates आर्थी विशेषोक्ति, one may find आर्थी विभावना also चेतः समुत्कण्ठते the कार्य is there, with the कारणविरोधिन्s viz [illegible] एव वरः etc In short, आर्थी विभावना and आर्थी विशेषोक्ति cannot be distinguished one from the other. Read रुय्यक—तथा उत्कण्ठाकारणाभावे उत्कण्ठाया उत्पत्तौ विभावना स च कारणाभावो "यः कौमारहरः" इत्यादिना कारणविरुद्धमुखेन प्रतिपादितः । तथा च "यः कौमारहरः" इत्याद्युत्कण्ठाकारणसद्भावेऽपि अनुत्कण्ठाया अनुत्पत्तौ विशेषोक्तिः । सा चानुत्पत्तिः "समुत्कण्ठते" इति विरोधिप्रतिमुखेनोक्ता ।

आलंकारिकs like रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ give these cases as संदेहसंकर of विभावना and विशेषोक्ति. मम्मट means as much when he says on यः कौमारहरः etc —अत्र स्फुटो न कश्चिदलंकारः Properly speaking these cases ought to have come under विरोध because, as we shall see later, there *both* the conflicting things surprise us or to put it in आलंकारिक's words, are बाध्य, while in विभावना the फलभाव only surprises us, not कारणाभाव. And, in विशेषोक्ति फलाभाव only and not कारणसाकल्य causes surprise In these figures we have एकतोबाध, in विरोध मिथोबाध But when the entire field of कार्य-कारण-भाव was taken out of the sphere of विरोध, the आलंकारिकs were compelled to subsume such cases under विभावना or विशेषोक्ति This confusion would not have arisen if विभावना were strictly taken as embodying कारणाभाव—कार्यभाव, and विशेषोक्ति as embodying कारणसाकल्य—कार्याभाव

विशेषोक्ति is a figure dating back from भामह and दण्डिन् Both, however, were not explicit in their definitions An effect presenting itself despite [illegible] defective cause [illegible] विशेषोक्ति in their view, and one can easily see how it borders on our विभावना रुद्रट's [illegible] an explicit definition embodying the figure as later आलंकारिकs like मम्मट conceive it He talks of उक्तनिमित्ता and अनुक्तनिमित्ता varieties वामन understood the figure in a different light altogether To him it was based on औपम्य where the उपमेय is lacking in some feature of the उपमान द्यूतं नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यम् or अचतुर्वदनो ब्रह्मा is a विशेषोक्ति acc to

him He himself admits in his वृत्ति that this has features of a रूपक — रूपक चेद प्रायेण, and रुय्यक and विश्वनाथ also criticise him showing that his विशेषोक्ति is really a रूपक रुद्रट, of all आलङ्कारिकs, did not admit विशेषोक्ति but his व्याघात corresponds to विशेषोक्ति रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure मम्मट admitted it and was the first to give the three divisions उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता.

विशेषोक्ति vs. विभावना :—Both the figures are based on विरोधाभास in the field of causation. But (i) while in विशेषोक्ति, the causes being there, the effect does not follow, in विभावना, the effect follows even when the cause is not there (ii) In विशेषोक्ति, the कार्यानुत्पत्ति surprises us, in विभावना, the कार्योत्पत्ति does so But, as seen above, आर्थी विभावना cannot be distinguished from आर्थी विशेषोक्ति.

Essentials —[विशेष अभिव्यङ्क्तु प्रयुज्यमाना उक्ति —रुय्यक or विरुद्धस्य अनुत्पत्तिनिमित्तस्य उक्ति. भवति यत्र—वैद्यनाथ तत्सत् (कु)]. (1) The purest form will be . Even when the causes are present, the effect does not follow. (2) This violation of causation draws our attention to the circumstance that prevents the effect from taking place (3) This circumstance is the विशेष or निमित्त (4) This विशेष or निमित्त may or may not be men tioned When not mentioned, it is certainly more poetical (5) Sometimes the विशेष or निमित्त may be incomprehensible or mysterious, to the poet as to the reader In such cases the poet's aim is merely to present us with a mystery (6) Instead of फलाभाव, the poet may give विरुद्धफल which, as seen above gives rise to सन्देहसङ्कर of विभावना and विशेषोक्ति

For विशेषोक्ति vs विरोध, see विरोध.

§ सू ३९ विशेषोक्ति etc Construe —अखण्डेषु कारणेषु फलावचः विशेषोक्ति . अखण्डेषु कारणेषु i e even when the causes are present in their entirety This corresponds to रुद्रट's शक्तीनां सामग्र्येऽपि. This does not mean that there must be a plurality of causes mentioned Even a single cause without the effect following may give rise to this figure. फलावच literally, non mention (अवचस्) of the effect, i e non production of the effect.

वृत्ति :—मिलितेष्वपि कारणेषु · The कार्य is produced as a result of a number of causes operating together i e concomitance of causes This need not be taken too literally. There may be the mention of one cause even by the poet कार्यस्य अकथनं is कार्यानुत्पत्तिकथनं. अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता are its sub-divisions first conceived by

मम्मट In अनुक्तनिमित्ता, the निमित्त though conceivable is not stated. In अचिन्त्यनिमित्ता the निमित्त is inconceivable and hence not stated Some rhetoricians would bring these under one head अनुक्तनिमित्ता with two sub-divisions —चिन्त्यनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता (See above)

St 83 निद्रानिवृत्तौ etc Illustrates अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्ति Description of a नायिका reluctant to move away from the नायक's embrace निद्रानिवृत्ति End of sleep द्युरत्न the sun परास = प्रस्त An अपि is to be understood after all Locatives निद्रानिवृत्तौ अपि, द्युरत्ने उदिते अपि सखीजने द्वारपदं पराप्ते अपि, श्लथीकृताश्लेषरसे भुजगे अपि श्लथीकृताश्लेषरसे भुजगे — Even when the paramour's interest in embrace had grown slack भुजग Paramour

Here the causes, निद्रानिवृत्ति, द्युरत्नोदय सखीजनप्राप्ति भुजगमस्य आश्लेषरसश्लथीकरण, being there, the effect, viz आलिङ्गनतः चलन does *not* follow (न चचाल) This is due to the नायिका's ardent passion for the भुजग—a circumstance not stated Hence this is अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्ति. Note that though here several causes are given as being present even one cause would have been enough to produce विशेषोक्ति For instance the poet could have said निद्रानिवृत्तौ अपि आलिङ्गनतः न चचाल and given us विशेषोक्ति though not as emphatic as the one under consideration

St. 84 कर्पूर इव etc Illustrates उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति Tribute to Cupid कर्पूर इव दग्धः Not कर्पूर इव शक्तिमान् Cupid though burnt by Śiva continues to be powerful in every man

Here दाह is the कारण its कार्य should be शक्तिनाश That there is no कार्य viz शक्तिनाश is *indirectly* conveyed by saying that Cupid is शक्तिमान् [The direct form would have been दग्धोऽपि न अशक्तः] Why there is no शक्तिनाश is made clear by the epithet अवार्यवीर्य-irresistible in vigour Therefore this is उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति (आर्या) Read रुय्यक —अत्र सत्यपि दाहलक्षणेऽविकले कारणेऽशक्तत्वाख्यस्य कार्यस्यानुपत्तिः शक्तिस्वरूपेण विरुद्धेन धर्मेणोपात्तबद्धा ।

St 85 स एकः etc Illustrates अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति Tribute to Cupid Construe —एकः त्रीणि जगन्ति जयति ।

Here तनुहरण the cause, is there still the effect does not follow —बलं न हृतम् Why कुसुमायुध even when deprived of the body does not lose his strength is a mystery as much to the poet as to the reader This is therefore, अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति. Note that in एकः त्रीणि जगन्ति जयति we have विरोध

२२—यथासंख्य

It is difficult to decide what made मम्मट place this figure after विभावना and विशेषोक्ति both based on कार्य-कारण-भाव. The groupings by उद्भट also do not appear to have influenced him in the matter of the order of this figure. उद्भट takes यथासंख्य, उत्प्रेक्षा and स्वभावोक्ति together and अर्थान्तरन्यास from his preceding group is yet to be dealt with by मम्मट. It seems, therefore, that यथासंख्य is put in this place only arbitrarily. Its proper place would have been with the शृङ्खला figures like कारणमाला and एकावली

The figure does not possess any great poetical charm. It consists in the members of one series being related, in the order in which they are mentioned, with the members of other series—one or more. Thus in शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय, (कु.) शत्रु मित्र and विपत्ति are *respectively* connected with जय, रञ्जय and भञ्जय The figure becomes more telling when there are several series, the order of whose members is governed by the order of the members in the principal series.

The figure, therefore, possesses no more charm than what pertains to uniformity of arrangement of the members of different series. And this, in itself, does not require poetry of any high order. That is why there was a school of neo-rhetoricians who refused to allow it the status of an अलंकार. जगन्नाथ refers to this school. Read र. गं —यथासंख्यमलंकारमध्ये परिगणयन्ति प्राञ्चस्तद्विचारणीयम्। नहि अस्मिन् लोकसिद्ध यथाक्रमनिर्देशमात्ररूपे कश्चनापि चमत्कारोऽनुभूयते। येन अलंकारतास्य स्यात्। इति तु नव्याः। जयरथ in his विमर्शिनी also refuses to look upon यथासंख्य as a figure. It is, says he, merely the negation of the दोष-अपक्रम Read विमर्शिनी :—न चास्य अलंकारत्वं युक्तम्। दोषाभावमात्रत्वात्। उद्दिष्टानां क्रमेण अनुनिर्देशो हि अक्रियमाणो भग्नप्रक्रमाख्यो दोषः प्रसज्येत।.. दोषाभावमात्रे च नालंकारत्वम्। अस्य वैचित्र्यविशेषविरहितत्वेनोक्तत्वात्। But it must be conceded that when we come across a number of series with a certain uniformity running through them, we do feel a charm akin to that of mosaic work

विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित recognised it as यथासंख्य क्रम्य and जगन्नाथ speak of शाब्द and आर्थ varieties, according as the units of the series are uncompounded (असमस्त) or compounded (समस्त) मम्मट does recognise the figure but gives no divisions

Essentials [सत्या अनतिक्रम्य वर्णने इति यथासंख्यम्। र. ग. explains as follows —संख्याया अनतिक्रमश्च प्रथमस्य प्रथमेनैव, द्वितीयस्य द्वितीयेनैव इत्यादि क्रमेण सम्बन्धे भवति ।] (1) There must be a poetically charming statement about two or more things, standing in a series (2) These things in the series must be connected, in the same order, with other, equal in number standing in a different series. (3) The other series may be one or more Thus *a*, *b* may be *respectively* connected with *c*, *d* of a second series with *e*, *f* of a third series, with *g*, *h* of a fourth and so on Or *a*, *b*, *c* of the first series may be respectively connected with *d*, *e*, *f* of a second series and with *g*, *h*, *i* of a third and so on (4) The more numerous the members of the series or the series themselves the more charming becomes the figure, with its mosaic effect. That is why रुद्रट says तद् द्विगुणं त्रिगुणं वा बहुपूर्विदेषु जायते रम्यम् । (5) There is one principal series on which the rest are pivoted

§ सू ४० यथासंख्य etc. Construe क्रमिकाणां (तेन) क्रमेणैव (अन्ये) समन्वय यथासंख्यम् Where things standing in a particular order (क्रमिक) are connected (with others) in the same order (क्रमेणैव), we get the figure यथासंख्य The plural of क्रमिकाणां should also comprehend dual That is to say, we may have a series of two things also But, as said above, the more numerous the members the more charming the figure Read मा च —बहुवचन अतन्त्रम् । तेन द्वयोरप्यर्थयोर्यथासंख्यम् ।

St 86 **एकस्त्रिधा etc** Illustrates यथासंख्य A compliment paid to a patron king showing how he is cherished by maidens with love, by the learned with delight, (समद) and by the foes with annoyance, due to his grace, culture (विनय) and prowess

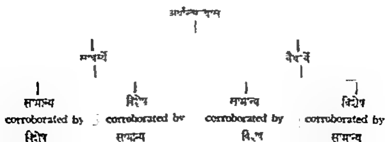
Here the units of the series शौर्योष्मणा, विनयेन, लीलया are, in this very order, connected with the units, ताप, समदरस and रति of a second series, and also with the units, द्विषा, विदुषा, मृगीदृशा of a third series. Thus the connection is द्विषा चेतसि शौर्योष्मणा ताप पुष्णन्, विदुषा चेतसि विनयेन समदरस पुष्णन् and मृगीदृशा चेतसि लीलया रतिं पुष्णन् (त्रिधा वसति)। This is, therefore, यथासंख्य द्विषा विदुषा मृगीदृशा is the pivotal series Note that in एकस्त्रिधा वससि, there is विरोध

Why is it that one particular unit gets connected only with some other particular unit and not with any and every other unit ? The reply is simple It is योग्यता that determines this connection Thus in the instance given above there is परस्परयोग्यता between द्विषा चेतसि, शौर्योष्मणा and ताप, between विदुषा चेतसि विनयेन and मम्दरसं and between मृगीदृशां चेतसि, लीलया and रति

२३—अर्थान्तरन्यास

अर्थान्तरन्यास finds its place here because with विभावना, व्यतिरेक, आक्षेप समासोक्ति and अतिशयोक्ति it formed a group both according to भामह and उद्भट It is a figure embodied like प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, in वाक्यs mutually independent by syntax But whereas in those two figures, it is the poet's aim to point out the सादृश्य between two वाक्यार्थs based on वस्तु-प्रतिवस्तुभाव or बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव here, in अर्थान्तरन्यास, it is the poet's intention to *corroborate* some *particular* fact (विशेष) by citing the *general* truth or *vice versa* Thus while it is वस्तु प्रतिवस्तुभाव and बिम्ब प्रतिबिम्बभाव that are respectively in evidence in प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, in अर्थान्तरन्यास it is समर्थ्य-समर्थकभाव Says a poet हनूमानब्धिमतरत् दुष्कर किं महात्मनाम् । (कु) Here in order to corroborate the particular fact that Hanūmat could cross the ocean has been adduced the general truth Nothing will be difficult for the great to achieve

Corroboration or समर्थन being the poet's motive in this figure he avails himself of the expedient of citing a general truth to corroborate a particular fact or vice versa That is a विशेष he supports by a सामान्य or a सामान्य by a विशेष Sometimes as in दृष्टान्त, he will produce the same result by वैधर्म्य i e by giving the विशेष positively and the सामान्य negatively or *vice versa* Thus we get the following scheme —

समर्थ्य is the thing corroborated, समर्थन is the thing that corroborates or bears out the समर्थ्य Rhetoricians like उद्भट, make divisions based on the position of समर्थ्य-समर्थक, whether one or the other is stated first. [समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोऽन्यस्य च पृष्ठत । विपर्ययेण वा .. उद्भट] There is yet another principle of division adopted by some like उद्भट, जगन्नाथ If the समर्थकवाक्य expresses its समर्थन by words like हि यत , यत् etc, it is शाब्द अर्थान्तरन्यास It becomes आर्थ if such words are absent Read र ग —अस्मिन्नलङ्कारे समर्थ्यसमर्थकभावः आर्थः शाब्दश्चालङ्कारताप्रयोजकः । हि, यत्, यत इत्यादेः प्रतिपादकस्याभावे आर्थः । तत्सत्त्वे शाब्दः । उद्भट—हिशब्दोक्त्या अन्यथापि वा About such divisions रुय्यक s seems to be the correct attitude He sees nothing striking in them Read अ स —हिशब्दाभिधान-अनभिधानाभ्यां समर्थकपूर्वोपन्यास-उत्तरोपन्यासाभ्यां च भेदान्तरसम्भवेपि न तद्गणना सहृदयहृदयहारिणी ।

अर्थान्तरन्यास vs सम्बद्धवस्तुसम्बन्धा निदर्शना —We have already seen how, in this variety of निदर्शना, some particular fact is taken to convey some general truth It, therefore has very close affinities with अर्थान्तरन्यास, particularly where a general truth is corroborated by a particular fact The one could in fact, be reduced to the other and *vice versa* Thus चूडामणिपदे धत्ते यो देव रविमागतम् । सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिन might become an अर्थान्तरन्यास if put as सतां आतिथेयी काया । उदयाचल आगतं रविं चूडामणिपदे धत्ते ।

But there is a difference of form between the two While in निदर्शना, the सामान्य and विशेष are welded together in *one sentence* in अर्थान्तरन्यास the two are embodied in two वाक्यs mutually independent by syntax

अर्थान्तरन्यास vs दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा —All of them are अनेकवाक्यगत and these वाक्यs are grammatically independent But (1) while in दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा, there is औपम्य between the two वाक्यs in अर्थान्तरन्यास there is समर्थ्यसमर्थकभाव between them (2) While in दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा, औपम्य being the *motif*, both the वाक्यs refer to particular facts (विशेष) or both to generalities (सामान्य), in अर्थान्तरन्यास, समर्थन being the *motif* one वाक्य refers to the सामान्य, the other to the विशेष The reason is plain Corroboration requires a particularity for a generality and *vice versa* (3) Therefore while in प्रतिवस्तूपमा there is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव owing to the same धर्म being stated differently, while in दृष्टान्त, there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव owing to the धर्मs (and धर्मिन्s also) corresponding one to the other in अर्थान्तरन्यास there is सामान्यविशेषभाव between one वाक्य and the other Read सा द —समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः । प्रतिवस्तूपमा-दृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

Is there no समर्थन in प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त? It is there but not as conclusive as in अर्थान्तरन्यास. One can *decisively* corroborate a particular case by a generality or a generality by a particular case (न निर्विशेष सामान्यम्). But an analogous case as in दृष्टान्त or प्रतिवस्तूपमा cannot corroborate as conclusively. It has a probative value only in so far as it tends to make us aware of another similar case.

अर्थान्तरन्यास vs. अप्रस्तुतप्रशंसा :—अप्रस्तुतप्रशंसा based on सामान्य-विशेषभाव bears resemblance to अर्थान्तरन्यास which also, as we saw, is based on सामान्य-विशेषभाव But (1) while in *अप्रस्तुतप्रशंसा, only the* अप्रस्तुत is mentioned, the प्रस्तुत being suggested, in अर्थान्तरन्यास, both the अप्रस्तुत and प्रस्तुत, are mentioned. To put it otherwise, in अप्रस्तुतप्रशंसा, only the समर्थक is वाच्य, the समर्थ्य being गम्य; in अर्थान्तरन्यास, both समर्थ्य and समर्थक are वाच्य. Read रुय्यक:—द्वयोः सामान्यविशेषयोः यदा वाच्यत्वं भवति तदा अर्थान्तरन्यासाविर्भावः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वथाऽप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः । (2) This entails a further point of difference between the two figures. In अप्रस्तुतप्रशंसा, we have a single statement pertaining to the अप्रस्तुत. In अर्थान्तरन्यास we have a double statement, one relating to the अप्रस्तुत, other to the प्रस्तुत

Can there be अर्थान्तरन्यास based on कार्य-कारणभाव? :—आलङ्कारिकs like रुय्यक and विश्वनाथ hold the view that, for समर्थन such as is aimed at in अर्थान्तरन्यास, like सामान्य विशेषभाव, कार्य-कारणभाव also is useful. In other words, according to them, we get अर्थान्तरन्यास not only where the two वाक्यs are related as सामान्य-विशेष but also where they are related as कार्य-कारण. Thus the समर्थ्य वाक्य being कार्य, the समर्थक may be कारण, and *vice versa*. In पृथ्वि स्थिरा भव भुजगम धारयैनाम् .. देव करोति हरकार्मुकमाततज्यम्, देव etc. is the कारण of पृथ्वि स्थिरा भव etc. This, therefore, is an instance of अर्थान्तरन्यास, acc. to this view. [अत्र कारणभूत हरकार्मुकाततज्यीकरणं पृथिव्यादिस्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकत्वेनोक्तम्—रुय्यक.] As against this, there is the view of जयरथ and जगन्नाथ, both of whom say that समर्थन can be effected only on the basis of सामान्य-विशेषभाव and not कार्य-कारणभाव. Where the two वाक्यs are related as कार्य-कारण, the figure becomes काव्यलिङ्ग, according to them Read जयरथ:—कार्यकारणभावस्य भेदद्वयस्य काव्यलिङ्गत्वं प्रत्युदेव वक्ष्यति इति सामान्य-विशेषभावप्रयुक्तभेदद्वयमात्रपर्यवसितम् । मम्मट also confines his अर्थान्तरन्यास to सामान्यविशेषभाव.

For अर्थान्तरन्यास *vs*. अनुमान, see अनुमान

अर्थान्तरन्यास is a figure dating back from भामह and दण्डिन्. The definitions of both are vague in so far as they fail to bring out the सामान्य-विशेषभाव that figures in the भामह. Neither उद्भट nor वामन

refers to this essential feature . रुय्यक appears to have been the first to point out how सामान्य-विशेषभाव operates in the figure. मम्मट and the later आलङ्कारिक्s admitted the figure as based on सामान्य-विशेषभाव Some like रुय्यक and विश्वनाथ spoke of अर्थान्तरन्यास also based on कार्यकारणभाव.

<u>**Essentials**</u> —[प्रस्तुतसाधनसमर्थस्य अर्थान्तरस्य न्यास अत्र] (1) There must be two वाक्यs, grammatically independent (2) One of them must embody a सामान्य and the other a विशेष (3) One of the two is प्रकृत the other अप्रकृत. (4) The प्रकृत is समर्थ्य because it is to be corroborated, the अप्रकृत is समर्थक because it corroborates. (5) If a सामान्य is प्रकृत, a विशेष will be अप्रकृत and *vice versa* (6) There may be cases, acc to र ग, where both, the समर्थ्य and समर्थक, are प्रकृत In वस्तुन्येव मनांसि रमन्ते रमणीयेषु वस्तुषु । हित्वान्यत् सरोजिन्या पश्य याति न षट्पदः ॥ (र ग), both are प्रकृत (7) The समर्थकवाक्य may or may not have a word like हि, यत, यत् connoting समर्थन. (8) If an उपमाप्रतिपादक like इव occurs, as in एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः (कु स), though we have सामान्य-विशेषभाव, it is a case of उपमा (or, acc. to some, of उदाहरणालंकार)

२ स ४१ **सामान्य वा** etc Construe —यत्र सामान्य वा विशेषो वा साधर्म्येण इतरेण वा तदन्येन समर्थ्यते स अर्थान्तरन्यास । **सामान्य विशेष** Generality, General truth **विशेष** a particular fact coming under the सामान्य **सामान्य** Truth triumphs—will be a सामान्य, युधिष्ठिर, the truthful, triumphed —will be a विशेष coming under it. **तदन्येन** i e सामान्य by विशेष, विशेष by सामान्य **समर्थ्यते** is corroborated, is borne out. **साधर्म्येण इतरेण वा** i e साधर्म्येण वैधर्म्येण वा। **वैधर्म्येण** निरुक्तसाधर्म्यविरुद्धधर्म —रामचरण तर्कवागीश See notes on वैधर्म्य दृष्टान्त under दृष्टान्त We can have साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास and वैधर्म्ये अर्थान्तरन्यास Each again will have two divisions —With सामान्य as the समर्थ्य, विशेष as समर्थक and *vice versa* This gives us *four* divisions in all. Note that the rhetoricians do not speak of माला अर्थान्तरन्यास When a विशेष is समर्थ्य and सामान्य, समर्थक we cannot have माला Because we cannot state any more than one सामान्य. But when a सामान्य is समर्थ्य and विशेष, समर्थक, it is possible to have a माला inasmuch as we could cite one विशेष after another as the समर्थक. Could I not say, for instance, "Overweening ambition comes to grief. Napoleon came to grief Kaiser came to grief "?

St. 87 **निजदोषावृत** etc Illustrates साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास where सामान्य is समर्थ्य, विशेष समर्थक. It is our defective vision that makes us see things in other than their true colours **अतिसुन्दरमेव** एव emphasises सौंदर्य **विपरीत भाति** appears otherwise i e ugly

Here the general truth (सामान्य) viz गोशाखमनसां सुन्दर विपरीत भाति is समर्थ्य विशेषण नायकावि र्पन पश्यति which is a particular fact coming under the सामान्य—विशेषत्वात् being a भाव—is समर्थक. Both are positive assertions Hence it is साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास with सामान्य as समर्थ्य and विशेष as समर्थक

St 88 सुसितवसना etc Illustrates साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास where विशेष is समर्थ्य सामान्य समर्थक. An अभिसारिका stranded in pitch dark is able to resume her course and reach her destination when her path is lit up by the king s glory sung by coincidence *ab* Construe यन्नास सुसित वसनालंकारायां सुसित चन्द्रमसि ... कान्त्या दिशु भग्न गम अभूत्। When a lovely lady (सुन्दर) was moving wantonly in moon light सुसितवसनालंकारायां The white colour of ornaments and apparel was in order to make the party inconspicuous in the moon light. कीर्ति वैनापि प्रकाश —The fame was so bright that it lit up the quarters सुसितवसना मियगृह अगात् सुनर्भोता because in the pitch dark she was becoming conspicuous The *भग्नता was not because she would lose her way in darkness* but because she might be made out clearly with her white ornaments and clothing standing in sharp relief against the background of darkness'

Here the particular incident of the अभिसारिका being obliged though indirectly by the king (because his glory was of service to her) is समर्थ्य The general truth that the king was a source of happiness everywhere is समर्थक ... सुखदा is a ... meaning सर्व सुखदः असि Therefore विशेष being in effect अभिसारिकां ... सुखदा असि, and सामान्य सर्व सुखदः असि we have साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास

Here the समर्थ्य is the सामान्य or general truth the virtuous have to *suffer* for their virtues The समर्थक is the विशेष The naughty bull *enjoys* a life of ease It is easy to see how this समर्थक negatively (enjoyment being the negation of suffering) bears out the general truth This is therefore वैधर्म्य अर्थान्तरन्यास with a सामान्य as समर्थ्य and विशेष समर्थक

St. 90 अहो हि etc Illustrates वैधर्म्ये अर्थान्तरन्यास with विशेष as समर्थ्य and सामान्य समर्थक Someone breaking some sad news to his friend Some say that it is युधिष्ठिर breaking the sad news of अभिमन्यु's death to अर्जुन स आयुषा बहु अपराद्धः i e it is my misfortune that I continue to live since I have to report such a sorry thing

Here the अधन्यत्व of the particular individual who is reporting the sad news is the समर्थ्य and is a विशेष The समर्थक is the सामान्य viz धन्यत्व of those who have not to report a sad news अधन्यत्व being the negation of धन्यत्व we have वधर्म्ये अर्थान्तरन्यास in which the समर्थ्य is a विशेष and समर्थक सामान्य

How are we to decide that a particular वाक्य is समर्थ्य or समर्थक? Whatever is put first is not necessarily समर्थ्य because it is equally permissible to place समर्थ्य *after* समर्थक It is easy to decide this matter where हि यत् यत are used as they introduce a समर्थक But where they are not used each case will have to be judged on its own merits. Thus in निरुपायावृतमनसा etc one may justifiably argue पन्यनि पितामहता etc is समर्थ्य and निरदोषा विपरात the समर्थक In नसितवमनत etc on the other hand the case of the अभिसारिका alone would seem to be समर्थ्य as it forms the प्रकृत But if we picture to ourselves a poet lavishing praise on his patron क नामि शुभम becomes a समर्थ्य and the particular incident of the अभिसारिका समर्थक The same applies to सुमानामेव etc But in अहो हि मे etc the particular thing alone is समर्थ्य because it is the matter under consideration. In short for deciding समर्थ्य—समर्थक no hard and fast rules could be laid down. It has to be decided by taking into consideration the context etc

२४—विरोध

विरोध is really speaking विरोधाभास semblance of conflict Genuine विरोध being negation of योग्यता and therefore of fact has no place in poetry and one indulging therein will produce not real poetry but a travesty of it For poetic licence also has its limits The poet in all his peregrinations must not deviate from योग्यता and genuine विरोध does involve such deviation

In विरोधाभास the poet gives us a truth but by paradox or contradictory statement Is it not paradoxical and yet true that इन्दुमती should lose her life due to the garland of flowers falling on her? Is it not paradoxical and yet true that the tender flower the arrow of Cupid should prove deadly to the lover—मृदु तीक्ष्णतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि? Is not दुष्यन्त telling us a truth though involving a semblance of contradiction when he says किमत्र चित्रं हिमगर्भैरशिशिरेन्दुमयूखैस्त्वमपि (? स्मरोऽपि) कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि। ? In short in विरोधाभास we have a truth set forth as a paradox And because it is truth an explanation (समाधान) can be given for the paradox Read रुय्यक —स च समाधान विना प्रकृते नोप। सति तु समाधाने प्ररुढ व्याभासमानत्वात् विरोधाभास। भामह's words समाधौ सुकरे सति relating to विभावना also apply here

We have already seen how there is paradox at the root of the figure विभावना and विशेषोक्ति To have an effect in the absence of a cause and to have no effect when the cause is potent enough are paradoxical indeed That way विभावना and विशेषोक्ति are aspects of विरोध But as we saw विरोध in the field of causation has crystallised into विभावना and विशेषोक्ति and a few other figures which enjoy a status independent of विरोध Read र ग —कार्यकारणानिबन्धनास्तु विरोधप्रकार विरोधाप्रकार तत्मूलास्तु विभावनादि

क्रिया, or (3) गुण and द्रव्य. There may be विरोधाभास also between (1) क्रिया and क्रिया or (2) क्रिया and द्रव्य Lastly, there may be विरोधाभास between (1) द्रव्य and द्रव्य. This gives ten (4+3+2+1) divisions in all मम्मट admits this principle of division. रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ admitted it जगन्नाथ however is critical of it See below

Before रुद्रट, neither भामह nor दण्डिन् nor उद्भट, nor वामन had adopted this principle of division After रुद्रट, अप्पय्यदीक्षित did not adopt it जयरथ is critical of it and sees no charm in the divisions Says he अनेन पुनः लक्ष्ये तथा वैचित्र्याभावात् अनवकॢप्तिर्ध्वनितेति। अत एव अस्माभिरप्येते नोदाहृता । He would himself propose the following divisions —अनेनेह चिरन्तनैरनुक्ता अपि वैचित्र्याधायिनो भेदा अनुमन्तव्या इत्यपि सूचितम् । तेन (1) भावयो (2) अभावयो (3) भावाभावयोश्च विरुद्धत्वोपनिबन्धे विरोधो त्रय इति । जगन्नाथ also is equally critical of divisions based on जाति etc He would rather adopt a twofold division based on the presence or absence of श्लेष Read र ग —वस्तुतो जात्यादिभेदानामहृद्यत्वात् शुद्धत्वश्लेषमूलत्वाभ्यां द्विविध एव । Further, जगन्नाथ would divide it as शाब्द and आर्थ If words like अपि are present, it is शाब्द Otherwise आर्थ Read यत्र अपिशब्दादिर्विरोधस्य वाचकस्तत्र विरोधः शाब्दः, अन्यत्र त्वार्थ इति तावत् प्राचां सिद्धान्तः ।

श्लेष and विरोध —This brings us to the part played by श्लेष in विरोध Though it is possible to have विरोधाभास without श्लेष, e g , तस्याः मृणालवल्यानि दवदहनराशिः भवन्ति still, in Sanskrit literature, श्लेषमूलक विरोध is of frequent occurrence. Writers like बाणभट्ट have made a profuse use of it in their writings बाणभट्ट, in particular, makes it a point to round off his elaborate descriptions with श्लेषमूलक विरोधाभास

It is not difficult to understand why श्लेष should bulk large in विरोधाभास As a श्लिष्ट word possesses two meanings, the poet finds it easy to effect विरोधाभास therewith Take, for instance, बाण's विरोधाभास used in the राजकुलवर्णन in the **कादम्बरी** He says that the राजकुल (palace) was अवन्तिविषयगतमपि मागधजनाधिष्ठितम् How can the palace in अवन्ति have people from मगध? To say so is contradictory, paradoxical But that the contradiction is only apparent (विरोधाभास) becomes clear as we recall the other sense of 'मागध' viz bards The palace had so many bards therein Thus the विरोधाभास is rendered possible by the double meaning of the word मागध With one meaning —inhabitants of मगध, there is real विरोध as that meaning does not apply to the राजकुल With the other meaning bards, there is no विरोध as it applies to the palace Thus it is a विरोधाभास Some आलङ्कारिक like **उद्भट** call these cases of श्लेष Others hold them as cases of सङ्कर of श्लेष and

विरोध Read रूय्यक —श्लेषगर्भत्वे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतु रथ औद्धत्यनात् । न्यर्थान्तरे तु चमत्कार ।

विरोध *vs* विभावना *and* विशेषोक्ति —Just as in विरोध there is only semblance of conflict so in विभावना and विशेषोक्ति, there is only a semblance of confl ct Agam in both the conflicting things are present in the same abode But (1) While in विभावना – विशेषोक्ति the विरोध is in other field of कार्य-कारण-भाव in विरोध it is in other fields (2) While in विभावना-विशेषोक्ति only one of the विरुद्ध things strikes us as wonderful to wit कार्यसत्त्व in विभावना and कार्याभाव in विशेषोक्ति in विरोध both the विरुद्ध things strike us To put it otherwise in विभावना–विशेषोक्ति we have एकबाध while in विरोध we have मिथोबाध Read सा द —विभावनाया कारणाभावेन उपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्य द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेद । This is also the view of रुय्यक But see how र गं *corrects* it in the matter of विशेषोक्ति —वस्तुतस्तु कार्यानुत्पत्तिरेव अतिप्रकृत्यते (i e in विशेषोक्ति) बाध्या ।

But in आर्थी विभावना—आर्थी विशेषोक्ति *which give rise to* सन्देहसङ्कर *we get* मिथोबाध and therefore there will be justification in looking upon them as cases of विरोध When अभिमित्र addresses his sore afflicted heart प्रमद निर्वाणे हन्य परितापे दहसे निम् or when the poet says शरशीर्णाविनाऽस्यम् we get आर्थी विभावना or आर्थी विशेषोक्ति But it will not be quite wide of the mark if we say that it is a case of विरोध—though when we do so we just allow विरोध to trespass on the field of कार्य-कारणभाव

विरोध *vs* रूपक —If मृणालव्यालानि स्वम्हनराशि or चन्द्र बन्धन is a विरोध why should not मुख चन्द्र also be a case of विरोध since in both one thing is superimposed on another ? The answer lies in the fact that in the former the poet wants to stress the विरोध between मृणालव्यालानि and स्वम्हनराशि while in the latter though there is विरोध between मुख and चन्द्र still the poet wants to stress the सादृश्य between the two in order to attribute to मुख the धर्मs of चन्द्र such as आह्लादकत्व etc To put it otherwise in मृणालव्यालानि स्वम्हनराशि there is implicit the force of अपि मृणालव्यालानि (अपि) स्वम्हनराशि भवन्ति while in मुख चन्द्र this force is absent Read र ग —एवं च रूपके मुख चन्द्र' इत्यादौ यद्यपि आरोप विरोध तथापि न स चमत्कारप्रयोजकः अत्र तु चन्द्रनिष्ठाह्लादकत्वादि सकलधर्माणां मुखे प्रतिपत्त्यर्थं रूपकेऽवेक्ष्यते न चमत्कारी न विरोध प्रत्युत भवति विरोधो विरोधिनानुगुणत्वानुहतिर् इति नालंकार । विभावनाया आर्थत्वेऽवतरणात् कुसुमानि शरा' इत्यादौ तु क्रियाशक्तिनामास्वादकत्वस्य विरोध इत्याशुगुण्यात् स्वामिनी भवति विरोध समुन्मीलित इति स एव अलंकार

For विरोध *vs* असंगति see असंगति

विरोध is a figure dating back from भामह and दण्डिन्. Both of them give definitions that fail to bring out the fact that the विरोध must be apparent only. All the same, the instances given by them are of विरोधाभास. उद्भट also gives a definition equally vague on the point of आभास since he reproduces भामह *verbatim*. वामन was the first to state categorically that विरोध is really विरोधाभास. रुद्रट is silent over आभासत्व but gives divisions based on the fourfold संकेत of words. मम्मट is explicit in the matter of आभास and adopts रुद्रट's principle of division based on संकेत. रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ follow मम्मट both in emphasizing आभासत्व and in giving the संकेतमूल divisions. जगन्नाथ, however, is loth to admit the divisions as poetical. अप्पय्यदीक्षित ignores the divisions. Some आलङ्कारिक्s style the figure as विरोध, others as विरोधाभास.

Essentials —[आभासते इत्याभास । विरोधश्चासौ आभासश्च ।—वैद्यनाथ तत्सत् on कुवलयानंद. आभास is further explained by र ग —आ ईषद् भासत इत्याभास] (1) Two mutually conflicting things must be set forth as abiding in *one* abode. (2) The conflict must be in a field other than that of कार्यकारणभाव. (3) The conflict must not be genuine but apparent, that is to say, we should have only विरोधाभास and not real विरोध. (4) Since the विरोध is only apparent, it must be easily explicable—मनाथों सुकरे मति-भामह (on विभावना). (5) The विरोधाभास may or may not be based on श्लेष. (6) The idea of conflict is explicit when अपि is used and implicit when it is not used but implied.

§ सू ४२ विरोध etc. Construe अविरोधेऽपि यत् विरुद्धत्वेन वच स विरोध । अविरोधेऽपि i e there must not be real conflict. Real conflict is not permissible as it violates the requirement of योग्यता. Thus the अलङ्कार विरोध is in effect विरोधाभास.

वृत्ति वस्तुवृत्तेन अविरोधेऽपि i. e. वास्तविके अविरोधेऽपि —Even when there is no real conflict. विरुद्धयोरिव अभिधानम्. The two things are set forth as if (इव) they are mutually conflicting, incompatible. इव emphasizes the आभासत्व, the aspect of being a semblance.

§ सू ४३ जातिश्चतुर्भि etc. Construe जाति जात्याद्यै चतुर्भि विरुद्धा स्यात् । गुण त्रिभि विरुद्ध स्यात् । क्रिया द्वाभ्या विरुद्धा स्यात् । द्रव्यं द्रव्येणैव (विरुद्ध) स्यात् । इति ते (विरोधा) दश भवन्ति ।

There are *four* जातिविरोधs viz (1) जाति *vs* जाति (2) जाति *vs* गुण (3) जाति *vs* क्रिया, (4) जाति *vs* द्रव्य. रुद्रट does not admit the last viz जाति *vs* द्रव्य. मा च rightly criticises this view —नित्यमेव द्रव्याश्रितत्वात्.

जातेर्जातिद्रव्ययोर्विरोध इति भुवन् रुद्रट नवभेदीं मन्यते । मतान्तरम् । जातेर्गुणाद्याश्रितत्वस्यापि भावात् ।

Three गुणविरोधs are possible (1) गुण *vs* गुण (2) गुण *vs* क्रिया (3) गुण *vs* द्रव्य [One more viz गुण *vs* जाति is जातिविरोध (2)]

Two क्रियाविरोधs are possible (1) क्रिया *vs* गुण, (2) क्रिया *vs* द्रव्य [Two more viz क्रिया *vs* जाति is जातिविरोध (3) क्रिया *vs* गुण is गुणविरोध (2)]

One द्रव्यविरोध is possible द्रव्य *vs* द्रव्य [Three more द्रव्य *vs* जाति is जातिविरोध (4) द्रव्य *vs* गुण is गुणविरोध (3) द्रव्य *vs* क्रिया is क्रियाविरोध (2)] The terms जातिविरोध, गुणविरोध क्रियाविरोध and द्रव्यविरोध here respectively connote a विरोध in which one of the विरुद्ध things is जाति गुण or द्रव्य इति ते दश — i e विरोधा दश 4+3+2+1 = 10

जाति गुण क्रिया and द्रव्य is the fourfold संकेत of शब्द as admitted by the वैयाकरणs See उल्लास II for संकेत रुद्रट was the first to adopt this principle of division for विरोध भामह and उद्भट only talked of गुण and क्रिया

St 91 अभिनव etc Illustrates जाति जाति विरोध A दूती intimates to a नायक how the नायिका has been so stricken with the grief of separation that soothing remedies like the lotus leaves only tend to make her agony more acute Construe सुभग विधिवशात् त्वद्वियोगपविपाते अस्या दुरन्तरा °नल्यानि दवानलराशि भवन्ति । पविपाते when there has fallen on her the bolt (पवि) of separation Dissolve नलिनीकिसलयश्च मृणालवल्यानि च । दवानल = वनानल (द्रुमाणि दहत्यग्नि रूप)

Here the विरोधाभास lies in नलिनीकिसलय and मृणालवल्यानि being दवानल How can tender sprouts and fibre-coils become दावानल we ask ourselves. The explanation (समाधान) lies in the fact that due to विरहवेदना soothing remedies aggravate the agony Since किसलय and वल्यानि which represent particular जातिs stand here in antithesis to दवानल also a जाति we have जाति जाति विरोध Note that there is implicit the idea of अपि in मृणालवल्यापि (अपि) दवानलराशि भवन्ति ।

St. 92. गिरयोऽपि etc Illustrates जाति गुणविरोध A compliment paid to a king s eminence agility depth and forbearance तव अन्तिके beside you as compared to you To be taken with गिरय मरुत्, अब्धि and विश्वम्भरा तव अन्तिके गिरयोऽपि अनुन्नतियुज and so on विश्वम्भरा अपि अतिलघु Compliment to the forbearance of the king Earth is generally taken as representing the height of forbearance.

Here the विरोधाभास consists in associating गिरिs with अनुन्नतत्व, मरुत् with मन्थरत्व अब्धि with अगाम्भीर्य and विश्वम्भरा with अतिलघुत्व. It can be

explained away as due to the extraordinary eminence, agility, depth and forbearance of the king before whom these things are dwarfed into insignificance

As गिरिs, मरुत्, अब्धि and विश्वंभरा which are जातिs here stand in antithesis to गुणs viz. अनुन्नतत्व, अचलत्व, अगाम्भीरत्व and अतितुलत्व, we have जाति-गुण विरोध The antithesis is expressly conveyed by the word अपि used with all the four Is विश्वंभरा (Earth) जातिवाचक ? Strictly speaking it is not जातिवाचक as earth is one only and जाति presupposes individuals more than one . Nor can it be taken as द्रव्य, as प्रभा does For द्रव्य, as the वैयाकरणs conceived it, was संज्ञा, proper noun The difficulty could be possibly removed by taking जाति as conveying the notion implicit in the Common Noun of Grammar and none can deny that 'Earth', though one, is still a common noun To that extent, the word may be taken as जातिवाचक Some think of a class of विश्वंभराs as due to there being an earth in every सर्ग and सर्गs being infinite in number At any rate वसुधरा cannot be द्रव्य which term the वैयाकरणs apply strictly to proper nouns Is the difficulty due to our judging वैयाकरण terminology by नैयायिक standards ?

St 93 येषां etc. Illustrates जाति क्रिया विरोध The poet eulogises the valour of a king, thanks to which the hostile heroes suffer decapitation and are covered with dust. Construe येषां कण्ठपरिग्रह प्रणयिता सम्प्राप्य स धाराधरः तीक्ष्ण अपि अनुरज्यते, शमति च स्नेहं परामोति, तेषां सगरसंगमसक्तमनसां राज्ञां प्रसाधनविधिः त्वया पांसुना घटते निर्मीयते इति चेत्रम् । धाराधर sword. कण्ठपरिग्रहप्रणयिता प्राप्य Literally when it develops a liking (प्रणय) for the embrace of the necks of the enemies. Euphuistic expression for decapitation of the enemy अनुरज्यते becomes red (with blood) स्नेह परामोति becomes clammy (with blood) पांसूनां घटते प्रसाधनविधि The enemies are covered over with dust as they fall प्रसाधन Decoration

Here the विरोधाभास is between राज्ञां and पांसूनां घटते प्रसाधने, as सा चूडामणि understands. The जाति of kings stands in antithesis to the क्रिया of dust toilette. The explanation lies in the fact that due to the prowess of the king they are covered over with the dust of the battle field Some commentators like माणिक्यचंद्र see the विरोध between धनुरज्यते and प्रसाधनक्रिया Some others think that the विरोध is between the जाति, धाराधर and the क्रियाs, अनुरज्यते and स्नेहं परामोति. Of all स न s seems the best appreciation Note that there is गुण क्रिया विरोध

St 94 सृजति च etc Illustrates जाति-द्रव्य विरोध The eminent विष्णु has to become a fish (मत्स्याकार) by force of circumstances Construe य निदन हेलयैव इद जगत् सृजति अवति संहरति च सोऽपि जनार्दन अवमरवशात शफर (अभूत्) इद चित्रम्। हेलयैव = लीलयैव अवसरवशात When the earth was submerged under water, मनु's ark with the creatures aboard was tied to the horn of this मत्स्य Thus the living creation could be saved from the प्रलय शफर fish

Here जनार्दन which is महा or द्रव्य stands in antithesis to शफर, a जाति The explanation lies in the miracle worked by विष्णु

St 95 सतत मुसलासक्ता etc Illustrates गुण-गुण विरोध Description of the change made in the life of the wives of poor Brahmins by a king, a patron of learning coming into power सति भवति when you are there (on the throne) Construe —बहुतरगृहकर्मघटनया सतत मुसलासक्ता (अत एव) कठिना करा

Here there is विरोधाभास between the गुणs कठिनत्व and सुकुमारत्व The explanation lies in the fact that the women were spared the hard work of the household due to fortune smiling on them as a result of the king s munificence

St 96 पेशलमपि etc Illustrates गुण क्रिया विरोध The delicate words of a villain touch to the quick The harsh words of the good prove soothing. सततविरुद्ध मानस object of न्यक्कृति and प्रमाप्यति सततविरुद्ध = सतविरुद्ध [सतत सर्व इति च यथार्थ —अशोक] । । सुतरविरुद्ध

* Here there is विरोधाभास between the गुण पेशलत्व and the क्रिया दहन and again between the गुण कर्कशत्व and the क्रिया प्रमोद The explanation is to be sought in the fact that the words of the wicked are mischievous and those of the good salutary

St 97 क्रौञ्चाद्रि etc. Illustrates गुण-द्रव्य विरोध The well known miracle wrought by परशुराम when he pierced mount क्रौञ्च with his arrow Construe यस्य स भगव भृगुपत्य यस्य उद्दामदृषद्वृन्द अपि क्रौञ्चाद्रि (यस्य) मार्गणाः अगमन्-दायानो नवाम्भोजस्निग्ध अभूत् । मार्गणानर्गलपाते At the unstemmed (अनर्गल) and sharp (शात) shower of his arrows. उद्दामदृषद्वृन्द Solid with massive (उद्दाम) boulders. अपूर्वसर्ग Creating unprecedented things.

Here the विरोधाभास lies between the द्रव्य (महा) क्रौञ्चाद्रि and the गुण दन्तविदारण. The explanation is to be found in the Herculean strength of भार्गव

St **98** **परिच्छेदातीत** etc Illustrates क्रिया क्रिया विरोध माधव narrating the state of his mind to मकरन्द **परिच्छेदातीत** (विकार) A feeling that is beyond (अतीत) measure *b* Construe य अस्मिन् जन्मनि पुन अनुभवपथ न गतवान्. Add *in this life* after '*repeated itself* in the Translation **विवेक** etc i e the power of discernment is lost and in consequence profound infatuation has set in **अन्त जडयति** Makes me chill at heart

Here the विरोधाभास is between the क्रियाs जडयति—ताप कुरुते **जडयति** has two meanings (1) जडयति cools down (2) paralyses ताप कुरुते also has two meanings (1) Makes hot (2) torments How can a विकार which cools one down make him hot we ask And we are satisfied when we recall the other meaning of each of the two words It is common experience that a thing which paralyses also torments So what is felt as विरोध in the light of the first meaning of each of the two जडयति and ताप कुरुते proves to be mere विरोधाभास when we recall the other meaning

St **99** **अय वारामेको** etc Illustrates क्रिया—द्रव्य विरोध The legend of अगस्त्य who gulped down the vast ocean in the space of a moment तृष्णातरलितमनोभि with our minds disconcerted by thirst तृष्णा for water and also for the jewels **ताम्यत्तिमिमकरम्** (उदधि) with the sharks (तिमि) and crocodiles in agony (as their native element was being gulped down by the sage) **मुनि** अगस्त्य

Here there is विरोधाभास between अगस्त्य (the meaning of मुनि) a द्रव्य (= सज्ञा) and the क्रिया of quaffing the ocean It is explained as being due to the supreme eminence of अगस्त्य Note that मुनि has to be taken in the sense of अगस्त्य and then it becomes a द्रव्य or सज्ञा Some like प्रदीप take the विरोध to be between जलनिधि and पानक्रिया जलनिधि being one is द्रव्य they argue That this view about द्रव्य is not correct we have seen at St 92 while discussing whether विश्वसृट् is जाति or द्रव्य Note that this stanza could be also an अप्रस्तुतप्रशसा, the प्रस्तुत being महिमा भवति अगस्त्यस्य

St **100** **समदमतगज** etc. Illustrates द्रव्य द्रव्य विरोध The white Ganges becomes dark like the Jumna owing to the ichor of a king s elephants being washed therein. **क्षितितिलक** addressed to the king **तटभुवि त्वयि** The king was camping on the bank of the Ganges. **शशधरचूडापगा** The river (आपगा) on the head of शिव i e गगा **समद** etc समदा ये मतगजा तेषां दान मदजल, तस्य य निष्यन्द तेन या सङ्गति (river) अर्थात् परिचय (contact)

Here the विरोधाभास lies between the द्रव्यs गङ्गा and यमुना (कालिन्दी) How can गङ्गा become यमुना, we ask ourselves. The explanation lies in the fact that the flow of black ichor was copious enough to turn the white current of the Ganges black like that of the Jumna

२५—स्वभावोक्ति

स्वभावोक्ति means literally the description of some trait of an object, and the figure consists in the *faithful* portrayal of some object bringing into prominence traits that are charming enough in the poet's eye The poet aims at giving us a vivid pen picture, maybe, of some landscape, sun rise sun-set, some animal while it is stationary or in action, the innocent activities of a child, the amorous acts of a romantic maiden, and such other themes. What the artist does with the brush, the poet succeeds in achieving with the pen.

Realism, not idealism, is the keynote of the figure. The poet's attention is arrested by some striking fact in nature and he sets about describing it as it is, without the slightest touch of idealism. That way, in स्वभावोक्ति we get the measure of the poet's power of observation कालिदास's graphic description of the कृष्णमृग in ग्रीवाभङ्गाभिराम etc (शाकुन्तल १ ७), his portrayal of the actions of सर्वदमन who is yet a small boy (शाकुन्तल ७), भवभूति's description of the horse as put in the mouth of the unsophisticated बटु (उत्तररामचरित ४ २६) पश्चात् पुच्छं वहति etc., his description of सीता when she was yet a small girl in प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन् etc (उ रा १ २०), बाण's description of the horse इन्द्रायुध and the elephant गन्धमादन at the palace (राजकुल) of तारापीड, his description of the चाण्डालकन्या, the parrot, the sage जाबालि, the शाल्मलि तरु, the evenings and mornings—these are some of the best specimens of स्वभावोक्ति.

Is स्वभावोक्ति an अलङ्कार? —Since in स्वभावोक्ति, there is only a realistic delineation of objects, some आलङ्कारिकs are loth to concede to it the status of an अलङ्कार भामह, *for instance* does not seem to be very enthusiastic about its claim to be an अलङ्कार, to judge from his words इति केचित् प्रचक्षते [स्वभावोक्तिरलङ्कार इति केचित् प्रचक्षते। २ ९३], and if this evidence is not conclusive, one has only to see भामह's attitude towards वार्ता, another figure closely akin to स्वभावोक्ति. Says भामह — गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः। इत्येवमादि किं काव्यं, वार्तामेनां प्रचक्षते॥ (२ ८७) In short, भामह, a sponsor of वक्रोक्ति (वैचित्र्यपूर्णकथा रीति) appears reluctant to admit वार्ता, स्वभावोक्ति etc. based on realism as अलङ्कारs दण्डिन्'s tone is apologetic when he talks of this figure शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं

नात्येष्वयेनदीपितम् ।—says he He means in effect Though the proper sphere of realism is science it may play part in poetry also This implies that दण्डिन् also felt that स्वभावोक्ति due to its realism was not in tune with the rest of the figures वामन did not admit the figure जगन्नाथ does not refer to it but this may be due to his work र ग, having come to an abrupt end That he appreciated स्वभावोक्ति could be inferred from his remarks in his criticism of सा द 's definition of काव्य —वस्त्वलंकारप्रधानाना काव्यानामकाव्यत्वापत्ते । न चेष्टापत्ति । महाकवि सम्प्रदायस्याकुलीभावप्रसगात् । तथा च जलप्रवाहवेगनिपतनोत्पतनभ्रमणानि कविभिर्वर्णितानि । कपिबालादि विलसितानि च ।

As against these those that admit स्वभावोक्ति as a figure justify it by pointing out that though the figure is based on realism yet none but a poet could have effected it The matter delineated is सूक्ष्म which रुय्यक explains as कवित्वमात्रस्य गम्य It requires a poet s genius to choose one out of the thousand things that exist or occur in the world outside It requires a poet s observation to observe it in every detail small or big And further it requires the poet s power of expression to present the object with perfect vividness Read रुय्यक —न्द वस्तुस्वभाववर्णनमात्र नालकार । तत्त्वे सति सर्वं काव्यमलकार स्यात् । तदर्थं सूक्ष्मग्रहणम् । सूक्ष्म कवित्वमात्रस्य गम्य सा द also describes the matter as दुरूह which it explains as कविमात्रवेद्य Read व्यक्तिविवेक cited by साहित्यचूडामणि —कथ तर्हि स्वभावोक्तेरलकारत्वमिष्यते नहि स्वभावमात्रोक्तौ विशेष कश्चनानयो ॥ उच्यते वस्तुनस्तावद् द्वैरूप्यमिह विद्यते । तत्रैकमस्य सामान्य यद् विकल्पैकगोचर । स एव सत्कविगिरा गोचर प्रतिभाभुवाम् । रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतस । क्षण स्वरूप स्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवे ॥

स्वभावोक्ति to judge from भामह s wording is more ancient than भामह भामह defines and illustrates स्वभावोक्ति but appears to have no high opinion of the figure दण्डिन् defines it and refers to its other name जाति He gives instances based on the fourfold significance of word जाति गुण क्रिया and द्रव्य उद्भट admits the figure वामन is silent over it. रुद्रट admits it under the name जाति रुय्यक विश्वनाथ अप्पय्यदीक्षित (कु) admit the figure In the extant portion of the र ग the figure is not to be found

Essentials —[अवस्य नानावस्थत्वं स्वभाव तस्य उक्ति ।—भामह] (i) There must be a faithful representation of a matter like a landscape an animal at rest or in action a child etc. (ii) The representation may relate to the complexion d position of limbs etc which must be *characteristic* of the object (iii) The theme must be poetically

striking (iv) The description must be graphic and bear testimony to the poet's power of minute observation It must be detailed enough to be a Pen Picture Read व्यक्तिविवेक —अर्थस्वभावस्योक्तिर्या सा-लंकारतया मता। यतः साक्षादिवाभान्ति तत्रार्थाः प्रतिभार्पिताः॥

§ सू. ४४ स्वभावोक्तिस्तु etc तु marks transition from the earlier figure to the new one डिम्भादेः of child and such other objects 'आदि' comprehends such objects as animals inanimate things etc रुद्रट attempts to make a list of some of these शिशु-मुग्धयुवति-कातर-तिर्यक्-संभ्रान्त-हीनपात्राणाम्। सा कालावस्थोचितचेष्टासु विशेषतो रम्या॥ (हीनपात्र = abhorrent characters like ghosts) Note that रुद्रट has मुग्धडिम्भ in his definition and भामह's instance of the figure — गा वारयति दण्डेन डिम्भः सस्यावतारिणीः। Not unlikely, therefore, that रुद्रट's definition was influenced by भामह's instance, and मम्मट's reference to डिम्भ seems to have been induced by रुद्रट's definition. Child has always been a source of abiding interest to the poet स्वक्रिया-रूपवर्णनं Description of an action or feature (रूप) that are peculiar (स्व) to the object. The action etc. must be characteristic of the object. This is what makes the figure striking It gives us the measure of the poet's power of observation. क्रिया action The कृष्णमृग in the शाकुन्तल casts suspicious glances at the chariot contracts his limbs and skips in the air रूप Feature Comprehends as the वृत्ति says वर्णः संस्थानं च वर्णः Complexion hue संस्थान posture of the limbs क्रियावर्णन gives us a verbal study of an object in action, रूपवर्णन gives one of an object at rest.

सम्प्रदायप्रकाशिनी aims at giving the divisions comprehensively, 7 in number —क्रिया-वर्ण-संस्थानाना व्यस्तत्वे त्रय, क्रिया-वर्णयो, क्रिया-संस्थानयो, वर्ण संस्थानयो, त्रयाणा च समस्तत्वेन चत्वार इति सप्त अस्य भेदा । दण्डिन् gives divisions based on the fourfold संकेत of शब्द viz जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य

St 101 पश्चार्द्घी etc Illustrates स्वभावोक्ति The characteristic pose and action of a horse just awakened from sleep Construe — शयनात् उत्थित तुरङ्ग —(१) पश्चार्द्घी प्रसार्य—(२) त्रिकननितिविततं अङ्ग उच्चै द्राघयित्वा—(३) आभुग्नकण्ठो मुखं उरसि आमज्य—(४) धूलिधूम्रा सटा विधूय—(५) घासग्रासाभिलाषात् अनवरतचलत्प्रोथतुण्ड —(६) मन्द शब्दायमान—(७) क्ष्मा खुरेण लिखति । पश्चार्द्घी The hind legs. त्रिकननितिविततं (अङ्ग)—The body which appears extensive owing to the arch of the त्रिक i e spine त्रिक (क) spine or hips or loins उच्चै द्राघयित्वा Drawing out a good deal Add 'a good deal' after 'drawing out' in the Translation. आभुग्न bent प्रोथ (घ—५) Nostrils.

Here १–७ give us क्रियाs of the horse ४ (धूलिधूम्रा) gives us वर्ण संस्थान if interpreted as a pose' is illustrated by all except ६ संस्थान in the sense of 'configuration' is present in त्रिकननितिविततं अङ्ग All these details are characteristic of a horse and none but a poet could have observed and delineated them That is why we appreciate the stanza as a vivid pen picture, a स्वभावोक्ति

२६—व्याजस्तुति

व्याजस्तुति was placed by उद्भट in the same group as विरोध and it is not unlikely that मम्मट's treatment of the figure at this place might have been influenced by that grouping For reasons unknown and perhaps arbitrarily, he interposed स्वभावोक्ति that उद्भट had placed in a different group between विरोध and व्याजस्तुति

In व्याजस्तुति, the poet s aim is either to praise an object or to denounce it. But the device he employs to effect it is ingenious. In order to make the स्तुति or निन्दा more striking the poet adopts an *ironical mode* of expression. When he aims at praise, he puts it in the setting of censure And when he wants to censure he gives it the garb of praise. The poet wants to praise the Ganges that is so sacred that it redeems even the sinners. He says How *indiscreet* you are O divine river that you lift the sinner unto heaven!—क स्वर्धुनि विवेकः पापिनो नयसि दिवम् । (कु) The नायिका wants to rebuke the दूती that was

treacherous enough to dally with the नायक She says *Well done !* O go between, well done There could not be any *higher service* than what you have done me How, for my sake, you got mauled with teeth and nails !—साधु दूति पुन साधु कर्तव्य किमत परम् । यन्मदर्थे विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि ॥ (कु.) In both cases we find the poet resorting to irony. In the former case, it is sympathetic or appreciatory, in the latter, satiric or denunciatory. In one case, it is Praise by irony, in the other, Ironical Praise · व्याजेन स्तुति, व्याजरूपा वा स्तुति —as the आलंकारिक explain the *name* In the former, we have स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा, in the latter, निन्दापर्यवसायिनी स्तुति

In the *early stages of its growth*, व्याजस्तुति *was designed to be only* व्याजेन स्तुति i e (निन्दा)व्याजेन स्तुति, praise in the guise of censure It was a figure purely eulogistic in purpose. भामह, दण्डिन्, उद्भट and वामन all conceived it as such रुद्रट was the first to think of the extension of निन्दापर्यवसायिनी स्तुति (*cf.* यस्मिन्निन्दा स्तुतितो निन्दाया वा स्तुति प्रतीयेत ।) His name for the figure was व्याजश्लेष, a variety of अर्थश्लेष, according to him रुद्रट was followed by मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित (कु), all under standing व्याजस्तुति as स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा and निन्दापर्यवसायिनी स्तुति अप्पय्यदीक्षित wants to make a departure from tradition in his divisions of the figure According to him, the figure is present not only where स्तुति or निन्दा amount to निन्दा or स्तुति of the *same* party, (निन्दास्तुत्योरेकविषयत्वे), but also where स्तुति of one results into निन्दा of *another*, or निन्दा of one results into स्तुति of *another*, or where स्तुति of one results into स्तुति of another, (भिन्नविषयत्वे) (Where निन्दा of one results into निन्दा of another, he has a separate figure व्याजनिन्दा, as it could not come under व्याजस्तुति) जगन्नाथ passes severe strictures on this departure on the part of the द्रविडपुंगव (अप्पय्यदीक्षित) and says —इय च व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुन स्तुतिनिन्दे प्रथम मुपक्रान्ते तस्यैव चेन्निन्दास्तुत्यो पर्यवसान भवेत्तदा भवति । वैयधिकरण्ये तु न इति प्राचामलंकारशास्त्र प्रवर्तकानां समय । यथा अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्तुतौ अन्यनिन्दया वा अन्यनिन्दाया गम्य मानाया नास्या अलंकृतेर्विषय । पूर्वोक्तादेव हेतो । जगन्नाथ's criticism is justifiable, not *only because it upholds tradition, but also because the extensions of* the figure as proposed by अप्पय्यदीक्षित are most apt to shade off into other figures like अप्रस्तुतप्रशंसा In fact, one instance given by कुवलयानन्द as one of व्याजस्तुति was looked upon as अप्रस्तुतप्रशंसा by दण्डिन्. [See कुवलयानन्द —व्याजस्तुति]

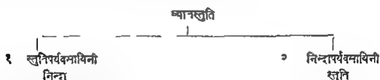
<u>व्याजस्तुति vs अप्रस्तुतप्रशंसा</u> —Since in अप्रस्तुतप्रशंसा, there is the mention of one correlate like कार्य, सामान्य etc, culminating in the suggestion of the other, the temptation is too strong to look upon व्याजस्तुति also as coming within the purview of that figure, because in व्याजस्तुति, we get

स्तुति culminating in निन्दा and *vice versa*. And to follow the trend of the arguments of आलङ्कारिक्s, it seems that they looked upon it as differing from अप्रस्तुतप्रशंसा only because it is confined to स्तुति-निन्दा. Read रुय्यक, for instance —स्तुतिनिन्दारूपत्वस्य विच्छित्तिविशेषस्य भावादप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः। जयरथ's comments are —एवं स्तुतिनिन्दाभ्यामप्रस्तुताभ्यां निन्दास्तुत्योः प्रस्तुतयोर्गम्यत्वमित्यत्र सिद्धम्। यद्येवं तर्हि इयमप्रस्तुतप्रशंसैव न भवतीत्याशङ्क्य आह—स्तुतीत्यादि। तत्र हि सामान्यविशेषादीनां गम्यत्वमुक्तम्। Again read कुवलयानन्द —इयमेव अप्रस्तुतप्रशंसा न कार्यकारणादिनैव ध्वनेति दण्डी। . . . वस्तुतस्तु अत्र व्याजस्तुतिरित्येव युक्तं, स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यविशेषसद्भावात्। अन्यथा प्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वपि अप्रस्तुताभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां प्रस्तुते स्तुतिनिन्दे गम्येते इत्येतावता व्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्।

But, on a closer examination, it would be found that the difference between the two figures is more fundamental than that. To say that in व्याजस्तुति, the वाच्य स्तुति or निन्दा is अप्रस्तुत and that it suggests the प्रस्तुत is not very correct. The वाच्य, स्तुति निन्दा and the गम्य, निन्दा-स्तुति are not related as अप्रस्तुत प्रस्तुत. If स्तुति is given in the *form* of निन्दा, we are not justified in looking upon one as प्रस्तुत and the other as अप्रस्तुत. It is merely a difference in form, much the same as we find in पर्यायोक्त (Fig 32). To say that स स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम्। is अप्रस्तुत and that गङ्गाया महिमन् is प्रस्तुत is inaccurate. Both निन्दा and स्तुति are here equally प्रस्तुत, since what is स्तुति in *essence* is put in the *form* of निन्दा. How can this be on a par with कार्य-कारण सामान्य विशेष, where the two correlates are distinct enough to be अप्रस्तुत प्रस्तुत?

For व्याजस्तुति *vs* पर्यायोक्त, see पर्यायोक्त.

Note the following scheme —

जयरथ is inclined to look upon these two not as sub-divisions of one figure but two independent व्याजस्तुतिs. Says he द्वे एवात्र व्याजस्तुती न पुनरेकैव द्विविधा व्याजस्तुतिरिति युक्तम्। प्रकारप्रकारिभावो हि सामान्यलक्षणासद्भावे न भवति॥ His viewpoint is scientific no doubt, but it sets aside the conventional divisions. As we said above, कुवलयानन्द admits 3 additional varieties. (1) अन्यस्य निन्दया अन्यस्य स्तुतौ पर्यवसानम्, (2) अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्य निन्दायां पर्यवसानम्, and (3) अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्य स्तुतौ पर्यवसानम्. [अन्यस्य निन्दया अन्यस्य निन्दायां पर्यवसान has been taken as a separate figure by him]. We saw how जगन्नाथ rules these out as being against आलङ्कारिकसमय.

Essentials —[व्याजेन स्तुतिः, व्याजरूपा वा स्तुतिः—मम्मट स्थ्यक, विश्वनाथ जगन्नाथ also is for this explanation of the name —तृतीयानतुरुष कर्मधारयाभ्या योगार्थद्वयेन द्वयोरपि शब्दार्थत्वम् ।] (1) There must be the denunciation or appreciation of an object (2) This denunciation or appreciation must be *only apparent* or simulated and must at once culminate in appreciation or denunciation respectively i e. निन्दा must be स्तुतिपर्यवसायिनी and स्तुति निन्दापर्यवसायिनी (3) That the निन्दा or स्तुति is only superficial can be gathered by its being बाधित for want of योग्यता Whoever will condemn गङ्गा? And we at once see the स्तुति cloaked as निन्दा in e. स्वर्धुनि विवेक etc रुय्यक—यत्र स्तुतिरभिधीयमानापि प्रमाणान्तराद् बाधितस्वरूपा निन्दायां पर्यवस्यति यत्रापि निन्दाशब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववत् बाधितरूपा स्तुति पर्यवसिता भवति सा व्याजस्तुति । (4) That there is no योग्यता for स्तुति or निन्दा can be gathered from context the speaker, the party addressed etc Read जयरथ —प्रमाणान्तराद् (इति) वक्तृ-वाच्य प्रकरणादिपर्यालोचनात्मन (5) The निन्दा or स्तुति must be transparent and one must be able to see through it the underlying स्तुति or निन्दा (6) *Because it is transparent, it is less subtle than* ध्वनि, which is सहृदयमात्रगम्य ध्वनि is felt without वाच्यार्थबाध while in व्याजस्तुति we have वाच्यार्थबाध *Cp* र स —ध्वनौ हि निर्बाधेन वाच्येन आगूरणमहिम्ना अर्थान्तरमवगम्यते । न चैव प्रकृते ।

§ सू — व्याजस्तुतिर्मुखे etc Construe (यत्र) मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढि (वा) अन्यथा (भवति सा) व्याजस्तुति । रूढिः = पर्यवसानम्, पार्यन्तिकी प्रतिष्ठा—सा च अन्यथा i.e निन्दा becomes स्तुतिपर्यवसायिनी and स्तुति निन्दापर्यवसायिनी In short, in व्याजोक्ति what *appears as* निन्दा *on the surface culminates in* स्तुति and *vice versa* As seen already, one results into the other owing to the वाच्यार्थ being बाधित for want of योग्यता रुय्यक and after him सर्व supposed that it is by विपरीतलक्षणा, that स्तुति becomes निन्दापर्यवसायिनी and निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनी The definition which seems somewhat laboured is entirely of the making of मम्मट *No predecessor* of his has anything like it.

वृत्ति—व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुति । The mss. generally read व्याजरूपा व्याजेन वा and commentators justify this order, which is against the order in the सूत्र by falling back upon the विग्रहवाक्यनियम, according to which, कर्मधारय gets the precedence. व्याजरूपा स्तुति is the विग्रह of व्याजस्तुति taken as a कर्मधारय, and is hence given first they say We have preferred the reading व्याजेन व्याजरूपा वा because it agrees with the order of the उदाहरण, of which the first is of व्याजेन स्तुति, and the second of व्याजरूपा स्तुति

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुति The name explained so as to be applicable to the two divisions व्याजेन स्तुति is निन्दाव्याजेन स्तुति—where we have स्तुति given in the guise (व्याज) of निन्दा As we saw above भामह, दण्डिन्, उद्भट, वामन, thought of व्याजस्तुति *only* as व्याजेन स्तुति i e स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा व्याज is guise cloak, appearance

व्याजरूपा स्तुति is निन्दापर्यवसायिनी स्तुति, whatever is स्तुति in appearance but boils down to निन्दा Here the compound is dissolved as a कर्मधारय - व्याजश्चासौ स्तुतिश्च This was a later development, रुद्रट possibly being its originator जयरथ as we saw above, looks upon this as a second and independent व्याजस्तुति Evidently he is reluctant to look upon these varieties as one figure as they are so opposed in nature, one being स्तुतिपर्यवसायिनी and the other निन्दापर्यवसायिनी

माणिक्यचन्द्र adopts the reading व्याजरूपा व्याजेन वा and explains व्याजरूपा as निन्दाद्वारिका and व्याजेन as वस्तुवृत्त्या (!) निन्दैवेत्यर्थ Obviously incorrect. The order of उदाहरणs has misled मा च

क्रमेण उदाहरणम् क्रमेण only if we read व्याजेन व्याजरूपा वा With the other reading व्याजरूपा व्याजेन वा, it becomes व्युत्क्रम Or is it the क्रम in the सूत्र where मुखे निन्दा stands first and मुखे स्तुति second that the वृत्ति has got in view?

St 102. हित्वा त्वा etc Illustrates स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा The generosity of a king put in the form of निन्दा, to wit The king renounces लक्ष्मी and yet लक्ष्मी comes to him ■ Construe —त्वा हित्वा पर उपरोधवन्ध्यमनसा मौलिः न। मौलि foremost त्वा हित्वा except yourself उपरोधेन (अनुकम्पया) वन्ध्य (शून्य) मन यस्य whose mind is void of pity Thus *a* means You are the most heartless person going *b* means none else is so shameless as रमा i e लक्ष्मी *cd* Explain the allegations contained in *ab* *c* You renounce wealth that comes to you by hundreds of channels *d* And yet Wealth resorts to you even though you insult her by renouncing her मुखशतैः एत्य आश्रिता coming by hundreds of ways and taking resort मुखशत refers to the numerous sources of revenue

Here the king is described as heartless in his treatment of लक्ष्मी and लक्ष्मी is described as shameless in her madness for the king This is निन्दा in appearance and results in स्तुति as it drives at the generosity of the king who is free with his purse Thus it is व्याज स्तुति or, more explicitly, निन्दाव्याजेन स्तुति

St. 103 हे हेलाजितबोधिसत्त्व etc. Illustrates निन्दापर्यवसायिनी स्तुति A lampoon on the Ocean that shares with the desert the odium for

failing to quench the thirst of the thirsty traveller हेलया (easily) जित बोधिसत्त्व (or त्वा) येन Adj of तोयधे बोधिसत्त्व (बोधि बोधवत् सत्त्व यस्य) of enlightened intelligence—A Buddhist saint that has approximated to a Supreme Buddha and has to pass through one birth only before he becomes one Typifies the highest degree of दया The Ocean by its 'charity' has eclipsed even the बोधिसत्त्व—the charity as given in *cd b* Construe —परहिताधाने गृहीतव्रत त्वसदृश पर नास्ति परहिताधान Doing good to others *cd* तृष्यन्त ये पान्थजना तेषा उपकार, तस्य करणा तस्या वैमुख्यं, तेन लब्ध अयश तस्य भार, तस्य प्रोद्वहन The मरु or desert has to bear the burden of the odium due to its aversion (वैमुख्य) to do (करणा) an obligation to the thirsty traveller [illegible] fails to quench his thirst and has therefore become infamous कृपया भारप्रोद्वहने साहायक करोषि Out of pity you share the burden of infamy with the मरु or desert i e the Ocean also is infamous like the desert

Here there is an apparent praise of the Ocean to the effect that it obliges the Desert by sharing with it the burden of infamy This praise boils down to denunciation viz the ocean is as infamous as the desert, as both fail to quench the thirst of the thirsty Thus this is व्याजरूपा स्तुति , or more explicitly निन्दापर्यवसायिनी स्तुति

Thus cannot be taken as अप्रस्तुतप्रशंसा, since it does not suggest anything else as प्रस्तुत What could the behaviour of the ocean typify ? मा [illegible] is therefore not justified in seeing अप्रस्तुतप्रशंसा here (अप्रस्तुतप्रशंसानामस्मावेऽपि says he) *It is* व्याजस्तुति *pure and simple*

२७—सहोक्ति

सहोक्ति was placed by उद्भट in the same group as व्याजस्तुति and *possibly for that reason* मम्मट *deals with it after* व्याजस्तुति *Though* some आलंकारिक्s like रुय्यक and विश्वनाथ view the figure as of wider implications comprehending not only गम्य औपम्य but also कार्यकारणसाहित्य, the figure as conceived by a majority of them is strictly confined to गम्य औपम्य That way it is akin to दीपक-तुल्ययोगिता

If, in दीपक-तुल्ययोगिता the poet drives at औपम्य between two धर्मिन्s by mentioning the धर्म *once* only *in direct relation* to both in सहोक्ति he achieves *similar result by mentioning the* धर्म *once only*, but owing to the use of सह or its equivalent the relation is direct in the case of one धर्मिन् and indirect in the case of the other In संकुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च, given by कुवलयानन्द to illustrate तुल्ययोगिता, the धर्मिन्s सरोजानि and स्वैरिणीवदनानि are both directly connected with

सङ्कुचन्ति. But were it to be put as सरोजानि स्वैरिणीवदनैः सह सङ्कुचन्ति, it would become a सहोक्ति, सरोजानि being directly connected with सङ्कुचन्ति, and स्वैरिणीवदनानि indirectly, owing to the use of सह and the Instrumental This is no more than a difference of form The upshot of both is the same viz, औपम्य Read र ग —एषूदाहरणेषु सहयोगतृतीयाप्रयुक्तौ गुणप्रधानभाव । प्राधान्येन क्रियान्वये तु यथायथ तुल्ययोगिता दीपक वा भवति ।

सहोक्ति or तुल्ययोगिता —Though the figure is thus in a class with दीपक-तुल्ययोगिता, it is more closely related to तुल्ययोगिता than to दीपक This is due to the fact that in दीपक the धर्मिन्s are प्रकृत and अप्रकृत both while in सहोक्ति we have only प्रकृत धर्मिन्s That way तुल्ययोगिता of the first variety where all the धर्मिन्s are प्रकृत is more akin to सहोक्ति And, as seen above in सङ्कुचन्ति सरोजानि etc , one can be easily reduced to the other This is due to both being similar in essence, though they are divergent in form And the divergence is due to the use of सह (or its equivalent) in सहोक्ति which results, as seen above, in making the धर्मधर्मिसबंध direct in the case of one धर्मिन् and indirect in the case of the other In तुल्ययोगिता, on the other hand the धर्मधर्मिसंबंध is direct for both धर्मिन्s

As we can have a तुल्ययोगिता of शुद्ध अप्रकृत धर्मिन्s, can we not have a सहोक्ति of all अप्रकृतs? Probably not अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता, as we saw, amounts to no more than उपमानविषयक तुल्ययोगिता, where some statement is made in common to all the उपमानs in their relation to the उपमेय As the उपमानs alone feature therein, and the उपमेय stands outside the pale of the figure, अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता does not suggest genuine औपम्य and therefore stands on a different footing from सहोक्ति, where there is a suggestion of genuine औपम्य Let us take the instance त्वदङ्गमार्दवे etc. given to illustrate अप्रस्तुतविषयक तुल्ययोगिता We may be able to put it in सहोक्ति form त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते । मालती शशभृल्लेखा (सह) रम्भया सुकठोरता, but that is no *poetical* सहोक्ति, as here सह only tends to bring the things together There is no room for its more important function of औपम्यावगति So when रत्नपण says द्वयो प्राकरणिकत्वाद् अप्राकरणिकत्वाद् वा सहधर्मसामर्थ्याद्धि तयो तुल्यकक्षत्वम्, his reference to द्वयो अप्राकरणिकत्वात् appears not quite correct Note that भामह, दण्डिन्, उद्भट वामन clearly indicate that the धर्मिन्s are प्रकृत in सहोक्ति when they all refer to तुल्यकालत्व of the क्रियाs in सहोक्ति

If both the धर्मिन्s in सहोक्ति are प्रकृत, which is the उपमान and which उपमेय? To a casual observer, the धर्मिन् in the Instrumental may seem to be उपमान, and that in the nominative उपमेय, nominative

showing that the धर्मिन् is प्रस्तुत But on a closer scrutiny it will be found that, as in तुल्ययोगिता, both the things being प्रकृत, either may be taken as उपमान or उपमेय In other words, their औपम्य is optional The धर्मिन् in the instrumental, though appearing as उपमान may be उपमेय and that in the nominative though appearing as उपमेय may be in fact उपमान Read रुय्यक —उपमानोपमेयत्व चात्र वैकल्पिकम् । तत्र तृतीयान्तस्य गुणत्वादुपमानत्वम् । अर्थाच्च परिशिष्टस्य प्रधानत्वादुपमेयत्वम् । शाब्दश्चात्र गुणप्रधानभाव । वस्तुतस्तु विपर्ययोऽपि स्यात् । Thus in समुन्मीलन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनैः सह, though judged grammatically, स्वैरिणीवदन्s appear as उपमान and सरोज as उपमेय still it may be the other way also स्वैरिणीवदन्s उपमेय and सरोज्s उपमान Because both are equally प्रकृत

सहोक्ति and its relation to अतिशयोक्ति —We have seen that in सहोक्ति the poet by employing सह or its synonym (सहार्थ) associates the same धर्म with two धर्मिन्s and thus hints at औपम्य between them In associating the same धर्म with the two धर्मिन्s the poet may give an *additional* poetical touch, by making the धर्म applicable in one sense to one धर्मिन् and in a different sense to the other Thus in दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह (कु), दिगन्तमगमत् as applied to कीर्ति means spreading to the farthest end of the quarters as applied to प्रत्यर्थिन्s (enemies) it means 'Fleeing to the farthest end' This means that two दिगन्तगमन्s are presented as if they were one and the same by the use of सह This amounts to अध्यवसान and therefore this is अतिशयोक्ति where, for instance the two मुख and चन्द्र, are presented by अध्यवसान as one, चन्द्रोऽयम्

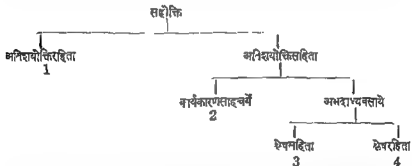
Here दिगन्तमगमत् was not श्लिष्ट and yet could apply in two slightly varying senses to the two कीर्ति and प्रत्यर्थिन्s. But the poet may secure an identical effect by making use of a धर्म which is श्लिष्ट. In सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रिय । (सा द) रागभाक् means 'red' as applied to अधर and passionate' as applied to प्रिय As above, here also we have one राग अध्यवसित as another and hence अतिशयोक्ति based on श्लेष

रुय्यक and विश्वनाथ thought of yet another form in which अतिशयोक्ति may lie at the root of सहोक्ति. If कार्य and कारण are presented as occurring simultaneously it becomes अतिशयोक्ति as we saw under अतिशयोक्ति. This variety is easily reducible to सहोक्ति Thus, in समम् etc., if we alter the second line to तेन सिंहासनं पित्र्यं ... (सह) ..., it becomes a case of सहोक्ति acc to रुय्यक Here ... applies to सिंहासन and ... both due to the use of सह (*or its equivalent*)

तत्र नियमेन अतिशयोक्तिमूलत्वमस्या । सा च कार्य-कारण प्रतिनियमविपर्ययरूपा अभेदाध्यवसायरूपा च । अभेदाध्यवसायश्च श्लेषभित्तिकोऽन्यथा वा । —रुय्यक

जगन्नाथ is loth to admit this कार्य-कारणसाहचर्ये सहोक्ति because acc. to him, its charm is not different from that of the corresponding अतिशयोक्ति But this argument would also apply to प्रकृतविषयिका सहोक्ति where the charm [illegible] the same as that in तुल्ययोगिता Then why should जगन्नाथ recognise प्रकृतविषयिका सहोक्ति if he is reluctant to admit कार्य-कारणसाहचर्ये सहोक्ति ? It would be more logical to admit both

In the light of the quotation of रुय्यक (नियमेन अतिशयोक्तिमूलत्व) it would appear that अतिशयोक्ति is essential for सहोक्ति मा द also means as much when he says 'लक्ष्मणेन सह राम कानन ययौ' इत्यादौ च अतिशयोक्तिमूलत्वाभावान्नायमलङ्कार But this is not a correct position In सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति (St 104) we have no अतिशयोक्ति as गलन्ति applies in the same sense to मणिवलयs and बाष्पधाराs and still it is striking enough to be सहोक्ति Read रा तर्कवागीश cited below मम्मट to judge from his instance does not insist upon अतिशयोक्तिमूलत्व His definition is vague on the point Thus we get the following scheme —

मम्मट's definition excludes the second Some आलङ्कारिक's like रुद्रट admit further divisions such as कर्त्रोः साहचर्ये कर्मणोः साहचर्ये, क्रियायाः साधारणधर्मत्वे गुणस्य साधारणधर्मत्वे etc But as they involve no striking principle of division, they may be ignored Note that we can have a सहोक्ति in माला form where round one thing there centre several सहोक्तिs Read जगन्नाथ — यत्रैकमेवोपमेयं विलक्षणसहोक्त्यालम्बनं सा मालासादृश्या मालासहोक्तिः । Thus in उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् । वैदेह्या मनसा समं च सहसाकृष्टं ततो भार्गवप्रौढाहङ्कृतिकन्दलेन च समं तद्भग्नमैशं धनुः ॥ (अ स) धनु is the centre of several सहोक्तिs to wit पुलकैः सार्धं उत्क्षिप्तं मुखैः सार्धं नामितं संशयधिया साकं समास्फालितं मनसा समं आकृष्टं The सहोक्ति कन्दलेन समं भग्न has nothing [illegible] do with the माला It should be noted that in [illegible] मालासहोक्ति we require

several सहोक्तिs only If several धर्मिन्s in the instrumental are related to one धर्म only that cannot be माला सहोक्ति. Thus बैनैर्विधूना सवकाप प्राणैश्च साकं त्वया ज्या चकृपे will not be माला but शुद्धा सहोक्ति

सहोक्ति is a figure that dates from भामह and दण्डिन् रुद्रट वामन, रुद्रट all admitted it The last speaks of सहोक्ति based on वास्तव and औपम्य But his instance of वास्तव is clearly one of औपम्य proving how औपम्य alone is the विच्छित्ति of the figure मम्मट रुय्यक विश्वनाथ जगन्नाथ अप्पय्यदीक्षित all admit the figure रुय्यक विश्वनाथ recognise the additional variety based on कार्यकारणसाहचर्य of which जगन्नाथ is critical

Essentials — [सह उक्तिः सहोक्ति —**नमिसाधु** or सहार्थेन उक्ति , or सह (भावस्य) उक्ति —**हेमचन्द्र** cited by झल्कीकर] (1) Its object is to *suggest* औपम्य between two or more things **नमिसाधु** —एकवचनमिह अतन्त्रम् । तेन बहूनामप्यर्थाना सहो क्तिर्भवति । (2) This is achieved by stating the धर्म once only in direct connection with one धर्मिन् and in indirect connection with the other or others (3) The connection is direct with the धर्मिन् in the Nominative and indirect as regards the धर्मिन् that is in the Instrumental e g. भामह s वृद्धिमायान्ति यामिन्य‍ कामिना प्रीतिभि सह Here यामिन्य is directly connected with वृद्धिमायान्ति while प्रीतिभि is indirectly connected therewith owing to the use of सह and the Instrumental (4) Though apparently the धर्मिन् in the Nom is उपमेय and that in the Instru the उपमान actually it may be otherwise also the one in the Nom being उपमान that in the Instru उपमेय (5) The धर्मिन् *in the Instrumental will generally have* सह or *its equivalent with it* [Some of the equivalents साकं सार्धं समं सत्रा etc —**ता तर्कवागीश**] (6) Sometimes mere Instrumental may be used to convey साहचर्य e. g यामिनीभि प्रीतय वृद्धिमायान्ति सा इ एव सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थ विवक्षया भवति इति बोध्यम् । (7) All cases where सह is used are not सहोक्तिs पुत्रेण सह पिता गच्छति is no सहोक्ति (8) There must be औपम्य and added thereto the poetical charm due to the same धर्म being applicable to the धर्मिन्s in varying meanings or due to the साहचर्य between कार्य–कारण (9) The औपम्य when based on अभिदयोक्ति is more or less verbal as it consists in the *same* word going with the two धर्मिन्s in *different* meanings. वृद्धि of यामिनीs and प्रीति is not the same to be *real* साधारणधर्म (10) The धर्मिन्s in सहोक्ति are both प्रकृत, as in प्रकृतविषया तुल्ययोगिता (11) In माला form round one धर्मिन् several सहोक्तिs must be woven

§ सू ९६ सा सहोक्तिः etc Construe —सहार्थस्य बलात् एकं द्विवाचकं यत्र भवति सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलात् Due to the use of a word meaning

'together with'; i.e. सह or its equivalents like सम, साकं, सजु, सार्धं. These convey साहचर्य or साहित्य As seen above, sometimes mere Instrumental may convey साहित्य एक sc. पदं One word, evidently that which conveys the धर्म द्विवाचक means 'significant for two धर्मिन्s' and not 'conveying two senses' as stated in the Translation. That is, the same word applies to two, maybe in the same sense (as in सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति) or in different senses द्विवाचक when interpreted as 'significant for two' gives scope to शुद्ध as well as अतिशयोक्तिमहिता सहोक्ति. द्वि need not be taken strictly. There may be more than two धर्मिन्s also See नमिसाधु quoted at Essential 1

वृत्ति —परार्थाभिधायक is in effect एकस्मिं धर्मिणे अर्थाभिधायक applying to one धर्मिन् उभयस्यावगमक Significant for two धर्मिन्s due to सहार्थ Here also उभयस्य stands for two or more : Note that the interpretation in the वृत्ति परस्य अर्थस्य अभिधायक and उभयस्य अर्थस्य अवगमक—where the word on the face of it expresses one meaning but actually conveys two—unnecessarily restricts the scope of the figure to अतिशयोक्तिमूल सहोक्ति. Hence the modification of the translation, which however agrees with the वृत्ति.

St 104. सह दिअह etc Illustrates सहोक्ति A दूती gives a vivid picture of the नायिका's sad plight due to विरह Sanskrit rendering सह दिवसनिशाभिर्दीर्घा श्वासदण्डा, सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नाया सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥ **दिवसनिशाभिः सह श्वासदण्डा दीर्घाः** i e The sighs became long The days and nights also appeared long to her, as time hung heavily Cf दण्डिन्'s सह दीर्घा मम श्वासैरिमा सम्प्रति रात्रय ।

Here दीर्घत्व is directly connected with श्वासदण्ड and means long It is also indirectly connected with दिवसनिशाभि, owing to the use of सह and the Instrumental and means 'prolonged' Thus the same word दीर्घ applies in slightly varying meanings to the two : In the same way, दुर्बला applies directly to जीविताशा and indirectly to तनुलता दुर्बलत्व of जीविताशा is not the same as that of तनुलता As regards गलन्ति, it applies in the *same* sense to बाष्पधारा and मणिवलयानि. Hence **रामचरण तर्कवागीश (सा द)** says —वस्तुतस्तु यत्र नैव नियमनुभूयते तत्रैवास्यालङ्कारत्व मङ्गीकरणीयम् । अन्यथा 'सह मणिवलयैर्हि बाष्पधारा गलन्ति' इति काव्यप्रकाशकारदत्तोदाहरण मसगत स्यात् । अत्र स्वस्थानाच्यवनरूप गमनमेवमेव । This means that अतिशयोक्ति need not always be present in सहोक्ति : Here गलन्ति applies in the same sense to both, मणिवलयs and बाष्पधाराs, and hence no अभेदाध्यवसाय is necessary Hence the सहोक्ति is अतिशयोक्तिमूला in *a* and *d*, it is with-

out अतिशयोक्ति in *b* माणिक्यचन्द्र mistakes this for मालासहोक्ति while it is merely सहोक्तिसमुच्चय श्वासदण्डादिगत etc शब्द । [illegible] directly conveyed due to श्वासदण्ड etc being in the Nom दिवसनिशादिगत etc सामर्थ्यात् प्रतिपद्यते । [illegible] is indirectly conveyed on the strength of the words like सह or its equivalents As the आलङ्कारिकs put it otherwise with the धर्मिन् in the Instrumental the अन्वय is गौण, with that in the Nominative it is प्रधान

२८—विनोक्ति

The figure विनोक्ति was devised as a sequel to सहोक्ति. If, in सहोक्ति, the use of सह or its equivalent is at the root of the figure, in विनोक्ति, it is the use of विना or its equivalent that occasions it. If साहचर्य connoted by सह or its equivalent plays part in सहोक्ति, वियोग connoted by विना or its equivalent features in विनोक्ति.

Though thus विनोक्ति is a sequel to सहोक्ति, it can hardly claim the poetical worth of the latter Because, in सहोक्ति, there is the suggestion of औपम्य which makes it poetical while in विनोक्ति there is no trace of suggestion The figure derives only that much charm as would attach to one thing being described as good or bad *in the absence* of some other In fact माणिक्यचन्द्र draws attention to the fact that some do not accept the figure at all while they admit सहोक्ति Read विनोक्ति कृतवैचित्र्याभावाच्छन्दमात्रयोगगर्वेऽलङ्कारत्वाभावने हा विनायुक्तस्यान्यस्यालङ्कारत्वप्रसङ्गे च विनोक्तयलङ्कारं न मन्यन्तेऽन्ये । सहार्थत्वात् साम्यप्रतीतेः सहोक्तिस्तु युज्यते । र [illegible] refers to a view acc. to which it is charming only when blended with some other figure, not otherwise. Read अन्यालङ्कारसमाश्रिताविच्छित्तिरेवास्या हृद्यत्वं, न स्वतः । तेन अन्यालङ्कारत्वमपि विच्छित्तिविशेषमेवेत्यपि वदन्ति ।

And as we trace the history of the figure we find that neither भामह nor दण्डिन् had admitted it उद्भट, वामन, रुद्रट are all silent over it मम्मट was probably the first to conceive it After him रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ अप्पय्यदीक्षित all accorded recognition to the figure जगन्नाथ widens its scope in his definition.

In विनोक्ति, the poet describes how a thing becomes good or bad *when detached* from some other thing In विना दृष्टि सारा निशा विनय शरदम् (कु) विना *void of* विनय is stated to be faulty In विना खलैर्विनोदेन सुखेन सुजनः सभा । (कु.), the सभा is described as being glorious because of the absence of the wicked It is not that विना alone can convey the idea of विना implicit in विनोक्ति. There are other equivalents of it which may also produce a kindred result. Read र. गं '—स्थं च न वक्र

विनाशब्दस्य सत्त्व एव भवति। अपि तु विनाशब्दार्थवाचकमात्रस्य। तेन नञ् निर् वि अन्तरेण ऋते-रहित विकल इत्यादिप्रयोगे इयमेव।

Note the following scheme —

Essentials —[विनार्थेन उक्ति] (1) Its aim is to describe the effect *of one thing being separated from another* (2) *The effect may be* either good or bad, i e one object detached from another may turn out good or bad (3) To convey detachment, विना or its equiva lents are used For equivalents see the quotation from र ग given above Read सा द —विना शब्दमयैभावावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेव इयम्। (4) *The figure may sometimes present itself in a subtle form* e g निरर्थक जन्म गत नलिन्या यया न दृष्ट तुहिनांशुबिम्बम्। उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन॥ (र) Here यया न दृष्ट and विनिद्रा न कृता both have the force of विनाभाव This र ग calls विनोक्तिध्वनि or suggested विनोक्ति (5) It may sometime be blended with other figures e. g राग विना विराजन्ते मुनयो प्रणयस्तु न। चौटिल्येन विना भान्ति नरा न कवरीभराः॥ (र ग) where it is blended with प्रतिवस्तूपमा.

§ सू ४७ विनोक्ति सा etc Construe —यत्र अन्येन विना अन्य: न सन् सा विनोक्तिः। यत्र अन्येन विना अन्य: न इतर (i e न असत्) सा च विनोक्ति। न सत्= असत् Where in the absence of one, another becomes असत् that is one variety of *विनोक्ति.* न इतर =न सदितर=न असत्=सत् *Where in the* ab ence of one, another becomes सत्, that is the other variety The definition is clumsy indeed सा चन्द्र refers to a reading which is definitely more convenient यत्रान्योऽसन्नन्येन [यत्र अन्य असत्, अथ इतर (i e सत्)]

वृत्ति.—क्वचित् in some cases अशोभनः = असत्, न सत् of the सूत्र शोभनः = सत्, न इतर of the सूत्र

St. 105 अरुचिनिशया etc Illustrates असत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति Without the night, the moon, and both together, there is no charm respectively in the moon, the night, and love निशया विना अरुचि The moon becomes obscure during the day. महत्तमः one stretch of darkness

Here, *without* the निशा, the शशिन् becomes void of splen dour. Without the शशिन्, the निशा becomes one stretch of darkness.

Without both, शशिन् and निशा, there is no glamour in love. Thus all निशा, शशिन् and मनोभवस्फुरित are stated to fare ill *in the absence of* शशिन्, निशा and both together Hence this is असत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति. Note that there is a particular charm in the मिथोविनोक्तिs or reciprocal विनोक्तिs like अम्बिनिशया विना नही, शशिना नापि विना महत्तम । रुय्यक aptly remarks about this source of charm —स्य च (विनोक्ति) परस्परविनोक्ति भङ्ग्या चमत्कारातिशयकृत् ।

St 106 मृगलोचनया etc Illustrates सत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति A prince when away from a particular lovely lady proves his compe tence for diverse affairs *Without a certain companion, he becomes* a prince charming प्रतिभाप्रभाप्रगल्भ He becomes conspicuous with the flash of his genius

Here the prince is described as proving competent and generous when detached from the मृगलोचना and सुहृद्. Hence it is सत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति

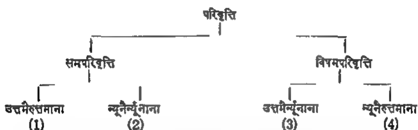
२९—परिवृत्ति

Both भामह and उद्भट deal with परिवृत्ति immediately after सहोक्ति मम्मट likewise discusses it after सहोक्ति but between them he treats of विनोक्ति, a sequel to सहोक्ति परिवृत्ति means Exchange, Barter, and in the figure the poet is found describing some select facts in life as if they were some barters or deals. मानविका, before giving a kick to the तपनीयाशोक, has plucked a sprout from it. The poet imagines it as a barter and says आदाय कर्णकिसलयमियमस्मै चरण-मरुणमर्पयति । In return for the कर्णकिसलय, she gives a kick to the अशोक The generous giver has given wealth to the needy and has thus made a name for himself The poet conceives it as a bargain प्रदाय वित्तमर्थिभ्य स यशोधनमाददे । (भामह) The पथिकs chance upon creepers in blossom, the sight of which makes them uneasy The poet des cribes it as a deal *लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं मतं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम्*—The creepers receive the glances in return for the agony they give !

Thus in परिवृत्ति, we have a poetical bargain, a विनिमय An actual bargain is poetically worthless. Read र ग. —एषु दानादानव्यवहार कविकल्पित एव न तु वास्तव । यत्र वास्तव तत्र नालङ्कार । And subtler the fact, depicted as a bargain, the more poetical it is. Thus in the instances given above, the विनिमय between मालविका and the अशोक is not as poetical as that between the पथिकs and लताs, or that between the दातृ and the अर्थिन्s.

As they are poetical bargains, more often than not, the poet takes delight in describing such as appear inequitable कुवलयानंद in fact recognises these alone as परिवृत्ति, ignoring those that are square deals. Thus a party may give a good thing in return for another that is bad This is न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति. रुय्यक calls it अधिकपरिवृत्ति When the enemies receive blows and give the earth, it is परिवृत्ति of this sort Sometimes it may be the other way viz उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति or न्यूनपरिवृत्ति acc. to रुय्यक When जटायु gives up his crippled body and wins glory, he illustrates this type of परिवृत्ति Sometimes however, it may be a square deal, good things being exchanged for good, bad things for bad This is समेन समस्य परिवृत्ति or समपरिवृत्ति as रुय्यक calls it In अस्थिमालामयीं दत्वा मुण्डमालामयीं तनुम् । गृह्णता त्वत्पुरःस्थाना को लाभ स्मरशासन ॥ (र ग), bad things are exchanged for bad, in प्रदाय वित्त etc. a good thing (वित्त) is exchanged for another good one (यशोधन)

This gives us the following scheme —

The goodness or badness of the things consists in their being उपादेय or अनुपादेय Those we like to have are good, those we abhor are bad Read जयरथ '—अधिकत्व न्यूनत्व च उत्कृष्टानुत्कृष्टत्वयोगात् They are good or bad absolutely, objectively, not relatively or subjectively as in व्यतिरेक In the case of unequal deals, how are we to judge that it is न्यूनेन उत्तमस्य or उत्तमेन न्यूनस्य ? The point requires elucidation since there are two parties to a bargain, and so whatever is न्यूनेन उत्तमस्य to one party becomes उत्तमेन न्यूनस्य to the other Thus to revert to the instance of the पथिकs and ललनाs, the पथिकs receive agony in return for glances i e. in relation to them it is न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति And in relation to the ललनाs, it becomes उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति, as they receive glances and give agony. In the case of such परिवृत्तिs, to judge whether it is उत्तमेन न्यूनस्य or otherwise we have to take into consideration the subject of the sentence. Thus if ललनाs are the subject,

the परिवृत्ति is उत्तमेन न्यूनस्य. If पथिकs are the subject it is न्यूनेन उत्तमस्य [Note that in the terminology न्यूनेन उत्तमस्य or उत्तमेन न्यूनस्य, as used by मम्मट, the Instrumental indicates the thing received and the genitive the thing given. रुय्यक, however, uses the cases just the other way The Instrumental indicates the thing given and Gen the thing taken, according to him प्रदीप understands these cases like रुय्यक:—विनिमयो हि केनचिद् वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । So वैद्यनाथ तत्सत् also We have, of course, adopted मम्मट's standard

Should there be two parties to the bargain ?:—जगन्नाथ, of all आलंकारिकs, is very positive in demanding that in this figure, as there is an exchange there should be *two* parties thereto If the poet describes a party as giving up something and receiving some thing else, without mentioning the other party to the bargain, it is not परिवृत्ति according to him Thus in किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृत त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् (कुमारसंभव ५ ४४), which is given by रुय्यक to illustrate परिवृत्ति, there is no other party to *receive* the आभरणानि and *give* the वल्कल For that reason, it is not an instance of परिवृत्ति, says जगन्नाथ — अत्र परस्मै स्वकीययत्किंचिद्वस्तुसमर्पणमित्यनावत्तर्यन्त लक्षणे विवक्षितं, न तु स्वकीययत्किंचिद् वस्तुत्यागमात्रम् । [His definition —परकीययत्किंचिद्वस्त्वादानविशिष्ट परस्मै स्वकीय यत्किंचिद्वस्तुसमर्पणं परिवृत्ति .]

There is much to be said for this view of जगन्नाथ The majority of आलंकारिकs imply as much when they refer to परिवृत्ति as विनिमय, because विनिमय requires two parties. But in some of the उदाहरणs, they appear to overlook this requirement and remain content with किंचित् त्यक्त्वा कस्यचिदादानम् Thus वामन gives the instance विहाय सा हारं . .। बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलम् ॥ (कु स ५ ८), which, judged by जगन्नाथ's standard, does not embody a परिवृत्ति

But it must not be forgotten that too rigorous an application of जगन्नाथ's standard will deprive us of some good specimens of काव्य which are definitely परिवृत्तिs in every respect save the form demanded by जगन्नाथ Thus in अत्र हि प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यते कृर्थ । येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥ (र) जटायु is described as striking a bargain in that he exchanges glory for a decrepit body Here we have a परिवृत्ति, even without the mention of the other party to the bargain.

It will be safest, therefore, to conclude that in परिवृत्ति, in its normal form there should be two parties. But in case the other party is not mentioned, the statement should clearly suggest that it

refers to a poetical deal (cp न्ययात् येन क्रीत ा अस्य हि etc.) Mere assumption of one thing after parting with another is no परिवृत्ति It may be पर्याय (2)

For परिवृत्ति *vs* पर्याय (2), see पर्याय.

परिवृत्ति dates from भामह and दण्डिन् Their instances refer to a two party deal, though their definitions are vague on the point of two parties उद्भट draws attention to the three varieties सम, न्यून, विशिष्ट. His instance refers to two parties वामन's definition is vague and his instance refers to a one-party bargain रुद्रट possibly conceives of two parties (cp अन्योन्य) in his definition His illustration refers to a two-party exchange रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all recognise the figure All of these, except जगन्नाथ are vague on the point of reference to the second party जगन्नाथ, as we saw above, insists on it. अप्पय्यदीक्षित speaks only of न्यून–अभ्यधिकयो परिवृत्ति समयो परिवृत्ति possibly had no attraction for him

Essentials —[परिवृत्ति = परिवर्तन = विनिमय] (1) There must be दान of one thing and आदान of another (2) The दान and आदान must be such as involve no *real* barter, but a poetical one मुक्ताभि बाला बदरीफलानि क्रीणन्ति (र ग) is not परिवृत्ति because there the barter is real (3) The subtler the दान–आदान, the more poetical becomes the figure (4) Strictly speaking there should be a second party to the deal, expressed or implied (5) Where the second party is neither expressed nor implied, the statement should clearly indicate that the fact described is in the nature of a deal (6) The exchange may be of good–good, bad–bad, good–bad or bad–good things. (7) A square deal (समपरिवृत्ति) is not poetically as striking as an inequitable one (8) The goodness or otherwise consists in the thing being acceptable (उपादेय) or unacceptable

§ सू ४८ परिवृत्ति etc. Construe अर्थाना समासमै य विनिमय सा परिवृत्ति । That is परिवृत्ति which consists in the exchange of objects for others that are equal or unequal to them. विनिमय · (वि + नि + √मि 1A. to exchange, barter) Barter, exchange. अर्थानां comprehends objects two or more. Read मा च :—अत्र बहुवचनमतन्त्रम् । तेनैक द्वे बहूनि वा दत्वा व्युत्क्रमेण विसमसमसंख्यानामादान यत्र तत्रैषा स्यात् ।

वृत्ति·—परिवृत्तिरलंकार Lest one might mistake विनिमय for the name of the figure, the author tells us that the name of the figure is परिवृत्ति and not विनिमय As परिवृत्ति and विनिमय are synonyms, this indication of the name was necessary

***St* 107** लतानां etc Illustrates समेन समस्य परिवृत्ति The breeze that makes the creepers move becomes fragrant The creepers make the passers by that look at them break into sobs etc These facts are described as exchanges Construe उद्गतकुसुमानां लतानां मतं लास्यं दत्त्वा अयं मरुद् अमुम् आमोदं मुदा श्रयति । उद्गतकुसुम That are in blossom मत लास्य highly prized graceful movements आमोद श्रयति accepts their fragrance अध्वन्य a traveller आधिश्च व्याधिश्च भ्रमिश्च रुदितं च मोहश्च तेषां व्यतिकर (combination blend) भ्रमि Giddiness Not 'delusion' as given in Translation

Here in *ab* the exchange is between मरुत् and लताः मरुत् gives लास्य to the लताः and receives आमोद (fragrance) in return Since लास्य and आमोद are both उपादेय this is समेन समस्य परिवृत्ति or समपरिवृत्ति as रुय्यक styles it

In *cd* the लताः receive the glances of the travellers and give in exchange a blend of agony disease giddiness etc Glances being उपादेय and the blend of agony etc being अनुपादेय thus is उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति, from the standpoint of the लताः the subject [In relation to the अध्वन्यs it would have become न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति]

प्रथमेऽर्धे in *ab* द्वितीये in *cd*

St 108 नानाविधप्रहारैः etc Illustrates न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति The king's enemies received terrific blows at the hands of the king and surrendered for good their kingdoms संप्रहार (m) battle अरातिविसर विसर host, multitude **वसुधा निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधि वितीर्णा** The enemy surrendered the Earth whose act (विधि) of embracing you (परिरम्भ) was not to be marred by separation (निर्विप्रलम्भ) **निर्विप्रलम्भ** *निर्गतः विप्रलम्भः यस्मात् सः (परिरम्भविधि)* The idea is The enemy parted with the earth for good

Here the अरिविसर the subject in the Instrumental receives blows and gives the earth in return Blows being अनुपादेय and the earth उपादेय this is न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति [If the king were the subject it would have become उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति

३०—भाविक

The figure भाविक is a tangible result of the poet s power of visualising things of the past or the future Sometimes the poet takes delight in recalling the vivid memories of the past and setting them forth before the reader as though they were events of the

present under his very nose. On occasions, a prophet that he is, the poet is found projecting his imagination into the future and giving us a vivid picture of the 'shape of things to come'. In short, the poet, in this figure, presents the past or the future *as though it were the present* A historian unfolds to us the past, no doubt, but he treats of it as no more than past A prophet gives us glimpses of the future but is too matter-of fact to picture them as things of the present. Sometimes the poet may give us a भाविक also by describing something in the nature of a miracle which he does not pretend to be a *vision* but which is presented in such lucid words that the सहृदय feels it as a thing of the present e g मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भव । येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥ where the miracle of अगस्त्य witnessing मत्स्यावतार and कूर्मावतार in his act of drinking the ocean is described so effectively that the सहृदय feels the episode as being प्रत्यक्ष Read तर्कवागीश —मुनि वर्णनाविशेषवशेन श्रोतृणा सन्निकृष्टवदवभासते ।

The figure भाविक not only typifies the power of the poet to visualise the past or the future but something more Like स्वभावोक्ति, it demands a perspicuity of expression failing which the figure loses its force The vision may be there perfect in every detail, but if the poet is unable to reflect it in his words, it is still born. There must be a happy balance between idea and expression That is why आलङ्कारिक like रुय्यक and जयरथ insist upon प्रसाद as a vital pre requisite of भाविक जयरथ, for instance, says —यद्यपि वाचामा कुलत्व सर्वत्रैव वर्जनीय तथापि तत्तत्र वैषम्येणार्थविशेषाप्रतीतेर्भ्रममात्रफलम् । इह [illegible] तदनाकुलत्वे नातीतानागतयो प्रत्यक्षायमाणत्वमेव [illegible] स्यादिति प्राधान्येनैतदुक्तम् । . इह हि केचिदर्था कविवचसि सुस्पष्टमधिरूढा अपि निजमीमांस्याभावात् तृणशर्करावत् सहृदयानामनवधारणतया नावधानार्हा । केचिच्च सुभगा अपि दुर्भगशब्दोपारोहितया सहृदयानामावर्जनेन प्रवेष्टुमसमर्था इत्यवश्य माश्रयणीयम् ।

In fact, like श्लेष, भाविक was a काव्यगुण, not an अलङ्कार, in the opinion of भामह and दण्डिन् दण्डिन् for instance, says तद्भाविकमिति प्राहु प्रबन्धविषय गुणम् । उद्भट was the first to assign to it the status of an अलङ्कार Neither वामन nor रुद्रट recognised the figure भोज recognised it. रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it. रुय्यक and विश्वनाथ make an effort to prove that it is not a गुण, but an अलङ्कार It is unfortunate that in the र [illegible] in its extant portion, the figure is not to be found, nor does जगन्नाथ reveal his attitude thereto while discussing प्रसाद as a शब्दगुण and अर्थगुण

भाविक *vs* स्वभावोक्ति—As in स्वभावोक्ति, in भाविक we get a faithful portrayal of a theme which is arresting enough But whereas, in

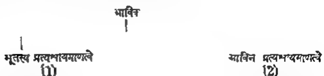
-भाविक, the charm consists in *visualising* a past or [illegible] future event as a fact of the present, in स्वभावोक्ति, this element of visualization [illegible] con -spicuously absent. The poet is content, in स्वभावोक्ति, with giving us a graphic study of an object, without attempting to transfer it from the past or future to the present Read सा द —न च स्वभावोक्ति । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्यैव यथावद् वर्णनं स्वरूपम् । अस्य तु वस्तुन प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति । But it has to be recognised that the two figures are closely allied and not unfrequently is भाविक found blended with स्वभावोक्ति giving rise to सकर.

भाविक *vs* उत्प्रेक्षा *and* अतिशयोक्ति —When the poet [illegible] भाविक, presents to us a भूत or भाविन् thing *as though* it were present one [illegible] likely to mistake it for उत्प्रेक्षा, गम्य of course, due to the absence of सभावनप्रतिपादक s like इव, मन्ये etc But there is a fundamental difference, between the two Whereas in उत्प्रेक्षा, there [illegible] (साध्य) अध्यवसाय, connoted by 'as if' 'as though', in भाविक, there is no अध्यवसाय at all Because when the poet transfers the past or the future to the present *he and the reader both forget that it is a thing not of the present* Both look upon it as a thing of the present, *ipso facto*, due to the high pitch of emotion Read रुय्यक —नापि भूतभाविनामप्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षतयैव प्रतीते स्वार्थगर्भीकारेणाय प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । तस्या अभिमानरूपात्वेनाध्यवसायस्वभावत्वात् । न ह्यप्रत्यक्ष प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसीयते । किं तर्हि काव्यार्थविद्भि प्रत्यक्षत्वेन दृश्यत इति ।

Nor is भाविक अतिशयोक्ति In अतिशयोक्ति, there [illegible] (सिद्ध) अध्यवसाय, here there [illegible] none Read रुय्यक —नहि भूतभावि अभूतभावित्वेन अध्यवसीयते, अभूतभावि भूतभावित्वेनापि, प्रत्यक्षमप्रत्यक्षत्वेन, अप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षत्वेन It is not अध्यवसाय when the अप्रत्यक्ष is visualised as the प्रत्यक्ष Because when the thing is *visualised* there is no element of आहार्यत्व therein, whereas अध्यवसाय is always आहार्य or intentional Like a योगिन्, the कवि *actually* gets the vision of the past or the future Read जयरथ —योगिना मतीन्द्रियार्थदर्शने यथा भावना निमित्त तथैव काव्यार्थविदामपीत्यर्थ ।

For भाविक *vs* भ्रान्तिमान् See भ्रान्तिमान्

Note the following scheme —

Essentials —[भाव (= कवेरभिप्राय) अत्र अस्तीति—मम्मट, acc. to whom in the figure is embodied a *cherished* intention of the poet.

मम्मट's explanation reminds one of दण्डिन्'s explanation भव' कवेरभिप्राय काव्येष्वामिद्धि मस्थिन । रुय्यक attempts two explanations (i) कविगतो भाव: आदाय श्रोतरि प्रतिबिम्बत्वेन अस्तीति, or (ii) भावो भावना वा पुन पुन ,चेतसि निवेशन सोऽस्यास्तीति। The first explanation is based upon प्रसाद which, as we saw is necessary for the figure The second draws attention to the play of भवना or mental impression in the figure and is akin to मम्मट's explanation] (1) The poet like a mystic *visualises* as actually present before him a thing of the past or the future (2) This is due to the thing being striking (अत्यद्भुत) enough to leave an impression (भावना) on his mind (3) There cannot be a भाविक with a thing of the present (4) The poet's diction ought to be perspicuous (प्रसादयुक्त) Otherwise his own vision will not be communicated to the reader or सहृ Read प्रतीहारेन्दुराज —नन वाचामनाकुलत्वा झगिति अर्थप्रतीतिकारिता । नन्वा हि मत्वा कवे सम्बन्धी यो भाव स सहृदये श्रोतृमि स्वाभिप्रायाभेदेन तत्तत्काव्यप्रतिबिम्बितरूपतया साक्षात्क्रियते । (5) The poet and the reader actually feel the thing as one of the present There is no आहार्यत्व It is as much real to them as योगिप्रत्यक्ष is to the योगिन्. (6) Just as it is not आहार्य it is not भ्रान्त also In भ्रान्ति one gets perverted knowledge due to delusion though the experience is not आहार्य In भाविक, there is no perverted knowledge at all Read रुय्यक—न चेय भ्रान्ति । भूतभाविन भूतभावित्वेव प्रकाशनात्। (7) Or sometimes as in मुनिर्जयति etc the poet merely describes a wonderful thing of the past without claiming it to be a vision but so lucidly that it appeal to the सहृदय as if it were a thing of the present

§ सू ४९ प्रत्यक्षा इव etc प्रत्यक्षा इव As we saw above भाविक should not be mistaken for गम्या उत्प्रेक्षा with इव etc. understood Possibly the definition would have become more precise with प्रत्यक्षा एव The भावs *actually* become प्रत्यक्ष to the poet (and the सहृदय) Note that मम्मट overlooks प्रसाद on which earlier आलङ्कारिकs like उद्भट had laid so much stress. Or, is प्रसाद presupposed in प्रत्यक्षा क्रियन्ते ? रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित, for that matter, do not refer to प्रसाद, in their definitions of the figure स प्रकाशिनी says that this omission has broadened the scope of the figure अत नाम्नानुरूपत्व विशदत्वमनपेक्ष्य सवभेदोपसग्रहाय प्रत्यक्षा –भूतभाविन ' इत्यनेनैव व्याप्त कृतम् । मायाः facts. भूतभाविन Belonging to the past or the future There cannot be a भाविक with वर्तमान things Note that the भावs must be poetically striking (विच्छित्तिविशेषवन्त)

वृत्ति —भूताश्च etc This is to guard against भूतभाविन being interpreted as a समाहार If interpreted as a कर्मधारय (भूता, भाविनश्च)

it would mean those that occurred in the past and are *again* to occur in the future This is not the intended meaning which is भूताश्च भाविनश्च—a द्वन्द्व—things of the past and the future भावः कवेरभिप्रायः etc *The name explained* The figure is so called because therein is embodied the cherished intention (अभिप्राय) of the poet, which is to visualise the भूत or भाविन् as प्रत्यक्ष and to communicate the same to the सहृदय. Some explain this clause differently कविभाव श्रोतरि प्रतिबिम्बत्वेन अस्ति इति. In this figure, the भाव (= भावना) of the poet is reflected also in the सहृदय, of course due to प्रसाद or perspicuity of expression भाव मम्मट interprets as अभिप्राय, others as भावना, the mental impression left by an अद्भुत पदार्थ which (impression) is responsible for its being recalled to mind again

St 109 आसीदञ्जनं etc Illustrates भाविक *a* illustrates भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्व, *b* भाविन प्रत्यक्षायमाणत्वम् The eyes of a beautiful lady that had once collyrium in them and her figure that has prospects of wearing *ornaments in future* are visualised as being in that state *at present* आसीदञ्जनमत्रेति *as they were* when they had the अञ्जन in them भाविभूषणसम्भारा आकृति Your figure decked with *prospective* ornaments. Add "Here, in the first half there is a visualization of the past, in the second, of the future" in the Translation

Here अञ्जनवत्त्व of the past and भूषणसम्भारवत्त्व of the future are visualised as प्रत्यक्ष. Hence the stanza embodies two भाविकs, भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्व and भाविन प्रत्यक्षायमाणत्वम्. रा तर्कवागीश (सा द) gives a picturesque context for the stanza —नयनशोभाविशेषदर्शनेन अञ्जनम्। सौन्दर्यातिशयदर्शनेन धनिन प्रत्युपादरातिशयेन भूषणसम्भारमनुमाय मत्वा तथा अभिहित यथा भूत भाविनावपि अञ्जनभूषणसंभारौ सन्निकृष्टावाकृत्यां प्रत्यक्षवद् भासेते। केचित्तु यौवनोद्भेदादञ्जन विनापि चक्षुषि तच्छोभा। भूषणाभावेऽपि वपुषि तच्छोभारम्भ इति व्याचक्षते तन्न। तादृशार्थस्य व्यञ्जनाभावेनाप्रतीते।

२१—काव्यलिङ्ग

काव्यलिङ्ग or, simpler still काव्यहेतु is put by उद्भट in the same group as भाविक and thus explains the sequence of the two figures in the काव्यप्रकाश The essence of the figure is better understood with the name काव्यहेतु, than काव्यलिङ्ग In fact उद्भट in his enumeration of the group uses the name काव्यहेतु, though, in the definition, he uses the subtler, and yet more popular name काव्यलिङ्ग—लिङ्ग being a probative हेतु in the तार्किक terminology लिङ्ग्यते गम्यते अनेन अर्थ इति लिङ्ग हेतु. धूम is लिङ्ग in relation to वह्नि ज्ञान

काव्यलिङ्ग or काव्यहेतु is a poetical cause. What is meant by the cause being poetical is that it is not the *formal*, dryasdust probative cause like धूम, familiar to the तार्किक but has to be poetically charming This poetical charm when analysed still further resolves into two factors (i) the charm inherent in the theme itself, and (ii) the charm due to its हेतुत्व being suggested, and not expressed.

इरावती, in the मालविकाग्निमित्र ३ २३ slights अग्निमित्र by ignoring his प्रणिपात (प्रणिपातलङ्घन) अग्निमित्र, at the end of the affair, says मन्ये प्रिया हृतमना तस्या प्रणिपातलङ्घन सेवाम्—I look upon the प्रणिपातलङ्घन as an obligation (सेवा) done to me' We feel puzzled to know how प्रणिपातलङ्घन, which is normally an insult, could be an obligation ? But our doubts are set at rest as we scan the word प्रियाहृतमना What in ordinary circumstances, would have proved to be an insult becomes सेवा, *because* अग्निमित्र is for the nonce involved in a love-intrigue with मालविका and to that intrigue प्रणिपातलङ्घन will be of utmost service So प्रियाहृतमना embodies a हेतु that explains why प्रणिपातलङ्घन is a सेवा And further, that it is a हेतु has to be guessed only, there is no Ablative like प्रियाहृतमनस्त्वात्, nor any word *explicitly* stating it to be a हेतु The हेतुत्व प्रियाहृतमना is therefore suggested, व्यङ्ग्य Thus, in effect, प्रियाहृतमना gives us a काव्यलिङ्ग for two reasons (1) because it is poetically striking, and (2) because its हेतुत्व is a matter for suggestion Whoever denies that suggestion is always at a premium in poetry ? Read र ग —गम्यमानहेतुत्वस्यैव हेतो सुन्दरत्वेनालङ्कारिकै काव्यलिङ्गताभ्युपगमात् ।

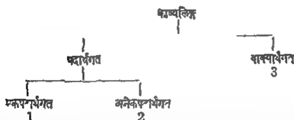
The illustration above gives us a काव्यलिङ्ग of a forceful character because it is employed in accounting for a paradox (विरोध) viz. प्रणिपातलङ्घनस्य सेवात्वम् And one must admit that the most pronounced काव्यलिङ्गs are those that feature with paradoxes and seek to explain them That way, उक्तनिमित्ता विभावना and उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति must always embody a काव्यलिङ्ग, provided, of course, the fact that the particular thing is the निमित्त is implied (गम्य) and not expressed Thus in the instance —कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने । नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ given to illustrate उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति, we have a काव्यलिङ्ग Because, अवार्यवीर्याय, which is the निमित्त for कारणभावे कार्याभाव, is a गम्य निमित्त If it were a वाच्य निमित्त like अवार्यवीर्यत्वात्, there would not have resulted any काव्यलिङ्ग

But काव्यलिङ्ग may appear even in less pronounced forms. This it does when it features as an adjunct not of any विरोध, but of some other fact, poetically striking When कण्व says (शाकुन्तल ४ १०)—शमनेष्यति मम

शोक कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् । उटजद्वारि विरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥, we have [redacted] काव्यलिङ्ग in *b* not as an adjunct to any विरोध कण्व says that his grief would be sustained as he would look at the नीवारs offered by शकुन्तला in worship growing into shoots Here the sight of नीवारबलि is the [redacted] for शोकाशमन and [redacted] शोकाशमन there is no विरोध involved Similarly in जितोऽसि मन्द कन्दर्प, मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचन । (कु), मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचन is the हेतु of मदनजय and in मदनजय there [redacted] no विरोध standing in need of being explained

काव्यलिङ्ग may present itself in the body of a single word or in a set of words or in the body of a sentence In मन्ये प्रियाहृतमना etc it is embodied in the single word albeit compounded प्रियाहृतमना In शममेष्यति मम etc it presents itself in the set of words उटजद्वारि विरूढं नीवारबलिं विलोकयतः, which is only a phrase and not a complete वाक्य In जितोऽसि मन्द etc the figure [redacted] incorporated in the वाक्य, मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचन ।

This gives us the following scheme —

Is काव्यलिङ्ग **an** अलङ्कार ? Since in काव्यलिङ्ग we have nothing more striking than [redacted] हेतु embodied in a पदार्थ or वाक्यार्थ and since this हेतु only serves to explain a fact that would otherwise have remained unaccounted for and thus left a lacuna (अपेक्षा) in our knowledge of the fact some आलङ्कारिकs like जयरथ question its claim to be an अलङ्कार At best it could be looked upon as immunity from the दोष of हेतुभाव but not as a positive अलङ्कार they argue. Read **जयरथ** —ननु हेतोर्वाक्यपदार्थाभ्यां पनिबन्धे न कश्चिद् विच्छित्तिविशेषः प्रतीयत इति कथमस्य अलङ्कारत्वमुक्तम् । कविप्रतिभामात्रस्य विच्छित्तिविशेषात्मनस्त्वात्स्यालङ्कारत्वेन उक्तत्वात् । सत्यम् । यद्यपि एवमुपनिबन्धस्य वस्तुवृत्तेर सम्भवान्न कश्चिदतिशयः प्रतीयते, तथापि ग्रन्थकृता (—रुय्यकेण) प्राचीनैर्भणितत्वादेतल्लक्षितम् । **जगन्नाथ** admits the figure but refers casually to this view —अत्र वदन्ति काव्यलिङ्गं नालङ्कारः । वैचित्र्यात्मनो विच्छित्तिविशेषस्य अभावात् । हेतुहेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यत्वाभावात् । अत एव चमत्कृतिरपि दुर्लभा । तस्मात् निर्हेतुरूपदोषाभाव काव्यलिङ्गं इत्यपि वदन्ति ।

There is much to be said for this view. काव्यलिङ्ग is no doubt in a large number of cases of its occurrence too colourless to deserve the distinction of an अलङ्कार. That commentators like मल्लिनाथ, while commenting on the काव्यs, should stumble upon this figure in every nook and corner of the काव्यs, shows its cheapness But with all that, it can not be gainsaid that sometimes the figure does present itself in a striking form indeed as in the stanza from the शाकुन्तल, शमयिष्यति etc. cited above. Even such a stalwart आलङ्कारिक as दण्डिन् had to concede that there is an अलङ्कार in such हेतुs [दण्डिन् had no काव्यलिङ्ग, but हेतुs of a wide range] अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः । उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यात्रोपबृंहणम् । अलंकारतयोद्दिष्टम् : . . । (का द २.२३६–२३७) Earlier दण्डिन् had said हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् । (का द २ २३५)

Though the name काव्यलिङ्ग was first introduced by उद्भट, who also gives it the other name काव्यहेतु, still the figure in essence goes back to the days of दण्डिन् who, as seen above, names it हेतु भामह did not recognise हेतु [हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालंकारतया मतः । २. ८६] वामन has neither हेतु nor काव्यलिङ्ग रुद्रट has हेतु but it is different in essence from काव्यलिङ्ग, as it is based on अध्यवसान of कारण as कार्य मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admit the figure काव्यलिङ्ग विश्वनाथ admits हेतु besides which is the same as रुद्रट's.

काव्यलिङ्ग *vs.* अर्थान्तरन्यास—वाक्यार्थगत काव्यलिङ्ग bears a slight resemblance to अर्थान्तरन्यास, in view of the fact that, in both one वाक्य is adduced to explain a fact embodied in the other. Just as मयि सैव स्थिरे विलोचने explains निनीऽपि मन्द वीर्ये, so दुष्करं किं महात्मनाम् explains हनूमानब्धिमतरत् That way, in both the figures, the poet aims at समर्थन But (1) whereas in काव्यलिङ्ग, the समर्थन takes the form of a fact being *due to* some circumstance in अर्थान्तरन्यास, the समर्थन takes the form of a particular fact being *typical of* some general truth, or a general maxim being *illustrated by* a particular fact. (2) This results in the two वाक्यs being related as कार्य-कारण in काव्यलिङ्ग, and सामान्य-विशेष in अर्थान्तरन्यास How कार्य-कारणभाव is absolutely different from सामान्य-विशेषभाव needs no elaboration. Read कुवलयानन्द —समर्थ्य समर्थकयोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्तरन्यासः । तदितरसम्बन्धे काव्यलिङ्गम्. When विश्वनाथ says: निष्पादकः हेतुः काव्यलिङ्गस्य समर्थकः अर्थान्तरन्यासस्य, he seems to take an unjustifiably narrow view of समर्थन, which is equally present in काव्यलिङ्ग. जगन्नाथ, while criticising अप्पय्यदीक्षित, does appear to concede that in काव्यलिङ्ग also we have समर्थन, but without सामान्य-विशेषभाव. (3) In काव्यलिङ्ग both the वाक्यs relate to the प्रस्तुत For, the कार्य is as much प्रस्तुत as the कारण In अर्थान्तरन्यास, one वाक्य relates to the

प्रस्तुत, the other to the अप्रस्तुत If the सामान्य is प्रस्तुत, the विशेष is अप्रस्तुत and *vice versa*

For काव्यलिङ्ग *vs* परिकर, see परिकर

For काव्यलिङ्ग *vs* अनुमान, see अनुमान

Essentials —[काव्याभिमत लिङ्गम्—A cause poetically conceived लिङ्ग्यते गम्यते अनेन अर्थ इति लिङ्गं हेतु ।] (1) Here the poet aims at elucidating some fact and thereby removing the lacuna in our understanding of it by assigning some cause for it (2) Though this is the aim, the poet will never declare *openly*, nor formally, (न ह्यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोपसंहारादय क्रियन्ते ।—हल्यक) that a particular thing is occasioned by some other thing In other words the cause will not be put in the Instr or Abl, nor will the poet use words like हि यत etc. Thus in अनुमतगमना शकुन्तला, तरुभिरिव वनवासबन्धुभि । परभृतविरुत कल यत, प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥—शाकुन्तल ४ ९, *owing to the use of* यत in *c*, *there is no* काव्यलिङ्ग Read सा द —न धत्ते शिरसा गङ्गा भूरिभारभिया हर । त्वदाजिराजिनिर्धूतधूलिभि पङ्किला हि सा ॥ इत्यत्र हि-शब्दोपादानेन पङ्किलत्वादितिवद्धेतुत्वस्य स्फुटतया नायमलकार । वैचित्र्यस्यैवालकारत्वात् । Similarly, र ग.—पञ्चम्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वस्य हेतोरेव कारणायोपपादकत्वेन विवक्षित इति । न तु शब्दान्तेन रूपेण बोधितस्येतदर्थकल्पम् । तेन 'भयानकत्वात् परिवर्जनीयो, दयाश्रयत्वादसि देव सेव्य' इत्यादौ नायमलकार । गम्यमानहेतुत्वस्यैव हेतौ सुन्दरत्वेन आलकारिकै काव्यलिङ्गताभ्युपगमात् । (3) When हेतुत्व is thus implied it becomes poetical (4) Also the हेतु must be striking in itself (5) This means that the हेतु becomes poetical for two reasons (a) because it is striking in itself, and (b) because its हेतुत्व is suggested (6) When the हेतु explains a विरोध or paradox it is more striking than when it merely accounts for a simple thing (उपबृहण—as दण्डिन् says) (7) The हेतु may be embodied in a पद (*simple or compounded*) in *a group of* पदs *or* in a वाक्य (8) When embodied in a वाक्य there *are* bound *to* be at least two वाक्यs, for हेतु one, for कार्य the other (9) The way in which हेतुत्व is suggested by the poet is In the case of पदs he reduces the हेतु to adjectives, which may sometimes take the form of locative and genitive absolutes In the case of वाक्यs, he studiously omits particles like हि, यत, and words like यस्मात् etc. Cp प्रियाहृतमना, नीवारबलि विलोकयत, मच्चित्तेऽसि त्रिलोचन, in the उदाहरणs above

६ सू ५० काव्यलिङ्ग हेतो etc. Construe हेतो वाक्यपदार्थता काव्यलिङ्गम् । काव्यलिङ्ग occurs where a cause is embodied in a वाक्यार्थ or पदार्थ In the definition मम्मट overlooks the requirement of the हेतुत्व being गम्य

St 110 वपुःप्रादुर्भावात् etc Illustrates वाक्यार्थगत काव्यलिङ्ग A devotee of शिव sings in praise of a प्रणति to शिव He failed to make a bow to शिव, and became a संसारिन् Later he saluted शिव and became मुक्त *ab* Construe —पुरारे, वपुःप्रादुर्भावाद् इद अनुमिन (यत्) प्राय पुरा जन्मनि क्वचिदपि भवन्त न प्रणतवान् । वपुःप्रादुर्भाव The fact that I have a body i e I am a संसारिन् I became a संसारिन् because, in all probability, I did not salute you in my births past *cd* Construe संप्रति नमन् मुक्त अह अतनु सन् अग्रे अपि अनतिभाक् (भविष्यामि) । महेश, तदिद अपराधद्वय अपि क्षन्तव्यम् । The idea is Now that I salute you I shall become मुक्त in the future (अग्रे) And once I become मुक्त, I shall be unable, in the absence of a body, to salute you मुक्त persons have no body अनतिभाक् failing to salute तदिद अपराधद्वय viz. the अपराध of अनमन in the past lives due to which I became a संसारिन् and the अपराध of अनमन (=अ–नति) in future due to my being bodiless in my state of मुक्ति

Here अपराधद्वय mentioned in *d* calls for an explanation and it is given in the two वाक्यs पुरा भवन्त न प्रणतवान् and अग्रेऽपि अनतिभाक् (भविष्यामि) Had this explanation not been given we would have been puzzled to know what the two अपराधs were But even when the explanation is given the poet nowhere says openly that it is owing to the facts in *abc* that the अपराधs were committed That is why it is a काव्यलिङ्ग embodied in the वाक्यार्थs in *abc* Note that मोक्षनामनि महामोदे embodies an अपह्नुति सा द calls it रूपक. Incorrect

St. 111 प्रणयिसखी etc. Illustrates अनेकपदार्थगत काव्यलिङ्ग माधव deals a deadly blow to अघोरघण्ट who is about to slay मालती Construe—यत् (मालत्या वपु) प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः शिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपन तव शिरसि अकाण्डयमदण्ड इव एष भुज पततु । *ab* मालती's figure is so tender that even when struck by the delicate शिरीष flowers it used to get hurt प्रणयिसखी etc. The strokes of शिरीष flowers which she got (अधिगत) owing to the love for jokes (परिहासरस) on the part of her loving friends They in their merriment threw flowers at her प्रणयिसखी indicates that their floral attack could not have been harmful अकाण्डयमदण्ड The Death's Rod suddenly brought into use

Here तव शिरसि एष भुज पततु is accounted for by तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत I ply this arm against you because you are killing her—is the idea. The हेतुत्व in तत्र वपुषि etc. is only suggested. [It would have been expressed if the words were something like यत

शस्त्रमुपक्षिपसि तस्मात् . . .]. Thus the हेतु, which is suggested as such, being present in तव वपुषि क्वाय शस्त्रमुपक्षिपन , we get अनेकपदार्थगत काव्यलिङ्ग Note that the अनेकपद्s are not a वाक्य for want of a finite verb

St. 112 **भस्मोद्धूलन** etc Illustrates एकपदार्थगत काव्यलिङ्ग A मुक्त person bids farewell to all the appurtenances of भक्ति which are no more useful to him . When a person has attained मोक्ष, the highest goal, the साधनs have no use for him. **भस्मोद्धूलन** (उद्धूलन from the Denom. धूल्य from धूलि) besmearing of ashes शुभ = भद्र farewell to thee ! *b* The idea is I shall no more make use of the flight of steps leading to the temple of शिव *cd* Construe —अद्य आराधन तोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे । Today, we (i e I) are being placed in that great delusion named मोक्ष, which puts an end to the light of pleasure due to our attending on you (i e भस्मोद्धूलन, रुद्राक्षमाला and सोपानपरंपरा), by शिव (= विभु) who is pleased with the worship. **युष्मत्** *etc* when in the stage of a मुमुक्षु, yet to become मुक्त, a person gets pleasure from a devoted attention (सपर्या) to the साधनs like भस्मोद्धूलन, रुद्राक्षमाला etc This pleasure is conceived as आलोक, light **मोक्षनामनि महामोहे** मोक्ष is ironically conceived as a serious delusion, or better still, a serious swoon because, as in a swoon, the मुक्त gets blinded for want of the light (आलोक) of सपर्यासुख !

Here, when we are perplexed at the exalted मोक्ष being described as महामोह, युष्मत्सपर्यालोकोच्छेदिनि explains the propriety, as seen above. That युष्मत्सपर्यालोकोच्छेद is the cause of महामोह is only suggested Hence this is एकपदार्थगत काव्यलिङ्ग, युष्मत्सपर्यालोकोच्छेदिनि being one पद, albeit compounded Note that here काव्यलिङ्ग explains the विरोध between मोक्ष and महामोहत्व

एषु अपराद्धये etc—एषु *sc* उदाहरणेषु Construe —अपराद्धये पूर्वापरजन्मनो अनमन उत्तररूप (*i e* वाक्यार्थात्मक) हेतु । मुनपाते शस्त्रोपक्षेप उत्तररूप (*i e* अनेकपदार्थात्मक) हेतु । महामोहे च सुखालोकोच्छेदित्वं उत्तररूप (*i e* एकपदार्थात्मक) हेतु । For explanation see the appraisal of the उदाहरणs given above **पूर्वापरजन्मनो अनमनम्** In former births he failed to salute, hence he became a संसारिन् Later (अपरजन्मन्) when he became मुक्त, he could not salute for want of a शरीर अपरजन्मन् i.e the one in which he became मुक्त. **उत्तररूप** i e वाक्यार्थरूप, अनेकपदार्थरूप and एकपदार्थरूप

३२—पर्यायोक्त

पर्यायोक्त is circumlocution, a euphuistic expression. It consists in the poet's conveying his message not by direct mention, but by

resorting to an indirect mode of expression which he does to secure a greater poetical effect रघु was victorious against the हूणs A historian would have said रघु won a victory over the हूणs. कालिदास means to convey the same idea But a poet that he is, he is not to remain content with so bleak an expression as that Rather would he say रघु's exploit ordered a ruddy tinge (of sorrow) to appear on the cheeks of the हूण beauties तत्र हूणावरोधाना भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्। कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ रघुवंश ४ ६८ So when the poet मेण्ठ (?) wants to refer to the conquest of स्वर्ग by हयग्रीव, he says स्पृष्टास्ता नन्दने शच्या केशसम्भोगलालिता । सावज्ञ पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकै ॥ (अ स) His warriors handled the पारिजात blossoms which until now only went to adorn शची's hair It has almost become a mannerism with the Sanskrit कवि to drive at the prowess of their heroes by dilating upon its consequences such as the sad plight of the enemies widows (cp St 179)

This makes it clear how a poet can adopt a picturesque mode of expression to convey some simple message of his This picturesque mode is पर्याय, which as दण्डिन् explains is प्रकारान्तर, भङ्ग्यन्तर a high flown style different (अन्तर) from the direct expression And the statement employing this mode is therefore called पर्यायोक्त. Some like अभिनवगुप्त interpret the word पर्याय as व्यङ्ग्य —पर्यायेण वाच्यादतिरिक्तप्रकारेण व्यङ्ग्येनोपलक्षितमुक्त अभिहित पर्यायोक्तम्। (Cited in र ग) They explain the name in the light of the message which the poet *suggests* in the figure.

The व्यङ्ग्य in पर्यायोक्त —This brings us to the question of व्यङ्ग्य in पर्यायोक्त The message the poet wants to give is the व्यङ्ग्य, in the figure. Normally we have seen that the वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ of a वाक्य stand wide apart. But in the case of पर्यायोक्त, वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ are almost *identical* This seems peculiar enough, but आलङ्कारिकs explain it by saying that here we get the identity of वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ due to the poet adopting a mode for the वाच्य which is different from that of the व्यङ्ग्य. Read र गं —तेन पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण यत्के अभिहित व्यङ्ग्य यत्रेति प्राचीनैर्निर्मित लक्षण व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वेऽपिविशेषाभावादिति नाशङ्कनीयम्। व्यङ्ग्यस्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधात्।

What is meant by वाच्यव्यङ्ग्ययोरैक्य in पर्यायोक्त is that the two do not stand wide apart. One is *practically the same* as the other Since there is no rule defining the scope of व्यङ्ग्य within particular limits, we get व्यङ्ग्यs and व्यङ्ग्यs, some nearer the वाच्य than others.

Thus in तत्र हृणावरोधाना etc., *the* वाच्य (*that* रघु by his exploit brought a ruddy hue to the cheeks of the हूण women) and the व्यङ्ग्य (that रघु vanquished the हूणs) are not as wide apart as the वाच्य and व्यङ्ग्य in निःशेषच्युतचन्दन स्तनतट etc. (उ I 2)

वाच्य-व्यङ्ग्य सम्बन्धs in पर्यायोक्त आलङ्कारिकs have attempted to analyse this identity in diversity As seen above they account for वाच्य and व्यङ्ग्य being (practically) the same as a result of प्रकारान्तराश्रयण And what is meant by प्रकारान्तराश्रयण will be clear if we recall the heads to which जगन्नाथ reduces all the प्रकारs He says (1) The वाच्य may be कार्य, the व्यङ्ग्य कारण, (2) The वाच्य may be कारण, the व्यङ्ग्य कार्य, or (3) The वाच्य may be in some other relation like साहचर्य *with the* व्यङ्ग्य Read अत्र चालङ्कारे क्वचित् कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे, क्वचित् कार्येण कारणस्य, क्वचिद् उभयोरुदासीनेन सम्बन्धिमात्रेण सम्बन्धिमात्रस्य च इति विपुलविषय । Of these the first is of frequent occurrence तत्र हूणावरोधाना illustrates it because *therein the* कार्य *viz* हूणसुदरीकपोल पाटलिमा is वाच्य and the कारण viz हूणपराजय is व्यङ्ग्य The second is illustrated by अपकुर्वद्भिरनिशं धृतराष्ट्र तवात्मजैः । उत्पन्नो मृत्युवीजानि पाण्डुपुत्रेषु निक्षिपन् ॥ (र ग) *Here the* कारण, कौरवनाशदबीजाधाप *is* वाच्य *the* कार्य, कौरवनाश is गम्य The third is illustrated by सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वाससी रञ्जयन् भृशे । अङ्गरागं स्मरत्यग्निरस्तं वन्द परमेश्वरम् । Here सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वाससी रञ्जयन् have the वाच्यार्थ one whose garment is tinged by the Sun and the Moon and the व्यङ्ग्यार्थ one whose garment is sky and still these are not related by कार्य-कारण सम्बन्ध, but by साहचर्य the sun and the moon with आकाश

As said above of these the first is of usual occurrence In fact *आलङ्कारिकs like* रुय्यक जयरथ *seem to refer to it alone as playing part* in पर्यायोक्त Says **रुय्यक** —नहि तस्यैव तदैव तथैव विच्छित्त्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च सम्भवति । अत कार्यमुखद्वारेणाभिधानम् । In fact जगन्नाथ refers to a view according to which the second *कारण वाच्य and कार्य व्यङ्ग्य is thrown out for want of* वैचित्र्य –एतेन कार्यात् कारणप्रतीतिवत् कारणात् कार्यप्रतीतेर्वैचित्र्याभावात्—इति टीकाकारोक्तमपास्तम् The third head, though mentioned by र ग does not seem to be much in vogue among आलङ्कारिकs

The question arises if वाच्य-व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण etc how are they regarded as अभिन्न in पर्यायोक्त? The answer lies in the fact that though the two are related as कार्य-कारण etc both are *equally prominent* in the poet's eye *In other words to the poet the* वाच्य कार्य is as much प्रस्तुत as the व्यङ्ग्य कारण, to speak of one of the three प्रकारs Both are equally प्रतिपिपादयिषित by him, so much so that *there is no risk of one becoming* अप्रस्तुत *and the other* प्रस्तुत It

would be helpful to recall in this connection the analogous case of व्याजस्तुति, where, as we pointed out, though the वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ are स्तुति and निन्दा or *vice versa*, both are equally प्रकृत Read र ग'—अप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतकारणावगमने अप्रस्तुतप्रशंसैव । प्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्यैव कारणस्यावगमन तु पर्यायोक्तस्य विषय इति अलङ्कारसर्वस्वकारादिभि प्राचीनै कृत विषयविभाग' ।

पर्यायोक्त *vs* व्याजस्तुति—*This brings us to the distinction between* the two figures Though in both there is व्यङ्ग्यार्थ not too sharply divided from the वाच्यार्थ, though in both there is भङ्ग्यन्तरसमाश्रय in the matter of the वाच्य, still (i) whereas in पर्यायोक्त, the वाच्य-व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण, कारण-कार्य, or by some other सबन्ध in व्याजस्तुति, the वाच्य-व्यङ्ग्य are related as निन्दा-स्तुति, or स्तुति-निन्दा (ii) That way पर्यायोक्त may be taken as a broader class, from which व्याजस्तुति, a smaller class developed into a separate figure.

पर्यायोक्त *vs* अप्रस्तुतप्रशंसा—Though in पर्यायोक्त, the वाच्य and व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण or कारण-कार्य, as in अप्रस्तुतप्रशंसा in two varieties of which कार्य-कारण and कारण-कार्य are related as अप्रस्तुत-प्रस्तुत, still, as seen above, (i) in पर्यायोक्त, both वाच्य and व्यङ्ग्य are प्रस्तुत, while in अप्रस्तुतप्रशंसा वाच्य is अप्रस्तुत व्यङ्ग्य प्रस्तुत Read रुय्यक —अत्र कार्यमुखद्वारेणाभिधानम् । कार्यादेरपि तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हत्वात् । अत एव अप्रस्तुतप्रशंसातो भेद । See र. ग cited above सा द —इह तु वर्णनीयस्य प्रभावनिश्चयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत् प्रस्तुतम् । (ii) According to the followers of the ध्वनि-school, in पर्यायोक्त, व्यङ्ग्य is वाच्यपर, i e the व्यङ्ग्य *is subservient to the* वाच्य while in अ प्र, the वाच्य is व्यङ्ग्यपर, i e., the वाच्य is subservient to the व्यङ्ग्य Read र ग — अस्मिन्नलङ्कारे व्यङ्ग्य वाच्यपरम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरम्, इति ध्वनिकारानुयायिन' ।

Though thus the two figures are differentiated, occasionally it is possible for one and the same stanza being assessed with equal justice, by one as पर्यायोक्त and by another as अप्रस्तुतप्रशंसा Thus we find राजन् राजसुता etc. (St. 49) given by some आलङ्कारिक like रुय्यक to illustrate पर्यायोक्त, while मम्मट gives it as an instance of अ. प्र In such doubtful cases, one has only to justify one's view point One making a plea for पर्यायोक्त must show that both वाच्य-व्यङ्ग्य are equally प्रस्तुत and that वाच्य is merely a भङ्ग्यन्तर of the व्यङ्ग्य and more striking than it. And one who claims it to be अ प्र must prove that the वाच्य is अप्रस्तुत व्यङ्ग्य प्रस्तुत due to there being a wide gulf between the वाच्य and व्यङ्ग्य Read भा र्वे कारणवत् कार्यस्यापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतत्वे, कार्यद्वारा भङ्ग्यन्तरेण कारणस्योक्तत्वात् पर्यायोक्तत्वम् । कारणापेक्षया कार्यस्य अतिचमत्कारित्वे कार्यस्याप्रस्तुतत्वे । कारणकार्ययो प्रस्तुताप्रस्तुतत्वे अप्रस्तुतप्रशंसा ।

पर्यायोक्त dates back from भामह and दण्डिन् . भामह conceived it on lines adopted by later आलङ्कारिकs. दण्डिन्'s पर्यायोक्त is different from that of others It consists in the employment of a pretext to achieve one's aim. उद्भट's definition is like भामह's with slight new additions वामन did not admit the figure रुद्रट admitted it under the name पर्याय (२) रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admit it अप्पय्यदीक्षित admits, in addition, a second variety on the pattern of दण्डिन्'s पर्यायोक्त

Essentials —[पर्यायेण (भङ्ग्यन्तरेण) कथनात् पर्यायोक्तम्—मम्मट] (1) The poet must resort to a वाच्य which, though circumlocutory, is more picturesque than the व्यङ्ग्य (2) The वाच्य-व्यङ्ग्य are generally related as कार्य-कारण (3) In some cases, they may be related by कारण-कार्य संबन्ध or even by some other संबन्ध like साहचर्य. (4) In the poet's eye and to the सहृदय both वाच्य-व्यङ्ग्य must be almost identical and both प्रतिपिपादयिषित i e sought to be conveyed (5) Both must therefore be प्रस्तुत

§ सू ५१ पर्यायोक्त *etc* Construe —पर्यायोक्त *etc* वाच्य-वाचकत्वेन विना यद् वच i e A statement not by a direct mode of expression (वाच्य-वाचकत्व), but by suggestion (अवगमनव्यापार—as the वृत्ति says)

वृत्ति —वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेन अवगमनव्यापारेण By the process of suggestion which is distinct from straightforward expression वाच्य-वाचकभाव operates where the matter sought to be conveyed is conveyed directly पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम् The name explained पर्याय = भङ्ग्यन्तर—प्रकारान्तर a different mode, a stylistic variant र ग explains—येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्त प्रकारो भङ्ग्यन्तरम् । आक्षेपो वा । We have already seen how this भङ्ग्यन्तर amounts to (1) कारणे प्रतिपिपादयिषिते कार्यप्रतिपादन, or (2) कार्ये प्रतिपिपादयिषिते कारणप्रतिपादन, or (3) सम्बन्ध्यन्तरे प्रतिपिपादयिषिते सम्बन्ध्यन्तरप्रतिपादन Of these the first प्रकार is the most often referred to, as shown already. Read जयरथ—अभिधीयमान हि कार्यं तदविनाभावित्वात् स्वसिद्धये कारणमाक्षिपति इति गम्यमपि तद्वाच्यायमान इति यदेव गम्यते तस्यैव भङ्ग्यन्तरेणाभिधानम् भङ्गि (or ङ्गी) is प्रकार a roundabout way of expression Note that acc. to the आलङ्कारिकs the वाच्यार्थ is more striking than व्यङ्ग्य, in this figure कु. —यदेव गम्य विवक्षित तस्यैव भङ्ग्यन्तरेण विवक्षितरूपादपि चारुतरेण केनचिद् रूपान्तरेण अभिधान पर्यायोक्तम् Again रुय्यक (at अप्रस्तुतप्रशंसा)—तत्र (पर्यायोक्ते) हि कारणापेक्षया कार्यस्यातिशयेन सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितम् ।

St. 113 य प्रेक्ष्य etc Illustrates पर्यायोक्त Description of the plight of ऐरावण and हरि (इन्द्र) who at the sight of हयग्रीव (or रावण ?) were weaned of ichor and pride respectively Construe —यं प्रेक्ष्य मदेन ऐरावण

मुखे चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता। अनेन हरे (=इन्द्रस्य) हृदये चिररूढापि निवासप्रीति रुज्झिता। य हयग्रीव or रावण चिररूढापि निवासप्रीति i e. ऐरावण's मद had never subsided upto now, for want of one who could tame him इन्द्र continued to be vain until now for want of a match हरि = इन्द्र ऐरावण or ऐरावत—Indra s elephant So called because he was churned out of the ocean (= इरावत्)

Here the व्यङ्ग्य as the वृत्ति says is that ऐरावण and इन्द्र were respectively weaned of ichor and vanity But it is conveyed by the words, मदमानाभ्यां निवासप्रीतिरुज्झिता, which are indeed more charming than the व्यङ्ग्य Note that here the वाच्य is कारण, व्यङ्ग्य कार्य, निवासप्रीतित्याग being responsible for मदमानमुक्ति Thus is therefore पर्यायोक्त

But if the व्यङ्ग्य were viewed as conquest of स्वर्ग by हयग्रीव, the वाच्यार्थ will be the कार्य, the *effect* of स्वर्गजय, the कारण In other words, the stanza will describe the *effects* on ऐरावण and इन्द्र of the conquest of heaven by हयग्रीव This indeed would be a better appreciation But the वृत्ति appreciates it in the way given in the preceding para

वृत्ति—अत्र ऐरावणशक्रौ etc. व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते Though suggested is yet expressed by the words i e the व्यङ्ग्य is almost the same as वाच्य अपि shows that normally व्यङ्ग्य and वाच्य stand wide apart, but here they are almost identical. तेन यदेव उच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् Note that वाच्य and व्यङ्ग्य, even in पर्यायोक्त, are not absolutely one, but *almost* one This is due to the gulf between them being narrowed down to its minimum in this figure यथा तु व्यङ्ग्यम् न तथा उच्यते i e. because वाच्य is expressed in a different mode, प्रकार, भङ्गि In simple words, वाच्य is presented in the उदाहरण, as कारण of the व्यङ्ग्य which is कार्य Thus यथा etc., so far as the instance goes, means यथा कार्यरूपं व्यङ्ग्यम् न तथा उच्यते, कारणरूपेण वच्यमानत्वात् In short there is अर्थाभेद but प्रकारभेद

यथा गौः etc. If anyone asks how we can have the same अर्थ as both वाच्य and व्यङ्ग्य *the reply is that it is possible owing to* प्रकारभेद i. e वाच्य being expressed in a different way from the one in which the व्यङ्ग्य is felt. To show how प्रकारभेद can lead to the same अर्थ, मम्मट adduces the instance of निर्विकल्पक and सविकल्पक प्रत्यक्ष in the field of न्याय. Just as we apprehend the *same* cow, in two ways in the form of निर्विकल्पक and सविकल्पक प्रत्यक्ष, so the same अर्थ may be conveyed by adopting different प्रकारs i. e वाच्य may be कार्य, the व्यङ्ग्य कारण, and so on.

निर्विकल्पक and सविकल्पक प्रत्यक्ष—These are two successive stages of प्रत्यक्ष or direct perception Before we get a determinate cognition (सविकल्पक) like गौरयं, wherein we associate with the particular object

attributes like गोत्व शुक्लत्व चलत्व we must have passed through a stage wherein the object is comprehended merely as existing (किमपि इदम्) unrelated to any distinctive attributes like गोत्व etc. That is why निर्विकल्पकज्ञानं is defined as विशेषण-विशेष्यसम्बन्धानवगाहि ज्ञानम् विकल्प being the distinctive attributes.

सविकल्पक प्रत्यक्ष follows निर्विकल्पक and consists in the particular object being viewed in relation to particular attributes like गोत्व etc. That is why it is defined as विशेषण विशेष्यसम्बन्धावगाहि ज्ञानम्. Read **साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी** — सम्मुग्धं वस्तुमात्रं तु प्राग्गृह्णात्यविकल्पितम् । तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः ॥

गौः शुक्लश्चलति इति विकल्प *Referring to सविकल्पक stage* **विकल्प** is प्रकार. **यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति** i e यदेव निर्विकल्पकत्वेन दृष्टं तदेव सविकल्पकत्वेन पश्यति। i e the *same* object is विषय for both निर्विकल्पक and सविकल्पक

न तु यथा दृष्टं तथा In निर्विकल्पक stage it is perceived unrelated to any attributes In सविकल्पक it is perceived as related to them The word ing is apt to mislead *one into thinking that in* सविकल्पक *one* apprehends the object not exactly as it is seen But the meaning actually sought to be conveyed is येन प्रकारेण निर्विकल्पकज्ञानविषयीक्रियते न तेनैव प्रकारेण सविकल्पकज्ञानविषयीक्रियते ।

यत् अभिन्न-असंसृष्टत्वेन दृष्टं भेद-संसर्गाभ्यां विकल्पयति —In निर्विकल्पक stage the object is *perceived* as *undistinguished* (अभिन्न) by जाति or गुण and unconnected (असंसृष्ट) with क्रिया In सविकल्पक stage it is perceived as distinguished (विकल्पयति) by distinctions (भेद) like जाति or गुण (गौः शुक्ल) and connection (संसर्ग) with क्रिया (चलति)

This interpretation is based on **सम्प्रदायप्रकाशिनी** *with slight modi*fications The modifications were necessary as regards जाति It seems that acc to the Commentary जाति is perceived in the निर्विकल्पक stage But this is unwarranted Read गौः शुक्लश्चलत्वेऽपि प्रथमाक्षसन्निपाते सामान्यावगति । भेदः व्यावृत्तिः गुणकृता। संसर्गोऽन्वयः क्रियाकृतः । कोऽप्याकृतिविशेष सामान्य अभिन्न—असंसृष्टत्वेन पश्यति। अथ विकल्पस्य शब्दोल्लेखनियतत्वाद् भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति।

There is another interpretation which seems too laboured to be true According *to it the author gives the views of the Buddhists* and Grammarians both regarding निर्विकल्पक and सविकल्पक. According to the former in निर्विकल्पक stage, the object is apprehended not as *marked off (अभिन्न—अव्यावृत्त) from others in सविकल्पक the object is* perceived as marked off (भिन्न) from others. Acc. to them when we get the सविकल्पक गौः अयम् we have reached a stage where the object is marked off from others i e we realise नायं अश्वः, नायं महिषः etc

This stage of marking off is not reached in निर्विकल्पक. Acc. to the वैयाकरणs, on the other hand, in निर्विकल्पक stage, the object is unconnected (असंसृष्ट) with जाति, गुण or क्रिया In सविकल्पक stage it is so connected (संसृष्ट).

३३ A—उदात्त (१)

भामह and दण्डिन् place समाहित between पर्यायोक्त and उदात्त and so does उद्भट also It could be safely concluded therefore that मम्मट was following his predecessors in placing उदात्त after पर्यायोक्त He treats of समाधि, which corresponds roughly to the समाहित of his predecessors, later (Fig. 46)

उदात्त (१) is exuberance, superabundance. The poet, the प्रजापति of अपार काव्यसंसार, (अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः) has always taken delight in regaling the सहृदय with *exaggerated* descriptions of the superabundance of things, maybe wealth, flora and fauna, virtues or penance. The descriptions of pearls and diamonds galore in the Arabian Nights, extravagantly fabulous as they are, have never ceased to charm the young and old alike How we like the description of his mansion by the यक्ष (मेघदूत, उत्तरमेघ, १३, १४, १६) with its well of emeralds, its lotuses with stalks of *lapis lazuli*, its क्रीडाशैल made of sapphires, and its hedge of plantain trees of gold! The description of the कुमारीपुर (Princess' Chamber) in बाण's कादम्बरी particularly where directions are given to the परिजन, is another case in point. One servant is ordered to spread रत्नवालुका! Another is asked to protect दाडिमीफल s from the parrots by covering them with pearl nets! A third is ordered to sweep a dais of emerald with a broom of gold! These descriptions have for the सहृदय the same lure as the buccaneers of the Spanish main had for the wealth of El Dorado!

But as said above, उदात्त (१) is not confined only to gold and jewels. The poet may sometimes give a less glamorous description of the superabundance of other things also Wealth of virtues, wealth of penance wealth of flowers, fruits, animals, etc. when described *hyperbolically* result in this figure. One feature is common to all these cases and it is that the poet *exaggerates* things therein. That is what distinguishes उदात्त of this variety from स्वभावोक्ति and भाविक where, as in उदात्त we get descriptions, but such as are वास्तविक, never अतिशयोक्तिमूलक. Read रुय्यक—"स्वभावोक्तौ भाविके च यथावद् वस्तुवर्णनम्। तद्विपक्षत्वेन आरोपितवस्त्ववर्णन उदात्तस्य अवसरः। तत्रासम्भाव्यमानविभूतियुक्तस्य वस्तुनो वर्णनं कविप्रतिभोत्थापितं ऐश्वर्यरूपम् उदात्तम्।" Note that the superabundance

should be of good things only It will be a misnomer if super abundance of bad things is called उदात्त

उदात्त (१) vs अतिशयोक्ति —This brings us to the question of the relation between these figures उदात्त (१) does necessarily depend upon अतिशयोक्ति, and to be more specific, अतिशयोक्ति of असंबंधे संबंध class, for it is असंबंधे संबंध when the poet credits *one with wealth etc not really* possessed by one It will be proper, therefore to conclude that अतिशयोक्ति that has superabundance of good things for its विषय is necessarily उदात्त (१) In other words उदात्त (१) is अतिशयोक्ति, that has developed into a separate figure

उदात्त (१) is a figure dating from भामह and दण्डिन् भामह, how ever, seems to attribute it to others (एतदेवापरेऽन्येन व्याख्यानेनान्यथा विदु । नानारत्नादियुक्त सत्तद् किलोदात्तमुच्यते ॥) उद्भट recognised it *Neither* वामन nor रुद्रट recognised it—possibly thinking it to be अतिशयोक्ति रुय्यक, विश्वनाथ, and अप्पय्यदीक्षित recognised it The figure is not to be found in *the extant portion of* जगन्नाथ's रसगङ्गाधर *मम्मट admitted it.*

Essentials —[उदात्त adj full of exuberance Used as noun A figure based on exuberance उत्कर्षेण आदीयते गृह्यते स्म इत्युदात्तम् झळकीकर, (उत् + आत्त)] (i) The poet must describe the superabundance of things (ii) The superabundance must be exaggerated (अतिशयोक्ति मूलक), and *not* वास्तविक *cp* जयरथ —संभाव्यमानविभूतियुक्तस्य तु वर्णन नैतदलम् । (iii) The things whose exuberance is described must be good or noble or dignified Thus a poet may give an exaggerated description of a forest teeming with lions or tigers or deer, but the description of a mosquito ridden pool would become ludicrous (iv) The *theme for* उदात्त *may be* riches virtues, flora and fauna etc (*cp* दण्डिन् आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् । आशय = मनोव्यापारविशेष)

§ सू ५२ वस्तुन संपत् Superabundance of a thing As seen above, the things must be good noble संपत् means here संपद्वर्णनम्

वृत्ति समृद्धियोग संपत् explained Possession of superabundance, by a party, an object etc

St 114 मुक्ता केलिविसूत्र etc. Illustrates उदात्त (१) Description of the fabulous wealth that the learned possessed thanks to the generosity of that patron of learning भोज केलिविसूत्रहारगलिता The pearls that had *dropped down* due to the *threads of necklaces* snapping by the violent jerks of dalliance The pearls that fell down were later swept into the courtyard There they got coloured with the

red lac-dye of the maidens' feet and were mistaken therefore for pomegranate seeds by the parrots! Construe यद् विद्वद्भवनेषु .... मुक्ता केलीशुका कर्षन्ति तद् भोजनृपतेस्त्यागलीलायितम् । त्यागलीलायितम् Play of the generosity भोज (1010–1055 A. D.) of the Parmar family. A famous patron of learning and author of सरस्वतीकण्ठाभरण, a work ,on Rhetorics.

Here we have the wealth of the learned given in such colours, that it is too good to be true. Hence it is उदात्त (१)

३३ B—उदात्त (२)

The second variety of उदात्त consists in the poet's attempt to exalt the matter under consideration by making some eminent person an adjunct to it "This is the place where Tānājī died fighting"—says the guide to a visitor to Sinhagad, and we have an उदात्त. 'This is the spot where Columbus first set his foot on American soil, says the guide to the tourist, and we get an उदात्त. In such cases, the object under consideration happens to be exalted by its lofty associations with some eminent personality When in the opening stanza of the मेघदूत the रामगिर्याश्रम is described as जनकतनयास्नानपुण्योदक, we get a like effect owing to जानकी being presented as an adjunct to the रामगिर्याश्रम In the विक्रमोर्वशीय, the सगमनीय मणि certainly looks sublime when described as शैलसुताचरणरागयोनि [सगमनीयो मणिरिह शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।]. How lofty does the lion कुम्भोदर look when he describes himself as being in the service of शिव! [कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः . ॥ (रघुवंश २ ३५)] बाण while describing the शाल्मलीवृक्ष refers to a तालखण्ड which was shattered by the arrows of राम (रामशरप्रहारजर्जरितजीर्णतालखण्ड) His description of the अगस्त्याश्रम is bristling with such august associations.

In short, in this variety of उदात्त, the प्रस्तुत is presented with some eminent person as its adjunct. To put it otherwise, in such cases the प्रस्तुत being the theme of description is the अंगिन् or उपलक्ष्य, and the eminent personality (उदात्तपुरुष) is its अंग or उपलक्षण. And that explains the name उदात्त Read रुय्यक:—महापुरुषाणां उदात्तचरितानां वस्त्वन्तराङ्गभावेन उपनिबध्यमानं चरितं उदात्तम् । महापुरुषचरितस्य उदात्तत्वात् ।

उदात्त (१) vs. उदात्त (२) —उदात्त (१), as we saw, is essentially based on अतिशयोक्ति. उदात्त (२), on the other hand, may or may not be based on अतिशयोक्ति. When the poet describes an historical fact, there will be no अतिशयोक्ति. But when the fact is not historical, who can say that

there is no अतिशयोक्ति involved ? Thus शैलसुताचरणरागयोनि, as applied to भगमनीय, [illegible] likely to involve an अतिशयोक्ति, though there may be none in जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु as applied to रामगिर्याश्रम. But one thing is clear that while उदात्त (१) depends on अतिशयोक्ति for its charm, उदात्त (२) derives it from महता अङ्गभाव .

That way they are two distinct figures Even भामह admitted उदात्त (२) but was *non-committal as regards* उदात्त (१) दण्डिन्, उद्भट admitted both वामन did not admit it रुद्रट like भामह admitted उदात्त (२) but not उदात्त (१) रुय्यक seems to take it as [illegible] separate figure when he says: उदात्तशब्दसाम्यादिह अभिधानम् । विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित admitted both उदात्त (१) and उदात्त (२) जगन्नाथ's र. गं, as said above, has no उदात्त मम्मट admitted both

Essentials :—[उदात्तचरितानां अङ्गत्वात् उदात्तम्—रुय्यक] (i) *The poet* must sublime an object by recalling its associations with lofty persons (ii) This may or may not involve अतिशयोक्ति. (iii) When the fact is historical, or vouched for by tradition or other authority, there will be no अतिशयोक्ति But अतिशयोक्ति [illegible] sure to be there when no authority is available *for the fact mentioned* (iv) The object described is the अङ्गिन् and the great person an अङ्ग thereto

§ सू ५३. **महता** etc Construe महता उपलक्षण च (उदात्तालङ्कारो भवति) । उपलक्षण = अङ्गभाव as the वृत्ति says It consists in presenting the great as adjuncts to the प्रकृत

वृत्ति —अर्थादुपलक्षणीये अर्थे :—i e प्रकृते, the matter to be described If the great are to be उपलक्षण, naturally (अर्थात्) they are to be उपलक्षण to the प्रकृत, which is उपलक्षणीय.

St 115 तदिदमरण्य *etc* Illustrates उदात्त (२) *A forest has its* associations with राम recalled दशरथ etc राम who courted distress (व्यसन) in order to enable his father to keep his word (viz. promise to कैकेयी) बाहुसहाय i e there was none else to help him

Here the forest in question happens to be exalted as the poet *recalls its associations with* राम, *who therefore becomes an* अङ्ग *thereto* Note that the stanza is taken from रुद्रट's काव्यालङ्कार (७ १०४) Was रुद्रट indebted to भामह for the idea? Cp भामह's उदाहरण —उदात्तशक्तिमान् रामो गुरुवाक्यानुरोधकः । विहायोपनतं राज्यं यथा वनमुपागमत् ॥

[illegible] चात्र वीरो रस etc. As the stanza embodies a reference to the extirpation *of the demons* by राम single-handed, *one is* likely *to* suppose that here we have a काव्य wherein वीररस is suggested promi

nently. And if रस becomes प्रधान, the काव्य will belong to ध्वनि class, while it is given here to illustrate an अर्थालंकार which means that the काव्य is taken to be अवर (or अधम cp शब्दचित्रं वाच्यचित्रं अव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् । उ I) So मम्मट is nodding here, one might feel

But मम्मट justifies the instance as one of अधमकाव्य He says In the stanza वीररस is not conspicuous, but holds only a secondary position This is due to the fact that the प्रकृत, अरण्य, is in the forefront in the stanza, and whatever reference to वीररस is there is naturally subservient to it

And if रस is only subservient well can the काव्य be अधम, as it is claimed to be by मम्मट

रस and अलंकार.—There is a controversy as to the status of रस as an अलंकार One school led by उद्भट says that when रस is prominent the figure is रसवत्, when रस is subservient the figure is उदात्त (२) As against this the ध्वनि-school holds that रसवत् अलंकार occurs only where रस is subservient This is उदात्त (२), they suggest Read स प्र '—यैषां **उद्भटादीनां** प्रधानभूतो रस एव रसवान्, तन्मते अङ्गभूतो रसो द्वितीयोदात्तत्वेन सम्मतः। **ध्वनिदर्शने** तु प्रधानभूतस्य रसस्य अलंकार्यत्वात् अंगभूतो रसो रसवान् । स एव द्वितीयोदात्तत्वेन व्यवह्रियते ।. **मम्मट** does not recognise रसवत् अलंकार at all **विश्वनाथ** gives in detail different views re रस and अलंकार, while treating of भावोदय, भावसंधि and भावशबल अलंकारs One thing is clear that in उदात्त (२), the recalling of the associations results in रसोत्पत्ति, maybe of a mild type

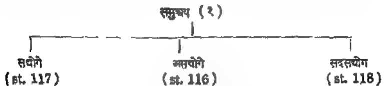
३४A—समुच्चय (१)

समुच्चय is combination and the first variety of the figure does indeed consist in a combination of causes acting in concert When we speak of combination of causes in समुच्चय we must not suppose that they together form the सामग्री or totality of causes necessary to produce the effect Because here each कारण is by itself capable of producing the कार्य They are placed in a combination by the poet only to heighten the poetical effect The poet never means nor says that by their coming together the effect is hastened or expedited as in the figure समाधि आलंकारिकs say that the causes come together in समुच्चय in the same way in which pigeons swarm together on the threshing floor (खलेकपोतिकान्याय) Read र गं—अस्मिंस्तु समुच्चयप्रभेदे यत्र एककार्यं संपादयितुं युगपदनेके खले कपोता इव अहमहमिकया संपतन्ति कार्यस्य च [illegible] कोऽपि अतिशय ।

शुकनास says to चन्द्रापीड (**कादम्बरी**) गर्भेश्वरत्व-अभिनवयौवनत्व अप्रतिमरूपत्व-अमानुषशक्तित्व चेति महती इयं खलु अनर्थपरंपरा । सर्वाविनयानामेकैकमपि एषा आयतनं किमुत

समवाय । Here we have समुच्चय, as so many causes, each equally potent to produce the effect, are described as acting in concert कुल रूप वयो विद्या धन च मदयन्त्यमुम् । (कु) embodies a समुच्चय, as each one, कुल etc., is equally potent enough to produce मद In राज्यभ्रंशो, वनेवासो, दूरे माता, पिता मृत । एकैकमपि तद्दुःख यदब्धिमपि शोषयेत् ॥ (cited by नमिसाधु on अ स ७ २३) we get a very effective समुच्चय, describing राम's lot when he was exiled into the forest. When the ऋषि's in कुमारसभव (६ ८२) say उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् । वर शम्भुरल ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधि ॥ we get another happy समुच्चय

These causes may be all good सत् or रम्य, all bad, असत् or अरम्य, or each one of them may be good and bad from different angles, सदसत् or रम्यारम्य Thus we get सद्योग असद्योग or सदसद्योग in समुच्चय (१) A good thing is such as is उपादेय, a bad one is such as is अनुपादेय Sometimes, however, सत् is whatever is helpful to the particular matter in hand Whatever thwarts it is bad Thus नव वय though not bad in itself is bad indeed for the विरहिणी Thus we get the following scheme —

२ भ gives another division also, असत्ता or अरमणीयरमणीयानां योगे e g शरीर शालजमन, रोगा विष्णुस्मृतिरद । विपद् वैराग्यजननी त्रय सुरकर्ं सताम् ॥ In सदसद्योग, we have a set of things each one of which is normally good, but bad under certain conditions In असत्सद्योग, on the other hand, we have things normally bad becoming good under certain conditions.

For समुच्चय (१) vs समाधि see समाधि

रुद्रट was possibly the first to conceive this variety of the figure. After him मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it practically on the same lines with सद्योग, असद्योग and सदसद्योग as the basis.

Essentials —[हेतूनां (रसेनैकेनान्वयेन) समुच्चय अत्र] (i) There must be circumstances, two or more in number, all equally potent to produce the effect in question (ii) The more the circumstances the better the poetical charm. (iii) The circumstances may all of them be good or all bad or each one good and bad under different

aspects (iv) Good circumstances should not be mixed up with bad ones, lest there might result क्रमभेददोष—violation of harmony (v) The poet gives such an array of हेतु, when even one is able to produce the effect, in order to lend colour to the statement (vi) The poet will *not* say or suggest that the कारणसमुच्चय hastens the कार्य

§ सू ५४ तत्सिद्धि etc Construe —यत्र एकस्मिन् तत्सिद्धिहेतौ अन्यत् तत्कर हेत्वन्तर भवेत् असौ समुच्चय । एकस्मिन् तत्सिद्धिहेतौ This makes it clear that all the हेतुs *together* are not the सामग्री or totality of causes In सामग्री, all the कारणs must come together and then only will the कार्य be produced, while here each हेतु is कार्यसाधनसमर्थ तत् = कार्य अन्यत् (साधकान्तर or हेत्वन्तर) Note that the singular should not be taken as strictly indicating the presence of *one* other cause As said above, the more numerous the हेतुs, the better So, in all there may be two or more हेतुs See how the वृत्ति, interprets अन्यत् as साधकान्तराणि (Plural)

वृत्ति —साधकान्तराणि Note how the singular अन्यत् of the सूत्र is interpreted as plural As said above *numerous* हेत्वन्तरs lend charm to the figure

St 116 दुर्वारा etc Illustrates असद्योगे समुच्चय The plight of a विरहिणी when all circumstances conspire to make विरह unbearable कुलं निर्मलम् that comes in the way of wanton behaviour स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि i e a female cannot remain patient कालः वसन्तः कृतान्तः अक्षमः Because he does not hasten her death which would have spared her this worry चतुरा like बकुलावलिका in मालविकाग्निमित्र, manag ing to bring about the union

Here स्मरमार्गणा दूरत्व of प्रियतम अत्युत्सुकत्व of मनस् etc are all हेतुs acting in concert to make विरह unbearable when each one was enough to produce the same result Note that नव वय , निर्मल कुल are असत् in the particular context Read रुय्यक —नववय प्रभृतीना च यद्यपि स्वत शोभनत्व, तथापि विरहविषयत्वेन अत्र अशोभनत्व ज्ञेयम् । This is therefore असद्योगे समुच्चय

अत्र विरहासहत्व etc i e each हेतु like स्मरमार्गणा is enough to make विरह unbearable तदुपरि over and above that By giving such an array of हेतुs the poet shows how desperate the case is एष एव etc मम्मट means to say that the very समुच्चय embraced by the defini tion (एष एव) may turn out to be सद्योगे, असद्योगे and सदसद्योगे in specific cases These three do not call for separate definitions (न पृथक् लक्ष्यते) because they fit into the definition already given मा चं says

रुद्रटवत् न लक्ष्यते। But रुद्रट does not define them separately. He only enumerates these as standing exclusive of सुयोग, दुर्योग समुच्चय.

St 117 कुलममलिनं etc Illustrates सद्योगे समुच्चय A poet's compliment to a king that enviable circumstances like nobility etc. that would have made another person insolent make him a man of restraint अलम् (अलम् Indeclinable) enough strength of arms. स्फीता copious. अस्खलित प्रभुत्व sovereignty that has not suffered a break अङ्कुशा i. e prevent him from deviating from the proper path

Here अमलिन कुल, भद्रा मूर्ति *etc. are all* हेतुs *that restrain the king from* becoming wayward Each one of these is enough to produce the result in question Since all these circumstances are सत्, it is सद्योगे समुच्चय Note how अमलिन कुल is सद्धेतु here, while it was, due to context, असद्धेतु in the preceding stanza (निर्मल कुल) त एव मदाङ्कुशाः embodies रूपक Note that the कार्य is only *implied* in अङ्कुशाः

उभयोदाहरणे i e St. 116 दुर्वारा etc.

St. 118 शशी दिवसधूसरो etc. Illustrates सदसद्योगे समुच्चय The poet feels sorry for some things that are normally good, turning bad when conditioned by certain circumstances दिवसधूसर the moon becomes dim during daytime. सुरूपमनक्षर स्वाकृतेः ref to a handsome person without learning अनक्षर because he knows nothing

Here शशिन्, that is generally सत्, becomes असत् during daytime, कामिनी that is सत् becomes असत् owing to गलितयौवनत्व, सरस् which is सत् becomes असत् when without lotuses, the lovely face of the handsome which is सत् is असत् owing to अनक्षरत्व, प्रभु who is सत् (because he maintains people) is असत् because of धनपरायणत्व, and सज्जन who is सत् becomes असत् (i e his lot is unenviable) owing to his constant miseries. These are therefore सत् things that become असत् under certain conditions. Each one of these is capable of becoming a शल्य and still the poet gives a number of them. Hence it is सदसद्योगे समुच्चय. Note that सप्त शल्यानि is a रूपक. कार्य of the हेतुs viz. rankling is implicit in the word शल्य Note that the stanza would have become तुल्ययोगिता with the reading मनसि शल्यानि, because then the धर्म in singular stated once only would have conveyed औपम्य between the units. With सप्त and the plural शल्यानि, तुल्य... becomes impossible.

नृपाङ्गणगत खल has to be overlooked because it is not in tune with the rest of the series. For, खल is not सत् becoming असत् under some

circumstances Not only that, but its presence constitutes the flaw of प्रक्रमभग which consists in an abrupt break of the *motif*, due to failure to convey an idea with uniformity Read रुय्यक: ननु नृपाङ्गणगत खल इत्य शोभनो अन्ये तु शोभना इति कथ समुच्चीयमानस्य सन नाद्दरेन असता योग । नैतत् । ' नृपाङ्गणगत खल ' इति प्रत्युत प्रक्रमभङ्गाद्दुष्टमेव । न तु सौन्दर्यनिमित्तमित्युपेक्ष्यमेवैतत् ।

Could we not make नृपाङ्गणगत खल fit into the scheme of the stanza by saying that खल is असत् while the rest are सत् and that hence the stanza well illustrates सदसद्योगे समुच्चय ? That is to say, सदसद् should be interpreted as a द्वद्व, सत् च असत् च (सत् and असत्), and not as a कर्मधारय सत् च तत् असत् च (whatever is सत् becoming असत्)

But आलङ्कारिक्s like जगन्नाथ point out that if सदसत् were taken as a द्वद्व (सत् च असत् च), समुच्चय would present a heterogeneous assortment of सत् and असत्, and then it will suffer from सहचरभिन्नता दोष which results in प्रक्रमभङ्गदोष Therefore we should take सदसत् as a कर्मधारय, not a द्वद्व Read र ग —रमणीयारमणीयशब्दे कर्मधारय आश्रीयते, न द्वद्व । सहचरभिन्नत्वदोषापत्ते । And one can easily see how there is greater poetical charm in presenting one and the same thing as good and bad Read सा तर्कवागीश (सा द)–तथा च अत्र विशेषणविशेष्ययोर्योग एव वैचित्र्यावहो न तु विशिष्टयो योग । क्रमभेद रूपदोषावहत्वादिति भाव ।

अत्र शशिनि etc. शल्ये i e when each one is enough to prove a शल्य, others are presented वृत्ति शोभनाशोभनयोग The वृत्ति does not show clearly whether सदसत् is taken as a द्वद्व or कर्मधारय by मम्मट

३४ B—समुच्चय (२)

If in समुच्चय (१) the charm lies in the यौगपद्य of several हेतुs in समुच्चय (२) it consists in the यौगपद्य of गुणs or क्रियाs or गुणक्रियाs. अग्निमित्र in his cajolery of इरावती says वर्धयसि विलसिन त्वा दासजनायात्र कुप्यसि च ॥ (मालविकाग्निमित्र ३ २२) you heighten the romance *what time* you get angry ! Here there is simultaneity between the क्रियाs विलसित वर्धयति and कुप्यसि conveyed by च In प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिन बभूव नभ । रक्त च पथिकहृदय (र. ग.) we get simultaneity of गुणs In आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुख (मालतीमाधव ९) we get simultaneity of गुण (?) आपूर्णत्व and क्रिया राहुमुखगमन

But when we speak of simultaneity in समुच्चय (२) we must not be too rigorous आलङ्कारिक्s like जयरथ and जगन्नाथ extend the scope of the figure even to cases where गुणs or क्रियाs follow each other *in*

close succession Says र ग —युगपदिति क्रमव्यावृत्त्यर्थम् । न त्वेकक्षणप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन किंचित्कालभेदेऽपि न समुच्चयभङ्ग । Again read जयरथ :—यद्यप्यत्र (i e in the उदाहरण in अ [redacted] —शेते शुष्यति etc.) शयनादीनां न यौगपद्येन अवस्थानं, तथापि नैरन्तर्येण ज्ञेयम् । About the same stanza कुवलयानन्द says अत्र काश्चित् क्रियाणां किंचित्कालभेदसद्भावेऽपि शतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन यौगपद्य ।

समुच्चय (२) vs कारकदीपक —But a relaxation of the rule of यौगपद्य is likely to make समुच्चय (२)—of क्रियाs encroach upon the field of कारकदीपक For, then what is there to distinguish between स्विद्यति कूजति, वेल्लति etc (st 67), given as उदाहरण of कारकदीपक by मम्मट, and शेते शुष्यति ताम्यति प्रम्लायति प्रम्लायति भ्राम्यति । मीलत्युल्लिखति प्रणमयति दस्त्युन्मूर्च्छति शुष्यति ॥ given to illustrate क्रियासमुच्चय by रुय्यक? To say that there [redacted] गम्य औपम्य in कारकदीपक and none in समुच्चय [redacted] futile, as we have already seen under कारकदीपक So it is obvious that any relaxation of the requirement of यौगपद्य will be on peril of tresspassing on the sphere of कारकदीपक Thus जयरथ's appraisement of स्विद्यति कूजति etc. as a समुच्चय cannot hold water [See जयरथ cited at p 124 Notes] मम्मट, to judge from his instances, [redacted] very scrupulous about यौगपद्य

समुच्चय (२), in so far as it relates to क्रियाs (not गुणs), bears resemblance to कारकदीपक, where several क्रियाs have one कारक But whereas (i) in समुच्चय (२), the क्रियाs are simultaneous, in कारकदीपक they follow one after another (ii) In समुच्चय (२) the charm lies in यौगपद्य, in कारकदीपक it consists in the कारक being the same (iii) In समुच्चय, the क्रियाs may be sometimes भिन्नकर्तृक in कारकदीपक, they must be एककर्तृक (iv) In समुच्चय (२) even two क्रियाs simultaneously occurring, can make the figure charming In कारकदीपक the charm consists in several क्रियाs being related to the same कारक.

For समुच्चय vs असंगति see असंगति

समुच्चय vs अतिशयोक्ति —Though no आलंकारिक except विश्वनाथ, is explicit on the point, a good many instances of गुणयौगपद्य and क्रिया यौगपद्य are found to resolve into कारणगुणकार्यगुणयो च यौगपद्य and कारण क्रियाकार्यक्रिययोश्च यौगपद्य In plain words, we find, in a good many cases of this figure one गुण producing another and yet both described as simultaneous and one क्रिया producing another and yet both described as simultaneous. Let us take मम्मट's instance of गुणयौगपद्य विदलितसकल etc. (St. 119) Here the दैन्यगुण of the victors and मालिन्यगुण of the vanquished are described as simultaneous, and it [redacted] not difficult to see how victors' दैन्य [redacted] the cause of the मालिन्य of the faces of the

vanquished कार्य and कारण are described as simultaneous for hinting at the शीघ्रकारिता of the कारण Or, in the words of तर्कवागीश, झटिति फलोत्पादनप्रतिपत्त्यर्थम्. Similarly, in the instance, धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्, one action—flourishing of the sword—is evidently the कारण of the other action, viz spread of glory Thus it is clear that in such cases of समुच्चय (२), we have अतिशयोक्ति (iv) where there is यौगपद्य between कार्य-कारण Read सा द. —एते हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारा नियमेन कार्य-कारण कालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूला ।

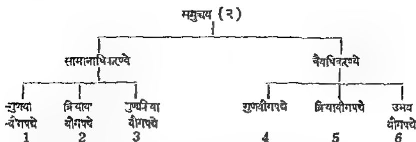
How to distinguish then such समुच्चय from अतिशयोक्ति ? For मम्मट this difficulty would not arise Because his अतिशयोक्ति (iv) is कार्यस्य कारणात् पूर्वं उक्तौ, *not* कार्यस्य कारणेन समकाल उक्तौ So when one गुण produces another and yet both are simultaneous, or when a क्रिया produces another and is समानकालीन, मम्मट will at once class it under समुच्चय and not अतिशयोक्ति

But what about other आलङ्कारिक्s who bring कार्यकारणयो यौगपद्य also within the scope of अतिशयोक्ति ? They give no clue to their view point Possibly they would say that such समुच्चय is only अतिशयोक्ति, that has developed into a separate figure So यौगपद्ये अतिशयोक्ति would, according to them embrace cases not covered by गुणयौगपद्य and क्रियायौगपद्य

It should not be supposed, however, that all cases of गुणसमुच्चय and क्रियासमुच्चय, are cases कार्य-कारणयौगपद्य There are cases of समुच्चय (२) where two गुणs or two क्रियाs are simultaneous, but there is no कार्य कारणभाव involved in them Thus in the stanza from विक्रमोर्वशीय ४ ३ — अयमेकपदे etc (St 120), the क्रियाs, viz वियोगोपनति and रम्योभवन of the days, are not related by कार्य-कारणभाव and yet the figure is समुच्चय (२) Similarly, in नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति त्रस्यन्ति च भवद्द्विष . given to illustrate क्रियायौगपद्य by कुवलयानन्द, the क्रियाs are not related as cause and effect This shows that विश्वनाथ's insistence on अतिशयोक्ति (*cp* नियमेन . अतिशयोक्तिमूला in the quotation given above) is based on too narrow a view of the figure. It must be admitted, however, that समुच्चय (२), based on अतिशयोक्ति is more poetical

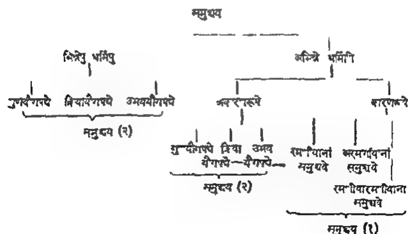
समुच्चय (२), like समुच्चय (१), was first admitted by रुद्रट रुद्रट's definition confines its scope to वैयधिकरण्ये समुच्चय only मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure. All except अप्पय्यदीक्षित are positive about the figure being present in सामानाधिकरण्य and वैयधिकरण्य both

Note the following scheme —

वैयधिकरण्ये समुच्चय is where the गुण or क्रिया's present themselves in different abodes. सामानाधिकरण्ये समुच्चय is where they present themselves in the same abode. मम्मट is indifferent to सामानाधिकरण्य and वैयधिकरण्य, though he recognises both in समुच्चय. According to some वैयधिकरण्ये समुच्चय is more poetical than सामानाधिकरण्य समुच्चय. रामचरण तर्कवागीश says अत्र वैयधिकरण्ये एव प्रयोगप्राचुर्यं विच्छित्तिविशेषजनकत्वं च। रुद्रट admitted वैयधिकरण्ये समुच्चय only.

रसगंगाधर gives a scheme comprehensive enough to include the first variety of समुच्चय also —

The scheme is ingenious enough. But it is rather strange that सर्वकारणयौगपद्यरूप समुच्चय, to which विश्वनाथ drew attention escaped जगन्नाथ's penetrating insight. For neither his divisions of समुच्चय (२) nor his उदाहरणs of them are based on सर्वकारणत्व. Nor is he studiously

keeping समुचय from encroaching on अनिशयोक्ति ? जयरथ also is silent over this point

Essentials —[समुच्चय (गुणक्रियाणा) यौगपद्य अत्र] (1) There must be two or more गुण्s or क्रियाs or गुणक्रियाs coming into being *simultaneously* (2) The गुण्s or क्रियाs or गुणक्रियाs may appear in the same abode or different abodes (3) When they appear in different abodes they are more charming (4) The गुण्s or क्रियाs may or may not be related as कार्यकारण (5) When related as कार्य-कारण the figure ■ based on अतिशयोक्ति and is more charming than the other variety not based on कार्यकारणभाव (6) Simultaneity ■ necessary though आलङ्कारिक्s differ on the point otherwise the figure will shade off into कारकदीपक (7) When based on अतिशयोक्ति the अतिशयोक्ति charms us Otherwise mere simultaneity is the source of charm (8) Simultaneity is usually marked by च–च or single च though other variants are also possible It is significant that in one and all the instances of मम्मट we find च–च used

§ सू ५५ ■ स्वन्यो etc Construe —या युगपद् गुणक्रिया स ■ अन्य (समुच्चय) । तु marks transition from the 1st variety गुणक्रिया i e गुणौ (or गुणा) च क्रिये (or क्रिया) च गुणक्रिये (or गुणक्रिया) च There may be गुण्s two or more than two क्रियाs two or more than two and गुण क्रियाs *two or more* अन्य *other than the preceding* समुच्चय

वृत्ति गुणौ etc The dual only shows the possibility of two गुण्s etc but does *not* exclude the possibility of three ■r more गुण्s etc

St 119 विदलित etc. Illustrates गुणयो यौगपद्य No sooner did the victor's army look bright with triumph than the vanquished looked sullen Construe तव इन्द्र बल आशु विमल अभवत् च तानि प्रखलमुखानि मलिनानि जातानि च । प्रखल reference to the enemies

Here the two गुण्s वैमल्य and मालिन्य appear simultaneously Their यौगपद्य is conveyed by च–च Note that here वैमल्य and मालिन्य are कारण and कार्य respectively described as simultaneous in order to *convey* *कारणस्य शीघ्रकारित्व This is therefore अतिशयोक्तिमूल समुच्चय* Note again that here we have वैयधिकरण्ये समुच्चय with वैमल्य abiding in तव बल and मालिन्य in प्रखलमुखानि The stanza ■ taken from रुद्रट's काव्यालङ्कार ७ २८

St 120 अयमेकपदे etc Illustrates क्रिययो यौगपद्य विक्रम's wail over his separation from उर्वशी which he feels acutely now that the rainy season has set ■ एकपदे all of a sudden अहोभि निरातपत्वरम्यै

मलिनत्वं i.e. अहानि० रम्याणि भवन्ति । The days have become pleasant as there is no heat

Here वियोगिपतनि and अहां रम्यीभाव are क्रियाs that take place simultaneously as is indicated by च—च Hence is it क्रियायौगपद्य. Note that there is वैयधिकरण्य due to वियोगिपतनि being in relation to विक्रम, and रम्यीभाव in relation to अहानि. Here there is no कार्यकारणभाव, much less अतिशयोक्ति. The charm lies in simple यौगपद्य

St. 121. कलुषं etc. Illustrates गुणक्रिययो यौगपद्य The king only cast an angry glance at the enemy and the enemy was plunged in distress. Construe महीपतीन्द्र अकस्मात् तव सितसरोरुहसोदरश्रि चक्षुः अहितेषु कलुषं अभवत्) च, तेषां वपुषि आपदां कटाक्षैः प्रस्फुटं पतितं च। कलुषं Angry सित etc. Having beauty (श्री) similar to (सोदर) that of a white lotus.

Here there is यौगपद्य of the गुण, कालुष्य and the क्रिया, आपत्कटाक्षपात यौगपद्य indicated by च-च. Hence it is गुणक्रियायौगपद्य Note that again we have कालुष्य, the कारण of आपत्कटाक्षपात, the कार्य Both being simultaneous, we have अतिशयोक्तिमूलक समुच्चय As कालुष्य abides in the चक्षुः of the king and as आपत्कटाक्ष fall on the enemy, it is वैयधिकरण्ये समुच्चय

धुनोति etc. मम्मट here criticizes the definition of समुच्चय (2) given by रुद्रट as being too narrow रुद्रट's definition is व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककालमेवस्याताम्। उभयोरेकदेशे समुच्चयः स्यात्तदन्योऽसौ ॥

In the definition there are *two* requirements (1) व्यधिकरणे (2) एकस्मिन् देशे When they are strictly adhered to, we shall have to call that alone as समुच्चय where (1) *the गुणक्रियाs appear simultaneously in* different abodes *and* (2) on the same *scene* (एकस्मिन् देशे) This standard will result in the exclusion of instances like धुनोति चासिं etc. and कृपाणपाणिश्च etc. which are acknowledged to be समुच्चयs.

Because, in धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्, the क्रियाs appear in the same अधिकरण the soldier This shows how the requirement of वैयधिकरण्य unnecessarily limits the scope of the figure.

Further this will show how futile it is to interpret समाने देशे as referring to सामानाधिकरण्ये and to suppose that there was some view of समुच्चय which confined it only to सामानाधिकरण्य The words are clearly from रुद्रट and embody no view of सामानाधिकरण्ये एव समुच्चय. In fact, we are aware of none who held this narrow view Note again how नमिसाधु also takes समाने देशे गुणक्रियाधिकरणयोर्वस्तुनो देशाधिकरणमेकमेवेति कृत्वा

३५ A—पर्याय (१)

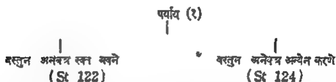
If the charm of समुच्चय (१) and (२) consisted in यौगपद्य or simultaneity of कारण, गुण etc, the charm of both the varieties of पर्याय consists in क्रम or *sequence* That is why पर्याय is given a place immediately after समुच्चय, in the order of the figures.

पर्याय (१) —This consists in one and the same thing abiding in turn (पर्याय = क्रम) in different abodes Thus, in स्थिता क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधरा पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे, क्रमेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ (कु स ५ २४), the poet describes how the first rain-drops passed from place to place on the body of पार्वती, practising penance But this is a simple पर्याय (१), because it involves no अतिशयोक्ति It depends for its charm on the minute study of the course of the drops Another instance of simple पर्याय will be विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः, स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् । कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥ where पार्वती uses her hand, until now used to the rouge and the ball, for holding the ascetic's rosary

But पर्याय (१) becomes more striking when based on अतिशयोक्ति Says a poet to a king मकरालयस्य कुक्षौ स्थित्वा हृदये(?)ऽमृताशिनां च चिरम् । सम्प्रति निर्दोषे ते राजन् वदनाम्बुजे सुधा वसति ॥ (र गं) where nectar is described as abiding in turn in the bosom of the ocean, the heart of gods, and on the king's lips Here the सुधा on the lips of the king i. e his sweet tongue is अध्यवसित as the same as the सुधा in ocean and heaven Hence there is अतिशयोक्ति, underlying the पर्याय Not only that. There is an additional charm due to the successive positions being higher and higher higher than कुक्षि is हृदय, higher up still is वदन Sometimes, the *successive positions may be lower* and lower Sometimes, however, there may be no such uniformity. In fact, जगन्नाथ insists upon the presence of a poetical touch like this in पर्याय Read यत्र आधाराधेयतत्सम्बन्धक्रमेषु क्वचिदपि कविकल्पनापेक्षा तत्रैवायमलङ्कारः । यत्र तु सर्वांशे लोकसिद्धत्वं न तत्र कश्चिदलङ्कारः । In all these cases there is of course the basic विरोध of one thing being found in several places.

पर्याय is a figure dating from रुद्रट who called पर्यायोक्त also by the same name रुद्रट also recognised the two varieties (१) and (२) of the figure admitted by later आलङ्कारिकs. After him the figure in both forms was admitted by all मम्मट रुय्यक, विश्वनाथ जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित अप्पय्यदीक्षित gives three sub-divisions of पर्याय (२) viz सङ्कोचपर्याय विकासपर्याय, and शुद्धपर्याय based upon the succession आश्रयs becoming smaller and smaller, or bigger and bigger or neither of the two

Note the following scheme —

This principle of division मम्मट borrowed from रुद्रट Of the later आलङ्कारिकs only विश्वनाथ takes note of it The object may itself occupy different abodes or some agent may place it in different abodes.

For पर्याय (१) *vs* सार see सार

For पर्याय (१) *vs* विशेष see विशेष

Essentials —[पर्याय क्रम क्रमाश्रयणात् पर्याय इत्यन्वर्थमभिधानम् । रुय्यक] (1) The poet must describe one and the same thing as abiding or being placed in different places *in succession* not simultaneously (2) The fact must be charming in itself (3) It appears still more charming when based on अतिशयोक्ति. (4) There may or may not be some system in the choice of the successive positions. They may indicate gradual descent (अवरोह) or ascent (आरोह) or neither (5) The thing in question must *leave* one आश्रय before resorting to another जगन्नाथ insists on this. Otherwise it is no पर्याय, says he. Read न्यस्तस्यनाशोत्तर अपरत्रान्ये सत्येव पर यस्य सोऽके पर्यायत्व । (6) There is of course the basic charm of विशेष viz. *one* thing being found in *several* places

§ सू ५६. एक क्रमेण etc. Construe एक (वस्तु) क्रमेण अनेकस्मिन् आधारे (भवति वा क्रियते वा) (स) पर्याय । क्रमेण This is the essence of the figure. The name पर्याय also means क्रम भवति वा क्रियते वा The thing may abide in विषयs by itself or at the instance of others. This explanation is obviously based on रुद्रट's स्वयं वा क्रियेत वा

St. 122 नन्वाश्रय etc. Illustrates वस्तुन स्वत अनेकत्र भवने पर्याय (२) The words of the wicked carry venom (कालकूट) in them This is

conveyed by tracing the course of कालकूट from the ocean to the wicked tongue *ab* Construe कालकूट, इय उत्तरोत्तरविशिष्टपदा आश्रयस्थिति तव केन ननु उपदिष्टा । **कालकूट** m (कालस्य मृत्यो कूटः छद्मवृत इव) Deadly poison उत्तरोत्तर विशिष्टपदा आश्रयस्थिति manner of staying in abodes in which the successive positions are more and more exalted कण्ठ is higher than हृदय वाक् is higher up still **वृषलक्ष्मण** (कण्ठे) Gen. sing of वृषलक्ष्मन्, शिव whose bull is his symbol (लक्ष्मन् n) Śiva drank the हालाहल (= कालकूट) churned out of the ocean **अथ** later **खलानां वाचि** because the words *are deadly like* poison

Here कालकूट is described as remaining in the different आश्रयs in succession viz अर्णवहृदय शितिकण्ठ and खलवाच् The stanza has the charm of being अतिशयोक्तिमूल It is अतिशयोक्ति to conceive the venom on the lip of the wicked as the same as कालकूट There is further आरोहक्रम in evidence in the stanza as seen above which makes it *still more charming As कालकूट itself occupies the आश्रयs in succes*sion this is वस्तुन स्वत अनेकत्र भवने पर्याय

St. 123 **बिम्बोष्ठ एव** etc Illustrates पर्याय (१) of the same sub*division as illustrated by St 122 but based on श्लेष A lady of* sanguine lips becomes sanguine at heart

Here राग is described as being present successively in the different *आश्रयs viz बिम्बोष्ठ and हृदय This is therefore* वस्तुन स्वत अनेकत्र भवने पर्याय There is again अतिशयोक्ति based on श्लेष in conceiving राग (ruddy hue) as identical with राग (love) In the instance above there was अतिशयोक्ति based on साधर्म्य here it is based on श्लेष र ग takes exception to the validity of the पर्याय here पर्याय cannot occur where the former आश्रय is not left by the object before it occupies a newer one Here राग has not left the ओष्ठ

रागस्य वस्तुत भेदे etc. See above

Additional Stanza (See Text p 150 bottom) श्रोणीबन्धस्त्यजति etc. is read by a good many mss. The Tvm edition reads it and the commentaries there presuppose it Illustrates once more the same variety of पर्याय as Sts. 122 123 Description of changes wrought in a maiden s figure by the onset of youth **सम्प्रदायप्रकाशिनी** interprets *c* as त्यक्तमातृकुचसान्निध्य वक्त्र अद्वितीय अनुपम भवति । वक्ष becomes कुचमचित The वक्त्र that was up to now (मातृ)कुचमचित (because she was a suckling) becomes अद्वितीय (without a match) So कुचमचितत्व passes from वक्त्र to वक्ष

Here, the गुरुत्व, तनुता, तरल्मतित्व and कुचमांचित्य are found by themselves passing from one abode to another Hence this is वस्तुन स्वत अनेकत्र भवने पर्याय Note that there is अतिशयोक्ति underlying the figure Because the तनुत्व of the श्रोणी is not the same as तनुत्व of the मध्यभाग Nor is the तरल्मतित्व of the पाद the same as that of the लोचनs. So कुचमांचित्व of the मुख is not the same as that of the वक्ष

St. 124 न ताण etc. Illustrates एकस्य अन्येन अनेकत्र करणे पर्याय The demons so long engrossed in रत्नोद्धरण from the ocean lapse into a spell of love-making *श्रीसहोदररत्नाभरणे* *उपाय takes this to mean कौस्तुभाभरणे = विष्णु It may as well be श्रीसहोदररत्नाहरणे (एकरस) solely absorbed in* collecting the jewels found along with Lakṣmi This makes a better sense and is adopted by साहित्यचूडामणि प्रियाणा बिम्बाधरे Plural प्रियाणा stands for the singular प्रियाया viz मनोरमा, the form assumed by विष्णु to lure away the demons. Or प्रियाणा refers to their beloveds whose memories they conjured up at the sight of मनोरमा ? मा. चं says चित्रम परित्यज्य मन चुम्बनादिसक्त कृतमित्यर्थ । There is a suggestion of व्यतिरेक also *Read* मा च *बिम्बाधर' सम्भरत्नेभ्योऽपिक इति व्यङ्ग्यव्यतिरेकोऽपि ।*

Here कुसुमबाण—Cupid—is described as transferring the heart of the demons from रत्नोद्धरण to प्रियाणा बिम्बाधर Thus it is एकस्य अनेकत्र अन्येन करणे पर्याय

२५ B—पर्याय (२)

If in the first variety of the figure the charm lay in one thing coming to abide in different abodes the second variety derives its charm from different things coming in turn (क्रम) to abide in one abode In पर्याय (१) the क्रम was in respect of the आधारs, in पर्याय (२), it is in respect of the आधेयs जयरथ looks upon them as two distinct figures and not divisions of one and the same figure Acc *to him* काव्यप्रकाशकार *also means likewise* Read —*अतश्च द्वौ पर्यायौ । न पुनरेक एव सामान्यलक्षणायोगात् । अतश्च* काव्यप्रकाशकृता *पृथगेते लक्षितौ ।*

In पर्याय (२), the poet is found depicting the vicissitudes through which a thing passes The object assumes one aspect now and another later The aspects are the आश्रितs and the object is आश्रय The once glorious अयोध्या had fallen on bad days Her streets once used to the sweet jingle of the anklets of अभिसारिकाs now echoed the ominous howls of the jackals निशासु भास्वत्कलनूपुराणा य सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम् । नदन्मुखोल्काविचितामिषाभि स वाह्यते राजपथ शिवाभि ॥ (रघु १६ १२) Here as the अभिसारिकाs and शिवाs resort in succession to the same राजपथ, we get

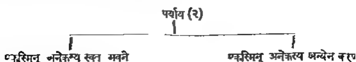
पर्याय (२) पार्वती, once a jolly princess, turns an ascetic She once wore ornaments, now she dons a bark विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा — विमित्यपाम्याभरणानि यौवन धृत त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्—(कु स ५ ४४), asks शिव in disguise This is again पर्याय (२) because आभरणs and वल्कलs are described as आश्रितs in turn in relation to the same आश्रय, viz पार्वती Similarly, in नभसोऽप्यसारं तमः बभूव नरिमिन्नथा लोकः (रुद्रट ७ ४१) there is पर्याय (२), owing to the two आश्रितs viz तमस् and आलोक occupying in turn the same आश्रय viz नभस् In short, in the 2nd variety, one आश्रय is resorted to by different आश्रितs in turn As in the first variety, there is here a vein of विरोध between *one* आश्रय and several आश्रितs But पर्याय (२) leaves no scope for अतिशयोक्ति which could underlie पर्याय (१)

पर्याय (२) vs परिवृत्ति —In both one आश्रय is resorted to by भिन्न आश्रयिन्s at different times Just as आभरणs and वल्कल are found in turn on the same पार्वती, so in the परिवृत्ति (St 108), वसुधरा and प्रहार are found in turn to be with the same कृपाणविसर But whereas (1) in पर्याय (२) there is no idea of exchange, but merely a description of phases of one object in परिवृत्ति, there is the idea of exchange That is to say in पर्याय, the implication is This object assumed this other aspect *after* this one While in परिवृत्ति the implication is This object *exchanged* this for that Thus in the former क्रम interests us, in the latter विनिमय (2) In पर्याय, the thing leaving the object is not taken up by someone else In परिवृत्ति, strictly considered it is taken up by someone else who gives something else in return. (3) In पर्याय, there is only one आधार or party In परिवृत्ति, strictly taken there are two parties between whom the bargain is struck *Vide* **परिवृत्ति** Read **सा द.** —अस्य (पर्यायस्य) विनिमयाभावात् परिवृत्ते (भेद) (4) In पर्याय (२) the आश्रितs that abide in turn can be two or *more* In परिवृत्ति, they cannot be more than two the thing that is given up and the thing taken

For **पर्याय** (२) *vs* **सार**, see **सार**

For the development of the figure see पर्याय (१)

Note the following scheme —

These divisions correspond to those in पर्याय (१) रुद्रट was their originator विश्वनाथ also admitted them.

Essentials —[पर्याय = क्रम , एकस्मिन् अनेकं क्रमेण भवतीति] (1) There must be one आश्रय and two or more आश्रित (2) The आश्रित must abide or be made to abide in the आश्रय in turn one after another (3) This variety generally embodies the vicissitudes of an object (4) The theme must be poetically striking ; पुरा यत्र घट तत्र अधुना पट is no पर्याय (5) This variety of पर्याय does not leave much scope for अन्योक्ति (6) The आश्रित must abide in the abode one after another One must leave and then the other enter Otherwise there will be no क्रम and therefore no पर्याय

§ सू ५७ अन्य etc Construe ततोऽन्यथा अन्य (पर्याय) । The other variety is just the other way ततोऽन्यथा the other way i e अनेक एकस्मिन् पर्याय (१) was एक अनेकस्मिन्

वृत्ति —क्रमेण not युगपद् This would distinguish this variety not only from विशेष but also समुच्चय (१) and (२) where, in case of सामानाधिकरण्य, numerous things are present in one abode but *simultaneously*

St 125 मधुरिम etc Illustrates पर्याय (२) अनेकस्य एकस्मिन् स्वतः भवने. The words of the wicked though felt as agreeable at first prove disastrous later. मधुरिम्णा रुचिरं दुर्जनानां वचः पृथु qualifies अमृतं b construe अथ तदेव अन्तर्मर्मणि मोहहेतु हालाहलं विषं कथयति i e On second thoughts, the words pierce the vitals

Here दुर्जनानां वचः is आश्रय अमृत and हालाहल by themselves abide in it in turn. Hence it is अनेकस्य एकस्मिन् स्वतः भवने पर्याय

St. 126 तद्गेह etc. Illustrates पर्याय (२) अनेकस्य एकस्मिन् अन्येन करणे The startling changes made in the worldly circumstances of a ब्राह्मण when fortune smiled on him Some like भीमसेन see in it a reference to the well known episode of सुदामन तद्गेह said in contempt of the petty house of the past. दिवं स्पृशदवकाशा मन्दिरं A sky-scraper ! जरती refers probably to the premature old age brought about by under feeding करिणां घटा घनाभा घटा { घटा rows] Elephant symbolized the height of affluence in those days Cp Marathi गजान्त लक्ष्मी. क्षुद्रं मुसलध्वनि See st. 95 क्षुद्र contemptible or indistinct, low (due to the action being without vigour !) d Construue दिवसैः अयं द्विजः तस्मिन् भूमिं समारोपितः इति आश्चर्यम् दिवसैः Time has done the miracle.

Here दिवस make the same द्विज in turn the आश्रय of each one from the following pairs गेह—मन्दिर धनु—करिघटा मुसलध्वनि—सङ्गीत. Hence it is अनेकस्य एकस्मिन् अन्येन करणे पर्याय

अत्र एकस्यैव etc. मम्मट wants to distinguish between परिवृत्ति and पर्याय. In परिवृत्ति there can be a barter (दानोपादान) because there are

two parties *Here since there is one party only, such barter can never* be intended (अविवक्षित) हानादान is barter. Tvm. edition refers to a reading हानोपादानयोर्विवक्षितत्वात् This would make a better sense In this figure, हान and उपादान are intended with reference to one party only, therefore it cannot be परिवृत्ति where हान and उपादान are between two parties. This reading makes it unnecessary to interpret हानोपादान as barter which is rather a free rendering अत्र i e. in पर्याय as illustrated by तद्गेह नतभित्ति etc

३६—अनुमान

अनुमान in तर्क means the process (प्रमाण) that leads to and includes अनुमिति I see smoke on the hill, I infer fire on it What made me arrive at the knowledge of fire from the sight of the smoke is the process of अनुमान (cp अनुमितिकरण अनुमानम्) The knowledge of fire is the अनुमिति धूम is साधन in relation to the अनुमिति which is साध्य

अनुमान in the realm of poetry runs on similar lines The तार्किक sees the धूम The कवि sees how the कटाक्ष of the woman pierce the heart of the man The तार्किक infers that there is fire on the mountain The कवि deduces that ahead of the woman runs Cupid with an arrow fixed on the bow! यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः । तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये ॥ (सा द) The fire is not seen but *inferred* by the तार्किक स्मरस्य पुरोधावन is not seen but *inferred* by the poet Then there moves a cloud in the sky To the poet it is smoke pervading the sky He infers therefrom that the fire of love has been burning down the trees in the form of travellers यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलद धूम स्थगयति । तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुखण्डे स्मरदवः ॥ रूपक [*cp* मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः । कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥—मेघदूत १ ३] This is again अनुमान more poetical than यत्र पतत्यबलाना etc, because it is based on रूपक मेघ एव धूमः स्मर एव दवः, पथिकाः एव तरवः Such are poetical अनुमानs some more poetical than others र ग —अस्य च कविप्रतिभोत्थितत्वेन चमत्कारित्वे काव्यालंकारता ।

The अनुमान becomes poetical when the theme is poetical enough and when blended with other figures The poet does not care for all the varied details like व्याप्तिज्ञान and उदाहरण for which the तार्किक has the highest respect. His process is simpler The poet looks to the fact and draws his own poetical inference The inference may not be strictly true, but is bound to be poetical. Who can impugn the validity of the poet's conclusions? Who can challenge the validity of तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये? *And yet the poet does nothing more*

than give a particular reason for arriving at a particular conclusion. Read रुय्यक यत्र साधन साध्यप्रतीतये निर्दिश्यते सोऽनुमानालङ्कारः ।

<u>अनुमान vs काव्यलिङ्ग</u> :—In अनुमान, we get a साधन or हेतु and साध्य In काव्यलिङ्ग also we get a हेतु and कार्य To that extent there is similarity between the two But (1) in अनुमान, the साध्य-साधनभाव is explicit, in काव्यलिङ्ग the हेतु-कार्यभाव is implicit or suggested That is to say, in अनुमान, the हेतु or साधन is clearly stated to be such, by the use of Ablative, Instrumental or particles like यत In काव्यलिङ्ग, as we saw, the हेतुत्व is left to suggestion (2) In अनुमान, the हेतु is within experience The साध्य is a matter of conjecture. In काव्यलिङ्ग, the हेतु and कार्य are both within experience (3) In अनुमान, the हेतु *indicates* something, in other words, it is ज्ञापक In काव्यलिङ्ग, the हेतु *accounts for* something, in other words, it is समर्थक. (4) In अनुमान *our thoughts proceed from the* साधन *to the* साध्य. In काव्यलिङ्ग, our thoughts proceed from the कार्य to the हेतु That is to say, in अनुमान, the question arises What does this (साधन) indicate? The reply thereto is the साध्य. In काव्यलिङ्ग, on the other hand, the question arises *how does this* (कार्य) *come about?* And the answer thereto is the काव्यलिङ्ग or हेतु (5) Closely analysed the हेतु and कार्य in काव्यलिङ्ग become साध्य and साधन respectively in अनुमान If प्रियाहृतमना प्रणिपातल्घन सेवा मन्यते is काव्यलिङ्ग, the corresponding अनुमान will be यत असौ प्रणिपातल्घन सेवा मन्यते तस्मादसौ प्रियाहृतमना (6) In अनुमान, *there figure words like* मन्ये, जाने *etc. marking inference* At least they are implied In काव्यलिङ्ग there is no room for them

<u>अनुमान vs अर्थान्तरन्यास</u> —If the साधन in अनुमान is in the form of a वाक्य, we get two वाक्यs as those in अर्थान्तरन्यास In both, the हेतुत्व is *explicitly stated* But whereas (1) *in* अनुमान, the हेतु is ज्ञापक, in अर्थान्तरन्यास, it is समर्थक (2) In अनुमान the two वाक्यs are syntactically dependent due to the use of यत यस्मात् etc , in अर्थान्तरन्यास, they are independent (3) In अनुमान, the two वाक्यs are related as कारण-कार्य In अर्थान्तरन्यास they are related as सामान्य विशेष (4) *In* अनुमान, *we get* words like मन्ये etc. *to mark the deduction* made, in अर्थान्तरन्यास, there is no occasion for them

<u>अनुमान vs उत्प्रेक्षा</u> —In both, there figure words like मन्ये, ऊहे etc. But whereas (1) in अनुमान, there is certainty in the deduction, in उत्प्रेक्षा, there is uncertainty. *(2) In* अनुमान, *there* is *no* सादृश्यप्रतीति *In* उत्प्रेक्षा, there is सादृश्यप्रतीति Read सा द —उत्प्रेक्षाया अनिश्चिततया प्रतीति । इह तु निश्चिततया इत्युभयोर्भेदः । र ग —मन्ये-शङ्के-अवैमि जाने इत्यादिपदाना यत्र सादृश्यादिनिमित्तसद्भाव तत्र उत्प्रेक्षाबोधकता इति विवेक ।

अनुमान was first recognised by रुद्रट, though faint traces of the figure are to be found in उद्भट's काव्यलिङ्ग रुद्रट divides it according as साध्य and साधन are placed first or next Another अनुमान of रुद्रट consists in describing a thing as past or future, even when it is not so, owing to some strong circumstance No later आलङ्कारिक admitted this variety मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ all admit the figure मम्मट saw no charm in place-shifting It was to him immaterial whether साध्य or साधन was placed first or next. His followers also assume the same attitude. अप्पय्यदीक्षित does not define the figure but classes it among the प्रमाणालङ्कारs

Essentials —[अनुमान Deduction of course, poetical] (1) There must be some circumstance (साधन) on the basis of which the poet makes the deduction (साध्य) (2) Both the साध्य and साधन must be poetically striking (3) They may be poetical because of some other underlying अलङ्कार like रूपक or simply because of dignified style (प्रौढोक्ति) (4) The साधन is clearly indicated by Ablative or Instrumental or words like यत्, यस्मात् and not suggested (5) The अनुमान often assumes the form यस्मादिद भवति तस्मादिद मन्ये (or जाने or विभावये etc.) (6) मन्ये etc. may sometimes be implied but clearly enough (7) The poet will not bother about the logicians' details like व्याप्ति or लिङ्गपरामर्श nor is it of any use to judge the accuracy of the साध्य by तार्किक standards. Because, after all, it is poetical

§ सू ५८ अनुमान etc. Construe यत् साध्यसाधनयोः वच तत् अनुमानं उक्तम्. अनुमान is the statement of the साध्य and साधन साध्य is the thing inferred, the deduction. साधन the means thereto

वृत्ति —पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम् साधन is a reason that has three aspects i. e. must satisfy three requirements in order to be valid —(1) पक्षधर्मत्व, (2) अन्वयित्व, (3) व्यतिरेकित्व पक्षधर्मत्व Being present in the particular case under consideration The धूम is valid साधन for हेतु because it is present on the पक्ष or particular case viz. पर्वत अन्वयित्व or, more clearly, सपक्षे अन्वयित्व i e सपक्षे सत्त्व (अन्वय = Presence) Being present in a similar case. धूम is valid because it is present in the सपक्ष i e. similar instance of महानस—kitchen महानस is a सपक्ष because साध्य वह्नि is present there In such सपक्ष, धूम also is present. व्यतिरेकित्व or, more fully, विपक्षाद् व्यतिरेकित्व or व्यावृत्तत्व Being absent (व्यतिरेक=व्यावृत्ति=absence) from a dissimilar instance. धूम is absent from महाह्रद a great lake which is a विपक्ष because वह्नि is absent there

A valid logical हेतु must satisfy these three requirements (त्रिरूप) But a poet has scant respect for these He will never wait to see if these are or are not fulfilled by his हेतु or साधन

धर्मिणि अयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् साध्य of the सूत्र explained साध्य [e g पर्वतो वह्निमान्] is the denial (व्यवच्छेद) of absence (अयोग) of the more extensive (व्यापक i e वह्नि) from the particular case (धर्मिन् i e पवत) In plain words in पर्वतो वह्निमान्, वह्नि is stated to be present on the पर्वत Denial of Absence is Presence व्यापक and व्याप्य Relative terms वह्नि is व्यापक or the more extensive one in relation to धूम, the व्याप्य or the less extensive one वह्नि is more extensive because it is found not only in all cases where धूम is present but also in others where धूम is absent as in a red hot iron ball (तप्तायोगोल) धूम is therefore less extensive

St 127 यत्रैता etc Illustrates अनुमान The glances of women pierce the hearts of men because of Cupid their escort, aiming an arrow at them (men) लहरीचलाचलदृश with glances as unsteady (चपल) as waves अमी मार्गणा Ref to मन्मथस्य *cd* Construe तद् सत्य मोचन, अचिनदारप्रनरकर आसा (सुदृशा) शासनधर स्मर चक्रीकृतचाप अग्रत एव धावति। सत्य indeed अचिनदारपत्रिकर With his hand quivering on the arrow set on the bow (अचित) Quivering due to tension of his mind or bow चक्रीकृतचाप adverb The bow is bent when the arrow is to be discharged A compliment also to the arched eyebrows referred to in *a*. शासनधर very obedient

साध्यसाधनयो etc. मम्मट, once more, differs from रुद्रट. रुद्रट had divided अनुमान on the basis of the पौर्वापर्य of साध्य-साधन That is to say साध्य first साधन next, was one variety the other being साधन first, साध्य next [*cp* वस्तु परोक्ष यस्मिन् साध्यमुपन्यस्य साधन तस्य। पुनरन्यदुपन्यस्येद् विपरीत चेत्तदनुमानम् ॥ ७ ५६] मम्मट finds no particular charm in this place-shifting

It is significant that रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ also did not accept divisions based on पौर्वापर्यविकल्प [पौर्वापर्यविकल्प lit. alternatives in sequence.] मम्मट implies similar disregard for this principle of पौर्वापर्यविकल्प in the matter of the धर्म in दीपक and in the matter of the समर्थ्य-समर्थक in अर्थान्तरन्यास

१३—परिकर

परिकर means 'whatever *contributes* to something else' and the name is aptly given to the figure where the central charm consists in

the use of a single adjective or attribute or an array of them that *contributes to the sense of the sentence* कण्व says to शकुन्तला (शा ४ १८) अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे, विभवगुरुभिः कृत्यैरस्य प्रतिक्षण माकुला । तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं, मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ That pre-eminent sage promises very bright prospects for शकुन्तला in *abc* —To be the consort of one of noble parentage (अभिजनवत्) is enviable (श्लाघ्य) indeed To be preoccupied, every moment, with his acts great with glory (विभवगुरु) is no small fortune. To bear him a son and then too a sacred (पावन) one will be indeed the height of good fortune. Here each one of the विशेषणs : अभिजनवत्, श्लाघ्य, विभवगुरु, पावन makes a splendid contribution to the issue on hand viz a picture of the *rosy future before* शकुन्तला . *This is therefore a* परिकर. The यक्ष wants to describe his beloved as a paragon of beauty Says he (मेघदूत : २ १९) —तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी, मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः । श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम् या तत्र स्याद् युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥ Here as each of the epithets contributes to the central theme viz the picture of a beauty, we get a परिकर

In परिकर, the adjectives or epithets contribute to the वाच्यार्थ by the suggestion which each one carries. Thus each one तन्वी, श्यामा etc. suggests सौन्दर्य and thereby contributes to the वाच्यार्थ which aims at describing a beautiful dame. Not that the वाच्यार्थ would have remained *incomplete in their absence. But certainly its charm* is heightened by their presence As the suggestion is subservient to वाच्यार्थ there is no ध्वनि here. Read र ग —एवं वाच्यार्थस्य सत्यामपि निष्पत्तौ सौन्दर्यविशेषाधानाय माकृतं विशेषणम् .. । Again रसगङ्गाधर विशेषणानां साभिप्रायत्वं प्रतीयमानार्थगर्भं कारः ।.. एवं च प्रतीयमानाद्यस्य वाच्योपस्कारकत्वात् परिकर इति सार्थकं नाम ।

परिकर and काव्यलिङ्ग —We have seen how काव्यलिङ्ग usually assumes the form of विशेषणs that are significant In परिकर also the विशेषणs are significant But the significance of the विशेषणs in परिकर is of a different type from that of the विशेषणs in काव्यलिङ्ग In परिकर, the विशेषणs are significant in so far as they *lend an additional charm* to the वाच्यार्थ which as we saw above, would not be defective in their absence In काव्यलिङ्ग on the other hand the विशेषणs are significant because they explain or account for the वाच्यार्थ, which, hence *in their absence would be rendered defective* अज *says* (रघुवंश ८ ५५) स्मृतिमुद्भिन्नपञ्चालसुगं नव विमानयति दुनोति माम् । Here if अज were merely to say इदं मुगं मां दुनोति we would be puzzled to know why the sight of इन्दुमती मुग should pain अज But the विशेषण उद्भिन्नक (with the hair lying

dishevelled) and विश्रान्तकथ (with the talk come to a standstill) make the matter clear to us. Thus, in short, in परिकर, the विशेषणs are वाच्यस्य उत्कर्षाधायक, in काव्यलिङ्ग they are वाच्यसिद्ध्यङ्ग or वाच्यनिर्वाहक.

Is परिकर *a figure or mere* दोषाभाव?—आलङ्कारिकs raise the question. Is परिकर a positive figure or does it merely mean an immunity from the दोष of अपुष्टार्थत्व? काव्य must be निर्दोष (*cp.* तद् अदोषौ शब्दार्थौ). अपुष्टत्व of अर्थ is a दोष, to which a काव्य becomes open, if therein is huddled up matter that has no bearing (अपुष्ट) on the issue on hand. And if in परिकर we get significant विशेषणs, that means, it may be argued, that here we have a काव्य free from that दोष of अपुष्टार्थत्व. Thus according to this view, what is looked upon as a figure (परिकर) amounts to no more than a दोषाभाव.

As against this, it is argued by मम्मट and others, that though significant adjectives are *nothing more than* a bare necessity for a काव्य, still there is undeniably some particular poetic charm (विच्छित्तिविशेष) when we are presented with an array of such विशेषणs. That charm justifies परिकर as a positive figure. Read जयरथ :—विशेषणानां चात्र बहुत्वमेव विवक्षितम्। अन्यथा ह्यपुष्टार्थस्य दोषत्वाभिधानात् तन्निराकरणेन स्वीकृतस्य पुष्टार्थस्याय विषयः स्यात्। एवं एवंविधानेकविशेषणोपन्यासद्वारेण वैचित्र्यातिशयः समस्तीत्यस्य अलंकारत्वम्।

It is not clear if there was any आलङ्कारिक that preceded मम्मट who thus questioned the status of परिकर as an अलङ्कार. मम्मट's predecessor रुद्रट *actually* admitted the figure. It is just likely, therefore, that मम्मट *refers in his* वृत्ति *not to an actual view like this, but just to a theoretical possibility*. कुवलयानंद *refers to* it as actually *the view of some* (केचित्). आलङ्कारिकs like जयरथ and जगन्नाथ are entirely in agreement with मम्मट on this point.

Are numerous विशेषणs a necessity for परिकर—This brings us to another question as to whether *many* significant विशेषणs are necessary for the figure. मम्मट in his वृत्ति and जयरथ (*vide* the quotation given above) hold that the figure will be there only if there is an impressive pile of विशेषणs, not otherwise. As against these जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित regard even a single विशेषण as enough to constitute परिकर. अप्पय्यदीक्षित, for instance, says :—बहुषु अनेकविशेषणोपन्यास एव परिकर इति न नियमः। श्लेषयमकादिषु अपुष्टार्थ(त्व)दोषाभावेन तत्र एकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्य विन्यासे विच्छित्तिविशेषसद्भावात् परिकरोपपत्तेः। जगन्नाथ says that many विशेषणs only make the figure more impressive. विशेषणानेकत्वं हि माहात्म्यपरिपोषकत्वाद् वैचित्र्यविशेषाधायकमस्तु नाम। न तु प्राणभूतमलंकारशरीरस्य इति वाच्यं बहुत्वम्। Possibly जगन्नाथ is right. Even a single विशेषण like अभिज्ञन्न

(in अभिनवनो भर्तु etc.) is enough to lend charm and hence to make the figure

परिकर was first admitted by रुद्रट who divided it on the basis of the fourfold संकेत viz जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य मम्मट, रुय्यक विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it अप्पय्यदीक्षित conceived in addition a development of the figure परिकराङ्कुर wherein the विशेष्य is significant e g चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः where the विशेष्य, चतुर्भुज is significant in view of the पुरुषार्थs being four आलंकारिकs, however are reluctant to accord recognition to this scion of परिकर

Essentials — [परिकरोति व्यङ्ग्येन वाच्यार्थं उपस्करोति, इति परिकर] (1) There must be used by the poet *significant* विशेषणs, to qualify the विशेष्य (2) The more the विशेषणs the more effective the figure. (3) The विशेषणs will be significant provided they have a व्यङ्ग्यार्थ which heightens the charm of the वाच्यार्थ They must not be direct as in, प्रजानां विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणादपि । स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतव ॥ (रघुवंश १ २४) (4) The विशेषणs only give additional significance for even without them the वाक्यार्थ would be complete (5) Thus they are वाच्यार्थोपस्कारक and not वाक्यार्थनिर्वाहक as in काव्यलिङ्ग

§ सू ५९ विशेषणे etc Construe —यत् साकूते विशेषणे उक्ति स तु परिकर । तु Marks transition from the earlier figure to this साकूते विशेषणे साकूते =साभिप्राये Full of significance. Significance is the suggestion which contributes to the वाच्यार्थ Read रुय्यक —विशेषणानां साभिप्रायत्वं प्रतीयमानार्थगर्भीकार । आकूतम् [आ + √कू to intend] Intention

वृत्ति —अर्थाद् विशेष्यस्य (उक्तिः) The सूत्र amplified साकूते विशेषणे उक्तिः The word विशेषणे makes it clear that the उक्ति or statement relates of course (अर्थात्) to the विशेष्य For विशेषणs appear only in relation to a विशेष्य Thus the सूत्र means साकूते विशेषणे विशेष्यस्य उक्ति परिकर

St. 128. महौजसो etc Illustrates परिकर A spy reports to युधिष्ठिर how दुर्योधन has on his side soldiers endowed with all those virtues that go to make a soldier a tower of strength धनार्चिता honoured with wealth To be inserted in the Translation after 'treasure' संयति लब्धकीर्तय who have made a name for themselves in battles (संयत् *f*) संहत who is in a conspiracy न भेदवृत्तय Not bent on dissensions. *d* construe तस्य (in *c*) प्रियाणि असुभि समीहितुम् वाञ्छन्ति They seek to secure his (i e of दुर्योधन) aims even at the cost of their lives. धनुर्भृत is the विशेष्य

Here the adjectives, महौजस , मानधना , धनार्चिता , संयति लब्धकीर्तय , न संहता and न भेदवृत्तय । all *suggest* virtues (*vide* उद्योत) that go to make the most dependable soldier This suggestion contributes to the वाच्यार्थ in that it shows how दुर्योधन's cause is being defended by warriors of the most dependable sort Since the व्यंग्य is subservient to वाच्यार्थ there is no ध्वनि अव्यंग्यस्य वाच्योन्मुखत्व इति न ध्वनिविषयता—मा च

यद्यप्यपुष्टार्थस्य etc See above मम्मट justifies परिकर as a positive अलंकार and not mere दोषाभाव He says Though by declaring अपुष्टार्थत्व a दोष, we have naturally accepted that a काव्य *should be* पुष्टार्थ, still, there does result some striking effect (वैचित्र्य) when many विशेषण्s are arrayed, as in the instance महौजसो etc (पद्य) applying to the same विशेष्य (एकनिष्ठत्वेन) Hence is परिकर *counted* among अलंकारs अपुष्टार्थस्य दोषताभिधान In उ ७ मम्मट gives अपुष्टार्थत्व as a दोष It consists in the use of words that have no relevancy to the matter on hand अपुष्टार्थ as used here is a noun न पुष्ट अर्थ येन तद् अपुष्टार्थम् Irrelevant matter पुष्टार्थ also a noun here पुष्ट अर्थ येन Relevant matter °निराकरणेन °स्वीकार कृत When it is declared that अपुष्टार्थ is a दोष, it means that पुष्टार्थ is a necessity एकनिष्ठत्वेन i e एकविशेष्यनिष्ठत्वेन पद्य as illustrated in the stanza

Two points emerge from this argument (i) that परिकर is an अलंकार, not mere दोषाभाव (ii) that परिकर requires *many* significant विशेषणs [See above]

३८—व्याजोक्ति

व्याजोक्ति is a statement based on pretence and is not to be mistaken for व्याजस्तुति strictly confined to disguised स्तुति-निन्दा In व्याजोक्ति, the poet makes a party resort to some pretence (व्याज) with the intent of concealing the real fact from others. उदयन sheds tears when put in mind of वासवदत्ता whom he regards as dead To conceal the fact that the tears were caused by the memory of वासवदत्ता, उदयन says to पद्मावती that they were caused by the pollen of काश flowers शरच्छशाङ्कगौरेण वाताविद्धेन भामिनि । काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं मम ॥ (स्वप्नवासवदत्तम् ४ ७) This is व्याजोक्ति यौगन्धरायण and the विदूषक have succeeded in securing the release of मालविका and बकुलावलिका from the cellar where they were locked up by धारिणी इरावती finds them both in the समुद्रगृह with अग्निमित्र When challenged to account for their presence in the समुद्रगृह, अग्निमित्र pleads नार्हति कृपणयोरनुग्रहविषयेषु परिजनो दण्डम् । इति मोचिते मयैते द्रष्टुमिष्टे मद्गृहागते च ॥ (मा ४ १७) Here अग्निमित्र gives a false reason in order to keep back the real fact from इरावती This is

ब्याजोक्ति again That way व्याजोक्ति has affinities with छेकापह्नुति and the second variety of पर्यायोक्त conceived by अप्पय्यदीक्षित [*Vide* अपह्नुति and पर्यायोक्त]

व्याजोक्ति can hardly claim any great poetical merit Its central charm does not consist in anything very poetical like अतिशयोक्ति व्याजोक्ति may give rise to some irony it may get a certain loftiness due to the प्रौढोक्ति in which it is conveyed But more than that there is nothing very poetical about the figure Of course one व्याजोक्ति may be nicer than another according to the greater or lesser degree of ingenuity and subtlety involved in inventing the excuse

<u>व्याजोक्ति *vs* अपह्नुति</u> In व्याजोक्ति the real fact is concealed and some unreal excuse advanced In order that the excuse advanced may seem plausible it is necessary that there should be सादृश्य between the excuse given and the real fact शिव is in horripilation due to emotion He wants to conceal that he is seized by emotion He therefore avers that the horripilation is due to cold Here there is सादृश्य between emotion and cold in so far as both can equally cause horripilation Thus between व्याजोक्ति and अपह्नुति two points are common (1) Intentional (आर्थ) concealment of the real fact and (2) Similarity *between the fact desired to be kept back and the one established* But whereas (i) in व्याजोक्ति the thing is concealed by the speaker keeping silent over it in अपह्नुति the thing is concealed by being actually denied It can be easily seen how it would become ludicrous if शिव in the above instance were to say This is *not due to emotion* but to cold The real issue is thus suggested only in व्याजोक्ति A denial is necessary on the contrary in अपह्नुति नेदं मुखं चन्द्रोऽयम् Read तर्कवागीश—अत्र तु गोपनार्हरोमाञ्चेन व्याजोक्तिना विषयो व्यज्यत एव न त्वभिधीयत इति भाव । द्वितीयायां गोपनार्हता गोपनं प्रथममभिधीयते अत्र तु न तथेति भाव । (ii) In व्याजोक्ति, the speaker s aim is practical viz to keep the hearer in the dark about the real issue In अपह्नुति it is poetical viz to drive at the सादृश्य between the thing denied and the one affirmed and thus to exalt it Read जयरथ—अपह्नुतिः प्रकृतमेव वर्णयितुम् प्रकृतस्यापह्नवनम् । इह तु उक्तिना सत् प्रकृतं वस्तु वस्त्वन्तरेण अपह्नुतं निगूहनम् इति आचार्येणान्यत् ।

<u>व्याजोक्ति—छेकापह्नुति</u> In both one thing is concealed and another affirmed But while in व्याजोक्ति there is no equivocation or ambiguity based on श्लेष in छेकापह्नुति the charm consists in the amb-

guity due the use of श्लिष्ट words. Read कुवलयानन्द —तस्या (छेकापह्नुतौ) वचनस्य अन्यथानयनेन अपह्नव । अत्यामाकारस्य हेत्वन्तरवर्णनेन गोपनम् ।

व्याजोक्ति was first admitted by वामन The figure must have been earlier still as वामन says in his वृत्ति या मायोक्ति इत्याहु । रुद्रट did not recognise it. मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it. According to रुय्यक, व्याजोक्ति was included by उद्भट under अपह्नुति who took a wider view of the figure अपह्नुति —साम्यापह्नवो यत्र सा विज्ञेया त्वपह्नुति । अपह्नवाय सादृश्य यस्मिन्नप्यपह्नुति ॥ This is not borne out by उद्भट's काव्यालङ्कार

Essentials —[वस्त्वन्तरप्रक्षेपरूपस्य व्याजस्य वचनाद् व्याजोक्तिः —रुय्यक] (1) There must be a statement by someone, other than the poet. (2) The statement must relate to a matter that has come to light. (3) The speaker must attribute the matter to a cause which, though probable, is not the real one (4) This the speaker does to keep back the real cause (5) The real cause is sought to be concealed because the speaker feels abashed or is afraid or for some such reason

§ सू १० व्याजोक्ति etc. Construe उद्भिन्नवस्तुन छद्मना रूपनिगूहन व्याजोक्तिः This will make clear that छद्मना goes with रूपनिगूहन in the compound उद्भिन्नवस्तु A thing that has come to light. छद्मना रूपनिगूहन concealing its real nature (रूप) by having recourse to some false pretext or excuse

वृत्ति—निगूढमपि actually means निगूहनीयमपि i e whatever is meant to be kept a secret कथमपि प्रभिन्न comes to light somehow केनापि etc is concealed under some pretext (व्यपदेश)

न चैषा etc मम्मट shows the difference between व्याजोक्ति and अपह्नुति व्याजोक्ति is not to be mistaken for अपह्नुति as in व्याजोक्ति (हह) there is no room (अनवसर) for similarity between *two* viz the प्रकृत and अप्रकृत being conveyed owing to the mention of the अप्रकृत only. Emphasis on उभयनिष्ठ.

What मम्मट means is that since in व्याजोक्ति only the अप्रकृत is stated, there is no room for सादृश्य being conveyed In अपह्नुति, since both are stated there is room for it. अनवसर =प्रतिपादनस्य अनवसर.

मम्मट does *not* mean that there is no सादृश्य between प्रकृत and अप्रकृत in व्याजोक्ति. As we saw above without such सादृश्य व्याजोक्ति will be impossible, because the pretext advanced will seem probable only provided there is सादृश्य between the cause assigned and the actual cause Read सा चै. अपह्नुतेर्भिन्ना उभयनिष्ठ साम्यम् । अत्र तु अप्रकृतैव सदृशतया प्रतिपादनेनैव साम्यम् ।

St 129 शैलेन्द्र etc Illustrates व्याजोक्ति Looks like a नान्दीश्लोक. शिव who is in horripilation owing to the touch of पार्वती's hand at the nuptials explains the horripilation as due to the cold touch of the hands of हिमालय who was giving his daughter in marriage *ab* Dissolve शैलेन्द्रेण (हिमवता) प्रतिपाद्यमाना या गिरिजा (पार्वती), तस्या य हस्त, तस्य यद् उपगूढ (=उपगूहन = ग्रहण), तेन उल्लसन् य रोमाञ्चादि, तेन विसंष्टुल (upset) च असौ अखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलश्च (कर्मधारय) शिव was upset by the horripilation and confused (आकुल) with the consequent interruption in the performance (व्यासङ्ग) of the ceremony Construe ०भङ्गाकुल, हा तुहिनाचलस्य करयो शैत्य इति ऊचिवान् (च), शैलान्त पुरमातृमण्डलगणै सस्मित दृष्ट (च), शिव व भवनात् [illegible] ऊचिवान् Who exclaimed 'How cold the hands of the Snowy Mountain'! शैलान्त दृष्ट Who was smilingly looked at by the Mothers in the harem of शिव, and his गण मातृमण्डल The मातृs or Divine Mothers are generally stated to be 7 in number Connected with शिव they attend upon his son, स्कन्द They are Energies personified गणs are the famous attendants of शिव

सस्मित दृष्ट. These Mothers were seasoned veterans too experienced to be gulled by the wily bridegroom! They knew too well that not cold, but *something else,* was at the root of the रोमाञ्च Hence their smile which is significantly mischievous! सस्मित does *not* go with ऊचिवान्

Here the रोमाञ्चादि (आदि indicates tremor) was caused by emotion (सात्त्विकरूपतया प्रसृती) but was explained away by शिव as being due to the cold touch This रोमाञ्च caused by emotion though निगूढ, came to light and was deceitfully attributed to शैत्य by शिव Hence it is व्याजोक्ति

अत्र पुलकवेपथू etc. पुलकवेपथू = वेपथु tremor Explains आदि in रोमाञ्चादि सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ that had developed emotional (सात्त्विक) in nature (रूप) They were due to emotion सात्त्विक Attributed to सत्त्वगुण being dominant in one's disposition सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति विदुर्मुनिपुङ्गवास्ते ॥ Note the complete list of सात्त्विक भावs —स्वेद स्तम्भोऽथ रोमाञ्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथु । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता ॥ शैत्यकारणतया प्रकाशितस्यापलपितस्वरूपौ Their real nature was concealed (अपलपित lit. denied) as they were declared as being due to cold व्याजोक्ति प्रयोजयत cause the figure व्याजोक्ति

२९—परिसंख्या

For the figures दृष्टान्त अनुमान and, to some extent, अर्थापत्ति, the आलङ्कारिकs were indebted to the दार्शनिकs who had their दृष्टान्त, अनुमान and

देतु For the figure परिसंख्या (and another viz अर्थापत्ति, not admitted by मम्मट), the आलंकारिकs are indebted to the पूर्वमीमांसकs The पूर्वमीमांसकs divided a विधि into three classes अपूर्वविधि, नियमविधि and परिसंख्याविधि. And it was this परिसंख्या that was the prosaic forerunner of the poetical परिसंख्या अलंकार

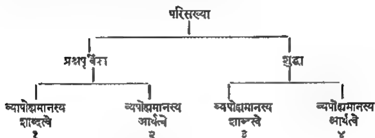
'परिसंख्या' is very ingeniously explained by the मीमांसकs परि as परिवर्जन and संख्या as बुद्धि So परिसंख्या is that विधि wherein stress is laid on the idea of exclusion And the परिसंख्या अलंकार also derives its charm from its suggestion of exclusion When बाण describing King शूद्रक says यस्य च परलोकाद् भयम्, अन्तःपुरिकालकेषु भङ्गः, नूपुरेषु मुखरता, विवाहेषु करग्रहणम् .... , अभूत्, he wants to show (शूद्रकस्य) प्रजा भयं नासीत्, प्रजो भङ्गः नासीत्, प्रजानां मुखरता नासीत्, प्रजानां करग्रहणं नासीत् In other words while saying यस्य च etc he wanted *to exclude* things that characterise an ordinary king There by he sought to suggest that शूद्रक was an extraordinary king कालिदास says of अज —अस्त्रं हिमोपहतान्वये विदुषां मानाये बहु श्रुतम्। (र वं ८ ३१) suggesting how अजs शस्त्र was not for परपीडन nor his विद्या for विवाद, as they are in the case of an ordinary mortal Here also since the poet wants to suggest the exclusion of things that are normally found with other mortals, the figure is परिसंख्या

Thus in short, in परिसंख्या the poet states one thing in order to *suggest the exclusion of its likes.* The thing stated is striking, not so much by itself, as owing to the suggestion of exclusion it gives rise to *In fact*, as मम्मट says the statement of an ordinary fact made in परिसंख्या makes us look out for suggestion व्यङ्ग्यव्यपोह constitutes its central charm

श्लेष in परिसंख्या Though it is possible to have परिसंख्या without श्लेष the figure becomes more picturesque when it is blended with चमत्कार caused by श्लेष The two meanings that a श्लिष्ट word possesses make it a very convenient medium for परिसंख्या Take for instance विवाहेषु करग्रहणम् in the instance given above करग्रहण has two meanings (1) Taking the hand and (2) Levying of taxes The first meaning applies to विवाह the second meaning applies to the thing excluded viz प्रजानां करग्रहणम् Read स्वयम् — 'चित्रेषु वर्णसंकराः, रतेषु

some are reluctant to recognise as poetical a परिसङ्ख्या where the thing excluded is actually expressed Read र गं —अन्य त्र व्यावृत्तेरार्थत्वे एव परिसङ्ख्यालङ्कार, अन्यथा तु शुद्धा परिसङ्ख्यैव इत्याहु । रुद्रट only recognised व्यावृत्तेरार्थत्वे परिसङ्ख्या —अन्यत्र तु तदभाव प्रतीयते—says he

Thus we get the following scheme —

For परिसङ्ख्या *vs* उत्तर, see उत्तर

परिसङ्ख्या dates back from रुद्रट He admitted all the divisions above excepting व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे, (१ and ३) मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ all admitted the figure and its divisions on the lines of मम्मट अप्पय्यदीक्षित admitted the figure but does not give its divisions

Essentials —[कस्यचित् परिवर्जनेन कुत्र (? यस्य) चित् सङ्ख्यान वर्णनीयत्वेन गणनम्—रुय्यक who explains the name as meaning Counting something as worth describing by excluding something else So मा च also: परिवर्जन। तत यस्यापि परिवर्जनेन कस्यचित् सङ्ख्या वर्ण्यत्वेन गणनम् । सम्यक् प्रथनं वा। See above for a different explanation and possibly a better one, because it brings out वर्ज्यमानस्य प्राधान्य] (1) The poet must state a fact too well known (2) The statement of a such a well known fact naturally suggests exclusion of facts similar to it (तादृगन्यव्यपोह) (3) The charm lies in the suggestion of exclusion (4) The statement may or may not be in reply to a query (5) The matter sought to be excluded, may be actually mentioned or merely suggested. (6) When suggested it is more poetical than when mentioned (7) When blended with श्लेषमूलक अतिशयोक्ति, परिसंख्या becomes more picturesque. (8) Sometimes the thing excluded is such as characterises an ordinary being As such its exclusion may exalt the matter under consideration e g यस्य च परमेश्वरात् भयं etc.

§ सू ६१ किंचित् *etc* Construe —पृष्टं अपृष्टं वा यत् कथितं (सत्) तादृगन्यव्यपोहाय प्रकल्पते सा तु परिसंख्या स्मृता । पृष्टं अपृष्टं वा यत् कथितं The thing may be stated in the form of a reply to a query, or it may be barely

stated without a query तादृगन्यव्यपोहाय प्रकल्पते Leads to the exclusion (व्यपोह = व्यावृत्ति) of things similar to it (i e thing mentioned) The *mention of one thing naturally means the exclusion of other similar things.* वा marks transition to a new figure

वृत्ति —प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु etc. When a matter is mentioned (शब्देन प्रतिपादितं) even when it was already known from other sources of knowledge (प्रमाणान्तर) it results in the exclusion (व्यवच्छेद) of other matters similar to the one mentioned प्रयोजनान्तराभावात् Explains how the mention of one results in the exclusion of others When a plain matter happens to be mentioned by the poet we cannot help conclud ing that by mentioning it the poet means to exclude others. What other purpose could there be we ask ourselves but this प्रमाणान्तरावगतमपि means that the matter is so well known from other sources that its mention would be quite uncalled for unless there lay some motive behind it And this motive is व्यवच्छेद प्रमाणान्तर source of knowledge अत्र च *etc* gives the divisions See the scheme given above तदन्यथा i e without प्रश्न उभयत्र —i e प्रश्नपूर्वकत्वे अन्यथा वा व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यता च The thing excluded may be suggested or expressed

३ सूत्र ६२ Construe पूर्वस्य पूर्वस्य अर्थस्य यथोत्तर हेतुता चेत् तदा कारण माला स्यात् यथोत्तर पूर्वस्य हेतुता i e. each preceding unit is the हेतु of each succeeding one. Note how our author recognises only this हेतु-कार्य variety, not कार्य-हेतु variety

यथोत्तर उत्तर उत्तर प्रति

St. 134 जितेन्द्रियत्वं etc. Illustrates कारणमाला, पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वे A king's prosperity is the ultimate result of his self restraint

Here the pairs जितेन्द्रियत्व विनय, विनय-गुणप्रकर्ष, गुणप्रकर्ष-जनानुराग, जनानुराग सपद् are interlinked, and each one of them is made up of units related as कारण-कार्य It is therefore पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला. जगन्नाथ criticises this instance as being vitiated by भग्नप्रक्रमदोष which arises as a result of the abrupt break in style in the matter of the clauses beginning with गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते The style would have been uniform and therefore flawless if the wording were जितेन्द्रियत्व विनयस्य कारणम्, विनय गुणप्रकर्षस्य कारणम्, गुणप्रकर्ष जनानुरागस्य कारणम्, जनानुरागश्च सपदा कारणम्—is जगन्नाथ's view That जगन्नाथ's criticism is just will have to be admitted in view of the fact that figures like कारणमाला depend for their charm more on *form* than substance Since uniformity of style is a very important aspect of *form* one can easily understand why जगन्नाथ insists upon it Read र ग —सर्वथैव य शब्द कार्य-कारणयोप स्थापक आदौ प्रयुक्त स एव निर्वाह्य । एव क्रमेण निबन्धन आकाङ्क्षानुरूपत्वाद् रमणीयम् । अन्यथा तु भग्नप्रक्रम स्यात् । यथा प्राचीनाना पद्य—'जितेन्द्रियत्व सपद ' etc. The stanza is found in सरस्वतीकण्ठाभरण रुद्रट has put the same idea in आर्या form

हेतुमता सह etc. The author attacks रुद्रट for having admitted as an अलङ्कार the identification of a cause with its effect, which he (रुद्रट) styles as हेतु अलङ्कार Such identification which is in essence no more than शुद्धा सारोपा (e g आयुर्घृतम्) or शुद्धा साध्यवसाना (आयुरेव इदम्) based on कार्य कारणभाव is not charming enough to be styled an अलङ्कार, says he. And if the instance अविरलकमलविकास etc. where cause is identified with its effect is recognised as good काव्य, it is due to the soft alliteration and not the कार्य-कारणयोरभेद therein argues रुद्रट.

हेतुमता सह etc. Note रुद्रट's definition हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेद कृद्भवेद्यत्र । सोऽलङ्कारो हेतु स्यादन्येभ्य पृथग्भूत ॥ हेतु is a figure distinct from others, in which there is a statement (अभिधान) *going to identify* (अभेदकृत्) the cause with its effect (हेतुमत्) [प्रदीप, through mistake (?) attributes this view to उद्भट. का चं, स प्रकाशिनी and सा चू are unanimous in attributing it to रुद्रट] हेत्वलङ्कार is only कार्य-कारणभावमूल

शुद्धा सारोपा or साध्यवसाना वसन्त कमलविकास etc is शुद्धा सारोपा It would
e. शुद्धा साध्यवसाना, if modified as अयं कमलविकास etc. इति हेत्वलङ्कारो न
See काव्यलिङ्ग Development of the figure **Prof. Banhatti**
uction to उद्भट's काव्यालङ्कारसारसंग्रह pp xix–xx) shows how the
rian आलङ्कारिक, भामह, उद्भट and even मम्मट (or भट्ट ?) did not
तु sponsored by the वैदर्भ school of दण्डिन् and others रुद्रट
lone Kashmirian who admitted it, but his हेतु is different
ie हेतुs given in detail by दण्डिन् आयुर्घृत etc भट्ट says that
onceived by रुद्रट consists in the identification of कार्य and
e आयुर्घृतम् and is *too colourless* (वैचित्र्याभाव) *to be styled an*
भूषणता = अलङ्कारता

e fails to see why भट्ट should have condemned हेत्वलङ्कार in
y *आयुर्घृत may not look poetical* But कोकिलानन्द काल, सकल
, etc have some poetical charm in them. आलङ्कारिक like
ङ्कार appreciate such cases as अतिशयोक्ति शुद्धा सारोपा like तदीय
न and its corresponding साध्यवसाना form, समोहनमिदं, based on
नि, with suitable subject matter, are poetical enough
Notes p 104 In place of 'or like तदीय रूप कामिनीना समोहन'
(2nd para 2nd line), *read* 'or शुद्धा सारोपा like तदीय रूप कामिनीना समोहन
and its corresponding साध्यवसाना'] **उद्योत** will call it अतिशयोक्ति, रुद्रट
will say that it is हेतु But both agree in seeing some charm therein
So भट्ट does not seem just in his criticism of हेत्वलङ्कार as unpoetical

St. 135 **अविरल** etc रुद्रट gave it to illustrate हेतु Here (वसन्त) काल is described as कमलविकास, अलिमद and कोकिलानन्द while in fact वसन्त is the हेतु of the *कार्यs viz* of कमलविकास, *of* अलिमद and *of* कोकिलानन्द Thus here the charm consists in describing the हेतु as identical with the कार्य This is हेतु अलङ्कार of रुद्रट [Note that विकास, मद and आनन्द are *not* to be interpreted as विकासयतीति विकास, मदयतीति मद, आनन्दयतीति आनन्द as this will make them actually हेतुवाचकs not कार्यवाचकs]

इत्यत्र काव्यरूपता *etc* Tradition has given (समाम्नासिषु) *this as a* काव्य in nature *only* due to its soft alliteration and not because they fancied (कल्पना) any हेत्वलङ्कार being there **कोमलानुप्रास** Soft alliteration of syllables like व्–व्, ल्–ल्–ल्, म्–म्, द्–द् **कोमल** whatever does not jar on the ear **अनुप्रास** alliteration, repetition of वर्णs (वर्णावृत्ति) **समाम्नासिषु** सम् + आ + √ म्ना Given traditionally स म says उद्भटादय उद्भट's काव्यालङ्कारसारसंग्रह does not refer to it **मा. च.** —**भामह-उद्भटाद्या** (?)

It is difficult to determine the आलङ्कारिकs who are thus hinted at by भट्ट. Neither भामह, nor दण्डिन् nor उद्भट has the stanza in question

these are put as replies to queries, we get प्रश्नपूर्विका परिसंख्या—व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे.

St. 132. कौटिल्यं etc. Illustrates शुद्धा परिसंख्या—व्यपोह्यमानस्य आर्थत्वे. A compliment to the beauty of a lady and to her immunity from faults to which the heart of an ordinary being is susceptible.

Here by कौटिल्यं कचनिचये is suggested न तु हृदि; by करचरणाधरदलेषु रागः is suggested न तु हृदि; and so काठिन्यं कुचयुगले and तरलत्वं नयनयोः also suggest the absence of काठिन्य and तरलत्व from the heart. These are not given as replies to queries, nor are the things excluded mentioned. Hence शुद्धा परिसंख्या-व्यपोह्यमानस्य आर्थत्वे. Note how there is श्लेष in कौटिल्य, राग, काठिन्य and तरलत्व. This makes the परिसंख्या picturesque. Note again how the परिसंख्या exalts the lady as being above the normal—A vein of व्यतिरेक. Stanza found in रुद्रट's काव्यालंकार. ७.८१.

St. 133. भक्तिर्भवे etc. Illustrates in *abc* शुद्धा परिसंख्या, व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे. Some salient traits of great men. भव = शिव न युवतिकामास्त्रे. युवतिः एव कामास्त्रे [cp. बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललना in St. 33].

Here न विभवे, न युवतिकामास्त्रे, न वपुषि state the things that are sought to be excluded. भक्तिर्भवे etc. are not replies to questions. Hence शुद्धा परिसंख्या, व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे.

४०—कारणमाला

मालादीपक, कारणमाला, एकावली and सार are रशनालंकारs (or शृंखलालंकारs) since all of them are made of units that are interlinked, like the links in a girdle. While examining the significance of the term माला in मालादीपक, it was pointed out how it meant रशना (= शृंखला). The same is true of the term माला in कारणमाला also since कारणमाला is no more than कारणरशना. One wonders why अप्पय्य (after परिकर, अप्पय्य is the author) should not have put together in a group the last three at least (कारणमाला, एकावली and सार), if he was not able to disturb the position of मालादीपक, which मम्मट was perhaps justified in placing after दीपक. If anything, the assortment presented by अप्पय्य is promiscuous and arbitrary.

In कारणमाला, in its generally recognised form, each preceding thing is the cause of each succeeding one. Thus the norm becomes *a* (cause)—*b* (effect), *b* (cause)—*c* (effect), *c* (cause)—*d* (effect) ...... But जयरथ, जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित recognise also another variety, wherein each preceding thing is the effect of each succeeding

thing. Thus the scheme of this variety would be *a* (effect)—*b* (cause), *b* (effect)—*c* (cause), *c* (effect)—*d* (cause) .... In लभ्येन पुण्यैर्गृहिणी मनोज्ञा, तया सुपुत्राः परितः पवित्राः। स्फीतं यशस्तैः समुदेति नूनं, तेनास्य नित्यः खलु नाकलोकः ॥ (र. गं.) The series is पुण्य (C.)—गृहिणी (E.), गृहिणी (C.)—सुपुत्राः (E.), सुपुत्राः (C)—यशः (E.), यशः (C)—नाकलोकः (E.). In भवन्ति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसंभवम्। दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥ (कु.) the series is नरकाः (E)—पाप (C.), पाप (E.)—दारिद्र्य (C.), दारिद्र्य (E.)—अप्रदान (C.).

कारणमाला was first recognised by रुद्रट who did betray a *penchant* for figures *in* रशना *form* as illustrated by his रशनोपमा and रशनारूपक. मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure. जयरथ, जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित admitted an additional variety: viz. where each preceding unit in the series was the कार्य of each following one. Others had admitted only that variety where each preceding unit was the कारण of each succeeding one. Read जयरथ:—क्वचिद् विपर्ययेणापि भवति। यथा............। अत्र हि पूर्वस्य उत्तरोत्तरं कारणतयोपनिबद्धम्।

कारणमाला vs. मालादीपक:—Both depend for their charm on the interlinking of units. But whereas in कारणमाला the pairs of units are related as कारण-कार्य or कार्य-कारण in मालादीपक, there is between the two units only that shadow of connection as is due to their being related to the same धर्म. *e. g.* त्वयि संगरे संप्राप्ते धनुषासादिताः शराः। शरैरिशिरः......**समासादितम्**. That is, in कारणमाला, the charm lies only in the शृङ्खला based on कार्य-कारणभाव. In मालादीपक, it lies in a शृङ्खला based on साधर्म्य, though superficial, due to the धर्म being stated once only.

Essentials:—[कारणानां माला शृङ्खला. Though there is कार्यमाला also, the name is accounted for as being due to the poet's greater emphasis on कारणs. Read अत्र यद्यपि कार्याणामपि माला विद्यते तथापि कारणगुणवर्णनमेव कविसंरम्भ इति 'विशेषपुंस्त्रिये हि शब्दार्थप्रवृत्ति' इति न्यायेन कारणमालेत्यभिधानम्।—पण्डित दुर्गाप्रसाद on सा. द.] (1) There must be a chain of कारण-कार्यs or कार्य-कारणs. (2) The larger the chain the more striking it becomes. (3) The charm is inherent in the chain of कार्य-कारणs also. (4) Therefore even such a chain based on moral truths like जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं, गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते is deemed poetical enough. (5) There should be uniformity of expression throughout the series, to convey कार्य-कारणत्व. See how this is violated in the expressions विनयस्य कारणं and विनयादवाप्यते. (6) Again, in the case of interlinking words, they should be the same. Synonyms if used detract from the charm. Thus if गृहिणी is the word in the preceding pair, in the following गृहिणी should be used, not a synonym like कलत्र or भार्या.

Or does रुद्रट merely refer to the stanza being in vogue among सहृदयs? In the abensce any definite data, we can neither trust or distrust रुद्रट's 'कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषु न तु हेत्वलंकारकल्पनया'. Today, the stanza will be appreciated as much for its कोमलानुप्रास as for its अतिशयोक्ति

One thing is certain After रुद्रट, विश्वनाथ alone accepted the figure हेतु on रुद्रट's lines आलङ्कारिक्s called it अतिशयोक्ति based on कार्यकारणमूला शुद्धा सारोपा or कार्यकारणमूला शुद्धा साध्यवसाना लक्षणा.' रुद्रट's innovation of काव्यहेतु (or काव्यलिङ्ग) became popular and ousted हेत्वलंकार. अप्पय्यदीक्षित has हेत्वलंकार where a cause and its effect are given e g असौ उदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम्

इति पूर्वोक्त काव्यलिङ्गमेव हेतुः What रुद्रट means is that a poetical हेतु should be something different from कार्य-कारणयोरैक्य underlying रुद्रट's हेतु. And if one asks what it should be like, रुद्रट points to the figure काव्यलिङ्ग, as coming up to the expected standard of a poetical हेतु

४१—अन्योन्य

We have seen how, in उपमेयोपमा, the charm lies, at least partly, in the reciprocity of उपमानत्व and उपमेयत्व, and आलङ्कारिक्s, as we saw, attempt to incorporate reciprocity even in विनोक्ति to lend it an additional charm In the figure अन्योन्य, we find reciprocity as the principal feature

The poet in अन्योन्य, describes two objects as doing the same action (क्रिया), one in relation to the other, or bestowing the same attribute (गुण), one upon the other This reciprocity looks poetical because it involves the विरोध implicit in the subject of an action becoming its object and *vice versa* In त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया। (कु), where the poet describes त्रियामा and शशिन् as lending grace to each other, we have अन्योन्य The figure will look more striking if identical words are used to describe the objects, क्रिया etc cp शशिन् शशिन्, त्रियामा त्रियामा, भाति-भाति in the instance above If the words were शशी-चन्द्र, त्रियामा-रात्रि, भाति-शोभते, the figure would have been there, but not in a striking form Read रा तर्कवागीश—अत्र कारणयोः क्रिययोश्च शब्दैक्यं वैचित्र्यपरिपोषकमेव न तु नियामकम्।

The figure अन्योन्य dates back from रुद्रट मम्मट (काव्यप्रकाश), रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ अप्पय्यदीक्षित all admitted it

Essentials —[अन्योन्य क्रियाधान, गुणाधान वा अत्र] (1) It is the description of two things (2) They must do the *same* क्रिया to each other,

or bestow the *same* गुण on each other Read अपरत्र —क्रियायाऽन्योन्य धर्मो दृश्यते। Again in सर्वस्वामीस —क्रियायद गुणस्याप्युपकारणम्। तेन 'निशया शशिना [illegible] शशिना निशा' इत्यत्रापि अयं अलंकार (3) If the actions are different, the figure will not be there, as in पार्थिकं [illegible] धनुर्मुक्तं रघुर्दधौ (र घं ४ ८६) where इन्द्र withdraws his bow and रघु brings his into use (4) Identity of words to describe the धर्मिन् and धर्म will be more poetical though this is not vital in the figure. (5) The form may be A does *x* to B, B does *x* to A Or it may be A and B do *x* to each other That is अन्योन्य may be embodied in two वाक्यs or one वाक्य When embodied in two वाक्यs it is more direct. (6) Sometimes there may be the description of two objects producing each other which is no more than a विरोधाभास, as it can be accounted for Thus [illegible] is अन्योन्य because धन and मद belong to [illegible] In other words the same मद which produces some particular धन is not also produced by that धन Read अपरत्र [illegible] (7) The क्रिया or गुण should be [illegible] An अन्योन्य based on [illegible] क्रिया or गुण would be ironical

§ सू ९२ [illegible] etc. Construe वस्तुनो परस्परं क्रियया [illegible] When there is mutual creation by two things by their action What is meant by mutual creation by action' is [illegible] The idea is When two things bestow the same [illegible] on each other the thing appearing with a [illegible] is conceived as being born (जात) therewith Note that the statement does not refer to actual mutual creation which being [illegible] cannot be the theme of poetry Even in the well known Vedic lines [illegible] there is only [illegible] not real [illegible] [illegible] Note that the [illegible] must be the same in both the cases

But the वृत्ति connects the word with सार. Cp मिथ श्रीसारता सपादनद्वारेण. By making the beauty of each other exalted (सार)

Here the Swans and ponds are described as exalting each other's glory (श्री सार्यते) They do the same action to each other, hence अन्योन्य

Looking to the definitions of अन्योन्य by different आलङ्कारिकs, it would seem that the figure will be possible both where the गुणक्रियाs are उत्कर्षावह or अपकर्षावह But their instances are confined to उत्कर्ष only An अन्योन्य based on अपकर्षावह क्रिया or गुण would be more comic than poetical

४२—उत्तर

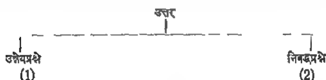
उत्तर is a reply, a retort a rejoinder, and the figure derives its name from the reply or replies it embodies Sometimes the poet gives the bare reply from which the question could be imagined (उन्नेय) by an easy guess This is उन्नेयप्रश्न उत्तर In this variety 'प्रश्न' is to be understood as a question or merely as a remark that occasioned the particular उत्तर Sometimes, however, the figure takes the form of *several* questions and answers the answers being too striking to occur to ordinary intelligence. This is निबद्धप्रश्न उत्तर. आलङ्कारिकs specify one reply as being enough to constitute the first variety But the second variety cannot be charming according to them, unless we have an array of questions and answers रुय्यक—यत्र च प्रश्नपूर्वकं असम्भावनीयं उत्तरं तत्र न सकृत्। तावन्मात्रे चारुत्वाप्रतीतेः । र ग —उन्नीतप्रश्ने सकृदुत्तरस्य चारुत्वम् । निबद्धप्रश्ने तु प्रश्नोत्तरयोरसकृदुपन्यासे तदिति प्राञ्च । अतश्च असकृन्निबन्धे द्वितीयमुत्तरम् । Some, however, say that even in the second variety, one उत्तर would be striking enough, if the प्रश्न and the उत्तर are साकूत i e. full of significance Read र ग वस्तुतस्तु प्रश्नोत्तरयोराकूतगर्भत्वे तावतैव चमत्कारात् न असकृदुपादानापेक्षा। आकूतविरहे तु असकृदुपादानकृत चमत्कारोऽपेक्ष्यते निबद्धप्रश्ने।

In the second variety, the उत्तरs being striking enough and numerous enough may give rise to the figure But why should the उत्तर in the first variety (उन्नेयप्रश्न) be looked upon as poetical? The answer lies in the fact that here also the उत्तर though one is very poetical, so much so that it at once suggests the प्रश्न Such उत्तरs (of the 1st variety) are often साकूत i e. significant and embody शृंगार of the most unorthodox type And it is not an idle exaggeration to say that a good many गाथाs are उत्तरs of this class. These उत्तरs and

their प्रश्नs that could be easily guessed could well find a place in any short story of Maupassant. This will explain the significance of the आलङ्कारिकs' statement that from the उत्तर of the first kind, the प्रश्न could be guessed. Of course, there is bound to be a difference of degrees between one उत्तर and another. Some may be more शृङ्गारिक than others. The second variety of उत्तर is, in a way, less poetical because शृङ्गार may or may not be there. There it is not so indispensable as in the 1st variety.

In दीर्घिकासु न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतरं गतः। अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः॥ (सा. द.), where we can guess a proposal by someone to stay with the speaker, we have उत्तर (१) In किं मरणं दारिद्र्यं, को व्याधिर्जीवितं दरिद्रस्य। कः स्वर्गः सन्मित्रं सुकलत्रं सुप्रभुः सुसुतः॥ (रुद्रट ८.७२.) we get उत्तर (२).

Thus we get the following scheme :—

र. ग gives further sub divisions based on साकूतत्व being present or absent in the प्रश्नs and उत्तरs

<u>उत्तर (१) vs काव्यलिङ्ग</u> :—In उत्तर (१), the उत्तर may be taken as समर्थ्य and the प्रश्न (which is guessed) its समर्थक, just as in काव्यलिङ्ग, one thing is समर्थक of another. But whereas (1) in उत्तर (१), only the समर्थ्य is mentioned, in काव्यलिङ्ग, both the समर्थ्य and समर्थक are mentioned (2) *In* उत्तर (१), उत्तर is the ज्ञापकहेतु *of the* प्रश्न, because it indicates the latter, in काव्यलिङ्ग, one thing is the कारकहेतु of another. *e. g.* अनमन is the कारकहेतु of अपराध.

<u>उत्तर (१) vs अनुमान</u> :—Just as in अनुमान, धूम is the ज्ञापकहेतु of वह्नि, similarly, in उत्तर (१), उत्तर is the ज्ञापकहेतु of प्रश्न. But while (i) in उत्तर (१), the उत्तर and प्रश्न abide in different individuals (one questions, another replies), in अनुमान the वह्नि and धूम abide in the same धर्मिन् or पक्ष (ii) While in उत्तर (१), only the हेतु viz. उत्तर is stated, and प्रश्न is to be guessed, in अनुमान, both साध्य and साधन are stated.

<u>उत्तर (२) *vs.* प्रश्नपूर्विका परिसंख्या</u> :—In उत्तर (२) there is a series of questions and answers as in प्रश्नपरिसंख्या. But whereas in उत्तर (२), the उत्तरs themselves are felt to be striking, in प्रश्नपरिसंख्या, the charm lies

in the suggestion of exclusion of similar things When the व्यपोह्यमान is शाब्द (e.g. किं भूषणं सुदृढमत्र, यशो न रत्नम्), there is no room for प्रश्नपरिसंख्या being mistaken for उत्तर (२) But when the व्यपोह्यमान is आर्थ (e.g. निमामेव्य etc.), it is likely to be confused with उत्तर (२) And though the difference between the two has been specified, in actual practice, the line of demarcation between the figures may be too faint. In such cases, one has only to justify one's viewpoint Thus if St. 138 का विषमा etc is looked upon by some as परिसंख्या, suggesting the exclusion of प्रमोरिच्छा, धन etc. it will involve no error

उत्तर was first conceived by रुद्रट He had two independent figures of the name (7 93 and 8 72) which by मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ came to be looked upon as two sub-divisions of the same figure. जयरथ, however, holds them to be two separate figures अप्पय्यदीक्षित has the first variety, but instead of the second he has one in which प्रश्न and उत्तर are embodied in the same words

Essentials —[उत्तर, उत्तराणि वा अस्मिन्] (1) in the first variety, the उत्तर must be stated (2) It must be striking enough and from it the सहृदय must be able to guess the प्रश्न or remark which occasioned it (3) More often than not, its keynote is शृंगार. (4) When it is साकूत=साभिप्राय and conveys a veiled suggestion of शृंगार, it is more arresting e. g वत्रासी वेतसी पान्थ तत्रैय सुतरा सरित् ॥ [सरित्तरणमार्गं पृच्छन्तं प्रति तं कामयमानाया उत्तरमिदम् । वनसीकुञ्जे स्वाच्छन्द्यमिति आकूतगर्भम् ।—कु] (5) In the second variety of उत्तर there must be a series of questions and answers (6) These answers must be लोकातिक्रान्तगोचर i e too striking to occur to ordinary intelligence (7) The theme in this variety may or may not be शृंगार (8) Though in this variety, प्रश्नs and उत्तरs are generally numerous still if there is आकूत in them even one प्रश्न and its उत्तर would look poetical

§ सू ६४ उत्तरश्रुति etc. Construe यत्र उत्तरश्रुतिमात्रेण प्रश्नस्य उन्नयन क्रियते तत् (एक) उत्तरम् । असकृत् तत्र (= प्रश्ने) वा सति यद् असकृत् असम्भाव्य उत्तर स्यात् तत् (द्वितीय) उत्तरम् । प्रश्नस्य उन्नयन = प्रश्नस्य कल्पनम् प्रश्न need not be strictly a query It may also be a simple remark which occasioned the उत्तर in question रुद्रट has पूर्ववचनाना instead of प्रश्न The वृत्ति rightly renders प्रश्न by पूर्ववाक्य उन्नयन is found in रुद्रट's definition

तत्र = तस्मिन् – प्रश्ने असकृत् goes with this and उत्तर The प्रश्नs must be many and so the replies thereto असम्भाव्य The उत्तर must be striking, लोकातिक्रान्तगोचर as the वृत्ति says This is what makes this variety charming even when there be no शृंगार therein असकृत् this

is another source of charm A solitary question and answer will have no charm unless they are माकूत

वृत्ति —प्रतिवचनोपलम्भादेव उपलम्भ = ज्ञान The उत्तर must enable the सहृदय to guess the प्रश्न or पूर्ववाक्य We have seen why the प्रश्न is drawn attention to Both प्रश्न and उत्तर in this variety are माकूत equally

St 137 वाणिअअ etc Illustrates उत्तर (१) The reply made by an aged श्वशुर showing how his son has ceased to take interest in a huntsman s pursuits ever since he got wedded to a lovely lass Addressed to a tradesman dealing in ivory and hides Sanskrit rendering वाणिजक हस्तिदन्ता कुत अस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च । यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कति स्नुषा ॥ परिष्वक्कति moves about लुलितालकमुखी explains why the son has lost interest in his calling !

This one can see is a reply to a query made by some merchant for hides and ivory The undertone of शृंगार due to which the son has become an idler cannot escape the notice of the सहृदय It is therefore उत्तर (१)

अहं अर्थी I require them ता' हस्तिदन्त and व्याघ्रकृत्तिस (Tiger skins) मूल्येन प्रयच्छ Because he was a dealer क्रेतुर्वचन क्रेतृ the purchaser समुन्नीयते can be guessed

न चैतत् काव्यलिङ्ग जनको हेतु —The author differentiates between उत्तर (१) and काव्यलिङ्ग In काव्यलिङ्ग, the poet gives a circumstance which produces something else or in other words is a जनक हेतु Here the reply cannot be viewed as a जनक हेतु of the प्रश्न The reply only indicates the प्रश्न and is therefore its ज्ञापक हेतु एतत् i e उत्तर (१) उत्तरस्य तादृप्यानुपपत्ते It would be improper (अनुपपत्ति) to hold the reply as being of that nature (तादृप्य – काव्यलिङ्गरूपत्व) नहि etc explains why there is no काव्यलिङ्गरूपत्व Construe प्रतिवचन प्रश्नस्य जनको हेतु न The reply is not the जनकहेतु of the प्रश्न It is its ज्ञापक हेतु [See above काव्यलिङ्ग vs उत्तर (१)

नापीदमनुमानम् अनिर्देशात् —उत्तर (१) distinguished from अनुमान If उत्तर is ज्ञापकहेतु one might feel that the figure उत्तर (१) is अनुमान where we get धूम as the ज्ञापकहेतु of वह्नि But in अनुमान साध्य (वह्नि) and साधन (धूम) are stated as abiding in *one* धर्मिन् viz पर्वत Here साध्य (प्रश्न) abides in a different person (धर्मिन्) from the one in whom the साधन (उत्तर) abides. Because question is made by one reply by another

Nor are *both* साध्य-साधन stated in उत्तर (१) as they are in अनुमान. Here उत्तर, the साधन alone is stated Hence the two are different

इति अलंकारान्तरमेव उत्तर साधीयः—Therefore better to take उत्तर as a separate figure This suggests that there was a view that was disinclined to look upon उत्तर (१) as an अलंकार.

प्रश्नादन्तर etc 2nd variety explained असम्भाव्य is लोकातिक्रान्तगोचर Every question must have a striking reply. रुद्रट calls this ज्ञानात् अन्यत् other than what is commonly known असयो प्रश्नोत्तरयो सकृदुपादाने न चारुताप्रतीतिः But in case there is आकूत in the question and reply, even a single query and reply are enough to make this figure

St 138 का विसमा etc Illustrates उत्तर (२) Some worldly truths given in the form of replies to questions Sanskrit rendering —का विषमा दैवगति किं दुर्लभं यत् जनो गुणग्राही। किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत् खलो लोकः॥ किं दुर्लभं etc It is rare to come across a person who can appreciate merits

Here, दैवगति, गुणग्राही जन, सुकलत्र and खलो लोक are replies that could not have occurred to an ordinary mind They are striking and more so with the series they present Thus it is उत्तर (२)

प्रश्नपरिसंख्यायां etc उत्तर (२) distinguished from प्रश्नपरिसंख्या, where the thing excluded is left to suggestion and not expressed In उत्तर (२), the charm lies in the array itself of उत्तरs In other words, in उत्तर (२) the mind does not go further than the वाच्यार्थ (वाच्ये एव विश्रान्ति) In प्रश्नपरिसंख्या (cp किमाभेव्यं पुंसां etc.), on the other hand, the only aim (तात्पर्यं) of the poet is to suggest the exclusion of other similar things (अन्यव्यपोह) Hence its scope extends further than the वाच्यार्थ This is the difference (विवेक) between the two figures इह i e In उत्तर (२) [See उत्तर (२) *vs* प्रश्नपूर्विका परिसंख्या given above]

४३—सूक्ष्म

The essence of the figure 'सूक्ष्म' would be more easily comprehended when it is realised that सूक्ष्म means in fact सूक्ष्मप्रकाशन : The charm of the figure lies first in noticing a matter which is subtle enough to baffle an ordinary observer, and then in communicating this, or something relevant to it, to another in a very picturesque way Says a gallant मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत् (कु) The नायिका in question looks to the नायक and from his appearance understands the subtle fact that the नायक seeks to know the संकेतकाल, when they

might meet She covers up the सीमन्तमणि and thereby signifies that the time should be when the sun (दिनमणि) sets Here firstly the lady observes the subtle desire on the part of the नायक, and then in *response thereto she has recourse to the picturesque action of closing* the सीमन्तमणि with her hair This is सूक्ष्म

We have only to look to the different instances of सूक्ष्म *to* under stand how, like उत्तर (१), it is primarily concerned with शृंगार It might be even said that in a good many cases of its occurrence, though not in all उत्तर (१) is a verbal message of love while सूक्ष्म is a message by symbols And just as उत्तर (१) arrests our attention with its note of शृंगार, so does सूक्ष्म too

In सूक्ष्म, the following are the two stages clearly marked out A party comes to know some subtle matter regarding another due to some peculiarity in his form (आकार) or some significant gesture (इंगित) on his part This is the first stage In the second *stage, the party has recourse to some significant gesture,* (like closing of the सीमन्तमणि in the instance above, or closing of the day lotus) indicating sometimes merely his knowledge of the subtle fact or sometimes his reply to the issues raised by the subtle fact In प्रिय गृहागमे प्रात कान्ता तल्पमकल्पयत् (कु), the wife merely indicates *by preparing the bed that she has known* सपत्नीगृहे जागरण *on the part* of her husband In अपि पत्युः etc., on the other hand, the नायिका by her gesture of closing the सीमन्तमणि gives a reply to the gallant whose संकेतकालजिज्ञासा she has seen through by his gestures etc. सर्वस्व speaks of a view acc to which another variety of सूक्ष्म consists merely in the *detection of the* सूक्ष्म *thing and does not refer to its* प्रकटन. Read तत्र ग्रन्थान्तरे । सूक्ष्मस्य अर्थस्य संलक्षणमात्रं प्रकटनमात्रं वा अपि अयमेवालंकारः ।

सूक्ष्म is an old figure. भामह refuses to recognise it while दण्डिन् admitted it. Neither उद्भट nor वामन recognised it. रुद्रट's सूक्ष्म was of an altogether different kind मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित admitted it The last covered the scope of सूक्ष्म by two figures सूक्ष्म and पिहित जगन्नाथ has no सूक्ष्म

Note the following scheme —

Essentials [सूक्ष्म तीक्ष्णमतिसंवेद्य वस्तु ज्ञायते प्रकाश्यते च अत्र] (1) By some peculiarity in the form (आकार) or by some gesture of one party, another must come to know of a thing which is of a subtle nature (2) As soon as the thing is known, the party must resort to a gesture of a significant nature like the closing of a lotus etc. (3) This gesture may indicate merely the knowledge of the subtle thing by the other party (4) Or the gesture may be in reply to some issue raised by the knowledge of the subtle matter, such as a desire on the part of the first party to know something (5) The figure becomes charming (a) due to knowledge of the subtle thing, and (b) due to the striking way in which the knowledge or message is indicated (6) शृंगार is the keynote of the figure

§ सू ९५ कुतोऽपि etc Construe:—यत्र कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मो अपि अर्थः केनचिद् धर्मेण अन्यस्मै प्रकाश्यते तत् सूक्ष्म (इति) परिचक्षते । कुतोऽपि लक्षितः The matter though subtle happens to be detected due to some circumstance (कुत अपि) The वृत्ति gives the circumstance to be either आकार or इंगित सूक्ष्म subtle i e such as cannot be observed by anyone but an astute सहृदय केनचिद् धर्मेण अन्यस्मै प्रकाश्यते is brought to the notice of another party by having recourse to some matter केनचिद् धर्मेण only refers to a gesture like सीमन्तमणिपिधान or लीलापद्मनिमीलन साहित्यदर्पण calls this कयाचिद् भङ्ग्या Note that the word धर्म here has the shade of meaning it possesses in the Buddhistic Philosophy viz existence, matter, पदार्थ etc.

वृत्ति —कुतोऽपि explained as आकाराद् इंगिताद् वा The subtle matter may be known from the आकार or इंगित of the other party आकार is particular detail in the form e g broken saffron or paleness of appearance etc. इंगित is a significant gesture of the eye etc Note that दण्डिन् has इंगिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः । तर्कवागीश (सा द) explains आकारो धर्मः । इंगितं क्रियाभङ्गी विदग्धवेद्या सूक्ष्म is explained as such as could be marked only by one of acute intelligence (तीक्ष्णमति)

St 139 वक्त्रस्यन्दि etc. Illustrates सूक्ष्म, आकाराद् अर्थे ज्ञाते Description as to how a certain female detected 'पुरुषायित' of her friend by the broken saffron at the throat and indicated her knowledge of the fact by drawing the likeness of a sword on her friend's hand. Construe कापि वयस्या तन्व्या कण्ठे स्वेदबिन्दुप्रबन्धैः कुंकुमं भिन्नं दृष्ट्वा, तस्याः पुरुषत्वं व्यञ्जयन्ती स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख।

पुरुष्य or पुरुषायित an abnormal form of coition (विपरीतसुरत) suggested by the स्वेदोत्थ कण्ठकुंकुमभेद' Read महेश्वरभट्ट cited by झळकीकर —

प्रसिद्धरतौ उत्तानायाः नायिकायाः वक्त्राद् गलितस्य स्वेदस्य पृष्ठभागे एव गमनम् । कण्ठे तद्गमनं [redacted] विपरीतरतौ एव इति वक्त्रस्यन्दि-इत्यादेरभिप्रायः ।

Here पुरुषायित of a lady, though subtle, is yet detected by her friend, from the आकार viz. the saffron at the throat getting washed out by perspiration. The friend lets the lady know that she has knowledge of it by drawing the likeness of a sword on her friend's palm. Thus [redacted] subtle fact being known from आकार [redacted] here conveyed to the other party by the striking mode of असिलतालेखा. This is therefore सूक्ष्म, आकारादर्थे यतेः

अत्र etc. आकृति आलोक्य The आकृति refers to the कुङ्कुम at the कण्ठ getting washed out by perspiration. कयापि वितर्कितं पुरुषायितं i. e. one lady guessed that her friend had indulged in a पुरुषायित. असिलता etc. And she brought her knowledge of the fact to the notice of her friend, in the most shrewd manner (वैदग्ध्यात्) viz by drawing on her friend's palm the likeness of a sword वैदग्ध्यात् As we saw above, the charm of सूक्ष्म lies also in the picturesque action resorted to. पुम्भावेन etc. Shows the propriety of the symbol of the sword to convey her knowledge of her friend's पुरुषायित A sword is carried by a पुरुष. Hence the symbol indicated that her friend had indulged in an act (viz. पुरुषायित) fit for a पुरुष. Tvm Ed. reads पुंसामेव कृपाणस्य धारयितव्यत्वात्.

St. 140 संकेतकाल etc Illustrates सूक्ष्म, इङ्गिताद् अर्थे यतेः. A flirt responds by a significant gesture to the desire on the part of her paramour to fix up a संकेतकाल इङ्गिताकारार्पितकूतं (v. l. इङ्गिताकारार्पिताकूतं) qualifies विट The आकूत (=अभिप्राय) of the विट could be seen from the sly movements of his eye! Construe इङ्गितार्पिताकूतं विटं सङ्केतकालमनसं ज्ञात्वा विदग्धया लीलापद्मं निमीलितम् । लीलापद्म निमीलितं Thus indicated that the time of संकेत would be night when lotuses close विट a gallant. लीलापद्म a lotus taken for amusement or sport.

Here the गहन अभिप्राय of the विट was known from his इङ्गित or gestures (cp इङ्गितार्पिताकूत) by the lady. And in response thereto she makes the sign of लीलापद्मनिमीलन suggesting सन्ध्यासमय as संकेतकाल. Hence this is सूक्ष्म, इङ्गिताद् अर्थे यतेः. Note that here the sign [redacted] not merely to indicate knowledge of the subtle matter viz अभिप्राय but to respond to that अभिप्राय Response naturally presupposes knowledge of the matter.

कयापि इङ्गितमात्रेण विदित —The इङ्गित or gesture with his eye by the विट, implied in इङ्गितार्पिताकूतं भ्रूचेष्टादिना इङ्गितेन, says टीकाकृत.

निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन By closing the lotus she indicated निशासमय as संकेतकाल Lotuses close at night लीलया cp वैदग्ध्यात् above. Gracefully The way to indicate her response was graceful indeed Note that these signs were resorted to, to keep others in the dark about the affair!

४२—सार

सार means the cream or the pick of things and the figure consists in giving a series of things, that by a graded rise leads us to the very pick of them. Says the poet मधुरं मधु तस्मात्च सुधा तस्याः कवेर्वचः । (कु) Here the series, मधु—सुधा—कवेर्वच, consists of units, of which each following is graded higher than each preceding in the matter of माधुर्य, and culminates in कवेर्वच which is the pick of मधुर things This is सार. In संसारे चेतनास्तत्र विद्वांसस्तत्र साधव । साधुष्वपि स्पृहाहीनास्तेषु धन्या निराशया ॥ (र ग), we have another instance of सार, because here we have the series संसार–चेतन–विद्वान्–साधु–निःस्पृह–निराशय—consisting of units that show a graded rise in धन्यत्व and culminate in निराशय the very cream of धन्य things. In both these instances, the gradation was in point of धर्म viz माधुर्य धन्यत्व . Sometimes the gradation does not hinge upon धर्म, but स्वरूप of the things constituting the series. The well known lines महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः give us a series wherein the graded rise is in the matter of the स्वरूप of the different units Read जयरथ —उत्तरोत्तरमुत्कर्षः स्वरूपेण धर्मेण वा भवति । Again र ग —गुणस्वरूपाभ्यां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्ये सार ।

Since, in सार we get series of interlinked units it is one of the अलंकारs based on रचना form. It therefore forms a class with मालादीपक कारणमाला, and एकावली

एकविषय सार *Should it be admitted ?* —आलंकारिक like **जयरथ** and **जगन्नाथ** have admitted another variety of सार. It consists in describing the gradual rise of the *same* object to the very peak. In other words, in this variety, the poet describes how the same object passes through successive stages until it reaches the climax. In नम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयैव व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ । नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते खलु कनकाचलेन सार्धम् ॥, we find how the कुचs of a particular सुन्दरी attained larger and larger size until they rivalled the golden मेरु ! This जयरथ and जगन्नाथ call एकविषय सार, while the one in मधुरं मधु etc. or in संसारे चेतना etc. or in महतः परमव्यक्तं etc. is अनेकविषय, according to them, because it is based on a series of different units Read जयरथ—एतच्च एकस्यैव वस्तुनः बहूनां वा स्यादिति अस्य द्वैधम् ।

एकविषय सार has no रचना therein while अनेकविषय सार is रचना in form Hence there was a school of आलंकारिक that was reluctant to admit एकविषय सार जगन्नाथ actually refers to such a school —एकविषये स्वरूपया अप्राप्तत्वात् तदनुप्राणित सारो न चारुता धत्ते। तस्या स्वाभाविकभेदापेक्षित्वेन अवस्थाविशिष्टभेदे अनुत्थानात्। अत एव अस्मिन् विषये वर्धमानताख्यालंकारोऽन्यैः अगीकृत।

एकविषय सार vs पर्याय (१) —This brings us to the difference between these figures एकविषय सार is very similar to पर्याय (१) wherein there is a regular आरोह in the different positions of one object. But (1) whereas in पर्याय (१), the object leaves one position before assuming another in सार the object need not leave its original position Thus बिम्बोष्ठ एव रागस्ते etc. (St 123) is taken by जगन्नाथ as a case of एकविषय सार because there राग does not leave the बिम्बोष्ठ when it goes to the हृदय (2) In पर्याय (१) the charm lies in the same object shifting its places In एकविषयसार, it lies in the gradual ascent leading to the climax But it must be admitted that, in some cases. the stanza may be as much an instance of one figure as that of the other

एकविषय सार vs पर्याय (२) —In both we get different conditions of the same object But while in एकविषय सार, the poet has his eye on the uniform आरोह, in पर्याय (२) the poet is concerned merely with the variety of phases through which the object passes Whether these phases are of regular ascent or not is immaterial to him in पर्याय (२) Here also the chances of both the figures being equally present in the same stanza are equal as in the case of पर्याय (१)

Looking therefore to the chances of एकविषय सार being confused with पर्याय (१) and (२), it is safer not to admit एकविषय सार at all as आलंकारिक have generally done

उत्कर्ष and अपकर्ष —Up to now, we have been talking of सार wherein there is a graded उत्कर्ष सार can be of things good or bad Therefore अप्पय्यदीक्षित says that we can have सार based on Thus is the same as जगन्नाथ's सार based on श्लाघ्यगुणोत्कर्ष or अश्लाघ्यगुणोत्कर्ष Thus in सार we can have climax and also anticlimax Says a poet तृणाल्लघुतरस्तूल तूलादपि च याचकः। वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति॥ (सु) here we get a graded descent leading to that लघु of लघु things—the needy beggar

रुद्रट first conceived the figure सार भोज (सरस्वतीकण्ठाभरण), रुय्यक, विश्वनाथ जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it रुय्यक called it उदार अप्पय्यदीक्षित and जगन्नाथ had सार based on उत्कर्ष or अपकर्ष both.

Essentials —[धाराधिरोहितया सार उत्कर्ष अत्र] (1) There must be a शृङ्खला of interlinked units (2) These units must rise by graded ascent (आरोह) till the climax is reached (3) The rise may be in the matter of some attribute (धर्म) of the units or the units them selves (स्वरूप) (4) There can be a सार of उत्कृष्ट or अपकृष्ट things (5) सार of अपकृष्ट things leads to anticlimax. (6) When the सार is एकविषय, there is no शृङ्खला only the gradually rising phases of the object are set forth (7) It is not necessary that the series should close only at the end of the stanza It may be completed even in half the *stanza* Read तर्कवागीश —केचित्तु श्लोकसमाप्त उत्तरोत्तरोत्कर्षेण अयं अलङ्कारो भवति तथात्वे एव वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्ते इत्याहु । तन्न । श्लोकार्धसमाप्तिपर्यन्त उत्कर्षस्त्वेन अपि अस्य अलङ्कारस्य सम्भवात् ।

§ सू ६६ **उत्तरोत्तर** etc. Construe परावधि उत्तरोत्तर उत्कर्ष सार **परावधि** The उत्कर्ष comes to a stop when it reaches the पर, the highest of the series (पर अवधि यस्य) **उत्तरोत्तर उत्कर्ष** It is a graded rise We have seen how जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित have a सार of अपकृष्ट things also

वृत्ति —पर = पर्यन्तभाग The peak climax apex **पर अवधि यस्य**—परावधि explained अवधि terminus limit The उत्कर्ष does not go further than the climax **धाराधिरोहितया** **विश्रान्त** Explains why पर is अवधि The rise comes to a stop there (तत्र i e पर्यन्तभाग) through a graded ascent (धाराधिरोहता) **धाराधिरोहिता** —Graded or gradual ascent उत्तरोत्तरधारावाही उत्कर्ष —says सम्प्रदायप्रकाशिनी The धारा of तैल, for instance typifies a *gradual* tapering

St 141 **राज्ये सार** etc Illustrates सार The poet s estimate of a paradise on earth ! **सार** sc वस्तु सार adj The best the choicest **राज्ये सार वसुधा** The choicest kingdom will be one comprising the whole earth **जलधिसर्वस्व** in apposition to वराङ्गना **सौध** *palace*

Here the series राज्य–वसुधा पुर सौध–तल्प वराङ्गना presents a gradually rising ascent to the climax based on सारत्व or choiceness Each following unit is सारतर than each preceding one वराङ्गना is the climax This is therefore सार based on धर्म (सारत्व)

४५–असङ्गति

असङ्गति as आलङ्कारिक like our author and रुय्यक understand the term is a break in association And in the figure is delineated the break of the association between कार्य and कारण which normally make their appearance in the *same* abode but are in this figure found to

part company Here कार्य and कारण are presented as appearing in different abodes यदातु अन्यदेशस्थ कारण अन्यदेशस्थ च कार्य उपनिबध्यते तदा उचित सगतिनिवृत्ते असगत्याख्यो अलङ्कार —रुय्यक स्वभावोत्तत्रपरस्परसगतित्यागात् असगति — says the author of the काव्यप्रकाश

This does not mean that the poet, in this figure regales us with anything absurd or impossible Just as we saw sense in the infraction of कार्यकारणभाव as set forth in विभावना and विशेषोक्ति, so there is sense, in the violation of कार्यकारणभाव as presented in असगति In other words, as in विभावना विशेषोक्ति, here also there is only विरोधाभास not real विरोध. Like them असगति is based on विरोधाभास in the field of causation

When the poet, in असगति, describes the cause as appearing in one place and effect in another, really speaking he connects the effect in question with a cause not properly its own but with something which is *usually* its cause सा पीनोन्नतिमत् पयोधरभर धत्ते सखेदा वयम् । (रुय्यक), says one looking wistfully at the पीनपयोधर of some beauty ! Generally the rule is that whosoever carries the burden feels the strain Here the lovely lady carries the पीनोन्नतपयोधरभर and the strain is felt by the wistful looker-on ! This is असगति Here खेद of the looker-on which is really due to मदनबाधा is attributed to पयोधरभर, because the usual rule is भर खेदाय भवति Thus when analysed in असगति a कार्य is attributed to something other than its proper कारण, and in doing so the poet exploits the usual connection between particular causes and their effects

This is exactly what happens in विभावना, where an effect is described as taking place even in the absence of its cause There also the real cause is different from the one the poet denies and in denying the cause the poet only depends upon the normal connection between particular causes and effects [See विभावना] Read र ग :— अस्या च विभावनायामिव कार्यांशे अतिशयोक्त्यनुप्राणन अवश्यम् . इति अलङ्कारसर्वस्वकाराणा मतम् ।

This is possible owing to अतिशयोक्ति (or in the opinion of जगन्नाथ, अध्यवसाय) underlying the figure and it is in the matter of the कार्य Thus in the above instance सा पीनोन्नतिमत् etc the खेद due to मदनबाधा is अध्यवसित as the same as the खेद due to भर, when one knows too well how they are भिन्न Similarly when about the व्रण it is said अन्यस्य दशति भोष्ठमन्य प्रणीरुज्यते । the प्राणविरोध due to the mischief of the व्रण is अध्यवसित as the same as the प्राणविरोध caused by दश It is owing to this अध्यवसाय, that the poet is enabled to make it appear

that the cause and effect appear in भिन्न आश्रयs, when as a matter of fact the two things in question are not at all कार्य-कारण in the particular case Neither is रमणी स्तनभर the cause of the onlooker's ज्वर, nor श्वानदंश of one the cause of the प्राणवियोग of a third party, their immediate causes are, as we saw, मदनबाधा and उल्कापात Read र ग — येन केनापि प्रकारेण कार्यांशे अभेदाध्यवसान आवश्यकम् । This अध्यवसाय may sometimes be based on श्लेष In दृष्टिर्मृगीदृशोऽत्यन्त शुल्यन्तपरिशालिनी । मुच्यन्ते बन्धनात् केशा ॥ (र ग), (केशबन्धन) मोक्ष is अध्यवसित as संसारान्मुक्ति This is made possible by the श्लेष in मुच्यन्ते बन्धनात् Sometimes, there may be no श्लेष, as in the cases above There may or may not be अध्यवसाय in respect of the कारण In दृष्टिर्मृगीदृशा etc there is कारणांशे अध्यवसाय, दृष्टि (eye) being अध्यवसित as दृष्टि insight In मा पीनोन्नमित् etc. there is no कारणांशे अध्यवसाय

Thus, in short, in असंगति, the poet describes two things that are present in two different abodes as cause and effect, and for doing so, he has to resort to अध्यवसान of the कार्य of one cause as being the same as that of another

असंगति vs. विरोध —That there is विरोधाभास in असंगति, as in विरोध, is admitted But whereas (1) in असंगति, the विरोधाभास, is confined to the sphere of कार्य-कारणभाव, in विरोध, it is in other spheres except कार्यकारणभाव (2) In असंगति, the विरोधाभास is between कार्य-कारण because they abide in भिन्न आश्रयs. In विरोध, it is between things like, जाति, गुण, क्रिया—because they abide in the same आश्रय र ग says व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयो समानाधिकरणत्वेन उपनिबन्धने विरोधालंकार । समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयो द्वयो. वैयधिकरण्येन उपनिबन्धने असंगति ।

असंगति vs समुच्चय (२) —There is some similarity between असंगति and व्यधिकरणे समुच्चय (२), only when the गुणs or क्रियाs are related as कार्य कारण Because as in असंगति, in व्यधिकरणे समुच्चय (२) of this kind कार्य and कारण are found in भिन्न आश्रयs But whereas (i) in असंगति, the कार्य and कारण are not described as simultaneous, but as one following the other, in समुच्चय (२), the emphasis is on यौगपद्य (ii) In असंगति, the violation of कार्य-कारणभाव interests us In समुच्चय (२), the कार्य-कारणभाव being only suggested, the यौगपद्य of गुणs etc. interests us

असंगति dates back from रुद्रट After him मम्मट (का प्र), रुय्यक विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it अप्पय्यदीक्षित admits two more varieties of the figure but जगन्नाथ reduces one to असंगति of the usual type and the other to विभावना

Essentials :—[See रुय्यक and our author cited above] (1) The poet must describe two things which are usually related as cause and effect as appearing in भिन्न आश्रयs, after an interval just enough to make them appear as cause and effect (2) The strikingness consists in their being present in भिन्न आश्रयs when normally cause—effect are present in the same आश्रय (3) There must be apparent विरोध between the two If the huntsman discharges the arrow, and the deer is killed, it cannot be असंगति, even though कार्य-कारण are भिन्न आश्रयs, because there is no विरोधाभास here Read कुवलयानन्द —यत्र कार्यहेत्वोर्भिन्न देशत्वं न विरुद्ध तत्र नासंगति । (4) There must be अध्यवसाय of the कार्य of one thing as being the same as that of another (5) This अध्यवसाय may be based on श्लेष also (6) There may or may not be अध्यवसाय of कारण In सा बाला, वयमप्रगल्भमनसः, (ह) there is no अध्यवसाय in the कारणांश viz बाला, but there is अध्यवसाय in अप्रगल्भमनस्त्व . In विषं जलधरैः पीतं, मूर्छिताः पथिकाङ्गनाः (कु) there is अध्यवसाय in the कार्यांश viz. मूर्छितत्व And in addition there is अध्यवसाय in the कारणांश also विष (water) being by श्लेष अध्यवसित as विष poison

§ सू ६७ भिन्नदेशतया etc Construe —यत्र कार्यकारणभूतयो धर्मयो अत्यन्तभिन्नदेशतया युगपत् ख्याति सा असंगति स्यात् । कार्यकारणभूतयो धर्मयो Two things which are normally related as कार्य कारण Note that the word धर्म is used in the sense of a thing, a matter, as in Buddhistic philosophy Cp the definition of सूक्ष्म for a similar use of the word अत्यन्तभिन्नदेशतया This is the keynote of the figure Note, however, that where there is no विरोध in भिन्नदेशत्व of कार्य-कारण, the figure will have no scope [Vide Essential 3] युगपद् ख्याति Statement or Perception (ख्या to see) What does युगपद् mean ? It only implies that the two things occur within such a short interval as would make them seem कार्य-कारण युगपद् cannot mean 'simultaneously' Because then there will be no difference between असंगति and वैयधिकरण्य समुच्चय in which गुणs or क्रियाs occur युगपद् The word युगपद् has been inserted in the definition in blind imitation of रुद्रट who has समकाल — cp विस्पष्टे समकालं कारणमन्यत्र कार्यमन्यत्र यस्यामुपलभ्येते विज्ञेयासंगतिः सेयम् ॥ [९ ४८] cp वर्धमानगीश (सा द) rightly criticizes मम्मट for inserting युगपद् in the definition Says he केचित्तु कार्यकारणयोर्युगपदवस्थानेन कालव्यवधानाभावविवक्षया युगपदिति । ... तन्न । 'दत्तं शिव कदाचिन्न' ... सम्यक्त्व ... वैयधिकरण्य कार्यकारणयोर्युगपदुपलब्ध्यभावात् । रुय्यक विश्वनाथ जगन्नाथ, etc make no reference to यौगपद्य in असंगति

धृति—इह . इह यथा धूमादि In our everyday life (इह) we find कारण and कार्य as abiding in the same आश्रय or देश वह्नि on धूम does not

produce धूम in महानस. नहि शैले अग्निः महानसे धूमं जनयतीति भावः —मा. चं. हेतु-फलयोरपि धर्मयोः etc. where two matters or things (धर्म) though normally related as cause and effect appear within a brief interval (युगपद्) in different abodes, due to some abnormal feature (केनापि अतिशयेन). केनापि अतिशयेन is the same as विशेषाभिधित्सया that has been referred to in figures like विशेषोक्ति, विभावना, आक्षेप. What is the अतिशय or विशेष in असंगति? It is to make conspicuous some particular aspect of the कारण [कारणस्य कारणान्तराद् वैलक्षण्य—says मा. चं.]. In अन्यस्य दशति etc., the poet, for instance, wants to bring out the deadly nature of the दष्टाश. In सा पीनोन्नति etc., the poet wants to bring out the powerful appeal that स्तन्s have for the on-looker. युगपदवभासनम्: See above. सा ..असंगतिः The propriety of the name असंगति given. It is असंगति because of स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्याग i. e. here is the negation (त्याग) of the mutual association of cause and effect, that is inherent (स्वभावोत्पन्न). स्वभावोत्पन्नसंगति cause and effect, are thus associated in one abode by the very nature of things Note that in this explanation, अ in असंगति is taken as negative. रुय्यक also interprets in the same way. There could be another explanation also of असंगति as Paradoxical Association, अ implying विरुद्धत्व.

St. 142 जस्सेअ etc Illustrates असंगति The marks of dalliance on the newly wed bride make her co-wives jealous. Sanskrit rendering —यस्यैव व्रणः तस्यैव वेदना भणति जनः तदलीकम्। दन्तक्षतं कपोले वध्वाः वेदना सपत्नीनाम्॥

तत् अलीकम् is false. दन्तक्षत Tooth bite. a sequel to dalliance. वध्वाः Ref. to newly-wed bride. वेदना due to jealousy!

Here दन्तक्षत, the कारण, and वेदना, the कार्य, abide in भिन्न आधारs. They appear after just that interval that would make them seem as कार्य-कारण. Note that they cannot appear simultaneously (युगपद्) as तर्कवागीश rightly says The कार्य viz. वेदना is based on अध्यवसाय, असूयावेदना being अध्यवसित as दन्तक्षतवेदना. Hence there is असंगति in the 2nd half.

एषा च विरोधबाधिनी, न विरोध। असंगति also has विरोध in it due to कार्य-कारणयो. वैयधिकरण्य. Therefore it ought to be brought under the figure विरोध. But it is a case of विरोध, that has developed into a separate figure In other words, it is an exception (बाधिनी = बाधक) to विरोध in general. भिन्नाधारतया *etc.* In असंगति, the विरोध is only due to two things (कार्य-कारण) appearing in *different* abodes, (when normally they are found in the *same* abode). This naturally means that in विरोधलंकार, the विरोध should be due to two things appearing in the *same* abode

(एकाश्रयनिष्ठ विरोधित्वम्), when they normally appear in *different* abodes This, though not expressly mentioned in the definition of विरोधालङ्कार (असङ्गति), follows as a matter of course (पर्यवसितम्) when we define the scope of असङ्गति in the manner given above अपवादविषय *etc.* In this way we can form an idea of the scope of विरोधालङ्कार as being that which is not covered by असङ्गति, its exception. Because, the scope of the general rule (उत्सर्ग) is settled (व्यवस्थिति) by excluding therefrom (परिहार) the province covered by the exception (अपवाद). In short, what the अपवाद does not cover forms the province of उत्सर्ग As असङ्गति, the अपवाद, covers भिन्नाश्रयनिष्ठ विरोध, विरोधालङ्कार, the उत्सर्ग will cover एकाश्रयनिष्ठ विरोध विरोधालङ्कार is उत्सर्ग or general rule, because it forms the broader class उत्सर्ग = General rule सामान्यशास्त्रम्, अपवाद = Exception विशेषशास्त्रम्, तथा चैव निदर्शितम् And the figure विरोध is illustrated (निदर्शितम्) accordingly i e by taking into account the विरोध between एकाश्रयनिष्ठ things only. St 91, for instance (अभिनवनलिनी etc.) gives us the विरोध of नलिनीत्व vs दहनराशित्व in the same abode viz नलिन्यादीनि. St 92, (गिरय etc) gives the विरोध between गिरित्व and अनुवनत्व as abiding in the same abode viz. गिरिs and so on. Read जयरथ — अत एव च तयो भिन्नदेशत्वात् स्व विषयभेदेन भवति इति व्यवस्थितत्वात् विरोधादस्य भेद । See र रा cited at असंगति vs विरोध

४६—समाधि

समाधि is 'facilitation' and the figure consists in the description of a situation in which the achievement of an object is facilitated by the fortuitous occurrence of some particular circumstance. The gallant wants to reconcile his प्रिया who is in huff To achieve this purpose, he is just thinking of falling prostrate at her feet As luck would have it, there becomes audible, just that moment, the rumbling of clouds And it is easy to guess how this rumbling must have facilitated the task of reconciliation Because no मानिनी, howsoever stiff, can help yearning for her lover when she hears a cloud rumble! मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यत । उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ says the gallant and we get a case of समाध्यलङ्कार The beloved was wending her way in dark to her beloved's home, spurred on by love There flashed lightning all at once, rendering it easier for her to reach her destination स्मरदीपदीप्तदृष्टेर्नान्धकारेऽपि परिहृत यान्त्या । सहसि प्रादुरभूवन् सख्या दिव चपला परि ॥ (र गं.) Here is समाधि again, happily blended with उत्प्रेक्षा—समाहित In short, in समाधि, the poet refers to the occurrence of some new circumstance (कारणान्तर) which acting in concert with circumstances already operating hastens the result aimed at.

some other कारण कारणान्तर shows that other cause or causes are already operating दण्डिन् and विश्वनाथ say that the accidental *occurrence* is दैववशात् सुकर shows that the achievement would have proved difficult in the absence of the कारणान्तर तर्कवागीश —अनेन कारणान्तरेण कार्यस्य दुष्करत्व प्रतीयते ।

वृत्ति —साधनान्तरोपकृतेन Being helped by a new circumstance Note that there is another circumstance already operating यद् etc Construe आरब्धं कार्यं यत् अक्लेशेन आधीयते When the thing undertaken is achieved (आधीयते) with facility (अक्लेशेन) This also explains the name समाधि सम्यक् (अक्लेशेन) आधीयते (क्रियते) कार्यं अत्र

St 143 मानमस्या etc Illustrates समाधि *A gallant s task of* reconciliation is facilitated by the rumbling of a cloud Construe — अस्या मानं निराकर्तुं पादयो: पतिष्यत: मे उपकाराय दिष्ट्या इदं घनगर्जितं उदीर्णम् मान huff the sense of *injured* feelings उपकाराय shows that the task was rendered easy by घनगर्जित

Here माननिराकरण which was sought to be achieved by प्रणिपात is facilitated by the rumbling of clouds that appears by sheer chance Hence one कारण being already there a कारणान्तर appears making the कार्य easier Hence समाधि

५४—सम

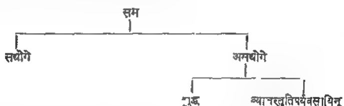
सम is equal , well-suited well matched and the figure consists in the poet s description of a combination that is well matched In समुच्चय (१) we indeed get a combination of circum stances but the poet is not concerned with their *mutual* suitability as in सम In समाधि also there combine circumstances, but the poet worries the least as to whether they are well matched or not. In सम however the poet s effort is to focus the attention of the सहृदय on a combination in which the things that have gravitated together have a mutual suitability In a world of inequalities and disparities, suited combinations and well matched pairs do have an attraction as much for the poet as for the सहृदय

As the world consists of things good and bad well matched com binations may be of things which are good or of things which are bad When the citizens appreciate the wedding of अज and इन्दुमती, because both the parties were well matched we get a सम of the first variety शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं, जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा । इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः (रघु ६ ८५.) When the poet describes an assembly

of monkeys with well matched appurtenances, we get सम of the other sort युक्त सभाया खलु मर्कटाना शाखास्तरूणा मृदुलासनानि, सुभाषित चित्कृतिरातिथेयी दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटनानि ॥ (र ग)

When the poet appreciates a combination of good things, it tends to exalt them In other words it is स्तुतिपर्यवसायिन् as in शशिनमुपगतेय etc. When, on the other hand, the 'appreciation' relates to the combination of bad things, it becomes निन्दापर्यवसायिन् In the latter case, therefore, not infrequently, does सम get embodied in a व्याजस्तुति as in युक्त सभाया etc where the total effect is to pour ridicule on the gathering of monkeys Sometimes, however, the poet may merely show how two bad things have come together.

Thus we get the following scheme —

जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित admit two more divisions of the figure which answer corresponding divisions of विषम (*Vide* विषम) They are (i) कारणात् अनुरूपकार्योत्पत्ति, and (ii) वाञ्छितार्थप्राप्ति The first is illustrated by मन्त्रार्पितहविर्दीप्तहुताशनतनूभुव । शिरःस्पर्शेन पाचाल्या स्थाने दग्ध सुयोधन ॥ (र गं) where सुयोधनदाह is well accounted for by his having clasped the शिरस् (hair : flame) of द्रौपदी born from यज्ञाग्नि The second ■ illustrated by युक्तो वारणलाभोऽय स्यान्न ते वारणार्थिन । (कु) Here one was in quest of ■ वारण (elephant) and indeed got a वारण (rebuff)! This is वाञ्छितार्थप्राप्ति based on श्लेष Read कु —यत्र अतर्कितोपस्थितानिष्टप्रसङ्गे श्लेषमहिम्ना इष्टार्थत्वप्रतीति तत्रापि समालंकार अप्रतिहत एव ।

रुय्यक and जयरथ were not for admitting these divisions For, they said that अनुरूपकार्योत्पत्ति or वाञ्छितार्थप्राप्ति have no charm in them पूर्वभेदद्वय विपर्ययस्य अनलंकारत्वात्—said रुय्यक, the reason being कारणात् अनुरूपकार्योत्पत्तिर्हि लोकप्रसिद्धा । (र ग) जगन्नाथ, however, rightly points out that mere अनुरूपकार्योत्पत्ति or वाञ्छितार्थप्राप्ति may not be striking But they become striking enough when blended with अभेदाध्यवसाय with or without श्लेष Thus in दग्ध सुयोधन , मरण of सुयोधन is अध्यवसित as दाह And in युक्तो etc. वारण (rebuff) is अध्यवसित as वारण (elephant) Read र ग — वस्तुत अननुरूपयोरपि कार्यकारणयो श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वारा अनुरूपतावर्णने, वस्तुतो

अनिष्टस्यापि तेनैव उपायेन इष्टस्यमपरी इत्याविवर्णने च चारुतया अनुपदमेव दर्शितत्वात् । तस्मात् समस्यापि त्रिविधमेव ।

सम *vs* समुच्चय (१) —In both there assemble, in one place, circumstances, two or more If these circumstances are well matched in सम, they are all सत्, or all असत्, in समुच्चय (१) र गं in fact refers to a view acc to which रमणीयानां समुच्चय and अरमणीयानां समुच्चय come under सम But whereas (i) in सम, the poet stresses the परस्परयोग्यता of the things, in समुच्चय (१), his emphasis is on यौगपद्य (ii) In सम, the circumstances coming together are not हेतुs of a particular कार्य In समुच्चय (१), they are हेतुs, each one of which is capable enough to produce the कार्य in question [*Vide* र. ग. on समुच्चय]

सम seems to have been first admitted by our author and then too as a sequel to विषम already admitted by रुद्रट That विषम was earlier in the eyes of the आलंकारिकs is also borne out by the fact that रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित deal with विषम first and then with सम जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित admit two additional varieties that answer corresponding varieties of विषम

Essentials —[सम = परस्परयोग्य] (1) There must be a combination of things more than one (2) This combination must be of things good or of things bad (3) The things must be well suited one for the other (4) And the poet s aim must be to stress their mutual suitability (5) When the combination is of good things, the poet exalts them by showing their परस्परयोग्यता (6) When it is of bad things the poet is usually ironical in showing how they are suited one for the other (7) This irony may sometimes take the form of व्याजस्तुति (8) In the two additional varieties recognised by जगन्नाथ, the themes are अनुरूपकार्योत्पत्ति and बाञ्छितार्थप्राप्ति But both these must be such as are based on श्लेष or अध्यवसाय. An अनुरूपकार्योत्पत्ति or वाञ्छितार्थप्राप्ति which is too matter-of fact cannot be poetical

६ सू ६९ समं etc. Construe —यदि कथित् योग योग्यतया संभावित (तर्हि तद्) समं (भवति) । योग Combination of things. योग्यतया संभावित is viewed (by the poet) as well suited

वृत्ति —इद अनयो श्लाघ्य etc. Construe —अनयो इदं श्लाघ्यं इति योग्यतया निरूपितं आख्यानं चेत् तत् समम् । संबन्धस्य नियतविषयं अध्यवसानं A determination of a specific nature (नियतविषय) regarding a connection between two things. What this determination of a specific nature' is is made clear in इद अनयो श्लाघ्य इति योग्यतया That the connection is fitting since it (इदं = समं) as between the two parties is

felt to be admirable. In short, there is an apprehension that the association between two particular parties is worthy, well suited Would it not have been better if the reading were सम्भस्य नियताविषयस्य, some *particular* connection ? तत् = सम्यम्.

St 144 धातु etc. Illustrates सयोगे सम Two parties well matched get married and hold out prospects of the highest romance. धातु शिल्पातिशयनिकषस्थान The supreme creative art of the Creator can be tested (निकष) by looking at the bride स्मरस्य दत्तपत्र = स्मरेण दत्तपत्र The charter (पत्र) of beauty held so long by Cupid [illegible] now surrendered by him in favour of the bridegroom Tvm Ed has दत्तपादं स्मरस्य —Who has set his foot on स्मर i [illegible] eclipsed him *cd* Construe यत् दैवात् अनयो एतत् सदृश सगन जात, तत् अधुना शृगारस्य एकातपत्र राज्य उपनतम् Since they are united, there is promised the highest romance in near future. शृगारस्य एकातपत्र राज्यम् i e शृगार is going to be the dominant note.

Here since the bride and bridegroom are worthily matched, we have सयोगे सम Note that it is स्तुति in tenor

St 145 चित्र चित्र etc. Illustrates असयोगे सम The bitter निम्ब berries have found worthy connoisseurs in the crows ! जातो विधाता The विधातृ or Creator is generally blamed for bringing about ill sorted combinations In the present case, at least, he is उचितरचनासविधाता Dispenser of a fitting arrangement. The fitting arrangement is given in *cd* *cd* The bitter निम्ब berries, growing in abundance (स्फीति), have at last become tasty ! And the party that relishes them is the class of crows !

Here, since the bitter निम्ब-berries are associated with the loathsome crow world in [illegible] fitting combination, we have असयोगे सम. Note the irony It is also a निन्दार्यवसायिनी व्याजस्तुति because of its being a satire disguised as praise. It may also be an अप्रस्तुतप्रशसा (अन्योक्ति)

४८—विषम

विषम means 'unequal', 'disparate', and the figure in all its three sub-divisions lays an emphasis on some disparity It may be the disparity between two things that have come to be associated, it may be the disparity between the गुणक्रियाs of the कारण and those of the कार्य or it may be the disparity between one's expectations and their frustration [illegible] come under विषम This would also show that विषम

derives its charm from विरोध between things and is, therefore, a scion of विरोधालंकार, that has attained an independent status

Three sub divisions of the figure —(i) The first variety of विषम consists in the association between two things which are most ill suited one for the other Says a poet, क्वेय शिरीषमृदङ्गी क्व तावकमदनज्वर (कु) Showing how utterly ill suited the delicate frame of the नायिका is to stand the agony of love fever Says मेना to her daughter पार्वती, who had resolved to practise penance. तप क्व वत्से क्व च तावकं वपुः (कु ५ ४), bringing out the utter disparity between penance and पार्वती's delicate body. Sometimes, however, the disparity may be between a कार्य and its कारण When अग्निमित्र says क्व रुजा हृदयप्रमाथिनी क्व च ते विश्वसनीयमायुधम् । he expresses dismay at the disparity between the कारण viz the delicate कुसुम, the arrow of Cupid, and its कार्य viz the heart rending agony This instance is not to be confused as one of the third division [See below]

In all these cases, we have seen how the disparity between the two things in association is conveyed by the use of क्व-क्व And there was a school of आलंकारिक that believed that only क्व क्व can convey the idea implicit in the first variety of विषम सर्वस्वकार refers to it — चतुर्थं प्रकार (corresponding to our first) कद्वयप्रयोग एव सम्भवतीति वदन्त etc. No doubt, the use of क्व क्व does indicate विषम (१), but it is also possible to have this variety *without it* When a poet says अहो सीता शिव शिव परीता श्रुतिचन्द्रकलोपीनोटीनिर्भवनि रक्षःसुतनिभि ॥ (२ ॥), he brings out the disparity between the two सीता and रक्षोयुवतिs, without employing क्व क्व र ग. further suggests that bare क्व-क्व going with things that are वास्तविक will not constitute the figure as in क्व दुःसह क्व चा सुखम् The matter must be अभिप्रायव्यक्तिक, he urges But this is not quite justifiable When, for instance, the poet speaks of क्व दुःसह क्व चा सुखम्, he indeed picks out a disparity which though वास्तविक, is striking *because it is disparity*

(ii) The second variety consists in the disparity between one's expectations and their frustration How often do we find one, after making an effort to secure something not only balked of his hopes but involved in some unexpected trouble? The hungry rat, in search of food, nibbles its way into a basket, there to be swallowed by a cobra! मन्दाक्रान्तायामहस्तो दृष्टस्तुत्येन भुजग ॥ (कु.) To burn Māruti's tail, Rāvana sets it on fire only to get his capital burnt thereby दिधक्षन् मारुतेर्बालं तन्दीपयदाननः । आसीत्स्य पुरस्यैव सद्यो दहनमन्वभूत् ॥

(कु) Thus, in this variety, not only does one fail to achieve one's aim, but, on the contrary, lands oneself in troubles. In other words, here we have a double disappointment र ग makes an attempt to give an exhaustive classification of one's aims and troubles. Read इष्टं च (1) स्वस्य किंचित् सुखसाधनवस्तुप्राप्तिः, (2) दुःखसाधनवस्तुनिवृत्तिश्च (3) परस्य दुःखसाधनवस्तुप्रापणं, (4) परस्य सुखसाधननिवृत्तिश्च इति चतुर्विधम् अनिष्टं च (1) स्वस्य दुःखसाधनवस्तुप्राप्तिः, (2) परस्य सुखसाधनवस्तुप्राप्तिः, (3) परस्य दुःखसाधनवस्तुनाशश्च इति त्रिविधम् ।

But we can have विषम (२), even without a double disappointment as in the case of the rat or Ravana. Thus there may be only इष्टप्राप्ति or only अनिष्टप्राप्ति Thus, when the elephant rubs its temples against a poisonous tree only to suffer inflammation of the body, we get an instance of विषम only with अनिष्टप्राप्ति —मुकुलितनयनं करिणो गण्डकषणो विषद्रुतटे । उदभूदकाण्डदहनज्वालाजालाकुलो देहः ॥ (र ग)

(iii) The third variety of विषम consists (A) in the disparity between the गुण of the कार्य and that of the कारण Or (B) in the disparity between the क्रिया of the कार्य and that of the कारण.

(A) The general rule is that the qualities of the effect are like those of the cause. From white threads we get a white piece of cloth, from red threads we get a red one The poet, however, who is ever on the look-out for paradoxes, sometimes gives us cases where गुण of the कार्य are divergent from those of the कारण The sword of the warrior is black, the glory it causes is bright white कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका (कु) This is कार्यकारणयोर्गुणविरोधे विषम

(B) Sometimes विषम (२) is based on the विरोध between the क्रिया of the कार्य and क्रिया of the कारण. The lovely damsel brings so much joy to her lover But separation *from her* causes such acute agony आनन्दममन्दं etc. (St 149)

In short, the third variety is based on गुणक्रियाविरोध of the कार्य and कारण. This is not the same as the विरोध between कारण and कार्य as illustrated by स सद्य करस्पर्शिनी etc. [विषम (१)].

Thus we get the following scheme —

Is there anything in common between these three divisions to justify their common designation as विषम ? जयदेव for one thinks them to be independent figures Says he क्वचिदिति अभिप्रेतस्य अन्यद्गता विषमार्थं भिन्नमुक्तम् । न प्रकार प्रकारित्वम् । सामान्यलक्षणस्य असम्भवात् । But रुय्यक says that all have the common feature of अननुरूपसंसर्ग जगन्नाथ develops this अननुरूपसंसर्ग and shows how all the three divisions have some unifying principle running through them Analysed जगन्नाथ's remarks give us the following scheme —

विषम = अननुरूपसंसर्ग

- रूपविलक्षण
  - कारणात् स्वगुणविलक्षणकार्योत्पत्त्या [विषम (३)]
  - इष्टसाधनतया निश्चितात् कारणात् अनिष्टस्याप्युत्पत्त्या [विषम (२)]
- संयोगाननुरूप्य [= विषम (१)]

विषम dates back from रुद्रट And it is significant that even when रुद्रट had no सम he admitted विषम रुद्रट recognised no less than five varieties [VII 47–55 & IX. 45–47] which on a closer examination reduce themselves to four मम्मट admitted three of these That all आलंकारिक's that followed the काव्यप्रकाशकार रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित admit the three divisions adopted by the काव्यप्रकाश is an eloquent testimony to the hold का. प्र. had on later आलंकारिक्स. विषम seems to have been earlier than सम which possibly was an invention of the काव्यप्रकाश as a sequel to विषम विषम involving a paradox is likely to have arrested the आलंकारिक्स attention first. It is noteworthy that all आलंकारिक्स of note except काव्यप्रकाश first deal with विषम and then proceed to सम

Essentials —[विषम = अननुरूप (संसर्ग)—रुय्यक] (1) In the *first variety* there is an extreme disparity between two things that have come together (2) This extreme disparity is generally conveyed by क्व क्व (3) Sometimes however it may be conveyed even without क्व क्व (4) In the *second variety* the poet describes some party making an effort to achieve some object, not only failing to secure it but also getting involved in some unexpected trouble In other words, there is a double disappointment of इष्टानवाप्ति and अनिष्टप्राप्ति (5) Sometimes, however, there may be only इष्टानवाप्ति or only अनिष्टप्राप्ति (6) Sometimes the poet may describe even an agreeable matter in this form. e g दूरीकृत्य प्रियं ... । ... ॥ (र. गं.) This

is more poetical than real इष्टाप्राप्ति and अनिष्टापत्ति (7) In the *third variety,* there is वैषम्य between the कारणगुणs and कार्यगुणs, or between कारणक्रिया and कार्यक्रिया (8) This गुणवैषम्य or क्रियावैषम्य is only poetically conceived

§ सू ७० क्वचिद्यत् etc Construe —(1) यत् क्वचित् श्लेष अतिवैधर्म्यात् घटना न इयात्। (2) यत् वस्तु क्रियाफलावाप्ति नैव भवेत्, अनर्थश्च भवेत् । (3-4) यत् च कारणस्य गुणक्रिये क्रमण कार्यस्य गुणक्रियाभ्या विरुद्ध स एव विषमो मत । यत् श्लेष अतिवैधर्म्यात् घटना न इयात् When the association (श्लेष) between two things is found to be incongruous due to extreme disparity of nature. What is this अतिवैधर्म्य ? Read जगन्नाथ —ससर्गिणो अन्यतरगुणत्वरूपतिरस्कार्यअन्यतरगुणस्वरूपतया अयोग्यत्वम् । The two things possess attributes standing in sharp contrast. श्लेष Association between things They may be even कार्य कारण as in क रुजा etc When the cause and effect are found incongruous, it will be the first variety When their गुण क्रियाs are found incongruous it will be the third variety घटना न इयात् This is *generally* expressed by क क There are some like तर्कवागीश, however, who believe that other varieties also may be conveyed by क-क Thus क वन तरुवल्कभूषण नृपलक्ष्मी क महेन्द्रवन्दिता is assessed by तर्कवागीश, *against* विश्वनाथ, as illustrating इष्टाप्राप्ति and अनिष्टापत्ति If thus क-क does not specifically indicate the 1st variety, even our instance of क रुजा हृदयप्रमाथिनी etc. may perhaps belong to कार्य-कारणयोर्गुणवैषम्य, (हृदयप्रमाथिनी vs. विश्वमनीय) One thing is certain that the use of क-क is a sure indication of विषम—to whichever class it may belong यत् वस्तु *etc* There is a double disappointment इष्टाप्राप्ति and अनिष्टापत्ति But, as we saw, each one *singly* viz इष्टाप्राप्ति, अनिष्टापत्ति can give rise to the figure. क्रियाफल The party is described as making an effort (क्रिया) to attain some aim (फल) फल is इष्ट, अनर्थ is अनिष्ट See र गं cited above for an exhaustive enumeration of these. यत् च etc. Here the वैषम्य is between कारणगुणs and कार्यगुणs or between कारणक्रियाs and कार्यक्रियाs. क्रमेण i e. वैषम्य between गुणs and गुणs, क्रियाs and क्रियाs only For वैषम्य cannot be of the form of कारणगुण vs. कार्यक्रिया or कारणक्रिया vs कार्यगुण Note that the गुणवैषम्य or क्रियावैषम्य is only poetically possible.

वृत्ति —द्वयो It may be possible to have three things also अनुपपद्यमानतया योग Their combination is found incongruous क्रियाया प्रत्युतात् Because his work is undone frustrated स्कन्द has किमपि अप्रार्थितमपि अनर्थं विषय some disastrous (अनर्थ adj.) matter he never sought for यद्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे Though as a rule the कार्य resembles (अनुकार) in nature (रूप) the कारण This is true only in a

logical view of causation. सु समविपर्ययात्मा the name explained. विषम is समविपर्यय, the reverse of सम चतूरूप In four varieties Strictly speaking they are three But गुणवैषम्य and क्रियावैषम्य being viewed as two independent classes the number is given as four

St. 146 शिरीषादपि etc. Illustrates विषम (१) A lady of delicate frame is smitten hard by love कुकूलाग्निकर्कशा As tormenting as chaff fire Chaff fire is more effective than ordinary fire

Here the two things that have come together viz. the lady of the most delicate frame and the fire of love are most ill suited, one for the other Their utter disparity is conveyed by क्व-क्व This is therefore विषम (१)

St. 147. सिंहिकासुत etc Illustrates विषम (२) The hare, getting afraid of the cub of a lion, resorted to the moon But the moon and the hare were both gulped down by राहु सिंहिकासुतसंत्रस्त scared by the cub of a lioness साश्रय with the आश्रय, the moon सिंहिकासुत i. e. राहु सिंहिका was the wife of कश्यप and mother of राहु.

Here the शश made an effort to escape from the lion's cub But this only resulted in his being swallowed up by राहु Thus there are इष्टाप्राप्ति and अनिष्टप्राप्ति to the शश Hence विषम (२) There is an irony based on श्लेष in सिंहिकासुत The hare escaped one सिंहिकासुत only to fall into the jaws of another सिंहिकासुत

St. 148 सद्य etc. Illustrates विषम (१), कार्यकारणगुणयोः वैरूप्ये. A king wins शुभ्र यश with his नील कृपाण चित्र O wonder! [Add 'O wonder' in the Translation after 'hand'] करस्पर्शमवाप्य ref to his wielding the sword यस्य नृपस्य तमालनीला adj of कृपाणिका (sword) त्रिलोकीभूषणम् In apposition to यशः. Glory which is an ornament to the three worlds (त्रिलोकी)

Here कृपाणिका is कारण, यश its कार्य The कृपाणिका is तमालनील while यश is °इन्दुपाण्डु Hence कार्यकारणयो: गुणवैरूप्ये—नीलत्व being opposed to पाण्डुत्व Hence विषम (१), व वैरूप्यो गुणवैरूप्ये Note that this is not to be mistaken for विरोध Because only गुणवैरूप्य can come within its (of विरोध) purview, not कार्यकारणयो: गुणवैरूप्य

St. 149 आनन्दममन्द etc. Illustrates विषम (१), कार्यकारणक्रियो: वैरूप्ये. A lady is lovely enough to give delight But separation caused by her (i. e. from her) causes acute pain. अमन्द आनन्द Tremendous delight त्वदीय अनित विरह i. e. separation from you

Here the कमलनयना is the cause, विरह from her is the effect. While the कमलनयना performs the क्रिया of आनन्दन, the विरह, the effect, performs the क्रिया of संतापन Hence कार्यकारणक्रियावैरूप्य (विषम १)

St 150 **विपुलेन** etc Illustrates, according to some like तर्कवागीश, विषम (२) *without* क्रम According to others like प्रदीप, उद्योत, प्रभा, it illustrates a variety not covered by the definition, and has been given by the author to suggest how विषम may manifest itself in forms other than those specified in the definition The latter seems to be the correct view Description of कृष्ण being 'drunk up' by a lady with but the corner of her eye, that very कृष्ण who at the end of the युग holds in his belly the whole world Construe सागरशयस्य यस्य विपुलेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पपिरे, स पुन एकतमया पुरस्त्रिया मदविभ्रमासकलया एकया दृशा पपे। **मदविभ्रमासकलया दृशा** with a glance in which the eye was not fully opened due to the play of passion [मदविभ्रम]

Here the वैषम्य consists in the *whole* कृष्ण being drunk by a lady with but a corner of her eye that कृष्ण *one part of whom* viz his belly could drink in (absorb) the whole world at the time of प्रलय To put it more effectively, the वैषम्य is between अवयवकर्तृकक्रियाया अवयविन कर्मत्वम्। Is it not surprising that the whole (कृष्ण) should be the कर्मन् of that पान क्रिया which a part (कुक्षि) was able to carry out ? Thus **प्रदीप** says this is अवयव अवयविनो वैषम्य not covered by the definition Some like **तर्कवागीश** however say that it is only the 1st variety of अतिवैषम्य put in a different shape Because the implied meaning is क्व एकदेशेन जगत्पानकर्तृ शरीरम् क्व च स्त्रीनेत्रकोणेन तदीय पानम् **सा द** also gives this stanza to illustrate अतिवैषम्ये (i e variety I) **प्रदीप** seems to be nearer the truth and the वृत्ति —विषमत्व यथायोगमवगन्तव्यम् also seems to hint at the definition being not comprehensive enough to cover all cases of वैषम्य

विषमत्व यथायोग अवगन्तव्यम्—The विषमत्व should be recognised in such cases, according to the particular context or occasion In other words, it may not be covered by the definition of विषम *Vide* उद्योत

४९—अधिक

अधिक means 'whatever is in excess of another', 'whatever is bigger' and the figure अधिक consists in the poetical description of an आधार as being bigger than its आधेय or of an आधेय being bigger than its आधार When the poet thus describes either the आधेय or आधार as being more extensive or bigger, his sole purpose is to exalt the प्रकृत

More often than not, the आधेय is प्रकृत And it is easy to understand how the प्रकृत is exalted when the आधेय is described as bigger than the आधार When the poet says to the patron ' [illegible] तव मान्ति न ते गुणा (कु.), it is easy to see how गुणा, the प्रकृत, are

exalted by being described as too many to be held even in the primordial waters that are capacious enough to hold so many ब्रह्माण्ड.

But, it is interesting to see how the poet exalts the प्रकृत even by describing the आधार as bigger than the आधेय, when the आधेय is the प्रकृत Says the poet कियद् वाङ्मयं यत्रैते विश्राम्यन्ति गुणास्तव।—' How great is the Brahman of Speech that your virtues can rest therein ' ! Here गुण, the आधेय, are the प्रकृत And they are exalted when the poet describes वाङ्मय, their आधार, as being great enough to hold them Because, when the poet refers to the bigness of the आधार, he implies that the आधेय that occupies such आधार also must be big indeed As कुवलयानन्द says —अत्र यद्यपि कियद् वाङ्मयं इति आधारस्य महत्त्वं निरूप्यते तथापि शब्दब्रह्मणः गुणाधिकरणत्वेन अधिकस्य महत्त्वं प्रकाश्य निरूप्यते इति स्तुत्यस्य प्रस्तुतगुणप्रशंसायामेव पर्यवस्यति। It will be clear from this that आधाराधिक्य exalts the प्रकृत, in a more suggestive way, than आधेयाधिक्य and is hence more poetical

In some cases, however, the आधार itself may be प्रकृत and by stating its आधिक्य, the poet may exalt the प्रकृत directly A poet wants to praise a हरिभक्त. Says he गिरामविषयो राजन् विशालस्तव चेतसः। सावकाशतया यत्र शेते विश्वम्भरो हरिः ॥ (र ग) Here he says that the heart of the king is vast indeed in that it can accommodate हरि very roomily In this instance, though हरि is आधेय, still चेतः, the आधार, is प्रकृत and it comes to be exalted by being described as bigger than हरि himself

जगन्नाथ very aptly emphasises that the अधिक must be poetical, not चमत्कार If परमाणु is described as bigger than the नगर, and if the cage is described as bigger than the parrot, there is no figure therein Read र गं —अत्र आधाराधेय अन्यतरस्य न्यूनत्वं अधिकत्वं च कल्पना मात्र गोचरम्। Again जगन्नाथ—अत्र (अलंकारे) अधेयाधिक्ये कविकल्पितत्वमेव प्रयोजकम्। तेन चमत्कृतिः।

poet's aim is to exalt the प्रकृत In विषम his aim is merely to draw attention to a paradox

अधिक dates back from रुद्रट who had two varieties (based on समानकारणस्य कार्ययोः विरोध and आश्रिताश्रयभाव) one of which alone based on आश्रिताश्रयभाव was adopted by the काव्यप्रकाश While रुद्रट had अधिक based on आधाराधिक्य only काव्यप्रकाश developed one more variety based on आधेयाधिक्य also It is once more typical of the influence of the काव्यप्रकाश that रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित admitted the varieties as recognised by the का प्र

Note the following scheme —

अधिक

आधाराधिक्ये　　आधेयाधिक्ये

Essentials —[अधिक 'bigger'] (1) The poet must describe two things related as आश्रित and आश्रय, both impressively big (2) The आश्रित may be described as bigger than the आश्रय, or *vice versa* (3) This is with a view to exalting the प्रकृत (4) The प्रकृत is generally the आश्रित, but sometimes the आश्रय may be the प्रकृत. (5) The आश्रित, the प्रकृत, when described as bigger than the आश्रय naturally gets exalted (6) But when the आश्रय is described as bigger than the आश्रित, it also indirectly suggests the greatness of the आश्रित which is so big as to occupy the आश्रय of the vastness described (7) The bigness must be poetically conceived Bigness of a matter of fact type is of no use

सू ७१ महतो etc Construe —महतोः आश्रित-आश्रययोः यत् क्रमात् आश्रय-आश्रयिणौ तनुत्वेऽपि महीयांसौ स्यातां तत् तु अधिकम् (भवति)। महतोः आश्रित आश्रययोः Loc. Absolute · The आश्रित and आश्रय being big आश्रय आश्रयिणौ क्रमात् महीयांसौ स्याताम् the आश्रय and आश्रयिन् (= आश्रित) are respectively bigger क्रमात् i e. आश्रय is bigger (महीयान्) than the आश्रित, or आश्रित is bigger than the आश्रय आश्रय = आधार Abode आश्रित = आश्रयिन् = आधेय The thing abiding तनुत्वेऽपि महीयांसौ This is in imitation of रुद्रट —यत्राधारे सुमहत्याधेयमवस्थितं तनीयोऽपि । .(९ २८) And it is significant that no आलंकारिक—रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ अप्पय्यदीक्षित —inserts this feature in his definition of the figure This suggests that they thought it as uncalled for. The idea behind तनुत्वेऽपि or तनुत्वेऽपि seems to be like this As we saw रुद्रट refers only to आधाराधिक्य. One can easily see that when one thing is आधार and another आधेय, the आधेय is smaller (तनीयस्) than the आधार. And in अधिक the आधेय though

really तनीयस् is poetically described as महीयस् This was what रुद्रट thought of There was propriety in his inserting it in his definition of अधिक because it was confined to आश्रयाधिक्य But after काव्यप्रकाश had included आधाराधिक्य also within the scope of the figure तनुत्वेऽपि was not only uncalled for, but inaccurate at least so far as आधाराधिक्य was concerned Because आधार, as it is, can *never* be तनीय than the आधेय *when viewed realistically* And तनुत्वेऽपि no doubt refers to the realistic appreciation of आधार and आश्रय in contrast to महीयसो which gives the poetical conception of them Therefore, तनुत्वेऽपि makes sense only when applied to आश्रयाधिक्य The आधेय though *really* smaller than the आधार (as a rule), is poetically described as bigger—this is the idea तनुत्वेऽपि makes no sense on the other hand, when applied to आधाराधिक्य For there is no question of the आधार being *really* smaller than the आधेय

वृत्ति —तयो महतो अपि विषये Explanation of Locative Absolute in the सूत्र विषये i e in the matter of them though they are great. Note that the आधार-आधेय must have bigness about them That is what makes for the स्तुति of the प्रस्तुत तदपेक्षया तनू अपि This is true only in the case of आधेयाधिक्य The आधेय is by the very nature of things smaller than the आधार How else could it abide in the आधार ! It is not true as regards आधाराधिक्य the आधार being always bigger than the आधेय तनू अपि i e वस्तुत तनू अपि आश्रयाश्रयिणी Really आश्रयिन् (= आश्रित) alone is वस्तुत तनु प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया This is the aim of अधिक It is with a view to exalting the प्रस्तुत which as we saw, is generally the आधेय अधिकमानतो महीयसी of the सूत्र explained

St 151 अहो विशालं etc. Illustrates आधाराधिक्ये अधिक. Compliment to the glory of a king

Here the आधार viz. भुवनत्रितय is described as bigger than the आधेय, यशोराशि But the आधार is described as being bigger in such a way as would result in the praise of the आधेय—मातुमशक्योऽपि यशोराशि As the आधेय, यशोराशि is प्रस्तुत there is exaltation thereof, though indirectly by the आधार being described as bigger Read कुवलयानंद [illegible] यथा अहो विशालमिति भुवनस्य महिमा किंच यदपि भुवनोदरस्य यशोराशिप्रवेशेन अधिकं प्रकल्प्यैव प्रकाश ... इति कवेर्मत यशोराशेरेवानन्त्यमेव पर्यवस्यति। Note that मातुमशक्योऽपि should not be taken as proving तनुत्व of the आश्रय mentioned in the definition It only drives at the vastness of the यश—यशोराशि दण्डिन् gives this to illustrate अतिशयोक्ति.

St 152. युगान्त etc. Illustrates आधेयाधिक्य अधिक. कृष्ण gets overjoyed at the arrival of नारद Construe युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मन

कैटभद्विषः यस्यां तनौ जगन्ति सविकासम् आसत, तत्र (तनौ) तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः न ममुः। युगान्ते आसत In that body, wherein all souls are absorbed at the time of प्रलय, and in which the worlds could rest roomily *Cp* St. 150 *ab* At the time of प्रलय, the चतुर्दशभुवनानि are absorbed by विष्णु तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः Raptures due to the arrival of the sage viz नारद. न ममुः could not be held

Here तनु is the आधार, मुदः the आधेय The आधेय is stated to be bigger than the आधार by the words न ममुः Hence it is आधेयाधिक्ये अधिक. It naturally exalts the प्रस्तुत viz the आधेय मुदः Note that तनुत्वेऽपि can apply to this आधेय After all आधेय is smaller than the आधार though the poet may describe it as bigger (न ममुः)

५०—प्रत्यनीक

'प्रत्यनीक' was first given by दण्डिन् as an उपमाप्रतिपादक शब्द similar to प्रतिपक्ष, प्रतिद्वन्द्विन्, विरोधिन् From this it is clear that दण्डिन् attached to the word no other sense than that of 'an antagonist,' 'a rival' 'a compeer' But later आलंकारिक्s seem to understand the word in a somewhat different sense when they employ it to designate the figure. The word is explained by them as meaning अनीकस्य सैन्यस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकम्। तत्तुल्यत्वात् इदमपि प्रत्यनीकम् (का प्र and रुय्यक) Thus they understand the word as meaning 'quasi hostile' The figure also consists in a party taking revenge not on the professed enemy, but on one who is only connected with the enemy, and is therefore quasi hostile *i e* not really hostile but seemingly so जगन्नाथ seems to understand the name in a different sense प्रत्यनीक is acc. to him, whatever is suited for the army The army being unable to vanquish the enemy himself sometimes tackles the lesser partisan of the enemy And that is what takes place in this figure—लोके प्रतिपक्षस्य तिरस्काराय अनीकं प्रयुज्येत। तच्छक्तौ प्रतिपक्षसंबन्धिनः कस्यचित् तिरस्कारं क्रियते। स च अनीकसदृशतया प्रयुज्यमानत्वात् प्रत्यनीकमुच्यते। Thus acc. to र. ग अनीक refers to the विजिगीषु's army, while acc. to का प्र and रुय्यक it refers to the hostile army

In the figure as in व्यतिरेक or प्रतीप, it is the poet s aim to establish the उपमेय as superior to the उपमान This he achieves in a picturesque manner He presents the उपमेय and उपमान as two adversaries, of which the उपमान is inferior The उपमेय *offends* the उपमान by surpassing it on some point. And because the उपमान cannot directly vanquish the उपमेय which is too strong for it it wreaks its vengeance indirectly by attacking some weaker party connected with the उपमेय The lion has a grievance against a beautiful lady of slim waist (मध्य), because

the lady has *inflicted a defeat on him owing to her* कटी being more graceful than his! The lion is too weak to defeat his adversary viz. the lady. But he has his share of vengeance on one connected with the lady. The elephant is related to her, because his temples are just like the breasts of the lady. So unable to vanquish the professed adversary viz. the lady, the lion vanquishes her partisan, the elephant!: मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितमितीत्ययम् । इभकुम्भौ भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः ॥ (सा. द.). This is प्रत्यनीक *and obviously purports to exalt the* प्रकृत *or* उपमेय *viz. the* सिंहकटी रामा. Again, another lady has defeated the moon with the beauty *of her face. The moon wants to vanquish her*; but unable to do so, he torments *her* beloved, the नायक! :—यदि तव तया जिगीषोस्त्वद्वदनमहारि कान्तिसर्वस्वम् । मम तत्र किमापतितं तपसि सिताशो यदेवं माम् ॥ (रुद्रट .८.९३.).

Thus, in short, in प्रत्यनीक, the poet, in order to exalt the उपमेय over the उपमान, describes the उपमान *as taking revenge on some party* connected with the उपमेय, being unable to do so on the उपमेय itself. The party may be directly connected with the उपमेय as in यदि तव etc., where the नायिका is directly connected with the नायक, or it may be indirectly connected as in मध्येन तनुमध्या etc, where the इभ is connected with the सिंहकटी *in so far as his* कुम्भs *(temples) are similar to the* स्तनकुम्भs of the lady.

Sometimes, however, the two प्रतिपक्षs may be real adversaries as in St. 154, not related as उपमान and उपमेय. Then the charm consists only in the surreptitious way in which the weaker प्रतिपक्ष takes revenge on the stronger one, by attacking someone connected with the stronger. Such cases of प्रत्यनीक are not as poetical as the other ones based on औपम्य.

<u>प्रत्यनीक vs उत्प्रेक्षा</u>:—It is not unusual to come across cases of प्रत्यनीक which are explicit हेतूत्प्रेक्षाs with इव, मन्ये etc. (*cp* St. 153.), or sometimes they may be implied as in the instances मध्येन etc. and यदि तव etc., where इव, मन्ये etc. are गम्य. But one thing is obvious, that all cases of प्रत्यनीक are also cases of हेतूत्प्रेक्षा. So essentially identical they are that जगन्नाथ actually refers to a view which did not admit प्रत्यनीक because हेतूत्प्रेक्षा was enough to carry out its *purpose* —हेतूत्प्रेक्षयैव गतार्थत्वात् नेदं अलङ्कारान्तरं भवितुमर्हति.

Nor is it difficult to understand this. When the poet explains some fact in life as due to the hostility of the उपमान against the उपमेय, he is indeed indulging in a *poetical fancy*, because we know that there is no hostility as such between the two, except what the poet

imagines, nor are we aware of any real inability of the उपमान to retaliate directly, except what the poet conceives Even in cases where the two प्रतिपक्ष are real adversaries, there may be real hostility, but so far as the revenge is concerned, it is no more than a poetical fancy This is उत्प्रेक्षा and it is inseparably connected with the figure प्रत्यनीक It would be, therefore, true to say that प्रत्यनीक is हेतूत्प्रेक्षा itself where the अप्रकृत is fancied to be a weak rival of the प्रकृत, the stronger one, or where the revenge is fancied Read र गं प्रतिपक्षगतबन्धवस्तस्वामगन दुर्बलत्वयो प्रतीतिर्हेतूत्प्रेक्षान्तरादस्य वैलक्षण्यम् । नैनावता हेतूत्प्रेक्षाया बहिर्भवितुमिदमीष्टे ।

प्रत्यनीक was first recognised by रुद्रट, though दण्डिन् gives 'प्रत्यनीक' among the different उपमाप्रतिपादक words रुद्रट's प्रत्यनीक was only सादृश्य मूल After रुद्रट, all आलङ्कारिकs—अप्पय्य, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित—admitted the figure, but on broader lines, to include real प्रतिपक्ष also अप्पय्यदीक्षित admitted as an additional variety even cases where the प्रतिपक्षिन् vanquishes the opponent himself

Note the following scheme :—

Essentials:—[For explanation of the name, see above] (1) The poet's aim is to exalt the उपमेय over the उपमान *Cp* वक्तु मुपमेयमुत्तमम्—रुद्रट (2) He presents the उपमेय and उपमान as two adversaries (3) The उपमेय by *surpassing* the उपमान, on some point, causes the hostility (4) The उपमान is imagined to be helpless against the उपमेय [प्रकर्तं अप्रतीकार्यत्वम्—जयरथ] This is merely a poetical fancy and no more (5) So the उपमान has its vengeance on something connected with the उपमेय (6) This thing may be directly or indirectly connected with the उपमेय (7) The vengeance of the उपमान is no more than a poetical construction of some plain fact in life *Cp* How the ordinary fact that the elephant is killed by the lion is given the poetical colouring of the lion's revenge in मध्येन तनुमध्या etc. (8) Sometimes श्लेषमूल अत्यवसाय may underlie the figure Cp नेत्रनेत्रानुगौ कर्णौ उत्पलाभ्यां अध कृतौ ॥ (कु) Where अनुगौ (1 Following, 2 Being at the end of) and अधःकृतौ (1 Surpassed, 2 Surmounted) are श्लिष्ट (9) When the figure relates to उपमान-उपमेय, it is सादृश्यमूल, like उपमा etc (10) Sometimes, however, the two प्रतिपक्ष may be

real adversaries as राहु and कृष्ण in St 154 Then the charm lies in the vicarious punishment, given not to the real adversary, but to someone belonging to him and in the suggestion of बलीयस्त्व of the opponent In this case it may be noted, both the प्रतिपक्षs are equally प्रकृत Such cases are not as poetical as those based on औपम्य

§ सू ७२ प्रतिपक्ष etc Construe —प्रतिपक्षं प्रतिकर्तुं अशक्तेन तदीयस्य तिरस्क्रिया या तत्स्तुत्यै (भवति) तत् प्रत्यनीकम् उच्यते। प्रतिपक्षं प्रतिकर्तुं अशक्तेन Refers to the उपमान which is unable to retaliate against its adversary viz the उपमेय Or it may refer to a real adversary तदीयस्य तिरस्क्रिया i e उपमेयसम्बद्धस्य or प्रतिपक्षसम्बद्धस्य तिरस्क्रिया Contemptuous treatment or punishment meted out to one who is a partisan of the उपमेय or the प्रतिपक्ष या तत्स्तुत्यै भवति तत्स्तुत्यै i e उपमेयस्तुत्यै, or प्रतिपक्षस्तुत्यै Because it shows how the उपमेय or प्रतिपक्ष itself cannot be assailed by the उपमान or the party in question

वृत्ति —न्यक्कृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुं अशक्तेन केनापि Someone who cannot directly put down the adversary even when the adversary has offended (न्यक्कृति) him तमेव प्रतिपक्षं उत्कर्षयितुं The infinitive shows the effect, not purpose The result of the action of the अशक्त विपक्ष is to exalt his opponent His inability to counter his opponent directly proves to be a tribute to the superiority of the adversary तदाश्रितस्य तिरस्करणम् तदाश्रित is only तत्सम्बद्ध. तिरस्करण refers to the retaliatory action तत् अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात् उच्यते The name प्रत्यनीक justified प्रत्यनीक is अनीकप्रतिनिधि, a representative or proxy of the real enemy (अनीक standing for the hostile army) यथा अनीके etc The अनीकप्रतिनिधित्व elucidated Just as one should out of folly, attack (अभियुङ्क्ते) not the real enemy (अनीक) but someone else who is his proxy, so here in this figure when the adversary needs to be vanquished someone else belonging to him is vanquished मूढतया अशक्तत्वेन will be more to the point.

St 153 त्वं विनिर्जित etc Illustrates प्रत्यनीक, निरस्तस्य विरोधेन साक्षात् संबन्धे The नायिका's torments of love are fancied as due to the revenge of Cupid who unable to vanquish the नायक his adversary, attacks the नायिका A compliment by some दूती to the beauty of the नायक and a sly reference to the मदनव्यथा of the नायिका त्वं i e नायक. विनिर्जितमनोभवरूप that is why Cupid has grown hostile सा भवति अनुरक्ता explains how the नायिका is सम्बद्ध to the प्रतिपक्ष viz नायक. भवति (Loc.) to you. पञ्चभि शरैः युगपदेव तापयति When love causes the acutest agony, it is explained away as due to all the five arrows being discharged simultaneously अनुराग spite

Here the two adversaries are मदन and the नायक. मदन is unable to attack the नायक directly, hence he attacks the नायिका who is directly connected with the नायक This vicarious revenge exalts the नायक Thus this is प्रत्यनीक, तिरस्कृतस्य विपक्षेण साक्षात् संबन्धे Note how it is also a हेतूत्प्रेक्षा, अनुशयादिव तापयति.

St. 154 यस्य किंचिदपकर्तुं etc. Illustrates प्रत्यनीक, तिरस्कृतस्य विपक्षेण परंपरया संबन्धे राहु oppresses the moon because the moon is similar to कृष्ण's face and कृष्ण has wronged राहु by mutilating his body Construe —कायनिग्रहगृहीतविग्रहः कृती राहुः यस्य (कृष्णस्य) किंचित् अपकर्तुं अक्षमः सन् कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं इन्दुं अधुनापि बाधते। काय etc Who has been nursing enmity (विग्रह) due to his body being mutilated by विष्णु (=कृष्ण) Ref to विष्णु's act of severing राहु's head from his trunk before अमृत could reach his belly. कृती the capable [Add this before 'Rāhu' in the Translation] राहु is कृती because he would not let his injury go unavenged कान्तवक्त्रसदृशाकृति इन्दु The moon is similar in form to the lovely face of श्रीकृष्ण A compliment to श्रीकृष्ण's face अधुनापि बाधते Reference to the lunar eclipses अधुनापि shows the long sustained hostility

Here the two adversaries are राहु and कृष्ण Not being able to do any harm to कृष्ण, राहु attacks इन्दु who is related to कृष्ण in so far as he (इन्दु) is similar to कृष्ण's face This naturally exalts कृष्ण As इन्दु is connected with कृष्ण indirectly through the similarity of कृष्ण's face thereto (सादृश्यसंबन्ध), we get प्रत्यनीक तिरस्कृतस्य परंपरया संबन्धे Note that here राहु and कृष्ण are not related as उपमान and उपमेय, but both are *real* adversaries The charm is due to the poetical fancy in connecting चन्द्रग्रहण with the विग्रह between राहु and कृष्ण Further कृष्ण's कान्तवक्त्र being described as उपमान in relation to the इन्दु adds to the poetical effect of the stanza

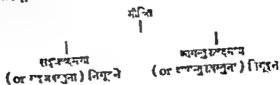
इन्दोरत्र etc How is इन्दु तदीय in relation to कृष्ण? कृष्ण's मुख is connected (संबन्धि) with कृष्ण And to that मुख इन्दु is related by सादृश्यसंबन्ध Thus is इन्दु related to कृष्ण Here we have not साक्षात् संबन्ध but संबन्धिसंबन्ध Read सा चू'—भगवत्संबद्धं मुखं, तत्संबद्धश्च तत्सादृश्याच्चन्द्र।

५१—मीलित

मीलित means 'obscured', 'concealed' and the figure consists in some circumstance getting obscured owing to the prevalence of another circumstance *of similar indications* but of greater force The ladies were drunk, their eyes and cheeks red When they were in this condition, they got into a fit of anger But the lovers could

not recognise that they were angry, because they attributed the redness of their eyes and cheeks to drinking which the lovers had witnessed मदिरामदभरपाटलकपोलतलेक्षणलोचनेषु वदनेषु । कोपो मनस्विनीनां न लक्ष्यते कामिभि प्रभवन् ॥ (रुद्रट ७१०८) Here कोप and पान have the same symptoms But these the lovers attributed to पान which, having been actually witnessed by them, was felt by them with greater force This results in the कोप of the ladies being obscured This is मीलित A lovely lady had ruddy feet When once she paints them with red lac-dye, the on looker fails to make out the lac-dye. The redness he takes for the natural red of her complexion—which being the likelier is also stronger Thus this stronger circumstance obscures the weaker one viz lac-dye रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे । (कु) This is मीलित again —Another lady had too much of romance in her! While she went to fetch water, she had occasion to indulge in dalliance in a lonely bower As she is coming back, carrying the heavy burden of a full jar, the on looker finds her perspiring The perspiration he attributes to the strain felt in carrying the कलुम्भ How on earth could he guess the dalliance, which also was responsible for the perspiration, but was obscured by the कलुम्भानयन which he saw before him, and was therefore stronger ? कलुम्भमुद्वितरम सपदि सरस्या समानयन्त्यास्ते । तटकुञ्ज गूढसुरत भावानेशो मनोभवो वेद ॥ (र ग) This again is मीलित In short, in मीलित we have two circumstances producing the same symptoms but of these one gets obscured by the other, which is stronger because it is felt to be likelier In the first case the obscuring symptom—नेत्रकपोलयो पाटलिमा was आगन्तुक i e not innate but due to the adventitious or casual circumstance of पान In the second case, the obscuring symptom—चरणयो सहजारुणत्व—was स्वाभाविक i e innate, natural, the feet being naturally red. In the third case, the obscuring symptom—कलुम्भानयनोत्थ स्वेदादि—was आगन्तुक, कलुम्भानयन being a casual feature. Thus in मीलित the symptom (or, more properly, the circumstance) obscuring the other may be आगन्तुक or सहज The poet's aim is to strike a note of irony made possible by सादृश्य

Thus we get the following scheme —

मीलित *vs* व्याजोक्ति —In both there are two circumstances at work producing like effects In both there is a note of irony But whereas (i) in मीलित, the circumstance itself obscures the other *because it is stronger*, in व्याजोक्ति, one circumstance is *intentionally* obscured by the party in question, though both the circumstances are of equal force (ii) In मीलित there is natural obscuration, in व्याजोक्ति there is a deceitful one

For मीलित *vs* सामान्य, see सामान्य

For मीलित *vs* भ्रान्तिमान्, see भ्रान्तिमान्.

मीलित dates back from रुद्रट, whose पिहित and one variety of तद्गुण are very similar उद्भट (का प्र) also adopted it with the two varieties first conceived by रुद्रट रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure The last conceived it on lines broad enough to comprehend सामान्य of others His सामान्य is therefore slightly different from that of others

Essentials—[मीलित = तिरस्कृत, वस्त्वन्तरेण समेन लक्ष्मणा वस्त्वन्तर मीलित तिरस्कृत भवेत् रुय्यक—यद् वस्त्वन्तरेण वस्त्वन्तर निगूह्यते तदन्वयाभिधानं मीलितम्] (1) There must be two circumstances at work in the same abode (2) These circumstances must have like effects, or symptoms, or indications (3) To one of these circumstances the on looker must attribute the effects in question (4) He attributes them to the one circumstance which he feels *possible* (5) This is what makes that circum tance *stronger* in relation to the other which is weaker (6) The stronger circumstance thus obscures the weaker one (7) The circumstance which obscures the other may be स्वाभाविक (Innate) or आगन्तुक (Adventitious) to the abode (8) The circumstance being स्वाभाविक or आगन्तुक its effects also may be स्वाभाविक or आगन्तुक (9) The charm of the figure lies not so much in the सादृश्य as in the irony resulting therefrom

§ सू ७२. समेन etc Construe —निजेन आगन्तुना वा अपि समेन लक्ष्मणा वस्तुना यत् वस्तु निगूह्यते तत् मीलितमिति स्मृतम्। निजेन आगन्तुना वा अपि The वृत्ति takes it as adj of लक्ष्मणा See below निज = सहज = what belongs to the object naturally आगन्तु – औपाधिक adventitious casual वस्तु circumstance सम लक्ष्मन् (N) similar indications or symptoms मीलित √मील् 1 P to close conceal

वृत्ति —सहज वा आगन्तुक वा किमपि लक्षणम् Explanation of निजेन आगन्तुना वा taken as qualifying लक्ष्मणा निज is सहज or natural innate. लक्षण = लक्ष्मन् of the सूत्र साधारण सम of the सूत्र Though thus the

वृत्ति takes नित्येन आगन्तुना वा as qualifying लक्ष्मणा, the more natural way would be to take them as qualifying वस्तुना. Because it is the obscuring वस्तु or circumstance which is नित्य or आगन्तु *through* the वस्तु not directly. साहित्यदर्पण rightly says समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं क्वचिद् आगन्तुकम्. Others, however, like रुय्यक and even जगन्नाथ take नित्य and आगन्तु as attributes of लक्ष्मन्. रुद्रट, to whom का. प्र. is indebted for the divisions, has तन्मीलितमिति यस्मिन् समानचिह्नेन हर्षकोपादि। अपरेण तिरस्क्रियते नित्येनागन्तुकेनापि॥ (७.१०६) Here नित्येन आगन्तुकेनापि qualifies अपरेण referring to the वस्तु. यत् किंचित् केनचित् वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते when some circumstance is obscured by another owing to the latter being stronger in the very nature of things. वस्तुस्थित्यैव *i.e.* as a *matter of course* [in place of 'in fact' in the Translation, insert 'as a matter of course'] What is meant by वस्तुस्थित्या is that it is very natural under the circumstances that one वस्तु *should be stronger than another*. Thus the रक्तत्व of the feet in सैषा मान्धि etc. is naturally (वस्तुस्थित्या) attributed to स्वाभाविक क्रिया based on सहज or आगन्तु लक्ष्म (or वस्तु)

St. 155. अपाङ्गतरले etc. Illustrates मीलित सहजलक्ष्मणा निगूहने. The innate grace of a lovely maiden has obscured the onset of intoxication, the indications of both being alike. मधुराक्षरवर्णा गिरः words that are sweet and ornate. *cd* Construe इति सुतनुः अस्याः सैल्या सह स्फुरितम्. छौल Elegance, charm grace. सैल्या स्फुरित Grace has presented itself. कृतपदोऽपि मदोदयः *i.e.* *Intoxication that has set in*. She is drunk. न लक्ष्यते Cannot be detected.

Here शौर्य *and* मद *are at work*. Both have the same indications viz. अपाङ्गतरले दृशौ, मधुराक्षरवर्णा गिरः विकसितमदभरा गतिः and वान्ते भ्रमणम्. But as शौर्य or grace is natural one attributes the symptoms to शौर्य, which, thus being stronger, obscures the मद, which is weaker because it cannot be as easily discerned as शौर्य. Hence मीलित. The obscuring circumstance शौर्य being सहज, its symptoms also are सहज. Hence it is मीलित, सहजलक्ष्मणा निगूहने.

दृश्यतरलतादिकं अङ्गस्य लिङ्गम् स्वाभाविकम्. लिङ्ग indication. साधारण च मदोदयेन. These indications are common to intoxication also because these (अपाङ्गतरल etc.) appear (दर्शनात्) in the state of intoxication also (मदपि)

St. 156. ये कन्दरासु etc. Illustrates मीलित, आगन्तुलक्ष्मणा निगूहने. The tremor and horripilation of the fugitive foes that had fled into the Himalayas, though equally due to the vicinity of the Snowy mountain and their panic, were attributed to the vicinity of the Snowy mountain

alone A compliment to a heroic king who has put his enemies to flight Construe ये त्वत्पातशङ्कितधिय विवशा ते द्विष हिमाद्रे कन्दरासु सदा निवसन्ति तेषा उत्पुल्क सकम्प (च) अङ्ग उद्वहतामपि भिया अहो बत बुध अपि अभिज्ञ न। त्वत्पात द्विष your enemies who are helpless (विवश) and afraid in their minds of your onslaught (पात) अहो बत Oh wonder!

Here पुल्क and कम्प were as much due to शैत्य of हिमगिरिसान्निध्य (cold made them shudder) as to the भय in their mind But the on looker attributed them to शैत्य which he felt as the likely cause Thus शैत्यलक्षण obscure भयलक्षण And as हिमगिरिसान्निध्य was only a casual (आगन्तुक) circumstance, we have here मीलित, आगन्तुकलक्षणा निगूहने

अत्र etc. सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात् Here since शैत्य is आगन्तुक or casual, शैत्य which is determined (अवसित) as the cause of कम्पपुल्क on the strength (of probability) तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयो ताद्रूप्य since शैत्य is आगन्तुक the कम्पपुल्क्स due to it are also आगन्तुक (ताद्रूप्य = तत्स्वरूपत्व = आगन्तुकत्व) The author shows how the लक्ष्मन् can be आगन्तुक Does it not prove that निजेन and आगन्तुना in the सूत्र could have been better taken as qualifying वस्तुना, than लक्ष्मणा? Because लक्ष्मन् is never by itself निज or आगन्तुक. It is so only through the वस्तु or circumstance of which it is an indication समानता च कम्प पुलक are equally present in भय They are equally the symptoms of भय भयेषु cases of fright तयो कम्प पुलकयो

५२—एकावली

With एकावली we come to the last figure of the शृङ्खला class to which मालादीपक, कारणमाला and सार belonged It is not improbable that here the figure finds its place after मीलित due to the influence of रुद्रट who also treats of the figure immediately after मीलित

एकावली is एकपङ्क्ति one line one chain and the figure consists in a chain of (1) विशेष्यs—विशेषणs or (2) विशेषणs—विशेष्यs. The word विशेषण is not to be taken in the restricted sense of an adjective It means any circumstance that exalts the other viz विशेष्य *cp* जयरथ — स्वरूपमात्रेण अवगतस्य वस्तुन यत्सत्त्वरूपं वैशिष्ट्यमवगम्यते तद्विशेषणम्। When it is a chain of विशेष्यs—विशेषणs each following unit becomes the विशेषण of each preceding one and the विशेषण that figured as such in the preceding pair becomes the विशेष्य in the following one Thus is सलिलं विकासिकमलं, कमलानि सुगन्धिमधुसमृद्धानि। मधु लीनालिकुलाकुलं, अलिकुलमपि

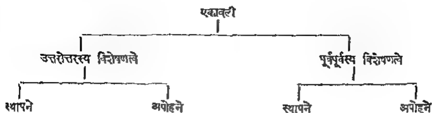
मधुरागिनमिह ॥ (रुद्रट ७ ११०) we find the विशेष्य-विशेषणs as सलिल (विशेष्य)—कमल (विशेषण), कमल (विशेष्य)—मधु (विशेषण), मधु (विशेष्य)—अलिकुल (विशेषण), अलिकुल (विशेष्य)—रणित (विशेषण)

When the chain is of विशेषणs—विशेष्यs, each following unit is the विशेष्य in relation to each preceding one which is the विशेषण, and the विशेष्य in the preceding pair becomes the विशेषण in the following one Thus in धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा, बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मी । लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका, लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥ (र ग), the series of विशेषणs—विशेष्यs is धर्म (विशेषण)—बुद्धि (विशेष्य), बुद्धि (विशेषण)—लक्ष्मी (विशेष्य), लक्ष्मी (विशेषण)—लोका (विशेष्य), लोका (विशेषण)—कीर्ति (विशेष्य)

In both the varieties above specified, something was *affirmed* as a विशेषण of some other But where something is *denied* as विशेषण of some other we get the same figure Thus with denial we get two more varieties (1) विशेष्य—विशेषणव्यपोह or (2) विशेषण—विशेष्यव्यपोह. In the first of these, the विशेषण denied in the preceding pair, becomes the विशेष्य in the following pair Thus in नाकुसुमं तरुरविद्युधाने नामधूनि कुसुमानि । नाऽलिनालिकुलं मधु नामधुरं क्वणमस्तित्वम् ॥ (रुद्रट ७ १११), (विशेष्य) (न) तरु—अकुसुम (विशेषणव्यपोह) (न) कुसुमानि (विशेष्य)—अमधूनि (विशेषणव्यपोह), (न) मधु (विशेष्य)—अलीनालिकुल (विशेषणव्यपोह) (न) अलिकुल (विशेष्य)—अमधुरक्वण (विशेषणव्यपोह) is the series of विशेष्यs and विशेषणव्यपोहs In the second, the विशेष्य denied in the preceding pair becomes विशेषण of the next pair Thus in पुण्यक्षेत्र न सर्वत्र पुण्यक्षेत्रे न नास्तिका । नास्तिकेषु न धर्मोऽस्ति न धर्मे दुःखहेतुता ॥ (तर्कवागीश), सर्वत्र (विशेषण)—न पुण्यक्षेत्र (विशेष्यव्यपोह), पुण्यक्षेत्र (विशेषण)—न नास्तिका (विशेष्यव्यपोह) नास्तिक (विशेषण)—न धर्म (विशेष्यव्यपोह), धर्म (विशेषण)—न दुःखहेतुता (विशेष्यव्यपोह) is the series

The relation between विधानमूला *and* व्यपोहमूला एकावली —From these instances it will be clear that what the आलङ्कारिकs mean by विशेषणव्यपोह or विशेष्यव्यपोह is merely converting the affirmative statement into a negative one This is clearly borne out by the instances given in सा द for affirmation of विशेषणs he gives सरो विकसिताम्भोजं अम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्। भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम् ॥ For denial of विशेषणs he gives न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं etc. (our St 158) These instances are clearly positive and negative statements of *the same* facts. र ग rightly shows how the idea in both is the same, the difference being only in the matter of the positive and negative forms. Read यदपि स्थापने अपि व्यपोहने गम्यते, यो न स्वविशेषणं सा न श्लिष्टा इत्यादि, तथा व्यपोहनेऽपि स्थापनं, यो हि सा सा सर्व एवाऽपि, तस्मिन् दर्शने नोभयो भेदः ।

Thus we get the following scheme —

एकावली vs मालादीपक —Both belong to the रचना class of figures, and just as in मालादीपक, the preceding unit bestows the धर्म on the following one, so in एकावली of the विशेषण विशेष्य type, each preceding unit qualifies each succeeding unit. But whereas (i) in एकावली each pair is a unit complete in itself as विशेषण and विशेष्य, in मालादीपक, *all* the pairs, being related to the same धर्म which is mentioned once only, have a certain unity running through them (ii) The charm of एकावली lies only in the शृङ्खला, मालादीपक charms us not only by the शृङ्खला but also धर्मस्य सकृद् वृत्ति अप्पय्यदीक्षित, in fact, thinks that मालादीपक is a combination of एकावली and दीपक —अत्र (in सङ्ग्रामाङ्गण etc) एक समासादितपद पदसु अपि वाक्येषु अन्वेति इति दीपकम् । शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभावा देकावली च इति दीपकएकावलीयोग ।

As we saw at मालादीपक, आलङ्कारिक like जयरथ and जगन्नाथ are unwilling to accept मालादीपक as a variety of दीपक जगन्नाथ proposes to bring it under एकावली itself Says he अस्यैश्च एकावल्या द्वितीये भेदे (विशेषण-विशेष्य) पूर्वपूर्वं परस्य परस्य उपकार क्रियमाण यदि एकरूप स्यात् तदा अयमेव मालादीपक शब्देन व्यवह्रियते प्राचीनै ।

एकावली dates from रुद्रट, who had only उत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वे (स्थापने and अपोहने) variety मम्मट (का प्र) and रुय्यक have the same variety with its sub divisions विश्वनाथ and जगन्नाथ added the पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्व variety with its two sub-divisions अप्पय्यदीक्षित has both उत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वे and पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्वे varieties but does not refer to the sub-divisions based on अपोहन

<u>Essentials</u> —[एकावली = एकपक्ति —पूर्वोत्तरयो परस्परानुषक्तत्वेन एकपंक्तिरूपत्वात् –जयरथ] (i) There must be शृङ्खला of विशेष्य-विशेषण or विशेषण-विशेष्य (ii) *विशेषण merely means what by its presence qualifies another* thing (iii) The figure may be in the form of an affirmative or negative statement (iv) The negative statement is nothing but the positive statement converted and thus any positive एकावली is reducible to a negative one सर सम्भोज, अम्भोज सभृग may be reduced to the

negative *form*. न सर यत् न साम्भोज, न अम्भोज यत्र समृगं. (v) The विशेषण must exalt the विशेष्य आलङ्कारिक *do not refer to* एकावली based on अपकर्षक विशेषणs. (vi) The charm of the figure lies only in the शृङ्खला form

§ सू ७४. स्थाप्यते etc. Construe यत्र पर पर वस्तु यथापूर्वं विशेषणतया स्थाप्यते अपि वा अपोह्यते सा द्विधा एकावली (भवति)। परं परं यथापूर्वं विशेषणतया स्थाप्यते Each following thing is affirmed (स्थाप्यते) as विशेषण of each preceding thing Thus the preceding thing [illegible] विशेष्य. अपोह्यते = निषिध्यते. Note that like रुद्रट, our author (मम्मट, author of का [illegible] after परिकर) thought of एकावली only of the form विशेष्य-विशेषण (both स्थापने and निषेधे). स्थाप्यतेऽपोह्यते are clearly reminiscent of रुद्रट's स्थित्यपोहाभ्याम्.

वृत्ति : वीप्सया goes with स्थापन निषेधे वा. Is repeatedly affirmed or denied as an attribute (विशेषणभाव). वीप्सा [from वीप्स्, Desider. of वि + आप्] Repetition Hints at the necessity of the chain being long Construe : पूर्वं पूर्वं प्रति उत्तरोत्तरस्य वस्तुनः विशेषणभावेन यत् वीप्सया स्थापनं निषेधो वा सम्भवति, बुधै सा द्विधा एकावली मन्यते । बुधः, of course, the आलङ्कारिकs. स्थापनं is विधान as opposed to निषेध or अपोह.

St. 157. पुराणि etc. Illustrates एकावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया स्थापने. Description of Ujjain यस्यां = उज्जयिन्यां. पुराणि Buildings. वरांगना Lovely woman रूपपुरस्कृताङ्गयः Whose persons are made conspicuous by their beauty. समुन्मीलितसद्विलास What discloses excellent graces or amours कुसुमायुधस्य बाणं because of कामोद्दीपकत्व.

Here the शृङ्खला [illegible] पुर (विशेष्य)—वरांगना (विशेषण), वरांगना (विशेष्य)—रूप (विशेषण), रूप (विशेष्य)—विलास (विशेषण), विलास (विशेष्य)—कुसुमायुधस्य बाणं (विशेषण). Each following is affirmed as the विशेषण of each preceding. Hence एकावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया स्थापने.

St. 158. न तज्जलं etc Illustrates एकावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया अपोहने The ideal water, lotus, bee and hum pictured

Here the series [illegible] (न) जल (विशेष्य)—न सुचारु (विशेषणानि), (न) पद्म—न लीनषट्पदं (न) षट्पद—न कलगुञ्जित, (न) गुञ्जितम्—न मनोहारि. Each following is a विशेषण denied of each preceding विशेष्य Hence एकावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया अपोहे For the positive form see the stanza from सा द. given above

निषेधने = स्थापने उत्तरत्र i e in St. 158 पूर्वत्र i e. in St. 157.

एवं सोऽपरम् i e the विशेष्य and विशेषणs should be understood likewise

५३—स्मरण

स्मरण is recollection and the figure consists in recollecting a thing at the sight of something similar to it A person looks at a lotus and is put in mind of the face of his wife because of the सादृश्य between the lotus and the face पद्मं पश्यतः कान्तामुखं मे गाहते मनः । (कु) This is स्मरण When we see something striking, an impression is left on our mind This impression when stirred by a circumstance, like the sight of something similar, revives the memory of the object This is the actual process behind the स्मरण that we get in our everyday experience And the process presupposed by the poet in his स्मरणालंकार is much the same But there is a poetical touch about the figure and it consists in the poet's aim to turn स्मरण into a medium for conveying सादृश्य to the सहृदय A fact of our everyday life is by the poet thus turned into a fine instrument of सादृश्य When, for instance, विक्रम, in the विक्रमोर्वशीय (४ १५) says —आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः । कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥, we find स्मरण employed as a medium for conveying the सादृश्य between उर्वशी's eyes in anger and नवकन्दलीकुसुम

Scope of the figure —If स्मरण conveys सादृश्य between the thing seen and the thing remembered, the question arises as to which of the two things is उपमान and उपमेय To judge from the instances given by आलंकारिकs, the thing seen may be उपमान or उपमेय, and correspondingly, the thing remembered may be उपमेय or उपमान Thus in आरक्तराजिभि etc, the thing seen viz नवकन्दलीकुसुमs are उपमान in relation to the thing remembered कोपादन्तर्बाष्पे नयने which are उपमेय Again when the यक्ष says to the मेघ (मेघदूत २ १४) तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः, क्रीडाशैलः कनककदली वेष्टनप्रेक्षणीयः । मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण, प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥, the मेघ seen is the उपमान in relation to the क्रीडाशैल remembered, which is उपमेय Sometimes, however, the thing seen may be the उपमेय and the thing remembered the उपमान When सुमन्त्र (उत्तररामचरित ५ ४) at the sight of लव says अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् । कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥, लव who is seen is उपमेय रघुनन्दन (=राम), who is remembered, the उपमान Read जयरथ—अतश्च स्मर्यमाणेन अनुभूयमानस्य अनुभूयमानेन वा स्मर्यमाणस्य सादृश्यपरिकल्पनमयमलंकारः । यदुक्तं— यथा दृश्येन जनिता साम्यधीः स्मर्यमाणगा । स्मर्यमाणकृताप्यस्ति तथैव दृश्यगामिनी ॥ इति ।

र गं comprehends within the scope of the figure even those cases where the thing seen is not itself सदृश to the thing remembered, but is connected with something else which is सदृश to the thing remembered The poet sees a चातक This puts him in mind of मेघ

and thus, in its turn, revives the memory of कृष्ण मेघश्याम. This is स्मरण, acc. to र. गं., though here the चातक that was seen is not सदृश to कृष्ण, but connected with मेघ that is सदृश to कृष्ण. Sometimes it may be the other way. श्रीकृष्ण sees in the course of जलक्रीडा a lady of superb grandeur like लक्ष्मी coming out of water. This reminds him of समुद्रमथन. Here the lady is similar to लक्ष्मी and this revives the memory of समुद्रमथन —दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम्। उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्तीमस्मार्षीज्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः॥ (शिशुपालवध) cited by कुवलयानन्द.

सा. द. refers to a view according to which the thing seen may be dissimilar to the thing remembered, and yet give स्मरण, which is therefore, स्मरण by contrast. When राम at the sight of the sad plight of सीता in the forest is put in mind of the happy days she once enjoyed in the palace it is स्मरण. Read सा. द. —राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् स्मृतिमपि स्मरणालंकारमिच्छन्ति। तत्र उदाहरणं तेषामेव यथा —शिरीषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता। तदा तदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः॥

To all these wider implications of the figure except the last, one fact is common and that is the poet's emphasis on सादृश्य. Even in the last it is the antithesis to सादृश्य that plays its part. When, therefore, in a स्मरण there is no element of सादृश्य, it cannot be स्मरणालंकार. Read रुय्यक —सादृश्यं विना तु स्मृतिर्नायमलंकारः। If by chance राम remembers the miserable days he passed on the banks of the गोदावरी, it is not स्मरणालंकार. So स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम्। ऋषीञ्ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः॥ (कु. ६ ३) is not स्मरणालंकार. Read तर्कवागीश—एवं चिन्तान्यस्मृतेरपि नालंकारत्वम्। If by looking to the Bhavānī sword of Śivājī one remembers that eminent hero, that too is not स्मरणालंकार. सत्यपि ज्ञानजन्यस्मरणस्य नालंकारत्वम्—says तर्कवागीश.

स्मरण dates back to रुद्रट. मम्मट (Author of का. प्र. after परिकर), रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it. अप्पय्यदीक्षित called it स्मृति.

स्मरण *vs.* (भूतविषयक) भाविक —In both there is contact with the past. But while (i) in स्मरण the thing of the past is only remembered, in भाविक, it is actually visualised. (ii) In स्मरण there are *two* सदृश things, one अनुभूत the other स्मृत. In भाविक, the thing of the past is *the same* as the one whose vision is conjured up at present. (iii) सादृश्य is the keynote of स्मरण, भावनान्तरं of भाविक.

स्मरण vs. रूपक —Both are based on सादृश्य, and in both one thing puts the observer in mind of another. So allied they are that one may be easily reduced to the other. The रूपक मुखं चन्द्रः may be put

in the form of स्मरण as मुख दृष्ट्वा चन्द्रं स्मरामि or चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि । But whereas (1) in स्मरण, there is simply the remembrance of the past thing, in रूपक, there is the आरोप of one thing over another So one conveys सादृश्य through the medium of स्मृति, the other through आरोप (ii) In स्मरण, the thing seen may be उपमान or उपमेय (See above) In रूपक, the thing seen is always उपमेय

Essentials —[सदृशवस्तुस्मरणात् स्मरणम्] (1) It is a figure essentially based on सादृश्य between two things and purporting to convey that सादृश्य to the सहृदय (2) Of these two things, one is actually अनुभवविषय (3) This recalls the memory of another thing similar to it, which was once an अनुभवविषय, but is not so at the time of स्मरण [रुद्रट calls it कालान्तरानुभूत] (4) Sometimes, the thing *seen* or अनुभूत is not itself सदृश to the thing remembered, but is connected with another which is सदृश to the thing remembered Thus चातक reminds the poet first of मेघ and then of मेघश्याम This involves double स्मरण (5) Sometimes again the thing that is remembered is an adjunct to the thing which is सदृश to the thing seen or अनुभूत. Thus समुद्रमथन that is remembered is an adjunct to लक्ष्मी who is similar to the beautiful lady swimming This also involves double स्मरण (6) Thus the thing remembered may be an उपमान or उपमेय or something connected therewith (7) The thing that is अनुभवविषय may be प्रत्यक्ष to either of the senses A blind man by *feeling* something may get the स्मरण of something of similar touch (8) There is always a clear indication of स्मरण by the use of the root स्मृ in one form or another

§ सू ७५ यथानुभव etc Construe —तत्सदृशे दृष्टे अर्थस्य यथानुभवं स्मृतिः स्मरणं (भवति)। यथानुभवं स्मृतिः Remembrance of it as it was once experienced तत्सदृशे दृष्टे When another thing *similar* to it is seen सादृश्य is the essence of the figure दृष्टे should be taken in the wider sense of अनुभूते That is it may be perceived by चक्षुस्, त्वक् श्रोत्र etc.

वृत्ति —केनचिदाकारेण नियतः means only नियतरूपः Of a specific form यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत् स्मृति presupposes the stages — (१) अनुभव in the past of a thing (२) The संस्कार (भावना) left by the अनुभव (३) The उद्बोध of this संस्कार by the अनुभव at present of something similar कालान्तरे There is no limit as to the interval between the अनुभव and its स्मृति One may get vivid memories even from past lives! स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति When something is seen (or cognised) similar to the thing cognised in the past, which awakens memory of it More accurately, संस्कारोद्बोधाधायिनि

समानवस्तुदर्शन stirs up the संस्कार which results in स्मृति तथैव स्मर्यते Perverted remembrance will not give the figure

St 159 निम्नाभि etc Illustrates स्मरण The description of aquatic sports of celestial damsels The water rushing in the cavities of their navels produced a gurgling sound that by its similarity put them in mind of the guttural trill at the time of dalliance! Construe— यन्दृशा निम्ननाभिकुहरेषु यद् अम्भः लहरीभिः प्लावितं तद्वै कुहरुतै सुरनार्यः (v l सुरकन्याः) सुरतकण्ठरुतानां स्मारिताः । निम्न deep निम्ननाभि an item of beauty लहरी Wave Waves forced water into the navels तद्वै कुहरुतैः By the gurgle caused thereby i e by the water rushing into the navels Onomatopoeic from the sound of the gurgles Tvm Edition refers to a *v l* कुहुरुत कुहुरुत refers to the cooing of a cuckoo So a suggestion that the gurgle was as sweet a cuckoo s cooing

Here the कुहरुत of the water remind the damsels of the सुरतकण्ठरुत because the former were सदृश to the latter The poet s aim is to drive at the सादृश्य between कुहरुत and सुरतकण्ठरुत Hence स्मरण Which of them is the उपमेय? Possibly कुहरुत The poet wants to pay a tribute to the aquatic sports and in the course of it he suggests that the gurgles were as sweet as सुरतकण्ठरुत!

St 160 करजुग etc Illustrates स्मरण of a thing of past life श्रीकृष्ण as a suckling sucking यशोदा s breast which he has held in his hands is put in mind of the पाञ्चजन्य that he as विष्णु had occasion to blow in his war on demons Sanskrit rendering —करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशितास्यपुटस्य । संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् । पाञ्चजन्य the conch of विष्णु that had grown from the bones of a demon by name पञ्चजन संस्मृतपाञ्चजन्य कृष्ण being the 8th अवतार *remembers* the पाञ्चजन्य which was in past ages used by him as विष्णु रोमाञ्चम् The पाञ्चजन्य was blown by विष्णु during his wars on the demons The memory of these causes thrill to विष्णु's अवतार

Here कृष्ण sucking his mother s breast remembers पाञ्चजन्य which he as विष्णु blew in lives past The poet suggests that the breast is similar to the पाञ्चजन्य Hence स्मरण It relates to a thing of the past lives. Read मा च —अत्र पूर्वभवानुभूतस्य स्मरणम् । पूर्वत्र तु इहभवानुभूतस्य ।

५४—भ्रान्तिमान्

भ्रान्तिमान् or more properly भ्रान्ति as कुवलयानन्द aptly names it is a figure closely similar to स्मरण and this in all probability is the reason why it comes to be dealt with immediately after स्मरण

अप्पय्यदीक्षित (कु.) also observes the same order. Just as, in स्मरण, the poet has turned the everyday occurrence of remembrance (स्मरण) into a fine medium for conveying सादृश्य, so in भ्रान्तिमान् also, we find the poet pressing into the service of सादृश्य the occasional experience of mistaken identity (विपर्यय). When the lotus is mistaken for the wife's face, it is भ्रान्तिमान्. When the lotus puts one in mind of the wife's face, it is स्मरण. Thus both are equally helpful to the poet as instruments for conveying सादृश्य. Devious indeed are the poet's ways of securing his aims!

Says a poet अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजम् ॥ (कु) Here the intoxicated bee is described as mistaking the face of a lady for a lotus. This is evidently to drive at the सादृश्य between मुख and पङ्कज. In the course of the praise that he lavishes on his patron, another poet says पालयति त्वयि वसुधां विविधाध्वरधूममालिनीः ककुभः । पश्यन्तो दूयन्ते घनसमयाशङ्कया हंसाः ॥ (रुद्रट ८ ८८) Here swans are described as getting annoyed, mistaking the smoke from sacrifices for clouds. The poet thus hints at the सादृश्य between अध्वरधूम and घन. When विक्रम mistakes the नवशाद्वल with red insects for उर्वशी's स्तनांशुक we get another भ्रान्तिमान् — हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् । च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥ (विक्रमोर्वशीय ४ १७) Another striking instance of भ्रान्तिमान् is where the bee perches on the parrot's beak mistaking it for a पलाशमुकुल, and the parrot in its turn attempts to pick up the bee mistaking it for a जम्बूफल: पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः । सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥ (कु)

From these instances it will be clear how सादृश्य is the keynote of the figure. The poet may, not infrequently, also have an eye on the irony that mistaken identity gives rise to and then भ्रान्तिमान् gets an additional charm. Thus in the case of the swans, the bee and the parrot, and king विक्रम it is not difficult to perceive a vein of irony. But the *motif* of the figure is सादृश्य. Read रुय्यक —सादृश्यमुद्रया च भ्रान्तिः अस्य विषयः । ... सादृश्यहेतुकापि भ्रान्तिर्विच्छित्त्यर्थं कविप्रतिभोत्थापिता गृह्यते । न स्वरसोत्थापिता शुक्तिकारजतवत् ।

The figure appears only when the भ्रान्ति is based on सादृश्य. When there is a perverted notion due not to सादृश्य, but some other circumstance like giddiness, we cannot have भ्रान्तिमान्. When the wrestler चाणूर, being punched hard by कृष्ण, becomes giddy and feels like seeing a hundred moons in the sky, it is not भ्रान्तिमान्, though there is a perverted notion. Because there is no suggestion of

सादृश्य therein —गामोरस्कराघातचूर्णितादोपवक्षसा । दृष्ट चाणूरमल्लेन शतचन्द्र नमस्तलम् ॥ (रुय्यक) But when on the contrary विक्रम though in the state of one demented mistakes the शार्दूल for the स्तनांशुक there is भ्रान्तिमान् because the perverted notion is due to सादृश्य Read रुय्यक —गाढमर्मप्रहाराग्निना तु भ्रान्ति नास्य अलंकारस्य विषय । जयरथ cites some of the circumstances that give a perverted notion कामशोकभयो माद्चौरस्वप्नाद्युपप्लुता । अभूतानि(?ने)व पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ।

भ्रान्तिमान् vs भाविक —In both there is a cognition of a thing which is not there But whereas (i) in भ्रान्तिमान् the cognition is erroneous in भाविक it is not so In भाविक the poet gets the vision of the thing *exactly as it was* Read रुय्यक —न चेय (भावना in भाविक) भ्रान्ति । भूतभाविन भूतभावितवैव प्रकाशनात् । (ii) In भ्रान्तिमान् the poet drives at सादृश्य In भाविक he drives at भावनाप्रकर्ष

भ्रान्तिमान् vs. मीलित —In both there is a concealment of one circumstance due to सादृश्य But whereas (i) In भ्रान्तिमान्, the thing seen is *not* there in मीलित the circumstance seen *is* there (ii) In भ्रान्तिमान् it is error that blinds the party to the real fact In मीलित it is the बलीयस्त्व of one circumstance that obscures the other

भ्रान्तिमान् vs रूपक —In both there is a sure knowledge of some thing else due to सादृश्य But (i) whereas in भ्रान्तिमान् the idea is due to वास्तविक भ्रम or erroneous identity in रूपक it is due to आहार्य अभेदज्ञान or intentional or simulated identity In other words in रूपक the poet consciously identifies the उपमेय with the उपमान (ii) In भ्रान्तिमान् to the भ्रान्त there is knowledge only of the अप्रकृत In रूपक the ज्ञातृ is aware of both (मुख and चन्द्र)

भ्रान्तिमान् vs उत्प्रेक्षा —In both there is a concept of something else than the प्रकृत due to सादृश्य But whereas (i) in भ्रान्तिमान् the concept is due to genuine error in उत्प्रेक्षा it is due to आहार्य अभेदज्ञान (ii) In भ्रान्तिमान् the erring party gets a consciousness of one thing only viz the अप्रकृत In उत्प्रेक्षा the poet is conscious of both प्रकृत मुख and अप्रकृत चन्द्र (iii) In भ्रान्तिमान् there is certainty of knowledge though based on error In उत्प्रेक्षा there is uncertainty (सभावन) as the mind wavers between two alternatives *viz* the प्रकृत and अप्रकृत

भ्रान्तिमान् vs अतिशयोक्ति (१) —In both there is an idea of some thing else due to सादृश्य In both the प्रकृत is not referred to [अतिशयोक्ति (१) being अभेदे भेदम्] But whereas in भ्रान्तिमान् the idea of अभेद is due to real error in अतिशयोक्ति it is due to आहार्यज्ञान

भ्रान्तिमान् dates back from रुद्रट, though earlier still, a forerunner of the figure could be found in दण्डिन्'s मोहोपमा अलङ्कार, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure अप्पय्यदीक्षित named it भ्रान्ति on the analogy of स्मरण and with greater propriety

Essentials — [भ्रान्ति चित्तधर्म ■ विद्यते यस्मिन् भणितिप्रकारे ■ भ्रान्तिमान् More properly the name should have been भ्रान्ति like स्मरण] (1) The poet employs error based on सादृश्य to convey सादृश्य between two things (2) There must be mistaken identity, one thing being mis taken for another, due to सादृश्य (3) The error must be वास्तविक, not आहार्य (4) The thing mistaken is प्रकृत, the thing mistaken for ■ अप्रकृत Thus when the शुकतुण्ड is mistaken for पलाशमुकुल, शुकतुण्ड ■ प्रकृत, पलाश मुकुल अप्रकृत (5) The mistaken identity may sometimes have a touch of irony, in addition to सादृश्य which it conveys

§ सूत्र ७६ **भ्रान्तिमान्** etc Construe तत्तुल्यदर्शने अन्यसंवित् भ्रान्तिमान् (भवति)। When at the sight of something similar, there is an apprehension (संवित् = ज्ञान) of something else, we get भ्रान्तिमान्

वृत्ति तत् = अप्राकरणिक. तेन अप्राकरणिकेन तुल्य यत् प्राकरणिक तस्य दर्शने So तत्तुल्यदर्शने means प्राकरणिकदर्शने अन्यसंवित् = अन्यत् is अप्राकरणिक So at the sight of the प्रकृत one gets the cognition of the अप्रकृत **तस्य तथा विधस्य** — *i e* प्राकरणिकस्य अप्राकरणिकतुल्यस्य **तथाविध** refers to प्राकरणिकतुल्यत्व **अप्राकरणिकतया संवेदनम्** = अप्राकरणिक इति संवेदनम् Apprehension that it is अप्राकरणिक **न चैष** etc भ्रान्तिमान् distinguished from रूपक e g मुख चन्द्र and प्रथमा अतिशयोक्ति (निगीर्या यवमानमूला) e g चन्द्रोऽयम् See above **तत्र** i e रूपके प्रथमातिशयोक्तौ च वस्तुतो भ्रमस्य अभावात् As said above, in रूपक and अतिशयोक्ति (१) we have आहार्यज्ञान In भ्रान्तिमान् we have real or वास्तविक भ्रम **इह च** *etc* In this figure, भ्रम or भ्रान्ति is clearly assumed (प्रतीयते) as ■ evident from the name भ्रान्तिमान् and as names are given to figures consistently with their purport

St. 161 कपाले etc Illustrates भ्रान्तिमान् A 'comedy of errors'! Description as to how the rays of the moon are mistaken by a cat for milk by an elephant for lotus fibres and by a lady for her silken rai ment. Construe कपाले (स्थितान्) शशिन करान् मार्जार पय इति लेढि । लेढि Licks √लिह् तरुच्छिद्रप्रोतान् qualifies शशिन करान् As the rays shot forth to the ground through the interstices of the trees. बिसमिति संकलयति The elephant wants to grab them thinking them to be l tus fibres. *c* Construe —तल्पगतान् तान् रतान्ते वनिता अंशुकमिति हरति The rays spread on the bed were mistaken for the white silken garment that was taken off

during रत प्रमात्तश्चन्द्र: The moon is conceived as having got intoxicated with his splendour A tribute to the प्रभा वि+स्रु To confound

Here the शशिकला, the प्रकृत, are, due to their सादृश्य, mistaken for पय, बिस and अङ्कुर The mistake is genuine The poet's aim [redacted] to convey the सादृश्य between the प्रकृत and अप्रकृत Hence भ्रान्तिमान् सा यू says it [redacted] मालारूप Note the fine touch of irony

५५—प्रतीप

पुरूरवस्, in the विक्रमोर्वशीय (२ ३) while lavishing praise on the superb beauty of उर्वशी, says उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः । What better tribute could be paid to beauty than suggesting that it (beauty) [redacted] the standard of standards? This gives us the spirit of प्रतीप In it the poet endeavours to exalt the उपमेय by making it a powerful adversary to the उपमान Normally the उपमेय is expected to be *less* than the उपमान, the standard But here the tables are turned, and not only does the उपमेय cease to be inferior to the उपमान, but becomes its rival nay, sometimes it even usurps the lofty place of the उपमान This idea is implicit in the name प्रतीप itself प्रतीप means प्रतिकूल (adverse), or more significantly still what goes against the tide'

In व्यतिरेक, we saw how the poet asserts the superiority of the उपमेय over the उपमान In पर्यवसितः अतिशयोक्ति (i [redacted] 3rd variety), the superiority was still more pronounced That अतिशयोक्ति just marks the transition from व्यतिरेक to प्रतीप, in so far as it assigns by suggestion the status of उपमान to the उपमेय As in व्यतिरेक and अतिशयोक्ति the keynote of the figure is सादृश्य

Four sub divisions of the figure —There are, according to our author, *four* modes in which the poet realises his aim viz. of making the उपमेय a *rival* to the उपमान

(i) Sometimes the poet takes exception to the उपमान itself by condemning it as being superfluous when the उपमेय is there [redacted] perform its rôle Says a poet —दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना । (कु) If you have seen her face of what use could the lotus or the moon be to you? Here the lotus and the moon that are generally acknowledged to be उपमानs are discarded as superfluous because the face worthily fills their place

(ii) On occasions, the poet may bring the उपमान into contempt by reducing it to the status of the उपमेय and installing उपमेय in its place Says [redacted] poet त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः । (कु) where पद्म

and विधु normally recognised as उपमानs are reduced to the status of उपमेयs, their place being usurped by लोचन and वक्त्र which become उपमानs. When the वैतालिक in मालविकाग्निमित्र compliments the king saying सर्वैरुस्रैः समग्रैस्त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्तिः (२ १२), we get प्रतीप, because the sun is reduced to the status of उपमेय, in order to exalt the king who becomes उपमान

(iii) Sometimes the poet goes one step ahead in his condemnation of the उपमान Not content with reducing it to the status of the उपमेय, and lifting the उपमेय to its (उपमान's) status, he goes to the length of saying that it means *degradation* for the उपमान to have such a thing as its उपमेय ! When the poet says मृषापवादो मृगाक्षि त्वन्मुखसाम्यं किलाम्बुजम् । (कु.), not only does he reduce the अम्बुज to the status of an उपमेय, but going further he stigmatises the comparison of the अम्बुज to the face as a gratuitous calumny (मृषापवाद) !

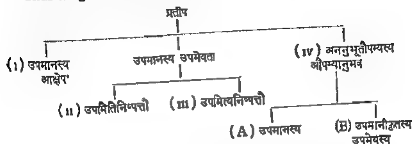
In (ii) and (iii) the figure takes the form of उपमा with the प्रकृत as the उपमान and अप्रकृत as the उपमेय In (ii), the उपमा actually materialises In (iii) it is suggested that the उपमा though attempted does not materialise, as it involves degradation to bring the अप्रकृत into comparison with the प्रकृत If the reference to degradation is dropped, the उपमा materialises and then प्रतीप (iii) becomes प्रतीप (ii) This (iii) has close affinities with यथासंख्यी अतिशयोक्ति.

(iv) (A) There is yet another way in which the poet may shove down the उपमान from its high place He boosts up the उपमान as high as possible and then declares that at last it has found its compeer in the उपमेय *It is easy to understand how this naturally exalts the* उपमेय The mortally afflicted lover says क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः । (कु) "It is high time, O Death, that you ceased to be vain on the score of your cruelty In woman you have a worthy match !" Here the place of मृत्यु was first raised high and then woman was made मृत्यु's equal in point of cruelty This naturally results in woman being charged with the maximum cruelty.

(B) This procedure may be employed in another way also The poet may boost up the उपमेय [not उपमान as in (A)] high enough and then say that it has the उपमान as its equal Looking to a charming face says the poet, अलं गर्वेण ते वक्त्र कान्त्या चन्द्रो भवादृशः । (कु.) Here वक्त्र is boosted up by the words अलं गर्वेण and then the poet says that in the चन्द्र it has its match ! Note that here also the उपमान and उपमेय exchange places. This sub-division may thus come under (ii)

In fact the instance of (ii) :—गर्वमसवाह्य etc. given by our author has been taken by कुवलयानन्द to illustrate this viz. iv (B). Our author does not refer to this sub-division (iv B)

Thus we get the following scheme :—

iv II III not referred to by काव्यप्रकाश, or रुय्यक or विश्वनाथ But जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित specify it जयरथ would call these varieties distinct figures and not sub-divisions of one figure एक द्वितीयमिति अभिदधता ग्रथकृता प्रतीपाख्य अलंकारद्वय पुन सामान्यलक्षणाभावात् एवमेव द्विप्रकारमित्युक्तम् । जगन्नाथ suggests that of these varieties, II and IV (A) (B) can come under उपमा, III under व्यतिरेक, and I under आक्षेप and so प्रतीप need not be admitted as an additional figure —If at all it is recognised as such, it should comprise only the first variety (उपमानस्य आक्षेप), जगन्नाथ argues The argument is not very convincing and is based more on sophistry than logic.

प्रतीप *vs* व्यतिरेक —In both, the poet's aim is to establish the उपमेय as superior to the उपमान, but the way in which this is achieved in one figure is different from that in the other Thus —

प्रतीप (१) *vs* व्यतिरेक —[प्रतीप —मुखे सति किं चन्द्रेण. व्यतिरेक :—मुख चन्द्र इव न सकलङ्कम्] (i) In this variety of प्रतीप, the उपमान is declared as superfluous, in व्यतिरेक there is no such challenge to the उपमान. (ii) This प्रतीप is not in the form of an उपमा, व्यतिरेक is in the form of an उपमा, though in favour of the उपमेय

प्रतीप (२) *vs* व्यतिरेक —[प्रतीप —त्वल्लोचनसमं पद्म, व्यतिरेक —मुख चन्द्र इव न सकलङ्कम्] Though in both the figures, we are presented with an उपमा, still, in प्रतीप, the उपमा is effected with the अप्रकृत as the उपमेय and प्रकृत as the उपमान In व्यतिरेक, the प्रकृत does remain उपमेय and the अप्रकृत उपमान, as usual

प्रतीप (३) *vs* व्यतिरेक —[प्रतीप —त्वन्मुखाभं अनुज इति मुधापवादः । व्यतिरेक —मुखं चन्द्र [redacted] न सकलङ्कम्] Here though in both the figures, we get the form of उपमा, still (i) in प्रतीप, the उपमा does not materialise (अनिष्पन्न) due to the suggestion of degradation, while in व्यतिरेक, the उपमा materialises though in favour of the उपमेय (ii) In प्रतीप, the उपमान becomes उपमेय, the उपमेय उपमान In व्यतिरेक, they retain their normal status

प्रतीप (४A) *vs* व्यतिरेक —[प्रतीप —मृत्यो न त्वं निरुपम स्वत्तुल्याः स्त्रियः सन्ति । व्यतिरेक —मुखं चन्द्र [redacted] न सकलङ्कम्] Though both are उपमाs in form in प्रतीप, the mode exalts the उपमेय only as high as the उपमान, but not higher. In व्यतिरेक, the उपमेय is described as being superior to the उपमान

प्रतीप (४B) *vs* व्यतिरेक —[प्रतीप —वक्त्र न निरुपमम् । तत्सदृशः चन्द्र अस्ति । व्यतिरेक —मुखं चन्द्र इव न सकलङ्कम्] Though both are उपमाs in form, still (i) in प्रतीप, the प्रकृत is *not* declared as any higher than the अप्रकृत In व्यतिरेक, the प्रकृत is superior to the अप्रकृत (ii) In प्रतीप, the प्रकृत becomes उपमान, the अप्रकृत, उपमेय In व्यतिरेक, they retain their normal status.

The figure प्रतीप, if not in name, at least in substance, dates from दण्डिन् whose विपर्यासोपमा corresponds to the second variety of प्रतीप वामन accepted the figure but under the name आक्षेप. After वामन, रुद्रट accepted the figure without specifying the divisions काव्यप्रकाश accepted the figure, [redacted] the सूत्र, with the divisions —आक्षेपमूल and उपमानस्य उपमेयत्व मूल which in the वृत्ति, are developed into four as given above रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ अप्पय्यदीक्षित, all accepted the figure While रुय्यक and विश्वनाथ give divisions on the lines of the का प्र, the last two give one more division [See above]

Essentials —[प्रतीपम् = प्रतिकूलम्, उपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयस्य प्रतीपमिति व्यपदेशः —रुय्यक] (1) Like व्यतिरेक, it is a figure based on सादृश्य. (2) The poet wants to exalt the उपमेय by declaring it to be superior to the उपमान (A) This he does by challenging the use of the उपमान, when the उपमेय is there to perform its rôle This is the First variety (B) Or he may exalt the उपमेय over the उपमान, by making उपमान the उपमेय and *vice versa* Second variety (C) Or, after thus *inverting their position he may still further exalt the प्रकृत by sug*gesting that it is a degradation for [redacted] to have the अप्रकृत as its उपमेय Third variety (D) Or he may exalt the उपमान too high and then raise the उपमेय to that level Fourth variety (A) (E) Or he may

exalt the प्रकृत high enough by turning it into an उपमान and then say that it has found its equal in the अप्रकृत which becomes उपमेय in the inversion Fourth variety (B) In both these varieties (A) and (B), there must be the feature of raising the उपमान or उपमेय too high Read सा द तदनुक्तौ (उत्कर्षानुक्तौ) तु नायमलंकार ।

§ सू ७७ Construe —उपमानस्य आक्षेप प्रतीपम् (भवति)। यदि वा तस्यैव (उपमानस्यैव) तिरस्कारनिबन्धना उपमेयता कल्प्या (तर्हि प्रतीप भवति।) आक्षेप Objection Exception वामन actually called the figure आक्षेप तिरस्कारनिबन्धना उपमेयता कल्प्या (= कल्प्यते) If the उपमान, as a matter of contempt is turned into the उपमेय Note that the सूत्र refers to two broad divisions The वृत्ति gives four varieties the first three of which come under the two given in the सूत्र The last is not covered by the definition

वृत्ति —अस्य धुर आक्षिप्यते Explains the first variety Therein the उपमान is taken exception to on grounds of futility (कैमर्थ्येन), because it is suggested that the उपमेय is adequate (प्रौढ) to perform the rôle (धुर वह्) of the उपमान (अस्य) When the उपमेय can do the job of the उपमान the latter becomes superfluous यदपि etc Explains उपमानस्य उपमेयत्वे प्रतीप When again the उपमान is turned into an उपमेय in order to bring it into contempt and with a view to showing that there is another thing which is its उपमान this उपमानान्तर is nothing but the उपमेय elevated to that status So the idea is that it is the poet's aim to bring the उपमान into contempt by showing that it is an उपमेय in relation to the प्रकृत which is its उपमान उपमेयस्य उपमान प्रतिकूलवर्तित्वात् Explains the propriety of the name प्रतीप प्रतीप is प्रतिकूल In this figure the उपमेय plays the rôle of an adversary to the उपमान उभयरूप Note that broadly the divisions are (i) उपमानस्य आक्षेपे and (ii) उपमानस्य उपमेयत्वे

St 162 लावण्यौकसि etc Illustrates प्रतीप (१) i e उपमानस्य कैमर्थ्येन आक्षेपे A compliment to the beauty prowess generosity and capacity for government of a king that are so exalted that they have rendered the उपमानs viz इन्दु, पूषन्, चिन्तामणि and कुलपर्वतs superfluous *ab* Construe देव लावण्यौकसि सप्रतापगरिमणि, ... अवनीभरक्षमभुजे ... लावण्यौकस् The sanctum or abode (ओकस् N) of charm सप्रतापगरिमन् प्रतापगरिम्णा सह वर्तते असौ अवनीभरक्षमभुज Whose arms are capable of sustaining the burden of the earth i e responsibilities of the state इन्दु etc. The moon is उपमान for लावण्य the sun (पूषन्) for प्रताप the चिन्तामणि for त्याग, the कुलपर्वतs for भूधारण चिन्तारत्न Because it yields everything desired it is उपमान for generosity कुलक्ष्माभृत (कुलक्ष्माभृद् m.) = कुलपर्वतs seven in number महेन्द्र, मलय, सह्य, शक्तिमान्,

ऋक्षपर्वत, विन्ध्य, पारियात्र कुल —वी पृथिव्या लीना Lying on earth The mountains keep the earth steady, hence they are उपमान for अवनिभिरक्षमत्व

Here by किं धरित , किं विहिन etc. the utility of the creation of the उपमानs, viz इन्दु पूषन्, चिन्तारत्न and कुलपर्वतs is called into question because the king the उपमेय is there to play their rôle Therefore प्रतीप (१) Note that there [redacted] यथासंख्य also रुय्यक gives it to illustrate यथासंख्य and प्रतीप both.

St 163 ए एहि etc Illustrates प्रतीप (२) i e उपमानस्य उपमेयत्वे उपमित्यनिष्पत्ती The face of a lovely lady flattered as being superior to the moon Sanskrit rendering —ए एहि तावत् सुन्दरि कर्णं दत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥ वचनीयम् Scandal disclosed in the 2nd half 2nd half —People compare the moon with your face.

Here the चन्द्र the उपमान, has not only been reduced to the status of उपमेय in तव मुखेन चन्द्र उपमीयते but further it is suggested that it is *scandalous* (वचनीय) for the मुख to have चन्द्र for its उपमेय ! Owing to this suggestion the उपमा does not materialise (अनिष्पन्न) Hence उपमानस्य उपमेयत्वे उपमिति अनिष्पत्ती प्रतीप Note that we have simply to drop the reference to scandal and the उपमा materialises This shows how this variety does not differ much from the one following

अत्र etc. Shows how the उपमा does not materialise मुखेन उपमीयमानस्य शशिन i e मुख becomes उपमान, शशिन्, उपमेय This शशिन् is brought into contempt as suggested by the word वचनीय because this suggests that the comparison does not materialise as the शशिन् is too inferior, in the matter of excellence to enter into comparison with the मुख !

St 164 गवमसवाह्य etc. Illustrates उपमानस्य उपमेयत्वे उपमिति निष्पत्ती प्रतीप The eyes of [redacted] lovely lady complimented on their beauty लोचनयुगलेन i e. on the score of the लोचनयुगल असवाह्य गर्वम् Unbearable vanity

Here the लोचनयुगल, the उपमेय, usurps the place of the उपमान (in लोचनयुगलसदृशानि नलिनानि) and the नलिनs are reduced to the status of उपमेय The उपमा materialises as is borne out by the word ईदृशानि सन्ति Hence उपमानस्य उपमेयत्वे, उपमिति-निष्पत्ती प्रतीप Another but simpler instance would be त्वल्लोचनसमं पद्मम् कुवलयानन्द takes this stanza to illustrate another variety admitted by [redacted] and र म It consists in raising the उपमेय (now turned into an उपमान) to the pinnacle by suggesting that it is too high to enter into औपम्य with anything whatsoever and then [redacted] show that it has [redacted] compeer [redacted] the उपमान (now turned उपमेय) Here लोचनयुगल

[illegible] suggested as possessing the highest beauty by the words असवाद्य गर्वं and then नीलनलिनs are made its compeer (द्वितीय) Thus there is a double compliment to the उपमेय firstly it is exalted as high as possible and secondly it is elevated to the position of उपमान So this may also illustrate अननुभूतौपम्यस्य उपमेयस्य (उपमानीकृतस्य) औपम्यानुभवे प्रतीप र ग very aptly brings out its essence when he defines it as —उपमेयस्य किंचिद्गुणप्रयुक्त अद्वितीयोत्कर्षं परिहर्तुं द्वितीयप्रदर्शनेन न्यक्सस्मान सादृश्य अपर (प्रतीपम्) Note that the उपमेय has necessarily to become उपमान to produce this effect

अन्येन रीत्या As illustrated in गर्वमसवाद्य etc असामान्यगुणयोगात् न उपमानभावमपि अनुभूतपूर्वि which had not become so much as उपमान before owing to its गुण being uncommon That is it stood too high to enter into comparison उपमान [illegible] high no doubt but does imply that there [illegible] something else viz उपमेय with which it enters into औपम्य तस्य तत्कल्पना । [illegible] what was too high even to become an उपमान is presented (कल्पना) as an उपमान अनुभूतपूर्वि Nom sing Neuter अनुभूतपूर्विन् —अनुभूतं पूर्वं अनेन

St 165 अहमेव etc. Illustrates प्रतीप अननुभूतौपम्यस्य उपमानत्वे The हालाहल has at long last found its equal in दुर्जनवच तात O dear one (to be added in the Translation after poison)

Here हालाहल is first described as being too high (अहमेव गुरुः दारुणानां गुरुः) to enter into औपम्य with anything And then दुर्जनवचनानि are stated to be its equal This naturally makes दुर्जनवचनs attain that eminence to which हालाहल was lifted Hence अननुभूतौपम्यस्य उपमानत्वे प्रतीप

५६—सामान्य

सामान्य is whatever [illegible] assimulated with another merged into another In the figure we are presented with two (or more) facts that owing [illegible] their similarity of attributes, merge one into the other and become indistinguishable While describing अभिसारिकाs says a poet मल्लिकाभरणभूषिताङ्ग्यश्चन्दनचर्चिताः । अविभाव्याः सुधा यान्ति चन्द्रिकाभिसारिकाः ॥ (सा द) Here the अभिसारिकाs with the white colour-scheme of their costume become indistinguishable from the moonlight. This, therefore is सामान्य Another poet describing the condition of a fugitive woman says —अ[illegible]म् [illegible] । [illegible] ॥ where the woman is described as being indistinguishable owing to like attributes, from the creepers in which she had taken shelter This is सामान्य again. It [illegible] the poet s aim to

stress the गुणसाम्य between two things in this figure And to secure it, he indulges in a slight exaggeration and presents two things as *absolutely* non-different though really they are not so

सामान्य vs मीलित—This brings us to the distinction between the two figures In both, similarity of attributes leads to the non apprehension of one out of two circumstances Thus while in मीलित, मदोदय was not apprehended because its symptoms were similar to those of यौवनलीला in सामान्य, the अभिसारिकाs went undetected because their colour was similar to the moonlight But whereas (i) in सामान्य, the non apprehension is due to assimilation, in मीलित it is due to domination Because in सामान्य, both the circumstances were equally powerful, while, in मीलित, one is more powerful than the other Read रत्नाकर—न चायं सामान्यालंकारः । तस्य हि साधारणगुणयोगाद्भेदानुपलक्षणं रूपम् । अस्य (मीलितस्य) तु उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानमिति महाननयोर्विशेषः । (ii) In सामान्य, the *distinction* between two things becomes imperceptible In मीलित, one of the two things *itself* is obscured Read कुवलयानन्द—(वैचित्र्य) लक्षणसाम्याद् केनचिद् बलीयसा तदन्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलितम् । स्वरूपभेदेऽपि गुणसाम्याद् भेदतिरोधाने सामान्यम् । Again र. गं.—मीलिते तु निगूह्यमानवस्तु न प्रत्यभिज्ञायते इति न तत्र अतिव्याप्तिः ।

The distinction is subtle enough and कुवलयानन्द makes its मीलित comprehend both and goes to the extent of giving as instance of मीलित a श्लोक (मल्लिकामाल्य etc.) which is similar to what साहित्यदर्पण gives to illustrate सामान्य र. गं. refers to a view which looked upon मीलित, सामान्य and तद्गुण as varieties of one figure. The सामान्य in कुवलयानन्द comprehends those cases where, due to सादृश्य, two things cannot be distinguished e g पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवाम् Note that here no assimilation is involved as in the सामान्य of other आलंकारिकs.

तद्गुण (first variety) of रुद्रट was the forerunner of सामान्य of later आलंकारिकs. भट्ट, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure अप्पय्यदीक्षित conceived it on slightly different lines [See above]

Essentials —[समानगुणनिबन्धनम्—काव्यप्रकाश] (1) There must be present two (or more) circumstances of identical attributes (2) Due to the attributes being similar, one circumstance must get assimilated with the other (3) One circumstance is perceived owing to its distinctive characteristics being marked, not because it is stronger as in मीलित The other circumstance remains undistinguished owing to its distinctive characteristics remaining unnoticed (4) This means that when

both the objects or circumstances *are under notice* their distinctness goes unnoticed (5) Both the circumstances must be of equal force not one stronger as in मालित (6) The poet's aim is to drive at the गुणसाम्य between the two circumstances (7) The two things are not absolutely identical in quality but are *hyperbolically* so described

§ सू ५८ **प्रस्तुतस्य** etc Construe यत् गुणसाम्यविवक्षया प्रस्तुतस्य अन्येन योगात् ऐकात्म्य बध्यते तत् सामान्यम् इति सूत्रम् । **प्रस्तुतस्य अन्येन योगात् एकात्म्य बध्यते** where the प्रस्तुत is presented as (बध्यते) assimilated with the other (viz अप्रस्तुत) due to their coming together (योगात्) Is it proper to describe the two things as प्रस्तुत and अप्रस्तुत? Perhaps not Because in the instance of the अभिसारिकाs the ज्योत्स्ना is as much प्रकृत as the अभिसारिकाs At least it [illegible] not अप्रकृत It is only विश्वनाथ besides our author who adopts this terminology of प्रस्तुत-अप्रस्तुत, प्रकृत अप्रकृत in the matter of this figure So प्रस्तुत may apply to the अभिसारिकाs only in so far as they are the central figures of the description

वृत्ति —अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुम् The two things are not really speaking as absolutely identical as the poet states them to be यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्त = योगात् in the सूत्र explained Which when it comes into contact (संपृक्त) with the matter not under description **तदेकात्मतया निबध्यते** Is described as assimilated with the other or merged into the other **समानगुणनिबन्धनात् सामान्यम्** The name सामान्य accounted for It is सामान्य because based (निबन्धन) on similar attributes

St 166 मलयजरस etc Illustrates सामान्य अभिसारिकाs camouflaged with their sartorial colour-scheme in white cannot be made out in the moon light and therefore reach safely their destinations viz. the प्रियगृह सितदन्तपत्रकृतवक्त्ररुच Ivory pendants (दन्तपत्र) that are extremely white lend grace to their faces वितताम्नि शशभृति धरा धवलयति (Locative absolute) when the moon with lustre spread out whitens the earth सुखमेव too comfortably निरलज्जिय अभिसारिकाs had to evade the public eye They were looked upon as wantons.

Here the अभिसारिकाs are described as getting merged into (अविभाव्यता गत) the moon light both being equally white (though really speaking their whiteness is not absolutely the same) Hence सामान्य अत्र etc. प्रस्तुतान्य i. e. प्रस्तुत-अप्रस्तुत अन्यून-अनतिरिक्ततया निबद्धधावल्यं *the whiteness of each described* (*निबद्ध*) *as being neither less* nor more than that of the other ऐकात्म्यताहेतु is responsible for their assimilation. *अत न पृथग्भावेन उपलम्भ Hence they are not noticed as* distinct

relation between them to account for one being immediately followed by the other

When it is said that there is अतिशय in all the three varieties of विशेष, we are not very much near any precise idea of the figure For, अतिशयोक्ति is the life of practically all figures · And should we attempt to find out any more specific feature in the three divisions of विशेष we are sure to be disappointed In other words the three varieties of the figure present a motley assortment not governed by any common characteristic. *जयरथ, for instance, says विशेषाश्च त्रय एव । न पुनरेकविधः ।* i e he would look upon them as three distinct विशेष, so different they are

That way the varieties bear resemblance to the varieties of विषम which are equally heterogeneous And just as रुद्रट was responsible for the heterogeneous varieties of विषम so is he responsible for those of विशेष

The three varieties of the figure —(i) In the *first variety* a thing is described as existing even in the absence of its acknowledged आश्रय Sometimes it may be presented as existing without any आश्रय whatsoever On occasions however it may be presented as abiding in other than the usual abode Thus it is said of the fame of an eminent king that even when he is no more his fame persists —इद् तु चित्र भुवनावकाशे निराश्रया ये...नि तस्य कीर्ति । (र त) This illustrates आश्रयरहित आश्रयान्तरगमन is illustrated by-गतेऽपि सूर्ये दीपस्थाः...स्तमिस्रं ... । (कु.) said by one in praise of the brilliance of a lamp. Even when the sun has set, its rays coming to abide in the lamp dispel darkness Here the rays are described as remaining in an abode different from their usual one. This variety could very well come under (असंबन्धे संबन्ध) अतिशयोक्ति.

(ii) In the *second variety* one and the same thing is described as abiding in the same capacity in different abodes at one and the same time Says a lover अन्तर्बहिः पुरः पश्चात् सर्वदिक्ष्वपि सैव मे । (कु.)—She *is to me everywhere inside, outside in front behind in all quarters*! Here the same वनिता is presented as being present simultaneously in different places This also will come under (असंबन्धे संबन्ध) अतिशयोक्ति.

विशेष (२) vs पर्याय (१) —In both, one thing abides in different places. But while in विशेष it abides there simultaneously, in पर्याय it does so in turns (क्रम), one *after* another Thus यौगपद्य and अनन्यगामित्व strike us in विशेष while क्रम and अन्यगामित्व strike us in पर्याय.

Read **र. ग.** —अत्र साधारणे प्रागुक्तविशेषालङ्कारद्वितीयभेद अतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेणेति । तत्र (विशेष) आधेयस्य युगपदनेकाधारसंबन्धात् नातिप्रसङ्ग ।

विशेष (२) vs यथासंख्य —In यथासंख्य like एकस्त्रिधा वससि etc. we find one आधेय abiding simultaneously in द्विष विदुष, मृगीदृश, just as in विशेष, we find one आधेय simultaneously abiding in different abodes. But whereas in विशेष the आधेय abides in the same capacity (एकात्मा) in the different abodes in यथासंख्य it does so in different capacities (*cp* त्रिधा वससि)

(iii) In the *third variety* the poet describes someone doing one thing and in doing it securing the accomplishment of something else which is impossible (or also possible acc to सा द) The lovely lady when she sketches the decorative designs on her cheeks sketches her image on the mind of her lover, an impossible feat !—लिखिन बालमृगाक्ष्या मम मनसि तया शरीरमात्मीयम् । स्फुटमात्मनो लिखन्त्या तिलक विमले कपोलतले ॥ (रुद्रट. ९ १०) This means that her decoration has made the lover love her so fervently This is विशेष (३) Says a poet to his patron —त्वा पश्यता मया लब्ध कल्पवृक्षनिरीक्षणम् (कु.)—In my act of seeing you I have had the privilege of seeing the कल्पवृक्ष itself an impossible thing Here the poet is represented as achieving कल्पवृक्षनिरीक्षण while coming across the king This means that the sight of the king will prove as fruitful to the poet as that of the कल्पवृक्ष This is विशेष (३) अज, in his lamentations over the death of इन्दुमती, says —O Death when you deprived me of her, you deprived me of my wife adviser, a friend a lovable pupil in fine arts !—गृहिणी सचिव सखी मिथ प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वा वद किं न मे हृतम् ॥ Here by taking away इन्दुमती death has taken away अज's everything an impossible matter This is therefore विशेष (३) [See below] This also will come under (असंबधे संबध) अतिशयोक्ति

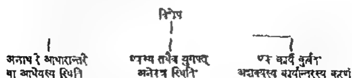
The relation between the thing done and the other thing achieved in विशेष (३) —जगन्नाथ rightly says that the thing done must be कारण in relation to the other thing achieved which is its कार्य Thus to take the first instance कपोलतिलकलेख *results* in मनसि स्वशरीरलेख Similar is (कि नाम तेन न कृत सुकृत पुरारे येनार्चितोऽसि करुणाकर हेलयापि ॥ (र ग) If on the other hand the two were merely सदृश the figure will not be विशेष but असंबधे संबधा वाक्यार्थनिदर्शना Because in a निदर्शना like व्योमनि बीजा कुरुते—यस्तु खले चरति सत्कारम् the idea is of सादृश्य viz that खलसत्कार is *like* व्योमबीजावाप

Thus while विशेष (2) is based on कार्य-कारणभाव, निदर्शना is based on सादृश्य That even रुद्रट must have conceived विशेष (2) as *not* concerned with सादृश्य is clear *from the fact that* विशेष *is taken by him as* an अलङ्कार based on अतिशय, not औपम्य आलङ्कारिकs like अप्पय्यदीक्षित overlook this point of distinction and therefore the instances they have given to illustrate विशेष prove to be those of निदर्शना [See below] Thus त्वा पश्यता etc. is really speaking, निदर्शना because it drives at औपम्य [तव दर्शन कल्पवृक्षदर्शनमिव]

विशेष (३) vs निदर्शना (१) —*In both two facts* are *put side by side,* in two syntactically related sentences But while in विशेष the two facts are related as कार्य-कारण in निदर्शना, they are unrelated and hence suggest सादृश्य

अशक्यवस्त्वन्तरकरण in विशेष (३) —*If the* वस्त्वन्तर *is* अशक्य, how is it that it is said to be the कार्य of the thing which is actually done ? In the answer to this question *exactly lies the significance of the figure* When it is stated that the कार्य, though अशक्य, comes to be achieved on doing a particular thing it naturally results in the exaltation of the thing actually done Because, it means that the particular thing is so eminent that by doing it even the impossible is achieved Not that the impossible *thing is actually accomplished*, but *it is suggested that* by doing the particular thing in question the impossible thing is as good as realised This involves अतिशयोक्ति and is the source of the charm of the figure *This further shows that the other thing must be* अशक्य as a matter of poetic necessity The view of विश्वनाथ which also includes शक्यवस्तु within the scope of the figure is therefore ruled out

We get the following scheme —

विशेष was first recognised by रुद्रट who also gives the three subdivisions adopted by later आलङ्कारिकs मम्मट admitted it and so did रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित

Essentials —[विशेष = अतिशय] (i) In the first variety, the आधेय must be presented poetically as abiding without any abode, or in an abode other than the usual one (ii) In the second variety, one

thing must abide poetically, in the same form, at the same time, in different abodes (iii) In the third variety, while doing one thing, another thing must be achieved along with it (iv) The other thing must be impossible and its achievement must be not actual but poetically conceived, in order to exalt the thing done If it is not impossible, there is no अतिशयोक्ति and no charm But some आलङ्कारिकs include शक्य वस्त्वन्तर also, under the figure (v) The thing done and the other poetically claimed as accomplished must be related as कारण and कार्य respectively (vi) There must *not* be सादृश्य between them (vii) The thing done gets exalted when related to the impossible effect (viii) अतिशयोक्ति is present in all the three varieties

§ सू ७९ **विना प्रसिद्धं** etc Construe —प्रसिद्ध आधारं विना आधेयस्य व्यवस्थिति (१), एकस्य एकात्मा अनेकगोचरा युगपद् वृत्ति (२), अन्यत् कार्यं प्रकुर्वत अशक्यस्य अन्यवस्तुन तथैव करणम् (३) च,—इति त्रिविध विशेष स्मृत । **प्रसिद्ध आधारं विना** In the absence of the recognised abode This may result in either absence of any abode whatsoever, or presence of the आधेय in some other abode **एकात्मा अनेकगोचरा युगपद् वृत्ति**—The simultaneous existence of a thing, in the same form (एकात्मा), in different abodes (अनेकगोचरा) एकात्मा (Fem Adj वृत्ति) excludes यथासंख्य [See above] **युगपद्** excludes पर्याय (१) [See above] **अशक्यस्य अन्यवस्तुन तथैव करणम्** The accomplishment of some other impossible thing by the same stroke (तथैव तेनैव प्रयत्नेन) We saw how the other thing must be impossible, then only will it exalt the thing done सा द also includes शक्यस्य The other thing may be शक्य also acc to it. A शक्यवस्त्वन्तर lacking अतिशयोक्ति cannot be so poetical as अशक्यवस्त्वन्तर. **जयरथ** says that the वस्त्वन्तर may be चिकीर्षित or अचिकीर्षित, though अशक्य **जयरथ** illustrates अशक्य but चिकीर्षित वस्त्वन्तर by —माघ' शिशुपालवध विदधत् मविमदवध विदधे । रत्नाकर' स्वविजय हरविजय वर्णयन् व्यवृणोत् ॥

वृत्ति —विशिष्टा स्थिति Hints at the propriety of the name विशेष. विशिष्ट = अतिशययुक्त

St 168 **दिवमपि** etc Illustrates विशेष (१) Homage to the poets whose words survive them Construe —दिव उपयाताना अपि येषा अनल्पगुणगणा' गिर आकल्प जगन्ति रमयन्ति ते कवय इह कथ न वन्द्या' । **आकल्प** Till the time of the destruction of the Universe

Here the गिर continue to exist even when their प्रसिद्ध आधार viz the poets are dead गिर exist without any abode whatsoever, after the poets are no more. Hence विशेष (१), आधाररहित्ये

एकमपि वस्तु अपि shows the paradox involved in *one* thing coming to stay in various abodes at the same time. एकेनैव स्वभावेन explains of the सूत्र explained In the same capacity

St 169 सा वसइ etc Illustrates विशेष (२) The rival to some lady complains to the lady's lover that he is too preoccupied with the lady to pay any attention to herself! Sanskrit rendering :—सा वसति तव हृदये सैव अक्षिषु सा च वचनेषु । अस्मादृशीनां सुन्दर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥

Here the same lady is described as simultaneously abiding in the heart, the eyes and words of the lover She does so in the same form or capacity . Hence विशेष (२)

यदपि etc. Introduces the third variety रभसेन आरभमाणः Doing a thing vehemently This only shows that the act described as being done is conspicuous enough to be the basis of अतिशयोक्ति आरभमाण Perhaps possesses the सात्विक meaning Producing (cp आरम = उत्पत्ति, सत्त्व पर आरभन्ते) तेनैव यत्नेन Explains तथैव of the सूत्र By the same stroke of action अशक्यमपि कार्यान्तर आरभते Achieves (आरम = उत्पादय) another result though it is impossible अशक्य e ■ मनसि आत्मीयशरीर-लेखनम् in लिखिन यान्मृगाक्ष्या etc Practically every आलङ्कारिक insists on this requirement, because therein lies अतिशयोक्ति सा द wants to include शक्य वस्त्वन्तर also But this being void of अतिशयोक्ति cannot be as charming as the अशक्यवस्त्वन्तर And since अतिशयोक्ति ■ the keynote of विशेष, it is easy to see how शक्य वस्त्वन्तर is not in tune with it.

St 170 स्फुरदद्भुत etc. Illustrates विशेष, वस्त्वन्तरकरणे अशक्यवस्त्वन्तरस्य संपादन A tribute to the beauty, prowess and learning of a king. Construe —स्फुरदद्भुतरूप उत्तापनभ्वत्न अनवद्यविद्य च त्वां सृजता सत्य विधिना नवो मनोभूः (नव) सविता (नव) बृहस्पतिश्च अपि सृष्टे। नवः New Different from their counterparts in heaven मनोभूः in respect of रूप, सविता in respect of prowess , बृहस्पति in respect of learning सत्य Indeed (Adv)

Here in the act of creating the king the Creator is described as having achieved the creation of नवमदन, नवसविता and नवबृहस्पति, which ■ an अशक्य वस्त्वन्तर To create a new मदन etc. ■ अशक्य Note that there is यथासंख्य—रूप, प्रताप and विद्या being in the same order connected with मनोभू, सविता and बृहस्पति

But is नृपसृष्टि the *cause* of (नव) मदनादिसृष्टि ■ सदृश to it ? In other words, does it mean नृपसृष्ट्या नवमदनादय सृष्टाः or नृपसृष्टिः नवमदनादि सृष्टिसदृशी ? Plainly enough, it means the latter So the stanza should be properly speaking an instance of निदर्शना, not विशेष

What is true of this instance is also true of some instances given by other आलङ्कारिक्s, as we saw in the case of ला पश्यता etc. And this confusion was bound to arise due to the anomalous position of विशेष (३) What is meant by anomalous position will be clear from the following

विशेष in all its varieties was रुद्रट's innovation Earlier आलङ्कारिक्s had no विशेष and the काव्यप्रकाश borrowed it directly from रुद्रट But while borrowing, the काव्यप्रकाश overlooked a very important fact and it was that it had already borrowed from उद्भट the figure निदर्शना (उद्भट's विदर्शना) which was *in form* identical with रुद्रट's विशेष (३), though *in substance*, निदर्शना is based on सादृश्य, while रुद्रट's विशेष is based on अतिशय (which रुद्रट conceived as distinct from सादृश्य) रुद्रट had no निदर्शना whatsoever, and therefore he had no fear of his विशेष (३) overlapping निदर्शना

So, after the का प्र had borrowed विशेष (३) from रुद्रट and निदर्शना from उद्भट, it should have made them as exclusive of each other as possible, by drawing a line of demarcation between the two, as only जगन्नाथ did later with some success Its definition of विशेष (३) ought to have been categorical in the matter of exclusion of सादृश्य from the field of विशेष (३) This was not done and hence the ambiguity

But even supposing such an attempt at demarcation were made, it is not certain that it would have cleared *all* ambiguity Because कार्यकारणभाव when based on अतिशयोक्ति often shades off into सादृश्य Is there any sharp difference between नृपसदृशा नवमन्नादस्य सृष्टा and नृपदृष्टि. मव मदनादिदृष्टिसदृशी ? Actually कार्यकारणभाव may be distinct from सादृश्य तन्तु पटसम्ब is quite distinct from मुखकमलसम्ब But when the कार्यकारणभाव is अतिशयोक्तिमूल it is not so easy to mark off one from the other Hence better would it have been if the का प्र had admitted only one, निदर्शना widening its scope to comprehend कार्यकारणभाव, or विशेष (३) made broad enough to include सादृश्य It is typical of the influence of the का प्र that once it had admitted विशेष, though in excess of निदर्शना, no later आलङ्कारिक thought of improving upon it

St 171 गृहिणी etc. Illustrates the same i e विशेष, वस्त्वन्तरकरणे अशक्यवस्त्वन्तरस्य सपाते अज's laments over the death of his wife इन्दुमती सिख सखी a friend to whom he confided all matters howsoever secret.

Here death, in robbing अज of इन्दुमती is described as having robbed him of all Thus इन्दुमतीहरण is one क्रिया, in doing it मृत्यु is

described as having done the other क्रिया of सर्वस्वहरण सर्वस्वहरण is अशक्य, at least to the extent that it involves अन्तिशयोक्ति And it could be said that इन्दुमतीहरण has *resulted* in सर्वस्वहरण So कार्य-कारणभाव Hence विशेष (३), वस्त्वन्तरकरणे अशक्यवस्त्वन्तरस्य संपादन

सर्वत्र etc The वृत्ति refers to विशेष being based on अतिशयोक्ति which underlies a good many अलङ्कारs As we saw, विशेष itself means अतिशय एवंविधविषये refers with greater probability, to विशेष in general than only to its third variety अतिशयोक्ति Exaggeration not the figure अतिशयोक्ति though we have seen how all the three varieties could even come under the figure अतिशयोक्ति (असम्बधे सम्बध) ता विना अतिशयोक्तिं विना प्रायेण अलङ्कारत्वायोगात् It is not possible, generally speaking to have a figure (of speech) without it This makes it clear that अतिशयोक्ति is used here in the general sense of exaggeration and not अतिशयोक्ति अलङ्कार What is suggested is that an अलङ्कार generally involves a hyperbole and it is this that makes it charming प्रायेण In स्वभावोक्ति we have no अतिशयोक्ति Even, on occasions भाविक काव्यलिङ्ग, स्मरण, भ्रान्तिमान् or तद्गुण may have no अतिशयोक्ति in them.

अत एव उक्तम् सैषा सर्वत्र etc. भामह s tribute to अतिशयोक्ति cited सैषा etc. The stanza will be better understood when read with the preceding one which is इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगत । सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तर्कयेत् तां यथागमम् ॥ सैषा सर्वत्र वक्रोक्ति etc. It is clear from this that वक्रोक्ति is the same as अतिशयोक्ति referred to in the preceding श्लोक. वक्रोक्ति Lit speech with a twist, i e ornate speech अतिशयोक्ति वक्रिमा is the same as अतिशय says सा च सैषा सर्वत्र वक्रोक्ति. This ornate expression or अतिशयोक्ति is present in all figures (generally) अनया अर्थ विभाव्यते a (plain) fact is made to look charming (विभाव्यते) by it What are all figures? They are simple facts overstated or presented in exaggerated colours विभाव्यते विशिष्टो भाव्यते—प्रदीप; विलक्षणतया भाव्यते—सा च is rendered striking यत्नोऽस्या कविना कार्य The poet should make an effort to achieve अतिशयोक्ति. कोऽलङ्कारोऽनया विना Bears out ता विना प्रायेण अलङ्कारत्वायोगात् of the वृत्ति It is interesting to see how दण्डिन् also lavishes unstinted praise on अतिशयोक्ति —अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहु परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥ (का द २. २२०) Read जयरथ — इह हि अतिशयस्य द्वयी गति यन्य कविप्रतिभानिर्वर्तित सामान्यात्मा भवति भेदेऽभेद इत्येवमादि रूप विशेषात्मा च । तत्र सर्वत्र अलङ्कारेऽनया अभ्युपगम ।

५८—तद्गुण

We saw in मीलित how a *thing* was obscured by another, we saw in सामान्य, how a *thing* was assimilated with another, and now

in तद्गुण we shall see how *quality* of a thing is suppressed and obscured by the more powerful *quality* of another thing. If in मीलित and सामान्य, the charm lay in a धर्मिन् being dominated or assimilated by another, in तद्गुण, the charm lies in the धर्म of one thing being dominated and obscured by the stronger धर्म of another thing. And it is easy to see how in such cases, at least in some of them, the poet's aim will be to bring into limelight the धर्मिन् credited with the powerful धर्म. Occasionally, however, the poet's aim may be simpler, to wit, to draw attention to the kaleidoscopic changes in the quality of a thing wrought under the influence of some other contiguous thing.

Thus a poet who wants to lavish praise on the golden complexion of a नायिका refers to the change wrought in the white colour of roses that appear yellow as they come in contact with her golden-coloured neck !—कुब्जकमालापि कृता कार्तस्वरभास्वरे त्वया कण्ठे । एतत्समानुदिशा चम्पकदामभ्रमं कुरुते ॥ (रुद्रट ९.२५). Another poet flatters the बिम्बाधर of the नायिका saying :—पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा । (कु.)—How the pearl in the nose has turned into a ruby thanks to the (ruddy) lustre of your lower lip ! These are cases of तद्गुण अलंकार.

तद्गुण vs. मीलित :—In both, one contiguous thing influences another. In both, the stronger obscures the weaker. But whereas (i) in तद्गुण, one धर्म obscures another and takes its place, in मीलित one धर्मिन् obscures another and becomes conspicuous. Read रुय्यक :—न चेदं मीलितम् । तत्र हि प्रकृतं वस्तु वस्त्वन्तरेण आच्छादितत्वेन प्रतीयते, इह तु अनपह्नुतस्वरूपमेव प्रकृतम् वस्त्वन्तरगुणोपरक्ततया प्रतीयते इति अनयोर्भेदः । Again र. गं. :—तद्गुणे वस्त्वन्तरगुणाना भिन्नत्वेन अग्रहणे अपि वस्त्वन्तरस्य ग्रहणमस्ति एव इति न तत्र प्रसंगः । (ii) In तद्गुण the quality obscuring another must be dissimilar to it. Otherwise there cannot be any questions of replacement. In मीलित, the धर्मs of both the धर्मिन्s must be similar. Cp. रुद्रटः असमानगुणं यस्मिन्नतिबहलगुणेन वस्तुना वस्तु । संसृष्टं तद्गुणतां धत्ते........॥ Again तर्कवागीश :—मीलिते स्वजातीयोत्कृष्टगुणतिरोधानम् । अत्र तु विजातीयोत्कृष्टगुणेनापकृष्टगुणतिरोधानम् ।

तद्गुण vs. सामान्य :—In both there is non-perception of a fact as it is. But while (i) in तद्गुण, the non-perception relates to the गुण of an object which is ousted by the stronger गुण of another object, in सामान्य, the non-perception relates to the thing itself which is assimilated with another. (ii) In तद्गुण, the गुणs of the two contiguous things are dissimilar. In सामान्य, they are similar. (iii) In

तद्गुण the गुण of one is stronger than that of another In सामान्य, the गुणs of the two contiguous things are of the same intensity

तद्गुण dates back to रुद्रट who recognised two varieties of it, the first of which became the सामान्य of other आलङ्कारिकs, while the second has come down as the तद्गुण of later आलङ्कारिकs, beginning with रुद्रट It is once more a testimony to the influence of the का प्र that whatever innovations it initiated were accepted without demur by his successors And we find रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित all admitting as तद्गुण the second variety of रुद्रट's तद्गुण

Essentials —[तस्य अप्रकृतस्य (? प्रकृतस्य वा) गुण अत्र अस्ति—का प्र] (1) Two things must be contiguous enough to influence each other (2) They must possess गुणs that are dissimilar (3) The गुणs may be colour or such other qualities Read **कुवलयानन्द** —तद्गुण अतद्गुणयो पुन गुणशब्द रूपरसगन्धादिगुणवाची । (4) The गुण of one must be stronger than that of the other which it obscures (5) The thing with the stronger quality may be प्रकृत or अप्रकृत (6) When it is प्रकृत the poet's aim is evidently to exalt it When it is not प्रकृत, the poet s aim is only to note the striking kaleidoscopic changes (7) There is also charm due to the विरोध implicit in a धर्मिन् losing, though temporarily, its धर्म (8) The terms प्रकृत and अप्रकृत respectively indicate the central theme and what is contiguous thereto Because, strictly speaking both the things are प्रकृत as they enter into the picture (9) The बलीयान् गुण is that which obscures the other (10) The thing has its quality obscured only so long as the other thing is by its side

§ सू ८० **स्वमुत्सृज्य** etc Construe —अत्युज्ज्वलगुणस्य योगात् यद् वस्तु स्व गुण उत्सृज्य तद्गुणतामेति स तद्गुण इति मण्यते । **अत्युज्ज्वलगुणस्य योगात्** Owing to its contact with another thing of very brilliant attributes अत्युज्ज्वलत्व suggests that the गुण outshines the other **स्व गुण उत्सृज्य** Note that the स्वगुणत्याग is not permanent but temporary lasting only so long as the other thing is beside it तु marks transition to the new figure Note that the सूत्र is significantly vague on the point of प्रकृतत्व or अप्रकृतत्व of the two वस्तुs. As we saw, the thing with stronger quality may be either प्रकृत or अप्रकृत the two terms being used rather freely, as said above The वृत्ति however unjustifiably specifies the thing with stronger quality as अप्रकृत

वृत्ति —तिरस्कृतनिजरूप Note that by interpreting गुण in the सूत्र as रूप the वृत्ति unnecessarily limits the scope of the figure to the one

गुण viz. रूप. See again how वर्ण is alone referred to in the वृत्ति to अतद्गुण As we saw (Essential 3), कुवलयानन्द rightly interprets गुण as not confined to रूप only But the उदाहरणs of the आलङ्कारिकs we find confined to रूप only प्रगुणया स्वगुणसंपदा उपरक्त Tinged or influenced by the powerful (प्रगुण = उत्कृष्ट) quality possessed copiously by it स्वगुणसंपत् cp उदात्त वस्तुन संपत् संपत् superabundance तत्प्रतिभास समासादयति *Assumes the semblance or likeness of the other thing* तस्य अप्रकृतस्य गुण अत्र अस्ति —अत्र = हीनगुणे प्रकृते Note that this portion of the वृत्ति makes the उत्कृष्टगुण as अप्रकृत, हीनगुण as प्रकृत But this is unwarranted In कुब्जकमालापि etc. and पद्मरागायते etc, the उत्कृष्टगुण वस्तु viz कण्ठ, अधर are properly speaking the प्रकृत Again to talk in terms of प्रकृत-अप्रकृत in the matter of such figures is not very accurate, though it may be convenient, as we saw already

St 172 विभिन्न etc Illustrates तद्गुण रैवतक mountain described as possessing green emeralds so abundantly that the colour of the sun's horses underwent a change as they passed over it Construe — यत्र (रैवतके) गरुत्मदग्रजेन (= अरुणेन) परितः स्फुरन्त्या रुचा विभिन्नवर्णाः सूर्यस्य रथ्याः वंशकरीरनीलैः रत्नैः परितः स्फुरन्त्या रुचा स्वां रुचं पुनः आनिन्यिरे। The sun's horses are green They were rendered red in the first instance by the ruddy hue of अरुण the sun's charioteer But they were again restored to their original green hue by the emeralds on the रैवतक गरुडाग्रज = अरुण who is proverbially red परितः स्फुरन्त्या रुचा indicates the रुच् as being powerful विभिन्नवर्ण with colour changed यत्र = रैवतके सूर्यस्य रथ्याः the horses of the Sun seven in number and of green colour वंशकरीरनीलैः Green (नील) like the shoots of bamboos करीर (m & n) shoot Perhaps the poet even wants to suggest that the रत्नs appeared green *due to* the lustre of वंशकरीरs! This appears unlikely though looking to the word हरिन्मणीनां of the वृत्ति The reference seems to be to emeralds in particular A vein of उन्नत

Here the colour of the horses is first obscured and replaced by the colour of अरुण This is one तद्गुण When they are again given the green tinge by the green shade of the jewels there is another तद्गुण And, if the jewels are not emeralds but any jewels made green by the colour of the bamboo shoots we have one more तद्गुण The stanza will be पूर्वरूप acc. to कुवलयानन्द Where a thing losing its quality for sometime again regains it we get पूर्वरूप acc to it र गं refers to a view which admits a figure called मीलित embracing cases where a thing assumes one quality after another

भत्र etc अरुण s (गरुडाग्रज) colour is here described as stronger (अगुण) than that of the horses, and the वर्ण of the green jewels as stronger than that of अरुण How else could the horses that appeared red become green once more? Note that here the प्रकृत if at all we were to think in those terms will be the रत्नs Because the subject of description being the रैवतक, the poet wants to pay a compliment to the jewels thereon This shows how the वृत्ति तस्य अप्रकृतस्य गुण अस्ति is too narrow to cover all cases because here रत्नs are not अप्रकृत

५९.—अतद्गुण

अतद्गुण was an innovation first introduced by the काव्यप्रकाश as a sequel to तद्गुण As the name indicates the figure consists in the failure of an object to get tinged by the stronger quality of another contiguous object Thus the figure consists in the violation of exactly that principle which underlies तद्गुण viz that the stronger गुण of an object must obscure and replace the weaker गुण of another contiguous object When a नायिका says to the lover चिर रागिणि मच्चित्ते निहितोऽपि न रजसि (कु) we get an अतद्गुण because the नायक even when placed for long in the रक्त हृदय does not become रक्त

अतद्गुण vs विशेषोक्ति —*Involving as it does the violation of causation viz the non realization of an expected result* अतद्गुण bears very close resemblance to विशेषोक्ति where also we find the effect not materialising even when the causes are there So close is the resemblance that it would not be rash to suggest that in initiating this figure the काव्यप्रकाश overlooked how its scope was already covered by विशेषोक्ति र ग in fact refers to a school that looked upon अतद्गुण as a sub-division of विशेषोक्ति —सति गुणग्रहणहेतौ उत्कृष्टगुणवस्तुसंनिधाने तद्गुणग्रहणरूपकार्याभावात्मकः अयमतद्गुणो विशेषोक्तेरवान्तरभेदः, न स्वरूपान्तरम् जयरथ mentions and supports a similar view point Read —वस्तुतस्तु समन्वयेव (अतद्गुणे) कार्यकारणभाव । अत एव अलंकारसर्वस्वकृता विशेषोक्त्यन्तर्भाव एव उक्त । रुय्यक says that in अतद्गुण we have no कार्यकारणभाव as in विषम But, as जयरथ points out that there *is* कार्यकारणभाव

Now that it is recognised as an independent figure (i) अतद्गुण covers those cases where a गुण does not tinge another in spite of favourable circumstances विशेषोक्ति on the other hand will cover such cases of कारणसत्त्वे कार्याभाव as are not covered by अतद्गुण Read सा द —अत्र च गुणाग्रहणस्य विच्छित्तिविशेषाश्रयात् विशेषोक्तेर्भेद । (ii) There is a greater element of अतिशयोक्ति in अतद्गुण than in विशेषोक्ति [See below]

When one गुण, that should have otherwise dislodged another, fails to do so, we naturally feel surprised This tends to draw our attention to the circumstance that comes in the way, as in विशेषोक्ति Thus in the instance चिरं रागिणि etc., we ask ourselves what is it that comes in the way of the नायक becoming रक्त? And when we realise that it is उदासीनता towards the नायिका, we perceive the charm and significance of the violation of causation

In अतद्गुण, moreover, there is a greater element of अतिशयोक्ति than in विशेषोक्ति In विशेषोक्ति, the causes stated such as निद्रानिवृत्ति etc. (St 83) are वास्तविक causes In अतद्गुण, on the other hand, they are अध्यवसित Thus in चिरं रागिणि etc , रमणध्यान is अध्यवसित as रमणस्य चित्ते निधान—Contemplation of the lover is अध्यवसित as *placing* of the lover in the passionate heart. And this makes the अतद्गुण possible How otherwise could we expect the नायक to be रक्त if he is merely meditated upon by the नायिका? But when we think in terms of the नायक *being placed in* the रक्त heart, we do expect him to be रक्त because we know that a thing contracts the colour in which it is dipped! This अध्यवसाय, of course leaves scope for श्लेष

अतद्गुण was first admitted by the का प्र obviously as a sequel to तद्गुण, admitted by रुद्रट After का प्र, रुय्यक, विश्वनाथ जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure

Essentials — [न विद्यते तस्य (प्रकृतस्य अप्रकृतस्य वा) गुण अत्र] (i) There must be two objects one of which possesses a गुण in a potent form, whose contiguity is poetically conceived like रमण and हृदय in the instance given above (ii) The contiguity, though poetical of one possessing the particular quality in a potent form must make us expect its reaction on the other object (iii) Though expected, this reaction must not show itself (iv) This non realisation of the expected result is charming because it is अतिशयोक्तिमूल and draws our attention to the circumstance that comes in the way (iv) The thing possessing the quality in a potent form may be प्रकृत or अप्रकृत (v) It is unnecessary for the poet to state the qualities of both, as in तद्गुण But it is presumed that the qualities are dissimilar How else could there be any scope for one *contracting* the quality of the other?

§ सूत्र ८१ तद्रूपाननुहार etc. Construe —अस्य तद्रूपाननुहारः चेत् तत् अतद्गुणः स्यात्। अस्य तद्रूपाननुहारः If that thing does not contract the गुण of the other अस्य refers to वस्तु only of the preceding कारिका It does not

stand either for प्रस्तुत or अप्रस्तुत तद्रूपाननुहार तत् refers to अत्युज्ज्वलगुण वस्तु of the preceding कारिका अननुहार. Non-contraction non assumption (अनुहार = अनुहरण receiving from another) Note that रूप unnecessarily restricts the scope of the figure as we saw under तद्गुण

वृत्ति —तदीय वर्ण The colour of the object of potent quality. रूप = वर्ण *must be taken as indicating* गुण *cp How in the instance from* र गं there is no रूप —कुचाभ्यामाश्लिष्ट सहजकठिनाभ्यामपि रमे। न काठिन्य धत्ते तव हृदयमत्यन्तमृदुलम्॥ **समवन्त्यामपि योग्यतायां** Even when this was to be properly expected (in view of the गुण being उत्कृष्ट in the other object) **इदं न्यूनगुणं** Note that the poet will *never say that the thing is* न्यूनगुण Whatever *does not contract the quality which it ought* to is न्यूनगुण

St 173 धवलोऽसि जइ etc. Illustrates अतद्गुण in the 2nd half A नायिका makes a grievance that the नायक does not respond to her love for him Sanskrit rendering —धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जित हृदयम्। रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि॥ **रागभरित** Filled with राग भरित brings to us the notion of an object filled with राग and shows how there was scope for नायक to be रक्त

Here in the second half the नायक is stated as having been placed in the रागभरित हृदय and still not getting रक्त Hence अतद्गुण. Here हृदय can be described as प्रकृत because the नायिका wants to describe it to the नायक and the नायक as अप्रकृत So here we get अप्रकृतेन प्रकृतस्य गुणाननुहार *In the first half we have* विषम, *acc to* मा च —पूर्वार्धे धवलस्य विरुद्धरागजनकत्वेन विषमालङ्कारोऽपि। **सा चू** says it is विरोध But **मा चं** 's assessment seems better

कि च तदिति etc The सूत्र made applicable to those cases also where the अप्रकृत is अधिकगुण प्रकृत हीनगुण तद्रूपाननुहार thus would mean अप्रकृतरूपाननुहार अस्य = प्रकृतस्य That is, the न्यूनगुण प्रकृत does not assume the *quality of the* अधिकगुण अप्रकृत [In St 173, न्यूनगुण was अप्रकृत—नायक, अधिकगुण प्रकृत—हृदय] **कुतोऽपि निमित्तात्** —As we saw this violation of कार्य-कारणभाव is based on अतिशयोक्ति इत्यपि अपि This *also* is अतद्गुण in addition to the one illustrated in St 173

St. 174 गाङ्गमम्बु etc Illustrates अतद्गुण where the हीनगुण is प्रकृत, अधिकगुण अप्रकृत The *swan s hue remains unaffected whether* he dives in the white water of the Ganges or the black water of the Jumna Construe गाङ्ग अम्बु सितम्, यामुन अम्बु कज्जलाभम्। राजहंस उभयत्र मज्जत

तव शुभ्रता सैव (सा) । न चीयते, न अपचीयते च । चीयते is heightened, अपचयिते is lessened गाग = of the Ganges

Here even when the waters are so white and so black, राजहंस's hue remains unaffected राजहंस, the हीनगुण is प्रकृत, गाग अबु and यमुन अबु, the अधिकगुण, are अप्रकृत. Hence अतद्गुण, प्रकृतस्य हीनगुणत्वे, अप्रकृतस्य अधिकगुणत्वे Note that there is अप्रस्तुतप्रशंसा (अन्योक्ति) also in the Stanza

६७—व्याघात

व्याघात is a super stroke and the figure is occasioned when an antagonist deals a super-stroke to his opponent and thereby establishes his supremacy over him. The super stroke imagined by the poet is ingenious enough It consists in the adversary undoing a thing done by his opponent, and then too undoing it by the same means or instrument as was employed by his opponent for doing it. It is a double triumph Firstly, the adversary undoes the thing, and secondly, what was an instrument for achievement of a thing in the hand of his rival, he turns into an instrument for frustration The wicked injure the poor with *words*, but with *words* do the good make the poor happy —दीनद्रुमान् वचोभिः खलनिकरैरनुदिन दलितान्। पल्लवयन्त्युल्लासिता नित्य तैरेव सज्जनधुरीणाः ॥ (र. ग) This is व्याघात where a thing is actually done (निष्पादित) and undone

Sometimes the व्याघात may present itself in another form. The thing may not have been done, but is sought to be done (निष्पिपादयिषित) by a particular means, by someone. And since it is not done, there cannot be any actual undoing of it, so here it is only sought to be undone by the same means by the rival. 'How *feeble* you are, my darling, to undertake a journey with me'? said the lover to his beloved, who scores him off as she aptly retorts —' That is why I insist upon accompanying you, my dear! Forsooth I am too *feeble* to stand the pangs of separation!" इहैव त्व तिष्ठ... मृदुरसि न चायाससहना । मृदुर्त्वं मे हेतुः सुभग भवता गन्तुमधिक न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम् ॥ (सा द) Here feebleness that was urged by the नायक as a cause for गमननिवृत्ति—only sought to be achieved—comes to be stressed by the नायिका as the reason for गमन —When the father refused consent to his small son to accompany him when he (the father) was going on a military expedition, because he (the son) was too *tender*, the son turns the tables on his father, saying that his tenderness was the reason why he should not be left behind!—दया

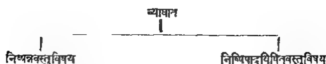
चेद् वाल इति मध्यपरित्याज्य एव ते । (कु) This second variety is not to be found in the का प्र रुय्यक seems to have imitated it

Thus we find, in this variety something which is stated by one party as capable of producing a particular result happens to be proposed by the other party as a means for securing exactly the opposite result In the first variety, on the other hand, something was actually achieved by one means by one party, and was upset by that very means by the other party Read जयरथ —तत्र (= प्रथमे व्याघाते) हि येनकेनचिदुपायेन निष्पादित सदस्तु तेनैव अन्येन अन्यथाक्रियते इत्युक्तम् । इह तु किंचित् निष्पादयितु सभाव्यमानस्य कारणस्य तद्विरुद्धनिष्पादकत्वेन समर्थनम् ।

The two rival parties in व्याघात of the first variety may, as in प्रत्यनीक, be sometimes related as उपमान and उपमेय, the party undoing the work of another being उपमेय in relation to the other whose work is undone which is उपमान Then the figure gets a deep tinge of व्यतिरेक, the उपमेय being suggested as superior to the उपमान जयरथ says अतश्चास्य सर्वात्मना व्यतिरेको निमित्तत्व यायात् । र ॥ suggests that व्याघात will come under व्यतिरेक —नहि अस्य उक्तप्रकारव्यतिरेकनिर्मुक्त प्रकारोऽस्ति येन स्वातन्त्र्यमभ्युपगच्छेम । In St 175 दृशा दग्ध etc, the poet thinks of the वामलोचनाs as उपमेय in relation to विरूपाक्ष, the उपमान [See below] Sometimes, however, as in प्रत्यनीक the two parties may be genuine adversaries Thus in दीनद्रुमान् etc., the खलs and सज्जनs are actual opponents If we also get a *comparative* measure of their powers in the stanza, and hence a suggestion of औपम्य, it is incidental And to the extent that there is a suggestion of औपम्य, here also we have a vein of व्यतिरेक

In the second variety, on the other hand there is not rivalry *in action*, as in the first, but rivalry *in repartee* Here we find two parties engaged in a dialogue one of which worsts the other by a smart repartee In this variety therefore, there is no element of व्यतिरेक, but a *semblance* of विषम (२)—कर्तु क्रियाफलानवाप्ति अनर्थप्राप्तिश्च [रुय्यक rightly marks off विषम (२) from व्याघात (२) —अत एव द्वितीयाद् विषमाद् भेद । तत्र हि कार्यस्य अनुत्पत्ति , अनर्थस्य च उद्गमनम् । इह तु कार्यमनर्थमेव न भवति । तद्विरुद्धस्य अनर्थस्य व्यतिरेकोऽपि अत्र सुप्रवर्तत्वात् In विषम, the desired thing *cannot* be achieved, the undesired is achieved Here the desired thing can be achieved though with difficulty But the undesired can be achieved with ease Thus गमननिवृत्ति can be realised on the score of मार्दव, but with difficulty गमन, on the other hand, can be realised with greater ease]

Thus we get the following scheme —

रुद्रट was the first आलङ्कारिक to conceive the figure व्याघात, but his व्याघात was altogether different from that of the का. प्र. which, therefore, seems to have initiated the figure on the present lines का प्र thought of the first variety only रुय्यक discovered the second variety for the first time And विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all followed him in admitting two varieties of the figure

Essentials — [निष्पादितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्, निष्पिपादयिषितकार्यव्याहतिहेतुत्वात् वा । का प्र, रुय्यक and जगन्नाथ with slight modifications] (1) In the *first variety*, there must be two parties related as उपमान and उपमेय or as genuine opponents. (2) One of these must have achieved something by a particular means (3) The second must upset it *by the same means* (4) The second is therefore made conspicuous (5) If the two things are related as उपमान-उपमेय, it is the उपमेय which thus outstrips the उपमान and gives rise to व्यतिरेक (6) In such cases, the poet's aim is obviously to exalt the उपमेय. (7) Also if the two parties are real adversaries, the poet's aim is to exalt one over the other, but here the औपम्य is only incidental (8) In the second variety, the two are parties to an argument, engaged in a 'battle of wits' (9) In this argument, one party suggests a particular circumstance for pursuing some course of action, while the other party gives that very circumstance for *not* pursuing that course of action and thus turns the tables on the other party (10) If in the first variety, the charm lies in the same means undoing a thing done, in this variety it lies in the same circumstance being proposed to achieve a result contrary to the one which the other party expected to achieve therewith.

§ सू ८२ यदयथा etc Construe —केनापि यद् यथा साधितं तद् अपरेण तथैव अन्यथा यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृत । As said above, का प्र has व्याघात only of the 1st variety (निष्पन्नवस्तुविषय) केनापि by उपमान or a real opponent. यथा साधितं तथैव अन्यथा विधीयेत Should be upset (अन्यथा क्रिया) by the *same* means (तथा) by which it has been achieved by the other party. साधित = निष्पादित—Shows how the definition does not comprehend the other variety based on निष्पिपादयिषित thing

वृत्ति .—येन उपायेन यथा of सूत्र explained । उपकल्पितम् Achieved जिगीषुतया. The poet's aim is to show one as superior to the other. This he secures by presenting the party that he wants to exalt as desirous of scoring a success on the other. तदुपायकमेव अन्यथाकरणम् i e. तेनैव उपायेन अन्यथाकरणम्. साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात् Explains the name of the figure. The figure is occasioned by the undoing (व्याहति) of a thing that is achieved

St 175 दृशा दग्ध etc Illustrates व्याघात, निष्पादितवस्तुविषय A tribute to वामलोचनाs suggesting that they outstrip even शिव Construe —या (विरूपाक्षेण) दृशा दग्ध मनसिज दृशैव जीवयन्ति ता विरूपाक्षस्य जयिनी वामलोचना स्तुवे। मनसिज or मदन was burnt down by शिव with a glance of his third eye He is revived by women with glances विरूपाक्ष = शिव. Lit 'of ugly eyes' With his third eye, शिव looks ugly cp वपुर्विरूपाक्ष (कु. स ५ ७२) वैरूप्य च त्रिनेत्रत्वात् इति क्षीरस्वामी—मल्लिनाथ Note the contrast between वामलोचना and विरूपाक्ष

Here वामलोचना. are proved to outstrip शिव in that they succeed in reviving *with glance* मदन who was burnt down by a look of शिव The poet wants to suggest वामलोचना as उपमेय, शिव as उपमान, because otherwise there is no real antipathy between them Hence व्याघात, with a vein of व्यतिरेक, which is also suggested by वामलोचना and विरूपाक्षस्य Read रुय्यक:—सोऽपि (व्याघात) व्यतिरेकनिमित्तत्वेन अत्र उक्त। 'विरूपाक्षस्य' 'चारुलोचना' इति व्यतिरेकगर्भावेव वाचकौ।

६१—संसृष्टि

संसृष्टि is 'combination', 'aggregation and, as the name suggests, in the figure we are presented with a combination of two or more of the figures given heretofore The figures that enter into the combination in संसृष्टि may be शब्दालंकारs, dealt with in उ. IX, or अर्थालंकारs in उल्लास X, or both Thus we may get a संसृष्टि of two or more शब्दालंकारs, or a संसृष्टि of two or more अर्थालंकारs, or a संसृष्टि of शब्दालंकारs and अर्थालंकारs The first will be called शब्दालंकारसंसृष्टि, the second अर्थालंकारसंसृष्टि, the last शब्दार्थालंकारसंसृष्टि

In संसृष्टि, to whichever of the three classes it may belong, the अलंकारs stand *mutually independent* That is to stay, they are incorporated in such a way that if one is detached, the other or others will not be affected To take the instance, लिम्पतीव तमोऽङ्गानि etc., in the first half we have उत्प्रेक्षा quite independent of the उपमा in the second viz. असत्पुरुषसेवेव If we were to drop the उपमा, the उत्प्रेक्षा will not suffer, or if we drop the उत्प्रेक्षा, the उपमा will not suffer

Thus what is meant by the different figures remaining independent in संसृष्टि is that they are detachable one from the other, and are not *organically* connected as in संकर that follows this figure [*vide* संकर] To use the नैयायिक terminology, there is संयोग between the figures as they stand in संसृष्टि And as we know in तर्क, संयुक्त things can be detached one from the other, without affecting the integrity of either The कपि in वृक्षकपिसंयोग can be detached from the वृक्ष and neither the कपि nor the वृक्ष loses its integrity So also the figures in संसृष्टि can be separated, one from the other, and none loses its integrity The आलङ्कारिक्s put it less technically, but all the same, more effectively, when they say that in संसृष्टि, the different figures are mixed up in the same way in which sesamum and rice get mixed, (तिलतण्डुलन्याय) The housewife never finds it difficult to sift तिल्s from the तण्डुल्s ! Read रूय्यक —अलङ्कारान्तरत्वेऽपि च संयोगन्यायेन स्फुटावगमो भेदः । अत एव तिलतण्डुलन्यायः तस्य यथार्थतामवगमयति ।

The question naturally arises as to the limits within which the individual figures must occur to give rise to संसृष्टि It is necessary to define these limits in view of the fact that we may get a good many figures in the space of a few stanzas. Supposing there is one figure in one stanza, and another in the following one, will it be संसृष्टि ?

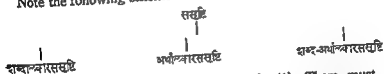
आलङ्कारिक्s have thus fixed the limits If the अलङ्कारs occur in *one* वाक्य, it is संसृष्टि Also if they occur in one श्लोक or stanza, though it may embody अनेकवाक्यs it is संसृष्टि This naturally makes it clear that if in a युग्म i e a couple of stanzas that together embody *one* वाक्य, we have more than one अलङ्कार, mutually independent, we get संसृष्टि because though the stanzas are two, the वाक्य is one If these figures occur in a कुलक i e a group of three to five stanzas, embodying one sustained वाक्य, we get संसृष्टि Read जयरथ —समयमानत्वेन च प्रतिपत्तिः अलङ्काराणां एकस्मिन् वाक्ये तत्तच्छन्दसि वा भवति । यदाहु —'वाक्यार्थभेदेऽपि एकश्लोकसम्बन्धत्वेन अलङ्कारस्य अलङ्कारान्तरसमाहित्यं प्रतिभाति एव । अविदूरत्वात् विभिन्नश्लोकगतत्वेन वाक्यभेदव्यवहितत्वात् भवति संसृष्टिः' इति । कुलकादौ अपि अलङ्काराणां वाक्यैकवाक्यतया यदि अविच्छेदेन प्रतिपत्तिप्ररोहः स्यात्तदा अत्रापि संसृष्ट्यभ्युपगमे न कश्चिद्दोषः ।

Is संसृष्टि a separate figure ? —Since in संसृष्टि, we get merely a combination of the figures, mutually independent, the question arises as to whether such a combination can be viewed as a *separate* figure There seems to be a consensus of opinion among आलङ्कारिक's on this point of allowing संसृष्टि a separate status. In the concept of चित्ररूप, admitted by the नैयायिक*s*, they find a handy analogy to support

their view point Just as चित्ररूप, though made up of separate individual रूपs is still regarded as an independent रूप, so ससृष्टि, though made up of separate individual अलङ्कारs, should be regarded as an independent अलकार, they argue Read जयरथ :—चित्ररूपमपि एकमेव वस्तुरूप भासते। तथैव भिन्नरूपाणामलङ्काराणा समस्यमानत्वेन प्रतीतौ एकता(ध्य)वसाय इति युक्तमेव ससृष्टया चल्कारान्तरत्वम्। एकत्रैव एकस्य द्वयोर्बहूना वालङ्काराणामवगमे यथायथ अतिशयोत्कर्षस्य स्वमहिमसाक्षिकत्वेन वेद्यमानत्वात्

ससृष्टि was recognised by भामह whose definition of the figure was wide enough to include सकर also दण्डिन्'s ससृष्टि is made up of two divisions, one clearly corresponding to सकर of later आलङ्कारिक, the other to their ससृष्टि उद्भट was the first to separate the two and make them independent figures वामन has ससृष्टि alone but wide enough to comprehend सकर रुद्रट just goes the other way He has सकर, in two varieties, one of which corresponds to ससृष्टि अहम्, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित have admitted सकर and ससृष्टि as independent figures जगन्नाथ's र गं does not treat of them, evidently due to the work having ended abruptly.

Note the following scheme —

Essentials —[ससृष्टि संसर्ग सम्बन्ध —वामन] (1) There must be two or more अलङ्कारs in the same वाक्य (which may even extend over two or more श्लोक) or the same श्लोक. (2) All of them may be शब्दालङ्कारs, all अर्थालङ्कारs, or there may be a combination of शब्दालङ्कारs and अर्थालङ्कारs. (3) The different अलङ्कारs must be mutually independent i. e. separable one from the other without affecting the integrity of either (4) This combination of अलङ्कारs is regarded as giving rise to a *new* figure *viz.* ससृष्टि.

§ सू ८३ सेष्टा etc. Construe —यत् एतेषा इह भेदेन स्थिति सा ससृष्टि: स्यात्। एतेषां Refers not only to the अर्थालङ्कारs dealt with in the course of the present उल्लास, but also शब्दालङ्कारs treated of in the preceding उल्लास Thus एतेषां = शब्दालङ्काराणां अर्थालङ्काराणां च इह The वृत्ति makes it refer to शब्दांश or अर्थांश or उभयांश of वाक्य This means that if it is शब्दालङ्कारसंसृष्टि, it will be present in the शब्दs of the वाक्य If it be अर्थालङ्कारसंसृष्टि, it will be present in the अर्थ of the वाक्य If it is उभयालङ्कारसंसृष्टि, it will be present in शब्दs and अर्थ of the वाक्य. भेदेन स्थिति: Separate existence

i e. independent appearance As we saw this means that one अलङ्कार must not be organically connected with another, on the analogy of the तिलतण्डुल [रुद्रट was the first to refer to this analogy as also the other नीरक्षीरन्याय of संकर] इष्ट = स्मृता said to be

वृत्ति —एतेषा of the सूत्र explained as समनन्तरमेव उक्तस्वरूपाणा अलङ्काराणा **समनन्तरमेव** Refers to the 10th उल्लास and the 9th as well In the tenth अर्थालङ्कारs were dealt with in the ninth शब्दालङ्कारs **यथासभव** According to the occasion or possibility i e on some occasions we may get संसृष्टि of शब्दालङ्कारs only or of अर्थालङ्कारs only, and on others of both together **संप्रदायप्रकाशिनी** construes **यथासभव** with शब्दभागे एव (for शब्दालङ्कारसंसृष्टि) and अर्थविषये एव (for अर्थालङ्कारसंसृष्टि) **अन्योन्यनिरपेक्षतया** भेदेन of the सूत्र explained **एकत्र-शब्दभागे, अर्थविषये, उभयत्र अपि वा** Explains इह of the सूत्र See explanation of **इह** given above. **एकार्थ समवायस्वभावा** Gives the propriety of the name संसृष्टि. It is so called because in essence it consists in a grouping (समवाय) (of figures) in the frame of the same idea That is all the diverse figures are there to embellish the one idea present in the वाक्य or श्लोक [एकार्थे समवाय अलङ्काराणाम्] A more accurate word would have been संयोग, as used by रुय्यक to describe the mutual connection between the अलङ्कारs in संसृष्टि समवाय strictly speaking means inseparable connection, while here between the अलङ्कारs the connection is separable

St. 176 **वदनसौरभ** etc Illustrates संसृष्टि of शब्दालङ्कारs A lovely lady sends forth the tumult of her girdle Construe —वदनसौरभलोभ परिभ्रमद्भ्रमरसंभृतशोभया अलयलोलदृशा अनया चलितया (सत्या) कलमेखलाकलकल विदधे । **वदन** **शोभया** whose beauty was heightened by the bees that hovered about in their greed of the fragrance of the lady's mouth u l **कुलमसौरभ** **अलकलोलदृशा** whose eyes moved with the dangling locks. **चलितया** etc i e **वनितया** when she moved the girdle tinkled अनया वनितया

Here there is यमक viz कलम / खलया in *d* अनुप्रास of भ्, म्, र्, in *ab* and of ल् in *c* So यमक being present in *d* and अनुप्रास in *abc* the two are independent As यमक and अनुप्रास are शब्दालङ्कारs embodied in the same श्लोक (and also वाक्य) thus is शब्दालङ्कारसंसृष्टि

St 177 **लिम्पतीव** etc Illustrates संसृष्टि of अर्थालङ्कारs. *Vide* notes p 35 St. 26

Here in the first half we have उत्प्रेक्षा, in the second, उपमा Both are independent, one of the other To wit, supposing we eliminate

the उपमा असत्पुरुषसेवेव the उत्प्रेक्षा will not suffer or if we eliminate the उत्प्रेक्षा the उपमा will not suffer As उपमा and उत्प्रेक्षा are अर्थालङ्कारs we have अर्थालङ्कारसंसृष्टि

पूर्वत्र etc **परस्परनिरपेक्षो** clearly evident from the fact that यमक is present in *d* while अनुप्रास is present in *abc* **यमक** ■ शब्दालङ्कार **काव्यप्रकाश** (IX) defines it as अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनःश्रुतिः । यमकम् i e. there must be a *repetition* of the same set of syllables (लक्लो-ल्वन्ने) in relation to different meanings (the first ल्वला is connected with कलकलो the second with अलकलोल्दृशा) दण्डिन्'s is a more direct definition —आवृत्तिं वर्णसंघातगोचरां यमकं विदुः I—यमक is the repetition of (गोचर) a set of syllables (वर्णसंघात) **अनुप्रास** —का प्र (IX) defines it as वर्णसाम्यमनुप्रासः Alliteration repetition of the same syllables Note that the repetition must be of the consonants If the vowels are not repeated it does not matter Thus म–मे मा–मु will be अनुप्रास though the vowels are different Read का ■ (वृत्ति) —स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनमात्रसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । उत्तरत्र तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे उत्तरत्र in St 177 तथाविधे i e परस्परनिरपेक्षे (See above)

St 178 सो णत्थि etc Illustrates संसृष्टि of शब्दालङ्कार and अर्थालङ्कार Compliment to the beauty of a lovely lass that has not so far found a suitable match and hence gads about ! Sanskrit reading — स नास्ति अत्र ग्रामे य एतां महमहायमानलावण्याम् । तरुणानां हृदयलुण्टाकीं परिष्वक्कमाणां निवारयति ॥ **महमहायमानलावण्याम्** (*v l* आमोदमानलावण्याम्) whose grace is being celebrated √मह् to esteem highly हृदयलुण्टाकीं Heart robber परिष्वक्कन्तीम् √ष्वक्क to go (1 A)

Here there is अनुप्रास of ल ण and म in *abcd* There is रूपक in हृदयलुण्टाकी—Heart robber The अनुप्रास and रूपक are mutually independent Hence it is शब्दार्थालङ्कारसंसृष्टि अनुप्रास being शब्दालङ्कार and रूपक अर्थालङ्कार Note that this is to be sharply distinguished from सङ्कर (३) where we get a blend of शब्दालङ्कार and अर्थालङ्कार in the same पद

अत्रानुप्रासो etc समर्थोऽत्र तयोरेकत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् And these two viz अनुप्रास and रूपक are looked upon as combined because they are embodied in one sentence or one stanza (छन्दस्) Above we saw how the limits specified for संसृष्टि are वाक्य or श्लोक Here सो णत्थि गिचरेड is one वाक्य and also one श्लोक So one may with equal justice say that here is संसृष्टि because the two figures occur in the space of a वाक्य or छन्दस् (= श्लोक) समवेतत्वात् As said above संसृष्टि will be better समवाय of figures is in evidence in सङ्कर that follows.

६२—सकर

सकर is 'a blend' 'a compound', and the figure, in all its three varieties has the feature of being a blend or compound of figures In ससृष्टि, we had merely the combination of figures standing mutually distinct In सकर, on the other hand the different figures are not mutually distinct or independent They are organically connected, one with the other, because here one figure actually goes into the very fabric of another, that is, forms its integral part Thus here one figure could not be detached from the other, without impairing the other Here is in evidence the क्षीर-नीरन्याय, according to the आलङ्कारिक्s Just as milk and water get blended inseparably, so the अलङ्कारs get blended inseparably in this figure There is समवाय between them

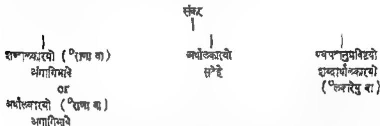
Three varieties of सकर—(1) अङ्गाङ्गिभावसकर —In the *first variety*, one figure is subservient (अङ्ग) to the other which is principal (अङ्गिन्) To put it otherwise one causes the other, as तन्तुs cause the पट. The अङ्गिन् cannot exist apart from the अङ्ग, so here the principal अलङ्कार cannot isolate itself from the subsidiary one The अङ्ग on the other hand can exist apart from the अङ्गिन् and so the subsidiary figure *could* exist apart from the principal But it must not be forgotten that, though the subsidiary can thus exist apart from the principal it cannot do so without losing its grace which it derives *in its relation to* the अङ्गिन् तन्तुs can exist apart from the पट, but when they exist apart they cannot claim the grace they have when they go into the texture of the पट Thus the अङ्ग and अङ्गिन् in this variety are mutually dependent one upon the other, for the resultant grace The two (or more) अलङ्कारs may be अर्थालङ्कारs or शब्दालङ्कारs [There cannot be अङ्गाङ्गिभाव between a शब्दालङ्कार and अर्थालङ्कार]

(ii) सदेहसकर—The *second variety* of सकर comprehends those cases of अर्थालङ्कारs in which due to the characteristics of two (or more) figures being present in the same stanza, we are in doubt as to which figure should be accepted to the exclusion of others. This variety arises owing to the absence of a determining circumstance for accepting one figure or excluding another When such a circumstance is there, one figure is naturally accepted to the exclusion of the other and so no room is left for सदेह जयरथ refers to and supports a view which questioned the validity of सदेहसकर What are given as सदेहसकरs,

he says reduce themselves to one particular figure and leave no room for सन्देह Read —न चैवं अलङ्कारसारकाराणां मतम् । अलङ्काराणां सन्देहायोगात् । सर्वेषां सर्वत्र सर्वान् प्रति च अलङ्कारलक्षण प्रणयनम् । तथात्वे च सन्देहो अयुक्त । तस्य नियतविषयत्वप्रमानुगतत्वात् । [See below]

(iii) एकवाचकानुप्रविष्टसङ्कर —In the *third variety* we find one शब्दालङ्कार and another अर्थालङ्कार in the body of the same पद This is the limited scope assigned to this division in the का प्र वृत्ति the सूत्र (एकत्र विषये) being vague on the point Later आलङ्कारिकs like रुय्यक, विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित do not limit the scope of this variety to पद Acc. to them it occurs in एकवाचक, which may be पद or part of a sentence The पद्य in the काव्यप्रकाश—स्फुटमेकत्र विषय indeed supports this broad view of this variety [See below at सू ८९ and the वृत्ति thereon]

Thus we get the following scheme —

As we saw at संसृष्टि सङ्कर (अंगांगि) was included by भामह and दण्डिन् under their संसृष्टि. सन्देहसङ्कर and एकवाचकानुप्रविष्ट सङ्कर were not possibly conceived by them. उद्भट was the first to give सङ्कर of which he gave four varieties रुद्रट comprehended संसृष्टि under his सङ्कर He has nothing to correspond to the present divisions of the figure सङ्कर का. प्र reduced उद्भट's four divisions to three the fourth (एकवाक्य स्थ शब्दार्थालङ्कारौ) having been covered by संसृष्टि रुय्यक admits the same varieties as का प्र but instead of एकपदानुप्रविष्ट सङ्कर of का प्र (वृत्ति not सूत्र) he gives एकवाचकानुप्रविष्ट संकर विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित follow रुय्यक. जगन्नाथ has no संकर evidently owing to the work having ended abruptly

Essentials —[क्षीरनीरन्यायेन सर्वेषां अलंकाराणां स्थान] (i) In the first variety one अर्थालङ्कार must be subservient to another or one शब्दालङ्कार must be subservient to another [रुय्यक, however rightly says that one शब्दालङ्कार cannot be subservient to another See below] (ii) In the second for want of a conclusive circumstance for accepting one figure (रूपक) or for rejecting another (उपमा) there is an ambiguity

as to which of the two (or more) possible अर्थालंकारs should be accepted since there are features that would justify the assumption of either (iii) The second variety—सदहसंकर—is possible only in the case of अर्थालंकारs (iv) In the third variety we have a शब्दालंकार and अर्थालंकार incorporated in the same शब्द (or group of शब्दs)

§ सू ८९ **अविश्रान्ति** etc Construe —आत्मनि अविश्रान्तिजुषा अङ्गाङ्गित्व॥ सङ्कर। Defines the first variety **आत्मनि अविश्रान्तिजुषा** = आत्मनि अविश्रान्तानां —आत्मनि अस्वतन्त्राणां those that are not self sufficient as they are in संसृष्टि where the different figures are स्वतन्त्र **अङ्गाङ्गित्व** Relation as subsidiary (अङ्ग अनुग्राहक) and principal (अङ्गिन् = अनुग्राह्य) Some अलंकारs are subservient to some other which is the principal

वृत्ति —एते एव i e शब्दालंकारs and अर्थालंकारs **आत्मनि अनासादित स्वतन्त्रभावा** आत्मनि अविश्रान्तिजुषा of the सूत्र explained Are not in themselves independent as in संसृष्टि **परस्पर अनुग्राह्य-अनुग्राहकता दधति** One is the अनुग्राह्य or principal in relation to which the others are अनुग्राहक or subservient **सङ्कीर्यमाणस्वरूपत्वात्** The propriety of the name सङ्कर explained सङ्कीर्यमाण i e where the figures are blended one into the other In संसृष्टि they are संसृज्यमान Thus the आलंकारिक beginning with रुद्रट gave the analogy of क्षीरनीर as applicable to सङ्कर while they had given तिल-तण्डुलन्याय in support of संसृष्टि In सङ्कर to put it differently there is समवाय between the अङ्ग-अङ्गिन् figures In संसृष्टि there is संयोग between one figure and another In brief in सङ्कर (particularly variety 1) one figure goes into the very structure of another

St 179 आत्ते सीमन्तरत्ने etc. Illustrates अङ्गाङ्गिसङ्कर of two अर्थालंकारs A paean addressed to a king by the poet The fugitive women of the enemy are by robbers mulcted of all save their pearl necklaces which appearing red with the ruddy hue of their lower lips are mistaken for strings of red berries by the robbers and therefore left untouched! Construe —राजन् अरण्ये इत्वरीणां त्वदरिमृगदृशां मरकतिनि सीमन्तरत्ने आत्ते, हेमताटङ्कपत्रे हृते झटिति मेखलायां लुप्तायां मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते शबरा बिम्बोष्ठकान्त्या शोणं हारं गुञ्जाफलानां स्रज इति (मत्वा) नैव हरन्ति **इत्वरीणां त्वदरिमृगदृशां** Of the deer-eyed (i e lovely) women of your foes that were fleeing **इत्वर** √ इ Fugitive cp the formations गत्वर √ गम्, सृत्वर √ सृ **हेमताटङ्कपत्रे हृते** After they had removed the golden earring ताटङ्कपत्र—(ताटङ्क = ताडङ्क) Lit Earring of the shape of a palm leaf earring in general **मणि-तुलाकोटि** (f) Jewelled anklets. [तुला सादृश्य कोटयते इति—what is beyond comparison in grace] **शबर** Aborigines wild tribes

Here, the principal figure is भ्रान्तिमान् which arises due to the शबरs mistaking the हारs for गुञ्जाफलानि But this भ्रान्तिमान् would not have been there, if the हारs were not tinged red by the ruddy lustre of the lower lips of the women which involves तद्गुण Hence to भ्रान्तिमान्, तद्गुण is subsidiary, भ्रान्तिमान् being अङ्गिन् तद्गुण its अङ्ग Hence अङ्गाङ्गिभावसङ्कर of two अर्थालङ्कारs

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य etc अपेक्ष्य by depending upon तदाश्रयेण च तद्गुण सचेतसा प्रभूतचमत्कृतिनिमित्त Though भ्रान्तिमान् has thus to depend upon तद्गुण for its existence, it does not mean that तद्गुण is absolutely independent. Because, even तद्गुण looks much more charming when it appears as an adjunct to the भ्रान्तिमान् than it would have done had it stood alone The तद्गु going into the texture of पट looks more graceful than when it stands by itself, तदाश्रयेण = भ्रान्तिमदाश्रयेण

St. 180 जटाभाभि etc Illustrates अर्थालङ्काराणां अङ्गाङ्गिभाव of a more complex kind The moon conceived as an anchorite Construe —जटाभाभि भाभि (उपलक्षित) करधृतकलङ्काक्षवलय, वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशद भस्मापाण्डु शशी परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्कितले व्योम्नि पितृवने इव चरति। जटाभाभि भाभि (उपलक्षित) with lustre that appears like matted hair करधृतकलङ्काक्षवलय who has taken the rosary in the form of the spot by its कर (1 ray 2 hand) कलितवैराग्यविशद That appears clear owing to the immunity it is secured from ruddy hue (By श्लेष who appears serene with the immunity he has won from passions) वैराग्य 1 Immunity from the ruddy hue of evening twilight, 2 Immunity from the passions विशद clarity of appearance, as applied to the moon Serenity of mind, as applied to an ascetic वियोगिव्यापत्तेरिव (who seems to have turned a recluse) as if owing to someone s death (व्यापत्ति) that has brought about separation (from him) [One turns a सन्यासिन् due to the death of, and consequent separation from someone dear to one] The explanation by उद्योत —वियोगिन विरह नेष्ठा व्यापत्ते विनाशात् [illegible] [illegible] too laboured परिप्रेङ्खत् etc The sky the surface of which is dotted with the skulls [illegible] the shape of the host (परिकर) of stars that are hanging about. परिप्रेङ्खत् Possibly refers to the flickering lustre of the stars. पितृवन = श्मशान The ascetic also [illegible] भस्मापाण्डु भस्म [illegible] आपाण्डु as applied to the moon. भस्मना आपाण्डु white with ashes.

Here the उत्प्रेक्षा, वियोगिव्यापत्तेरिव, makes possible the श्लेष, कलितवैराग्य विशद because it accounts for वैराग्य (= सन्यास) This श्लेष with its emphasis on वैराग्य becomes possible also with the उपमा—जटाभाभि भाभि

and the रूपक करधृत यत् कल्क एव अक्षवलयम्, because जटा and अक्षवलय are symbols of वैराग्य and thus serve to sustain the idea of वैराग्य. [प्रदीप takes श्लेष as अंग of the रूपक and उपमा Not very cogent जटा and अक्षवलय are symbols of वैराग्य and hence make a case for it. Thus they must be subsidiary to the श्लेष—कल्पितवैराग्य] Thus here श्लेष is the अंगिन् and उपमा, रूपक and उत्प्रेक्षा are its अंगs This श्लेष is further sustained by the उपमा, पितृवने इव व्योम्नि, which in its turn is supported by the उपमा, तारागण परिकर कपालानि इव [Generally commentators take this as रूपक But when we have पितृवने इव व्योम्नि, an उपमा, with प्राधान्य to उपमेय—व्योम्नि, the तारापरिकरकपालानि also must be उपमा, with प्राधान्य to तारापरिकर] Thus here we get श्लेष as अंगिन् and उत्प्रेक्षा, उपमाs (जटाभाभि-भाभि and पितृवने इव व्योम्नि), and रूपक (करधृत etc) as अंगs in relation to it To the उपमा, पितृवने इव व्योम्नि, the उपमा, तारापरिकरकपाल is subsidiary [Could we not take the उपमा, तारा कपालानीव as *caused by* पितृवने इव व्योम्नि, i e as अंगिन् in relation to the latter? Possibly not Greater prominence attaches to the crematorium than its details like skulls etc So the poet's eye is on securing the effect viz पितृवने इव व्योम्नि to which naturally तारापरिकरकपाल becomes subsidiary It must be admitted, however, that in deciding अंगांगित्व one cannot be dogmatic. There is ample room for divergence between one assessment and another]

पूर्ववत् as in St 179

कलङ्क एव मुख्येऽपि उपचार एव शरणं स्यात्। We have seen above that कल्काक्षवलय was interpreted as a रूपक (कल्क एव अक्षवलयम्) Could we not take it as an उपमा (कल्क अक्षवलयमिव)? For, we have seen already (Notes, p 44) how such compounds lend themselves to a double interpretation as an उपमा and रूपक, unless there is some specific circumstance confining us to one of the two Is there any such circumstance in the present case confining us to रूपक and रूपक alone?

Yes. The adjective करधृत in करधृतकल्काक्षवलय is a circumstance that makes a case *for* रूपक and it happens like this

करधृत aptly applies to अक्षवलय Because we know that the rosary is carried in the hand It does not apply *so aptly* to कल्क, since really speaking कल्क is not borne by the moon by its कर (rays) but on its form (मूर्ति) We thus see that करधृत applies better to अक्षवलय than to कल्क. To कल्क, करधृत will apply only secondarily, i. e. after कर is by a twist interpreted as मूर्ति, on the justification that कर (rays) and मूर्ति (form)

being close enough, one viz. कर is used to signify the other viz. मूर्ति. Taking this into consideration, we have to interpret कलङ्काश्वत्थ in such a way as would lay greater emphasis on अश्वत्थ than कलङ्क. And this is done, when we interpret it as a रूपक. Because we have seen (p. 48 B. Notes) that in रूपक greater prominence attaches to the उपमान than to the उपमेय; and here the उपमान being अश्वत्थ is naturally brought into prominence when we interpret the compound as a रूपक (कलङ्कः एव अश्वत्थम्).

If, on the other hand, the compound were dissolved as an उपमा (कलङ्कः अश्वत्थ इव), greater prominence will attach to the उपमेय, कलङ्क, as the rule is that in उपमा, उपमेय is प्रधान. And, as we saw above, करधृत applies to it only secondarily (उपचार). So if we take कलङ्काश्वत्थ as an उपमा, the adjective will have to be given a twist and then made applicable to कलङ्क, the प्रधान thing.

As with रूपक, the adjective applies primarily to the प्रधान and with उपमा only secondarily, we have to prefer रूपक to उपमा. Because primary significance is always preferred to secondary. उपमा is thus ruled out. Thus करधृत has helped us to prefer one figure to another

करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते There are two kinds of प्रमाणs or probative circumstances that enable us to accept one figure to the exclusion of another They are (i) साधकs, those that make a case *for* a particular figure and (ii) बाधकs, those that help us to reject a particular figure, thereby clearing the way for the acceptance of the other. (See below at § ९, ८५.) अस्य हि ... .प्रसिद्धिः Because (हि), if कलङ्काश्वत्थ (अस्य = कलङ्काश्वत्थस्य) is taken as a रूपक, अश्वत्थ becomes मुख्य, being the उपमान. And that viz अश्वत्थ is universally known as suited for being carried in the hand. श्लेषच्छायया . .... उद्भूतत्वात् Since कलङ्क being उपमेय in प्रकृत, the adjective करधृत must apply to it also. But we find that it applies to कलङ्क secondarily. To begin with करधृत as applied to कलङ्क means रश्मिधृत (कर = rays). If in place of 'करधृत,' one were to use 'रश्मिधृत,' the statement would look incoherent, as कलङ्क is not held by रश्मिs. It *looks* coherent under the shadow of श्लेष; because कर also means hand, and things are generally carried in the hand. Thus श्लेष first lends an appearance of plausibility to करधृत as applied to कलङ्क. And after करधृत is thus used in relation to कलङ्क, though really speaking कलङ्क is not करधृत, we interpret it secondarily (उपचार) as meaning मूर्तिधृत, on the justification that rays (कर) and figure (मूर्ति)

are close enough (प्रत्यासत्ति) to allow us to use one for the other प्रत्यासत्त्या due to proximity, as गङ्गा is used to convey गङ्गातट because the two are in proximity **उपचर्य योज्यते** is interpreted secondarily उपचर्य = उपचारेण = लक्षणया **शशाङ्केन** **उद्वहनात्** —Explains कराभरण अमदेव of the preceding sentence · The moon carries the कलङ्क on its body, not on its rays

कलङ्कोऽ **उत्कटतया प्रतिपत्तिः** —Because in उपमा, उपमेय [redacted] उत्कट or प्रधान न चास्य (= कलङ्कस्य) करधृतत्व etc And as करधृत, as seen above, does not really (तत्त्वत) apply to कलङ्क, but does so only secondarily, we shall be resorting to (शरण) उपचार or a secondary way of interpretation even in the matter of the मुख्य viz कलङ्क [कलङ्क becomes मुख्य, if we take कलङ्काक्षवलय as an उपमा.] **मुख्येऽपि** when we take it as रूपक, the उपचार has to be resorted to only in the matter of the अमुख्य (because कलङ्क the उपमेय becomes अमुख्य in रूपक) **एवरूप सकर** i e. अङ्गाङ्गिसंकर शब्दालङ्कारयोरपि above we saw how it featured in अर्थालङ्कारयो or अर्थालङ्कारेषु

St 181 **राजति तटीयं** etc Illustrates शब्दालङ्कारयो अङ्गाङ्गिभावे सकर Description of a mountain slope and a herd of elephants Construe अभिहतदानवरासा-अतिपाति-सारावनदा इय तटी राजति । अविरतदानवरा, वनदा, सारा, गजता च यूथ अनिपाति । **अभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा** adj of तटी On which there is a noisy (साराव) river (नद), which flows rapidly (अतिपाति) and which (by its roar) beats the tumult (रास √रस् to sound) of demons. **गजता** A group of bull-elephants **अविरतदानवरा** Eminent with its continuous ichor **वनदा** (दो to cut) that fells trees **सारा** Powerful **यूथ अतिपाति** Looks after the herd very assiduously (अति)

Here we have यमक दानवरासातिपातिसारावनदा—दानवरासातिपातिसारावनदा Again, we have अनुलोम प्रतिलोम, because दानवरासातिपातिसारावनदा, reads the same *both ways* Read inversely [redacted] gives the same effect as when read in due order

Here, as the वृत्ति says, यमक and अनुलोम-प्रतिलोम in the two पादs are mutually dependent and hence we get अङ्गाङ्गिभावसंकर of शब्दालङ्कारs.

रुय्यक rather justifiably criticises this view about शब्दालङ्कारs being related as अंग and अंगिन् His argument seems to be that one शब्दालङ्कार cannot be subsidiary to another Both remain mutually independent, when they appear in different places, or both are mutually dependent when they appear in the same place, as [redacted] the present instance When mutually dependent, one cannot be अंगिन् in relation to another So cases of two शब्दालङ्कारs like this will come under संसृष्टि (if they occur in different places), or एकवाचकानुप्रवेश संकर, if they occur

in the same place Read **स्यक** —शब्दालङ्कारसंकरस्तु कैश्चिद् उदाहृतो यथा— 'राजति तटीय   कन्दा' ॥ अत्र यमक-अनुलोम-प्रतिलोमयोः शब्दालङ्कारयोः परस्परापेक्षत्वेन अङ्गाङ्गिभावः इति । एतत्तु न सम्यगावर्जितम् । शब्दालङ्कारयोः शब्दवदुपकार्य-उपकारकत्वाभावेन अङ्गाङ्गिभावाभावात् । शब्दालङ्कारसंसृष्टिः तु अत्र श्रेयसी ।   यद्वा अत्र शब्दालङ्कारद्वयमेव वाचकानुप्रविष्टमिति तृतीयः संकरो ज्ञेयः ।

Commentators like **प्रदीप** also hesitate to accept शब्दालङ्कारयोः अङ्गाङ्गिभावे संकर **माणिक्यचन्द्र** also seems to follow **स्यक** Read मिथो विवेकेन द्वयोरिह वृत्तेरभावात् । अपेक्षैव च परस्परं अनुग्राह्य-अनुग्राहकभावः । अथवा असौ अनुग्राह्य इति निर्णेतुमशक्यत्वे मिथः सापेक्षा शब्दालङ्कारयोः इत्र संसृष्टिः एव अत्र युक्ता । यद्वा शब्दालङ्कारद्वयस्य एकवाचकानुप्रवेशे तृतीयः संकरः ।

अत्र यमक etc अनुलोम-प्रतिलोम This is a poetical feat consisting in giving a वाक्य or part of it or श्लोक in such words that they read alike both ways The 9th उल्लास does not refer specifically to this variety of चित्रकाव्य रुद्रट [५ २] specifies it. चित्रभेदः चित्र obviously, शब्दचित्र परस्परापेक्षे Mutually dependent As it is not easy to decide which is अङ्ग and which अङ्गिन्, they are indeed परस्परापेक्ष See मा° वं° cited above *Vide* **प्रदीप** also

§ सू ८५ **एकस्य च ग्रहे** etc Defines संकर (२) Construe न्याय दोषाभावात् एकस्य ग्रहे अनियम च (संकरः भवति ।) एकस्य = एकालङ्कारस्य. न्याय दोषाभावात् For want of a circumstance agreeable for the acceptance of one figure, or one which rules out the other figure This variety occurs where the chances for figures more than one are equal and there is no न्याय or दोष that would help us to admit one only (एकस्य ग्रह) to the exclusion of the other Note that संदेहसंकर [illegible] confined to अर्थालङ्कारs only शब्दालङ्कारs cannot be confused one with the other The definition is borrowed practically *verbatim* from रुद्रट. *Cp* एकस्य च ग्रहे न्याय-दोषाभावे च संकर ।   न्याय (नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिः अनेन) is साधक or a circumstance that supports a particular figure [illegible] g रूपक in St. 180 [illegible] साधक of रूपक One cannot say with certainty whether रुद्रट was the first to use this term in this sense in अलङ्कार The same is true of दोष also दोष [illegible] बाधक that rules out a particular figure and thus strengthens the claims of the other [Note that when features of two or more figures are present in a stanza, a साधक circumstance supports a figure A बाधक circumstance rules out one *figure and thereby makes a case for the other* When neither of the circumstances is there naturally there remains ambiguity as to the figure in the stanza and this is संदेहसंकर]

वृत्ति'—अलङ्काराणां i e अर्थालङ्काराणाम्. **समावेशोऽपि विरोधात्** The principle being that more than one अर्थालङ्कार cannot be present simulta

are close enough (प्रत्यासत्ति) to allow us to use one for the other प्रत्यासत्त्या due to proximity, as गङ्गा is used to convey गङ्गातट because the two are in proximity. उपचर्य योज्यते is interpreted secondarily. उपचर्य = उपचारेण = लक्षणया शशाङ्केन ... उद्वहनात्:—Explains करधारण असंदेव of the preceding sentence The moon carries the कलङ्क on its body, not on its rays

कलंकोऽ. .उत्कटतया प्रतिपत्ति —Because in उपमा, उपमेय is उत्कट or प्रधान न चास्य (= कलंकस्य) करधृतत्वं etc. And as करधृत, as seen above, does not really (तत्त्वत) apply to कलङ्क, but does so only secondarily, we shall be resorting to (शरण) उपचार or a secondary way of interpretation even in the matter of the मुख्य viz कलङ्क. [कलङ्क becomes मुख्य, if we take कलङ्काक्षवन्य as an उपमा.] मुख्येऽपि when we take it as रूपक, the उपचार has to be resorted to only in the matter of the अमुख्य (because कलङ्क the उपमेय becomes अमुख्य in रूपक). एवंरूप संकर i e. अङ्गाङ्गिसंकर शब्दालङ्कारयोरपि above we saw how it featured in अर्थालङ्कारयो. or अर्थालङ्कारेषु

St 181. राजति तटीयं etc Illustrates शब्दालङ्कारयोः अङ्गाङ्गिभावे सङ्कर Description of a mountain slope and a herd of elephants Construe. अभिहतदानवरासा–अतिपानि–साराववनदा इयं तटी राजति। अविरतदानवरा, वनदा, सारा, गजता च यूथं अतिपाति। अभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा adj of तटी On which there is a noisy (साराव) river (नद), which flows rapidly (अतिपाति) and which (by its roar) beats the tumult (रास √रस् to sound) of demons. गजता A group of bull-elephants अविरतदानवरा Eminent with its continuous ichor वनदा (दो to cut) that fells trees सारा Powerful. यूथं अतिपाति Looks after the herd very assiduously (अति)

Here we have यमक दानवरासातिपातिसारावनदा—दानवरासातिपातिसारावनदा Again, we have अनुलोम प्रतिलोम, because दानवरासातिपातिसारावनदा, reads the same *both ways* Read inversely, it gives the same effect as when read in due order.

Here, as the वृत्ति says, यमक and अनुलोम-प्रतिलोम in the two पाद्s are mutually dependent and hence we get अङ्गाङ्गिभावसंकर of शब्दालङ्कारs

रुय्यक rather justifiably criticises this view about शब्दालङ्कारs being related as अंग and अंगिन् His argument seems to be that one शब्दालङ्कार cannot be subsidiary to another. Both remain mutually independent, when they appear in different places, or both are mutually dependent, when they appear in the same place, as in the present instance. When mutually dependent, one cannot be अंगिन् in relation to another. So cases of two शब्दालङ्कारs like this will come under संसृष्टि (if they occur in different places), or एकवाचकानुप्रवेश संकर, if they occur

in the same place Read रुय्यक —शब्दालंकारसंकरस्तु कैश्चिद् उदाहृतो यथा—
'रानि तरीय वनदा'॥ अत्र यमक-अनुलोम-प्रतिलोमयो शब्दालंकारया परस्परा
पेक्षत्वेन अगागिसंकर इति। एतत्तु न सम्यगावर्जकम्। शब्दालंकारयो शब्दवदुपकार्य-उपकारकत्वा यद्वा अत्र शब्दालंकारद्वयमेर
भावेन अगागिभावाभावात्। शब्दालंकारसंसृष्टि तु अत्र श्रेयसी।
वाचकानुप्रविष्टमिति तृतीय संकरो ज्ञेय।

Commentators like प्रदीप also hesitate to accept शब्दालंकारयो Read मिथो
अगागिभावे संकर माणिक्यचन्द्र also seems to follow रुय्यक। अथवा असौ अनु
विवेकेन द्वयोरिह वृत्तेरभावात्। अपक्षेव च परस्पर अनुग्राह्य-अनुग्राहकभाव। यद्वा शब्दा
ग्राह्य इति निर्णेतुमशक्यत्वे मिथ सापेक्षा शब्दालंकारयो सन संसृष्टि एव अत्र युक्ता।
स्वाद्वयस्य एकवाचकगतत्वे तृतीय संकर।

अत्र यमक etc अनुलोम-प्रतिलोम This is [illegible] poetical feat consisting in
giving a वाक्य or part of it or श्लोक in such words that they read alike
both ways The 9th उल्लास does not refer specifically to this variety
of चित्रकाव्य रुद्रट [५ २] specifies it चित्रभेद चित्र obviously शब्दचित्र
परस्परापेक्षे Mutually dependent As it is not easy to decide which is
अंग and which अगिन् they are indeed परस्परापेक्ष See मा च cited above
Vide प्रदीप also

§ सू ८५ एकस्य च ग्रहे etc Defines संकर (२) Construe न्याय
दोषाभावात् एकस्य ग्रहे अनिश्चय च (संकर भवति।) एकस्य = एकालंकारस्य. न्याय दोषा
भावात् For want of a circumstance agreeable for the acceptance of
one figure, or one which rules out the other figure This variety
occurs where the chances for figures more than one are equal and
there is no न्याय or दोष that would help us to admit one only (एकस्य
ग्रह) to the exclusion of the other Note that सन्देहसंकर [illegible] confined to
अर्थालंकारs only शब्दालंकारs cannot be confused one with the other
The definition is borrowed practically *verbatim* from उद्भट. *Cp*
एकस्य च ग्रहे न्याय-दोषाभावे न संकर। न्याय (नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धि अनेन) is
साधक or a circumstance that supports a particular figure e g करधृत
in St. 180 is साधक of रूपक One cannot say with certainty whether
उद्भट was the first to use this term in this sense in अलंकार The same
is true of दोष also दोष is बाधक that rules out a particular figure
and thus strengthens the claims of the other [Note that when
features of two or more figures are present in a stanza a साधक
circumstance supports a figure A बाधक circumstance rules out one
figure and thereby makes a case for the other When neither of the
circumstances is there naturally there remains ambiguity as to the
figure in the stanza and this is सन्देहसंकर]

वृत्ति :—अलंकाराणां i e अर्थालंकाराणाम्. समावेशोऽपि विरोधात् The princi
ple being that more than one अर्थालंकार cannot be present simulta

(i) न्याय (= साधक) —A particular circumstance may make for a particular figure This is न्याय or साधक In करधृतकलङ्काक्षवलय we saw how करधृत supported रूपक. But when it makes for one figure it does not mean that it rules out the other To put it otherwise, because a circumstance is साधक of one figure it does not mean it is necessarily बाधक of another Thus करधृत, though it is साधक of रूपक is not still बाधक of उपमा Because करधृत may make sense though secondarily in उपमा also [as we saw that करधृत will apply secondarily to कल्क]

(ii) दोष (= बाधक) —A particular circumstance may rule out one figure and thereby strengthen the case of the other This is बाधक Thus in मुखचन्द्र चुम्बति चुम्बति is बाधक of रूपक (मुखमेव चन्द्र) because चुम्बति cannot apply to चन्द्र

When a circumstance is बाधक of a particular figure, it is as a rule also साधक of another, e g चुम्बति in मुखचन्द्र चुम्बति which is बाधक of रूपक is साधक of उपमा (मुख चन्द्र इव) When a circumstance is thus बाधक of one and साधक of another the poetical convention is to describe it only as बाधक of the particular figure though it is साधक of another This is due to the universally acknowledged principle that negation is more emphatic than affirmation and बाधक is negative in significance Thus चुम्बति will be described as बाधक of रूपक and *not* साधक of उपमा, though it is so

यत्र तु etc. अवतार Presence एकतरस्य sc अलङ्कारस्य न संशय Doubt as to which figure to be accepted न्याय explained as साधक or अनुकूल i e. a circumstance that is agreeable. दोष = बाधक = प्रतिकूल

सौभाग्य etc Illustrates a साधक of one figure which is *not* बाधक of another A tribute to the bright smile of a brilliant face Construe —ज्योत्स्नेव हासद्युति वक्त्रशशिन सौभाग्य वितनोति

Here when we are in doubt as to whether वक्त्रशशिन् is an उपमा or रूपक, the word हासद्युति comes to our help हासद्युति primarily applies to वक्त्र So वक्त्र in वक्त्रशशिन् must be प्रधान This gives a clue to वक्त्रशशिन् being an उपमा, because in उपमा उपमेय (viz वक्त्र) is प्रधान

Though thus हासद्युति is साधक of उपमा, it is not so unfavourable to रूपक. Because हासद्युति may also apply to शशिन्, though secondarily It may be, by a twist, interpreted as smiling lustre and then apply to the moon So हासद्युति applying as it does though not primarily, to शशिन् cannot be बाधक of रूपक.

मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिः मुख्यतया —ज्योत्स्नेव हासद्युतिः is an उपमा and hence the उपमेय—हासद्युति is प्रधान. न तथा प्रतिकूला, तथा shows that हासद्युति is *to some extent* प्रतिकूल and that is when taken in its primary significance But it is not absolutely प्रतिकूल because in its secondary significance it may apply to the शशिन्

वक्त्रेन्दौ तव etc Illustrates the same viz a साधक of one figure which is not बाधक of another The propriety of giving one more instance probably consists in the fact that in the preceding instance we got उपमासाधक while here we get a रूपकसाधक A tribute to the beauty of a नायिका's face Construe यत् तव वक्त्रेन्दौ सति अयं अपरः शीतांशुः अभ्युदयः अभ्युद्गत Arisen

Here when we are in doubt as to whether वक्त्रेन्दु is उपमा or रूपक the word अपर is decisive अपर applies primarily to इन्दु because we speak of a *second* moon in the light of another *moon* This moon is naturally the इन्दु in वक्त्रेन्दु Thus इन्दु becomes प्रधान Hence it is साधक of रूपक (वक्त्रम् एव इन्दुः) where the उपमान, इन्दु becomes prominent

Though अपर is साधक of रूपक it is not बाधक of उपमा Because अपर may secondarily apply to वक्त्र also In so far as वक्त्र and moon are similar, there may be *some* propriety in looking upon the face as *second* to the moon Though the author is not clear as to how अपर applies to वक्त्र he seems to suggest that अपर is not powerful enough to be बाधक of उपमा Commentators like मा च and प्रदीप are at sea while explaining how अपर applies to मुख

राजनारायणं etc Illustrates a बाधक Compliment to a king that he is closely embraced by लक्ष्मी Construe —लक्ष्मीः राजनारायणं तं निर्भरं आश्लिष्यति निर्भरं adv closely

Here when we are undecided as to whether राजनारायण embodies an उपमा or रूपक, आश्लिष्यति *rules out* उपमा i.e is बाधक of उपमा Because if we take राजनारायण as उपमा, राजा becomes मुख्य and the sentence would purport to mean that लक्ष्मी embraces राजा This becomes an absurd position particularly when 'नारायण' (= विष्णु) is there in the compound For is it not strange that लक्ष्मी should be supposed as embracing the king when there is the alternative before us to suppose that she embraces नारायण her spouse? (सती अपि etc. It is improbable that the consort of one will embrace another similar to her husband !)

neously in the same place सा चू द्वयोरनेकेषा वा भूषणाना एकत्र वाक्ये छदसि वा समावेशमानसद्भावेऽपि विरोधसका न पार्यते प्रक्षालयितु एकस्य अलकारस्य गोचर इतर कथमाक्रामतु इति । विरोधश्च सदानस्थानस्वभाव . स प्र says that such अलकारs if they are allowed to stand in one place at the same time, set off each other न चैकतरस्य etc Nor is there any circumstance supporting the acceptance of one figure nor any circumstance ruling out the other figure so that one of the two could *alone* be accepted समुच्चयेन सकरस्य एव आक्षेपात् The copulative (च) in the सूत्र (एकस्य च etc) indicates that this definition also continues the same figure सकर as was defined in the earlier सूत्र The idea is when the author uses च in the सूत्र, he indicates that he is continuing the theme of the preceding सूत्र And as the preceding सूत्र defined one variety of सकर, this सूत्र also must be defining सकर of another variety समुच्चय The copulative viz च in the सूत्र, एकस्य च

St 182. जह गहिरो etc. Illustrates सदेहसकर (समासोक्ति and अप्रस्तुत प्रशसा) The ocean is deep, is rich in gems But, alas ! its water is saline ! Sanskrit rendering :—यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छाय । तथा [illegible] विधिना एष सुरसपानीय न कृत ॥ सुरसपानीय Of fresh water

One may detect herein a समासोक्ति, जलनिधि being प्रस्तुत and a patron of rough words अप्रस्तुत Like the जलनिधि, the patron is रत्ननिर्भर (rich in jewels) and निर्मलच्छाय (of clean appearance) And like the जलनिधि he [illegible] not सुरसवाणीओ (सुरसवाणीक) Thus the विशेषण alone being श्लिष्ट and the विशेष्य (जलनिधि) अश्लिष्ट we have features of समासोक्ति, on the assumption that जलनिधि is प्रस्तुत

But it may be also an अप्रस्तुतप्रशसा, on the assumption that जलनिधि is अप्रस्तुत and a patron of rough words प्रस्तुत [*Vide* Notes [illegible] 91 अप्रस्तुतप्रशसा vs. समासोक्ति] As there is no circumstance supporting one figure or ruling out another, we here get सदेहसकर

विशेषणसाम्यात् अप्रस्तुतार्थप्रतीते रत्ननिर्भर, निर्मलच्छाय and 'सुरसवाणीअ' are transparent enough to suggest a patron of rough words. प्रकृते अप्रस्तुतस्य मुखेन Through (मुखेन) अब्धि as अप्रस्तुत तत्समगुणतया गुणs being रत्ननिर्भरत्व निर्मलच्छायत्व and असुरसवाणीअत्व

St. 183 नयनानन्द etc. Illustrates सदेहसकर of greater possibilities. Description of the moon rise and the still undispelled darkness. *a* Construe एतत् इन्दो नयनानन्ददायि बिम्ब प्रसीदति । निरुद्धाशं तम Darkness that has blocked the quarters.

This may be taken as (1) पर्यायोक्त, or (2) अतिशयोक्ति, or (3) रूपक, or (4) दीपक, or (5) तुल्ययोगिता, or (6) समासोक्ति, or (7) अप्रस्तुतप्रशसा

(1) Since moon stimulates passion, a reference to its rise may indicate that the time is well suited for wooing। Its suitability is further heightened by the opportunities for privacy suggested by अविशीर्ण तम। Thus the stanza may be taken as embodying पर्यायोक्त suggesting how the time is opportune for stimulating love (कामस्य उद्दीपकः कालः)

(2) Or it may be अतिशयोक्ति (२) in the first half एतद् बिम्ब may be मुख itself निगीर्ण by चन्द्र, as it is in अतिशयोक्ति चन्द्रोऽयम् In other words, here वदन may be अध्यवसित as इन्दुबिम्ब

(3) Or it may be रूपक in the first half, एतद् being taken as used for pointing out the मुख So एतद् बिम्ब will be as good as मुख इन्दुबिम्बम् In other words we have here the आरोप of the इन्दुरूप on मुख (तद्रूपारोप) and thus it may be a रूपक

(4) Or it may be a दीपक, in the first half, एतद् standing for प्रकृत, मुख बिम्ब being अप्रकृत, and both being related to the same धर्म, प्रमोददाति

(5) Or it may be तुल्ययोगिता, in the first half, if एतद् (मुख) and बिम्ब are both प्रस्तुत, owing to the poet praising the मुख and इन्दु at nightfall (प्रदोषसमय)

(6) Or it may be समासोक्ति in the first half, if एतद् goes with बिम्ब and एतद् बिम्ब is प्रकृत, the विशेषणs of which viz नयनानन्ददायि and प्रमोददाति are transparent enough to suggest the अप्रकृत viz मुख Possibly a नायक s cajolery when he finds the मानिनी getting reconciled [प्रदोषसमये विशेषणसाम्यात् आननस्य अवगतौ, अवगतौ = व्यञ्जने suggestion When at nightfall the face is suggested as the अप्रकृत owing to the विशेषणs equally applying to both इन्दु and मुख]

(7) Or it may be अप्रस्तुतप्रशंसा in the first half, if बिम्ब is अप्रस्तुत and मुख प्रस्तुत, and the reference is to an occasion (प्रस्ताव) when the face ■ regaining its serenity (नैर्मल्य) after having become कलुष with कोप

As there is no conclusive circumstance to decide in favour of one figure to the exclusion of others this is again संदेहसंकर अयमेव i e. संदेहसंकर

न्याय—दोष —संदेहसंकर is occasioned because there is no decisive evidence for accepting one particular figure

As seen earlier, this evidence may be of two kinds —(i) न्याय = साधक, or ii) दोष = बाधक.

Thus आलिंगनि is बाधक of उपमा Is it not साधक of रूपक? It is because आलिंगनि goes well with नारायण But though it is बाधक of one and साधक of another, the circumstance will be recognised as बाधक only of the particular figure

पादाम्बुज Illustrates another बाधक The propriety of giving an additional instance consists in the fact that, in the preceding उदाहरण we had उपमाबाधक here we get रूपकबाधक A prayer to the feet of अम्बिका to lead the speakers to success Construe —मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहर अम्बिकाया पादाम्बुजं नो विनयाय भवतु। मञ्जु मनोहर Charming with the sweet tinkling (शिञ्जित) of the anklets (मञ्जीर m n), अम्बिका = पार्वती

Here मञ्जीरशिञ्जित, not applying to अम्बुज rules out रूपक Though it is साधक of उपमा owing to शिञ्जित applying to पाद, it is not so designated it would be designated as बाधक of रूपक

(अम्बुजे) प्रतिकूल = बाधक असम्भवात् Tinkling cannot refer to a lotus रूपकस्य बाधक *sc* इति अभिधीयते न तु etc Though it (मञ्जीरशिञ्जित) suits the पाद and therefore supports उपमा, it is not designated as साधक of उपमा विध्युपमर्दन etc. Gives the reason why of two possible designations in such cases the designation बाधक is preferred to साधक बाधक is negative in effect Negation is stronger than affirmation, because it sets at naught (उपमर्दिन्) the thing *affirmed* (विधि) We deny something that is affirmed and hence denial has greater force than affirmation So when a circumstance denies something and affirms another, it is natural to designate it more on the basis of its capacity to deny than its capacity to affirm. Read मा च — प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायात् । साधकत्वापेक्षया बाधकत्वेन उत्कटतया प्रतीतेः बाधकं प्रधानम्। विध्युपमर्दित्वं बाधकस्य A बाधक because it sets at naught affirmation तदपेक्षया उत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः Is felt with greater emphasis than साधक (तदपेक्षया = साधकापेक्षया) एवं अन्यत्र सुधिभिः परीक्ष्यम् The intelligent ones i e सहृदयs should scrutinise साधक and बाधक, on these lines elsewhere also अन्यत्र Elsewhere i e in other cases of doubt about figures

This is also true of a doubt about उपमा and रूपक they say - One must have sufficient acumen and one is sure to decide in favour of one figure to the exclusion of the other

The school seems to think of what is possible only in theory and not practice . All later आलंकारिकs have recognised संदेहसंकर

§ सू ८६ स्फुटमेकत्र etc Defines the third variety of संकर, known as एकपदप्रतिपाद्य संकर Construe —एकत्र विषये स्फुटं शब्दार्थालङ्कृतिद्वयं व्यवस्थितं च (संकरः भवति।) **एकत्र विषये** in the same place Note that the सूत्र does not refer to एकस्मिन् पदे as the वृत्ति does Later आलंकारिकs like रुय्यक, विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित also follow the सूत्र when they recognise एकवाचकानुप्रविष्ट संकर का प्र here reduces two varieties admitted by उद्भट to one उद्भट had एकत्र वाक्ये शब्दार्थालंकारयोः संकरः and एकत्र वाक्यांशे शब्दार्थालंकारयोः संकरः, for both of which का प्र invented एकविषयानुप्रविष्ट शब्दार्थालंकारयोः संकर which was the same as एकवाचकानुप्रविष्टसंकर of later आलंकारिकs But later आलंकारिकs beginning with रुय्यक widened its scope to include two शब्दालंकारs and two अर्थालंकारs also while उद्भट and का प्र confined it to one शब्दालंकार and one अर्थालंकार present in the same place [See below] **स्फुट** *clearly* *Not ambiguously as in* संदेहसंकर स्फुट (निश्चयेन) stands in antithesis to अनिश्चय of the preceding सूत्र Note that when we have a शब्दालंकार and another अर्थालंकार both are bound to be sharply marked off one from the other **एकत्र विषये** The वृत्ति specifically confines the scope of विषय to पद This naturally rules out एकस्मिन् वाक्ये शब्दार्थालंकारयोः संकरः admitted by उद्भट Because वाक्यगत संकर like this is not different from शब्दार्थालंकारसंसृष्टि Though the वृत्ति is thus specific, the सूत्र [illegible] not so because विषय, as used in the सूत्र may be वाक्य or वाक्यांश **शब्दार्थालङ्कृतिद्वय** Note how the word द्वय makes it clear that [illegible] प्र like उद्भट conceived this variety as confined to one शब्दालंकार and one अर्थालंकार The varieties of two शब्दालंकारs and two अर्थालंकारs each given by रुय्यक and others were later innovations **व्यवस्थित** That present themselves (in the same विषय) [illegible] indicates that this too is a variety of संकर

वृत्ति —अभिन्न एव पदे Specifies the scope of एकत्र विषये of the सूत्र This was quite necessary Because विषय may also stand for वाक्य and वाक्यगत शब्दार्थालंकारद्वय comes under संसृष्टि Read **सा च** —शब्दार्थालंकार-संकरस्तु उद्भटोक्त. संसृष्टिरेव । But पदे may be taken elastically to stand for वाक्यांश which may mean one पद or more but *part* of [illegible] वाक्य—not the whole उद्भट, as seen above had वाक्यांश and, as the वृत्ति here interprets विषय of the सूत्र as एकपद so प्रतीहारेन्दुराज explains वाक्यांश as

एकशब्द Later आलंकारिक are not clear as to whether वाक्य comes within the purview of their एकवाचकानुप्रविष्ट संकर One thing is clear that वाक्यगत अलंकार standing independently are nothing but संसृष्टि

शब्दार्थालंकारौ i e one शब्दालंकार and one अर्थालंकार रुय्यक and others admit varieties with two शब्दालंकार and two अर्थालंकार also Thus रानति तदीयमभिद्रत etc (St 181) is proposed by रुय्यक as illustrating एकवाचकानुप्रविष्टशब्दालंकारयो संकर It must be said to the credit of the सूत्र and वृत्ति here that by confining the scope to एकपद and to one शब्दालंकार and one अर्थालंकार this variety is sharply marked off from संसृष्टि The varieties of two शब्दालंकार and two अर्थालंकार each recognised by रुय्यक, on the other hand may be easily confused with संसृष्टि व्यवस्था समासादयत व्यवस्थित of the सूत्र explained present themselves

St 184 स्पष्टोल्लसत् etc Illustrates एकपदप्रतिपाद्य संकर The close of the day pictured as the closing of a lotus Construe —अथो स्पष्टोच्छलत्किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिक श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपावलि दिवसारविंद संकुचितं । अथो = अथ स्पष्टोल्लसत् etc adj of दिवसारविन्द स्पष्ट उल्लसन्त किरणा एव केसरा यस्य सूर्यबिम्ब एव विस्तीर्णकर्णिका यस्य The lotus of day of which the filaments are the rays shooting up conspicuously and of which the ample pericarp (कर्णिका) is the orb of the sun श्लिष्टाष्ट etc adj of दिवसारविन्दम् श्लिष्ट अष्टदिश एव दलकलाप , तस्य (°कलापस्य) मुखे अवतारे बद्धा अन्धकार एव मधुपावलि यस्य (दिवसारविन्दस्य) In which the row of bees in the form of darkness gets enclosed as it gets into (अवतार) the interior of the numerous tight petals in the form of the eight quarters When the lotus closes the bee gets enclosed therein The lotus of day also enclosed the darkness

Here in किरणकेसर we have the शब्दालंकार अनुप्रास of र-र and र-र and अर्थालंकार of रूपक—किरणा एव केसरा This is therefore संकर (१)

In सूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिक also we have अनुप्रास of र ण र and रूपक—बिम्बमेव विस्तीर्णकर्णिका So in दिग्दलकलाप we have अनुप्रास of द-द and ल-ल These are two more cases of संकर (२) Thus in all we have three cases of संकर (३) in the stanza. Note that we have also समस्तवस्तुविषय रूपक here

एकपदानुप्रविष्टौ एकपद viz किरणकेसर, सूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिक and दिग्दलकलाप

§ सू ८७ तेनासौ etc. Therefore (i e in view of the divisions given) it is threefold असौ = संकर त्रिरूप (1) अङ्गाङ्गि or अनुग्राह्य-अनुग्राहक (2) संदेह (3) एकपदप्रतिपाद्य त्रिप्रकार एव Only in three varieties एव and the following प्रकारान्तरेण etc. are possibly meant to contradict the view of रुद्रट who said —एषां तु चतुर्णामपि संकीर्णाना स्यु

अगणिता भेदा । (१०२४) प्रकारान्तरेण etc It is not possible to classify (व्याकर्तुं) संकर in any other way, because that would give infinite varieties See रुद्रट cited above रुद्रट spoke of different varieties of संकर based on its embodying this figure and that But this principle will give us innumerable varieties of संकर, (आनन्त्यात् तत्प्रभेदानाम्) as रुद्रट himself admitted Hence, says our author, it is more convenient to divide the figure संकर in the way he has done

इति प्रतिपादिता Said with ref to the figures in उल्लासs IX–X In IX, there are शब्दालङ्कारs and in X अर्थालङ्कारs dealt with What are उभयालङ्कारs? सा चू admits that they are not many [औभयिकाना मप्राचुर्येऽपि] उभयालङ्कारs like श्लिष्ट परम्परित रूपक, श्लिष्ट समासोक्ति or अप्रस्तुतप्रशंसा, लाटानुप्रास (IX), पुनरुक्तवदाभास (उ IX), श्लिष्ट विरोध etc All अर्थालङ्कारs it may be seen will become उभयालङ्कारs if श्लेष enters into them काव्यप्रकाश nowhere deals with उभयालङ्कारs as a class भोज (in स क) has a whole chapter on उभयालङ्कारs and they are none other than our अर्थालङ्कारs like उपमा This is due to भोजs concept of उभयालङ्कार being broader शब्देभ्य य पदार्थेभ्य उपमादि प्रतीयते । विशिष्टोऽर्थं यवीना ता उभयालङ्क्रिया प्रिया ॥ (स क ४ १) Judged by this standard उपमा in so far as it requires words like इव or अपह्नुति requiring words like छल will be उभयालङ्कारs [छलादिशब्दहेतुरा अपह्नुतिप्रभृतयश्च —स प्र] In the following para our author sets forth his view about उभयालङ्कारs

कुत पुन etc कुत पुन व्यवस्थाप्यते । —The आलङ्कारिकs have divided अलङ्कारs into three classes those of शब्द those of अर्थ and those of both An objector might question the validity of this threefold division कार्यभेदात् कारणभेद is the rule and since, what are divided as शब्दालङ्कारs, अर्थालङ्कारs and उभयालङ्कारs *equally* produce *the same effect* viz of lending charm to poetry [तुल्येऽपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे], the objector might urge that the threefold division [नियम *v l* प्रतिनियम] is unwarranted

Our author refers the objector back to the principle that was enunciated in उ IX, where it was stated that the classification of figures excellences (गुण) and defects is governed by the principle of Presence and Absence [अन्वय व्यतिरेकौ] In simpler words it was laid down in उ IX that an अलङ्कार will be शब्दालङ्कार if it occurs when a particular शब्द or शब्दs *are* there failing which it does not present itself It would be अर्थालङ्कार if it occurs when a particular अर्थ or अर्थs *are* there failing which it does not appear. It will be उभयालङ्कार in case its presence or absence is determined by the particular शब्दs and अर्थs both.

उभयस्य i e शब्दस्य अर्थस्य च. **उत्क्रम** In उ IX, while discussing श्लेष, मम्मट says —ननु स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावात् अभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां बन्धे अलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतु शब्दश्लेष अर्थश्लेषश्च इति द्विविधोऽपि अयं अर्थालङ्कारमध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालङ्कार । उच्यते । **इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभाग स अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । अन्वयव्यतिरेकौ एव प्रभवत** The presence (अन्वय) and absence (व्यतिरेक) of शब्द and अर्थ are alone the determining factor in the classification (व्यवस्था) of अलङ्कार, गुण and दोष as शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार etc. **निमित्तान्तरस्य अभावात्** For want of any other circumstance, to account for the classification Others say, however, that it is not अन्वय-व्यतिरेक but आश्रय-आश्रयिभाव that governs this classification [See below] **ततश्च** etc योऽलङ्कार यदीयौ अन्वय-व्यतिरेकौ अनुविधत्ते स तदलङ्कार A figure will pertain to that viz शब्द, अर्थ or शब्दार्थ, whose presence and absence determine its own presence or absence **अनुविधत्ते** follows, is governed by **एवं च यथा** etc **एवं च** i e judged by this standard of अन्वय-व्यतिरेक **पुनरुक्तवदाभास** etc पुनरुक्तवदाभास and परम्परितरूपक are शब्दार्थालङ्कारs because their presence or absence is determined by the presence or absence of शब्द and अर्थ both. **पुनरुक्तवदाभास** Semblance of Tautology Dealt with in उ IX. Defined as पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा । एकार्थतेव . It consists in the use of two words, one of which appears tautologous (पुनरुक्त) but is not really so, since it is used in a sense other than the one that would make it tautologous, thus तनुवपु is पुनरुक्तवदाभास, because तनु and वपु *appear* as synonyms but here तनु is used in the other sense of 'slender,' the meaning being 'one of slim body' If तनु were to mean 'body', there would have arisen the पुनरुक्तदोष or tautology **पुनरुक्तवदाभास** can be of शब्द only or of शब्दार्थ together In the present discussion the reference is to the latter viz शब्दार्थमूलक पुनरुक्तवदाभास तनुवपु is शब्दार्थमूलक, because it depends on the use of particular *words* used in different *senses* **परम्परितरूपक** Ref is to श्लिष्ट परम्परितरूपक like विद्वन्मानसहंस which also is उभयालङ्कार [Vide Notes pp 57-58] **तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्या** Just as परम्परितरूपक and पुनरुक्तवदाभास are उभयालङ्कारs, so also अर्थान्तरन्यास based upon the use of a particular *word* like दाक्षिण्य (1 southerliness, 2 gallantry) in उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुत । ननु दाक्षिण्यसंपन्न सर्वस्य भवति प्रिय ॥ (दण्डिन् का २ १७४) Trivendrum Edition has a reading हि-शब्दहेतुकार्थान्तरन्यास. We have seen [p 166 Notes Essential 7] how हि features generally in अर्थान्तरन्यास With this reading, it would seem that our author, like भोज, takes a broader view of उभयालङ्कारs. For, if an अर्थान्तरन्यास depending upon a word like हि becomes उभयालङ्कार, a श्रौती

उपमा depending upon श्लेष and अपह्नुति depending upon छल etc will be उभयालङ्कारs With the other reading without हि viz शब्दहेतुक etc, the view about उभयालङ्कारs becomes limited to those based on श्लेष Because पुनरुक्तवदाभास, श्लिष्टपरम्परित रूपक and शब्दहेतुकअर्थान्तरन्यास all have शब्दश्लेष in them Of the two readings 'शब्दहेतुक' appears preferable The idea in काव्यप्रकाश about उभयालङ्कार is confined to cases having शब्दश्लेष in them And so शब्दहेतुक अर्थान्तरन्यास refers to such as is based on श्लेष अर्थश्लेष etc परम्परितरूपक, अर्थान्तरन्यास based on हि etc though उभयालङ्कारs are dealt with as अर्थालङ्कारs (वाच्य = अर्थ) because it is the strikingness of sense that [illegible] conspicuous in them पुनरुक्तवदाभास is dealt with among शब्दालङ्कारs—not वाच्यालङ्कारs वस्तुस्थिति अनपेक्ष्यैव i e though as a matter of fact, they are उभयालङ्कारs, they have found a place among अर्थालङ्कारs, without regard for actual facts वस्तुस्थिति is that they are उभयालङ्कारs

योऽलङ्कार etc We have seen that acc to the view of our author, शब्दत्व etc of अलङ्कारs is governed by अन्वय-व्यतिरेक This view is somewhat different from the view of others who say that शब्दत्व etc is determined by आश्रय-आश्रयिभाव and not अन्वय व्यतिरेक They say that a शब्दाश्रित अलङ्कार is शब्दालङ्कार, अर्थाश्रित is अर्थालङ्कार उभयाश्रित is उभयालङ्कार

Our author does not openly call into question the validity of आश्रयाश्रयिभाव as a principle of division He only suggests that even in आश्रयाश्रयिभाव, अन्वय-व्यतिरेक does assert itself His argument seems to be that when the other school says that [illegible] शब्दालङ्कार, for instance शब्द is आश्रय, does it not suggest that the figure will be there if the आश्रय *is* there and the figure will not be there if the आश्रय *is not* there? Is this not अन्वय-व्यतिरेक of a particular type (विशिष्ट)? So closely scrutinised even the आश्रयाश्रयिभाव of the other school becomes अन्वय-व्यतिरेक of a special class This proves therefore how अन्वय-व्यतिरेक [illegible] principle *broad enough* to comprehend आश्रयाश्रयिभाव and that is why it should be accepted, urges the काव्यप्रकाश. योऽलङ्कार यदाश्रित *e g* य अलङ्कार शब्दाश्रित स शब्दालङ्कार । तदाश्रयणमन्तरेण = अन्वय व्यतिरेकाश्रयणमन्तरेण. यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् —It is more cogent (ज्यायान्) to distinguish the different classes of figures from each other on the basis of अन्वय-व्यतिरेक as already given in उ IX व्यतिरेक = भेद ।

Relation between आश्रयाश्रयिभाव and अन्वयव्यतिरेक —On the face of it, the two appear to be almost identical relations Just as between तन्तुs and पट, there is आश्रयाश्रयिभाव तन्तु being आश्रय, पट आश्रयिन्, so also there is अन्वयव्यतिरेक that determines their relation the अन्वय or व्यतिरेक of तन्तुs determining the अन्वय-व्यतिरेक of पट And when it is borne in

mind that आश्रय आश्रितs are here inseparably related (i e शब्दालंकार is so because inseparably connected with शब्द), and not separably connected as in the case of देवदत्त the आश्रित and गृह the आश्रय, the difficulty of distinguishing between आश्रयाश्रयिभाव and अन्वयव्यतिरेक becomes obvious Just as अन्वय-व्यतिरेक determines the causal relation between two things so आश्रयाश्रयिभाव determines it This shows the futility of the suggestion made by रुय्यक and endorsed by जयरथ when they say that अन्वयव्यतिरेक features in causation, आश्रयाश्रयिभाव features in location जयरथ misses the point when he gives the analogy of कर्णभूषण कर्णभूषण, he argues, is so called not because it is governed by the अन्वय-व्यतिरेक of कर्ण but because its आश्रय is कर्ण The instance is fallacious When शब्दालंकार is so called it is because it is *made of* शब्द and that is the idea underlying आश्रयाश्रयिभाव in अलंकार, as पट is made of तन्तुs and is therefore described as तन्त्वाश्रित Whereas कर्णालंकार is not *made of* कर्ण, so that it could be कर्णाश्रित *in the same sense* in which शब्दालंकार is शब्दाश्रित The relation between them is not inseparable as that between शब्द and शब्दालंकार

Read रुय्यक —लोकवदाश्रयाश्रयिभावश्च तत्तदलंकारनिबन्धनम्। अन्वयव्यतिरेकौ तु तत्कार्ये प्रयोजकौ। न तदलंकारत्वे। तदलंकारत्वप्रयोजकत्वे तु श्रौतोपमादेरपि शब्दालंकारत्वप्रसङ्गात्। तस्मादाश्रयाश्रयिभावेनैव चिरन्तनमतानुवृत्तिरिति भद्रम्। See जयरथ's comments — लोके हि योऽलंकारो यदाश्रित स तदलंकारतयोच्यते, यथा कुण्डलादि कर्णाद्याश्रित तदलंकार। एव मिहापि शब्दाद्याश्रितस्तदलंकार इति सिद्ध एव विषयविभागरूप प्रतिनियम। यत्तु अन्यै अन्वय व्यतिरेकौ तदलंकारनिबन्धनत्वेनोक्तौ तद्युक्तमवत्याह—अन्वयेति। एव हि श्रौतोपमायां इवादिशब्दान्वय व्यतिरेकानुवर्तनात् तत्कार्यमेव, न पुन तदलंकारत्वम्। तस्याविशेषात्। अर्थस्य पुन अन्तुतत्वात् तदलंकारत्वमेव युक्तमिति तात्पर्यार्थ। जयरथ says elsewhere —न पुन अन्वयव्यतिरेका भ्याम्। ताभ्या हि यस्य यद्धेतुत्वं तस्य तत्कार्यत्व स्यान्न पुन तदलंकारत्वम्। लोके हि यथा कर्णाश्रितकुण्डलादि कर्णालंकार उच्यते न पुन सुवर्णकारणहेतुत्वात् तदलंकार।

Note that there is no force in the suggestion that if अलंकारs were to be governed by अन्वय-व्यतिरेक, श्रौतोपमा will be शब्दालंकार, because it depends on इव This objection is pure sophistry, because श्रौतोपमा, really speaking, is not determined by the presence or absence of the *word* इव It is determined by the अन्वय-व्यतिरेक of the *sense* of इव and so we can have श्रौतोपमा even with वा used in the sense of इव How could one pretend then that श्रौतोपमा will be शब्दालंकार because of इव etc.?

From this discussion, it will appear that अन्वयव्यतिरेक and आश्रयाश्रयि भाव are practically the same. उद्भट seems to have been the first to sponsor आश्रयाश्रयिभाव, though indications of this are not to be found in his काव्यालंकार जयरथ says that this आश्रयाश्रयिभाव has been developed in detail by राजानकतिलक in उद्भटविवेक [Read —एतच्च उद्भटविवेके राजानकतिलकेन प्रपञ्चित इति ग्रन्थविस्तरभयान्नेह प्रतायितम्]. काव्यप्रकाश seems to be

referring to and contradicting this view, proposing अन्वयव्यतिरेक instead.
As we saw, रुय्यक is for आश्रयाश्रयिभाव विश्वनाथ and जगन्नाथ are non-com
mittal. अप्पय्यदीक्षित's view could be tentatively guessed by looking to
the fact that संकर and अमरेष are both taken by him as अर्थालंकारs Does
it mean that he was for आश्रयाश्रयिभाव ? He refers to चित्रमीमांसा on the
point But unfortunately the extant portion of the work does not
contain श्लेष Read वैद्यनाथ तत्सत् —उत्प्रेक्षाग्रन्थानन्तर चित्रमीमांसा न क्वापि दृश्यते ।

अलंकारदोषs

काव्यप्रकाशकार, after having dealt with the शब्दालंकारs and अर्थालंकारs,
proceeds to tackle the question of अलंकारदोषs Corresponding to the
शब्दालंकारs and अर्थालंकारs it is possible to have शब्दालंकारदोषs and
अर्थालंकारदोषs And going back to the days of भामह and दण्डिन् we do
find आलंकारिकs attempting to ascertain the दोषs of figures भामह
refers to मेधाविन्'s view about seven उपमादोषs —हीनताऽसंभवो लिङ्गवचोभेदो
विपर्ययः । उपमानाधिकत्वं च तेनासदृशतापि च ॥ त एते उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिताः । (भा
भ २ ३९ ४०)—(1) हीनता (2) असंभव (3) लिङ्गभेद (4) वचनभेद, (5) विपर्यय,
(6) उपमानाधिक्य, (7) उपमानासदृशता भामह is critical of some of them
दण्डिन् only makes a passing reference to and criticises लिङ्गवचनभेद and
हीनता and अधिकत्व in उपमा रुद्रट admitted four उपमादोषs (1) सामान्यशब्द
भेद, (2) वैषम्य, (3) असंभव (4) अप्रसिद्धि in place of मेधाविन्'s seven वामन
admits six उपमादोषs almost on the lines of मेधाविन् They are (1) हीनत्व
(2) अधिकत्व, (3 4) लिङ्गवचनभेद, (5) असादृश्य (6) असंभव

When the काव्यप्रकाशकार refers to उपमादोषs, he seems to refer to
practically the same दोषs as were discovered by मेधाविन् But it is
not clear as to who was responsible for stating the अनुप्रासदोषs which
काव्यप्रकाश discusses It seems likely that some earlier आलंकारिक
had referred to them when we take into consideration the names
given to them प्रसिद्ध्यभाव, वृत्तिविरोध, वैफल्य, which seem to have tradition
behind them The दोष of यमक viz पादत्रययमन may be of the dis
covery of the का प्र दण्डिन्'s different varieties of यमक actually in
clude one based upon पादत्रययमन And का प्र alone seems to condemn
it The दोषs in उत्प्रेक्षा, समासोक्ति, and अप्रस्तुतप्रशंसा are again likely to
be of the discovery of the का प्र because no conventional name was
given to these दोषs

Whatever be the दोषs of शब्दालंकार or अर्थालंकार the काव्यप्रकाश
proves that they are ultimately the same as शब्ददोषs or अर्थदोषs and
thus no separate अलंकारदोषs need be admitted according to it

Note the following scheme —

अलंकारदोषाः

अलंकार		अलंकारदोष	उदाहरण	By whom the दोष was mentioned.	शब्ददोष or अर्थदोष to which the अलंकारदोष is reducible
शब्दालंकार अनुप्रास २ } यमक १ }	(I) अनुप्रास [२ दोष.]	A प्रतिकूलभाव	St 185. चक्री चक्रारपंक्ति etc.	?	प्रसिद्धिविरुद्धता
		B वैरस्य	St. 186-187. भण नकाणि etc.	?	अपुष्टार्थत्व
		C ह्रतिविरोध	St. 188. अकुण्ठोत्कण्ठया etc	?	प्रतिकूलवर्णता
		पादत्रययमक	St 189 नृपमन्मेव etc	? नाट्यप्रसङ्ग	अप्रयुक्तत्व
	(II) यमक [१ दोष]				
अर्थालंकार उपमा ११ उत्प्रेक्षा २ समासोक्ति १ अप्रस्तुतप्रशंसा १ }	(I) उपमा [९ उपमानदोष]	A उपमानस्य जातिन्यूनत्व	चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।	विपर्यय of मेधाविन् as understood by नमिसाधु [रु. ११.२४]	अनुचितार्थता
		B उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्व	वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ।		"
		C उपमानस्य जात्यधिकत्व	St. 190. अथ पद्मासना etc.		"
		D उपमानस्य प्रमाणाधिकत्व	St. 191. पातालमिव etc.	हीनत्व and अधिकत्व of वामन.	"
		E धर्मस्य न्यूनत्व	St. 192. स मुनिर्लाञ्छितः etc.	हीनता of मेधाविन् and वामन.	हीनपदत्व

[५ साधारणधर्म दोषs]	F धर्मस्य अविकत्व	St 193 स पीतवासा etc.	अधिकता of मेधाविन् and वामन.	अधिकपदत्व
		चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि	लिंगवचनभेद of मेधाविन् and वामन	भग्नप्रक्रम
	A उपमानोपमेययो लिंगभेदात्	सक्तो भक्षिता देव शुद्धा कुल्यघूरिव ।	,, ,, ,,	,,
	B उपमानोपमेययो वचनभेदात्		?	,,
	C उपमानोपमेययो कालभेदात्	St 195 अतिथि etc	?	,,
	D उपमानोपमेययो पुरुषभेदात्	St 196 प्रत्यग्रमज्जन etc	?	,,
	E उपमानोपमेययो विधिभेदात्	गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः		
		प्रश्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।	मेधाविन् and वामन	अनुचितार्थता
[असादृश्य] [असम्भव]		St 197 निपेतुरास्यादिव etc	,, ,,	,,
(II) उत्प्रेक्षा	A इवादीनां संभावने अशक्ति	St 198 उदयौ etc	? काव्यप्रकाश	अवाचकत्व
[२ दोषs]	B समर्थनाय अर्थान्तरन्यासोपादानस्य निर्विषयत्व	St 199. दिवाकरात् etc	? ,,	अनुचितार्थता
(III) समासोक्ति [१ दोष]	उपमानस्य अनुपादेयता	St 200 स्पृशति etc	? काव्यप्रकाश	अपुष्टार्थता or पुनरुक्तता.
(IV) अप्रस्तुतप्रशंसा	उपमेयस्य अनुपादेयता	St 202. आहूतेषु etc	? काव्यप्रकाश	अपुष्टार्थता or पुनरुक्तता.

§ सू ८८. एषां दोषा etc. Construe एषां यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केचन दोषा उक्तेषु अन्तर्भवन्ति इति न पृथक् प्रतिपादिता। एषां *i. e.* of शब्दालंकारs and अर्थालंकारs. सम्भवन्तोऽपि केचन दोषाः अपि shows that the author admits that अलंकारदोषs are possible, but his contention is that they can well come under शब्ददोषs or अर्थदोषs. केचन दोषाः See the scheme given above उक्तेषु अन्तर्भवन्ति They can be comprehended by those शब्ददोषs and अर्थदोषs already specified in उ VII. See the scheme न पृथक् प्रतिपादिता In the earlier works, भामह only referred to मेधाविन्'s seven उपमादोषs. दण्डिन् seems to casually refer to three or four of the same दोषs. उद्भट has no अलंकारदोषs. वामन has only उपमादोषs on the lines of मेधाविन् रुद्रट has four दोषs of his own. So it is evident that neither भामह, nor दण्डिन्, nor was उद्भट interested in अलंकारदोषs. And when the काव्यप्रकाशकार reduces the so-called अलंकारदोषs to शब्ददोषs or अर्थदोषs, he seems to be following in the footsteps of his redoubtable predecessors.

शब्दालंकारदोष

वृत्ति :-Two शब्दालंकारs referred to अनुप्रास and यमक.

I अनुप्रासदोषs

(i) प्रसिद्ध्यभाव—Absence of established usage or convention. प्रसिद्धि is convention. When, therefore, something unwarranted by convention happens to be stated, only to secure an alliterative effect, we get the दोष, प्रसिद्ध्यभाव, of अनुप्रास. This is reducible to प्रसिद्धिविरुद्धता here an अर्थदोष in उ VII (though it is also a शब्ददोष).

St. 185 चक्री etc Illustrates प्रसिद्ध्यभाव of अनुप्रास A benedictory stanza addressed to the chariot of the sun. Construe:—यस्य (रथस्य) चक्रारपंक्तिं चक्री स्तौति, यस्य हरीन् हरिः अपि स्तौति, यस्य धूर्ध्वजान्तान् धूर्जटिः स्तौति, यस्य अक्षं नक्षत्रनाथः स्तौति, यस्य अरुणं वरुणः स्तौति, यस्य कूबराग्रं कुबेरः स्तौति, यस्य रंहः सुराली सदा स्तौति, स जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य अहिमरुचेः (सूर्यस्य) स्यन्दनः प्रीतिप्रसन्नः (सन्) वः अवतात्। चक्रारपंक्ति wheel and numerous spokes (अर m.) Read 'wheel' for 'wheels' in the Translation Sun's chariot has got one wheel only. चक्री विष्णु हरीन् The seven bay steeds of सूर्य हरि इन्द्र धूर्ध्वजान्त The top of the yoke-banners. धूर्जटि = शिव [धूर्-भारभूता जटिः (जटा) यस्य]. अक्ष (m.) axle. नक्षत्रनाथ = चन्द्र. यस्य अरुणं अरुण is सूर्य's सारथि कूबराग्र—कूबर (m. n.) The pole of the chariot, to which the yoke is fixed रंहः (*Accu Sing* रंहस् n.) Speed प्रीतिप्रसन्न Pleased due to gratification. जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य can be better taken as qualifying अहिमरुचेः than यस्य (रथस्य) The Translation takes the latter.

Here the different gods are pressed into the service of the chariot only with an eye on the अनुप्रास resulting therefrom. There

is अनुप्रास of अम्-अम् in रह and सन also To take an instance, विष्णु is described as praising the wheel etc simply to secure the अनुप्रास of चक्री-चक्र .विष्णु and others are not प्रसिद्ध in पुराणs, महाभारत (= इतिहास) etc , as being स्तावुs of the सुरथावयव

कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुति *Uniform praise with particular gods as subjects and particular chariot parts as objects* [प्रतिनियम *Uniformity*]

(ii) अनुप्रासस्य वैफल्य i e *futility of alliteration* arises where alliteration does not lend any charm to the theme This is reducible to अपुष्टार्थता—an अर्थदोष अपुष्टार्थता *is irrelevancy* यस्य अनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमान अर्थ न बाध्यते To have futile alliteration means to base it on words that do not bear upon the central theme, and this is the same as अपुष्टार्थता

Sts 186-187 भण तरुणि etc Illustrates वैफल्य of अनुप्रास युग्म A disappointed lover expresses his annoyance when the नायिका goes to the house of her beloved Construe—आनन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि, सलीलोल्लापिनि तरुणि, भण, यदि [illegible] रमणमन्दिरं गच्छसि तदा अरुणचरणे अनणुरणन्मणिमेखल अविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरं तव परिसरणे मे किं अकारणं रणरणकं कुरुते । **आनन्द** etc You whose face is charming like the moon that diffuses delight. **सलीलोल्लापिनि** speaking very gracefully **अविरत** etc with the sweet anklet tinkling constantly **परिसरण** = Movement **रणरणक** (m n) anxiety, worry. The stanza is given in **रुद्रटालंकार** [२ २२-२३]

Here the author of का प्र suggests that the अनुप्रास does not contribute to the charm of the वाच्य = अर्थ and hence it is अपुष्टार्थता **वाच्यस्य = अर्थस्य** *विचिन्त्यमान चारुत्व charm that could be imagined* From Ed reads **विवेच्यमान** charm that could be discerned

Here the का प्र criticizes as faulty that very instance which **रुद्रट** gives to illustrate मधुरा वृत्ति of अनुप्रास And looking to the stanzas the criticism appears unjustifiable आनन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि सलीलोल्लापिनि अनणुरणन्मणिमेखल, अविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरं are अनुप्रासs that are embodied in words that are significant enough to bear on the central theme viz. आत्मुक्यवर्धन The same is true also of the line परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते Looking to this criticism one is reminded of दण्डिन् s criticism of अनुप्रास which he says brings about पारुष्य and शैथिल्य of composition अतो नैवमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ।—says **दण्डिन् १ ६०** **अपुष्टार्थतैव** etc. Construe अनुप्रासस्य वैफल्यं अपुष्टार्थता एव ।

(iii) अनुप्रासस्य वृत्तिविरोध वृत्तिs are styles, modes **रुद्रट** speaks of पञ्च वृत्तिs of अनुप्रास (२ १९) अनुप्रासस्य वृत्तिविरोध, therefore, amounts

to the employment of such alliteration as is not in tune with the theme Particular themes demand particular types of अनुप्रासs, soft or hard मम्मट illustrates such रसाननुगुण अनुप्रास in उ VII. Soft अनुप्रास will tone down वीररस, and hard अनुप्रास will appear jarring in शृंगार Such वृत्तिविरोध of अनुप्रास is reducible to प्रतिकूलवर्णता, acc to का. प्र. प्रतिकूलवर्णता is a शब्ददोष It consists in the use of syllables that are not suited for particular रस रसाननुगुण प्रतिकूलवर्णम् Note that the name वृत्तिविरोध, as given to the defect, leaves an impression of being traditional.

St 188 अकुण्ठोत्कण्ठया etc Illustrates अनुप्रासस्य वृत्तिविरोध A lover s request to the go between, to bring about his meeting with the नायिका Construe —हे कलकण्ठि, अकुण्ठोत्कण्ठया आकण्ठ पूर्णं मा क्षण कम्बुकण्ठ्या कण्ठे कुरु । कण्ठार्तिमुद्धर (च)। कलकण्ठि addressed to the दूती An apt epithet for those *messengers* of love Once अग्निमित्र talks of the दूती, बकुलावलिका, as मधुरस्वरा परभृतिका ! अकुण्ठोत्कण्ठया आकण्ठ पूर्णं मा me who am filled to the brim with irresistible (अकुण्ठ) yearning क्षण for a moment कम्बुकण्ठ्या कण्ठे कुरु Give me an opportunity for the कण्ठाश्लेष of that lovely lady कम्बुकण्ठी = कम्बुग्रीवा whose neck in whiteness and bulging shape resembles the conch (कम्बु m) कण्ठार्ति i e कण्ठाश्लेषोत्सुक्य The eagerness for embrace and the consequent uneasiness उद्धर rid (me) of

Here there is the अनुप्रास of the harsh ठ which is ill-suited for the delicate love making ! This, which others (?) style as वृत्तिविरोध is none else than प्रतिकूलवर्णता i e use of syllables out of tune with the prevailing sentiment

अत्र शृंगारे The शृंगार in the stanza is too patent परुषवर्णाडम्बर the pompous use of the harsh syllables viz , आडम्बर suggests that such syllables become an encumbrance ट-वर्ग was always looked upon as ill-suited for producing a delicate effect like शृंगार Note how रुद्रट excludes टवर्ग from प्रौढा वृत्ति —अन्त्य-टवर्गान् मुक्त्वा (२ २४) पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते Is found inconsistent with शृंगार, in the way already given in उ VII, where मम्मट gives different illustrations to show how certain syllables are not in tune with certain रस अकुण्ठोत्कण्ठया also figures there as an illustration of प्रतिकूलवर्णता in शृंगार अत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोध Here what is looked upon as वृत्तिविरोध is प्रतिकूलवर्णता itself

II यमकदोष

यमक is, as we saw, a वर्णसंघात repeating itself in different senses लग्नो/लक्लो was यमक in St 176. Here the अलंकारदोष of having the यमक in three out of four quarters of a stanza is brought under the दोष of अप्रयुक्तत्व.

पादत्रयगतत्वेन यमन To put it in three out of four quarters of a stanza It should be noted that of the several varieties of यमक recognised as poetical, in काव्यादर्श ३, one actually consisted in पादत्रययमन cp the instance करोग ते रणेष्वन्तस्रेण दिपनां हना । करोणव क्षरदसा नान्ति सत्वाप्ता इत ॥ काव्यादर्श ३ २६ And this very class of यमकs comes to be condemned here अप्रयुक्त व दोष It may be a शब्ददोष or अर्थदोष It consists in the use of words etc. not generally in use It is explained in ब VII as तथा आम्नातमपि वर्जि न आदृतम्—What is not in poetical vogue, though it may have the sanction of ancient authorities पादत्रययमन may have the sanction of दण्डिन् and others but it is not in vogue and so is अप्रयुक्त, says the काव्यप्रकाश

St 189 भुजगमस्येव etc Illustrates यमकस्य पादत्रययमन The wily lure away the heart of men and bring them into troubles a भुजगमस्येव etc. like a snake's jewel that is full of lustre सदम्भा Nom Sing मद् अम (= सत्त) यस्य cp Marathi पाणीदार b ग्राहाक्रकीर्णेव etc Like a river that has good water but is infested by crocodiles सदम्भा Nom Sing. Fem. सम्भस् = साधुजल cd Construe —सम्भा दुरन्तां निर्णयन अपि जन्तो चेत प्रसभ वर्षीन्त The wily ones (स + दम्भ) lure away the heart of a person (जन्तु) even when he realises that they would lead him to disaster (दुरन्ता)

Here the वर्णसमूह viz सदम्भा repeats itself in three (*abd*) out of four पादs This is अप्रयुक्त of यमक, since it is not a fashion to have यमकs in three out of four quarters Though as said above, दण्डिन् had त्रिपादयमकs, there is surely some sort of abruptness when the यमक occurs like this.

अथार्थदोषाः

Four अर्थदोषs referred to —उपमा, उत्प्रेक्षा, समास, अप्रस्तुतप्रशंसा

१—उपमादोषाः (१९)

Here by comparing यूथ with the निकृष्ट चण्डाल, there is no exaltation, but degradation Note that this will be a दोष, only when the poet aims at exalting the उपमेय. But, if the poet's aim is to condemn the act by becoming ironical, it will be a व्याजस्तुति (निन्दापर्यवसायिनी), and then there will be no दोष. **नमिसाधु** (रुद्रट ११. २४.) very aptly remarks तथा योऽपि हीनताधिक्यविशिष्ट विपर्यय उक्त सोऽपि न तावन्मात्रेण दोषहेतु । अतिप्रसङ्गात् । अन्यथा हि निन्दास्तुती यत्र विरोधिनि भवत तत्रापि यथाक्रम निकृष्टस्य उत्कृष्टस्य च उपमानस्य दुष्टत्व स्यात् ।

(ii) **उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्व** It consists in the उपमान being too small in *size* for the उपमेय This also is reducible to अनुचितार्थत्व. Note that, as in the above case, it will not be a दोष if it is व्याजस्तुति (निन्दापर्यवसायिनी) Read **नमिसाधु** cited above

वह्निस्फुलिङ्ग etc. Illustrates उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्व The sun compared to a fiery spark

Here it is obvious how the sun, instead of being exalted, as the poet certainly wants to do, is brought into contempt by being compared to a स्फुलिङ्ग

(iii) **उपमानस्य जात्यधिकत्व** —It consists in the उपमान belonging to a *class* too high as compared to the उपमेय This also is reducible to अनुचितार्थत्व Here also there will be no दोष if there is व्याजस्तुति.

St 190. अयं **पद्मासनासीन** etc Illustrates उपमानस्य जात्यधिकत्व. A चक्रवाक compared to ब्रह्मा **पद्मासनासीन** The चक्रवाक is perched on a lotus ब्रह्मन्'s seat is lotus **वेधस्**=ब्रह्मा

Here the चक्रवाक is compared with ब्रह्मा, when about to create the world The चक्रवाक belongs to a class too trivial as compared to the eminent class of ब्रह्मा. Hence उपमानस्य जात्यधिकत्व which can well come under अनुचितार्थत्व But when the poet wants to regale us with an anti-climax, there is no दोष Pope's 'Rape of the Lock' involves no दोष !

(iv) **उपमानस्य प्रमाणाधिक्य** It consists in the उपमान being too big in *size* as compared to the उपमेय Also reducible to अनुचितार्थत्व If it is a व्याजस्तुति, however no दोष

St 191 **पातालमिव** etc Illustrates उपमानस्य प्रमाणाधिक्य A poet compliments a नायिका on the beauty of her beautiful limbs **पातालमिव** Ref to निम्नत्व of the नाभि स्तनौ क्षितिधरोपमौ—(See the उदाहरण of उपक्रमभङ्ग Notes p 262) **कालिन्दीजलमध्यभिन्न वेणीदण्ड** कालिन्दी—यमुना known for its black colour

Here the उपमानs, पाताल, क्षितिधर, कालिन्दीपात, are too big in size for the particular उपमेयs viz नाभि, स्तन, वेणीदण्ड respectively And hence there is a दोष, it is urged which is reducible to अनुचितार्थत्व Is this strictly true ? We have already seen from the instance of एकविषयभार, how the idea of क्षितिधरोपमौ स्तनौ is not uncommon in Sanskrit poetry Again we have seen at St 41, how नाभि is described as कुहर In such matters अतिशयोक्ति is bound to feature Nay it must feature Who can set limits to अतिशयोक्ति ? And if we become hypercritical in these matters we might even get startled to find a मुख compared to a कमल ! Particularly this is true of प्रमाणाधिक्य भामह says (२ ४९ ५० ५१) — यस्यातिशयवानर्थः कथं सोऽसम्भवो मतः । इष्टं चातिशयार्थत्वमुपमानस्य तद्यथा ॥ and mark the instance he gives पुञ्जीभूतमिव ध्वान्तमेष भाति मतङ्गजः । सरः शरत्प्रसन्नाम्भो नभः खण्डमिव च्युतम् ॥ Read again अखण्डमण्डलः क्वेन्दुः क्व कान्ताननमद्युति । यत्किंचित्कान्ति सामान्यादुपमेनिरपि समीयते ॥ २ ४४ It must be conceded however, that *poetic convention* is the best standard to judge such cases The उपमानs may be अतिशयोक्तिपूर्ण but they must not transgress the limits of poetic conventions किंच काव्यानि नेयानि लक्षणेन महात्मनाम्—Poems are to be understood in the light of the conventions set down by the great poets—says भामह (२ ४५)

अत्र etc. चण्डालादिभि उपमानैः—आदि includes वह्निस्फुलिङ्ग, वेधा, पाताल-क्षितिधर कालिन्दीपात कदर्थित is brought into contempt Note that this is not only true of उपमानन्यूनत्व but also उपमानाधिक्य The चन्द्रमा by being compared to वेधस् is equally कदर्थित

(v) उपमानस्य धर्मन्यूनत्व —It consists in the failure of the poet to refer to a particular item (धर्म) in the उपमान when he refers to a corresponding item in the उपमेय This is reducible to हीनपदत्व says the का प्र हीनपदत्व a वाक्यदोष results when a necessary word remains unembodied therein Read in Translation (p 227) So far as the excess or deficiency of attributes (धर्माश्रय) is concerned in place of so far as the inferiority or superiority abiding in the Common Property is concerned

St 192. स मुनि etc Illustrates उपमानस्य धर्मन्यूनत्व A sage described as appearing like the sun मौञ्ज्या लाञ्छित marked by a girdle made of Munja grass कृष्णाजिनपट his garment was the skin of a black antelope. व्यराजत् etc. He shone like the sun (अंशुमान्) wrapped in a fragment of dark (नील) cloud नीलाभ्र

Here मुनि corresponds to अंशुमान् कृष्णाजिनपट to नीलाभ्रम् But while the poet has mentioned the मौञ्जी as an item (धर्म) of the उपमेय,

he fails to mention तडित् the corresponding item in the उपमान. This is therefore उपमानस्य धर्मन्यूनत्व

(vi) उपमानस्य धर्माधिकत्व —It consists in the mention of an item of the उपमान, without mentioning the corresponding item of the उपमेय It [redacted] reducible to अधिकपदत्व, says का प्र. अधिकपदत्व consists in the use of a पद that is unnecessary

St 193 स पीतवासा etc. Illustrates उपमानस्य धर्माधिकत्व Description of श्रीकृष्ण पीतवासस wearing a yellow garment प्रगृहीतशार्ङ्ग—शार्ङ्ग the bow of विष्णु मनोज्ञभीमं वपु form, charming and awful 2nd half —शतह्रदेन्द्रायुधवान् मेघ निशायां शशिना सम्पृच्यमान इव—Like a cloud coming in contact with (सम्पृच्यमान) the moon, at night, and having lightning (शतह्रदा) and a rainbow (इन्द्रायुध) about it

Here मेघ is उपमान, कृष्ण उपमेय शतह्रदा of the उपमान, corresponds to the पीतवासस् of the उपमेय इन्द्रायुध of the उपमान corresponds to the शार्ङ्ग of the उपमेय But corresponding to शशिन् of the उपमान, there is nothing stated of the उपमेय when, as a matter of fact, शङ्ख of the उपमेय could well have been mentioned So this is उपमानस्य धर्माधिकत्व which can well come under अधिकपदत्व

Note that this उपमानस्य धर्माधिकत्व or the preceding धर्मन्यूनत्व are दोष because the poet fails to mention a corresponding धर्म of the उपमेय or उपमान *when such* धर्म *is there* In other words, the poet is blamed in such cases for failing to strike a balance between the उपमान and उपमेय even *when there is room for it* When there [redacted] no room for such a perfect equality between the उपमान and उपमेय, if the poet mentions some item of the उपमान or उपमेय in excess, there will be no दोष Hence does भामह say —यदि सर्वेण साहश्यं नास्ति मावस्य कस्यचित् । यथोपपत्ति कृतिभिरुपमासु प्रयुज्यते ॥ (२ ४३)

शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते The mention (ग्रहण) of शशिन् is in excess because the corresponding धर्म viz शङ्ख of the उपमेय is not mentioned शङ्खादे आदि is evidently superfluous इन्दस्य will be more appropriate

vii-viii लिङ्गवचनभेदात् दोष —When there [redacted] a divergence between the उपमान and उपमेय, in point of gender or number, the उपमा sometimes becomes defective Because, such divergence may affect the साधारणधर्म which may cease to be perfectly साधारण In मुखं चन्द्र इव रम्यम्, रम्य goes well with the उपमेय, but does not grammatically fit in with चन्द्र which [redacted] masculine. Thus what [redacted] looked upon as a साधारण-

धर्म is found not to be in perfect grammatical accord with the उपमान, as it ought to Hence, this is a flaw.

मा. प्र reduces the flaw to भग्नप्रक्रम, the same as प्रक्रमभंग, a वाक्यदोष प्रक्रम = प्रक्रान्त अर्थ is *motif*, the aim that the poet has in view. When the poet's aim is not achieved, it is भग्नप्रक्रम दण्डिन् is critical of such दोषs based on लिङ्गवचनभेद or उपमानन्यूनत्व and अधिकत्व Says he —न लिंगवचने भिन्ने हीनताऽधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ (का द २ ५१) दण्डिन्'s view point seems just particularly with the saving clause यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ Here also we must take into consideration poetic convention Thus लिंगवचनभेद may not be दोष in some cases, but will be so in others दण्डिन् admits this —अस्त्येव क्वचिदुद्वेग प्रयोगे वाग्विदां यथा । इस्नीव यान्त्यध्वग सत्नामीवामल नभ । भर्तृभक्तो भट श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ईदृशं वर्ज्यते सद्भि । [का. द २ ५४–५५]

लिङ्गवचनभेदोऽपि etc साधारण धर्मं अन्यरूप कुर्यात् i e अन्यरूप i e, असाधारण In मुख चन्द्र इव रम्य the धर्म, रम्य does not go with चन्द्र in the masculine and hence it becomes असाधारण एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगते Since we find that only with one (viz the उपमेय) the धर्म goes एकतरस्यैव viz उपमेयस्यैव Because the साधारणधर्म in उपमा agrees with the उपमेय, { which is an indication of उपमेय being प्रधान in उपमा } In मुख चन्द्र इव रम्य, रम्य agrees with the उपमेय, मुख

सविशेषणस्यैव तस्य उपमानत्वं उपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते —The sentence must be construed as प्रतीयमानेन धर्मेण सविशेषणस्यैव तस्य उपमानत्व उपमेयत्व वा प्रतीयते । Since the धर्म, in such cases goes only with the उपमेय, we have to *understand* (प्रतीयमान) its counterpart such as would go with the उपमान and then only will the two be उपमान and उपमेय in the real sense of the term The idea is So long as the धर्म is not साधारण, *how can there be* औपम्य, *theoretically speaking* ? And if there be no औपम्य, how could one thing be उपमेय and another उपमान ? So here to bring about औपम्य, we have to depend upon a धर्म understood (प्रतीयमान), not mentioned , and this involves प्रक्रमभंग as the poet's aim is *not fully* realised (प्रक्रान्तस्य अर्थस्य स्फुट अनिर्वाहात्) प्रक्रान्त अर्थ the matter the poet aims at *viz* उपमानस्य उपमेयस्य च समानधर्मत्वम् अनिर्वाह non realization

चिन्तारत्न etc Illustrates लिङ्गभेददोष The laments of one who has lost something he carried in his hand that was very useful to him चिन्तारत्न = चिन्तामणि, a jewel credited with the powers of fulfilling the expectations of the अर्थिन्. करत च्युत slipped from the hand

Here the उपमेय, त्व, is masculine as can be judged from च्युत , the उपमान is चिन्तारत्न, neuter च्युत goes with त्व, but cannot agree with

चिन्तारत्नम् Hence लिङ्गभेददोष which is reducible to प्रक्रमभग Note that if the उपमान were चिन्तामणि (masculine), the दोष would not have arisen

सक्तवो etc Illustrates वचनभेद One says that he has eaten barley meal Construe देव, कुलवधूरिव शुद्धा सक्तव भक्षिता । कुलवधूरिव शुद्धा pure like a wife of good family. सक्तव सक्तु m Barley meal

Here सक्तव, the उपमेय, is in the plural, while the उपमान, वधू, is in the singular [There is लिङ्गभेद also But it is immaterial, because if the वचनभेद were not there, and we had वध्व in place of वधू, there would have arisen no दोष due to लिङ्गभेद, as शुद्धा is Nom Pl of masculine as well as feminine forms] This वचनभेद, has made शुद्धा agree with the उपमेय, सक्तव, only, not उपमान Hence वचनभेद becomes a दोष which is the same as भग्नप्रक्रम, acc to का प्र

यत्र तु etc. But लिङ्गभेद and वचनभेद are not दोषs always They are दोषs only when the साधारणधर्म agrees in grammar with one, not both If, however, in spite of लिङ्गभेद and वचनभेद, the साधारणधर्म agrees grammatically with both the उपमान and उपमेय, then लिङ्गभेद and वचनभेद do not involve दोष

सामान्याभिधायि पद the word conveying the साधारणधर्म स्वरूपभेद नापद्यते when there is no divergence in grammatical form i e the same form may apply to the two genders or two numbers उभयथापि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वात् As the साधारणधर्मपद is capable of being in concord with both viz. उपमान and उपमेय

गुणैरनर्घ्यै etc Illustrates how लिङ्गभेद may not be a दोष One complimented on the score of his invaluable virtues

Here अनर्घ्यै, the साधारणधर्म, is in grammatical concord with the उपमान, रत्नै, and उपमेय, गुणै both, though रत्न is neuter and गुण masculine Hence no दोष despite लिङ्गभेद.

St 194 मधुरेयं etc Illustrates how वचनभेद may not be a दोष A fashionable lady complimented on the elegance of her dress and graces Construe —अन्याभि स्त्रीभि असदृशा मधुरतमभूत मधुरेव नरीका (अन्याभि स्त्रीभि असदृश) (मधुरतमभूत) विभ्रमा ... पदं दोषां दृश्यते मद ॥ मधुरतमभूत (Sing or Plu) Replete with elegance स्त्रीभि असदृश (Sing or Plu) unlike those of other women

Here त्वं the उपमेय is in singular. विभ्रमा the उपमान is in plural Still, the साधारणधर्म's can agree with both. They are. असदृश which may be singular of असदृश and plural of असदृश, मधुरतमभूत which may be singular of मधुरतमभूत or plural of मधुरतमभूत. So also (दोषां) दृश्ये

may be Present 3rd per Sing of दध् IA to hold or 3rd per. Plu of धा to hold

IX-X-XI कालभेददोष-पुरुषभेददोष विधिभेददोष Just as the साधारणधर्म tends to be असाधारण, due to लिङ्गवचनभेद, so it becomes असाधारण, due to difference in Tense (काल), Person (पुरुष), and Mood (विधि), as applied to the उपमान and उपमेय. This also comes under भग्नप्रक्रमदोष

पुरुष i e 1st, or 2nd, or 3rd person विधि a mood that enjoins like the Imperative or Potential or which merely states a thing, like the Indicative विध्यादि आदि Commentators interpret as referring to आशीर्वाद (blessing) It may also refer to combinations of two or all of the three viz काल, पुरुष, विधि नमिसाधु (२ ११-२४) refers to काल-कारक विभक्तिभेदा । न तथा प्रतीति अस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासादयति i. e the understanding of idea does not become as free from abruptness, and complete as one would expect it to be तथा = कोविद प्रसिद्धप्रकारेण मा च अस्खलितरूपतया As being free from abruptness, this is why it comes under प्रक्रमभग विश्रान्तिं आसादयति = निरपेक्षा भवति becomes complete असौ अपि i e काल पुरुष विधिभेददोष भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्त Comes under भग्नप्रक्रम In short, कालादिभेद leaves some gap in our comprehension of the idea on hand, and hence occasions प्रक्रमभग

St 195 अतिथिं etc Illustrates कालभेददोष कुमुद्वती bore a son, अतिथि by name, to कुश *2nd half* construe पश्चिमात् यामिनीयामात् चेतना यथा प्रसाद (आप्नोति) तथा । पश्चिमाद् यामिनीयामाद् In the last watch of the night चेतना प्रसाद माप्नोति तथा After good sleep one's intellect becomes quite clear काकुत्स्थ Refers to कुश

Here कुमुद्वती पुत्र आप is भूतकाल which does not apply to the उपमान, चेतना Because it is an everyday occurrence we require वर्तमान चेतना प्रसाद आप्नोति Hence कालभेददोष

St 196 प्रथम etc Illustrates पुरुषभेददोष वासवदत्ता while worshipping cupid is compared to a creeper Construe —प्रथम . मूर्ति, कौसुम्भ कान्ता, मन्मथेन अर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव विभ्राजसे। For the two meanings of प्रथम मूर्ति and कौसुम्भ .कान्ता, see the Translation कौसुम्भ of कुसुम्भ m. saffron कौसुम्भ इव (केसरस्य इव) राग तेन रुचिरा च स्फुरद्भि अंशुभि कान्ता च—as applied to लता अंशु m filaments. (Read 'filaments' for 'pollen' in Translation) कौसुम्भन रागेण रुचिर स्फुरन् च अंशुकस्य अन्त यस्या —as applied to वासवदत्ता प्रथम Recent. मज्जन (N)—Watering as applied to लता. Bath, as applied to वासवदत्ता बालप्रवालविटपप्रभवा applied to लता—That is the origin of tender sprouts and tendrils. A hint at the tenderness of वासवदत्ता's limbs.

Here विश्रान्मे [2nd person] goes with त्व (वासवदत्ता), the उपमेय It cannot go with the उपमान, रत्ना which requires a third person. Hence पुरुषभेददोष

अत्र etc इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य The परभाग i e प्रत्ययभाग in विश्रान्से as applying to (निष्ठ) the party addressed (संबोध्यमान) The 2nd person termination in विश्रान्मे has to be modified (व्यत्यास) into 3rd person in order to make it applicable to रत्ना, the उपमान, that is not being addressed (असंबोध्यमानविषयतया), and this gives rise to पुरुषभेददोष coming under भग्नप्रक्रम

गङ्गेव प्रवहतु etc Illustrates विधिभेददोष. A blessing for continued fame Here the Imperative of प्रवहतु agrees with the उपमेय viz कीर्ति, but does not agree with the उपमान, गङ्गा Nobody can *order* the Ganges to flow Hence विधिभेददोष, Imperative being the विधि which does not suit the उपमान which requires the Indicative प्रवहति इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मन· विधे· (भेद·) Here the विधि of प्रवहतु applying to कीर्ति, the उपमेय, which consists in bringing about something not actually in being (अप्रवृत्त) is different from the विधि viz indicative required for गङ्गा, the उपमान अप्रवृत्तप्रवर्तन the कीर्ति is yet to flow forth by the blessing This thing is to be brought about in the case of the उपमेय The Ganges on the other hand is not to flow it is already flowing

एवंजातीयकस्य च भग्नस्य etc एवंजातीयक मा. Thinks that this refers to combination of काल, पुरुष, विधि –Read 'गमिष्याम्युपहास्यता वामन इव' इत्यादौ इव कल्पितान्पुरुषविध्यादियोगेनापि दोष स्यात्। उपमानगतस्य असंभवात् If it will not apply to the उपमान

ननु समानम् (*v l* साक्षात्) etc We saw how दण्डिन् maintained that लिङ्गवचनभेद is not enough to make an उपमा defective As against such views our author wants to urge that these भेदs do cause a gap in our comprehension of the idea on hand and hence should be looked upon as प्रक्रमभग.

ननु सत्यवादी अय इति अर्थावगमात्। This sets forth the case of those who, like दण्डिन्, would say न लिङ्गवचने भिन्ने ..उपमादूषणाय अलम्.

They might urge The poet's *primary aim* in उपमा is to connect the उपमेय with the particular धर्म, (धर्मान्तर –य कश्चिद् धर्म) which may be expressly stated [साक्षादुच्चारित Trvm Ed] as in मुख चन्द्र रम्य or merely suggested (प्रतीयमान) as in मुखं चन्द्र इव After this connection of the उपमेय with the धर्म is realised, the उपमा is concluded and then the difference in tense etc. are of no consequence (न कश्चिद् कालादिभेदेऽपि) and hence

they cannot be said to vitiate the उपमा After the धर्म is construed with the उपमेय it is by easy guess that we construe the धर्म with the उपमान, despite कालादिभेद. This leaves no room for any दोष

How कालादिभेद, continues the objector, does not constitute [redacted] दोष will be clear from an instance. We usually say युधिष्ठिर इव अयं सत्यं वदति, where the साधारणधर्म [redacted] mentioned (उपात्त = उच्चरित), not suggested Here there [redacted] कालभेद But our understanding of the वाक्यार्थ is never marred by the कालभेद As soon as we have construed सत्यं वदति with the उपमेय viz अयं, by an easy guess we understand that the साधारणधर्म is सत्यवादित्व and so the sentence युधिष्ठिर इव अयं सत्यं वदति is apprehended by us as युधिष्ठिर इव सत्यवादी अयं सत्यं वदति

As against this, suggests the objector, it might be contended by some that in our attempt to disprove कालभेददोष, we have unwittingly exposed ourselves to another दोष viz पौनरुक्त्य, such as [redacted] evident in सत्यवादी सत्यं वदति. But such a contention will be found to be untenable on closer examination सत्यवादी सत्यं वदति involves no पौनरुक्त्य (Tautology) because there is the nice shade of meaning implicit in सत्यवादी It implies one who *by nature* is truth-speaking So with सत्यवादी सत्यं वदति we get the idea that the person in question speaks the truth, not casually, but naturally. If the mere repetition of the same word were to land us into tautology व्याकरण would not have given its approval to णमुल्s like पर्यसचार सचरति or रैपोषं पुष्णाति There *is* a fine distinction between रयिं इव पुष्णाति and रैपोषं पुष्णाति, because the latter is more emphatic than the former So if there is no tautology (पौनरुक्त्य) in रैपोषं पुष्णाति, there is likewise none in सत्यवादी सत्यं वदति— argues the objector

सत्यमेतत् etc The author sticks to his view point that कालादिभेद does involve a दोष

He says Whatever the objector says about रैपोषं पुष्णाति and such other usages is indeed true The objector [redacted] quite justified says the author, in saying that रैपोषं पुष्णाति involves no पौनरुक्त्य. णमुल्s and such other forms are usages that have come to stay (स्थित) and hence have to be justified But this justification which may be cogent for usages that have come to stay (स्थितेषु प्रयोगेषु) in language will not be entirely apt (सर्वथा निरवद्य) in the case of कालादिभेद in उपमा. Because men of taste do admit (सचेतसां एव अत्र प्रमाणम्) that there is a gap in our comprehension of the idea on hand due to कालादिभेद [प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्या-(वि)घातात्]. Hence कालादिभेद do vitiate a काव्य, says the का प्र [Read

सत्यम्, एवमेतत् । किन्तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं, न तु सर्वथा निरवद्य, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्या (v l वि) घातात् इति सचेतस एव अत्र प्रमाणम् ।]

Note that स्थितेषु प्रयागेषु refers only to cases like रैपोप पुष्णाति It does not apply to युधिष्ठिर इवाय सत्य वदति

Note that लिंगभद, वचनभद, कालभेद, विधिभद are दाप because they make the साधारणधर्म असाधारण, in so far as it agrees with the उपमेय only

xii असादृश्यदोष arises when there is no resemblance whatsoever between the उपमेय and the proposed उपमान This is brought under अनुचितार्थत्वदोष

ग्रथ्नामि etc Illustrates असादृश्य One sets about writing a poem which is to him like the moon diffusing the rays of its meaning

Here the काव्य and its अर्थ are respectively compared to शशिन् and रश्मि But, says our author, such comparison is unwarranted as nowhere is there सादृश्य between them The author says so perhaps in the light of poetic convention

xiii असम्भवदोष This is the last उपमादोष It arises where the proposed उपमान is such as is improbable In असम्भव, the thing given as उपमान is so impossible that it appears absurd to state it, and this is enough to distinguish असम्भव from अतिशयोक्ति अतिशयोक्ति in its most extravagant forms never becomes absurd असम्भव, on the other hand, is grotesquely absurd Says भामह २ ५० —यस्यातिशयवानर्थ कथ सोऽसम्भवो मत । This असम्भवदोष reduces itself to अनुचितार्थत्व, acc to the का प्र

St 197 निपेतुरास्या etc Illustrates उपमानस्य असम्भवदोष The impression left by an archer shooting sharp Construe.— दिनार्थभाज परिवेषिण अर्कात् जाज्वल्यमाना वारिधारा इव धनुर्मण्डलमध्यभाज तस्य आस्यादिव दीप्ता शरा निपेतु । दिनार्धभाज अर्कात् from the sun when it is on the meridian, at mid-day परिवेषिण Gen Sing परिवेषिन् having a परिवेष i e halo of of lustre round it जाज्वल्यमाना वारिधारा Burning jets of water धनुर्मण्डलमध्यभाज adj of आस्यात् The face stood at the centre of the extended bow आस्यादिव The arrows seemed to proceed from the mouth itself, as the mouth was at the centre of the bow

Burning jets of water mentioned here as उपमान are impossible, and equally impossible is their emergence from the orb of the sun. Hence this which is stated to be असम्भवदोष, is the same as अनुचितार्थत्व उपनिबध्यमान अर्थ अनौचित्यमत्र पुष्णाति This matter which is being stated tends to occasion the flaw of impropriety itself

२—उत्प्रेक्षादोषः (२)

(i) The उत्प्रेक्षा is vitiated if in place of इव the poet uses यथा. This is due to the fact that the *poetical fancy* implicit in उत्प्रेक्षा can be conveyed only by इव, ध्रुव, मन्ये etc. यथा is incapable of conveying that element of fancy. Hence, when instead of इव or ध्रुव etc. the poet uses यथा, there results a defect which is none other than अवाचकत्व. अवाचकत्व is a पददोष. It arises when a पद is incapable of conveying the idea it is meant to convey.

संभावन *Vide* Notes pp. 34–35 ध्रुवेवादयः *See the list of* उत्प्रेक्षावाचकs given at *p.* 33 Notes. The idea of संभावन can be conveyed by इव, ध्रुव etc., not by यथा. यथा is capable of conveying साधर्म्य only and not संभावन. [दण्डिन् makes a useful list of उपमावाचकs [का. द. २.५७–६५.]:— इव-वद्-वा-यथाशब्दाः समान-निभ-संनिभाः । तुल्य-संकाश-नीकाश-प्रकाश-प्रतिरूपकाः ॥ प्रतिपक्ष-प्रतिद्वन्द्वि-प्रत्यनीक-विरोधिनः । सदृक्-सदृश-संवादि-सजातीय-अनुवादिनः ॥ प्रतिबिम्ब-प्रतिच्छन्द-सरूप-सम-संमिताः । सलक्षण-सदृक्षाभ-सपक्ष-उपमित-उपमाः ॥ कल्प-देशीय-देश्यादिः प्रख्य-प्रतिनिधी अपि । सवर्ण-तुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु । स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति ॥ आक्रोशति-अवजानाति कदर्थयति निन्दति । विडम्बयति संधत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥ तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति । तेन सार्धं विगृह्णाति, तुलां तेनाधिरोहति ॥ तत्पदव्यां पदं धत्ते, तस्य कक्षां विगाहते । तमन्वेति, अनुबध्नाति, तच्छीलं, तन्निषेधति ॥ तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः । उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥] *This difference in connotative powers is due to* शब्दशक्तिमहिमा *only,* one word possesses a power which another may not possess. तस्य = साधर्म्यस्य. अस्याः = उत्प्रेक्षायाः In उत्प्रेक्षा, the poet's aim is not to convey साधर्म्य but संभावना. *Perhaps it would be truer to say that in* उत्प्रेक्षा, the poet's aim is to convey साधर्म्य by संभावन. तत्र अस्य अशक्तिः संभावने यथाशब्दस्य अशक्तिः Incapacity of यथा to convey संभावना. अवाचकत्वं दोषः This संभावने यथाशब्दस्य अशक्ति is the same as the defect अवाचकत्व.

St. 198. उदयी etc. Illustrates उत्प्रेक्षादोष due to the use of यथा instead of इव Lotus bud coming out of a lotus pond fancied as shrinking in fear of the charm of a lady's eye. सेवन्दीवरम् a blue lotus. मुकुलं yet a bud and hence closed. This becomes the basis of the उत्प्रेक्षा in the 2nd half. भीति etc. which seemed to have shrunk from fear of the charm (चातुर्य) of a lady's eye

In the 2nd half we get a हेतूत्प्रेक्षा due to the स्वाभाविक closing of the bud being attributed to the *fancied* हेतु viz. नयनेक्षणचातुर्यतः. Here we require °दोलपेदुदिनं इव in place of °शकपेदुदिनं यथा Since यथा does not connote संभावन but सादृश्य, here we have अवाचकत्व.

Here the attribute (कटे स्पृशति) and the genders (व्यक्ति), masculine and feminine, of the निम्नरुचि and ककुभ्‌s are transparent enough to suggest that they are compared to a नायक and नायिका So also the विशेषणs विजृम्भितनापथा, अतनुमानपरिग्रहया and चिरयाऽपि रुचिरया and the feminine gender of दिनश्री are transparent enough to suggest that दिनश्री is compared to a प्रतिनायिका When the प्रतिनायिकात्व of दिनश्री is thus suggested why make use of दयितया इव in the श्लोक? This becomes अपुष्टार्थता or पुनरुक्तताऽऽरोप व्यक्तिविशेष = लिङ्गविशेष cp काले व्यक्तिः स्वरादय: p 66 उ II. व्यक्तिः Suggestion (as नायक and नायिका) हि स्वशब्देनोपादानेन What is the point in employing the word for itself (स्वशब्द) when it is suggested?

श्लेषोपमायां etc An objector might urge —Why not call स्पृशति etc as श्लेषोपमा—उपमा based on श्लेष? In श्लेषोपमा, the उपमान has to be stated, and this requirement is satisfied by the use of दयितेव, which therefore involves no दोष

Our author replies that स्पृशति etc cannot be श्लेषोपमा Because, in श्लेषोपमा the attributes are not transparent enough to suggest the उपमान, which hence has to be stated In स्पृशति etc, on the other hand the attributes are transparent enough to suggest the उपमान which, hence, requires no mention

यत्र etc. उपमानस्य उपादानमन्तरेण Unless the उपमान i e. अप्रकृत is mentioned साधारणेष्वपि विशेषणेषु As in समासोक्ति, in श्लेषोपमा the विशेषणs being श्लिष्ट apply both to the उपमान and उपमेय But still they are not transparent enough to suggest the उपमान as in समासोक्ति न तथा प्रतीति = न समासोक्ताविव उपमानस्य प्रतीति

St 201 स्वयं च etc. Illustrates श्लेषोपमा गौरी compared to morning-twilight स्वयं च i e. You are great not only because your father, हिमालय, is great but also because you yourself are पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता (i) Shining with your hands that are bright (भास्वर्) and ruddy like sprouts —as applied to गौरी (ii) Shining with the rays of the sun (भास्वर्) that are ruddy like sprouts—as applied to प्रभातसंध्या अस्वापफललुब्धेहितप्रदा (i) Giving the desired object (ईहितप्रदा) to those who hanker after (लुब्ध) fruits not easy to obtain (अ+सु+आप)—of गौरी (ii) Fulfilling the craving of those that want (फल) to be free from sleep (अ+स्वाप) i e bringing sleep to an end—of प्रभातसंध्या The stanza occurs in उद्भट ४ १५ hence it must be from his काव्य—कुमारसम्भव not to be confused with कालिदास s कुमारसम्भव

Here the विशेषण, पक्वाताम्र etc and अस्ताप etc though श्लिष्ट and applying to both viz गौरी the उपमेय, and प्रभातसन्ध्या, the उपमान, are not transparent enough to suggest the उपमान, प्रभातसन्ध्या, which, therefore, has to be mentioned and is mentioned This is, therefore श्लेषोपमा, not समासोक्ति

४—अप्रस्तुतप्रशंसादोष (१)

If in समासोक्ति, the mention of the अप्रकृत becomes a दोष, in अप्रस्तुतप्रशंसा, the mention of the प्रकृत becomes a दोष for the same reasons When we understand how समासोक्ति and अप्रस्तुतप्रशंसा are practically identical in form [*Vide* Notes p 91], it is not difficult to understand the genesis of this दोष If in समासोक्ति, the अप्रकृत is suggested by the *transparent* विशेषण, *in* अप्रस्तुतप्रशंसा, *the* प्रकृत (=उपमेय) *is suggested by the* विशेषण *Hence just as, in* समासोक्ति, *the mention of the* अप्रकृत *constitutes* अपुष्टार्थता *or* पौनरुक्त्य *so the mention of the* प्रकृत, *in* अप्रस्तुतप्रशंसा *leads to* अपुष्टार्थता *or* पौनरुक्त्य.

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि etc. अनयैव रीत्या प्रतीते i e. suggested as in समासोक्ति, from the transparent विशेषण In समासोक्ति, उपमान is suggested; in अ प्र उपमेय is suggested पुनः प्रयोगेण By mentioning it over again when it is already suggested न कदर्थता नेयम् उपमेय should not be made futile (कदर्थना सी) by being mentioned over again That is, it will involve अपुष्टार्थतादोष or पुनरुक्ततादोष

St 202 आहूतेषु etc Illustrates अप्रस्तुतप्रशंसाया प्रस्तुतस्य उपादानात् दोष As Genus embraces the worthy and worthless alike, so the undiscriminating patron patronises the worthy and worthless alike. *a* None can prevent the fly if it comes forward as a विहगम, when विहगमs are called out In other words, विहगमत्व is a *class* that comprehends worthy birds and the worthless fly also The fly with its wings can claim to be a विहगम *b* The तृणमणि (?), abiding in the रत्नाकर (वारिधि), claims the glory of jewels. The *class* of jewels comprehends the worthy diamond and also the worthless तृणमणि What is तृणमणि? One thing is certain that it is a worthless substance. Does तृण here convey the idea of contempt implicit in the word (*cp* तृणेन कार्यं भवतीश्वराणाम्) तृणमणि being a worthless मणि? स प्र interprets तृणमणि as नीच मा च Says तृणप्राय मणि अप्रधान रत्नानि This conveys the idea of worthlessness, but what about मध्ये वारिधि वसन् ? Is it coral as उद्योत says? *c* Even the glow worm is not afraid to move in the midst of things luminous. That is, the class of तैजसिन् things comprehends the most eminent luminaries like the sun and also the insignificant खद्योत

(ii) The उत्प्रेक्षा may be vitiated if in support of an उत्प्रेक्षा, an अर्थान्तरन्यास is given This is due to the fact that उत्प्रेक्षा being only a *poetical fancy* has no reality about it, and when there is no reality, why should there be any attempt at corroboration in the form of अर्थान्तरन्यास? So an अर्थान्तरन्यास has no room in an उत्प्रेक्षा and, therefore, its employment there is अनुचितार्थता Impropriety

उत्प्रेक्षितमपि whatever is poetically fancied **तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात्** Because such fancied things have no reality of form They are "cobwebs of poetical fancy" **निरुपाख्यप्रख्यम्** निरुपाख्य non existent, असत्य [उपाख्य observable] निरुपाख्यप्रख्य = निरुपाख्यतुल्य [प्रख्य appearing like.]. **तत्समर्थनाय** etc. The उत्प्रेक्षित being imaginary and unreal should not be corroborated An attempt at corroboration is extremely improper like an attempt to sketch a portrait in the air [*cp*. चित्र निर्मीति सुन्दर पवने] **समीचीन** [from सम् + √अञ्च] proper, fit *cp* सम्यक् **निर्विषयत्व एतस्य** Absence of scope for this viz अर्थान्तरन्यास Absence of scope for this is the same as अनुचितार्थता That is, अर्थान्तरन्यास, in support of उत्प्रेक्षा results in the दोष, अनुचितार्थता

St 199 **दिवाकराद्** etc. Illustrates the निर्विषयत्वदोष of अर्थान्तरन्यास in support of उत्प्रेक्षा The caves of the Himalayas are impenetrable to the rays of the sun Construe —य दिवा भीत इव गुहासु लीनं अन्धकारं दिवाकरात् रक्षति। नूनं उच्चैः शिरसां शरणं प्रपन्ने क्षुद्रेऽपि अतीव ममत्वम्। Who protects from the Sun Darkness that lies hidden in his caves during day time **उच्चैः शिरस्** The lofty ones. As applied to the हिमालय, whose peak is lofty

Here darkness is *imagined* to be भीत [भीतमिव] and taking shelter in the caves. When भय is imaginary, the act of taking shelter also becomes imaginary Hence an attempt to corroborate it by अर्थान्तरन्यास is nothing short of futile.

अत्र अचेतनस्य etc. तमस् being अचेतन cannot be at all *afraid* of the sun Much less could there be any protection by the पर्वत, which (protection) is a sequel to भय [तन्नयोनित्र = भयमयोनित्र] When such fear and protection present themselves in an imaginary form (संभावित रूप), there cannot be any impropriety Because, what could be improper when based on pure imagination? Hence it is futile to make an attempt to corroborate it i e. परित्राण, by having recourse to an अर्थान्तरन्यास [तत्समर्थना = परित्राणसमर्थना].

Note that we get उत्प्रेक्षा only when we read दिवा भीतमिव as two separate words. If we take them together, they will mean 'an owl'. Then the idea being who protects Darkness hiding in his caves

like an owl', there will be no उत्प्रेक्षा [Read पिबा मीनमिव as two separate words, in the Text Read in the Translation for 'sheltering by the mountain', "sheltering by the mountain as a sequel to it (i e. भय)"

३—समासोक्तिदोष (१)

In समासोक्ति we saw how the विशेषण are transparent enough to suggest the अप्रकृत When the अप्रकृत can be *suggested* by the विशेषणs, it is unnecessary to mention it Wherever the अप्रकृत is thus mentioned in समासोक्ति, the unnecessary mention results in अपुष्टार्थत्व or पुनरुक्तता अपुष्टार्थत्व we have already seen while discussing अनुप्रासस्य वैफल्य पुनरुक्तता, an अर्थदोष, is Tautology, Repetition The mention of the अप्रकृत results in अपुष्टार्थत्व in so far as it has no contribution to make to the significance of the वाक्य the वाक्य being complete even *without* it The fault becomes पुनरुक्तता in so far as the अप्रकृत which is already suggested is expressed again Between अपुष्टार्थत्व and पुनरुक्तता the difference lies in the fact that the former is irrelevant, the latter tautologous The former arises even where the thing is mentioned once, if it does not bear upon the matter on hand, the latter arises only when there is repetition of the same idea

साधारणविशेषणवशादेव etc (*Vide* Notes p 74) The adjectives or attributes are transparent enough to suggest the अप्रकृत, though it is not mentioned उपमान i e अप्रकृत तस्य उपमानस्य अत्र समासोक्तौ प्रयोजना भावात् अनुपादेयता Its mention is improper as it is uncalled for Construe —प्रयोजनाभावात् यत् अनुपादेयता तत् अपुष्टार्थत्व पुनरुक्तता वा दोष भवति।

St 200 स्पृशति etc Illustrates समासोक्तौ अप्रकृतस्य उपादानात् दोष Description of summer Construe तिग्मरुचौ ककुभः करैः स्पृशति, विजृम्भिततापया, अनतुमानपरिग्रहया चिरायापि रुचिरया, दिनश्रिया दयितया इव स्थितम्। तिग्मरुचौ ककुभः करैः स्पृशति—Locative Absolute. When the sun touched the quarters with its rays. Note how the attribute is transparent enough with the Feminine of ककुभ्, with the Mas. of तिग्मरुचि and with the pun on कर, to suggest a नायक touching with his hands (कर) the नायिका विजृम्भिततापया (i) the warmth of which (दिनश्री) had become more intense, (ii) whose (of the प्रतिनायिका) annoyance had been aggravated अनतुमानपरिग्रहया (i) which (दिनश्री) had assumed a great length (the days in summer are long), (ii) whose (of the प्रतिनायिका) मान or huffiness was great चिरयापि रुचिरया (i) which (दिनश्री) was bright though long (चिरा), (ii) who (प्रतिनायिका) though of a long standing was yet charming. [The general rule being नवं वस्तु रुचिरं भवति। Here though the नायिका was not नवपरिणीता, she was yet रुचिरा]

d Fie upon the Genus which, like a patron (प्रभुरिव), does not take cognizance of (अनामृश) distinction between things (तत्त्वान्तर), and which is non-sentient (अचेतन) like the patron who is insensible (अचेतन)

Here the mention of प्रभु इव, the प्रस्तुत, is superfluous. Because such insensible (अचेतन = अविवेकिन्) lord is suggested by the अप्रस्तुत-सामान्य distinguished (विशिष्ट) by the same attributes, अचेतनत्व and अनामृष्टतत्त्वान्तरत्व अप्रस्तुत etc. अप्रस्तुत यत् (अचेतनत्व) (अनामृष्टतत्त्वान्तरत्व)-विशिष्ट सामान्य तद्द्वारेण अभिव्यक्ति Suggestion So प्रभु इव is पुनरुक्त or अपुष्टार्थ

It should not be supposed that the का प्र is here stating something unlikely Let us imagine the sentence to be धिक् सामान्य अचेतन अनामृष्टतत्त्वान्तरम् Here from सामान्य which comes to be condemned for अचेतनत्व and अनामृष्टतत्त्वान्तरत्व, it is indeed by an *easy guess* that one gets at the idea of an अचेतन प्रभु For, we ask ourselves where is the point in the poet pouring scorn on the सामान्य? So when the poet does like that, it must be with an eye upon something else—the प्रस्तुत and that प्रस्तुत a सहृदय can well judge to be प्रभु For, अविवेकित्व is a usual point of grievance against प्रभुs

तदेते etc. अ देस्येवनातीयका Other defects also of this kind Read उद्योत पूर्वोक्तेष्वेव दोषनाम्ना अन्तर्भाविता Can come under the दोषs given already in उ VII

सपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् We have seen in उ I that the Ten Ullasas of the काव्यप्रकाश are devoted to a detailed explanation of the definition of काव्य given by मम्मट in उ I—तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि। इत्यय मार्गो etc. Concluding stanza प्रदीप उद्योत, प्रभा सुधासागर of भीमसेन take no cognizance of it But all others including the very old commentators रुचक (सङ्केत—Appendix A) and माणिक्यचंद्र comment upon it What is more significant is that रुचक and मा चं are among those who see in the stanza a sly reference to the double authorship of the काव्यप्रकाश रुचक says अनेन च महामतीनां प्रसरणहेतुरेष ग्रन्थो ग्रथनेन कथमपि असमाप्तत्वात् परेण च पूरितशेषत्वात् द्विखण्डोऽपि अखण्डतया यदवभासते तत्र सङ्घटनैव हेतुः [Vide Appendix A—p 7] मा च says —अथ च अयं ग्रन्थ अन्येन आरब्धोऽपरेण समर्थितः द्विखण्डोऽपि अखण्डायते। सम्प्रदायप्रकाशिनी refers to अलकं (= अल्लट) as the author who completed मम्मट s [= मम्मट] work —कृतः मम्मटकवीन्द्रस्य परिपूरितः स्वल्पमल्लटस्य सूरिणा। निदर्शना attributed the portion beginning with परिकर to अल्लट—इत्यः श्रीमम्मटकवेरारब्धो अल्लटसूरिणा पूरितः॥ From all these references two facts emerge Firstly, that

the view about double authorship of the का प्र is as old as रुय्यक (a contemporary of मम्मट) and माणिक्यचन्द्र who was separated from मम्मट by no more than about fifty years And secondly, it is निदर्शना that specifies the portions going to the credit of मम्मट and अलट

All commentators are at one in holding that *primarily* the stanza conveys the idea that in the काव्यप्रकाश, the author (or authors) have succeeded in presenting the divergent view points (विदुषां विभिन्न अपि मार्ग) in काव्यप्रकाश as one organic whole (अभिन्नरूप), and that this is entirely due to the happy fusion (सम्यग् विनिर्मिता संघटना) of the different view points Construe एष विदुषां विभिन्न अपि मार्ग यत् अभिन्नरूप इति प्रतिभासते, तत् न विचित्रम्। यत् अमुत्र सम्यग् विनिर्मिता संघटना एव हेतु (भवति)। एष विदुषां विभिन्न मार्ग Ref to the divergent schools in Sanskrit Poetics *Vide* Introduction pp x xii Read the remarks made on मम्मट's definition of काव्य Notes on उल्लास I pp. 17-19 अभिन्नरूप यत् प्रतिभासते Certainly the claim is justified There is an organic unity about the work. It does not present a motley assortment of divergent views सम्यग् विनिर्मिता संघटना The different views have been happily blended

As said above, there may be a *secondary* and sly reference to double authorship also Then विदुषां मार्ग would refer to the काव्यप्रकाश which is the 'path' to the wise leading to the काव्यतत्त्वज्ञान विभिन्न अपि अभिन्नरूप will then mean which though varied because of double authorship, still appears as one सम्यग् विनिर्मिता संघटना will refer to अलट's and मम्मट's contributions having been well fused together in an organic whole

॥ शुभं भूयात् ॥